

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
MƏDƏNİ İRSİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ
KÖMƏK İCTİMAİ BİRLİYİ

Eşqin kanı Qarabağdır!

V BEYNƏLXALQ HƏMZƏ NİGARİ SİMPOZİUMU

MATERİALLARI

2022-ci il Şuşa ilinə həsr olunur.
Quzanlı/Ağdam, 17-19 may 2022-ci il

Hazırlayanlar:

Şəhla XƏLİLLİ

Fariz XƏLİLLİ

Metin HAKVERDİOĞLU

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
MƏDƏNİ İRSİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ
KÖMƏK İCTİMAİ BİRLİYİ

Aşkın kâni Karabağdır!

V. ULUSLARARASI HAMZA NİGARİ SEMPOZYUMU

BİLDİRİLERİ

2022 - Şuşa yılına armağan olunur.
Guzanlı/Ağdam 17-19 Mayıs 2022

Editörler:

Şehla HALİLLİ

Fariz HALİLLİ

Metin HAKVERDİOĞLU

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
MƏDƏNİ İRSİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ
KÖMƏK İCTİMAİ BİRLİYİ

Garabagh is Land of Love!

5TH INTERNATIONAL HAMZA NIGARI SYMPOSIUM

PROCEEDINGS

Dedicated to the Shusha/2022 year.
Guzanli/Aghdam, 17-19 May 2022

Editors:

Shahla KHALILLI
Fariz KHALILLI
Metin HAKVERDIOGLU

Kitabın məzmunu "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin cavabdehliyindədir, bu baxımdan kitabın məzmunu Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin mövqeyini əks etdirmir.

Kitab Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə yardımı ilə hazırlanmışdır.

Tərcümələr Aysel Allahverdiyeva, Şölə Bayramova, Səma Alməmmədli, Naridə Qasimovanındır.

V Beynəlxalq Həmzə Nigari Simpoziumu (17-19 may 2022 - Ağdam/Quzanlı) Materialları (Hazırlayanlar: Şəhla Xəlilli, Fariz Xəlilli, Metin Hakverdioğlu). İki cildə, I cild. Bakı: im.print, 2022, 452 səh.

17-19 may 2022-ci ildə Ağdam rayonunun Quzanlı qəsəbəsində Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə yardımı, "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Türkiyə Cümhuriyyəti Amasiya Universiteti və Ağdam Rayon İcra Hakimiyyətinin təşkilatçılığı ilə 2022-ci il "Şuşa İli" nə həsr edilən Beşinci Beynəlxalq Həmzə Nigari Simpoziumu keçirilib. Simpoziumda çıxış edən alim və tədqiqatçıların məqalələri bu kitabda toplanıb və nəşr edilib.

Üz qabığındakı rəsmin müəllifi Gülqədəm Nağıyevadır.

Dizayner: İntiqam Məhəmmədli
Fotoqraf: Anar Həbibov

© "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi

ISBN: 978-9952-8412-2-0

MÜNDƏRİCAT

Çıxışlar:

Simpoziumun Təşkilat Komitəsinin sədri Şəhla Xəlillinin giriş sözü 12

Ağdam rayonu İcra hakimiyyətinin başçısı Vaqif Həsənovun çıxışı 14

*Milli Məclisin Mədəniyyət Komitəsinin sədri, Millət vəkili
Dr. Qənirə Paşayevanın çıxışı* 16

*AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun baş direktoru,
Prof.Dr. Abbas Seyidovun çıxışı* 23

Amasya Universitetinin rektörü Prof.Dr. Süleyman Elmacının Açıqlıq Konuşması 24

Prof.Dr. Şikar Qasımovun çıxışı 26

Həmzə Nigarinin nəslinə Xəyalə Həmidovanın çıxışı 30

Açıqlıq məruzələri:

*Prof.Dr. Qafar CƏBİYEV - AMEA Arxeologiya,
Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu Albansünəsləşmə Elmi Mərkəzi
Qarabağ - qədim insanın təşəkkülü və mədəniyyətlərin təkamülü diyarı* 38

*Dos.Dr. Nəzakət MƏMMƏDLİ - AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Mir Həmzə Seyid Nigari yaradıcılığında Qarabağın tərənnümü* 46

*Doç.Dr. Metin HAKVERDİOĞLU - Amasya Universiteti
Müctəhid-zadə Mehmet Aka (Müşteri) Divanında Karabağ Şiirleri* 57

*Dr. Fariz XƏLİLLİ
"Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi
Qarabağ və Şərqi Zəngəzur irsini sənədləşdirmə məsələləri
doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.69* 69

*Prof.Dr. Şahin FƏRZƏLİYEV - AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
Mir Həmzə Seyid Nigari və onun "Nigarnamə" əsəri* 81

*Dos.Dr. Kəmalə PƏNAHOVA - Bakı Dövlət Universiteti
Mir Həmzə Seyid Nigarinin əsərlərində sufi mistik düşüncəsinin nümunələri* 86

*Dos.Dr. Şəlalə ANA HÜMMƏTLİ - AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Mir Həmzə Nigari Salman Mümtazın tədqiqatlarında* 93

*Dos.Dr. Sabir RÜSTƏMOĞLU MƏMMƏDOV, Dos.Dr. Seymur SULEYMANOV
- Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Ağcabədi filiali
Hacı Mir Həmzə Seyid Nigari poeziyasında Qarabağın tərənnümü* 102

*Asif SEYİDOV - Tədqiqatçı, Qazax rayonu Aslanbəyli kəndi
Seyid Mir Həmzə Nigarinin şeirlərinin Qazax və Borçalıda yayılması* 110

*Faiq Nəsimov - Tədqiqatçı, Bakı/Azərbaycan
Qazaxın Aslanbəyli kəndində Şeyx Hacı Mahmud əfəndi*

MÜNDƏRİCAT

<i>Qarani adı ilə bağlı tarixi abidələr.....</i>	<i>114</i>
<i>Prof.Dr. Tahirə MƏMMƏD - AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Natəvanın poeziyasında gül-çiçəyin təsəvvüfi semantikasi doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.124.....</i>	<i>124</i>
<i>Dos.Dr. Kəmalə PƏNAHOVA - Bakı Dövlət Universiteti Dos.Dr. Gülnarə SƏFƏROVA - Azərbaycan Tibb Universiteti Orta əsr qərb fəlsəfəsi və mistisizm.....</i>	<i>129</i>
<i>Tahirə ƏLİYEVƏ - AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Təsəvvüf elminin Avropada tədqiqi tarixi (A.D.Knişın araşdırmaları əsasında).....</i>	<i>138</i>
<i>Aysel ACALOVA - AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Kamal Ümmi "Divan"ında peyğəmbərlərin vəsfi doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.143.....</i>	<i>143</i>
<i>Dos.Dr. Lamiyə RƏHİMOVA - AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan və Türkiyə arasındakı əlyazma əlaqələri doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.149.....</i>	<i>149</i>
<i>Dos.Dr. Şahla MUSAEVA - NASA, Institute of Philosophy and Sociology Majid İSKANDAROV - Alumni of Baku Engineering University Great Silk Road: The Culture of Connection of the Turkic Peoples and Contribution to the Civilizations.....</i>	<i>155</i>
<i>Dos.Dr. Mətanət ŞƏKİXANOVA - AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu Cədidçiliyin Volqaətərafi və Orta Asiyada Yəsəviyyə üzərində intişarı.....</i>	<i>163</i>
<i>Dr. Aygün YUSUBOVA - AMEA Akademik Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu Klassik türk şairi Şeyxi və "Xosrov və Şirin" əsəri.....</i>	<i>168</i>
<i>Dos.Dr. Aynur HACIQƏDİRLİ - AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu XVIII əsrin I rübündə Osmanlı dövləti və çar Rusiyasının xarici siyasətində Qafqaz doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.177.....</i>	<i>177</i>
<i>Sevda MURADOVA - AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Əbdülgəni Nuxəvi kolleksiyasından Əhməd bin Məhəmməd Qüdurinin "Müxtəsər Əl-Qüdiri" əsəri.....</i>	<i>185</i>
<i>Aygün QULİYEVƏ - AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Şeyx Şaban piri və onun saxtalaşdırılmış tarixi.....</i>	<i>191</i>
<i>Prof.Dr. Şikar QASIMOV - Azərbaycan Texniki Universiteti Qarabağın erməni təcavüzündən qorunmasında Xosrov bəy Sultanovun xidmətləri doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.199.....</i>	<i>199</i>
<i>Dos.Dr. Həbibə ƏLİYEVƏ - AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Dr. Günəl SEYİDƏHMƏDLİ - Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti Ağdamda "İmarət" kompleksinin epigrafiq və qəbirüstü abidələri doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.216.....</i>	<i>216</i>

MÜNDƏRİCAT

<i>Dos.Dr. Lalə MƏMMƏDOVA, Dos.Dr. Eلفanə QASIMOVA, Nərminə NAMAZOVA</i> <i>Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti</i> <i>Qarabağda maddi mədəni irsimiz-doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.226.</i>	226
<i>Alleytar ƏBİLOVA - Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi</i> <i>Mədəniyyətimizi dünyaya tanıtdıran Qarabağ inciləri.....</i>	234
<i>Prof.Dr. Kübra ƏLİYEVƏ - AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu</i> <i>XIX əsrin axırı - XX əsrdə Qarabağ-Şuşa muğamın mərkəzi kimi</i> <i>doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.241.</i>	241
<i>Dr. Назмин ДЖАФАРОВА - Отдел информации аппарата Президиума НАНА</i> <i>Перспективы создания в Шуше Дома-Музея Джаббара Гарьягдыоглу для</i> <i>Развития Музыкального Туризма - doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.252.</i>	252
<i>Dos.Dr. Aybəniz RƏHİMOVA - AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu</i> <i>Qulam Məmmədli təzki-rəsində şuşalı sənətkarlar</i>	260
<i>Şəhla XƏLİLLİ - AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu</i> <i>Qarabağlı Pir Məhəmmədin "Mənaqibnamə"sinin paleoqrafik və tekstoloji təhlili</i> <i>doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.267.</i>	267
<i>Dos.Dr. Zərifə CAVADOVA - ADPU-nun Şamaxı filiali</i> <i>Azərbaycançılıq konsepsiyasının Vətən Müharibəsindəki qələbəmizə gedən yolda rolu.....</i>	272
<i>Aygün ZEYNALOVA - AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutu</i> <i>Şuşada toxuculuq və xalçaçılıq</i>	277
<i>Dos.Dr. Səba NAMAZOVA - Gəncə Dövlət Universiteti</i> <i>Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının Qarabağ dövrü</i> <i>doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.285.</i>	285
<i>Dos.Dr. Aygül HACIYEVƏ - AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu</i> <i>Eposlar xalqın milli-mənəvi ensiklopediyasıdır.....</i>	291
<i>Şəbnəm ƏLİYEVƏ - Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti</i> <i>Şuşada dini tikililər - doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.294.</i>	294
<i>Dos.Dr. Sevil KƏRİMOVA - Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti</i> <i>Azərbaycan rəngkarlığında Süvari motivinin ikonoqrafiyası.....</i>	302
<i>Dr. Gözəl BAXŞƏLİ - M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası</i> <i>Xudu müəllim: Vətən sevdəlisi böyük insan.....</i>	318
<i>Dos.Dr. Həbibə ƏLİYEVƏ - AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi</i> <i>Şirvanda İslam təriqət tikililərindən günümüzə çatan örnəklər</i> <i>doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.322.</i>	322
<i>İlahə SADIQOVA - Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti</i> <i>Qədim Azərbaycanda ailə-nikah münasibətləri.....</i>	336
<i>Prof.Dr. Pərvanə BƏKİRQIZI İSAYEVƏ -</i>	

MÜNDƏRİCAT

- AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu*
Cəlil Məmmədquluzadənin Qarabağ dövrü yaradıcılığında milli düşüncə və milli mübarizənin bədii əksi - doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.344.344
- Dos.Dr. Alı BALAYEV - AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu*
Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında İlham Əliyev mərhələsi348
- Dr. Aygün MƏMMƏDOVA - AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi*
Xındırstan dəfinəsi XII-XIII əsrlərin pul təsərrüfatını açıqlayır356
- Fəxrəddin MƏMMƏDOV, Babək ABDULLAYEV -*
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Şamaxı filiali
Vətən Müharibəsinin Şamaxı şəhidləri.....361
- Gülər ƏSƏDULLAYEVA - AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu*
Molla Zeynalabdin Səğəri Qarabağının türkcə divanı “Həyatü məmət”
doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.364.364
- Dr. İlahə VƏLIYEVA - Sumqayıt Dövlət Universiteti*
Sədi Sani Qarabaği Həmzə Nigarinin müridi kimi.....370
- Dr. İnci QASIMLI - AMEA Akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu*
Kitabi-taci-ədəb” əsərində nəsihətlər.....374
- Nərgiz RƏSULOVA - Gəncə Dövlət Universiteti*
Həmzə Nigari yaradıcılığında Qarabağ sevgisi382
- Səadət MÜRŞÜDOVA - AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu*
İran kitabxanalarında qorunan türkdilli əlyazmalar
Qarabağın epigrafiq abidələri - doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.387.387
- Dos.Dr. Yeganə EYVAZOVA - Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti*
Şuşa “şəhər-abidə” statusunda.....398

MÜNDƏRİCAT

- Prof.Dr. Rubin ZEMON -
American University of Europe – FON, Skopje, North Macedonia
Historical and demographical relations of a Caucasus and a Balkan region
doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.406.406*
- Dos.Dr. Mayıl ALICANOV - ADPU-nun Şamaxı filialı
Şamaxı soyqırımını dövründə erməni daşnaklarına qarşı partizan hərəkəti.....407*
- Lale BEDİROVA (ŞABANOVA) -
Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü
Mir Hamza Seyid Nigari ve Hâce Muhammed Lutfi'de Tasavvuf.....414*
- Sabir ABBASZADƏ - Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
TÜRKSÖY - Türkdilli ölkələrin mədəni əlaqələrini inkişaf
ətdirən beynəlxalq təşkilat kimi.....427*
- Sevinc BAXŞIYEVA - ADPU-nun Şamaxı filialı
Qədim türk yazılı abidələrində “eş” sözünün fonetik mənə cəhətdən dəyişməsi.....432*
- Dr. Vəfa MAHMUDOVA -
AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu
Azərbaycanın erkən əkinçilik mədəniyyəti abidələrində qeydə alınan qadın fiqurları
doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.435.435*
- Dos.Dr. Tükəzban Göyüşova-Alıyeva, Təranə Babayeva
AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu
Gədəbəyin orta əsr arxeoloji abidələr439*
- Vəsilə RAZİMİ - ADPU-nun Şamaxı filialı
Nizami Gəncəvi ədəbi irsinin gənc nəslin mənəvi tərbiyasində rolu448*

Simpozium Fəxri Komitəsi:

Millət vəkili Qənirə PAŞAYEVA
Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi Mədəniyyət Komitəsinin Sədri
Prof.Dr. Ceyran MAHMUDOVA
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin Rektoru
Prof.Dr. Süleyman ELMACI
Amasiya Universitetinin Rektoru

Simpozium Elmi Komitəsi:

Azərbaycan
Prof.Dr. Cəfər QIYASI (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü)
Prof.Dr. Qafar CƏBİYEV (AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu)
Prof.Dr. Mınaxanım Nuriyeva-TƏKLƏLİ (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Prof.Dr. Şikar QASIMOV (Azərbaycan Texniki Universiteti)
Prof.Dr. Kübra ƏLİYEVA (AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu)
Prof.Dr. Nərgiz ƏLİYEVA (AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi)
Prof.Dr. Gülşan KƏNGƏRLİ-ƏLİYEVA (Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti)
Prof.Dr. Mübariz SÜLEYMANLI (Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti)
Prof.Dr. Fəridə SƏFİYEVA (Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti)
Prof.Dr. Telman İBRAHİMOV (Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti)
Prof.Dr. Röya TAĞIYEVA (Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti)
Dos.Dr. Sədaqət ƏLİYEVA (Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti)
Dos.Dr. Nigar RÜSTƏMOVA (Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti)
Dos.Dr. Aslan XƏLİLOV (Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti)
Dos.Dr. Sevil KƏRİMOVA (Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti)
Dos.Dr. Yeganə EYVAZOVA (Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti)
Dos.Dr. Nəzakət MƏMMƏDLİ (AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu)
Dos.Dr. Ayyıl HACIYEVA (AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu)
Dos.Dr. Lamiyə RƏHİMOVA (AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu)
Dos.Dr. Aynur HACIQƏDİRLİ (AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu)
Dos.Dr. Həbibə ƏLİYEVA (AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi)
Dos.Dr. Rəşad MUSTAFA (AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu)
Dos.Dr. Gülçöhrə HÜSEYNOVA (AMEA Torpaqşünaslıq və Aqrokimya İnstitutu)
Dos.Dr. Gülnarə SƏFƏROVA (Azərbaycan Tibb Univeristeteti)
Dos.Dr. Kamala PƏNAHOVA (Bakı Dövlət Univeristeteti)
Dos.Dr. Nazilə ABDULLAZADƏ (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
Dos.Dr. Tünzalə YUSİFOVA (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Şamaxı filiali)
Dos.Dr. Mayıl ALICANOV (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Şamaxı filiali)
Dos.Dr. Zenfira ƏZİZOVA (Mingəçevir Dövlət Universiteti)
Dr. Fariz XƏLİLLİ (Ağsu rayonu Gəgəli bələdiyyəsi)
Dr. Günel SEYİDƏHMƏDLİ (Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti)
Dr. Şasəddin MİKAYİLOV (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Şamaxı filiali)
Dr. Rəşad İBRAHİMOV (Türkiyə Dəyanət Vəqfi Bakı Türk Liseyi)
Dr. Nazmin CƏFƏROVA (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)
Dr. Göyərçin MUSTAFAYEVA (AMEA Nizami adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi)
Dr. Lamiə HACIMURADOVA (Gəncə Dövlət Universiteti)
Dr. Elmira ABAŞOVA ("Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi)
Dr. Samirə MƏMMƏDOVA (Sumqayıt Dövlət Universiteti)
Qahirə ŞAHBAZOVA (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Şamaxı filiali)
Zülfüqar HƏBİBLİ (Basqal qəsəbəsi, şair)
Kamilə ƏSGƏROVA (Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti)

Türkiyə

Prof.Dr. Süleyman ELMACI (Amasiya Universiteti)
Prof.Dr. Duyğu KILIÇ (Amasiya Universiteti)
Prof.Dr. Mehmet EVSİLE (Amasiya Universiteti)
Prof.Dr. Serap TAŞDEMİR (Amasiya Universiteti)
Prof.Dr. Özer ŞENÖDEYİCİ (Hitit Universiteti)
Doç.Dr. Metin HAKVERDİOĞLU (Amasiya Universiteti)
Doç.Dr. Abdülkadir TEKİN (Amasiya Universiteti)
Doç.Dr. Songül KEÇECİ KURT (Amasiya Universiteti)

Doç.Dr. Sıtkı NAZİK (Amasiya Universiteti)
Doç.Dr. Kürşat EFE (Amasiya Universiteti)
Dr. Ögr. Üyesi Ahmet AYTAÇ (Aydın Adnan Menderes Universiteti)
Dr.Öğr. Üyesi Elif AYAN NİZAM (Hitit Universiteti)
Dr.Öğr. Üyesi Mevlüt İLHAN (Amasiya Universiteti)
Dr.Öğr. Üyesi Abdülhamit BUDAK (Amasiya Universiteti)
Dr.Öğr. Üyesi Ragsana HASANOVA (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Dr.Öğr. Üyesi Kamran ABDULLAYEV (Trabzon Universiteti)
Öğr.Gör. Bora İYİAT (Amasiya Universiteti)

İtaliya
Prof.Dr. Luigi SCRINZI
Dr. Andrea MACCHIA

Özbəkistan
Prof. Dr. Jaloliddin MİRZO

Makedoniya
Prof.Dr. Rubin ZEMON
Prof.Dr. Zoran MATEVSKI

Gürcüstan
Elnur ƏLİSOY (Tbilisi Dövlət Universiteti)

İran
Kosaralı ŞAHBAZİ (İran Aşıqlar Birliyi)

Simpozium Təşkilat Komitəsi:
Təşkilat Komitəsinin sədri
Şəhla XƏLİLLİ
"Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi

Təşkilat Komitəsinin Üzvləri:
Türkiyə
Doç. Dr. Metin HAKVERDİOĞLU (Amasya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt İLHAN (Amasya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Abdülhamit BUDAK (Amasya Üniversitesi)
Öğr. Gör. Bora İYİAT (Amasya Üniversitesi)

Azərbaycan
Xalq rəssamı Arif ƏZİZOV (Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti)
Xalq artisti Teyyub ASLANOV (Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti)
Dos.Dr. Sədaqət ƏLİYEVA (Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti)
Dos.Dr. Sayal QULİYEVA (Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti)
Dos.Dr. Gülşən QAFAROVA (Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti)
Dos.Dr. Ellada HÜSEYNOVA (Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti)
Dr. Günel SEYİDƏHMƏDLİ (Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti)
Dr. İradə XƏLİLOVA (Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti)
Dr. Fəriz XƏLİLLİ (Ağsu rayonu Gəgəli bələdiyyəsi)
Rəşad CABBAROV (Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti)
Vüqar QULİYEV ("Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi)
Şəla BAYRAMOVA ("Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi)
Aida MƏLİKOVA ("Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi)
Aysən ZEYNALLI ("Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi)
Aynur BİNNƏTOVA ("Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi)
Elxan XƏLİLOV ("Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi)
Səma ALMƏMMƏDLİ ("Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi)
Sevinc MƏMMƏDOVA ("Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi)
Həzi HƏSƏNOV (Ağsu rayonu Gəgəli bələdiyyəsi Təmiz kənd MMC)
Aqil SÜLEYMANOV (Ağsu rayonu Gəgəli bələdiyyəsi Axtaçı obası MMC)
Anar HƏBİBOV (Ağsu rayonu Gəgəli bələdiyyəsi Yerli Media MMC)

Simpoziyumun Təşkilat Komitəsinin sədri Şəhla Xəlillinin giriş sözü

Hörmətli Vaqif müəllim, Qənirə xanım, Abbas müəllim, hörmətli simpoziyum iştirakçıları! Sizi simpoziyumun Elmi komitəsi və Təşkilat komitəsi adından salamlayıram. Allaha, vətənə, insanlara eşq dolu olan bir haqq aşiqinin, "Eşqin kanı Qarabağdır, məkanım" deyən bir şairin məkanında xoş gördük sizləri.

Mir Həməzə Nigari Simpoziumu "Miras" İctimai Birliyinin layihəsi olaraq ilk dəfə Türkiyənin Amasiya şəhərində Amasiya Universiteti, Amasiya Azərbaycanlıları dərnəyi ilə birlikdə 2012-ci ildə keçirilib. İkinci simpoziyum Bakı şəhərində və Qazaxın Aslanbəyli kəndində, üçüncü simpoziyum Şamaxı şəhərində, dördüncü simpoziyum isə Amasiya, Merzifon və Suluova şəhərlərində keçirilmişdir.

Hal hazırda Simpoziyumun beşincisinin Ağdamda keçirilməsinin qururunu yaşayırıq. "Miras" İctimai birliyinin layihəsi olan "Qarabağlı Pir Məhəmmədin mənaqıbnaməsi" kitabını işləyərkən Mir Həməzə Nigarinin Ağdamın Qarapirimli kəndində dərs aldığı müəyyən etdik. Özünün də dediyi kimi:

Eşqin kanı Qarabağdır, məkanım
Bülbülü-şeydayam, cənnət yerimdir.
Əvvəl başdan Qaraqaşdır bustanım
İndi gülüstanım Qarapirimdir.

Sinəmə çəkilən qara dağımdır,
Yandıran aləmi gör nə çağımdır.
Qara bağrım qanlı Qarabağımdır
Gözlərimdən axan yaşı-tərimdir.

Ümid edirəm ki, bu şeirində Qarabağdan narahatlığını yazan Nigarinin nigaran ruhu artıq rahatlıq tapmışdır. Mən arzulayıram ki, 6-cı simpoziumu Mir Həməzə Nigarinin anadan olduğu Laçının Cicimli kəndində həyata keçirək.

Simpoziyum Azərbaycan Respublikası Qeyri Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə yardımı ilə "Miras" İctimai Birliyinin layihəsi əsasında baş tutur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasına, xüsusilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müşaviri Hikmət Hacıyevə, Fərəh xanım Əliyevaya, Vüsal Quliyevə, Ağdam rayonu İcra hakimiyyətinə, Simpoziyumun fəxri komitəsinin üzvləri olan Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin Mədəniyyət komitəsinin sədri, millət vəkili, Həməzə Nigari simpoziyumlarının dəstəkçisi Qənirə xanım Paşayevaya, Türkiyə Cumhuriyyətindən Həməzə Nigari Simpoziyumun tərəfdaşı olan Amasiya Universitetinə, Universitetin rektoru hörmətli Süleyman Elmacıya, Azərbaycan Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinə, Universitetin rektoru Ceyran xanım Mahmudovaya, Laçın şikəstəsini ərsəyə gətirən Nazim Paşa Quliyevə, simpoziyumun bədii hissəsini təşkil edən Günel Seyidəhmədliyə, Həməzə Nigarinin bugünkü ardıcılıarı olan İkrəm Ziyadova, Müntəxab Mirsəzizadəyə, Siracəddin Həmidova və burada iştirak edən hər kəsə təşəkkürümü bildirirəm. Konfransın işinə uğur arzulayıram.

Speech of Shahla Khalilli, Head of Organizing Committee of the Symposium

Dear Mr. Vagif Hasanov, Mrs. Ganira Pashayeva, Mr. Abbas Seyidov, dear participants of the symposium. I greet you on behalf of the scientific committee and the organizing committee of the symposium. We welcomed you in the place of a true lover who is full of love for God, country, and people, and a poet who says that Karabakh is the place of love.

The Mir Hamza Nigari Symposium was held for the first time in 2012 in Amasaya, Turkey, together with Amasya University and Amasya Association of Azerbaijanis as a project of "Miras" Social Organization. The second symposium was held in the city of Baku and the village of Aslanbeyli, Gazakh, the third symposium was held in the city of Shamakhi, and the fourth was held in the cities of Amasya, Merzifon and Suluova.

Currently, we are proud of holding the fifth Symposium in Aghdam. While working on the book of the biography of Pir Muhammed of Karabakh, which is a project of "Miras" Social Organization, we found out that Mir Hamza Nigari studied in the village of Garapirimli, Agdam. As he himself said:

Karabakh is the place of love, my place
I am in nightingale, heaven is my place
First of all, my pasture is Karagash
Now my garden is Garapirim.

My chest is a black mountain,
Look at the burning world, what age is it?
My black bosom is my bloody buckwheat
My eyes are tears and sweat.

I hope that the troubled soul of Nigari, who wrote his concern about Karabakh in this poem, has found peace. I wish to hold the 6th symposium in Jijimli village of Lachin, where Mir Hamza Nigari was born. The symposium takes place on the basis of the project of "Miras" Social Organization with the financial assistance of the State Support Agency for Non-Governmental Organizations of the Republic of Azerbaijan. And I have my thanks here, to the Administration of the President of the Republic of Azerbaijan, especially to Hikmet Hajiyev, Advisor to the President of the Republic of Azerbaijan, Ms. Farah Aliyeva, Vusal Guliyev, to the Executive Power of Agdam Region, to the Chairman of the Culture Committee of the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan, MP, supporter of Hamza Nigari Symposiums, Mrs. Ganira Pashayeva, from the Republic of Turkey To Amasya University and the Rector of the Hamza Nigari Symposium, Amasya University and the Rector of the University, Honorable Süleyman Elmaci, Azerbaijan University of Culture and Arts and the Rector of the University, Ms. Jeyran Mahmudova, Nazim Pasha Guliyev, who created Lachin Shikaste, Gunel Seyidahmadli, who organized the artistic part of the symposium, Ikram Ziyadov, who are today's followers of Hamza Nigari, I would like to thank Muntakhab Mirsadizade, Siraceddin Hamidov and everyone who participated here. I wish success to the work of the conference.

Ağdam rayonu İcra hakimiyyətinin başçısı Vaqif Həsənovun çıxışı

Hörmətli Simpozium iştirakçıları! Mən Sizlərin hər birini qədim Qarabağın gözü olan Ağdam torpağında salamlayıram.

Qarabağın otuz ildir ki, işğal altında olan torpaqları Müzəffər Ali Baş Komandanımızın və Azərbaycan ordusunun qəhrəmanlığı sayəsində artıq azaddır. Qarabağ öz tarixinin yeni dövrünü yaşayır. İşğaldan azad olunmuş rayonlarımızda bu gün quruculuq, abadlıq işləri geniş miqyas alıb. Füzulidə hava limanının açılması, Laçın və Zəngilanda yeni hava limanlarının tikilməsi, geniş yol infrastrukturunun qurulması, xüsusilə Şuşaya Zəfər yolunun çəkilməsi, elektrik stansiyalarının və şəbəkəsinin genişlənməsi, tunellər və körpülərin inşa olunması, Azərbaycan ordusunun Qarabağda dislokasiya olunmuş qərargahlarının istifadəyə verilməsi, ağıllı şəhər və kəndlərin salınması - bütün bunlar Qarabağın parlaq gələcəyindən xəbər verir. Şuşa şəhərində bir neçə gün öncə Beşinci Xarı Bülbül festivalının keçirilməsi, Kulinariya festivalı, Suqovuşanda idman yarışlarının keçirilməsi Qarabağda həyatın nə dərəcədə sürətlə canlandığından xəbər verir.

Mən çox şadam, bu təntənələrin davamı olaraq Qarabağda dünyaya göz açan və bütün Şərqə öz ədəbi fəlsəfi yaradıcılığı ilə nur saçan, Qarabağ sevgisini tərənnüm edən Seyid Mir Həzmə Nigariyə həsr olunan Beşinci Beynəlxalq Elmi Simpozium məhz Ağdamda Quzanlı qəsəbəsində keçirilir. Biz ağdamlılar belə bir möhtəşəm beynəlxalq tədbirin keçirilməsinə ev sahibliyi etməkdən çox məmnunuq. "Qarabağ qara bağırdır" deyən və Qarabağın həsrətilə, nisgili ilə alışıb yanan bir şairin, bir övliyanın da ruhu yaqın ki, bu gün çox rahatdır. Çünki, onun doğulduğu Laçın rayonunun Cicimli kəndi, dərs aldığı Ağdam rayonunun Qarapirimli kəndi, ədəbi məclislərinə qatıldığı Şuşa şəhəri, qohumlarının, əzizlərinin yaşadığı Qubadlı rayonunun Mirlər kəndi də azaddır. Belə bir beynəlxalq tədbirin təşkilatçılarna öz təşəkkürümü bildirirəm. Bu gün qiymətli vaxtlarını ayırıb burda iştirak edən alimləri, tədqiqatçıları, bir sözlə simpoziumun bütün iştirakçılarını salamlayıv və Simpoziumun işinə uğurlar arzulayıram.

Speech of Vagif Hasanov, Head of Executive Power of Aghdam region

Dear Symposium participants! I welcome each of you to the land of Aghdam, the eye of ancient Karabakh.

The land of Karabakh, which have been under occupation for thirty years, are now free thanks to the heroism of our Victorious Commander-in-Chief İlham Aliyev and the Azerbaijani army. Karabakh is living a new era of its history. Today, construction and improvement works have reached a large scale in our regions freed from occupation. Opening of the airport in Fuzuli, construction of new airports in Lachin, Zangilan, construction of extensive road infrastructure, construction of Victory road to Shusha, expansion of power plants and network, construction of tunnels and bridges, commissioning of the headquarters of the Azerbaijani army located in Karabakh, construction of smart cities and villages - all this indicates the bright future of Karabakh.

A few days ago in the city of Shusha, the Fifth Khary Bulbul Festival, the Culinary Festival, and the sports competitions in Sugovushan indicate how quickly life in Karabakh is reviving.

I am very happy, as a continuation of these celebrations, the Fifth International Scientific Symposium dedicated to Seyyid Mir Hamza Nigari, who opened the eyes of the world in Karabakh and illuminated the whole East with his literary and philosophical creativity, glorified his love for Karabakh, is being held in Guzanli settlement in Aghdam. We, the people of Aghdam, are very happy to host such a great international event. The soul of a poet and a saint who said "Karabakh is my black bosom" and is burning with the longing and kinship of Karabakh is probably very peaceful today. Because the village of Jijimli in Lachin district, where he was born, the village of Garapilimli in Agdam district, where he studied, the city of Shusha, where he attended literary meetings, and the village of Mirlar in Gubadli district, where his relatives and loved ones live, are also free. I express my gratitude to the organizers of such an international event. I greet the scientists, researchers, and in short, all the participants of the symposium, who took their precious time to participate here today, and I wish success to the work of the symposium.

**Milli Məclisin Mədəniyyət Komitəsinin sədri, Millət vəkili
Dr. Qənirə Paşayevanın çıxışı**

Çox dəyərli Ağdamlılar Ağdam rayonunun, gözəl Ağdamımızın, Qəhrəman Ağdamımızın hər birimizin qəlbində özəl yeri var. Ağdam bizim ən çox şəhid verən qəhrəman rayonlarından. Bütün qəhrəman Şəhidlərimiz nur içində yatsın. Qarşılarında baş əyirik. Aramızda bilirəm ki, mütləq Şəhid ailələrimiz var, qazılarımız var. Onları da buradan sevgi ilə, sayqı ilə salamlayıram. Onların da qarşısında baş əyirik. Burada çox dəyərli ziyalılarımız var. Burada Mir Həmzə Seyid Nigarinin ocağının çox dəyərli təmsilçiləri var, ailə üzvləri var. Təbii ki, Ümummillə Liderimiz Heydər Əliyevin sözləri ilə desək "Bir millət, iki dövlət" olduğumuz qardaş Türkiyəmizdən çox dəyərli alimlərimiz, ziyalılarımız, Mir Həmzə Seyid Nigarinin yatdığı, uyuduğu gözəl Amasiyamızdan dəyərli qonaqlar var. Sizin hamınızı salamlayıram. Nə gözəl ki, bu günlərdə Mir Həmzə Nigarinin işığına toplaşmışıq. Mir Həmzə Seyid Nigari ilə bağlı Amasiyadakı toplantıda, Amasiya Universitetindəki simpoziumda iştirak etmişdim, çıxış etmişdim. Əgər xatırlayırsınızsa, Amasiya Azərbaycanlıları dərnəyinin rəhbəri Müttəlip Ulutanrıverdi bu tədbirlərimizi, Mir Həmzə Seyid Nigari ilə bağlı konfransları Ali Baş Komandanımızın rəhbərliyi altında işğaldan azad edəcəyimiz o gözəl torpaqlarımızda Mir Həmzə Seyid Nigarinin gözəl günlərini qeyd edək, demişdi. Nə gözəl ki, biz bu gün Mir Həmzə Seyid Nigari simpoziumunu Ağdamımızda qeyd edirik. Mir Həmzə Seyid Nigari Beşinci Beynəlxalq Simpoziumunu işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızda sevinclə, zəfərimizlə qeyd edirik. Mən inanıram ki, inşallah, Altıncı Simpozium Ciciclidə olacaq və Mir Həmzə Seyid Nigarinin də ruhu şad olacaq. Cənab Prezidentimizin tapşırıqları əsasında işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda çox sürətlə işlər gedir. Mir Həmzə Seyid Nigarini anlayan insanlara - tədbirin təşkilatçılarna, dəstəkçilərinə və iştirakçılarna təşəkkürümü bildirmək istəyirəm. Çünki bəzi insanlar var ki, onların hər zaman tarixdə yeri var. Onlar elə bir böyük fikirin, düşüncənin, əməllərin sahibi olurlar ki, onlar hər zaman tarixdə yaşayacaqlar. Onları anmaq sadəcə onların ruhunu şad etmək üçün önəmli deyil, o fikir və düşüncələri bu günki nəsillərə çatdırmaq üçün önəmlidir. Çünki o fikir və düşüncələrə bugünkü nəsillərin çox ehtiyacı var. Mənim tarix müəlliminin çox gözəl bir sözü var. Deyirdi ki, tarixi öyrənəndə keçmiş kimi öyrənməyin, tarix yalnız keçmiş deyil, tarix həm də gələcəkdir. Çünki gələcəyə o keçmişin sağlam təməlləri üzərində çata bilərsiniz. Mir Həmzə Seyid Nigari elə böyük bir şəxsiyyət idi ki, burada söylənən şair, fikir adamı, müxtəlif adlar onu tam əks etdirmir. Seyid Nigari sözün həqiqi mənasında Allah dostu idi. Bu ifadəni bir az da genişləndirmək istəyərdim. Çünki, bu gün əslində müsəlman dünyasının Mir Həmzə Seyid Nigariyə, onun fikir və düşüncələrinə ehtiyacı var. Mir Həmzə Seyid Nigari özündə bütün məzhəbləri, təriqətləri birləşdirmişdi. Onun hər hansı bir qütbə yeri yox idi. Məsələn, məlamilik kimi. Bilirsiniz, təriqətlərdə pir olur, qurucu olur. Amma burada pir və qurucu olmur. İnsanla Allah arasında heç kimsə yoxdur. Pir sadəcə qapını göstərir, yolu isə özün tapmalısan. Mir Həmzə Seyid Nigarinin özünün də yazdığı kimi bir zamanlar Qarabağı Bağdada çevirən bir insan idi. Bəlkə də düşünərsiz ki, niyə Bağdad deyilir? Çünki o dövrlərdə Bağdad mənəvi məktəbin ən önəmli ocaqlarından hesab olunurdu. Mir Həmzə Seyid Nigari öz varlığı ilə Qarabağda sadəcə doğulması deyil çox böyük fəaliyyəti ilə bu bölgəyə mənəvi ocaq,

mənəvi anlam yükləyə bilmişdi. Heç təsadüfi deyildi ki, Mir Həmzə Seyid Nigari Amasiyaya köçməzdən əvvəl İsmayıl Şirvani həzrətlərinin yanına Sivasa getmişdi. Osmanlı-Rusiya müharibələri vaxtı həmin bölgəyə yerləşən azərbaycanlıların bir çoxu məhz onun müridləri idi. Bu bölgələrimizdən gedən müridlər Amasiyadan Muşa qədər yerləşmişdilər. Həmzə Nigariyə o qədər böyük sevgi, məhəbbət var idi, o özü çox böyük mənəvi güc idi. Amma bu güc nə üçün bu qədər böyüdü, biz onu niyə öyrənməliyik? Bax, bu mənada, Nəzakət Məmmədlinin hazırladığı "Nigarnamə" kitabı əhəmiyyətlidir. Mir Həmzə Seyid Nigari bu gün bizə daha çox lazımdır. Onu öyrənmək, əslində daha çox təbliğ etmək lazımdır. Müsəlman dünyasının hər zaman, bu gün də artan bəlalərindən biri məzhəb gərginliyidir. Bu məzhəb gərginliyi bəlasından başqaları hər zaman müsəlman dünyasını zəiflətmək üçün istifadə edilə bilər. Seyid Nigari bunların hamısının üstünə qalxa bilmiş şəxsiyyət idi. O, təriqətlərin də, məzhəblərin də üzərinə qalxmağı bacarmış şəxsiyyətdir. Odur ki, onun görüşləri gənc nəsillərə çox önəmlidir. Başqaları hansısa xarici ölkələrdən, dövlətlərdən gəlib gənclərimizə yeni dini baxışlar öyrətməsinlər. Başqalarının bizə din öyrətmələrinə ehtiyacımız yoxdur. Bizim dədələrimizin özünün o qədər dərin din anlayışı, islam anlayışı, islam əxlaqı anlayışı olub ki, biz elə öz dədələrimizi öyrənilib, yaymalıyıq, biz təbliğ etməliyik. Çünki, o gətirib yayanlar din adı ilə çox vaxt din yaymırlar. Onların yaydıqları başqa şeylərdir. Onların yaydıqları bir gün cəmiyyətdə insanlar üz-üzə qoya bilir. Hətta ailələri üz-üzə qoya bilir. Nəsilləri üz-üzə qoya bilir. Odur ki, Mir Həmzə Seyid Nigarinin böyüklüyü, onun o zirvəsi nə deməkdir? Həmin həqiqəti gənc nəsillərimizə daha çox anlatmaq lazımdır. Əslində nigarilər hər zaman var olmağın sirlərini arayıblar, axtarıblar. Mən niyə varam? Mən kiməm? Mənim missiyam nədir? Çünki var oluşu aramaqla Allahı, Yaradanı idrak etmək mümkündür. İnanc, onların düşüncəsinə görə bildiyin bir şeyə inanmaq dəyərlidir. Bilmədiyin, aramadığın bir şeyə kortəbii inana bilməzsən. Onlar həqiqətdən təriqətə, təriqətdən həqiqətə gedən yolda yürüyə biliblər. Yunus Əmrənin gözəl bir sözü var:

Bir dəfə könül yıxdınsa, qıldığın namaz deyil,
Yetmiş iki millət dəxi, əlin-üzün yumaz deyil.

Niyə belə deyir? Namazı özümüz üçün qılırıq. Könül isə Yaradanın əsəridir. Həzrəti Peyğəmbərdən səhabələri soruşanda ki, "Kəbəni yıxmaq daha böyük günahdır, yoxsa qəlbimi, könülümü?". Həzrəti Peyğəmbər qəlbini, könülünü demişdi. Çünki Kəbəni Həzrəti İbrahim inşa edib. Qəlbini, könülünü Yaradan inşa edib. Yaradanın isə inşa etdiyini qırmaq, dağıtmaq daha ağır günahdır. Ona görə Yunus Əmrənin dedikləri Mir Həmzə Seyid Nigarinin yaşadığı məktəbin, düşüncənin əsası idi. Hər dəqiqə Allahı zikr edən insan heç zaman Yaradanın böyüklüyünə, yaradana ö sevgiyə heç bir şey xələl gətirə bilməz. Bəqərə surəsinin 152-ci ayəsində Böyük Allah buyurur ki, "Siz mənə zikr edin ki, mən də sizi zikr edirəm. Şükür edənlərdən olun, nankorlardan olmayın". Yaradanı hər zaman zikr edən insan əsl müsəlmandır. Həzrəti Peyğəmbərdən üç dəfə soruşmuşlar: "İslam nədir?" Həzrəti Peyğəmbər "Gözəl əxlaq" demişdir. Bəzi təriqətlərdə zikr üçün ayrı-ayrı məkanlarda, ayrı-ayrı zamanlarda toplanırlar. Amma hər zaman, hər yerdə zikr etmək lazımdır. Sən Allahı zikr etdiyən zaman nə başqalarını xor görəcəksən, nə başqalarının inancına yuxarıdan aşağı baxacaqsan, nə də onlara qarışacaqsan. Həmişə pak olacaqsan, qəlbini təmiz saxlayacaqsan. Bu hamısı böyük bir məktəb idi. Mir Həmzə Seyid Nigaridən bizə ötürülənlər idi. Təbii ki, o insanlar seçilmiş insanlar idi. İsmayıl Şirvani həzrətlərinin yanına Mir Həmzə Seyid Nigari elə-belə getməmişdi. Mir Həmzə Seyid Nigarini

İsmayıl Şirvani həzrətlərinin yanına gördüyü yuxuda Həzrət Əli göndərmişdir. İsmayıl Şirvani həzrətləri də bu torpaqlarımızın, Azərbaycanın yetişdirdiyi böyük şəxsiyyətlərdəndir. Böyük bir fikir adamı, bir işiq idi. İsmayıl Şirvani həzrətlərini Şeyx Şamilin mürsidi olduğu üçün ruslar həbs etmişdilər, həbsdən xilas olduqdan sonra Axısxaya keçmişdi. Oradan Sivas və Amasiyada islami, əxlaqi dəyərlərin yayılmasında iştirak etmişdi. Amasiyada İsmayıl Şirvani həzrətləri və Mir Həmzə Seyid Nigari həzrətləri bir torpaqda bərabər yatırlar. İsmayıl Şirvani həzrətləri Mir Həmzə Seyid Nigari haqqında deyirdi ki, onun mürsidi mən deyiləm, onun mürsidi eşqdır, ilahi eşq. Ona görə də düşünürəm ki, Mir Həmzə Seyid Nigarini doğru anlayan müsəlman qardaş-bacısının hansı məzhəbdə, hansı təriqətdə olmasından asılı olmayaraq heç zaman pis baxmaz, onu xor görməz, onu itələməz. Çünki, Mir Həmzə Seyid Nigarinin düşüncəsində bu yoxdur. Mir Həmzə Seyid Nigarinin düşüncəsinə sahib olan insan sadəcə zaman-zaman məscidə, camiyə gedib Allahı zikr edən deyil. Ayrı-ayrı söhbətlərdə Allahı zikr edənlər deyil. Onlar hər aldığı nəfəsində Allahı zikr edənlərdir. Mir Həmzə Seyid Nigari deyir ki, zikr aldığımız hər nəfəsə görə Allaha təşəkkürdür, şükür etməkdir. Mir Həmzə Seyid Nigari "Yasin" surəsinin 21-ci ayəsində buyurulduğu kimi təmənnasız adam idi. Mir Həmzə Seyid Nigarinin ocağında bəzi təriqətlərdə, camaatlarda olduğu kimi pul vermək, hansısa bəxş vermək ənənəsi olmayıb. Allahın adı ilə xidmət qarşılıqsız xidmətdir. Tamamilə Allahın bir qulu kimi "Yaradılanı Yaradandan ötrü sevən və düşüncəsi ilə yaşayan böyük bir şəxsiyyətdən söhbət gedir. Əslində Hacı Bektaş Vəlinin bu şeiri Mir Həmzə Seyid Nigari dünyasını anladan ən önəmli yanaşmadır:

Hərərət nardadır, sacda deyildir
Kəramət başdadır, tacda deyildir.
Hər nə ararisən kəndində ara
Qüdsdə, Məkkədə, Hacda deyildir.

Aramaq, gerçəyi aramaq səni Yaradana götürür. Əslində həmin aramada özlərini arayırdılar. Nə üçün yaradılıqlarının mənasını arayırdılar və gerçək insan olmanın yollarını arayırdılar. O zaman siz Allahı daha çox dərk edirsiniz. Ona görə Mir Həmzə Seyid Nigari sadəcə o bölgədə qürur duyulan bir şəxsiyyət deyil. Mir Həmzə Seyid Nigari Qarabağ bölgəsində Bağdad halını Qarabağa gətirdim deyəən öz kişiliyi ilə böyük bir şəxsiyyətdir. Çox az adam özünü aşkar edir, biruzə verir. Onlar hesab edirlər ki, bununla daha doğru addımlar atıla bilər. Daha çox fəaliyyət göstərə bilərlər. Amma Mir Həmzə Seyid Nigari bizim bütün dünyada fəxr etdiyimiz, xalqımızın yetişdirdiyi, bu torpaqların yetişdirdiyi bir fikir adamıdır. Vücut gedir, fikir qalır. Gedən cismimiz olur. Əməl qalır, fikir qalır, düşüncə qalır. Nə gözəldir ki, biz bu gün Mir Həmzə Seyid Nigarinin fikrinin işığına toplaşmışıq. Bu işığa hamımızın, sadəcə bizim yox, bütün dünyanın ehtiyacı var. Ona görə mən düşünürəm ki, gənc nəsillərimizə Mir Həmzə Seyid Nigarini daha çox öyrədək. Bu mənim həddim deyil. Bunu mütəxəssislər daha geniş şəkildə anladacaq. Bir arifə sorublar. Nəyi bilirsən? Deyib, həddimi. Həddini bilmək çox önəmlidir. Özümün anladığım şəkildə bəzi sözlərimi, fikirlərimi söyləmək istədim. Mütəxəssislərimiz daha geniş anladacaqlar. Biz yararlanacağıq. Gənclərimiz Mir Həmzə Seyid Nigarinin əsərlərini oxusunlar. Mən "Nigarnaməni" oxuduqdan sonra inandım ki, Mir Həmzə Seyid Nigari böyük bir insandır, onun necə böyük ilahi eşqi var. Gənclər "Nigarnaməni"ni oxusunlar, onun izahını oxusunlar. Təbii ki, ilk öncə onu oxuya bilmək çətin olar. Bu gözəl Ağdamımızda Mir Həmzə Seyid Nigarini anmaq çox önəmli bir hadisədir. Düşünürəm ki, Mir Həmzə Seyid Nigarinin də ruhu şad oldu, digər böyük övliyalardan da, Şəhidlərimizin də ruhu şad oldu. Ona görə də

bizə bu toplantıda iştirak etməyə vəsilə olan bütün təşkilatçılara, əməyi keçən hər kəsə çox təşəkkürümü bildirmək istəyirəm. Sonda deyirəm ki, Allah bizə də o böyük şəxsiyyətin işığından bir az nəsiblənməyi qismət eləsin. Onu başa düşən insan, Mir Həmzə Seyid Nigarini anlayan insan pis insan ola bilməz. O yaxşı insan olacaq. O yaxşı vətəndaş olacaq. O millətin yaxşı övladı olacaq. Vətəninin yaxşı övladı olacaq. Ona görə də Allah bizə hamımıza onu yaxşı anlamağı nəsib eləsin və sizə də Allahdan ən gözəl arzularınıza çatmağınızı diləyirəm. Ocağın təmsilçilərinə bir daha təşəkkür eləyirəm. Var olun. Əminəm siz o ənənələri, o düşüncələri daha çox təbliğ edirsiniz, yayırsınız, daşıyırsınız. Sizə də ən gözəl arzularımızı çatdırırıq. Mən bu gün bura gələndə dostlara deyəndə hamısı dedi ki, mən böyük məmuniyyətlə orda olmaq istəyirəm. Ona görə bu gün bizim aramızda bəzi dostlarımız var. O dostların adından kiçik bir hədiyyəmiz də var. Bu dostları ilk öncə dəvət edim və hədiyyəni elan edim. Siz hamınız bizim çox dəyərlı qardaşımız Hacı Nuranı yaxşı tanıyırsız. Mehriban xanım Əliyevaya təşəkkür edirik ki, Ağdama yaraşan belə bir Muğam evi tikilib. Bizim böyük şairəmiz, böyük fikir adamımız və bu il avqustda yubileyini qeyd edəcəyimiz Xurşud banu Natavanın məzarı da bizim Ağdamımızdadır. Biz istəyirik ki, onun portretini Muğam ocağımıza hədiyyə edək.

Speech of Dr. Ganira Pashayeva, Chairman of the Culture Committee of the Milli Majlis, Member of Parliament

Dear people of Aghdam, Aghdam district, our beautiful Aghdam, our heroic Aghdam have a special place in the hearts of each of us. Aghdam is one of our most martyred hero districts. May all our heroic Martyrs rest in peace. We bow before them. Among us, I know that we definitely have Martyr families and veterans. I greet them here with love and respect. We bow before them. We have very valuable intellectuals here. Here there are very valuable representatives of Mir Hamza Sayyid Nigari's family, there are family members. Of course, in the words of our National Leader Heydar Aliyev, we have very valuable scientists and intellectuals from our brother Turkey, where we are "One nation, two states", and from our beautiful Amasya, where Mir Hamza Sayyid Nigari sleeps and sleeps. I greet you all. How wonderful that these days we have gathered in the light of Mir Hamza Nigari. I participated in the meeting in Amasya and the symposium at Amasya University regarding Mir Hamza Sayyid Nigari and gave a speech. If you remember, Muttalip Ulutanriverdi, the head of Amasya Azerbaijani Association, said that we should celebrate the beautiful days of Mir Hamza Sayyid Nigari in our beautiful lands, which we will liberate from occupation under the leadership of our Commander-in-Chief. It is wonderful that today we are celebrating the Mir Hamza Sayyid Nigari symposium in our Aghdam. We are celebrating the Mir Hamza Sayyid Nigari Fifth International Symposium in our liberated lands with joy and triumph. I believe that, God willing, the Sixth Symposium will be held in Jijimli and the soul of Mir Hamza Sayyid Nigari will be happy. On the basis of the instructions of Mr. President, work is going on very fast in our lands freed from occupation. I want to express my gratitude to the people who understood Mir Hamza Sayyid Nigari - the organizers, supporters and participants of the event. Because there are some people who always have a place in history. They become the owners of such great ideas, thoughts, and actions that they will always live in history. Remembering them is not only important

to make their soul happy, it is important to convey those ideas and thoughts to today's generations. Because today's generations need those thoughts and ideas. My history teacher has a very nice saying. He said that when you study history, don't study it like the past, history is not only the past, but also the future. Because you can reach the future on the sound foundations of the past. Mir Hamza Sayyid Nigari was such a great personality that the poet, thinker, and various names mentioned here do not fully reflect him. Sayyid Nigari was a friend of God in the true sense of the word. I would like to expand this statement a little. Because today the Muslim world really needs Mir Hamza Sayyid Nigari, his ideas and thoughts. Mir Hamza Sayyid Nigari united all sects and sects. He had no place at any pole. Like, for example, kindness. You know, he becomes a leader and a founder in sects. But here there is no "pir" and founder. There is no one between man and God. The "pir" just shows the door, and you have to find the way yourself. As Mir Hamza Sayyid Nigari himself wrote, he was a person who once turned Karabakh into Baghdad. Maybe you think why it is called Baghdad? Because at that time, Baghdad was considered one of the most important centers of the spiritual school. Mir Hamza Sayyid Nigari was not only born in Karabakh with his presence, but also with his great activities, he was able to fill this region with a spiritual hearth and spiritual meaning. It was no coincidence that before Mir Hamza Sayyid Nigari moved to Amasya, Ismail Shirvani went to Sivas. Many of the Azerbaijanis who settled in that region during the Ottoman-Russian wars were his followers. The disciples from these regions of ours were located from Amasya to Mush. There was so much love and affection for Hamza Nigari, he himself was a great spiritual force. But why this power has grown so much, why should we study it? See, in this sense, the book "Nigarname" prepared by Nazakat Mammadli is important. Mir Hamza Syed Nigari today we need more. It is necessary to study it, in fact, to promote it more. Sectarian tension is one of the ever increasing problems of the Muslim world. This scourge of sectarian tension has always been used by others to weaken the Muslim world. Sayyid Nigari was a person who was able to rise above all of them. He is a person who has managed to rise above sects and sects. Therefore, his meetings are very important for the younger generations. Others should not come from some foreign countries and states and teach new religious views to our youth. We don't need others to teach us religion. Our grandfathers themselves had such a deep understanding of religion, Islam, and Islamic morality that we should study and spread our own grandfathers, we should preach. Because those who bring it and spread it often do not spread religion in the name of religion. What they spread is other things. What they spread can make people face to face in society. He can even make families face to face. He can put generations face to face. So, what does the greatness of Mir Hamza Sayyid Nigari, his peak mean? That truth should be told more to our young generations. In fact, the Nigaris have always sought and searched for the secrets of existence. Why do I exist? Who am I? What is my mission? Because it is possible to understand God, the Creator, by searching for existence. Faith is worth believing in something you can see in their thinking. You can't spontaneously believe in something you don't know and don't look for. They were able to walk on the path from truth to sect, from sect to truth. Yunus Emre has a beautiful saying:

Once you lose heart, it's not the prayer you do,
 Seventy-two nationalities are not easy to wash.

Why does he say that? We pray for ourselves. The heart is the creation of the God. When the Companions asked the Holy Prophet that "Toppling the Kaaba is a greater sin, or my heart?" The Holy Prophet said the heart, the heart. Because the Kaaba was built by Hazrat Ibrahim. The Creator built the heart and mind. It is a graver sin to break and destroy what the Creator has built. Therefore, what Yunus Amra said was the basis of the school and thought of Mir Hamza Sayyid Nigari. A person who remembers God every minute can never harm the greatness of the Creator and his love for the Creator. In verse 152 of Surah Al-Baqarah, Almighty Allah says, "Remember me so that I may remember you. Be among those who are thankful, not among those who are ungrateful." A person who always remembers the Creator is a true Muslim. The Holy Prophet was asked three times: "What is Islam?" The Holy Prophet said "Good manners". In some sects, they gather for dhikr in different places and at different times. But always, everywhere, it is necessary to remember. When you remember Allah, you will not despise others, nor will you look down on the beliefs of others, nor will you interfere with them. You will always be pure, you will keep your heart pure. It was all a great school. They were transmitted to us from Mir Hamza Sayyid Nigari. Of course, those people were chosen people. Mir Hamza Sayyid Nigari did not go to Ismail Shirvani. Hazrat Ali sent Mir Hamza Sayyid Nigari to Ismail Shirvani in his dream. His Holiness Ismail Shirvani is one of the great personalities produced by our land, Azerbaijan. He was a man of great ideas, a light. His Holiness Ismail Shirvani was arrested by the Russians because he was a murshid of Sheikh Shamil, and after escaping from prison, he moved to Akhiskha. From there, he participated in the spread of Islamic and moral values in Sivas and Amasya. In Amasya, His Holiness Ismail Shirvani and His Holiness Mir Hamza Sayyid Nigari sleep together on the same land. Ismail Shirvani said about His Holiness Mir Hamza Sayyid Nigari that I am not his mentor, his mentor is love, divine love. That's why I think that a Muslim brother or sister who understands Mir Hamza Sayyid Nigari correctly will never look down on him, despise him, or push him away, regardless of what sect or sect he belongs to. Because Mir Hamza Sayyid Nigari does not have this in his mind. A person who has the thought of Mir Hamza Sayyid Nigari is not just one who goes to the mosque from time to time and remembers God. Not those who mention Allah in separate conversations. They are the ones who remember Allah with every breath they take. Mir Hamza Sayyid Nigari says that zikr is thanks to God for every breath we take. Mir Hamza Sayyid Nigari was a selfless person as stated in the 21st verse of Surah Yasin. Mir Hamza Sayyid Nigari's home did not have the tradition of giving money or gifts, as in some sects and communities. Service in the name of God is unrequited service. As a complete servant of God, "We are talking about a great personality who loves the creation for the sake of the Creator and lives with his thoughts. In fact, this poem by Haji Bektash Veli is the most important approach to understanding the world of Mir Hamza Sayyid Nigari:

The heat is in flame, not in plow disk

Grace is in the head, not in the crown.

Whatever you are looking for, look for it in itself

It is not in Jerusalem, Mecca, or Hajj.

The search, the search for the truth, takes you to the Creator. In fact, they were looking for themselves in that search. They were looking for the meaning of why

they were created and were looking for ways to be a real person. Then you understand God more. Therefore, Mir Hamza Sayyid Nigari is not just a proud person in that region. Mir Hamza Sayyid Nigari is a great personality with his masculinity who said that he brought the state of Baghdad to Karabakh in the Karabakh region. Very few people reveal themselves. They believe that more correct steps can be taken with this. They can do more. But Mir Hamza Sayyid Nigari is a man of ideas whom we are proud of all over the world, who was raised by our people and who was raised by these lands. The body goes, the thought remains. We have a moving object. The action remains, the thought remains, the thought remains. It is wonderful that we have gathered today in the light of Mir Hamza Sayyid Nigari's opinion. We all need this light, not just us, but the whole world. Therefore, I think that we should teach Mir Hamza Sayyid Nigari more to our young generations. This is not my limit. Experts will understand this more widely. They asked a sage. What do you know He said, my limit.

Knowing the limit is very important. I wanted to say some of my words and thoughts in my own way. Our experts will understand more. We will take advantage. Let our young people read the works of Mir Hamza Sayyid Nigari. After reading "Nigarname", I believed that Mir Hamza Sayyid Nigari is a great person, what a great divine love he has. Young people should read "Nigarname" and read its explanation. Of course, it will be difficult to read it at first. It is a very important event to remember Mir Hamza Sayyid Nigari in our beautiful Agdam. I think that the soul of Mir Hamza Sayyid Nigari was also happy, and the soul of other great saints and our martyrs was also happy. Therefore, I want to express my gratitude to all the organizers and everyone who helped us to participate in this meeting. In the end, I say that may God grant us a little bit of the light of that great personality. A person who understands him, a person who understands Mir Hamza Sayyid Nigari cannot be a bad person. He will be a good person. He will be a good citizen. He will be a good son of the nation. He will be a good son of his country. Therefore, may God grant us all a good understanding of it, and I pray that you too may achieve your best wishes. I would like to thank the representatives of the furnace once again. I am sure that you promote, spread and carry those traditions and thoughts more. We also convey our best wishes to you. When I came here today, when I told my friends, they all said that I want to be there with great satisfaction. That's why we have some friends among us today. We also have a small gift on behalf of those friends. Let me invite these friends first and announce the gift. You all know our precious brother Haji Nuran very well. We thank Mehriban Aliyeva for building such a Mugham house, suitable for Agdam. The grave of our great poetess, great thinker, and whose jubilee will be celebrated in August this year, Khurshud banu Natavan is also in our Agdam. We want to present his portrait to our Mugham hearth.

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun baş direktoru, Prof.Dr. Abbas Seyidovun çıxışı

Çox hörmətli Simpozium iştirakçıları, dəyərli elm adamları, həmişə ermənilərin qorxulu rəyası olan Ağdam camaatı, qeyrətli Ağdam camaatı hər birinizi buradan ürəkdən salamlayıram. Ümumimilli Lider Heydər Əliyev çıxışlarından birində söylədiyi kimi bayrağımızı Cəbrayılda, Qubadlıda, Ağdamda, Kəlbəcərdə, işğal olunmuş bütün ərazilərimizdə dalğalandıracağıq. Çox şükür ki, bu gün həmin günlərdir, bayrağımız Qarabağın hər yerində dalğalanır. İndi Ağdam torpağında yığışmışıq, Beşinci Həməzə Nigarı Simpoziumunu qeyd edirik. Həqiqətən fərəhləndirici haldır. Arxeoloji işlərlə əlaqədar olaraq azad edilmiş şəhərlərimizdə olmuşam, nəhəng işlərin görüldüyünü müşahidə etmişəm. Körpülər salınır, tunellər qazılır, on minlərlə maşınlar burdan sağa-sola hərəkət edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin təşəbbüs və göstərişləri əsasında Qarabağ yenidən doğulur.

Qarabağın tarixi və mədəniyyəti çox qədimdir. Qarabağ uzun müddət Şərqi Anadolu və Mərkəzi Asiya arasında, cənubdan şimala gedən yollar üzərində körpü rolunu oynayıb. Buradan miqrasiya edən tayfalar ta qədim zamanlardan buranın gözəlliklərini görüblər. Qarabağın həm faunası, həm florası ilə tanış olub, burada məskunlaşmağa başlayıblar. Qarabağda indiyə qədər dörd böyük arxeoloji mədəniyyət öyrənilib. Yüz min illərlə yaşı olan arxeoloji mədəniyyətlərdən biri Quruçay mədəniyyətidir. Azıx mağarası bu mədəniyyətin əsas özəyidir. İkinci böyük mədəniyyət elə Ağdam yaxınlığında olan Leylatəpə mədəniyyətidir. Üçüncü mədəniyyət Üzərliktəpə və ya Göyçə mədəniyyətidir. Dördüncü böyük mədəniyyət Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətidir. Bu dörd böyük mədəniyyət kiçik bir regionda, yəni 10 min kvadrat kilometrlik ərazidə öyrənilirdi, bu gündə öyrənilir. Heç bir ərazidə bir-birini ardıcılıqla bu cür izləyən dörd böyük mədəniyyətə, yəni arxeoloji mədəniyyətə rast gəlmək mümkün deyildir. Ona görə də bu torpağın, bu ərazinin həm tarixinin, həm mədəniyyətinin, həm də mənəviyyatının əvəzi yoxdur.

Qənirə xanım Həməzə Nigarinin fəailiyətini qısa və çox anamlı şəkildə bizə izah elədi. Bizim hamımızın borcudur ki, Azərbaycanın tanınmış ziyalılarının yaratdıqları əsərləri ilə tanış olaq, onları gələcək nəsillərə ötürək. Odur ki, bu gün bizim Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun əməkdaşları Qarabağın hər yerində tədqiqatlar aparırlar. Həmin işlərin nəticələri gələcəkdə tanış olacaqsınız. 30 il ərzində işğalda qalan əraziləri vandallar dağıdıblar, şəhərlərimizi, kəndlərimizi və eyni zamanda bizim tariximizi silmək, mədəniyyətimizi yox etmək üçün əllərindən gələn bütün pislikləri ediblər. Amma o abidələr yerin altında sağlam qalıblar və bunların 99%-i sağlamdır. Həmin abidələrin Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin öyrənilməsində çox böyük əhəmiyyəti var. Həmin abidələr göstərir və sübut edir ki, burada tarix boyu böyük ata-babalarımız yaşayıblar. Mən burdan simpozium iştirakçılarının hər birini salamlayıram. İnşallah, gələn görüşlərimizdə qismət olsun, buradan o abidələr haqqında ağız dolusu, ürək dolusu məlumat verim.

Amasya Üniversitesinin rektörü Prof.Dr. Süleyman Elmacının Açılış Konuşması

Sayın Milletvekilim, Sayın Rektörüm, Değerli Katılımcılar,

2022 senesi, Şuşa yılı ilan edildikten sonra 5. Uluslararası Hamza Nigari Sempozyumunun Ağdam/Kuzanlı'da yapılmasına karar verildi. Bu bağlamda "Karabağ Zaferinin" bir anlamda bilimsel yönden taçlandırılması sağlanmış oldu. Sempozyumun hayata geçirilmesinde emeği geçen başta Milletvekili sayın Ganire Paşayeva ve Azerbaycan Devlet Medeniyet ve İncəsənət Üniversitesi Rektörü sayın Ceyran Mahmudova'ya təşəkkür edərək sözlərimə başlamaq istiyorum.

İki devlet bir millet şuru ile yetişen yeni nesiller için çalışan biz Türk akademisyenleri Azerbaycan ve Türkiye arasında güçlü köprüler kurmak zorundayız. Bu köprülerden biri de kültür-sanat köprüsüdür. Mir Hamza Nigari, Anadolu ve Azerbaycan coğrafyasında ortak bir kültür değeridir. Onun sanat ve tasavvufa etkisi hala iki coğrafyada kendisini hissettirmektedir. Amasya için bir fahr kaynağı olarak Mir Hamza Nigari ömrünün büyük bölümünü burada geçirmiş ve burada medfundur. Bir Karabağ aşığı olan Hamza Nigari, yüz elli yıl önce iki coğrafyayı gönül bağı ve köprüsü ile birbirine bağlamıştır. Onun özgür Karabağ hayali kırk dört gün savaşları ile gerçekleşmiş, Karabağ azad olmuş ve umuyoruz ki onun günlü de şad olmuştur.

Artık Karabağ için ağıtlar yakma değil, yeni bahar türküleri besteleme ve kültür bağları kurma zamanıdır. İşte bu bağlamda icra etmekte olduğumuz bu sempozyum ilk kilometre taşlarını döşemeye başlamaktadır.

Değerli hazirun,

Azerbaycan ve Türkiye, arasına konulan coğrafi engellere rağmen gönül köprülerini daima açık tutmuş, kardeşlik bağlarını her zaman baş tacı etmiştir. Hamza Nigari sempozyumları da 2013 yılından beri Türkiye'de Amasya Üniversitemiz bünyesinde; Azerbaycan'da çeşitli üniversitelerde hayata geçirilmiş bir kültür hareketidir. Beşincisini anlamlı bir şekilde Şuşa yılı münasebeti ile Karabağ'ın en yakınında Ağdam'da yapıyor olmak büyük bir mutluluk ve gurur vesilesidir.

Tekrar emeği geçen herkese teşekkürlerimi sunuyor, değerli akademisyenlerin çalışmalarında başarılar diliyorum. Bu anlamlı sempozyuma çok arzu ettiğim halde daha önceden planlanmış görevlerimden dolayı bizzat katılamadığım için üzüntülerimi belirtmek istiyorum.

Bir coğrafyacı olarak şöyle bitirmek istiyorum; "Nasıl, Aras nehri Kür nehri ile dünya durdukça bir birine kavuşacaksa biz Türk dünyası da öylece el ele gönül gönüle yaşayacağız."

Saygı ve Selamlarımla...

**Speech of Prof.Dr. Suleyman Elmacı,
rector of Amasya University**

Dear Member of Parliament, Dear Rector, Dear Participants,

After the year 2022 was declared the year of Shusha, it was decided to hold the 5th International Hamza Nigari Symposium in Aghdam/Kuzanli. In this context, the "Karabakh Victory" was evaluated scientifically in a sense. I would like to start my speech by thanking Ganire Paşayeva, who contributed to the realization of the symposium, and Ceyran Mahmudova, the Rector of Azerbaijan State Civilization and Art University.

We, Turkish academics, who work for the new generations who grew up with the consciousness of two states and one nation, have to build strong bridges between Azerbaijan and Turkey. One of these bridges is the culture-art bridge. Mir Hamza Nigari is a common cultural value in Anatolia and Azerbaijan. His influence on art and mysticism still makes itself felt in two geographies. As a pride for Amasya, Mir Hamza Nigari spent most of his life here and is buried here. Hamza Nigari, a Karabakh lover, connected two geographies one hundred and fifty years ago with a bond of love and a bridge. His dream of free Karabakh came true with the "forty-four day wars" and Karabakh was liberated. We hope that his heart is also happy.

Now is not the time to mourn for Karabakh, but to compose new spring folk songs and establish cultural ties. In this context, this symposium we are conducting is starting to lay the first milestones.

Dear attendant,

Despite the geographical barriers placed between them, Azerbaijan and Turkey have always kept the bridges of their hearts open and always cared about the bonds of brotherhood. Hamza Nigari symposiums have also been held at our Amasya University in Turkey since 2013. It was implemented in various universities in Azerbaijan. This is a cultural movement. It is a great happiness and pride to be holding the fifth in a meaningful way in Aghdam, the closest to Karabakh, on the occasion of the year of Shusha.

I would like to thank everyone who contributed again and wish success in the studies of valuable academicians. I would like to express my regrets for not being able to attend this meaningful symposium personally due to my previously planned duties, even though I very much wanted to.

As a geographer, I would like to conclude that, "Just as the Aras river, the Kur river and the world will meet each other as long as they stand still, so we will live hand in hand in the heart of the Turkish world."

Best Regards and Greetings...

Prof.Dr. Şikar Qasimovun çıxışı

Hörmətli Vaqif müəllim, hörmətli Qənirə xanım! Dəyərli Simpozium iştirakçıları! Hörmətli dostlar! Hər birinizi salamlayıram. Mir Həməzə Nigarinin doğulduğu Ciciimli kəndinin sakinləri adından Sizlərə salam gətirmişəm. İşğaldan azad olunmuş Qarabağ torpağında simpoziumun keçirilməsini əlamətdar hadisə hesab edirəm.

Mir Həməzə Nigariyə həsr edilmiş beşinci simpoziumdur ki, iştirak edirəm. Birinci Simpozium Amasya şəhərində keçiriləndə inanın ki, sevincimdən gözlərim yaşarırdı, ürəyim çırpınırdı. Ona görə ki, təntənəli açılışda Türkiyənin və Azərbaycanın dövlət himnlərinin səslənməsi, bayrağımızın konfrans keçirilən salonu bəzəməsi və doğulduğum Ciciimli kəndinin yetirməsi, Ciciimlidən, Amasyaya təsəvvüf yolu salmış, Mir Həməzə Nigariyə həsr edilmiş I Beynəlxalq Simpoziumun keçirilməsi məni çox sevindirmişdi. O vaxtlar öz vətənimdə geniş yad edilməyən, Mir Həməzə Nigarini Amasyada uşaqdan böyüyə hamının tanıması, onun yaradıcılığından söz açılması təəssüratını heç vaxt unutmuram.

Sonralar keçirilən üç Simpoziumdan fərqli olaraq bu gün açılışına yığıldığımız V Beynəlxalq Simpoziumda da sizlərin qarşısında daha çox sevinc və həyacan hissi keçirirəm. Çünki, bu simpozium Mir Həməzə Nigarinin Qarabağ sevgisi, həsrəti ilə qürbətdə yaşadığı və şeirlərində daima bunları ifadə etdiyi doğma Qarabağ torpağında keçirilir. 30 il işğal altında qalan, 44 günlük Vətən Müharibəsində Ali Baş Komandan Cənab İlham Əliyevin rəhbər bacarığı, Ordumuzun qəhrəmanlığı, xalq-rəhbər birliyi və qardaş Türkiyənin mənəvi-siyasi dəstəyi sayəsində azad edilmiş Qarabağımızda keçiririk. Həm də həyəcanlıyam ki, hələ ki, Həməzə Nigarinin doğulduğu Laçında - Ciciimlidə, onun səcərəsinin yaşadığı Qubadlıda keçirə bilmirik.

Çoxsaylı yaşayış məskənləri, tarixi abidələri və Azərbaycandan da kənar da tanınan ziyalıları Laçının qədimliyindən xəbər verir. Güləbird kəndindən olan Sarı Aşıq, Ciciimli kəndində dünyaya göz açmış Mir Həməzə Nigari, Azərbaycanın ilk Hərbi Naziri, İstiqlal Bəyannaməsini imza edən 26 nəfərdən biri, Qarabağ və Zəngəzurun General Qubernatoru Xosrov bəy Sultanov, quldur Andranikin çoxminli ordusunun hücumundan Qarabağı qoruyan, qardaşı Sultan bəy Sultanov, AXC-nin yaranmasında xüsusi fəaliyyəti olan, Dağlılar Respublikasının Xalq Maarif Naziri, AXC-nin birinci hökumət kabinəsində Maarif Nazirinin müavini, Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarının müavini olmuş Nurməmməd Şahsuvarov, 30-cu illərdə təhsilin inkişafında xüsusi xidmətləri olan Museyib İlyasov və sonrakı illərdə çoxsaylı ziyalıların fəaliyyəti Laçının şərəfli səhifələridir.

Mir Həməzə Nigarinin doğulduğu Ciciimli kəndinin ərazisində "Qız qəbri", "Çoban daşı" abidələri eramızdan əvvəllərdən - dəmir dövründən xəbər verir. 1911-ci ildə Ciciimlidən xeyli uzaqda olan Bağırbəyli kənd sakinii Qəhrəman bəy Cəbrayıl bəy oğluna verilmiş pasport vəsiqəsinin Ciciimlinin Starşinası tərəfindən imzalanması və təsdiqi, XII-XIV əsrlər Malik Əjdər türbələri, XVIII əsr kənd məscidi və 25 nəfərin mədrəsə təhsili alması, kəndin qədimliyindən, ibadət yeri və insanların inancılı olmasından xəbər verir. Mir Həməzə Nigarinin qohumları sonralar Qubadlı rayonunun Mirlər kəndində yaşamışlar. O yer də indiyə qədər ziyarətqah və hamının inam yeri olmuşdur. Bu gündə qohumlarının hamısı, xüsusilə Siracəddin müəllim, Mirsədi ağanın nəvələri və yaxınları ocağın yolunu əziz saxlayırlar. Bunları deməklə Mir Həməzə Nigarinin doğulduğu və böyüdüüyü mühiti diqqətinizə çatdırmaq istədim.

Tədbirdə Milli Məclisin deputatı, Komitə sədri Qənirə xanım Paşayevanın, Ar-

xeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun direktoru Abbas Seyidovun, Albanşünaslıq bölməsinin rəhbəri Qafar Cəbiyevin və digər ziyalıların olmasından istifadə edərək demək istəyirəm ki, Laçında və onun çoxsaylı yaşayış məskənlərində yerin altında da, üstündə də sirli tarix yatır. Hələ sovet dövründə də, bu yerlərdə geniş tədqiqatlar və arxeoloji qazıntılar aparılmamışdır. Laçını tədqiqat obyektinə çevirməyinizi, o bölgədən olan ziyalılara dəstək verməyinizi və tədqiqata cəlb etməyinizi Sizlərdən xahiş edirəm.

Bu gün çox sevincliyəm, çünki, mən də Mir Həməzə Nigarının doğulduğu Cicimli kəndini təmsil edirəm. Ona görə də bu simpoziyumun keçirilməsində, tariximizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin tədqiqində, təbliğində və qorunmasında göstərdiyi xidmətlərinə görə "Miras" İctimai birliyinin sədri Fariz Xəlilliyə, Təşkilat Komitəsinin üzvlərinə, bu işdə əməyi keçən hər kəsə minnətdarlığımı bildirirəm.

Verilmiş kənddən istifadə edərək Millət vəkili Qənirə xanıma təşəkkürümü bildirirəm. Ona görə ki, Qənirə xanım istər daxildə, istərsə də Azərbaycandan kənardə iştirak etdiyi hər bir tədbirdə Azərbaycanı, milli mənəvi dəyərlərimizi yüksək səviyyədə təbliğ edir. Mən Qənirə xanımla Birinci Həməzə Nigari Simpoziyunda Amasiyada olmuşam. Onda da, bu gün sizlərin qarşısında etdiyi çıxışındakı kimi, Azərbaycan dəyərlərinin və Həməzə Nigari yaradıcılığının vurğunu olduğunu görmüşəm. Səf etməyəmə pandemiyadan əvvəl idi, gecə Türkiyənin televiziyalarından birini izləyirdim. Birdən gördüm, Qənirə xanım Türkiyədə yaşayan erməniyə Qarabağ məsələsini konkret faktlarla elə sübut edir ki, düşünürdüm erməni bəlkə də verlişdən çıxmağa bəhanə olsa sevinərdi. Sonda kitabları tulladı üstünə dedi ki, bilmirsənsə bunları götür, hamısını oxu. O məqamda sizlə necə qürur duydumsa, gur səslə dedim; halal olsun, 100 kişinin işin tək görür. Həmişə xalqın içərisində olursunuz, elə bu gün də buradasınız. Bütün bunlara görə sizə təşəkkür edirəm. Ağdam rayonu İcra hakimiyyətinin başçısı Vaqif müəllimə minnətdarlıq edirəm. Biz Simpoziyumu keçirmək üçün təxminən bir ay bundan əvvəl yoldaşlarla bura gəldik. Düzdür, sizinlə görüşmədik, amma tapşırıq verdiyiniz yoldaşlarla tədbiri keçirmək barədə müzakirə aparanda, sizin vətənsəvərliklə və istiqanlıqla verdiyiniz göstərişləri duydum. Elə indiki çıxışınız, iştirakçılara isti münasibətiniz və göstərdiyiniz qonaqpərvərlik düşüncələrimin əsas göstəricisidir. Bütün bunlara görə və bu ərazidə apardığınız quruculuq-abadlıq işlərinə görə sizə minnətdarlıq edirəm.

Növbəti simpoziyumlari 30 ildən sonra Ali Baş Komandan Cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi, ordumuzun qəhrəmanlığı, xalq-rəhbər birliyi və qardaş Türkiyənin siyasi-mənəvi dəstəyi sayəsində işğaldan azad olmuş Laçında, Cicimlidə, Qubadlıda keçirmək arzusu ilə simpoziyumun işinə uğurlar diləyirəm.

Qarabağın hər küncü bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır!

Speech of Prof.Dr. Shikar Gasimov

Dear Mr. Vagif Hesenov, dear Mrs. Ganira Pashayeva! Dear Symposium participants! Dear friends! I greet each of you. I have brought greetings to you on behalf of the residents of Jijimli village, where Mir Hamza Nigari was born. I consider the holding of the symposium in the freed Garabagh land as a significant event.

I am participating in the fifth Symposium dedicated to Mir Hamza Nigari. When the First Symposium was held in Amasya, believe me, my eyes were full of joy and my heart was beating. Because the national anthems of Turkey and Azerbaijan were played at the ceremonial opening, our flag decorated the conference hall and the village of Jijimli, where I was born, I was very happy to hold the 1st International Symposium dedicated to Mir Hamza Nigari, who paved the path of mysticism from Cicismli to Amasya. I will never forget the impression that Mir Hamza Nigari, who was not widely celebrated in his homeland at that time, was recognized by everyone in Amasya, from children to adults, and that his creativity was spoken about.

In contrast to the three symposiums held later, I feel more joy and excitement in front of you at the fifth International Symposium, which we have gathered for its opening today. Because this Conference is being held in the native land of Garabagh, where Mir Hamza Nigari lived abroad with his love and longing for Garabagh and always expressed it in his poems. We are spending our freed Garabagh, which was occupied for 30 years in the 44-day Patriotic War, thanks to the leadership skills of the Commander-in-Chief Mr. İlham Aliyev, the heroism of our Army, the unity of the people and leaders, and the moral and political support of our brother Türkiye. I am also excited that we still cannot spend it in Lachin-Jijimli, where Hamza Nigari was born, and in Gubadli, where his descendants live.

Numerous settlements, historical monuments and intellectuals known outside of Azerbaijan testify to the antiquity of Lachin. Mir Hamza Nigari, a Sarı Ashiq from Gulabird village, who was born in Jijimli village, the first Minister of Defense of Azerbaijan, one of the 26 people who signed the Declaration of Independence, Khosrov bey Sultanov, who was the Governor General of Garabagh and Zangezur, who protected Karabakh from the attack of the bandit Andranik's many thousand army, his brother Sultan bey Sultanov, Nurmammad Shahsuvarov, who was the Minister of Public Education of the Mountainous Republic, Deputy Minister of Education in the first government cabinet of the APC, Deputy Commissioner of Public Education of the Azerbaijan SSR, who had a special activity in the establishment of the APC, Museyib İlyasov, who had special services in the development of education in the 1930s, and later the activities of numerous intellectuals in the years are the glorious pages of Lachin.

In the territory of Jijimli village, where Mir Hamza Nigari was born, the monuments "Girl's Grave" and "Shepherd's Stone" indicate the Iron Age. In 1911, the passport card issued to Kahraman Bey Jabrayil Bey, a resident of the village of Bagirbeyli, which is far from Cijimli, was signed and approved by the Starshina of Jijimli, Malik Ajdar tombs of the 12th-14th centuries, the village mosque of the 18th century, and the fact that 25 people were educated at the madrasah, from the antiquity of the village, places of worship and indicates that people are religious. The relatives of Mir Hamza Nigari later lived in the village of Mirler, Gubadli district. That place

has been a sanctuary and a place of faith for all until now. On this day, all his relatives, especially Mr. Sirajeddin, grandchildren and relatives of Mr. Mirsadi cherish the path of the hearth. By saying these things, I wanted to bring to your attention the environment where Mir Hamza Nigari was born and grew up.

Taking advantage of the presence of the MP of the Milli Majlis, the chairperson of the committee Ganira Pashayeva, the director of the Institute of Archaeology, Ethnography and Anthropology Abbas Seyidov, the head of the Albanian studies section Gafar Jabiyev and intellectuals, I want to say that there is a mysterious history in Lachin and in its numerous settlements both underground and above ground. . Even in the Soviet era, extensive research and archaeological excavations were not carried out in these places. I am asking you to turn Lachi into a research facility, support intellectuals from that region and involve them in research.

I am very happy today, because I also represent the village of Jijimli, where Mir Hamza Nigari was born. Therefore, I express my gratitude to Fariz Khalilli, the chairman of the "Miras" Social organization, to the members of the Organizing Committee, and to everyone involved in this work, for their services in holding this Symposium, in researching, promoting and protecting our history, national and moral values.

Using this opportunity, I would like to express my gratitude to Ms. Ganira. This is because Ms. Ganira promotes Azerbaijan and our national moral values at a high level in every event she participates in, both inside and outside of Azerbaijan. I was in Amasya with Ms. Ganira at the First Hamza Nigari Symposium. Even then, as in his speech in front of you today, I saw the emphasis on Azerbaijani values and Hamza Nigari's creativity. If I'm not mistaken, it was before the pandemic, I was watching the one of TV program of Turkiye at night. I suddenly saw Ms. Ganira proving the Garabagh issue to Armenians living in Turkiye with concrete facts, so I thought that Armenians would be happy if they had an excuse to leave the show. In the end, he threw the books at him and said that if you don't know them, take them and read them all. How proud I am of you, I said in a loud voice, God bless you, you can do the work of 100 men alone. You are always among the people, you are here today. Thank you for all this. I am grateful to you, Mr. Vagif, Executive Chairman of Aghdam district. We came here with comrades about a month ago to hold the Symposium. It is true that we did not meet you, but when I discussed with the relevant comrades about holding the event, I heard the instructions you gave with patriotism and warmth. Your speech right now, your warm attitude to the participants and the hospitality you show are the main indicators of my thoughts. I am grateful to you for all this and for the construction and improvement work you have done in this area.

I wish success to the work of the Symposium with the desire to hold our next Symposium after 30 years in Lachin, Jijimli, Gubadli, which were freed from occupation thanks to the leadership of the Commander-in-Chief, Mr. İlham Aliyev, the heroism of our army, the people-leadership unity and the political and moral support of brother Turkiye.

Every corner of Garabagh is ours! Garabagh is Azerbaijan!

Həmzə Nigarinin nəslinə adına Xəyalə Həmidovanın çıxışı

Hörmətli simpozium iştirakçıları, 30 ilə yaxın həsrətində olduğumuz doğma Qarabağ torpağında hər birinizi salamlayıram. Bu illər ərzində bütün dünya azərbaycanlılarının arzuları reallaşmış, torpaqlarımız işğaldan azad edilib. Bu sevinci bizə yaşadan şəhidlərimizə Allahdan rəhmət, qazilərimizə can sağlığı arzu edirəm. Dünya miqyasında əvəzi olmayan bu xoşbəxt günləri, qələbəni bizə bəxş edən ulu tanrıya minnətdarlığımı bildirirəm. Tarixdə misli bərabəri olmayan bu qələbədə əvəzsiz xidmətləri olan Ulu Öndərin layiqli yadigarı, Azərbaycan xalqının istəkli, əzizi olan Cənab Prezidentimiz İlham Əliyevə və onun xanımı I Vitse-Prezidentimiz Mehriban xanım Əliyevaya dərin təşəkkürümü bildirərək demək istəyirəm ki, bütün Azərbaycan xalqını və Azərbaycana dəstək olan dövlətləri ətrafında birləşdirərək heç vaxt gözləmədiyimiz bu qələbə sevincini bizlərə yaşatdılar. İndi isə icazənilə Qarabağın tanınmış din xadimlərindən olan, şair əslən Qarabağlı Şıx Mir Həmzə əfəndi Seyid Nigarinin keçdiyi həyat yolu haqqında sizə qısa məlumat verim.

Şeyx Hacı Mir Həmzə əfəndi Seyid Nigari 1798/1799-cu tarixdə indiki Azərbaycan Respublikasının Qarabağ əyalətinin Zəngəzur uyezdinin Laçın rayonunun Cıcmıli kəndində, el arasında Mir Paşa adı ilə tanınan Seyid Mir Rükəddin əfəndi həzrətlərinin ailəsində dünyaya gəlmişdir.

Anasının ismətli adı Qızxanımdır (Xeyrənsə xanım). Həmzə Nigarinin Gözəl xanım və Salihə xanım adlı iki bacısı olub. Gözəl xanım, əmisi Mir Cəfər həzrətlərinin böyük oğlu Mir Cabbar ilə ailə həyatı qurmuş, Salihə xanım isə Mir Qasım ilə izdivac bağlamışdır.

Həmzə Nigarinin atası Rükəddin əfəndi xalq arasında çox tanınmış bir sima olub, camaatın bütün işlərində və məsələlərində yeganə üz tutduqları ümid qapısı olduğundan ona Mir Paşa ünvanı verilmişdir. Çox təəssüf doğuran bir haldır ki, bu alicəməndli seydidi Cavanşir gümbəzinin yaxınlığında indiki Qubadlı və Laçın rayonları arasında Boğasıyirtməz adlanan yerdə düşmənləri tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

Atasının vəfatından sonra əmiləri Mir Cəfər və Mir Ağalar əfəndlərin təkidlərinə baxmayaraq, ülvə xüsusiyyətlərə malik olan kişi qeyrətli Qızxanım hər üç övladına həm analıq etmiş həmdə ata olmuşdur.

Seyid Nigari 15 yaşına kimi hansı müəllim yanına göndərilmişdisə də getməkdən imtina etmişdir. Oğlunun bu hərəkətlərindən narahat olan ana "Həmzə sənə verdiyim çörəyi elə bil zalım bir qanıca yedirdirəm, sənə təbii üçün heç bir şeydə qusur etmədim, əsla dəstəməzsiz bir loxma yedirmədim, körpəliyində dəstəməzsiz süd vermədim".

Anasının tənəli sözlərindən sonra Seyid Nigari kəndi tərk edərək o zamanlar məşhur olan Qaraqaş kəndindəki Mahmud əfəndinin yanına gedərək ondan təhsil almağa başlamışdır. Beş il Mahmud əfəndidən dərs aldıqdan sonra, aldığı təhsil onu qane etməməsi səbəbi üzündən adını çəkdiyimiz kənddən uzaqlaşmağa məcbur olmuşdur. Burdan ayrıldıqdan sonra Şəki tərəfə, Dəhnə kəndinə getmiş Şikəst Abdullaha həzrətlərindən dərs almağa başlamışdır. Dörd ilə yaxın Abdullaha əfəndidən dərs aldığı rəvayət edilir.

Qaraqaşda (xalq arasında Qarağacı adlanır) təhsil alarkən Nurəddin əfəndinin həyat yoldaşı, çox ləyaqətli, həyalı, bütün qadınlara nümunə olan Nigar xanım Həmzə Nigarinin yaşayış və təhsili üçün hər cür yardım və diqqət göstərmişdir.

Bu xanımın dəstəyinə və ona olan ilahi sevgisinə görə "Nigari" təxəllüsünü götürmüş və şeirlərində bu təxəllüsdən istifadə etmişdir.

Şikəst Abullah əfəndi həzrətlərindən dərs alarkən təqva əhlinin günəşi Həzrəti Əliyyül Mürtəzani yuxuda görmüşdür, Nəqşibəndi təriqətinə bağlanmaq üçün Xarputa gedib Mövlanə Xalid əfəndiyə bağlanmaq tapşırığını almışdır. Bu məqsəd ilə səfərə çıxan Seyid Nigari yolda Şeyx Xalid əfəndinin vəfatı xəbərini alır.

Bu əsnada aldığı tapşırığa əməl edərək Sivasa gedir və Nəqşibəndiyə təriqətinin məşhur müşüdlərindən Mövlana Xalidin birinci xəlifəsi olan Şeyx İsmayıl Şirvaniyə bağlanır. Ondan şəriət icazənaməsini, həm də təriqət xilafətnaməsini alır.

Kərəmli mürsidinin əmri ilə (1835/1836) Həcc ziyarətini tamamladıqdan sonra yenə mürsidinin yanında xidmətini davam etdirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki həcc ziyarətinə piyada gedib qayıtmışdır.

1840/1842-ci illər içərisində ustadının qəti əmri ilə Azərbaycana qayıtmışdır. Doğulduğu torpaq olan Cicimliyə gedər-gətməz ilahi istedadla malik olan bu şəxsin şöhrəti dərhal yaşadığı mühitə yayılmış elm və irfan təhsili almaq üçün, yüksək səviyyədə elmə sahib olmaq həvəsində olanlar hər tərəfdən Şeyxin yanına axışib gəlmişlər.

Bir müddət Cicimlidə və Bərgüşad çayının sağ sahilində yerləşən Mirlər kəndində tədris və tərbiyə ilə məşğul olmuşdur.

Mirlər kəndi yaxınlığında yerləşən məzarlıqda Seyid Mir Məhəmməd həzrətlərinin qəbiri vardır. Qəbir dörd tərəfdən hasarlanmış və içərisində bir necə böyük saqqız ağacları vardır. Şeyx Hacı Mir Həməzə əfəndi Seyid Nigarinin möhtərəm anası və əmizadələrinin qəbiri bu məzarlıqdadır.

Nəslİ İsmayİlsən, əslİ Ərəbsən
Ali Məhəmmədsən və ali nəsəbsən
Müntəxabsən silsileyi-zəhəbsən
Ey Seyid Nigari, ey Qarabaği

Öz kimliyini bu misralarla ifadə edən Şeyx Hacı Mir Həməzə əfəndi Seyid Nigari Çar Rusiyası dövründə milli mənsubiyyətinə, dini baxışlarına, el arasında böyük hörmət sahibi olduğuna görə təqib olunduğundan məcbur qalıb tez-tez yerini dəyişməli olmuş. Belə ki, Şeyx Həməzə Nigari Mirlər kəndindən Çərəli kəndinə, ordan Hərtiz dağına qalxaraq orada gizlənmək məcburiyyətində qalmışdır. Hərtiz dağında qaldığı müddətdə Çərəli kəndindən olan müridləri Səfər bəy, Hacı Əhmədali və başqaları tərəfindən xüsusi qulluq edilərək şeyxin tam təhlükəsiz yaşaması üçün lazımı şərait yaradılmışdır.

Burada uzun müddət yaşamağın çətinliyini gören Həməzə Nigari qardaş Türkiyəyə üz tutmuşdur. Şeyxin müridləri Səfər bəy, Hacı Əhmədali və digərləri öz müşüdlərini gizli yolla Araz çayının sahilinə gətirərək ordan İrana keçmişlər, İrandan isə qardaş Türkiyənin Amasiya şəhərinə pənah aparan Həməzə Nigarini yerli əhali çox hörmətlə qarşılamışdır.

Şeyx Hacı Mir Həməzə Nigari müxtəlif vaxtlarda qardaş Türkiyənin bir çox şəhərlərində yaşamış və təlim tərbiyə işləri ilə məşğul olmuşdur.

Həməzə Nigarinin oğlu Siracəddin əfəndi 1851/1852 ci illərdə dünyaya gəlmiş, 1875-ci ildə 23 yaşında vəfat etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Siracəddin əfəndinin

çoxlu şeirləri mövcuddur. Şeyxin ikinci oğlu Rükəddin və qızı Zəhra 1864/1865 ci illərdə çox gənc yaşlarında altı ay fasilə ilə vəfat etmişdir.

Şeyx Hacı Mir Həməzə Seyid Nigari 1886-ci ilin oktyabr ayında Xarput şəhərində vəfat etmişdir. Öz vəsiyyəti ilə onun cənazəsi Amasiyaya gətirilmiş oğlu Sicarəddin əfəndinin yanında dəfn edilmişdir. 1894-cü ildə indiki Qazax rayonunun Aslanbəyli kəndindən olan müridi Hacı Mahmud əfəndi və tərəfdarlarının vəsaiti ilə məzarı üstünə məscid və məscidə bitişik bir türbə inşa edilmişdir.

İstər Çar Rusiya dövründə, istərsə də SSRİ dövründə Şeyx Hacı Mir Həməzə əfəndi Seyid Nigarinin əsərlərini öyrənmək, hətta adını çəkmək belə yasaq edilmişdir. Lakin SSRİ dövləti süqut etdikdən, Azərbaycanda müstəqillik bərpa ediləndən, ulu öndərimiz tərəfindən müstəqilliyimizin qorunub saxlanması təmin olunduqdan sonra, Ulu öndərin layiqli davamçısı xalqımızın çox sevimli Prezidenti İlham Əliyev Cənablarının Respublikamızda yaratdığı sağlam abu-havada, Respublikanın I Vətənpəşibi, Heydər Əliyev fondunun prezidenti, respublikamızın birinci xanımı Mehriban xanım Əliyevanın xalqımızın tarixi, mədəniyyətinin, incəsənətinin, dininin və adət-ənənələrinin qoruyub saxlanması sahəsində gördüyü əvəzsiz işlər nəticəsində yüzlərlə haqqı tapdanan, layiq olduğu dəyərləri vaxtında ala bilməyən şəxslərdən biri olan Həməzə Nigarinin də haqqı bərpa oldu. Belə ki, Həməzə Nigari haqqında televiziya kanallarında verişlər verildi, qəzet və jurnallarda mütəmadi olaraq yazılar dərc edildi. Şeir və qəzəlləri gənc xanəndələr tərəfindən yüksək həvəslə el şənliklərində, radio və televiziya verişlərində səsləndi.

Hələ 2002-ci ildə vətən oğullarını Qarabağın müdafiəsinə səsləyən yazıçı-publisist Hüseynbala Mirələmov "Xəcalət" povestində ön sözü Həməzə Nigarinin "Qarabağ" şeiri ilə başlamışdır.

Nə əcəb dövlət imiş seyri-şikari-Qarabağ,
Nə gözəl nemət imiş söhbəti-yari-Qarabağ.
Gövsəri-tubi imiş çayı-çinari-Qarabağ,
Aləmi-cənnət imiş dari-diyari Qarabağ.

Həməzə Nigarinin Qurtuluş Altınbaş tərəfindən işlənən iki cilddən ibarət divanı 2004-cü ildə Türkiyədə çap edilmişdir.

Həməzə Nigarinin 2010-cu ildə "Divan", 2012-ci ildə "Nigarnamə" əsərləri filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Hacı xanım Nəzakət Məmmədli tərəfindən latın qrafikası ilə Azərbaycan dilində hazırlanaraq Nigari sevən oxuyuculara təqdim edildi.

Mir Həməzə Nigarinin Türkiyədə yaşayan yaxın qohumu Fəxrəddin Ağabalının çap edilməmiş "Hümayi-ərş" əsərinin əlyazması, sabiq Qafqaz Universitetinin əməkdaşı filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Mehmet Rıhtım tərəfindən Azərbaycan dilində işlənib 2015-ci ildə çap olunmuşdur.

2001-ci ildə yazıçı-jurnalist Taryel Cahangirinin Mir Sədi Ağa haqqında yazdığı kitabda Seyid Nigariyə həsr edilmiş xüsusi bölüm çap olunmuşdur.

2004-cü ildə Əlirza Xələflinin Seyid Nigarinin öz misraları ilə başlayan "Xaki-Payın, Tacı-Sərim" kitabı işıq üzü görmüşdür.

2013-cü ildə Tükiyədən olan yazıçı Əhməd Özqılıncın Seyid Nigarinin həyatı, əsərləri və düşüncələrindən bəhs edən "Mürşidi eşq olan Arif" adlı kitabı İstanbulda çap edilmişdir.

2015-ci ildə respublikamızın xalq şairi Nəriman Həsənzadənin Şeyx Hacı Mir Həmzə Əfəndi Seyid Nigariyə həsr edilmiş "Seyid Nigari türbəsi" adlı poeması nəfs tərtibatlı kitabında çap edilmişdir.

2018-ci ildə "Azərbaycan" ədəbi bədii jurnalının 3-cü nəşrində görkəmli qələm ustası, Prof.Dr. Şahin Fazilin Şeyx Hacı Mir Həmzə əfəndi Seyid Nigari haqqında yazdığı məqalə dərc olunmuşdur.

2015-ci ildə əslən Laçın rayonu Cictimli kəndindən olan Natiq Laçınlının nəşr edilmiş "Yurd Nişanəsi" adlı kitabında Şeyx Hacı Mir Həmzə əfəndi Seyid Nigarinin həyatı, yaradıcılığı barədə geniş məlumat verilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 03.11.2011-ci il tarixli 1765 sayılı əmri ilə Şeyx Hacı Mir Həmzə əfəndi Seyid Nigarinin Divan əsəri dərs vəsaiti kimi təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinə Türkiyə Azərbaycan dostluq, işbirliyi və dayanışma Vəqfinin rəhbəri professor Aygün Attar tərəfindən 12.06.2021-ci il tarixində edilən müraciət nəticəsində Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin qərarı ilə 2022-2023-cü dərs ilində 11-ci sinif "Ədəbiyyat" dərslərinə Seyid Nigarinin əsərlərinə yer veriləcək və eyni zamanda 9-cu siniflər üçün "Zəfər tarixi" adlı dərslərdə Nigarinin şeirinin yerləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Seyid Nigarinin Türkiyənin Amasiya şəhərində dəfn edildiyi yerdə 1894-cü ildə müridləri tərəfindən tikilən Şirvanlı Camisinin təmirə ciddi ehtiyacı vardır. Vaxtı ilə Seyid Nigarinin sədaqətli müridlərindən olan Qubadlı rayon Çərəli kənd sakini Səfər bəyin qohumları Nərminə xanım və oğlu Murad bəyin yardımı və Amasiya Bələdiyyəsinin köməyi ilə yüksək səviyyədə aparılan təmir işləri 2014-cü ilin iyun ayında başa çatmışdır. Bu münasibətlə Türkiyədən və Azərbaycandan gedən ziyalıların iştirakı ilə açılış mərasimi olmuşdur.

Bununla bərabər Həmzə Nigarinin yaradıcılığı ilə əlaqədar Respublikamızda 2014-cü ildə və 2017-ci ildə keçirilən Simpozium dediklərimizə əyani sübutdur. Mən vaxtınızı çox almaq istəmirəm. Bu tədbiri təşkil edən hər bir şəxsə Nigarinin bütün doğmaları adından təşəkkür edirəm.

Bu məlumatları sizə çatdıran Nigarinin bacısı Gözəl xanımın və əmisi oğlu Əbdül Cabbarın nəslindən olan, III kurs BDU psixologiya fakültəsi tələbəsi Həmidova Xəyalə Xeyrəddin qızı idi.

Speech of Khayala Hamidova, on behalf of the descendants of Hamza Nigari

Dear participants of the symposium, I welcome each of you to the native land of Karabakh, which we have longed for almost 30 years. During these years, the dreams of Azerbaijanis all over the world have come true, and our lands have been freed from occupation. I wish God's mercy to our martyrs who gave us this joy, and good health to our veterans. I express my gratitude to the almighty god who has given us these happy days and victory, which are incomparable in the world. Expressing my deep gratitude to Mr. President İlham Aliyev and his wife and Vice President Mehriban Aliyeva, who are the worthy relic of the great leader who had invaluable services in this unprecedented victory, the aspiring and beloved of the Azerbaijani people of our Republic, I want to say that all the people of Azerbaijan and the countries that support Azerbaijan uniting around them, they gave us the joy of victory that we never expected. Now, with your permission, let me give you a brief information about the life path of Sayyid Nigari, one of the well-known religious figures of Karabakh, a poet originally from Karabakh, Shikh Mir Hamza Efendi Sayyid Nigari.

Nigari was born in the family of Sayyid Mir Ruknedin Efendi, popularly known as Mir Pasha, in the village of Jijimli, Lachin District, Zangezur Uyezd, Karabakh Province of the present Republic of Azerbaijan, in 1798/1799.

His mother's name is Gizkhanim (Kheyransa Khanum). Hamza Nigari had two sisters named Gozel Khanum and Saliha Khanum. Gozal Khanum married Mir Jabbar, the eldest son of his uncle Mir Jafar, and Saliha Khanum married Mir Gasim.

Hamza Nigari's father, Ruknuddin Efendi, was a well-known figure among the people, and he was given the title of Mir Pasha, as he was the only door of hope for the people in all their affairs and issues. It is a very unfortunate situation that this Sayyid was killed by his enemies in the place called Bogasiyirtmez, between the present-day Gubadli and Lachin districts, near the Javanshir dome.

After the death of her father, despite the insistence of her uncles Mir Jafar and Mir Aghalar Efendi, Gizkhanim, a man with noble qualities, became both a mother and a father to all three children.

Sayyid Nigari refused to go to whatever teacher he was sent to until the age of 15. Worried about her son's actions, the mother said, "Hamza, I am feeding the bread I gave you as if to a cruel murderer. I did nothing wrong in your upbringing, I never ate a morsel without ablution, and I never gave milk without ablution when you were a baby."

After his mother's harsh words, Sayyid Nigari left the village and went to Mahmud Efendi in the then famous village of Garagash and began to study from him. After taking lessons from Mahmud Efendi for five years, he was forced to move away from the village we mentioned because he was not satisfied with the education he received. After leaving here, he went to the village of Dahna in the direction of Sheki and began to take lessons from His Holiness Shikest Abdullah. It is said that he took lessons from Abdullah Efendi for about four years.

While he was studying in Garagash (popularly called Garaghaji), the wife of Nureddin Efendi, Mrs. Nigar, who is very dignified, modest, and an example to all

women, gave all kinds of help and attention to the living and education of Nigari. Due to the support of this lady and his divine love for her, he took the pseudonym "Nigari" and used this pseudonym in his poems.

While taking lessons from His Holiness Abullah Efendi, the crippled, he saw Hazrat Aliyul Murtazan, the sun of piety, in a dream. Sayyid Nigari, who went on a trip for this purpose, received the news of Sheikh Khalid Efendi's death on the way.

During this time, following the task he received, he went to Sivas and became attached to Sheikh Ismail Shirvani, the first Caliph of Maulana Khalid, one of the famous teachers of the Naqshbandiyya sect. He receives the Shariah permit and the caliphate certificate from him.

After completing the pilgrimage (1835/1836) by the order of Keramli murshid, he continued his service with his murshid. It should be noted that he returned from the pilgrimage on foot.

In 1840/1842, he returned to Azerbaijan by his master's order. The fame of this person, who had divine talent, immediately spread to the environment where he was born, and those who were eager to acquire knowledge at a high level flocked to the Sheikh from all over the world.

For some time, he was engaged in teaching and education in Jijimli and in the village of Mirler, located on the right bank of the Bargushad river.

Sayyid Mir Muhammad's grave is located in the cemetery near Mirler village. The grave is fenced on four sides and there are some big gum trees inside. The grave of Sheikh Haji Mir Hamza Efendi Sayyid Nigari's mother and cousins is in this cemetery.

You are of Ismail descent, you are originally an Arab
You are the highest Muhammad and the highest lineage
You are Muntakhab, the highest-zahab
O Sayyid Nigari, O Garabaghi

Sheikh Haji Mir Hamza Efendi Sayyid Nigari, who expresses his identity with these lines, was forced to change his place because he was persecuted because of his nationality, religious views, and great respect among the people during the Tsarist Russia. Thus, Sheikh Hamza Nigari was forced to go from the village of Mirler to the village of Cherali, and from there to the mountain of Hartiz and hide there. During his stay in Hartiz mountain, his disciples from Cherali village, Safar Bey, Haji Ahmadali and others, took special care of him and created the necessary conditions for the Sheikh to live in complete safety.

Seeing the difficulty of living here for a long time, b Hamza Nigari turned to Turkey. The followers of the sheikh, Safar Bey, Haji Ahmadali and others, secretly brought their followers to the banks of the Araz River and crossed from there to Iran, and Hamza Nigari, who took refuge in the city of Turkey,- Amasya ,was received with great respect by the local population.

Sheikh Haji Mir Hamza Nigari lived in many cities of brother Turkey at different times and was engaged in educational work.

Hamza Nigarin's son Sirajeddin Efendi was born in 1851/1852 and died in 1875 at the age of 23. It should be noted that there are many poems of Sirajeddin Efendi.

Sheikh's second son Rukneddin and daughter Zahra died in 1864/1865 at a very young age, six months apart.

Sheikh Haji Mir Hamza Seid Nigari died in October 1886 in the city of Kharput. According to his will, his dead body was brought to Amasya and buried next to his son Sijareddin Efendi.

It was forbidden to study the works of Sheikh Haji Mir Hamza Efendi Sayyid Nigari, or even to mention his name, both during Tsarist Russia and during the USSR. However, after the collapse of the USSR state, after the restoration of independence in Azerbaijan, after the preservation of our independence by our great leader, in the healthy atmosphere created by our people's beloved President İlham Aliyev, the worthy successor of the great leader, the First Vice President of the Republic, the President of the Heydar Aliyev Foundation, our Republic. As a result of the irreplaceable work done by his first wife Mehriban Aliyeva in the field of preserving the history, culture, art, religion and traditions of our people, the rights of Hamza Nigari, who was one of the hundreds of people who were trampled on and who could not receive the values they deserved on time, were also restored. Thus, programs about Hamza Nigari were broadcasted on television channels, articles were regularly published in newspapers and magazines. His poems and ghazals were enthusiastically sung by young singers at festivals, radio and television broadcasts.

In 1894, a mosque and a tomb adjacent to the mosque were built on his grave with the funds of his disciple Haji Mahmud Efendi from the village of Aslanbeyli, Gazakh region, and his supporters.

Back in 2002, the writer-publicist Huseynbala Mirelamov, who called the sons of the country to the defense of Karabakh, started his preface with the poem "Karabagh" by Hamza Nigari in the story "Shame".

What a strange country, looking-shikari-Karabakh,

What a wonderful blessing the conversation-Yari-Karabakh was.

Govsari-tubi river-sycamore-Karabakh,

Karabakh, which is a world-paradise.

Hamza Nigari's two-volume "Divan" edited by Kurtuluş Altunbaş was published in Turkey in 2004.

Hamza Nigari's works "Divan" in 2010 and "Nigarname" in 2012 were presented to Nigari-loving readers by Haji Khanum Nazakat Mammadli, Ph.D. in Philology.

The manuscript of the unpublished work "Humayi-arsh" by Mir Hamza Nigari's close relative Fakhreddin Aghabali, who lives in Turkey, was edited in the Azerbaijani language by Mehmet Rihtim, a former employee of Qafqaz University, Doctor of Philosophy in Philology, and published in 2015.

In 2001, a special chapter dedicated to Sayyid Nigari was published in the book written by writer-journalist Taryer Jahangirli about Mir Sadi Agha.

In 2004, the book "Khaki-Payin, Taji-Sarim" by Alirza Khalafli, which began with Sayyid Nigari's verses, was published.

In 2013, the book "Murshidi eshq olan Arif", which tells about the life, works and thoughts of Sayyid Nigari, by writer Ahmet Ozgülinj from Turkey, was published in Istanbul.

In 2015, the poem "Tomb of Sayyid Nigari" dedicated to Sheikh Haji Mir Hamza Efendi Sayyid Nigari by the national poet of our Republic, Nariman Hasanzade, was published in his self-edited book.

In 2018, in the 3rd edition of Azerbaijan Literary and Art Magazine, an article written by academician Sahin Fazil about Sheikh Haji Mir Hamza Efendi Sayyid Nigari was published.

In 2015, Natig Lachinli, originally from the village of Jjimli, Lachin district, published the book "Yurd Nishanesi" in which extensive information was given about the life and work of Sheikh Haji Mir Hamza Efendi Sayyid Nigari.

By the order of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan No. 1765 dated 03.11.2011, the Divan work of Sheikh Haji Mir Hamza Efendi Sayyid Nigari was approved as a teaching aid.

As a result of the request made by Professor Aygun Attar, the head of the Turkey-Azerbaijan Friendship, Cooperation and Solidarity Foundation to the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan on 12.06.2021, by the decision of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan, in the 2022-2023 school year, Sayyid Nigari's 11th grade "literature" textbooks his works will be given a place, and at the same time Nigari's poem will be placed in the textbook "History of Victory" for 9th grades.

Shirvanlı Mosque, built by his disciples in 1894, where Sayyid Nigari was buried in Amasya, Turkey, is in serious need of repair. With the help of the relatives of Safar Bey and her son Murad Bey, who were one of Sayyid Nigari's loyal followers, and with the help of the Amasya City Municipality, the high-level repair work was completed in June 2014. On this occasion, there was an opening ceremony with the participation of intellectuals from Turkey and Azerbaijan.

At the same time, the Symposium held in our Republic in 2014 and 2017 related to the creativity of Hamza Nigari is a clear proof of what we said. I don't want to take up too much of your time. I thank everyone who organized this event on behalf of all natives of Nigari.

Khayala Kheyreddin's daughter, 3rd year BSU psychology faculty student, who is the descendant of Nigari's sister Gozal Khanum and cousin Abdul Jabbar, gave you this information.

QARABAĞ – QƏDİM İNSANIN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRİN TƏKAMÜLÜ DİYARI

Karabakh - the Land of the Formation of Ancient People and the Evolution of Cultures

Qafar Cəbiyev

*AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu
Albanşünaslıq Elmi Mərkəzi*

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın Qarabağ regionlarında qədim insanın təşəkkülü və zaman keçdikdə insanın özünün də, onun yaratmış olduqları istehsal vasitə və üsullarının da təkamülündən bəhs olunur. Bu uzunmüddətli tarixi proses Avropanın ən qədim insan düşərgələrindən olan Azix mağarası və yaşı 2-2,5 milyon il olan Quruçay arxeoloji mədəniyyəti nümunələrinin təqdimatından keçərək Leylatəpə, Kür-Araz, Boyalı qablar, Xocalı-Gədəbəy, daha sonra isə qədim Azərbaycan dövləti Albaniyaya aid Yaloylutəpə və Kür qəbirləri mədəniyyəti adı ilə elm aləminə məlum olan arxeoloji mədəniyyətlərin təmsalında ardıcıl olaraq izlənilir. Bununla da Qarabağın çoxsaylı arxeoloji mədəniyyətlərin beşiyi olan bir tarixi məkan olduğu elmi cəhətdən əsaslandırılır.

Abstract

The article deals with the formation of ancient man in Karabakh regions of Azerbaijan and the evolution of man himself and the means and methods of production created by him over time. This long-term historical process goes through the presentation of Azikh Cave, which is one of the oldest human settlements of Europe and the examples of Guruchay archaeological culture, which is 2-2.5 million years and consistently traced on the example of Leylatepe, Kura-Araz, dyed dishes, Khojaly-Kedabek, and archaeological cultures known to world science as Yaloylutepe culture, belonging to the ancient state of Azerbaijan- Albania, and hilt graves.

It is scientifically substantiated with this that Karabakh is a historical place which is the cradle of numerous archaeological cultures.

Ümumdünya tarixinin dərinədən və hərtərəfli öyrənilməsində Azərbaycanın Daş dövrü abidələrinin özünəməxsus sanballı yeri və rolu vardır. Başqa sözlə, əgər Azərbaycanın Daş dövrü abidələri olmasaydı, dünyanın daş dövrü abidələrindən ibarət xəritəsi xeyli dərəcədə kasıb və miskin görünərdi. Doğrudur, uzun müddət belə hesab edirdilər ki, Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan ərazisində Daş dövrünə aid abidələr axtarmağa belə dəyməz. Hətta 1881-ci ildə Tiflisdə keçirilən V arxeoloji qurultayda bu barədə xüsusi qərar da qəbul olunmuşdu. Bu, əlbəttə hər şeydən əvvəl Rus imperiyasının milli ucqarlara münasibətdə yeritdiyi şovinist

siyasətin təzahürü idi. Amma vaxt yetişində əlahəzrət zaman özü hər şeyi yerbəyer edir. Belə də oldu. Ötən əsrin 50-ci illərinin əvvəlində Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasında respublika ərazisində Daş dövrü abidələrinin axtarışı və öyrənilməsi məqsədi ilə xüsusi plan hazırlandı. Həmin planın icrası məqsədi ilə 1953-cü ildə SSRİ Elmlər Akademiyası Arxeologiya İnstitutunun əməkdaşı, Daş dövrü üzrə tanınmış alim S.N.Zamyatın Bakıya dəvət olunub.

S.N.Zamyatının iştirakı ilə 1953-cü ilin noyabr ayında respublikanın Mərəzə, Şamaxı və Qazax rayonları ərazisində ilkin kəşfiyyat axtarışları aparılıb. Qazax rayonu ərazisində kəşfiyyat axtarışları davam etdirilərkən, Daşsalahlı kəndi yaxınlığında Daş dövrünə aid mağara düşərgə qeydə alınıb. 1958-59-cu illərin tədqiqatları zamanı Daşsalahlı mağara-düşərgəsində Orta Paleolit dövrünə aid tapıntılar əldə edilib. Hansı ki, bu tapıntıların texniki və tipoloji xüsusiyyətləri Daşsalahlı mağara mağara-düşərgəsində Mustye dövrü insanların yaşadığını ehtimal etməyə əsas verir. Axtarışlar davam etdirilərkən Qazax rayonunun Yuxarı Salahlı kəndi yaxınlığında Mustye dövrünə aid açıq düşərgə qeydə alınıb.

Zamyatının rəhbərliyi ilə işləyən bu ekspedisiyasının Azərbaycanın qərb bölgəsindəki kəşfiyyat axtarışları 1959-cu ildə Qazax rayonunun Qazaxbəyli və Tovuz rayonunun Ağbaşlar kəndləri ərazisində Mustye mədəniyyətinə aid yeni tapıntıların aşkar olunması ilə yekunlaşmış.

Nəhayət, 1960-cı ildə M.M.Hüseynovun rəhbərlik etdiyi Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Qarabağ ərazisində kəşfiyyat axtarışlarına start verir. İlkin axtarışlar əsasən Quruçay və Köndələnçay vadilərində və onlara yaxın ərazilərdə aparılıb. Dünyaca məşhur Azıx və Tağlar mağara düşərgələri də məhz o zaman qeydə alınıb. Xatırladaq ki, Azıx mağarası Quruçayın sol sahilində, Qarabağın səfali və mənzərəli guşələrindən olan Tuğ çökəkliyində yerləşir. Dəniz səviyyəsindən 900, Quruçay yatağından 150-200 m yüksəklikdə olan bu çoxtəbəqəli Paleolit düşərgəsində Azərbaycan arxeoloqları tərəfindən 1960-cı ildən 1975-ci ilədək intensiv axtarışlar aparılmışdır. 1976-1986-cı illərdə isə orada fasilələrlə tədqiqatlar davam etdirilib. Tədqiqatların gedişində Azıxda ümumi qalınlığı 13,5 m olan 10 mədəni təbəqə qeydə alınıb. Əhəmiyyətli məqamlardan biri də budur ki, dünya miqyasında öyrənilən mağara-düşərgələrindən heç birində stratigrafik baxımdan Azıxda olduğu kimi ardıcılıq və varislik qeydə alınmayıb.

1968-ci ildə Azıxda V mədəni təbəqə öyrənilərkən digər maddi mədəniyyət qalıqları ilə yanaşı 350-400 min il bundan əvvəl yaşamış insana məxsus alt çənə sümüyünün bir hissəsi tapılmışdır. Professor D.Hacıyevin fikrincə Azıxdan tapılmış insan çənəsi 350-400 min il bundan əvvəl Azərbaycan ərazisində yaşamış 18-22 yaşlı qadına məxsusdur. Azıxda işləyən kompleks arxeoloji ekspedisiya tərəfindən orada 10000 ədəddən çox daş məmulatı və 1000000 ədəddən çox ovlanmış heyvan sümükləri tapılmışdır.

Quruçay arxeoloji mədəniyyəti. Alimlərin fikrincə ibtidai insanların Azıx mağarasında məskunlaşması 1,2 milyon il bundan öncə baş verib. Halbuki, oradan tapılmış daş alətlərin xeyli qismi xronoloji cəhətdən daha qədim dövrlərə aid edilir. Bunu nəzərə alaraq alimlər belə hesab edirlər ki, qədim əجدadlarımız Azıxda məskunlaşmazdan çox-çox əvvəl, təqribən bir milyon il öncə yaxınlıqdakı Quruçay vadisində həyat sürmüşlər. Xatırladaq ki, Quruçay dərəsinə ilk insanın qədəm basmasının 2-2,5 milyon illik tarixi də məhz Azıx mağarası materialları əsasında müəyyən olunmuşdur. Azıx mağarasının ən qədim mədəni təbəqələri olan VII-X mədəni təbəqələrdən üzə çıxarılan çeşidli daş məmulatından ibarət arxeoloji mate-

riallar Şelə qədərki dövrü əhatə edir. Özü də həmin tapıntılar bir çox xüsusiyyətlərinə görə Şelə qədərki dövrlərin daş alətlərindən müəyyən qədər fərqlənir və ayrıca bir mədəniyyətin qalıqları hesab edilə bilən kompleks təşkil edir.

Məmmədali Hüseyinov Azix mağarasında arxeoloji tədqiqatlar zamanı

Azixantropun alt çənə sümüyü

1974-75-ci illərin tədqiqatları zamanı mağaranın VII-X mədəni təbəqələrindən çay daşlarından hazırlanmış çoxsaylı kobud çarpma alətlər əldə olunmuşdur. Bu işə hələlik dünya arxeologiyasına məlum olmayan daha bir yeni arxeoloji mədəniyyətin – Quruçay arxeoloji mədəniyyətinin kəşfi demək idi.

Bu qədim mədəniyyətin məhz «Quruçay arxeoloji mədəniyyəti» adlandırılmasının başlıca səbəbi odur ki, onun izlərini qoruyub saxlaya bilən Azix mağarasının özü Quruçay dərəsində yerləşir. İlk insanlar mağaraya bu dərədən köçmüş və həmin dərə onların əsas iqtisadi bazası olmuşdur. İstehsal alətləri düzəltmək üçün lazım olan xammal da mağaraya məhz Quruçaydan gətirilmişdir.

Azıx sakinləri mağaraya yığışarkən Quruçay dərəsində müxtəlif alət və silah hazırlamaq baxımından yararlı olan çay daşlarını da seçib özləri ilə oraya gətirmiş və həmin daşlardan müxtəlif alətlər düzəltmişlər. Alətlər daha çox kobud çapaçaplardan və qəlpələrdən düzəldilmiş ibtidai qazıyıcılardan ibarətdir. Maraqlıdır ki, daş məmulatı içərisində xüsusi yer tutan iri alətlər hələlik yalnız Azıxda qeydə alınmışdır. Quruçay mədəniyyəti nümunələrinin Şel dövründən əvvəlki Çaydaşları mədəniyyətinə və Olduvay mədəniyyətinə yaxınlığını əsas götürən mütəxəssislər Azıxın ilk sakinlərinin avstralopitəklərdən ibarət olduğunu ehtimal edirlər. Deməli, Afrikada olduğu kimi, Azərbaycanda da 2-2,5 milyon il bundan əvvəl avstralopitək və ya homo habilis tipli insanlar yaşadığı ehtimal olunur.

Artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azıx Paleolit düşərgəsinin ən qədim arxeoloji və paleontoloji tapıntıları abidənin VII-X təbəqələrindən aşkar olunub. Hansı ki, həmin təbəqələr 1974-1976, 1980-1982 və 1986-cı illərdə arxeoloji cəhətdən öyrənilmişdir. Orada 32 kvadratmetr sahədən 212 ədəd daş məmulatı, 7 ədəd heyvan sümüyü və minlərlə xırda gəmirçi sümükləri tapılmışdır.

Qeyd olunan alətlər əsasən çay daşlarının kənar hissələrindən mərkəzə doğru vurub qoparma üsulu ilə çox kobud formada hazırlanmışdır. Belə texniki üsulla hazırlanmış alətlər təbəqə materialları içərisində çoxluq təşkil edir. Bu alətlər əsasən uzunsov çaydaşlarının bir kənarını qəlpələyərək qoparmaq yolu ilə hazırlamışlar. Maraqlıdır ki, tapıntılar arasında qəlpələrdən hazırlanmış qaşov tipli alətlərə də təsadüf olunub.

Azıxın VII-X təbəqələrindən tapılmış daş məmulatı arasında ağırlığı 3-4 kq olan nəhəng kobud çapma alətlər diqqəti daha çox cəlb edir. Hələlik, Qafqaz və Yaxın Şərqi Paleolit düşərgələrində bu tip əmək alətləri qeydə alınmamışdır. Bu səbəbdən də mütəxəssislər həmin alətləri Azıx tipli kobud çapma alətlər adlandırmağı qərara alıblar.

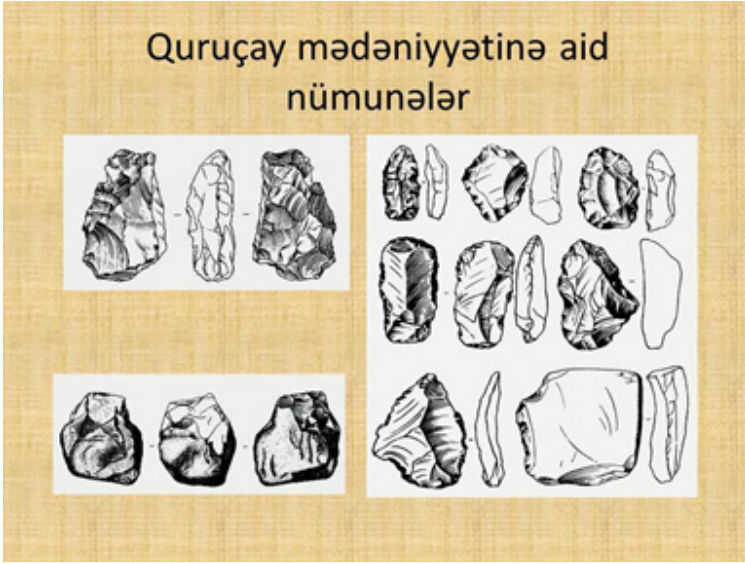
Bir daha qeyd edirik ki, Azıxın VII-X təbəqələrindən tapılmış daş məmulatlarının texniki-tipoloji xüsusiyyətləri, kobud çapma alətlərin hazırlanma cəhətləri və dünyanın heç bir Paleolit abidələrində belə alətlər qeydə alınmadığı üçün həmin maddi mədəniyyət qalıqlarına Quruçay arxeoloji mədəniyyəti adı verilmişdir. Deyilənlərdən görüldüyü kimi, Azıx sakinlərinin işlətdiyi əmək alətlərinin əksəriyyəti düşərgədən kənarada hazırlanaraq oraya gətirilmişdir. Çünki düşərgənin VII-X təbəqələrindən əsasən hazır əmək alətlər tapılmış, istehsal tullantıları isə olduqca az sayda qeydə alınmışdır.

Quruçay mədəniyyəti uzun, miylon ildən çox davam edən bir dövrü əhatə edir. Həmin mədəniyyətin tədrici təkmilləşməsi, əsasən, Azıxın yeddinci təbəqəsində və onun üstündə yatmış altıncı təbəqədə daha aydın nəzərə çarpır. Altıncı təbəqədə alətlər demək olar ki, öz tərkibini birdən-birə dəyişir, köhnələrlə bərabər yeni tiplər meydana gəlir.

Maraqlı cəhətlərdən biri də istehsalın inkişafında baş verən dəyişikliyin izlənməsi ilə yanaşı, Quruçay mədəniyyətinə xas olan istehsal texnikası ənənələrinin sonrakı dövrlərdə də saxlanılmasının müşahidə edilməsidir. Başqa sözlə, bu ənənə sonrakı dövrlərdə də davam etmişdir. Beləliklə, Quruçay mədəniyyəti orada inkişaf etmiş olan sonrakı mədəniyyətin əsası olmuşdur. Ola bilsin ki, Azərbaycanda deyil, bütövlükdə Cənubi Qafqazda Quruçay arxeoloji mədəniyyəti Qədim paleolit mədəniyyətinin özü olmuşdur.

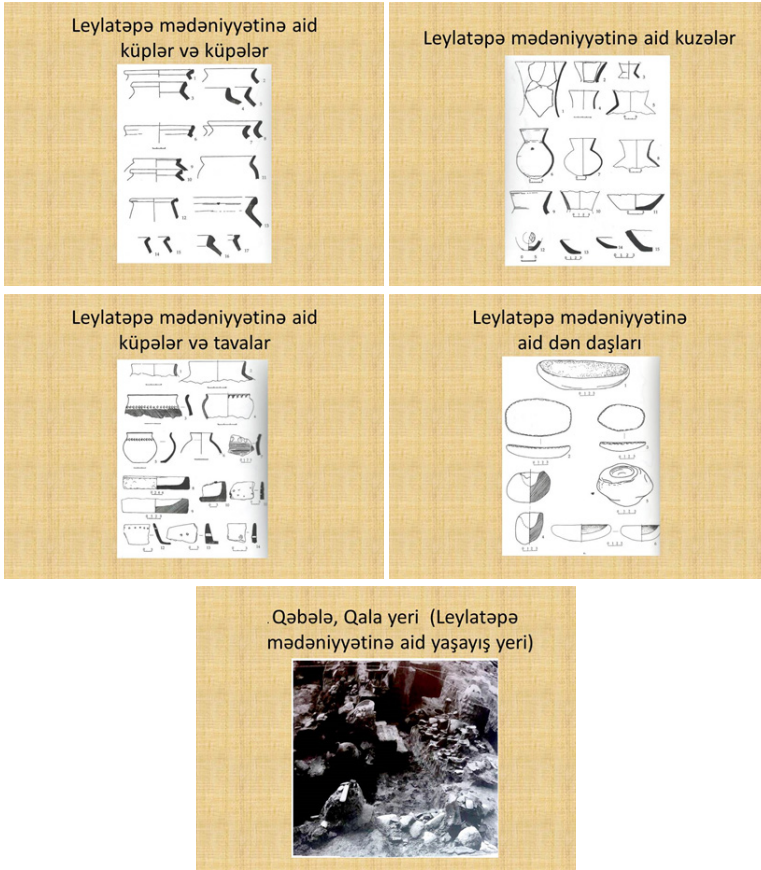
Artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, 1968-ci ildə Azıxda tədqiqatlar davam etdirilərkən Orta Aşel dövrünə aid V mədəni təbəqənin IV horizontunda bir neçə

daş alətlə birlikdə insana məxsus alt çənə sümüyünün sağ tərəfi tapılıb. Çənə sümüyünün üstündə ağır diş bütöv, ikinci azı dişı sınıq vəziyyətdə, üçüncü azı dişinin isə kötü hissəsinin qaldığı müəyyən olunub. Tapıntı morfoloji cəhətdən pitekantrop tipli qalıqları xatırlatsa da, onun dişləri nisbətən xırdadır. Xatırladaq ki, elm aləminə azixantrop (Azix adamı) adı ilə daxil olan bu tapıntı qədimliyi baxımından keçən əsrin 60-cı illəri üçün Sovetlər Birliyində birinci, dünyada isə Kondel-Araqo tapıntısından sonra ikinci tapıntı hesab olunurdu.

Qarabağ ərazisində Azərbaycan arxeoloqları tərəfindən aşkar və tədqiq olunan daha bir arxeoloji mədəniyyət Leylatəpə arxeoloji mədəniyyətidir. Eramızdan əvvəl V minilliyin sonlarından IV minilliyin ortalarınaqədər davam edən bu mədəniyyətə aid abidələr ilk dəfə keçən əsrin 80-ci illərində Ağdam rayonu ərazisində əslən Ağdamdan olan görkəmli arxeoloq, professor İdeal Nərimanovun tədqiqatları zamanı qeydə alınıb. Tədqiqatçılar həmin abidədən tapılan artefaktların Cənubi-Qafqazın digər Eneolit dövrü materialları ilə müqayisədə bir sıra özünəməxsus əlamətləri ilə fərqləndiyini əsas götürərək onu Leylatəpə arxeoloji mədəniyyəti kimi qeydə almışlar. 2004-2005-ci illərdə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft və Cənubi Qafqaz qaz kəmərləri marşrutunda Leylatəpə mədəniyyətinə aid Böyük Kəsik və Poylu yaşayış məskənləri, habelə Soyuqbulaq kurqanlarının aşkar edilərək tədqiqi bu mədəniyyətin daha geniş coğrafiyada yayıldığını təsdiqləmiş oldu. Daha sonralar isə Qarabağda, Qəbələ və Tovuz rayonları ərazisində də Leylatəpə mədəniyyətinə aid yeni-yeni abidələr aşkar olunaraq tədqiq edildi.

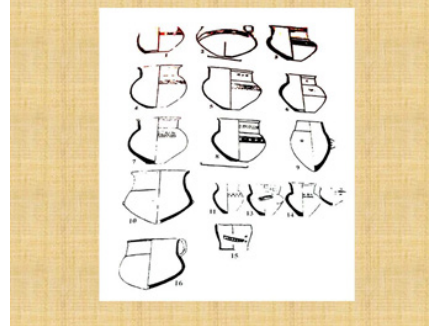
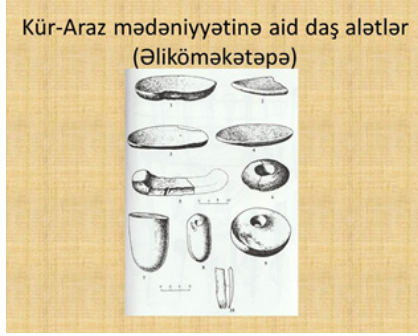
Tədqiqatlar davam etdirilərkən Cənubi-Qafqazın digər ərazilərində də bu mədəniyyətə aid çoxsaylı abidələr qeydə alınmışdır. Xatırladaq ki, çiy kərpicdən tikilən dördbucaq formalı və hər iki tərəfi suvanmış tikililər, gil qablarda dəfn olunmuş uşaq qəbirləri, xüsusən də dulus çarxından istifadəyə başlanması bu mədəniyyətə xarakterizə edən ən mühüm cəhətlərdir.

Qarabağ ərazisində geniş yayılmış arxeoloji mədəniyyətlər içərisində Erkən Tunc dövrünü (e.ə. IV minilliyin sonu-III minillik) əhatə edən Kür-Araz arxeoloji mədəniyyəti xüsusi olaraq qeyd oluna bilər. Şimali Qafqazdan Mesopotamiyaya də geniş bir coğrafi arealı əhatə edən bu mədəniyyətə aid xeyli sayda abidələr Qarabağ ərazisində də aşkar edilərək öyrənilib. Bunlara nümunə olaraq Qaraköpəktəpə, Günəştəpə (Füzuli), Gültəpə (Ağcabədi), Şortəpə (Bərdə), Qarahacı (Ağdam) yaşayış yerlərini və Xankəndi kurqanlarını göstərmək olar.

Bu mədəniyyət ilk dəfə ötən əsrin 40-cı illərində Kür-Araz çayları arasındakı ərazilərdə aşkar olunmuş tapıntılar əsasında müəyyən olunmuşdur. İlk vaxtlar mütəxəssislər bu mədəniyyətin Eneolit dövrünə aid olduğunu düşündülər. Sonrakı tədqiqatlar göstərdi ki, bu arxeoloji mədəniyyətin yayılma arealı Kür-Araz vadisindən çox-çox uzaqlara qədər davam edir və dövr etibarını ilə e.ə. IV minilliyin ortalarından e.ə. III minilliyin son rübünədək davam edib. Kür-Araz arxeoloji mədəniyyətinin daşıyıcıları əsasən Eneolit dövründə tərk edilmiş daha qədim dövrə aid yaşayış məskənlərində həyat sürmüşlər. Bunlar əsasən Cənubi Qafqazın əkinçi-maldar qəbiləsi idi. Bununla belə sənətkarlığın inkişafı da izlənilməkdədir.

Tədqiqatlar zamanı aşkar edilən tuncdan hazırlanmış çoxsaylı metal əşyalar, rəngarəng çeşidli dulusçuluq məmulatı nümunələri buna dəlalət edir. Bu cəhətdən diqqət çəkən abidələrdən biri də Ağdam rayonu ərazisindəki Üzərliktəpə abidəsidir.

Qarabağ ərazisində qeydə alınan daha bir arxeoloji mədəniyyət Orta Tunc dövrünə aid Boyalı qablar mədəniyyətidir. Cənubi Azərbaycanda və Naxçıvanda geniş yayılan bu mədəniyyət nümunələri Kür-Araz hövzəsi arxeoloji abidələrində də qeydə alınmışdır. Eramızdan əvvəl II minilliyin əvvəlindən e.ə I minilliyinin əvvəllərində olan dövrü əhatə edən bu mədəniyyətə aid nümunələrə ilk dəfə 1896-cı ildə Naxçıvan ərazisindəki Qızılvəng abidəsində təsadüf olunub. Ona görə də Boyalı qablar mədəniyyəti həm də Naxçıvan mədəniyyəti deyə adlandırılır. Sonralar bu mədəniyyətə aid nümunələr Qarabağ ərazisində də qeydə alınmışdır. Bu cəhətdən diqqət çəkən abidələrdən biri Ağdam rayonu ərazisindəki Üzərliktəpə abidəsidir.

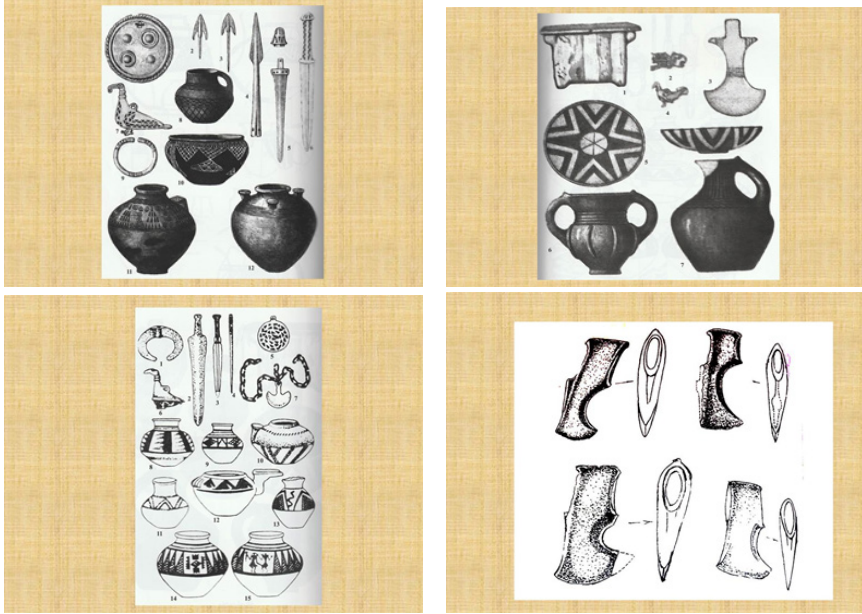
Qarabağ ərazisində təşəkkül taparaq geniş yayılan arxeoloji mədəniyyətlərdən biri də Son Tunc dövrünə aid Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətidir. Xronoloji cəhətdən eramızdan əvvəl II minilliyin II yarısından eramızdan əvvəl I minilliyin I yarısınaqədər davam edən bu mədəniyyətə aid ən möhtəşəm abidələr məhz Qarabağ ərazisindədir. Xatırladaq ki, bu abidələr Azərbaycan ərazisində ibtidai icma cəmiyyətinin süqutu və erkən sinifli cəmiyyətin yaranması dövrünün abidələridir. Bu abidələr daha çox Gəncə-Qarabağ regionunda qeydə alındığından onu bəzən "Gəncə-Qarabağ arxeoloji mədəniyyəti" kimi də təqdim edirlər. Bu mədəniyyətin ən parlaq nümunələri Xocalı ərazisində qeydə alınıb. Əfsuslar olsun ki, Qarabağ Ermənistan tərəfindən işğala məruz qalarkən, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid

çoxsaylı kurqanlar vəhşicəsinə dağıdılaraq oradakı maddi mədəniyyət qalıqları məhv edilib, yaxud da talan edilərək Ermənistanına aparılıb.

Azərbaycan arxeoloqlarının hələ sovet dönməndə Rusiya alimləri ilə birlikdə apardıqları tədqiqatlar zamanı Qarabağ ərazisində eradan əvvəl VI-III əsrlərə aid türk xalqlarına məxsus çoxsaylı kurqanlar aşkar olunaraq tədqiq edilmişdir. Hansı ki, Qarabağ torpaqları işğal altında olduğu 30 il ərzində həmin abidələrin də əksəriyyəti ermənilər tərəfindən məhv edilmişdir.

Antik və Erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycan ərazisində geniş yayılmış olan Yaloylutərə və Küp qəbirləri arxeoloji mədəniyyətinə aid abidələrinin də xeyli qismi Qarabağ ərazisində aşkar olunaraq Azərbaycan arxeoloqları tərəfindən tədqiq edilmişdir.

Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid arxeoloji nümunələr

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan arxeologiyası: 6 cilddə, I cild, Bakı, 2008.
2. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, I cild, Bakı, 1998.
3. Cəbiyev Q.C. Azərbaycan arxeologiyasının əsasları, Bakı, 2018.
4. Cəbiyev Q.C. Qarabağın qədim mədəniyyət ənənələri. Türkiyə, Amasiya, 2012.
5. Cəfərov Ə.Q. Qarabağın paleolit düşərgələri, Bakı, 2017.
6. Əliyev V.H. Azərbaycanda Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti, Bakı, 1997.
7. İsmayilov Q.S. Quruçay və Köndələnçay arasında qədim mədəniyyətin izləri. Bakı, 1981.
8. Müseyibli N.Ə. Leylatərə mədəniyyətinin qəbir abidələri. Bakı, 2014.
9. Геюшев Р.Б. Христианство в Кавказской Албании. Баку, 1981.
10. Гусейнов М.М. Древний палеолит Азербайджана. Баку, 1985.
11. Джафаров А.К. Мустьерская культура Азербайджана. Баку, 1989.
12. Zəfər yolu: Qarabağ savaşındən Şuşa bəyənəmənəsindək. Bakı, 2021.

MİR HƏMZƏ SEYYİD NİGARİ YARADICILIĞINDA QARABAĞIN TƏRƏNNÜMÜ

The Glorify of Karabakh in the Mir Hamza Seyyid Nigari Creativity

Dos.Dr. Nəzakət Məmmədli
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Xülasə

Böyük mütəsəvvif şair, alim, övliya Qarabağlı Mir Həmzə Seyyid Nigari Həzrətləri zəngin bədii irs qoymuşdur. Onun türkcə və farsca iki böyük həcmli divanı, "Saqınamə" "Çaynamə", "Nigarnamə", "Həştbehiştname" və s. əsərləri təsəvvüf ədəbiyyatının ən gözəl örnəklərindəndir. Şeirilərində ilahi eşq, Əhli-Beyt sevgisi, vətən həsrəti tərənnüm edilir. Qarabağ mövzusu Nigarinin bütün yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçir. Qarabağ məhəbbəti, Qarabağ həsrəti Nigarinin şeirlərində tez-tez müraciət etdiyi mövzulardandır. Şair Qarabağı ilahi mərifətə çatma məqamı, səadətlərin məcmuyu, eşq xəzinəsi adlandırır, onun qeyri-adi təbii gözəlliklərini və mənəvi xüsusiyyətlərini mədh etməkdən yorulmurdu. Şairin Azərbaycan türkcəsində yazdığı məşhur divanındakı Qarabağa həsr edilmiş tərjibəndi onun Qarabağ mövzusunda yazdığı şeirlərin ən məşhurudur. Bu şeirdə Qarabağın təbiət gözəllikləri ilə yanaşı, onun mənəvi mahiyyəti də öz əksini tapmışdır. Xüsusi kəramətlərə malik övliya olan Mir Həmzə Seyyid Nigari Qarabağın şəhid qanlarıyla suvarılacaq müqəddəs bir yer, qiymətli bir məqam olduğunu bilirdi. Ona görə də Qarabağı belə şövq və eşqlə mədh edirdi.

Açar sözlər: Nigari, Divan, Nigarnamə, Qarabağ, Eşq

Abstract

The great Sufi poet, scholar, saint Sheikh Mir Hamza Seyyid Nigari was born in Jijimli village, Zangazur region of Karabakh district. He wrote two large divans in Turkic and Persian, "Saqiname", "Chayname", "Nigarname", "Hashtbehishtname" and others. His works are one of the most beautiful examples of Sufi literature. In his poems, divine love, love of the Ahl al-Bayt, longing for the homeland are glorified. Along with the pseudonym Nigari, the poet sometimes uses the nisbe Karabakhi and Karabakhli. The poet's biography dedicated to Karabakh in his famous divan written in Azerbaijani Turkish is the most famous of his poems on Karabakh. Along with the natural beauties of Karabakh, its spiritual essence is reflected in this poem. Mir Hamza Seyyid Nigari, a saint with special miracles, knew how precious a sacred place Karabakh was to be irrigated with the blood of martyrs. That is why he praised Karabakh with such enthusiasm and love. The poet called Karabakh a moment of divine enlightenment, a collection of happiness, a treasure of love, he never tired of praising its extraordinary natural beauty and spiritual features.

Keywords: Nigari, Divan, Nigarname, Karabakh, Love

Mir Həmzə Seyyid Nigarinin qısa tərcümeyi-halı. Şeyx Mir Həmzə Seyyid Nigari Qarabağ mahalının Zəngəzur bölgəsində, Cicimli kəndində (Hazırda, Laçın rayonu-nun tərkibindədir) anadan olmuşdur. O, nəcabət və möhtərəmliyi ilə seçilən Cicimli seyidlərinin nəslindəndir.

Firudin bəy Köçərli Seyyid Nigarini şəxsən görmüş Axund Hacı Mirzə Əbdülkərim adlı mötəbər bir şəxsdən eşitdiklərinə əsasən onun uca boylu, xoş simalı, yaraşığı və mülayim bir şəxs olduğunu bildirir: "Hacı Mirzə Əbdülkərim axund belə rəvayət edir ki, mərhum şeyx uca boylu, xoşsima və xoşətvar, mülayim bir şəxs imiş. Nə qədər ki, təbii və adəti halında şikəstəxatir, həlim və üftadə nəzərə gəlirmişsə də, bir o qədər ibadət vaxtında və sələta durduğu əsnada təbii halətdən dəyişdirilib başqa bir halətə düşərmiş. Belə ki, kənardan onun bu haləti-əcibəsinə mütəvəccəh olanları heyrat və əndişəyə salarmış" (Köçərli 1981,142).

Bu sətirler mərhum şairin zahiri görünüşü və ruhi halları barədə qısa da olsa, çox qiymətli məlumat verir.

Türk tədqiqatçısı İskəndər Pala yazır: "Mir Hamza Nigari adlı luğatta bir kelime olsaydı, karşısında mutlaqə "aşk" yazıyor olurdu" (Türk Ansiklopedisi, 252). Seyyid Nigarinin doğum tarixi bəzi mənbələrdə fərqli qeyd edilərsə də, əksər mənbələr onun hicri 1212 (miladi 1797)-ci ildə anadan olduğunu yazırlar. Nigarinin yaxın qohumu Mirzadə Fəxrəddin Ağabalinin yazdığı, şairin həyatını əks etdirən "Mənaqibnamə"də Seyyid Nigarinin 1798-1886-cı illərdə yaşadığı qeyd edilir (Humayi-Ərş, 2015). Atasının adı Rükəddin olsa da, Mir Paşa kimi tanınmışdır. Anası Xeyrünna kimi çağırılan Qızxanım olmuşdur. Seyyid Nigari hələ 6 aylıq ikən atasını itirir. 15 yaşına çatanda anası onu Qaraqaşlı Mahmud Əfəndinin yanına təhsil almağa göndərir. Daha sonra təhsilini məşhur sufi şeyxlərinin fəaliyyət göstərdiyi Qarapirim kəndində, sonra isə Şəkinin Dəhnə kəndində, Şikəst Abdulla Əfəndinin yanında davam etdirir. Sonralar oxumaq həvəsi onu kürdəmirlə nəqşbəndi şeyxi İsmayıl Əfəndinin yanına gətirir. İsmayıl Şirvani kimi tanınan İsmayıl Əfəndi məşhur nəqşbəndi şeyxlərindən olan Xalidi Bağdadinin xəlifəsi olmuşdur.

İsmayıl Əfəndi ilk təhsilini Şamaxıda Məhəmməd Nuri Əfəndidən almış, sonra Ərzincan və Tokatda mədrəsə təhsili görmüşdür. Mədrəsəni bitirdikdən sonra Bağdadda Yəhya əl Mərvəzi, Məhəmməd bin Adəm və s. kimi böyük alimlərdən dərs almışdır. Sonra Şamaxıya qayıdaraq bir müddət müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olan İsmayıl Şirvani Mövlana Xalidin dərgahına gələrək onun müridi olur. 1813-17-ci illərdə öz mürsidinin yanında xidmətini tamamlayaraq Azərbaycana qayıdır, doğma yurdu Kürdəmirdə nəqşbəndilik təlimi ilə məşğul olur. Bir müddət sonra yenidən Osmanlı dövlətinə qayıdır və mürsidlik fəaliyyəti göstərir. 1848-ci ildə Amasiyada vəfat edir (Nigari 2010, 4).

İsmayıl Əfəndi Seyyid Nigarinin həyatında mühüm rol oynamış, onun nəqşbəndi təriqəti ilə bağlanmasına səbəb olmuşdur. O öz mürsidinin göstərişi ilə Gümüşlü Saracxanə mədrəsəsində xəlvətə çəkilmiş, sonra Həcc ziyarətinə yola düşmüş və oradan Amasiyaya qayıtmışdır.

1256-57 (miladi 1840-1841)-ci illərdə o yenidən doğma kəndi Cijimliyə qayıdaraq müəllimlik etmiş, bütün Qarabağ mahalında şöhrət qazanmışdır. Bu zaman o, Əminə xanım adlı bir qadınla evlənmiş və ondan Siracəddin adlı oğlu dünyaya gəlmişdir. Nigarinin divanında adı çəkilən Fəxrəddin Ağabalinin şairin həyatından bəhs edən "Humayi-Ərş" adlı əsərində onun öz doğma kəndinə qayıtması və bu-

radan Bərgüşad mahalının (indiki Qubadlı rayonu) Mirlər kəndinə köçməsi barədə maraqlı məlumatlara rast gəlirik:

“Doğum yeri olan Cicimliyə gider-gitmez təcəlliyati-fitriyyəsində məknuz bir mevhibeyi-Subhaniyyə olan bu zatın şöhrəti həməən bulunduğu çevrədə yayılmış və hər tərəfdən elm və irfan təhsili üçün bir çox kimsə koşuşub gəlmişlərdir. Cicimlidə və Bərgüşatda Mirlər köyündə tədris və tərbiyə vəzifəsi ilə iştiğal etmişlərdir. Cicimlidə kışın Həkəri ırmağının kənarında Sarı Aşıq namındakı məczubi-ilahinin məzarı civarında inşa edilən mədrəsələrdə tədrisatda bulunmuş və Bərgüşadda da Mirlər köyündə Bərgüşat ırmağının kənarındakı xüsusi hücrəsində elm və irfan dağıtmışlardır... (Ağabali, 25-26)

F. Köçərli onun hələ Türkiyəyə getməmişdən öncə bir müddət Qazax mahalının Xanlıqlar kəndində yaşayaraq ətrafına xeyli müridlər cəm etdiyi barədə məlumat vermişdir. Bunların ən məşhurlarından “Vəhidi” təxəllüslü Hacı Rəhim ağanın atası Allahyar ağa Dilbazzadə, Şahnigar xanım Rəncur, hal-hazırda Qazaxın Aslanbəyli kəndində türbəsi olan Hacı Mahmud Əfəndi və başqalarının adını çəkmək olar.

Zəngin tarixə məxsus nəqşbəndi təriqəti nümayəndələrinin XIX əsrdə rus istilasına qarşı mübarizə apardığı barədə mənbələrdə məlumatlar verilir. İsmayıl Şirvaninin müridlərindən olan Xas Məhəmməd Şirvani Dağıstanın Yaraq kəndində mürsidlik etmiş, onun söhbətlərindən sonra Molla Məhəmməd Yaraqlı Kürdəmirə, İsmayıl Şirvaninin yanına gəlmiş, İsmayıl Şirvani ona bütün bilikləri verdikdən sonra Dağıstanda bu təlimin yayılmasına həyatını həsr etməsini əmr etmişdir. (Bax:M. Məhəmmədcəlil, Fəriz Xəlilli, 2003, 53-66)

“O Kürin xanlığında təriqəti yaymağa başladı. Ətrafına hər tərəfdən müridlər topladı. Cəmaləddin əl-Qumuğiyə xilafətnamə verdi. İmam Qazi Məhəmmədə və imam Şamilə təriqətin yollarını öyrətdi” (Bax:M.Məhəmmədcəlil, Fəriz Xəlilli, 2003,55).

Qazi Məhəmmədin “Qazavat” haqqındakı ideyasını dərinləşdirən Şeyx Şamil Həməzət bəyin ölümündən sonra imam seçilmiş və o vaxtdan dağılıların çar Rusiyasına qarşı azadlıq mübarizəsinə başçılıq etmişdir” (Məhəmmədcəlil və Xəlilli 2003, 63).

Sözsüz ki, təriqət mürsidlərindən olan Seyyid Nigari də bu mübarizəyə laqeyd qala bilməzdi. Seyyid Nigari və onun davamçıları rus işğalçılarına qarşı mübarizə aparan müridizm hərəkatına dəstək verdikləri üçün çar hökuməti tərəfindən təqiblərə məruz qalmışlar. Əsərlərində şairin Qafqazın rus müstəmləkəçilərinə qarşı mübarizə aparan igid oğullarını dəstəklədiyini əks etdirən beytlərə də rast gəlirik. Məsələn,

Zülf ilə kim tutuşub, çahi-zənəxdən düşər,

Asilik eyləyən əlbət, şəhə, zindanə düşər
-mətləli qəzəlinin

Mərdi-mərdanə o qaplansifəti-Moskof ilən

Eyləmək cəngü cədəl şiri-Dağıstanə düşər

-beytində, fikrimizcə, Dağıstan xalqının igid oğlu Şeyx Şamil nəzərdə tutulur (Nigari 2010, 6).

1268(1851-1852) - ci ildə Ərzruma, 1871-ci ildə İstanbula gələn Seyyid Nigari öz söhbətləri ilə şöhrət tapmış, bir təriqət piri kimi tanınmışdır. Mustafa Rəşid Paşa ona Fatihdəki Əmir Buxari Dərgahının şeyxliyini təklif etmiş, lakin Nigari bu təklifi qəbul etməyərək ora öz xəlifəsi Daşabadzadə Mustafa Səbri Əfəndini göndərməyə nail olmuşdur.

1275(1858-1859) - ci ildə Ərzruma qayıdan Seyyid Nigari mənsub olduğu

nəqşbəndi ideyalarını cəmiyyətdə təbliğ edir, insanların ruhunu aydınlatmağa çalışır. Bu illərdə vətəninə qalmış xanımı Əminə və oğlu Siracəddini də yanına gətirir. Lakin Siracəddin 20 yaşında ikən xəstələnib vəfat edir. Onun ölümü Şeyxin həyatında dərin və ağırlı bir iz buraxır. 1283(1866-1867)-cü ilə qədər Ərzrumda qaldıqdan sonra yaxın dostları ilə birlikdə Amasiyaya gedərək Merzifonda yerləşir və burada da 1301-ci ilə qədər öz fəlsəfi ideyalarının təbliği ilə məşğul olur.

Lakin Nigarinin get-gedə artmaqda olan nüfuzu və şöhrəti bəzi bədxahları narahat edir və o "dövlət və millət əleyhinə fəaliyyət göstərdiyinə görə və üsyan hazırlamaqda" günahlandırılaraq 1885-ci ildə ailəsi ilə birlikdə Samsuna sürgün olunur, oradan isə Harput şəhərinə köçürülür. 1885-ci ilin oktyabr ayında vəfat etmişdir. "Həzə kitabı-Humayi-Ərş" adlı əlyazmanın 381-ci səhifəsində "Həzrəti-pirin vəsiyyəti" başlıqlı fəsildə Şeyxin ömrünün son günləri və ölümü barədə olduqca maraqlı və qiymətli məlumatlar verilir:

"1303 bayramı ərəfəsində Vali Həsən Paşa ilə söhbətində ölümünün yaxınlaşdığını və Amasyada dəfn edilmək istədiyini bildirmişdir.

Vali Amasyanın 10-12 günlük məsafədə olması və havaaların isti keçməsi səbəbi ilə cəsədin iylənə bilməsi ehtimalını bildirmişdir. Seyyid Nigari Həzrətləri "80 gün bu vücud "Allah" dedi, ondan başqa bir söz söyləmədi, səkkiz gün içərisində qoxuyacaqs, qoxusun" dedi.

Həmzə Nigari Həzrətləri Məhərrəm ayında vəfat etmiş, at arabasıyla Harput (Elazığ) dan Amasyaya çatdırılmışdır. Dəfn edilmədən öncə bir heyətin hüsurunda tabutun qapağı açılmış, qoruyucu heç bir önləm alınmamasına baxmayaraq Həzrət Pirin mübarək vücudunda iylənmə olmadığı, hətta ətrafı xoş bir "nisbəti-Muhammədiyyə qoxusunun" bürüdüyü müşahidə edilmişdir (Nigari 2010, 8).

Seyyid Nigarinin dəfn edildiyi yerdə 1894-cü ildə Şirvanlı Camisi tikilmişdir. Bu sami Türkiyədə Azeri camisi adı ilə tanınır.

Böyük mütəəvvif şair, alim, övliya Mir Həmzə Seyyid Nigari Həzrətləri zəngin bədii irs qoymuşdur. Onun türkcə və farsca iki böyük həcmli divanı, "Şağınamə" "Çaynamə", "Nigarnamə", "Həştbehiştname" və s. əsərləri təsəvvüf ədəbiyyatının ən gözəl örnəklərindəndir.

Şeirələrində ilahi eşq, Əhli-Beyt sevgisi, vətən həsrəti tərənnüm edilir.

Şair Nigari təxəllüsü ilə yanaşı, bəzən Qarabaği və Qarabağlı nisbəsini də işlədir:

Nəsli-İsmailsən. əsli-ərəbsən,

Ali-Məhəmmədsən, alinəsəbsən.

Müntəxəbsən, silsileyi-zəhəbsən,

Ey Seyyid Nigari, ey Qarabaği (Nigari 2010, 741)!

Biz bu divanəyi, avarəyi, şeydasifəti

Bilirüz, Mir Nigaridi, Qarabağlıdır (Nigari 2010, 753)

Seyyid Nigarinin Qaraqaşlı Əhməd Əfəndiyə yazdığı məktubda vəsiyyəti.

Şair nəzmlə başladığı məktubu təşxis poetik fiquru vasitəsilə "canlandıraraq" ona müraciət edir, "O yüz min behiştin həsəd apardığı gözəl Qarabağ torpağına yetiş, o torpağı öp və bizim sözlərimizi çatdır" deyir.

Zira ki, qədimi darimizdir,

Cövlanğəhi-Şahnigarımızdır (Nigari 2010, 749)

(Çünki, qədim yerimiz məskənimizdir. Şahnigarımızın gəzdiyi, cövlan etdiyi

məkandır).

Daha sonra məktubun əsas mətni nəslə verilir.

Seyyid Nigarinin Qaraqaşlı Əhməd Əfəndiyə yazdığı məktub şairin daxili aləmi, yaşantıları, təsəvvürə gəlməz dərəcədə böyük, intəhasız eşqi barədə oxucuda aydın təsəvvür yaradır. Bütün varlığı eşq olan, məruz qaldığı şiddətli eşq əzablarını görənlərin "Heyif, Məcnun kimi avara və sərgərdan olacaq" deyərək təəssüfləndiklərini yazan Seyyid Nigari özünü Musa Peyğəmbərin Sina dağında rast gəldiyi, ilahi təcəllini əks edən ağaca bənzədir. Ağac bütün varlığı ilə İlahiyə təslim olduğu kimi Seyyid Nigari də tam təslimiyyət məqamındadır. Nigari divanında da dəfələrlə öz eşqinin ilahi təqdir, Tanrı iradəsi olduğunu bildirir. "Ənəlhəqq" deyən Həllac Mənsur kimi vəhdaniyyət məqamında danışanın da, danışdıranın da Allah Taala olduğunu bildirir:

Söylərsəm əgər ərseyi-vəhdətdə bən, əmma,

Söylər bəni sanma;

Birdir söylədən və söyləyən, aşıq və məşuq,

Bu doğrudur əlhəqq.

Tərpətmə ləb ol vadiyi-vəhdətdə, Nigari,

Tökdürməgə qan söyləmə göftari-ənəlhəq,

İxfa budur övfəq (Nigari 2010, 703).

İxtiyarımla deyil, böylə məqalati-bəla,

Yar söylər bu sözü, şacreyi-Sinayəm mən (Divan 2010, 629).

Ağacı danışdıran Allah Təaladır. Ağacdakı od Allahdan olduğu kimi Nigarini yaxan eşq atəşi də ilahi təqdiridir. Yüksək əxlaqlı, uca yaradılışlı, ali dərğaha layiq bir bəndə, "Fatimeyi-Zəhra kənizi" olan Nigar xanımın camalı yalnız İlahi nurun bir təcəllisidir. Mənbələrin verdiyi məlumatlara əsasən, Nigari hələ 9 yaşında ikən yuxusunda bu möhtərəm qadını görmüş və ona aşıq olmuşdur. Bundan 10 il sonra təhsil almaq üçün Şirvana gedərkən Nigar xanımın malikanəsində qonaq olur. Nigar xanım onu gördükdə "Gördüyün rəya xatirindədirmi?" – deyə soruşur. Hər ikisinin ürəyi gedərək yerə yıxılır. Ayıldıqda ikisi də cəzbəyə tutulur" (Nigari 2010, 11).

Şair, Qaraqaşlı Əhməd Əfəndiyə yazdığı məktubda Nigar xanıma olan sonsuz məhəbbəti sayəsində təsəvvüfi yolçuluğun seyrü süluk, vəcd və zövq, tərək və təcrid, heyrət, vəhdət, istiğfar və övdət, ürucət, xürucət, meracət, fəqr, fəna, bəqa və s. mərhələlərini keçərək kamillik mərtəbəsinə yaxınlaşdığını bildirir. O yazır ki, əgər bir insan birindən adi bir şey alırsa, ona öz təşəkkür və minnətdarlığını bildirir. Nemətə şükr etməyin isə ali bir xüsusiyyət olduğu hamıya məlumdur.

Nigari isə Qarabağ diyarının Qaraqaşlı elinin yetirməsi olan Nigar xanımın, ona olan eşqinin sayəsində yüksək məqama çatmış, saysız mənəvi nemətlərə və kamilliyə yiyələnmişdir. Odur ki, Nigarinin bu diyarın əhalisinə, heyvanatına, bitkilərinə, hətta daş-torpağına olan məhəbbəti və minnətdarlığı sonsuzdur: "Pəs müqəddimeyi-məzkurdan bilbidahə məlum oldu ki, bən ol diyari-məlumədə ol şayəsteyi-məzhəri-lütfi-Xuda və ol əhsənüs-sifatin eşqi və məhəbbəti giriftarlığı hissi ilə nail olduğum neməti-əbhaların filcümlə tədad və təzkar olundu, məlumunuz olduqda bilbidahə biləsiz ki, mənim ol diyarın əhalisinin fikrü zikrindən müfaraqatım olmadığından, masiva anlardan əziz və mükərrəm bir kimsəm olmayıb bil heyvanat və cəmadatına giriftarlığım iqtizasınca ... bəni ol diyarda bilüb və baxusus, ol zati-hüsni-ayatin hali-

həyatında dili-suzanım pərvaneyi-xeyməsi olduğu kimi, əl-haləti-həzihi ruhi-rəvanım əndəlibi-rövizəsi olduğu bişəkk və şübhə yaqin eyləyüb ol rövizəyə ziyarət və xidmət və ehsanat, vəlhasilə cümlə həsənət məzha bana olması bittəhəqiq bildikdə ol xidmət ki, ol məqami-ruhuma eyləyüb andan ziyadəsinə əzm və cəzm eyləyəsiz..."(Nigari 2010, 749)

Şair, Qaraqaşlı Əhməd Əfəndidən Qaraqaşlıda ona baş daşı, məqbərə tikməsinə və Qarabağ camaatının o məzara ziyarətə gələrək diləklərini, məramlarını bildirməsini, özünün isə canü dildən bu diləklərin yerinə yetməsi üçün Haqqa şəfaətçi olacağını bildirir: "Yəni, sirrimi, yəni başdaşımı təsviyə və itmam etdikdən əlavə binayi-hərəm və hisarına himmət buyurasınız....Hər kimsə təhriyatımı bilxüsus təsdiq, bissidqü ixtlas ol rövizəyi-dilaramı ziyarət eyləyüb naili-məramü hacəti rəva olmasa,ərbabi-cərayim və ...məhcurlardan olam"(Nigari 2010, 749).

Bu məzar və məqbərə Qarabağ torpağına Nigar xanım kimi bir insanı yetişdirdiyi və ona olan eşqinin müqabilində çəkdiyi əzab-əziyyətlərin şairin ruhunu inkişaf etdirib məqamını ucaltdığı üçün bir hədiyyə olacaqdı.

Şairin Qarabağa olan məhəbbət etirafını oxuduqda insanın gözləri istər-istəməz dolur. Nigar xanımı yetirən Qaraqaşlı haqqında "Mənim o diyarın uşaq-böyük, qadın-kişi, cavan-qoca - bütün əhalisinə və onların mənə olan məhəbbətinin dərəcəsinə yalnız Mövlə bilir" deyən Seyyid Nigari hətta ölümündən sonra da Qarabağ camaatını fikirləşir, onların arzularını yerinə yetirməyi, Allah dərgahında onlara şəfaətçi olmağı düşünürdü. Maraqlıdır ki, Qarabağ camaatı da heç zaman Nigarini unutmamış, hətta sovet rejimi dövründə təriqət ədəbiyyatı adı altında bir çox şairlərimizin yaradıcılığının təbliğinə qadağa qoyulduğu zamanlarda da Nigarinin şeirləri Qarabağ xanəndələrinin, sadə xalqın dilində əzbər olmuşdur.

Nigarinin türkçə divanında Qarabağ. Şairin Azərbaycan türkçəsində yazdığı məşhur divanındakı Qarabağa həsr edilmiş tərcibəndi onun Qarabağ mövzusunda yazdığı şeirlərin ən məşhuruur. Bu şeirdə Qarabağın təbiət gözəllikləri ilə yanaşı, onun mənəvi mahiyyəti də öz əksini tapmışdır. Xüsusi kəramətlərə malik övliya olan Mir Həməzə Seyyid Nigari Qarabağın şəhid qanlarıyla suvarılacaq müqəddəs bir yer, nə qədər qiymətli bir məqam olduğunu bilirdi. Ona görə də Qarabağı belə şövq və eşqlə mədh edirdi:

Nə əcəb dövlət imiş seyri-şikari-Qarabağ,
Nə gözəl nemət imiş söhbəti-yari Qarabağ!
Rəşki-mişk-ənbər imiş buyi-ğubari-Qarabağ,
Abi-heyvan imiş ənharü pünari-Qarabağ.
Kövsərü Tuba imiş çayı-çinari-Qarabağ.
Aləmi-cənnət imiş dari-diyari-Qarabağ.
İmdi bildim nə imiş vəsfi-həzari-Qarabağ!
Yeridir kim çəkərəm ah və zari-Qarabağ.
Dağlayıbdur bəni bir laləüzari-Qarabağ,
Yandırılıbdur bəni bir nari-nigari-Qarabağ (Nigari 2010, 649)

Nigari, divanındakı bir çox qəzəllərində də Qarabağı yad edir, onun həsrətilə yaşadığını bildirirdi:

Xəyalatılə gülgəşti-Qarabaği gəzər könlüm,
Gəlür kim kuyi-dildarə, qalur, zövqi-murad eylər (Nigari 2010, 191).

Şair könlünün Qarabağ torpağında qaldığını, "dildarının", yəni Nigar xanımın vətəni

olduğu üçün orada olmaqlardan böyük zövq duyduğunu bildirirdi.

Qarabağ torpağı Nigariyə görə, behiştədən daha gözəl olduğu üçün behişt özü ona həsəd aparır:

Rəşki-behişt,yəni, Qarabağda,

Atəşə yaxdın bəni, ey Gülnigar! (Nigari 2010, 216)

Şair burada behişt və "atəşə yaxılmaq" arasındakı ziddiyyətdən istifadə edərək gözəl bir bədii təzad nümunəsi yaratmış olur.

Şair Qarabağın müxtəlif toponimlərinə də şeirlərində yer verir:

Qarabağım çeşmeyi-xun, hər dü çeşmim Daşbulağ,

Mərhəməmdir dəmbədəm daği-fəraği-Abi-ağ (Nigari, 2010, 305).

Şair burada "abi-ağ" dedikdə, ehtimal ki, Ağsu və ya Ağ çay toponimini nəzərdə tuturdu.

Qarabağın "çeşmeyi-xun" yəni qan çeşməsi olması, artıq XIX əsrdə Qarabağda başlanan fitnələrin, rus çarizminin əli ilə törədilən kirli oyunların və erməni bəlasının ifadəsi idi.

Klassik divan şairlərimizin yaradıcılığında aşiqin göz yaşını, həsrətini ifadə etmək üçün ənənəvi olaraq Ceyhun, Fərat və s. çayların adı verilsə də Nigari Azərbaycanın, xüsusən də Qarabağın çaylarının adını böyük sevgi ilə çəkir, onları şeirə gətirir:

Sirişkim yüzünə cəryan edər Tərtər kibi, zira,

Həvayi-Bərgüşad ilə sinəçəkəmə dilbazəm. (Nigari, 2010, 391)

Sanma ki, ahım odu Tərtərə təsir etməz,

Qarabağ içrə düşüb yaxmaya nəhri-Tələki (Nigari, 2010, 521).

Canımə çəkmiş fələk Bərgüşadın dağını,

Sönməz atəşi, ursan Həkəri irmağını (Nigari, 2010, 520)

Qürbəttə doğma Qarabağını xatırladıqca, şairin gözlərindən qanlı yaşlar axır, qəlbi odlanır:

Qan əgər, odlar tökər, Mir Nigari mægər

Yad qılıbdur yenə yarı-Qarabağını (Nigari,2010, 521)

Nigari Leylisini arayan Məcnun kimi Qarabağ torpağında sevgilisini aradığını bildirir:

Costocu eylərəm ol mahı Qarabağ içrə,

Məcnunəm ki araram Leylini toprağ içrə (Nigari, 2010, 470)

Nola rəşkavəri-əhli-dili-Bağdad olsam,

Belə güllər ki saçar təb Qarabağ üzrə (Nigari, 2010, 477)

Mægər pərvərdeyi-sərvi qədindir, böylə kim bala,

Nigari, taği-alitək düşübdür Qarabağ üzrə (Nigari, 2010, 480)

Nigari bütün Qarabağı "firdövs-i-dilərə", yəni ürəkəçən cənnətə bənzətsə də, sözsüz ki, orada ən sevdiyi, onun üçün ən üstün məqam olan Nigar xanımın doğulub böyüdüyü Qaraqaşlı kəndidir:

Firdövs-i-diləradır gərçi Qarabağ, əmma,

Xoşdur Qarabağ içrə kuyi-Qaraqaş övla (Nigari, 2010, 496)

Bir çox mənbələrdə kəndin əsl adı "Qaraqaşlı" olmuş, tələffüzdə dəyişikliyə uğrayaraq "Qaraqaşlı" şəklinə düşmüşdür. Qaraqaş toponiminə Nigari şeirində Nigar xanımın, şairin təbircə desək Şahnigarın, adı ilə bağlı rast gəlirik:

Neyləyim, ey yaran, bir laləuzar
Tarimar eylədi arü varimi.
Bir ləbləri gülnar, adı Şahnigar,
Kəsdi taqətimi, ixtiyarimi.
Qarabağdan irağ deyil maralım,
Səhrayı-qınağdə oynar qəzalim.
Qaraqaşlı elində Şirin misalim,
Şamü səhər çəkər intizarimi (Nigari, 2010,737).
Bir qönçeyi-gülün tarimariyəm,
Görüm abad olsun ol Qarabağ!
Bir gözəl kəbkin giriftariyəm,
Şənlik olsun dağı, bağı, ovlağı!
Gözlərimdən hər dəm qan-yaş tökülür,
Sərvək qamətim yay tək bükülür.
Sinəmə çarpa dağlar çəkilür,
Yadıma düşdükcə Çilgəz yaylağı.

Xublər huridir, mələkmənzərdir,
Sözləri şirindir, şəhdü şəkkərdir.
Cənnətül Mə'vadur, hövzi-Kövsərdir
Qaraqaş yaylağı, Həmzə bulağı (Nigari, 2010,74)
Qarabağ mövzusu Nigarinin bütün yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçir. Qarabağ məhəbbəti, Qarabağ həsrəti Nigarinin heca vəznində yazdığı şeirlərində də tez-tez müraciət etdiyi mövzulardandır:
Ey Nigari, ömrüm irişdi yayə,
Salmadı başımə ol sərv sayə.
Can nisar eylərəm peyki-səbayə
Xəbər versə bir gün Qarabağdan (Nigari, 2010,735)

Eşqin kanı Qarabağdır məkanım,
Bülbülü-şeydayam, cənnət yerimdir,
Əzəl başdan Qaraqaşlı bostanım,
İndi gülüstanım Qarapirimdir.

Sinəmə çəkilən qara dağımdır,
Yandıran aləmi gör nə çağımdır!
Qara bağırim qanlı Qarabağımdır,
Gözlərimdən axan yaşı-tərimdir(Nigari, 2010, 735)
Sonuncu şeirin ilk bəndində şairin "bustan" və "gülüstan" sözlərini işlətməsi, Sədi Şirazinın Şərqdə yüzillərlə dərslik kimi işlədilən "Bustan" və "Gülüstən" əsərlərinə işarədir. Şairin hazırda Ağdam rayonunun ərazisinə daxil olan Qaraqaşlıda(Qaraağaclı) Mahmud Əfəndidən dərs aldığı məlumdur. Yenə də Ağdam rayonu ərazisində olan "Qarapirim" kəndinə də "gülüstən" deməsi şairin

buradakı məşhur Qarapirim şeyxlərindən də təhsil almasını göstərir.

“Qanlı Qarabağım” deyərək, Nigari hələ o dövrdə çar hökumətinin Qafqazda apardığı işğalçı siyasətin acı nəticələrini qabaqcadan hiss edən Seyyid Nigari şeirlərində Qarabağın taleyi haqqında öz nigaranlığını ifadə edirdi. Bu şeirləri oxuduqca sanki şairin Qarabağın düşmən tapdığı altında qalan dilbər guşələrini, yandırılan şəhər və kəndlərini dolaşan nigaran ruhunu görürdük. Bu ruh bizi zülmə və zalıma tabe olmamağa, vətən torpağını yağlı düşməndən azad etmək yolunda birləşməyə çağırırdı.

Seyyid Nigarinin “Çaynamə” və “Nigarnamə” əsərlərində Qarabağın təsviri.

Nigari “Çaynamə” adlı məsnəvisində də Qarabağı ətraflı şəkildə təsvir edir, onun sərhədlərini qeyd edir:

Bir yer deyim, ismidir Qarabağ,
Cənnət yeri abü şiri qaymaq.
Bir mövzui-xoş, fərəhfəzadır,
Dünyaya behişt desəm, səzadır...
Qərbiyyəsi Gögçə, gahi-xuban,
Şərqiyyəsi Badikubi-Şirvan.
Sərhəddi-cənubisi Ərəsdir,
Kür həddi-şimali, xoşnəfəsdir.
Bu dairənin içində guya,
Bir mərkəzi-can olubdu peyda...
Zira ki, qədimi darimizdir,
Sərmənzili-Şahnigarımızdır (Nigari 2012, 229)

Göründüyü kimi, burada Nigari Qarabağın dəqiq sərhədlərini müəyyənləşdirir, Qarabağ torpağını canın, ruhun mərkəzi adlandırır. Şair Qarabağda çoxlu turac, kəklik, qırqovul, şahin quşları olduğunu, hər tərəfinin yaşıllıq, meşə, bağ, çay və bulaqlarla dolu olduğunu, dağlarında ceyran, maral, dağkeçisi və s. vəhşi heyvanların yaşadığını qeyd edir. Eyni zamanda Qarabağın atları ilə də məşhur olduğunu, “Xosrov və Şirin” əsərindən məlum olan “Gülgun və Şəbdizin məqamı” olduğunu vurğulayır. Qarabağ torpağının zəngin bitkilər və heyvanlar aləmini vəsf edir. Güllü-çiçəkli yaylaqlarından, saf havasından, barlı-bəhərli torpaqlarından, Şirinə bənzəyən gözəllərindən bəhs edir. Qarabağı “behiştinn həsəd apardığı yer” kimi dəyərləndirir. Nigari Qarabağın tarixi keçmişinə də əsərlərində yer verir. “Xosrov və Şirin” داستانındaki Şirini tarixi şəxsiyyət kimi dəyərləndirir, onun “Qarabağın şahı” olduğunu qeyd edirdi.

Bir məmləkət, adı kim Qarabağ,
Sərhəddi-cənubisi Qaradağ.
Var idi ki, var imdi, ey can,
Xubları, gözəlləri firavan(Nigari, 2012, 229).

Son beytdə, Qarabağın indiki gözəllərinin, qadınlarının Şirinin birbaşa varisi olduğunu vurğulayırdı.

Ol məmləkətin ol vəqt şahı,
Bir qız idi, leyk ərzi-mahı.
Ol doxtərin adı idi Şirin,
Göftarı şirin, kəlamı rəngin(Nigari, 2012, 229)

“Çaynamə” əsəri alleqorik bir əsərdir. Əsərdəki Samovar, Çay, Qənd, Süd, Qaymaq, Dudkeş, Qaşiq, Nəlbəki və s. personajlar hamısı müxtəlif təsəvvüfi anlayışlardır. Təsəvvüfi deyil ki, şair qaymaq dedikdə də ulu övliyalərin, seyyidlərin yetişdiyi ocağı, Həzrəti-Əli və Fatiməyi-Zəhra övladı olan cəddinin, yəni babalarının ocağını - məşhur Cijimli seyyidlərini böyük ehtiramla yad edir.

Əz silsileyi-həbibə yekta,

Övladı-Əlivü ali-Zəhra.

Şahbazi-yuvayi-Balidəndir,

Dareyndə laübalidəndir.

Zəvvar qılır məzarı pürnür,

Ol yerdə odur ocağı-məşhur.

Hər ikisi cəddi-alimizdir,

Kuyində fəxri-balimizdir(Nigari, 2010, 779-780).

Şair ulu babalarının yaşadığı bu müqəddəs torpaqda olan övliya türbələrinin, dini və tarixi abidələrin təsvirini verir:

Ol yerdə cənab Malik Əştər

Dəştində kəməndi-çərxi-çənbər....

Bir ali binadəndir o dilbənd

Məşhurdur adı Qoşa Günbəd.

O qəryədədir məzarı-aşiq,

Əlqabi-şəhiri Sarı Aşiq.

Ol daireyi-Həkəri, Bərşad,

Eşqin yeridir buyurdu ustad(Nigari, 2010, 779-780).

Nigarinin doğma vətəninə sevgisi sonsuzdur. Şair “Nigarnamə” əsərində yazdığı bir qəzəldə aşiqin həsrətini, eşq yangısını ifadə etmək üçün məqsədli şəkildə yalnız yerli çayların adından istifadə edir:

Alamaz atəşi-hicranımı çayi-Bərşad,

Eyləməz sud bana çayi-Həkəri, nedəyim?

Eyləməz faidə suzanımə çayi-Xaçın,

Çayi-Tərtər dəxi söndürməz o nari, nedəyim?

Eyləməz çayi-Ərəs faideyi atəşimə,

Çayi-Kür söndürəməz nari-mənari, nedəyim?

Bəhri-Zəxar ilə eşq atəşi təskin olmaz,

Böylədir, lütfilə kim, yansa fənarı, nedəyim?(Nigari,2012, 94)

Şair Qarabağı ilahi mərifətə çatma məqamı, səadətlərin məcmuyunu, eşq xəzinəsi adlandırır, onun qeyri-adi təbii gözəlliklərini və mənəvi xüsusiyyətlərini mədh etməkdən yorulmurdu.

Bu gün Ali Baş Komandanımızın və qəhrəman Azərbaycan Ordusunun rəşadəti sayəsində Qarabağın yağı düşməndən azad olduğu üçün böyük övliyanın ruhu şadırdır, inşaallah! Əminəm ki, Qarabağın başına gələn qanlı hadisələri öncədən hiss edən və əsərlərində nigarançılığını ifadə edən Mir Həmzə Seyyid Nigari Həzrətlərinin bu duaları da müstəcəb olacaqdır:

Abad olsun o yer, zira xəndan olduğum yerdir,

Həvəsnaki-meyi-gülgüni-canan olduğum yerdir.

Abad olsun Qarabağ içrə ol yer, çünki cananın
Həbibanə qara qaşına qurban olduğum yerdir.
Abad olsun ki, ey Mir Nigari, çeşmi-dilbərdən
Alub dərsi-cünuni, əhli-irfan olduğum yerdir (Nigari, 2010,163)
Görüm abad olsun ol Qarabağı..
Şənlik olsun, dağı, bağı, irmağı (Nigari, 2010,74)!

Ədəbiyyat:

- 1.Seyyid Nigari. Divan, AMEA Əlyazmalar İnstitutu, B-3157/21601
- 2.Firudin bəy Köçərli, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II cild, Bakı, 1981, səh.142
- 3.Pərvanə Bayram. Qarabağlı Seyid Mir Həməzə Nigarinin həyatı, yaradıcılığı və türkcə divanının poetik strukturu, Bakı, 2008 (avtoreferat)
- 4.Məhəmməd Məhəmmədcəlil, Fəriz Xəlilli. Mövlanə İsmayıl Sıracəddin Şırvani. Bakı, 2003.
- 5 . Humayı-Ərş, əlyazma, fotosurət
- 6.Humayı-ərs (Qarabağlı Şeyx Mir Həməzə Nigarinin Mənaqibnaməsi), Hazırlayan: M.Rıhtım, Bakı,2015
- 7.AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Cümg B - 1298
- 8.Nigari və Əskəri. Şeirlər, AMEA Əlyazmalar İnstitutu, B – 3157
- 9.Mir Həməzə Seyyid Nigari. Divan, İstanbul 1883.
- 10.Mir Həməzə Seyyid Nigari. Divan, Tiflis, 1907.
- 11.Mir Həməzə Seyyid Nigari. Divanı-Seyyid Nigari, İstanbul, 2003.Hazırlayan:Doç. Dr. A. Azmi Bilgin
12. Mir Həməzə Seyyid Nigari, Divan, Bakı, 2010, Hazırlayan: Nəzakət Məmmədli
13. Mir Həməzə Seyyid Nigari, Nigarnamə, Hazırlayan: Nəzakət Məmmədli, Bakı, 2012
14. Nigari Mir Hamza.Türk Ansiklopedisi, c.25, s.252.
- 15.Nəzakət Məmmədli. Əttar və Mövlana ənənələri Seyid Nigari yaradıcılığında, "Elm" qəzeti, Bakı, 2007, 17-24 dekabr sayları.

MÜCTEHİD-ZÂDE MEHMET AKA (MÜŞTERİ) DİVANINDA KARABAĞ ŞİİRLERİ

Karabakh Poems in the Divan of Muctehid-Zade Mehmet Aka (Müşteri)

Doç. Dr. Metin HAKVERDİOĞLU
Amasya Üniversitesi

Özet

Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde, Şuşa şehrinde 1867'da doğan Müctehid-zâde Mirza Mehmet Aka, Müşteri mahlası ile yazdığı divanında Karabağ ile ilgili ilginç şiirler kaleme almıştır. Çalışmamızda, henüz Türkiye'de Latinize edilmemiş ve tenkitli basımı yapılmamış bu divanda bulunan üç Karabağ şiirini inceleyeceğiz.

Mirza Mehmet Aka, Divan'ı yanında Riyazü'l-Âşıkîn adlı bir tezkiresi ile de tanınmaktadır. Bu tezkirede Karabağ şairlerini toplu halde tanıtmaya çalışmıştır. Bu eser İstanbul'da 1910'da Karabet Matbaasında eski yazı olarak basılmıştır.

Şairin divanı hakkında hemen hemen hiçbir çalışma yoktur. Eserin Azerbaycan Yazmalar Kütüphanesindeki orijinal nüshasından transkribi tarafımızdan yapılar yayıma hazır hale getirilmiştir. Eserde bulunan üç şiirde şairin doğum yeri Karabağ'ın övgüsü dikkat çekmektedir.

Şiirlerin edebî değeri yanında içinde gizlediği bazı mesajlar da dikkatlerden kaçmamaktadır. Şair adeta, Karabağ'ın güzelliğinden bahsederken işgal altında olmasına da isyan etmektedir.

Kol kanadı kesilen cümle nihâliñ semeri

Olar eفزün bu işi eylemişem tecrübe men

gibi beyitlerle şair, Karabağ'ın işgal altında kolunun kanadının kesik olduğunu söyleyip bir ümit ışığı olması için "kolu kanadı kesilen fidanların meyvesi daha çok olur..." demektedir.

Eserde Karabağ konulu üç şiir tespit ettik, bu şiirler hem bölgenin güzelliğini anlatması bakımından ilginçtir hem de şairin milli konularda hassasiyetini anlamamız için bir örnek hükmündedir.

15a sayfasında bulunan,

Karabağ yüz akı olsun saña yüz min ahsen

Her zamân çün yeşerirsın nice min vechi hasen

18a-19a sayfalarında bulunan,

Müjde ey gül ki bu yer reşk-i gülistân oldu

Karabağ ülkesi çün ravza-i rıdvân oldu

22b sayfasında bulunan,

Karabağ içre kara bağrımı kan itme gülüm

Gülşen 'ömrimi çü gül faşlı hazân itme gülüm

şiirleri, divandaki ele aldığımız manzumelerdir.

Bu çalışma ile Müctehid-zâde Mirza Mehmet Aka (Müşteri)'nin divanındaki Kara-

bağ şiirleri hakkında ilk bilgilere ulaşmış ve onları tahlil etmiş olacağız.

Anahtar Kelimeler: Müctehidzâde Mehmet Aka, Müşteri, Divan, Azərbaycan, Karabağ, Divan Edebiyatı.

Abstract

Müctehid-zade Mirza Mehmet Aka, who was born in 1867 in the city of Shusha in the Karabakh region of Azerbaijan, wrote interesting poems about Karabakh in his divan, which he wrote under the pen name of Client. In our study, we will examine four Karabakh poems in this divan, which have not yet been Lartinized and critically published.

Mirza Mehmet Aka is also known for a biographer called Riyazu'l-Âşîkîn from his divan publication. In this tezkire, he tried to introduce the Karabakh poets collectively. This work was printed in Istanbul in 1910 in Karabet Printing House as an old script. There is almost no study about the poet's divan. The transcript of the work from the original copy in the Azerbaijan Manuscripts Library was made by me and made ready for publication. The praise of his birthplace Karabakh in the tree poems in the work draws attention.

In addition to the literary value of the poems, he also rebels that there are some messages he hides and that the poet is under occupation while talking about the beauty of Karabakh.

"Kol kanadı kesilen cümle nihâliñ semeri

Olar efzûn bu işi eylemişim tecrübe men"

"The fruit of the sapling whose wing is cut off will be abundant, I have experienced this."

with such couplets, the poet says that their hopes were dashed in the occupation horse of Karabakh and that "the saplings whose limbs are cut off will bear more fruit" in order to be a ray of hope.

In the work, we identified three poems on Karabakh with these features, these poems are interesting works both in terms of describing the beauty of the region and as an example for us to understand the national sensitivity of the poet.

found on page 15a,

Qarabağ yüz aklı olsun saña yüz min ahsen

Her zamân çün yeşerirsin nice min vechi hasen

"Karabakh, hundreds of thousands of beauties suit you, you are always beautiful"

found on page 15a,

Müjde ey gül ki bu yer reşk-i gülistân oldı

Qarabağ ülkesi çün ravza-i rıdvân oldı

"O rose good news, this place has become a rose garden, the land of Karabakh has become like a paradise."

found on page 15a,

Qarabağ içre kara bağırimi kan itme gülüm

Gülşen 'ömrüme çü gül faşlı hazân itme gülüm

"Don't shed my blood in Karabakh, dear love, don't turn my life into autumn in the rose season."

his poems are the ones we have discussed in the divan.

With this study, we will have reached the first information about the Karabakh poems in the divan of Müctehid-zade Mirza Mehmet Aka, Müşterî, and we will analyze them.

Key words: Müctehidzâde Mehmet Aka, Müşteri, Divan, Azerbaijan, Karabakh, Divan Literature.

Müctehid-zâde Mehmet Aka (Müşterî), Hayatı, Eserleri, Sanatı. 1867 yılında Azerbaycan'ın Şuşa şehrinde doğan Müctehid-zâde Mehmet Aka 1958 yılında vefat etmiştir. Hakkında çok fazla bilgi bulunmayan Müctehid-zâde, şair ve tezkireci bir âlim olarak bilinmektedir. Müşterî mahlası ile şiirler yazan şair, bir divan tertip etmiştir; ancak bu divan el yazması halinde kalmış, Azerbaycan'da üzerinde bir çalışma yapılmış (Kerimov 2021) ancak Türkiye'de yayınlanması mümkün olmamıştır. Tarafımızdan edisyon kritiği yapılan eser çok kısa sürede edebiyat dünyasına tanıtılacaktır. Eserin tanıtımı ile ilgili "Karabağlı Unutulmuş Bir Şair: Müctehidzâde Mehmed Aka (Müşterî) ve Divanı" başlıklı çalışma tarafımızdan yayımlanmış ve Türkiye'de ilk tanıtımı sağlanmıştır. (Hakverdioğlu 2021/2)

Müctehid-zâde'nin bir diğer eseri de Riyazü'l-Âşıkîn adlı tezkiresidir. 1910'da İstanbul'da eski yazı olarak basılan bu eser hakkında bir tıpkı basım çalışması ile bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır. Sadi Çögenli ve Recep Toparlı (1992) tarafından tıpkıbasım olarak yayımlanan tezkire, Aljira Topolova (1999) tarafından incelenmiştir. Metin Hakverdioğlu (2021) tarafından da eserdeki bir Tiflis şiiri açıklanmıştır. Yetmiş civarında Karabağ şairinden bahseden ve örnek şiirler veren bu eser bir bölgenin şairlerini toplaması yönünden ilginç ve nadir tezkirelerdendir (Kılıç 2007).

Müşterî Divanı ise üzerinde pek çok yönden çalışma yapılması gereken değerli bir eserdir. Bu, unutulmuş eser Müctehid-zâde'nin kendi el yazısı ile bir defter halinde toplanmış ve bazı kısımları yırtılmış halde Azerbaycan Yazmalar Kurumunda bulunmaktadır. Divanın başında kaside, terhib-i bend gibi nazım şekilleri ile tevhid, naat, Karabağ sevgisi, nefis terbiyesi konularını anlatan 48 şiir mevcuttur.

Gazâliyât bölümünde müretteb bir divanda olması gereken sıra ile elif'ten ye'ye kadar gazeller sıralanmıştır. Şair gazâliyâta bir başlık vermemiştir. Gazeller 26b sayfasından başlayıp 109b sayfasına kadar devam etmektedir. Toplam 285 gazel mevcuttur. 109. varaktan itibaren musammatlar başlamaktadır ve 138. varakta bitmektedir. Terhib-i bend, murabba, muhammes, müseddes gibi 30 adet musammat mevcuttur.

Divanda şairin bazen Fuzûlî gibi rînt ve lirik, bazen Nâbî gibi hikemî ve ders verici bir üslup tercih ettiği görülmektedir. Bu bağlamda Fuzûlî etkisinde şiirlerin en iyi nazirecilerinden biri olan Mir Hamza Nigârî etkisi doğal olarak kendini göstermektedir.

Divanın Özellikleri:

İstinsah tarihi: Belli değil

Müstensih: Müctehidzâde Mehmed Aka (?)

Divanın Ölçüleri: 21,5x34,5 cm ebadındadır

Cilt: Siyah meşin cilt, şirazesi dağınık, sayfaların bazıları yırtık.

Varak: 138 varak

Satır: Her sayfada 14-15 satır bulunmaktadır. Siyah ve mavi mürekkep tercih edilmiştir.

Yazı: Nestalik yazı.

Kağıt: Sarı kağıt, yer yer yırtık sayfalar mevcut, şirazesi bozuk, sayfalar sonradan numaralandırılmış bir eserdir.

Temellük kaydı: Mevcut değil.

Baş: Bismillahirrahmanirrahim

Ey olan bende ber-hüdâvende

Hükm-i nâ-fer zî-fer Hüdâvende

Son: Gül zamânında şağın yıqma gönül göncasını

Bize ezhâr-ı ferağ ile desin hûnçe seni

Eserin tek nüshası Bakü El Yazmaları Enstitüsündedir. Kayıt şöyledir:

“Dîvân-ı Müşterî 19 (No: D-622): Eser, 20. yüzyıl Azeri şairi Muhammed Ağa Müctehidzâde Müşterî'ye aittir. Müstensihi ve istinsah tarihi belli olmayan yazma, ciltsizdir. Nestalik hatla yazılan eser, 138 varak, muhtelif satırlar ve 21,5x34,5 cm ebadındadır.”

Divan hakkında Azerbaycan'da Rakub Kerimov (2021) tarafından “Mehemmed Ağa Müctehidzade Eserleri” adlı çalışma Bakü'de yayımlanmıştır.

Müşterî Divanında Karabağ Şiirleri. Müşterî divanında üç şiirde Karabağ hakkında şairin duygularını dile getirdiği görülmektedir. Bu şiirler,

15a sayfasında,

Qarabağ yüz ağı olsun saña yüz min ahsen

Her zamân çün yeşerirsın nice min vechi hasen

(Feilâtün Feilâtün Feilâtün Feilün)

18a-19a sayfalarında,

Müjde ey gül ki bu yer reşk-i gülistân oldı

Qarabağ ülkesi çün ravza-i rıdvân oldı

(Feilâtün Feilâtün Feilâtün Feilün)

22b sayfasında,

Qarabağ içre kara bağırımı kan itme gülüm

Gülşen 'ömrimi çü gül faşlı hazân itme gülüm

(Feilâtün Feilâtün Feilâtün Feilün)

beyitleri ile başlamaktadır.

Birinci şiir bir gazel-i müzeyyeldir. Karabağ'ın güzelliklerini anlatan şair, bazı beyitlerde bölgenin esaretine isyan etmektedir. Şiirin aşağıdaki tahlilinde de görüleceği gibi cennet gibi güzel bir vatanda ayrılık acısı çeken bir şair karşımıza çıkmaktadır. Şiir, divanda 15a sayfasında bulunmaktadır.

[Karabağ Şiiri 1]

Feilâtün Feilâtün Feilâtün Feilün

Qarabağ yüz ağı olsun saña yüz min ahsen

Her zamân çün yeşerirsın nice min vechi hasen

Ey Karabağ, yüz binlerce güzellik sana yüz ağı olsun, çünkü sen her zaman binlerce güzelliklerle yeşerirsın.

Her biri hüs ü melâhatde çü hûrân-ı behişt

Her biri nâz u nezâketde çü tâvûs-ı çemen

(Ey Karabağ), Senin her bir güzelliğın sanki cennet güzelliğidir; senin naz ve neza-

ketin sanki bir çimenlikteki tavus kuşu gibi renklidir.
Gül gibi gülmeseler önce dehenler sözüme
Söylerem huld yaratmış seni Hallâk-ı rahen
Gonca ağızlı güzeller sözüme gül gibi gülmeseler derim ki, seni sonsuz yaratıcı
Allah, cennet olarak yaratmıştır.
Ey Halilim mana zâhiri o dîbâ tayy gül
'Aşr-ı ğarudı yahan âteş-arâ mesken iden
Ey Halil'im, bana görünüşte gülden elbise gibi olan o güzellikler, aslında dünyayı
yakan (İbrahim'i yakan) bir ateş meskenidir.
Ne için yakdı seni nârına ğarûr-ı zamân
Yağdıdı seng-i cefâ Şîşe'ne ol kân-ı fiten
(Ey Karabağ), niçin seni zamanın gururu ateşine yaktı; niçin cefa taşları o fitneler
ocağından Şîşe'ne (Şuşa'na) yağdı.
Yohsa kim sende olan nahl-i semer-dârı görüp
Vağan evlâdı cefâ dâşı atur çün düşmen
Yoksa sendeki meyve dolu ağacı görüp vatanın evladı, düşman gibi sana cefa taşı
mı atar?
Beli aşır bitirir nahl-i semer-dâr olsa
Mîve ister dere andan ne ki var mîve veren
Oysa, senin meyve ağaçların meyve verince beli aşır bir bollukta olur, dere bile
ondan meyve istese onu doldurur.
Ĝam yime berg ü beriñ dehrde târâc olsa
Gögerir nahl-i ümidiñ gine çün serv-i semen
(Ey Karabağ), yaprakların ve meyvelerin bu dünyada yağma olsa da gam yeme,
servi gölgesi gibi yine bir gün ümit fidanının gölgesi gögerir.
Köl kanadı kesilen cümle nihâliñ semeri
Olar efvân bu işi eylemişim tecrübe men
(Ey Karabağ), şunu tecrübe ettim ki kolu kanadı kesilen bütün meyve ağaçlarının
meyvesi daha fazla ve bereketli olur.
Sınmasa mürĝi hazân cevri bahârın mahzûn
Derk kılmaz yüzine gülmez anıñ şaĝn-ı çemen
Bahar özleminin cevri ile sonbahar, kuşların kalbini kırmasa, onun yüzüne çemen
bahçeleri gülmez, onu anlamaz.
İste sen bâĝ-ı vağanda göresin zevk u şafâ
Şabr kıl gül dikilen yerde bulunmaz mı diken
Sabret (ey Karabağ güzeli) gül dikilen yerde diken olmaz mı; sen vatan baĝında bu
sabrın ile zevk ve safayı bulacaksın.
Mürĝ-i dil lâneñi vîrâne görüp terk itse
Hoşdı gülden yine kim hâr-ı gülistân-ı vağan
Gönül kuşu yuvasını virane görüp terk etse, doğru olur mu? Böyle bir güldense
vatanın gül bahçesinin dikenini daha hoştur.
Künc-i vîrânede şehmâr gibi kıvrıl yat
Tâlib-i genc olan çekmelidir renc-i rehen
Virane köşelerinde yılan gibi kıvrıl yat; çünkü hazine talep edenler uzun süre sıkıntı

çekmelidir.

Teh-i deryâ-yı gəmə şohmasa gəvâş u cəvir

Bulamaz dürr-i girân-mâeni çün ehl-i 'aden

Gam deryasının dibinde inci bulmaq istəyi, inci avcısını sıkıntıya sokmasa, ən kıymətli incileri, o Aden denizində inci çıxaran ustalar gibi bulup çıxaramazdı.

Govher-i zâtını bî-kıymət ider şahş-ı ögür

Düşməse seng-i cəfâ elinə çün la'l-i Yemen

Eğer uygun yaşta, usta bir kimsenin elinə düşməzsə bir mücevherin dəyərini yitirdiyi görülür; Yemen'in lal taşı gibi taş cəfa çəkməli ki dəyərli yönəri ortaya çıxsın.

"Şair buraya kadar imalı bir şəkilde Rus işğali altında inleyen Karabağ və Azərbaycan'ın halindən şikayət etməkdədir. 1813 və 1828 yıllarında Ruslar və İranlılar arasında paylaşılan Azərbaycan, sırayla Gülistan və Türkmənçay antlaşmasını imzalamış, tarix sahnesindən silinmək istənmişdir. Bu acı gerçək şairi gizli gizli ah etməyə və bir gün kurtuluşun olması için ümidi diri tutmaya yöneltməkdədir. Cənnəti kışkıqandıran Karabağ bəhçələri birqəç beyit sonra Halil İbrahim Peyğambərin atəşə atıldığı bəhçəyə dönüşməkdədir. Bir gurur atəşinin məmleketi yaktığını və meyveli ağacı kəndi vətən evladının taşladığını, yani aldandığını bəlirtməkdədir. Sonra həmmən ümidə sarılan şair, Karabağ'ın tüm meyveləri yağma olsa da gam çəkilməməsi gərəktiğini dilə gətirip o ağacın bir gün yinə ümit gölgesini göğərtəcəyini söyler. Çünkü kolu kanadı kesilən meyvelər daha verimli olur, diyərək ümit kapisını açıq tutar. Kuşlar hər nə kadar sonbahar kış cəvrini çəkse də yinə bəhçəyə sadıq kalmalıdır, dər. Dikensiz gül olmayacağı bilinməli; Rus işğali bir diken gibi batsa da gül yüzlü vətən yinə də sevilməlidir, tərkd edilməməlidir. Bugün Karabağ viranə olmuş ola bilər amma viranədə nə hazinələr saklı olduğunu bir düşün, diyə gələcəyə göz kırpar. İnci çıxaran Adenlinin sıkıntısını çəkmeden vətən incisinin əldə ediləmediyini söyleyən şair, Yemen'in lâl taşı sıkıntılı işləmlər sonunda dəğər kəzənəməkdədir, dər."

Həsmiñi tır-i belâya siper itsin hər gâh

Saht felek-sâyı pər-i əhəniñi pür-cəvşən

(Ey Karabağ), Allah hər zaman düşmənlərini bəla oklarına hədəf etsin, seni cəvşələrlə bunların bəlasından korusun.

Gözdeyə saymasalar pəriniñ gəm yimə çün

Açılan rûze-i nil kalp eviñ eylər rüşən

Pərinin güzelliğini gözden irak tutsalar gəm yeməsin; çünkü açılan məsməvi gündüz gibi o, kalp evini pırl pırl eylər.

Nola dil hün ahıdup yerləri gülgün itse

Bülbül ər ağlamasa rûyuna gülmez gülşən

Eğer gönlümüz kanlı gözyaşı ilə hər yeri kan rənkli etsə nə olur, bülbül ağlamasa onun yüzünə gül bəhçəsi gülər mi?

Muħqar-ı Müşteri-yâ kim ki seversə vətənin

Gərək o söyleyər peyvəstə nədir cân ü vətən [15b]

Ey hakir Müşteri, kim ki vətəni seversə o daima canı vətən için verməyə söz verməlidir.

"Müctəhid-zâde son dörd beyitte isə dua edip aydınlıq günlərin bir gün gələcəyini

belirtmektedir. Bu aydınlık günler içinde bülbülün gözyaşı dökmesi gibi kanlı gözyaşları dökmek gerekeceğini, kendi canının da bu vatana her zaman feda olacağını söylemektedir.”

İkinci şiirde şair adeta beş bendden oluşan bir terkeb-i bend yazmak istemiş, ancak terkeb-i bendin pek çok kuralına uymamıştır. Dört gazeli birleştirmiş ve sonunda eksik bir şiir parçası eklemiş gibi bir görünüm söz konusudur. Karabağ'ın yine güzellikleri ile anıldığı şiirde umut, sevinç ve hüznün bir aradadır.

Şair, birinci bendde “oldı” redifi ile Karabağ'ın bahar günlerinin geldiğini ve her yerin umut ve sevinç dolduğunu anlatmaktadır.

[Karabağ Şiiri 2]

Feilâtün Feilâtün Feilâtün Feilün

Müjde ey gül ki bu yer reşk-i gülistân oldu

Karabağ ülkesi çün ravza-ı rıdvân oldu

Ey gül, müjdeler olsun sana ki bu Karabağ ülkesi gül bahçelerinin kıskandığı bir cennet bahçesi oldu.

Ötdi eyyâm-ı hazân gitdi şitâ geldi bahâr

Gönce-i gülşen-i cân hürrem ü handân oldu

Sonbahar günleri geçti, kış gitti, bahar geldi; artık can bahçesinin goncası mutlu ve gülümser oldu.

Oldı âbâd gönül kışveri virâne iken

Kalbimiz hânesi ser-menzil-i cânân oldu

Gönül ülkesi viran iken şimdi âbâd oldu, kalp evimiz de sevgilinin mahallesinin başına yerleşti.

Şîşeye nûrunu işrâk iledi mihr-i kemâl

Gögsümüz şişesi tek şehir-i çerâgân oldu

(Şuşa)'ya pırıl pırıl bir güneş nurunu saldı, gönlümüz de sanki bir çeragan şehri gibi parladı.

Garaz el tâfını târî yaza şâmil kıldı

Şahş-ı mümtâz gelüp Şişede mihmân oldu

Lütf edip bereket saçma hedefini, taze yaz günleri her yere yaydı; seçkin bir şahıs olarak gelip Şuşa'da misafirimiz oldu.

Yer girih üzre kadem koydı çü ol serv-i bülend

Şu yerin şânı bu haldî göge çespân oldu

O servi boylu sevgili, bu yere ayak basalı, bu yerin şanı sanki göklere ulaştı.

Görcek ol kadd-i girân-mâyeni şehir içre didim

Genc-i virânedede bir genc nümâyân oldu

Ey sevgili senin o güzel endamını şehir içinde görünce şöyle dedim: “Virane hazinelerinde yine bir hazine ortaya çıktı.”

“Müctehid-zâde ikinci bendde “olmaz” redifi ile biraz korku hissine yer vermektedir. Böyle güzel bir bahar ve yazdan sonra kötü günler kapımızı çalamaz, demektedir. Ancak kış gelmektedir ve içinde bir sıkıntı, “olmaz” redifinin iması ile güçlenmektedir”

Her nice ey dime cân kişveri âbâd olmaz
Qalb-i nâ-şâd gam u güşşadan âzâd olmaz
Nasıl olur da can ülkesi âbâd olmaz, kırık kalpler gam ve sıkıntıdan uzak kalamaz,
dersin.
Ey diyen dehrde bir nev gül ile yaz olmaz
Kış zamanında gönül gonce-şifat bâz olmaz
Ey kötümser düşünen ve "dünyada yeni bir güлле bahar, yaz olmaz" diyen kişi; kış
gününde gönül, gül goncası gibi açılmaz.
Nev 'arusân cemi keşf eyleyemez çehrelerin
Şahn-ı gülzaride gül bülbül-i demsâz olmaz
Yeni gelinler etraflarına yüzlerini göstermezler; gül bahçesinde de gül, bülbül ile
hemen dost olmaz.
Böyle bir vaktde gül bülbülün açmaz gögsün
Serv kadler hemi gülşende ser-efrâz olmaz
Böyle bir vakitte gül, bülbülün göğsünü ferahlatıp ona gülmez; servi boylular o
anda gül bahçesinde başlarını kaldırıp salınıp yürümezler.
Kara kuş lânesine çonmaz o şâhin efkâr
Büm-ı baykuş yuvası menzil-i şâhbâz olmaz
Kara kuş yuvasına o fikir şahini konmaz; baykuş yuvası, şahbaz kuşunun menzili
olmaz.
Şâhbâzın tarafından bile bir mevsimde
Kebg gühersâz-ı gama merhamet ibrâz olmaz
Bu mevsimde şahbaz kuşu, gam incileri dizen kecliğe merhamet göstermez.
Böyle bir demde çaraz murğ-ı gülsitân-ı kemal
Bülbül-i gülşen-i hüzn ile hem-avaz olmaz
Böyle bir zamanda gül bahçesinin kuşunun amacı, yine gül bahçesinin bülbülünün
hüznü ile aynı olmaz.
Ya'ni Selmân bu zamân Şişeye teşrif itmez
O vücûd ile bu yer mazhar-ı Şîrâz olmaz
Yani, bu zamanda Selman, Şuşa'ya uğramaz; o, zatı ile bu yeri Şiraz gibi şanslı ey-
lemez.
Gel temâşâyâ ki kış bir gül ile yaz olmaz
Gonce-i gülşen-i can lâle-sifât bâz olmaz
Gel şöyle etrafına bak ki kış ayıdır, bir gül ile yaz olmaz; can gül bahçesinin goncası
lale gibi açılmaz.
"Üçüncü bendde şair yine umutludur ve "bu" diyerek methettiği Karabağ'ı bir gü-
zele teşbih etmektedir."
Gel dilâ seyr eyle kim çurfa gülistândır bu
Saħn-ı gülzâr-ı kemâliyede reyhândır bu
Ey gönül, gel, seyret ki (bu Karabağ) taze bir gül bahçesidir; harika bir gül bahçesi-
nin ortaya çıktığı cennet parçasıdır.
Âsitân-ı edeb üzre meh-i bî-noşândır

Ma'rifet burcu-arâ mihr-i dirahşândır bu
(Bu Karabağ) edeb dergahında noksansız bir ay parçasıdır; marifet burcunu süsleyen parlak bir güneştir.
Dürçedir ağzı leb-â-lebdi dür ü gevher ilen
Şâyegân gencdi ehem mahzen-i 'irfândır bu
Ağzına kadar inci ve mücevherler ile dolu bir mücevher kutusudur; en önemli irfan mahzeni, en uygun hazine yeridir bu (Karabağ).
Şu'arâ-yı vatana tezkire-i câmi'dir
Azerîler edebiyâtına divândır bu
(Bu Karabağ) vatanın tüm şairlerini toplayan bir tezkiredir, burası Azerîler edebiyatının divanıdır, toplanma yeridir.
Vaţan evlâdına şâyeste mu'allemdi mehi
Müte'allimlere bir çurfa debistândır bu
Buranın her yeri âlimler için taze mektepler hükmündedir.
Hâk-i senân dimezem tâbile Selmân yetirüp
Haşalillah diyeyim Sâveci Selmândır bu
Pırıl pırıl toprağı ile ne Selmanlar yetiştirmişti, adeta her âlimi bir Selman-ı Sâvecî'dir.
Yâ Mehemmed bu kadar vaşf ileme Selmânı
Çorçuram halk disün hazret-i Selmândır bu
Ey Mehemmed Aka Müctehid-zâde, ey Müşteri, Selman'ı bu kadar vasfedip durma, sonra halk sende o özellikleri görüp işte yeni Selman budur bu, diyecekler.
Buña lâyıq olamaz her ne ki ta'rîf idesin
Vaşf-ı evşâfını her vechile tavşif idesin
(Bu Karabağ'a) layık bir tarifte bulunamazsın, onun vasıflarını sayıp dökemezsin.
"Dördüncü bendde şair, yukarıdaki tarife sığmayan güzellikleri anlatmaya devam etmektedir. Karabağ'ın en güzel hasletleri üzerinde barındıran bir güzeller güzeli olduğunu haykırmaktadır. Şair bu bölümün sonunda Karabağ'ı bir güzel kıza benzetir ve onun dilinin benzersiz güzelliğinden bahseder. Bu beldenin güzelliğini ispata onun güzelliğinin kemali en büyük delildir, der."

Bu o kesdir kim iki gülşen-i efkârından
Reng be reng gül gögerüp zevk alınur hârından
Burada (Karabağ'da) yaşayan insan öyle birisidir ki fikrinin iki gül bahçesinde de güller renk renk gögerir, onun gülünden de dikeninden de zevk alır.
Bu o bir bağdı kim cümle-i ebnâyı vaţan
Nef'-i berdâr olur nahl-i pür esmârından
Bu öyle bir bağdır ki bütün vatan evladı onun meyve dolu ağaçlarından nasiplenir.
Bu o bir ma'n-ı zamân hâtem-i devrândır kim
Per açup dest-i şehâvet yoh olup dârından
Bu öyle huzurlu ve seçkin bir zamandır ki bu anda bolluk ve bereket eli açılır, iyilik kapıları kapanmaz.
Bu o pür-yâr-ı vefâdârdı kim min dil-i zâr
Asılıp zülf-i siyâhındaki bir târından

Bu öyle bir vefalı yarıdır ki, binlerce seveni onun siyah zülüflerinde asılıdır.
Bu o bir lehcesi şîrin olan nâtiğdir
Zevk alır tûti-i dil şeker-i güftârından
Bu öyle bir şirin lehçeye sahip, konuşması hoş bir (kızdır) ki onun şeker gibi tatlı
sözlerinden gönül tutisi (papağanı) zevk alır.
Bu o bir dürcü kim dürcüdi ağzın kim
Dâimâ dür saçılır la'l-i güher-bârından
Bu öyle bir mücevher kutusudur ki ağzının mücevher kutusundan daima harika
mücevherler saçılır. (Karabağ'ın güzellerinin konuşması işte bu kadar tatlıdır.)
Bir metâ'dır gehi çok Müşteri cân naqdi ile
Sayılır sevğ-ı muhabbetde harîdârından
O öyle bir meta', öyle değerli bir maldır ki birçok seveni, isteyen, müşterisi onu
almak için canını vermeyi kabul etmelidir.
El-ħaq o şâ'ir-i mümtâzdı ki yok hem-tâsı
Doludur şa'r gibi şî'r ile tam a'zâsı
Gerçekten o öyle bir mümtaz, seçkin şair gibidir ki onun bir benzeri yoktur. Onun kıl
gibi tüm azaları şiiir ile doludur.
"Şair, şiiirin sonuna bu üç beyti ekleyerek sözlerini tamamlamıştır. Ancak bu beyitler
eksik bir şiiir hissi de vermektedir. Divan'ın karalama şeklinde bulunduğu düşünülürse,
şairin bu şiiiri sonradan tamamlama niyeti olduğu da iddia edilebilir. Şair bu
son bölümde Karabağ'ın güzelliklerini anlatma konusunda delil olarak onun kema-
latına vurgu yaparak şiiiri bitirmektedir."
Ey diyen bir bele tasrîfe nedir isbâtın
Var mıdır elde berâhin ü delil âyâtın
Ey bu beldenin güzelliklerini sayıp döken var mı elinde ispatın? Var mıdır elinde
delilin, var mı şahidin?
Var delilim beli bu zât-ı pesendîde-şifât
Şarf idüpdür o ebyâta cem'-i evkâtın
Evet, var delilim; bu seçilmiş özelliklere sahip zat (büyük şair), bütün vaktini o be-
yitleri yazmaya vakfetmiştir.
Tek bu söz vaşf-ı kemâlâtına yetmez mi kim o
Cemleyüp hayli kim âlâtla kemâl âlâtın
Tek bu söz bile onun yüce kemalini, yüce olgunluğunu ispata yetmez mi; "Bütün
kemal aletlerini, olgunluk unsurlarını o üzerinde toplamıştır."
Üçüncü şiiir bir gazeldir. Şair, bu şiiirinde de Karabağ'da yaşayan bir âşık olarak ken-
disini tanımlamaktadır. Bu cennet gibi güzel beldede sevgiliden ayrı kalmanın çok
büyük acılara sebep olduğunu belirtmektedir. Buradaki ayrı kalınan sevgili büyük
ihtimalle yine "özgürlük"tür. Karabağ, her türlü güzelliği ile âşığına gülmeyen, ayrı-
lık acısı çektiren bir güzel olarak hayal edilmektedir."
[Karabağ Şiiiri 3]
Feilâtün Feilâtün Feilâtün Feilün
Karabağ içre kara bağrımı kan itme gülüm

Gülşen 'ömrüme çü gel faşl-ı hazân itme gülüm
Ey sevgili, Karabağ içinde şu kara bağrımı, dertli bünyemi bir de sen kan içinde bırakma. Gül bahçesi gibi mutlu olan hayatımı ne olur, sonbahara çevirme.
Vağanın bâğına gel seyr ile ey serv-ğaddim
Çeşme-i çeşmimi çün çeşme revân itme gülüm
Ne olur, ey servi boylu sevgili, vatanın bu güzel bağını gel seyreyle; gözümün çeşmesini, gözyaşlarımı, dolu dolu akan çeşmeler gibi akıtma.
Yakma gül goncesiniñ göñlüni eyyâm-ı bahâr
Bülbül-i zâr gibi âh ü figân itme gülüm
Ey sevgili, gül goncasının gönlünü şu bahar gününde yakma; ağlayan, inleyen bülbül gibi ah ve figan ettirme.
Gel serâser deh-i dilde güzelim mestûr ol
Başka bir menzil ü me'vâda mekân itme gülüm
Ey güzel sevgili, saf gönlümüzde baştan başa yerleş; başka bir yeri kendine mekân etme.
Merhametle baña sârî nazar it nergis-i çeşm
Bunca bîmârîñ gel derde nişân itme gülüm
Ey nergis gözlü sevgili, sadece bana nazar et, bana bak, benimle ilgilen; bu kadar derdinle hasta olmuş âşığıñı dertlere nişangâh etme.
Müşterî hâr olur gülşen-i vaşlıñdan irak
Gözlerimden yüzüñi munca nihân itme gülüm
Müşterî gül bahçenden uzakta kalırsa dikene döner, hor ve hakir olur; ey sevgili, ne olur, yüzünü gözlerimden bu kadar gizleme.
'Ali mihrini Mehemmed çıkarar mı dilden
Bu kadar gel anı bî-mihr-i gümân itme gülüm
Bu Mehemmed kulun, senin güzelliğini gönlünden çıkarabilir mi? Ne olur gel, onu, emsalsiz güzelliğinden mahrum etme.
Şair, üçüncü şiirin üçüncü bendinde ve bu son şiirde mahlasının yanında "Mehemed" ismini de zikretmiştir.

Sonuç. Müctehid-zâde Mehmed Aka Karabağî, Müşterî mahlası ile tertip ettiği mürettep divanında iyi bir şair olduğunu ispatlamıştır. 19. yüzyılın yetiştirdiği önemli âlim ve sanatkarlardan olan şair, Karabağ doğumlu olmasının da etkisi ile bu bölgenin güzelliklerini ve acılarını dile getirmeyi öncelemiştir. Rus işgali altında acılar çeken bu bölge doğasının, baharının mutluluk veren büyüğü ile tam bir tezat taşımaktadır. Şair yukarıda açıkladığımız üç şiirde bu tezatı ortaya koymuştur. Bir gazel-i müzeyyel, bir terkiib-i bend benzeri dört bölümlük şiir ve bir gazelden oluşan bu şiirler Karabağ'ın güzelliklerini gözler önüne sermesi açısından önemlidir. Şair, bu şiirler ile kendi doğum yeri Şuşa da dahil olmak üzere Karabağ'ı cennetten bir köşe olarak vasfetmektedir.

Kaynakça:

ÇÖGENLİ Sadi, TOPARLI, Recep (1992), Tezkiretü'ş-Şuarâ; Riyazü'l-Âşıkîn- Karabağlı Müctehidzâde Mehmed Aka, Erzurum: Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Divan (Yazma), Müctehidzaâde Mehmed Aka, Divân-ı Müşteri 19 (No: D-622) Bakü El Yazmaları Enstitüsü, Bakü, Azərbaycan.

HAKVERDİOĞLU, Metin (2021), "Karabağlı Mehmed Ağa Müctehidzâde'nin Riyazü'l-Âşıkîn Adlı Tezkiresi ve Vâkıf'ın Bir Tiflis Güzellemesi", Edebiyatda Karabağ Mevzusu Sempozyumu, 2021. Bakü, Azərbaycan.

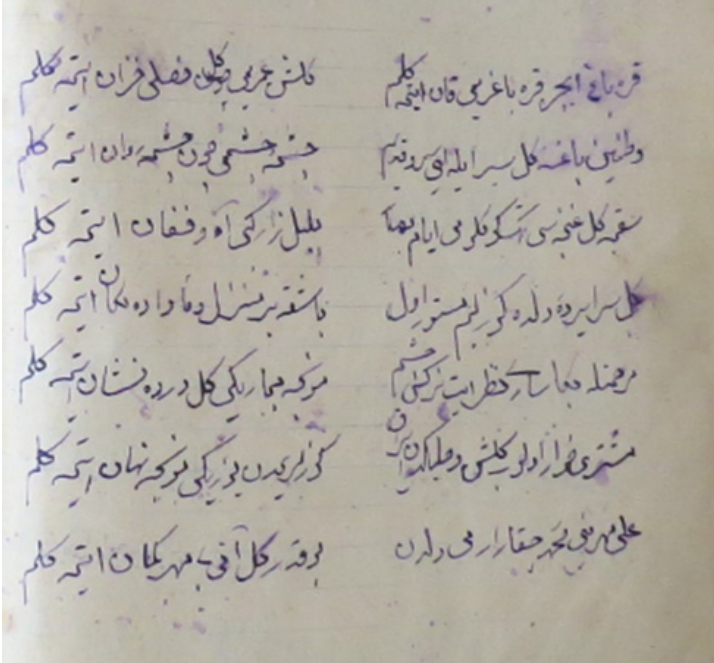
HAKVERDİOĞLU, Metin (2021/2), Karabağlı Unutulmuş Bir Şair: Müctehidzâde Mehmed Aka (Müşteri) ve Divanı, Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Araştırma ve Değerlendirmeler II, s. 126-138, Gece Kitaplığı Yayınları.

KERİMOV Rakub (2021), Mehmed Ağa Müctehidzade Eserleri, İlim ve Tahsil, Bakü

KILIÇ Filiz (2007), Edebiyat Tarihimizin Vazgeçilmez Kaynaklar: Şair Tezkireleri, "Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi", Cilt 5, Sayı 10, 2007, 543-564.

TOPOLOVA Aljira (1999), "Karabağlı Muhammed Aka Müctehidzâde, Riyazü'l-âşıkîn", Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi SBE.

Ekler

QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İRSİNİ SƏNƏDLƏŞDİRMƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Issues of Documenting the Heritage of Karabakh and Eastern Zangazur

Dr. Fariz XƏLİLLİ

“Miras” Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi
doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.69.

Xülasə

MİRAS Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi Azərbaycanda mədəni irsin öyrənilməsi, mühafizəsi və təbliği sahəsində ixtisaslaşan peşəkar qeyri-hökumət təşkilatıdır. Qeydiyyatda alındığı 2010-cu ilin mart ayından indiyə kimi müxtəlif yerli və beynəlxalq layihələr həyata keçirmiş, mədəni irsin sənədləşdirilməsinə dair təklif və tövsiyələrlə çıxış etmişdir.

Hələ 2015-ci ildə MİRAS Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin mədəni irs üzrə ekspertləri beynəlxalq ekspertlərlə birlikdə baş verən ümidverici hadisələri analiz etmiş, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur torpaqlarının tezliklə işğaldan azad olunacağını əsas almış, mədəni irsin sənədləşdirilməsi və layihələndirilməsinin sülh dövründə abidələrin və yaddaşın sürətlə bərpasına yardım edəcəyini vurğulamış, elmi tutumlu layihə və məqalələri beynəlxalq ictimaiyyətin nəzərinə çatdırmışdır. Təəssüf ki, mədəniyyət sahəsinə rəhbərlik edən bürokratlar hazırlanan “Tarixi Qarabağ irsini sənədləşdirmə” layihəsinin Dünya Abidələr Fonduna “2016 Baxışı” üçün təqdim edilməsinə razılıq verməmişdilər. Bununla belə, layihənin əsas mahiyyəti 2016-cı ildə Şimali Makedoniya Respublikasının Ohrid şəhərində keçirilən beynəlxalq konfransda məruzə olunmuş, 2017-ci ildə həmin konfransın materiallarında nəşr edilmişdir (Jabiyev və Khalilli 2017: 11-18).

2020-ci ilin sentyabr-noyabr aylarında Müzəffər Azərbaycan Ordusu tərəfindən Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgəsi işğaldan azad olunmuşdur. Həmin ilin oktyabr ayının 29-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev işğaldan azad olunan torpaqlarda komendantlıqların yaradılması haqqında fərman imzalamışdır. Fərmanda tarix və mədəniyyət obyektlərinin (abidələrinin və müəssisələrinin) ilkin inventarlaşdırılması və mühafizəsi işi Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinə tapşırılmışdır (Fərman 2020). Həm yerli, həm də beynəlxalq elmi ictimaiyyət Nazirliyin hesabatlarının dərc edilməsini gözləməkdədir.

Bu məqalədə inventarlaşmanın birinci mərhələsində iştirakım zamanı hazırladığım hesabatı, o cümlədən müxtəlif qurumlara təqdim etdiyim layihə təkliflərinə əsasən Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun sənədləşdirmə məsələlərinə münasibət bildirəcəyəm.

Açar sözlər: Qarabağ, Şərqi Zəngəzur, irs, sənədləşdirmə, hesabat

Abstract

MİRAS Social Organization in Support of Studying of Cultural Heritage is a non-governmental organization specializing in the study, protection and promotion of

cultural heritage in Azerbaijan. The Organization implemented various local and international projects, made proposals and recommendations on the documentation of cultural heritage since its registration in March 2010.

Cultural heritage experts of MIRAS Social Organization in Support of Studying of Cultural Heritage, together with international experts, analyzed promising processes in 2015 and stressed that documenting and designing of cultural heritage would help the restoration of monuments and memory in peacetime, given that Karabakh and East Zangazur would soon be liberated, brought scientific projects and articles to the attention of international community. Unfortunately, the bureaucrats in charge of cultural issues did not agree to submit project "Documentation of the Heritage of Historical Karabakh" to the 2016 World Monuments Watch. Main essence of the project was presented at a international conference in Ohrid city of North Macedonia Republic in 2016 and published in the proceedings of that conference in 2017 (Jabiyev and Khalilli 2017: 11-18).

Karabakh and East Zangazur regions were liberated from occupation by the Victorious Azerbaijani Army in September-November 2020. President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev signed a decree on the establishment of commandant's offices in the liberated lands on October 29 of the same year. The decree instructed the Ministry of Culture of the Republic of Azerbaijan to carry out initial inventory and protection of historical and cultural objects (monuments and facilities) (Fərman 2020). Both local and international scientific community wait for the publication of the Ministry's reports.

I will analyze the documentation of Karabakh and East Zangazur based on the report I prepared during my participation in the first phase of the inventarization, as well as project proposals submitted to various organizations in this paper.

Keywords: Karabakh, East Zangazur, heritage, documentation, report

Giriş. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun mədəni irsinə və onun sənədləşdirilməsinə kompleks yanaşmaq lazımdır. Müharibəsonrası bölgədə təsbit edilən bütün dağıntıların bina, yaşayış yeri və qəbiristanlıqların tarixin hansı çağında yaradılmasından asılı olmayaraq "qaranlıq irs" in (dark heritage) abidəsi olduğu unudulmamalıdır.

Son illərdə "qaranlıq irs" anlayışı arxeologiya və mədəni irs tədqiqatlarında geniş yer tutur. Bu anlayış mənşəyini 1996-cı ildə Con Lennon və Malkolm Faley tərəfindən ilk dəfə ortaya atılan "qaranlıq turizm" tədqiqatlarından götürür (Lennon 2017: 3). Həm qaranlıq irs, həm də qaranlıq turizm indiki istifadələrində olduqca qeyri-müəyyən terminlər olub, ölüm, əzab və fəlakət yerləri, döyüş meydanları, əsir düşərgələri, kütləvi məzarlıqlar və sair ilə bağlıdır. Əslində qaranlıq irs daha geniş mənada, yəni irs tədqiqatlarının əhatə dairəsini genişləndirmək cəhdi kimi görünür (Suzie və başqaları 2020).

Xarabalıqlara bağlılıq (ruinenlust) insanın təbiətində var. İnsan emosiyalarını bu istiqamətdə ifadə edə, yaddaşını xarabalıqlara bağlılıqla bərpə edə və gələcəyə ötürə bilir (DeSilvey və Edensor 2012). "Xarabalıqlara bağlılıq" anlayışı "qaranlıq irs" anlayışından çox əvvəl ortaya çıxsada hər iki termin bizim elmi ədəbiyyatda az işlənir. Bu istiqamətdə nəinki akademik, bədii yaradıcılıq işləri də azlıq təşkil edir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun maddi və mənəvi mədəni irsi sənədləşdirilərkən, məlumat bazası yaradılarkən həm "xarabalıqlara bağlılıq", həm də "qaranlıq irs" tədqiqat sahələrinin metodologiyasından istifadə edilməsi doğru olardı. "Miras"

Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin hazırladığı layihə təklifləri bu istiqamətdə tədqiqat, mühafizə və təbliğat prinsiplərini də əsas götürür.

Müharibəsonrası Kəlbəcər irsi hesabatı. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü təmin olunmuş, 1993-cü ilin aprel ayından işğal altında olan Kəlbəcər rayonu 2020-ci il noyabrın 25-də azad edilmişdir.

Kəlbəcər rayonunun təbii şəraiti mürəkkəb relyefə malik olub, Kiçik Qafqaz dağlarında ən sərt iqlimi və landşaftı ilə seçilir. Ömər aşırımı 3395 metr olmaqla Kəlbəcər rayonuna əsas keçiddir. Hazırda bütün nəqliyyat-kommunikasiya yolları bu aşırımdan keçir.

Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Naziri Anar Kərimovun müvafiq əmri ilə Kəlbəcər rayonu üzrə abidələrin və müəssisələrin ilkin inventarlaşdırılması işi Gəncə Regional Mədəniyyət İdarəsinin Kəlbəcər rayonu üzrə nümayəndəsi Hacı Əmrahov və "Orta əsr Ağsu şəhəri" Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun direktoru kimi mənə tapşırılmışdı (Hesabat 2021).

Kəlbəcər rayonu tarix və mədəniyyət abidələri ilə zəngindir. Burada aşağıdakı tarix-mədəniyyət abidələri dövlət qeydiyyatına götürülmüşdür:

- iki dünya əhəmiyyətli memarlıq abidəsi - Vəng kəndində Xudavəng monastırı və Vəngli kəndində Gəncəsər monastırı;

- on dörd ölkə əhəmiyyətli memarlıq abidəsi – Qanlıkənddə Lex qalası, Vəngli kəndində Xanabert qalası, Kolatağ kəndində Müqəddəs Yaqub kilsəsi və Alban məbədi, Şaplar kəndində Qala, Çıldıran kəndində Alban məbədi və Qırmızı məbəd, Çormanlı kəndində Alban məbədi və Alban kilsəsi, Qozlu kəndində Xatırvəng məbədi, Yayıcı kəndində iki Alban məbədi, Həsənriz kəndində iki Alban məbədi;

- dörd ölkə əhəmiyyətli arxeoloji abidə - Dəlidağda qayaüstü təsvirlər, İstisuda tunc dövrü yaşayış yeri, Dovşanlı kəndində tunc dövrü nekropolu, Zar kəndində mağara düşərgəsi;

- on iki yerli əhəmiyyətli memarlıq abidəsi – Vəngli kəndində Qala və Məbəd, Şaplar kəndində iki Məbəd, Bazarkənddə Məbəd, Dovşanlı kəndində Kilsə, Dəvədəşi kəndində Kilsə, Qozlu kəndində Qırmızı məbəd, Pirlər kəndində Comərd qalası, Qalaboyun kəndində Qala, Zəylik kəndində körpü, Qaraxançallı kəndində Uluxan qalası;

- bir yerli əhəmiyyətli bağ-park, monumental və xatirə abidəsi - Böyük Vətən Müharibəsində həlak olmuş həmvətənlərimizin xatirə abidəsi;

- beş dekorativ-tətbiqi sənət nümunəsi (xalq daş heykəltaraşlıq abidəsi) – Zar kəndində dörd ərəb yazısı ilə daş qoç fiquru və Zəylik kəndində daş at fiquru (Abidə 2001).

Göründüyü kimi, üstünlüyü xristian memarlıq abidələri təşkil edir. Sanki, Kəlbəcərdə müsəlman əhali ya yaşamamış, ya da çox gec yaşamışdır. Bunun səbəblərini çöl araşdırmaları ortaya çıxarmışdır. Kəlbəcər abidələrinin bir hissəsi Rusiya sülhməramlılarının nəzarət etdiyi ərazidə qalmışdır. Bu da inventarlaşdırma işlərini çətinləşdirmişdir.

Məlum olduğu kimi ermənilərin Kəlbəcər rayonunu tərk etməsi üçün əlavə on gün vaxt verilmişdi. Hərbi və polislərin sözlərinə görə bundan istifadə edən ermənilər ərazilərdə daha çox minalar yerləşdirə bilmişdilər. Biz haranın təmizlənməsi və ya təmizlənməməsi haqqında hər hansı bilgiyə malik deyildik.

Birinci səfər zamanı dövlət qeydiyyatında olan yalnız bir tarix-mədəniyyət abidəsinə - "Xudavəng monastırı"na baxış keçirə bildim. Monastıra giriş uzunsürən və çətin proses oldu. Dünya əhəmiyyətli tarix-memarlıq abidəsi olan Xudavəng monastırı ilə əlaqədar təkliflərim aşağıdakı kimidir:

- "Xudavəng monastırı" Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğunun yaradılması abidənin qorunması ilə bağlı bütün hüquqi məsələləri həll etməyə imkan verəcək. Sülhməramlıların abidədə qalmasına ehtiyac olmayacaq. Kəlbəcərdə hər hansı dövlət qoruğu yoxdur. Xudavəng monastırının ətrafında əvvəllər yaşayış olduğu üçün orada infrastruktur və yaşayış yeri hazırlamaq Mədəniyyət Nazirliyinə asan başa gələcək. Mədəniyyət Nazirliyi Kəlbəcərdəki bütün abidələrə nəzarəti həmin qorudan həyata keçirə bilər. Bu qoruq məsələsini nisbətən geniş də götürmək olar: "Kəlbəcər vəngləri" Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu kimi. Çünki ətrafda başqa monastırlar da var;

- Xudavəng monastırında tarixi memarlıq abidələri yaxşı konservasiya və bərpa edilmədiyi üçün kimyəvi, fiziki və bioloji aşınmalar baş verir. Çoxlu sayda müdaxilələr, əlavələr və oğurluq hadisələri abidənin elmi və mədəni əhəmiyyətinə zərər gətirir. Təxirə salınmadan abidənin yenidən bərpa və konservasiya üçün qapadılması lazımdır. Abidədən oğurlanmış freskaların və digər əşyaların geri qaytarılması üçün YUNESKO ilə yanaşı beynəlxalq məhkəmələrə də müraciət edilməlidir;

- Abidə ətrafında kortəbii şəkildə aparılan inşaat qazıntı işləri abidənin mədəni təbəqəsinin dağılmasına səbəb olur. Odur ki, həm abidəni öyrənmək, həm də özbaşına qazıntıların nəticələrini dəqiqləşdirmək üçün arxeoloji kəşfiyyət məqsədilə ekspedisiya cəlb etmək doğru olacaqdır.

Səfər zamanı dövlət qeydiyyatında olmayan aşağıdakı beş tarix-mədəniyyət abidəsi müəyyənləşdirilmişdir:

- Seyid Mürsəl günbəzi - Səfərimizin ilk günü Kəlbəcər rayonunun Bağıracaq, Yanşaq və Zallar kəndlərində olduq. Hər üç kəndin evləri, inzibati binaları, infrastrukturunu erməni vandalları tərəfindən tamamilə dağıdılmışdır. Bu kəndlərdə heç bir tarixi abidə dövlət qeydiyyatında deyil. Lakin, dövlət qeydiyyatına alınmamış xatirə abidələri vardır. Onlardan biri Yanşaq kəndinin seyid ailəsinə məxsus 1965-ci ildə tikilmiş Seyid Mürsəl günbəzidir. Yanşaq kəndi Kəlbəcərin seyid ailələrinin yerləşdiyi və dini ocaqların fəaliyyət göstərdiyi kəndlərdən biridir. Seyid Mürsəl təxminən 1880-1965-ci illərdə yaşamışdır. Onun qəbri üzərində 3x3 metr ölçüsündə yerli cins daşlardan türbə tikilmişdir. Türbənin üzəri həmin cins daşlarla günbəz formasında bağlandığı üçün xatirə abidəsi "Seyid Mürsəl günbəzi" adlanmışdır. Yanşaq kəndində olarkən günbəzin olduğu sahəyə yaxınlaşmaq istəsək də mindən təmizlənməsi haqqında şübhələrimiz olduğu üçün irəliləmədik. "Seyid Mürsəl günbəzi"nin dağıldığı, ərazidə səngər qazıldığı və post qurulduğu görünürdü. Kənardan fotosunu götürdüm. Gəncə şəhərində Seyid Mürsəlin nəvəsi Kəlbəcər rayonu Yanşaq kəndinin 89 yaşlı sakini Seyid Qamət Mürsəlovla görüşdüm. Onun "Seyid Mürsəl günbəzi" haqqında məlumatını qeydə aldım. "Seyid Mürsəl günbəzi"nin yerli əhəmiyyətli memarlıq abidəsi və ya yerli əhəmiyyətli bağ-park, monumental və xatirə abidəsi kimi yeni aşkar olunmuş abidə qismində qeydə alınması məqsədəuyğun olardı.

- Aşiq Şəmşir türbəsi - Səfərin ikinci günündə Kəlbəcər rayonunun Ağdaban və Çayqovuşan kəndlərində olduq. Həmin kəndlərə Bağlıpəyədən gedən yol mindən təmizlənmədiyi və ərazidə hələ də erməni hərbiçiləri qaldığı üçün Rusi-

ya sülhməramlılarının müşaiyyəti ilə hazırda ermənilərin yaşadığı Çapar kəndi ərazisindən keçərək getdik. Rusiya sülhməramlıları Kəlbəcər rayonundan Millət vəkilisi Aqil Məmmədovu müşaiyyət edirdilər. Məqsəd Aşıq Şəmşirin türbəsini və Ağdaban qəbiristanlığını ziyarət etmək, həmin kəndlərin vəziyyəti ilə tanış olmaq idi. Ağdaban faciəsi tarixdən hər kəsə məlumdur. 1992-ci il aprel ayının 8-də ermənilər tərəfindən törədilmiş qırğın nəticəsində Kəlbəcər rayonunun 130 evdən ibarət Ağdaban kəndi tamamilə yandırılmışdır. Kəndin 779 nəfər dinc sakininə müxtəlif işgəncələr verilmiş, 67 nəfər isə amansızlıqla qətlə yetirilmiş, 2 nəfər itkin düşmüşdür. Azərbaycan aşıq sənətinin məşhur nümayəndəsi Aşıq Şəmşirin (1893-1980) türbəsi Ağdaban kəndi ilə Çayqovuşan kəndləri arasındakı Şiştəpədə yerləşir. Rusiya sülhməramlılarının minatəmizləyənləri Şiştəpə yolunu və türbə ətrafını yoxladıqdan sonra "Aşıq Şəmşir türbəsi" ziyarət edilmişdir. Türbə binası 6x8 metr ölçüsündə düzbucaqlı formasında tikili olmuşdur. Türbədə Aşıq Şəmşir, oğlu Əkbər Qurbanov və qızı Çimnaz xanıma məxsus üç qəbir abidəsi vardır. Çimnaz xanım erməni gülləsindən həlak olmuşdur. Ermənilər türbə binasını və içərisindəki qəbir daşlarını dağıtmışlar. Görkəmli bir təpə üzərində yerləşən "Aşıq Şəmşir türbəsi"nin YUNESKO siyahısında olan aşıq sənətinin məşhur nümayəndəsinə məxsus olmasına görə yerli əhəmiyyətli memarlıq abidəsi və ya yerli əhəmiyyətli bağ-park, monumental və xatirə abidəsi kimi yeni aşkar olunmuş abidə qismində qeydə alınması məqsədəuyğun olardı.

- Ağdaban qəbiristanlığı - Səfərimiz zamanı Ağdaban qəbiristanlığında da olduq. Aşıq Qurban Ağdabanlı bu qəbiristanlıqda dəfn edilib. Qəbiristanlıqda əhəngdaşından hazırlanmış və üzərində ərəb əlifbası ilə kitabələri olan çoxlu sayda qəbir abidələri var. Bu qəbir daşlarının əksəriyyətini həm XX əsrin 90-cı illərində, həm də son Vətən müharibəsi dövründə erməni vandalları sındırmış, güllələnmişlər. Qəbiristanlıqda 1992-ci il Ağdaban faciəsinin qurbanları da dəfn olunub. "Ağdaban qəbiristanlığı"nın yerli əhəmiyyətli bağ-park, monumental və xatirə abidəsi kimi yeni aşkar olunmuş abidə qismində qeydə alınması məqsədəuyğun olardı.

- Bulanıqsu monastırı - Vəng kəndi yolunun üzərində Tərtər çayının sağ sahilində başqa bir monastıra rast gəldim. Şosse yoldan ayrılıb piyada körpüsü ilə həmin monastırın olduğu düzən əraziyə keçdim. Sovet dövründə həmin körpünün yaxınlığında monastırın qarşısında Bağlıpəyəli Ələddinin yeməxanası olub. Monastır iki iri binadan – kilsədən ibarətdir. Geniş həyəti və yarımuçulu vəziyyətdə yardımçı tikililəri olan həmin monastıra baxış keçirərkən ermənilər tərəfindən inək tövləsi kimi istifadə edildiyini aşkar etdim. Maraqlıdır ki, ermənilər bu monastırı qorunmuş, ona qayğı göstərməmiş, əksinə tövlə kimi istifadə etmişlər. Ermənilər monastırın həyətidəki yaşlı ağacları Kəlbəcərin əksər yerlərində olduğu kimi doğrayıb aparıblar. "Bulanıqsu monastırı"nın yerli əhəmiyyətli memarlıq abidəsi kimi yeni aşkar olunmuş abidə qismində qeydə alınması məqsədəuyğun olardı. Gələcəkdə abidənin konservasiyası və bərpasını nəzərdə tutmaq olar. Əgər təklif etdiyimiz Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu yaradılsa "Bulanıqsu monastırı" da anklav kimi həmin qoruqda yer ala bilər.

Bununla yanaşı, Kəlbəcər Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin inventarına daxil olan qoç və at formalı qəbir daşları, dəyirman daşları və qayaüstü təsvirlərinin yerli təşəbbüslərlə müəyyənləşdirilmişdir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun Tarixi-Mədəni İrsini Araşdırma İcması. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə Ermənistan silahlı qüvvələrinin otuz il ərzində törətdiyi

bütün dağıntılar və müharibənin gətirdiyi acı xatirələr məhz "qaranlıq irs" in tədqiqat sahəsinə aiddir. Həm maddi, həm də mənəvi mədəni irs nümunələrinin sənədləşdirilməsi və məlumat bazasının yaradılması təşəbbüsü "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi tərəfindən hələ 2020-ci ilin əvvəllərində Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun Tarixi-Mədəni İrsini Araşdırma İcmasının yaradılması ideyası ilə ortaya çıxmışdır. İcmanın əsas məqsədi müharibəsonrası dövrdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazisində tarixi-mədəni irsin vəziyyətinin akademik səviyyədə araşdırılması, sənədləşdirilməsi və müstəqil araşdırmaçılara əlçatan məlumat bazasının yaradılmasıdır.

İlk növbədə icmanın əlyazma və sənədli əsərlərin nəşri layihəsi Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondunun maliyyə yardımı əsasında Pir Məhəmmədin "Mənaqibnamə"si əsəri ilə başlamışdır (azertag.az 22.09.2020). Kitabda Qarabağlı Pir Məhəmmədin (Qara Pirim) həyatı və təsəvvüfi fəaliyyətindən bəhs olunmuşdur. Qara Pirim haqqında yazılan "Mənaqibnamə" əsərinin nüsxələri tekstoloji təhlil edilmişdir. Türkiyə nüsxəsi transfoneliterasiya olunmuş, əsərin mətni sadələşdirilmişdir. Mənaqiblərdə adı çəkilən Qarabağda XVI əsrdə yaşamış şəxslər və mövcud olan toponimlər tədqiq edilmişdir (Xəlillilər 2020).

İcma mədəni irsin akademik səviyyədə araşdırılmasının obyektivliyini təmin etmək, bölgənin tarixi, arxeologiyası, antropologiyası, paleoqrafiyası, mədəniyyəti, incəsənəti, mənəviyyəti ilə bağlı bütün irs komponentlərinin yerli və beynəlxalq mümkün qalıqlarını toplamaq, sistemləşdirmək, sənədləşdirmək üçün kollektiv birlik və bacarıqları tətbiq etmək, gələcəkdə YUNESKO-nun "Rəqəmsal irs" siyahısına və ya "Dünya yaddaşı" proqramına daxil edilməsi üçün müstəqil araşdırmaçılara əlçatan rəqəmsal "Tarixi Qarabağ irsi" məlumat bazasını formalaşdırmaq potensialına malikdir. Bu məqsədlə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinə təqdim edilən layihədə icmanın əsas heyətlə üç il fəaliyyət göstərməsi və yekun məhsul olaraq rəqəmsal "Tarixi Qarabağ irsi" məlumat bazasının formalaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Layihənin davamlılığının ictimai təşəbbüslər və layihələrlə təmin ediləcəyi planlaşdırılmışdır. Layihənin effektivliyinə dövlət, özəl və beynəlxalq təşkilatların təşkilati, akademik və maliyyə dəstəyinin təsir edəcəyi müəyyən olunmuşdur.

"Tarixi Qarabağ irsi" məlumat bazasını hazırlayacaq icma öz fəaliyyətində beynəlxalq konvensiyaları, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyini, dəstək verən təşkilatların əsasnamə və nizamnamələrini, alim və tədqiqatçıların, aidiyyəti mütəxəssislərin hesabat, təşəbbüs və tövsiyələrini nəzərə almaqla birlik və üçünlük icra planını quraraq fəaliyyət göstərir. Layihəyə görə icmaya daxil olan yerli və beynəlxalq mütəxəssislər üç ay ərzində ilkin olaraq birlik icra planını formalaşdırır. İcmaya daxil olan yerli mütəxəssislər ilkin olaraq bir ay ərzində Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazisindəki iyirmi dünya və ölkə əhəmiyyətli (xristian və müsəlman) maddi-mədəniyyət abidəsinə baxış keçirir, onların mövcud durumunu sənədləşdirir, işğaldan əvvəlki vəziyyəti ilə müqayisəli təhlilini aparır. İlkin materiallar sistemləşdirildikdən sonra icmanın xarici mütəxəssislərinin Azərbaycana gəlişi təmin olunur. İcmanın həm yerli, həm də beynəlxalq mütəxəssisləri bir ay ərzində müştərək surətdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazisindəki iyirmi dünya və ölkə əhəmiyyətli (xristian və müsəlman) maddi-mədəniyyət abidəsinə baxış keçirir, onların mövcud durumunu sənədləşdirir, işğaldan əvvəlki vəziyyəti ilə müqayisəli təhlilini aparır. İcma yerli və beynəlxalq mütəxəssislərinin iştirakı ilə Qarabağ və Şərqi

Zəngəzur ərazisində aparılmış müşahidə, araşdırma və təhlillərin nəticələrinə dair yekun hesabat hazırlayır. Yekun hesabatın əsasında icmanın perspektiv fəaliyyətinə dair ilkin tövsiyələr hazırlanır.

Ağdamın Qaraağac qəbiristanlığı necə öyrənilməlidir? İstər “xarabalıqlara bağlılıq”, istərsə də “qaranlıq irs” baxımından öyrənilməli olan tarixi-mədəni abidələrdən biri Qarabağdakı Qaraağac qəbiristanlığıdır. Türk-islam tarixinin və mədəniyyətinin mühüm bir parçası olan Qaraağac qəbiristanlığı Ağdam şəhərinin yaxınlığında yerləşir. Qarabağda cərəyan edən tarixi hadisələrə nəzər salanda görünür ki, qəbiristanlıq ən azı min il istifadə edilmişdir. Oğuz/bayatlar, səlcuqlular, qırçaqlar, monqollar, elxanlılar, çobanlılar, cəlairlilər, teymurlular, qaraqoyunlular, ağqoyunlular, səfəvilər, şahsevənlər, əfşarlar, qacarlar kimi türk toplumlusunun əksəriyyətinin Qarabağda qışladığını, hökmdar ailələrinin vəfat edən üzvlərinin Qaraağac qəbiristanlığında dəfn edildiyini görürük. Bu mənada Qaraağac qəbiristanlığı Hökmdar Qəbiristanlığı/Royal Cemetery də adlandırıla bilər.

Qaraağac qəbiristanlığında çoxlu sayda türbələr və qəbirüstü xatirə abidələri olmuşdur. Onların bir hissəsinin ölçü işləri XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanı Öyrənən və Tədiq edən Cəmiyyət, sonlarında isə Tarix və Mədəniyyət Abidələrinin Qorunması və İstifadəsi Baş idarəsi tərəfindən aparılmışdır. Həmin tarix-mədəniyyət abidələri X-XX əsrləri əhatə edir (Aleksandroviç və başqaları 1927).

Qaraağac qəbiristanlığı türk xalqlarının müqəddəs məkanlarından biridir. Burada nəinki qəbiristanlıq, həmçinin sufi xanəqahları və ticarət/karvansaray mərkəzlərinin olduğu bilinir. XV əsrdə Bakı şəhərində Şirvanşah I Xəlilullahın sarayı yaxınlığında öz xanəqahında fəaliyyət göstərən xəlvətlik tərziyyətinin ikinci qurucusu / piri-sanisi Seyid Yəhya Şirvaninin Qarabağa göndərdiyi xəlifəsi Dədə Ömər Rövşəni məhz Qaraağac xanəqahını quraraq fəaliyyət göstərmişdir. Qaraağac xanəqahı xəlvətlik/rövşənlik sufi məktəbinin əsas mərkəzi olmuş, Ağqoyunlu dövləti (xüsusilə Uzun Həsən və Sultan Yaqub) tərəfindən himayə edilmişdir. Misir/Qahirə xəlvətlik/gülşənlik sufi məktəbinin əsasını qoyan İbrahim Gülşəni də Qaraağac xanəqahının yetirməsi idi (Gülşəni 2014).

Təbrizi paytaxt seçən hökmdarların Qarabağ/Qaraağac əlaqələri davamlı olmuş, qurultayların əksəriyyəti bu coğrafiyada keçirilmişdir. Hətta Elxanlı dövlətinin Sultan Ənuşirəvan dövrünə aid “Qarabağ” və “Qaraağac” zərbi olan pulları burada kəsilmişdir. Maraqlıdır ki, həmin sikkələrin təsvirini verən və təhlillər aparan Aram Vardanyan və Qor Markaryan Qaraağac adlı yerin Qarabağda olduğunu izah edə bilməmiş, yanlış şərh vermişlər (Vardanyan və Markaryan 2016-2017).

Qarabağın türk tarixinin düyün nöqtəsi olan Qaraağac qəbiristanlığı erməni vandalları tərəfindən işğal zamanı bilərəkdən məhv edilib, yeri şumlanaraq əkilib.

“Qaraağac qaranlıq irs obyektini”nin sənədləşdirilməsi və inventarlaşdırılması üçün bəzi təxirəsalınmaz işlər görülməlidir:

- Qaraağac hökmdar qəbiristanlığı ilə əlaqədar bütün arxiv sənədləri, araşdırmalar üzə çıxarılmalı və dolğun məlumat bazası yaradılmalıdır;
- Qaraağac hökmdar qəbiristanlığında arxeoloji tədqiqatlar başlanmalıdır. Çünki orada mədəni təbəqə min ildən çox dövrü əhatə etdiyi üçün bizə böyük elmi informasiya verəcək. Lakin birinci mərhələdə dağdıcı üsullar (arxeoloji qazıntı) deyil, müasir texniki imkanlardan (lidar, georadar və s.) istifadə edərək yeraltındakı strukturlar, o cümlədən qaranlıq irs obyektinin mühafizə zonası müəyyən edilməlidir;
- Qaraağac hökmdar qəbiristanlığında bütün insan qalıqları öyrənilməli, onların

antropoloji ölçüləri götürülməli, DNK analizləri aparılmalı, kimlikləri təsbit edilməli və ayrılmış sahədə qaranlıq irsin qurbanları kimi ədəb-ərkanla dəfn edilməlidir;
- Bütün bu işlərin görülməsi üçün son texnoloji imkanlara malik laboratoriya qurulmalı və ekspedisiyanın işinə xaricdən təcrübəli alimlər də dəvət olunmalıdır. Bu bizə gələcəkdə daha böyük elmi çevrələrdə nəticələrin nəşrinə imkan verəcəkdir;
- Tədqiqatların nəticəsinə əsasən Qarağac hökmdar qəbiristanlığında xatirə kompleksini planlaşdırmaq və inşa etmək doğru olacaqdır.

Qara Pirim xanəgahı nümunəsində qaranlıq turizm. Qarabağın inanc turizmi və ya qaranlıq turizm məkanlarından və mənəvi dəyərlərin maddi daşıyıcılarından biri Qara Pirim xanəgahıdır. Azərbaycanda qaranlıq turizm obyektləri çox olsa da onların əksəriyyəti müvafiq istiqamətdə öyrənilməyib, bərpa və ya konservasiya edilməyib və turizm məhsulu kimi təklif edilmir. Onlara ya yolüstü baş çəkilib, ya da hansısa abidələrin içərisində qarışıq formada təqdim olunur. "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi Qara Pirim xanəgahını inanc turizmi və ya qaranlıq turizm obyekti kimi akademik səviyyədə öyrənmək, onun bərpa və konservasiya layihəsini hazırlamaq və müvafiq turizm məhsulu kimi təqdim etmək niyyətində olduğunu Mədəniyyət Nazirliyi və Dövlət Turizm Agentliyi qarşısında qaldırılmışdır. Bu iş Avropanın mədəni irsin öyrənilməsi, analitik təhlillərin aparılması, mədəni irs turizmi obyekti kimi təqdim və təbliğ olunması üzrə ixtisaslı gənc alimlərin mühüm şəbəkəsi olan YOKOKU Beynəlxalq Assosiasiyasını cəlb etmək də planlaşdırılmışdır.

Qarapirimli kəndi Ağdam rayonu ərazisində yerləşir. 2020-ci ilin noyabr ayında kənd Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalından azad edilmişdir. Qarapirimli kəndi Qara Pirimə məxsus olan xanəgahın ətrafında nəslə və davamçılarının yerləşməsi ilə yaranmışdır. "Qara Pirim" XVI əsrdə yaşayan və fəaliyyət göstərən məşhur sufi alim, övliya Pir Məhəmməd Qarabağının ləqəbidir. O, məşhur sufi Şəmsi Təbrizinin nəslindəndir. Qara Pirim Şah Təhmasibin müasiri olub, şahla Qəzvin şəhərində görüşmüşdür. Onun xanəgahı vəfatından sonra həmişə fəal olmuş, Qarabağın mənəvi dünyasının inşasında mühüm rol oynamış, inanc turizmi məkanı kimi hələ Sovet dövründə də fəaliyyət göstərmişdir.

Qarabağda islam irsinin dərinədən öyrənilməsi erməni vandallarının (abidə dağıdıcı və saxtalaşdırıcılarının) arqumentlərini zəiflədir və dünya ictimaiyyətinə tarixi reallıqları təqdim edir. Müsəlman dünyasında Qarabağ və Qara Pirim adı qoşa çəkilməmişdir. Qara Pirimin nəticəsi Osmanlı dövlətinin şeyxülislamı və iki sultanın müəllimi Feyzullah əfəndidir. Onun övladları Mustafa və Mürtəza Feyzullahəfəndizadələr də Osmanlı şeyxülislamı olmuşlar. Qarabağdan özləri ilə apardıqları çox sayda əlyazmalar Feyzullah əfəndinin əlyazma kolleksiyasında İstanbul Millət Kitabxanasında qorunur. Çoxlu dəyərli tarixi məlumatlara açar olan Qara Pirim hadisəsi akademik şəkildə elmi baxımdan öyrənilməli, inanc turizmi və ya qaranlıq irs kontentləri kimi tanılmalıdır. Qarabağın milli kimliyi məsələsində Qara Pirim xanəgahının öyrənilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Qaranlıq irs baxımından layihənin ikinci əsas aktuallığı dağıdılmış bir abidənin bərpaya qədərki mərhələlərini əyani şəkildə təqdim etmək, məlumat bazası hazırlamaqdır. Hər abidənin fərdi pasportu olduğu kimi, onun müayinəsi və müalicəsi də fərdi şəkildə olmalıdır. Qaranlıq turizm məkanı kimi Qara Pirim xanəgahı çox sayda kontentlərin işlənməsinə imkan yaradır və onun beynəlxalq əhəmiyyətini göstərir. Türkiyənin ziyarətçi sayına görə birinci inanc turizmi məkanı olan Konya şəhərindəki

Mövlanə Cəlaləddin Rumi xanəgahı nümunəsində bu xanəgah da Şəms Təbrizi ilə bağlılığına görə paralellik təşkil edir və turistlərin ziyarəti üçün önəmli linkdir.

Birinci mərhələdə Qara Pirim xanəgahının yazılı və maddi mənbələr əsasında öyrənilməsi iki istiqamətdə aparılır. Əvvəlcə bütün yazılı və sənədli mənbələr toplanır, mütəxəssislər tərəfindən təhlil edilir, məlumat bazası formalaşdırılır, hesabat hazırlanır. Sonra memar və arxeoloqun iştirakı ilə xanəgaha baxış keçirilir. Ehtiyac duyulduğu halda ən çoxu bir ay müddətində AMEA-nın arxeoloji ekspedisiyası xanəgahda ilkin tədqiqatlar aparır. Tədqiqatın nəticəsi ümumiləşdirilir, hesabat hazırlanır və məlumat bazasına daxil edilir.

İkinci mərhələdə Qara Pirim xanəgahının bərpa-konservasiya layihəsi hazırlanır. YOKOKU Beynəlxalq Asosiasiyası əməkdaşları və digər ixtisaslı könüllülər konservasiya layihəsinin hazırlanmasında iştirak edir. Layihə tədqiqatlar nəticəsində hesabat əsaslanır və ilkin konservasiya üçün lazımi planlaşdırmalar aparılır.

Üçüncü mərhələdə Qara Pirim xanəgahında ilkin təmizlik və konservasiya işləri görülür. Universitet tələbə və magistrləri, yerli icmanın və ixtisaslı könüllülərin iştirakı ilə xanəgahın ərazisində ilkin təmizlik və konservasiya işləri aparılır. Bu yaddaşın bərpasına və xatirələrin oyanmasına da kömək edir. Konservasiya üçün alətlər və materiallar təmin edilir. YOKOKU Beynəlxalq Asosiasiyası əməkdaşlarının iştirak etməsi həm də konservasiya üzrə praktik kursun keirilməsinə imkan verəcək.

Ədəbiyyat:

Abidə 2001

Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrin əhəmiyyət dərəcəsinə görə bölgüsünün təstiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. Bakı şəhəri, 2 avqust 2001-ci il № 132

Aleksandroviç və başqaları 1927

Джамиль Александрович, Иса Азимбеков, Василий Сысов. Евлах-Шуша // Известия Азербайджанского Комитета Охраны Памятников Старины, Искусства и Природы, выпуск третий, Баку: 1927, ст. 3-23

azertag.az 22.09.2020

Qarabağlı Pir Məhəmmədin "Mənaqibnamə"sinin nəşri" layihəsi həyata keçirilir // azertag.az 22.09.2020: <https://azertag.az/xeber/1591301>

DeSilvey və Edensor 2012

Caitlin DeSilvey, Tim Edensor. Reckoning with ruins // Progress in Human Geography, Volume 37, Issue 4, pages 465-485. Article first published online: November 27, 2012; Issue published: August 1, 2013

Jabiyev və Khalilli 2017

Gafar Jabiyev, Fariz Khalilli. Historical Karabagh Region Heritage Documentation Project // "Terrorism, Migrations, Refugees - Contemporary Challenges on Cultural Identities, Heritage, Economy, Tourism and Media" Conference Proceedings, 17-19 January 2016. Ohrid: 2017, p. 11-18

Fərman 2020

Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində müvəqqəti xüsusi idarəetmənin təşkili haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. <https://president.az/az/articles/view/44886>. 29.10.2020

Hesabat 2021

Kəlbəcər rayonu komendantlığı yanında tarix və mədəniyyət abidələrinin inventarlaşdırılması üzrə nümayəndəsi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Fariz Xəlillinin 09-13 yanvar 2021-ci il tarixdə Kəlbəcər rayonuna səfərinin hesabatı. Fariz Xəlillinin şəxsi arxivindədir.

Xəlilli 2021

Fariz Xəlilli. Ağdamın Qaraağacı qəbiristanlığı necə öyrənilməlidir? // <http://agsunews.az/index.php?lang=az§ionid=news&id=1298>. 18.05.2021

Xəlillilər 2020

Fariz Xəlilli, Şəhla Xəlilli. Qarabağlı Pir Məhəmmədin "Mənaqibnamə"si (araşdırma, sadələşdirmə və transfoneliterasiya). Bakı: Elm və təhsil, 200 səh.

Gülşeni 2014

Muhyi-i Gülşeni. Menakib-i İbrahim-i Gülşeni (hazırlayan: Mustafa Koç ve Eyyup Tanrıverdi). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 416 sayfa

Lennon 2017

John Lennon. Dark Tourism. Oxford Research Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice. 42 page. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190264079.013.212>

Suzie və başqaları 2020

Thomas Suzie, Herva Vesa-Pekka, Seitsonen Oula, Koskinen-Koivisto Eerika. Dark Heritage. Encyclopedia of Global Archaeology. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-30018-0_3197

Vardanyan və Markaryan (2016-2017)

Aram Vardanyan, Gor Markaryan. Some Remarks on the History of Qarabagh in the Late Mongol Period (XIVth-XVth Centuries) // Revue des Études Arméniennes, Volume 37, pages 155-172. <https://www.academia.edu/35935529>. 01.05.2022

MİR HƏMZƏ SEYİD NİGARİ VƏ ONUN "NİGARNAMƏ" ƏSƏRİ

Mir Hamza Seyyid Nigari and his work of "Nigarnama"

Prof.Dr. Şahin FƏRZƏLİYEV

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

Türk tədqiqatçısı prof. İsgəndər Pala yazır: "Mir Həməzə Seyid Nigari adlı lüğətdə bir kəlmə olsaydı qarşısında mutlaka "Aşk" yazıyor olurdu. 88 yıllık ömrünü bir tek aşka, bir tek aşkına sarfetmiş bu gönül derinliyi olan şeyx hiç şübhe yok ki, XIX yy. Türk təsavvüf mühit ve edebiyatının da önde gelen isimlerindedir. Hayatının çoğunu keçirdiği Doğu Anadolu ve Kuzey Azerbaycanda hala anneler cocuklarına onun aşk dizilerinden ninniler söylemekdedirler" (Nigari 2010, 4)

Mir Həməzə Seyid Nigari haqqında başqa məlumat: "Haci Mir Həməzə Əfəndi İbn Mir Paşanın... Vətəni-əslisi Qarabağ mahalında Zəngəzur uyezində Cicimli adlanan qəlyədəndir ki, burada Cicimli seyidlərinə mütəəliq bir ocaq var ki, qudurmuş heyvan tutan mərizlərə və sair naxoşluqda ondan çarə olunur. Şair özü alinəsəb seyidlərdən olmağına şəhadət verib bir şeirində deyir:

"Ali – əlanəsəbəm, rindiyü seyidhəsəbəm,
Bəndeyi Ali-əba, Mir Həməzə adımdır"

Bu sətirələrin müəllifi Qarabağın məşhur seyidlərindən olan və Mir Həməzə Seyid Nigari kimi tanınan məşhur bir şəxs və şəxsiyyət haqqında söz deyən Firidun bəy Köçərlidir. Böyük ədib məqaləsinə bu cümlələri də əlavə edərək şairin cavanlığı və eşqi (ilahi eşq-Ş.F) barədə belə qeyd edir: "Mir Həməzə Əfəndi təriqət götürənə kimi şeir yazmağa meylü rəğbət göstərməmiş. Təbi-şeyriyyəsi təriqət götürəndən sonra açıldı və şair öz yazdığı şeirlərinin tamamını sevgilisi Nigar adlı bir qız məhdində yazıbdır və Şeyx Nigari Qarabağ mahalında Qarapirim kəndində sakin olmuşdur (Cahangir 2008, 175-176).

Mir Həməzə Seyid Nigarinin kimliyi xüsusunda iki əsrdən çoxdur ki, yazılır və yazılacaqdır da. "Türk Ansiklopedisində" yazılmışdır: "Nigari məxləsini (təxəllüsünü - Ş.F.) ...Qarabağ xanədanlığından... Nigar xanımı röyasında görməklə seçmişdir, "Nigarnamə"ni də bu xanım üçün qələmə almışdır" (Nigari 2010, 11).

Mirzadə Mustafa Fəxrəddin Ağabali "Hümayi-ərs" adlı Qarabağlı Şeyx Mir Həməzə Nigarinin mənaqibnaməsi olan kitabda "Nigari təxəllüsünün səbəbi haqqında belə yazır: Qaraqaşda (xalq arasında Qarağacı şəklində bilinir) təhsili əsnasında Nurəddin əfəndi adlı birisinin möhtərəm zövcəsi, iffətli qadınların baş tacı Nigar xanım hər cür ehtiyacını təmin etmiş və təhsilində lazım gələn yardımını göstərmiş. Bu sayədə feyzə nail olmasının bu xanımın dəstəyinin təbii ilə nəticəsi olduğunu nəzərdə tutaraq, adına əlavə olaraq "Nigari" təxəllüsünü götürmüş və divanında bu adı istifadə etmişdir. Bu xanımın kiçik bir köməyi üzündən adını əbədiləşdirəcək qədər edilən yaxşılığı unutmayıb haqqını verməyə çalışması nəcib fəzilətlərindən birini təşkil edir (Ağabali 2015, 50).

Bəli, Nigari Qarabağ diyarının yetirməsi olan Nigar xanımın ona olan eşqinin sayəsində yüksək məqama çatmış, saysız mənəvi nemətlərə və kamilliyə

ziyələnməmişdir (Ağabali 2015, 15).

Mənbələrin məlumatına əsasən, Nigari hələ 9 yaşında ikən yuxusunda bu möhtərəm xanımı görmüş və ona aşiq olmuşdur. Bundan 10 il sonra təhsil almaq üçün Şirvana gedərkən Nigar xanımın malikanəsində qonaq olur. Nigar xanım onu gördükdə "Gördüyün rəya xətirindədirmi?" deyə soruşur. Hər ikisinin ürəyi gedərək yerə yıxılır. Ayıldıqda ikisi də cəzbəyə tutulur (Ağabali 2015, 15).

Bir daha qeyd olunmalıdır ki, Seyid Nigari irsinin toplanması və araşdırılmasında f.ü.f.d. Nəzakət Məmmədlinin böyük əziyyəti və xidməti vardır. O, yazır: "Seyid Nigarinin şeirlərində "Şahi-Nəqşbənd" adı ilə anılan Bəhaüddin Nəxşibənd Buxara ətrafında "Qəsri-Arifan" adlı bir yerdə dünyaya gəlmişdir və Seyid Nigari ondan təriqət götürərək süfizmə meyl etmişdir (Ağabali 2015, 15).

Məcnun Nigari ilə Füzulinin Məcnunu arasında müəyyən oxşarlıq vardı. İndi görək Füzulinin Məcnunu kimdir və Nigarinin Məcnunluğu ilə Füzulinin Məcnunu arasındakı fərq nədədir?

Görkəmli ərəb ədəbiyyatçısı və musiqiçisi Əbülfərəc İsfahanlının (897-967) tərtib etdiyi nəhəng ədəbi abidə - "Kitabəl-Əğani" ("Nəğmələr kitabı") bu gün də böyük dəyərini saxlayır. Bu kitabdakı fəsillərdən ikisi Bəni Amir qəbiləsindən çıxmış şair Qeys İbn Müləvvəh - Məcnun haqqındadır. Real tarixi şəxsiyyət olan Məcnunun, yəni Qeys İbn Müləvvəhin məcaralarla dolu həyatı 800 ildən çoxdur ki, dünyanı fəth edib. İlk dəfə Məcnun Nizami Gəncəvinin qələmində əbədi qəhrəmana çevrilmişdir. Əbülfərəc İsfahani yazır: "Əl-Əsmai deyirdi ki, Məcnun dəli olmayıb, o yalnız sərgərdan olması ilə seçilirdi" (İsfahani 1990, 4-5).

Həməzə Əfəndi Nigari və onun "Nigarnamə"si haqqında geniş məlumat verən t.ü.f.d Nəzakət Məmmədli yazır: "Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərində olduğu kimi, "Nigarnamə"də də əsərin əhval-ruhiyyəsinə uyğun qəzəllər verilir. Şair "Səbəbi-nəzmi-Nigarnamə" başlığında əsərin yazılma səbəbini açıqlayır: "Mən binəva, ürəyi yanmış bir aşiqəm. Xuda şərbətinin təşnəsiyəm. "Ey saqi, lüft et, yağımı söndür"— dedim. Saqi mənə bir badə verdi. O məhəbbət badəsini içdikdən sonra başımda bir özgə huş buldum. Öz-özümə dedim: Hər bir dövrdə bir eşq möhnətkeşi olmuşdur. İndi də növbə mənə yetişmişdir. İxtiyarım əlimdən getmiş, hər an eşq atəşi içində yanmaqdayam. Bu vaxt xəyalım mənə dedi: "Mövlə sənə eşq atəşi bəxş etmişdir. Bu, Haqqa gedən yolların şahıdır. Sən bu şərəfə nail oldun. Bəs onda niyə sükut içindəsən? Bu fürsəti dəyərləndir:

"Bil qədrini, imdi bir bina et,
Bir tazə hekayəti əda et.

Al kilki ələ, kitabət eylə,
Bir qisseyi-tər hekayət eylə."

Nəzakət xanım "Nigarnamə" poemasının yazılma səbəbi haqqında maraqlı doğuran məlumat verir: "Əsərin yazılma səbəbi çox maraqlıdır. Şərq ədəbiyyatında bir çox şairlərin, şahların, hökmdarların sifarişi ilə, yaxud yaxın dostların, ailə üzvlərinin xahişi ilə əsər yazan şairlər olmuşdur. Seyid Nigari isə "Nigarnamə" məsnəvisini öz şair xəyalının məsləhəti ilə qələmə aldığı qeyd edir:

"Ol dəm ki dedi xəyali-bitə
Bir böylə əsər gərək hüveydə."

Şair "Röyayi-dilaviz və rəvayəti-hikmətamizin təfsili" başlığı altında yuxuda eşq giriftar olduğundan bəhs edir, qeyd edir ki, bir gün yuxuda böyük bir eşq səhrası gördüm. Cənnətə bənzər bu yerdə İlahi aşıqlər məskən salmışdı. "Ya hu" kəlamı eşidilirdi. Qəlb əhlinin məqamı olan səhrada gəzərkən "bir nigara" rast gəldim. Bir-birimizi gördükdən sonra donub qaldıq" (Nigari 2012, 40-41).

XIX əsrin böyük şairi, aşıqi və mütəfəkkirinin Nigar adlı bir qadına olan İlahi eşqi aşıqin mənəvi yaşantılarından və təsəvvüf (sufizm - Ş.F) yolculuğunun 7 mərhələsindən geniş bəhs edilir. Bu sətirləri yazarkən yadıma nəhəng şair Məhəmməd Füzulinin eşq haqqında yazdığı bir qitəsinin bir misrası düşdü:

"Eşq imiş hər nə var aləmdə!"

Bəli, böyük adamların sözləri də böyük olur. Mir Həmzə Nigari də eşqi yüksək dəyərlənirək əqli eşqin cövhəri hesab edir və bir misrasında belə yazır:

"Əqli olmasa eşqdən nə hasil?"

Nigarnamə əsəri on min misraya yaxın epik bir poemadır (Nigari 2012, 58). "Piri-kamil" ("kamil piri") adlandırılan müəllif oxuculara belə təqdim olunur: "Bir piri-kamilin əsəri-bəlağətünvanıdır." Bu bəlağətünvan dastan əsasən Məhəmməd Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsəri kimi əruz vəzninin həzəc bəhrində qələmə alınmışdır və orada qəzəl (24 ədəd), minacat (1 ədəd), nət (1 ədəd), meracnamə (1 ədəd), çoxsaylı nəsihətnamələr, təşviqnamələr, şairin, "təmamiyi-süxən" ("sözün tamamlanması") adlandırdığı məsnəvilər öz əksini tapmışdır.

Mən Ağdam Beynəlxalq Konfransına gedərkən yolda bir qəzəl yazdım ki, Mir Həmzə Nigariyə ithafdır:

Qəzəl

Var oldu bir aşıq,
Zar oldu bir aşıq.
Eşqi dilə düşdü,
Bir çox elə düşdü,
Məcnunə tən oldu,
Car oldu bir aşıq.
Leyla kimi yarə,
Bir ülvi nigarə,
Yar oldu bir aşıq.
Bir kimsə deməzdi
"Xar oldu bir aşıq".
Var oldu bir aşıq,
Var oldu bir aşıq.

Çarlıq Rusiyası dövründə təzyiq altında qalan Mir Həmzə Əfəndi Nigari mühacirliyi üstün tutdu, sonra İrana, nəhayət etibarilə Türkiyəyə getdi.

Görcək üzülür hey canı Mir Həmzə Nigari,
Tərk etdi Azərbaycanı Mir Həmzə Nigari.

Göyçək Qarabağ adlı diyar arxada qaldı,
Çəkdi qucağa hicranı Mir Həmzə Nigari.

Üz tutdu seçib Türkiyəni tapdı rahatlıq,

Oldu oranın mehmanı Mir Həməzə Nigari.

Mehman necə mehman - əbədi mehman olubdur,
Fövt eyləmədi bir anı Mir Həməzə Nigari.

Tezliklə nəqşbəndilərin nəqşinə döndü,
Boş saxlamadı meydanı Mir Həməzə Nigari.

Şövk ilə Amasya deyilən məskənə gəldi,
Oldu oranın heyranı Mir Həməzə Nigari.

Sevmişdi hərərətlə Nigar adlı nigarı,
Yazdı Nigara dastanı Mir Həməzə Nigari.

Çox dərdə şəfa eylədi, irfanə tapındı,
Mat eylədi çox loğmanı Mir Həməzə Nigari.

Allah ilə , peyğəmbər ilə, həm də imamla,
Tapdı şərəfi, həm şanı Mir Həməzə Nigari.

Bir halda ki, şair kimi, sufi kimi vardır,
Şahin, xəbər alma hanı Mir Həməzə Nigari.

Ağdama elmi simpoziuma səfər,
Quzanlı qəsəbəsi.
17 may 2022 , Yol.

İndi "Nigarnamə"dən bəzi seçmə beytləri vermək yerinə düşərdi. Oxucu, diqqət yetir ki, Mir Həməzə Nigari öz Nigarının eşqinə mübtəla olandan sonra hansı poetik hissləri keçirdi:

"Bən kəndi işimdə bərqərarəm,
Ol xari-şirində payidarəm."

"Ol xari-şirini tərək qımam,
Cansız oluram ki, onsuz olmam."

"Bir kərrə içən şərabi-eşqi,
Bir başqa olurmu eşq məşqi."

"Ey saqiye eşq – eşqim artur,
Əfzun elə eşqi, məşqim artur."

"Ey saqi, yenə yaxıldı canım,
Atəşlərə yandı xanımınım."

"Ey saqi, inayət et ziyadə,
İkramını eylə badə-badə."

“Başdan-ayağa “Nigarnamə”
Şayəstədi cümlə ehtiramə.”

“Başda gözə ol “Nigarnamə”,
Baş endirə anə “Şahnamə”

Mir Həməzə Nigari irsinin müəliəsi zamanı mənə məlum oldu ki, bu sufi və şair türk dilindən başqa ərəb və fars dillərini də mükəmməl mənimsəmiş və onlardan istifadə etmişdir. Misal üçün, “Nigarnamə”nin “Xatimə” (“Son söz”) hissəsinin sonunda hər mısrası “Əlhəmdülillah” (“Allaha həmd olsun”) rədifi ilə bitən söz verilmişdir ki, həmin şeir belədir:

“Cənəm becam əst Əlhəmdülillah,
Nuşəm müdam əst Əlhəmdülillah.
Badəm becam əst Əlhəmdülillah,
Cəmən imam əst Əlhəmdülillah.
Bacame-Cəm əst Əlhəmdülillah.
Xəmrəm nə xəm əst Əlhəmdülillah,
Yuhyl-izəm əst, Əlhəmdülillah,
Seydəm bedəm əst, Əlhəmdülillah.
Nəfsəm ğulam əst, Əlhəmdülillah,
Qövləm sələm əst, Əlhəmdülillah.
Xeyri-kələm əst, Əlhəmdülillah,
Fekrəm Xodəm əst Əlhəmdülillah.
Zübdeyi-nəm əst Əlhəmdülillah,
Zikrəm təməm əst, Əlhəmdülillah.
Rütbeysi-təm əst, Əlhəmdülillah,
Cəməm Hüməm əst, Əlhəmdülillah.
Hasil mərəm əst, Əlhəmdülillah,
Nurül-məqəm əst, Əlhəmdülillah” (Nigari 2012, 386).

Bir daha qeyd etmək istərdim ki, Mir Həməzə Nigari müxtəlif dillərdən gen-bol istifadə edən “Dilşünas” şairlərdəndir. “Əlhəmdülillah” rədifi ilə bitən şeirdəki “əst” (“dır”) fel şəkilçisinə dilimizdəki -dir şəkilçisini əvəz etsək həmin mısraları orta əsrlərdə işlənən Azərbaycan dilli şeir nümunəsi kimi də qəbul etmək olar.

Ədəbiyyat:

Ağabali 2015

Mirzadə Mustafa Ağabali. Hüməyi-ərəş (Qarabağlı Şeyx Mirhəməzə Nigarinin mənaqibnaməsi). Bakı: Qafqaz Araşdırmalar İnstitutu.

Cahangir 2008

Təriəl Cahangir. Mir Sədi Ağa. Bakı.

İsfahani 1990

Əbufərəc İsfahani. Bir Məcnun vardı. Bakı.

Nigari 2010

Mir Həməzə Seyid Nigari. Divan. Bakı.

Nigari 2012

Mir Həməzə Seyid Nigari. Nigarnamə. Bakı: Elm və təhsil, 408 səh.

MİR HƏMZƏ SEYİD NİGARİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ SUFİ MİSTİK DÜŞÜNCƏSİNİN NÜMUNƏLƏRİ

Elements of Sufism mystical belief
in the works of Mir Hamza Seyid Nigari

Dos.Dr. Kəmalə Pənahova
Bakı Dövlət Universiteti

Xülasə

XIX əsrdə yaşamış mütəfəkkir şair Mir Həməzə Seyid Nigari türk və fars dillərində olan Divanında, "Həştbehiştnamə" əsərində və "Nigarnamə" məsnəvisində sufi mistik düşüncəsinin gözəl nümunələrini yaratmışdır.

Seyid Nigari bir sufi şairi olaraq əsərlərində təsəvvüfün əsas fəlsəfi problemlərini, o cümlədən vəhdət əl-vücuda təliminə əsaslanan fikirləri məharətlə ifadə etmişdir. Bu təlimə əsasən mövcudluq mahiyyət etibarilə təkdir, çoxluq onun təzahürlərinə məxsusdur. Allah-Haqq təkdir, çoxluq isə surətlərə məxsusdur. Kəsrət yurdu olan dünyanın insanı yalnızlıqlara sövq edə biləcəyi üçün, ondan xilas olmanın vacibliyini vurğulayan Həməzə Nigari vəhdət əl-vücuda prinsipinə əsaslandığını bir daha təsdiq edir.

Təsəvvüf fəlsəfi prinsiplərinə əsasən insan dünyaya gələrkən Allahdan ayrılır, bu ayrılıq axirət aləminə qədər davam edir. İnsanın qeyri-maddi ruhu maddi olan bədənədən və yaşadığı dünyadan uzaqlaşmağa çalışaraq, ilahi ilə vüsala can atır. Seyid Nigarinin sufi məzmunu daşıyan əsərləri də məhz təsəvvüf fəlsəfəsinin həmin mərkəzi ideyasına əsaslanır. Bu əsərlərdə ruhun Allahla birliyə nail olmaq üçün keçirdiyi vüsəl hissləri və birlik halında keçirdiyi məmnunluq halı öz fəlsəfi-bədii ifadəsini tapır. "Nigarnamə" məsnəvisində bədəni tərk edən ruh tələb, eşq, mərifət, tovhid, heyrat, istiqna, fəna, bəqa mərhələlərini keçməklə vüsala çatır, Həqiqətə yetişir.

Seyid Nigari hesab edir ki, hər bir yaradılmış Allahın yaratma gücünü əks etdirdiyinə görə sevgiyə layiqdir. Yalnız eşq əzabına düşən aşiq bu dünyanın pisliklərindən təmizlənərək, ilahi bir nura qərç olur. İlahinin lütfi nəticəsində ariflər mərifətə sahib olaraq, Vəhdət mərhələsində özlərini məhv edərək, İlahiyə qovuşurlar. Mərifət maddi aləmdən uzaqlaşan sufini intuitiv biliklə təmin edən mərhələdir. Şair dözümlülüyü və səbrliliyi Haqqa qovuşmağın vacib şərti kimi irəli sürür.

Seyid Nigarinin təkcə Divanı və "Nigarnamə" məsnəvisi ilə tanış olmaqla təsəvvüf təliminin mahiyyətinə varmaq, bu mistik təlimin sirlərini daxilən hiss etmək mümkündür.

Açar sözlər: təsəvvüf, mistik təlim, mərifət, vəhdət əl-vücuda, fəna, bəqa.

Abstract

Thinker and poet Mir Hamza Seyid Nigari who lived in the 19th century created divine elements of Sufi mystical belief in his Divan written in Turkic and Persian, and his works *Hasht-Beheshtname* (Eight Paradises) and "Nigarname" mathnawi. Being a Sufi poet, Seyid Nigari precisely reflected main philosophical problems of Sufism, including ideas of *Wahdat al-wujud* (literally means "the Unity of Existence") in his works.

According to the concept existence is essentially unique and variety is just expression. God is eternally one, varieties are manifestations. The world is full of varieties and this may stimulate human errors. Hamza Nigari emphasizes the importance of eliminating such mistakes and reaffirms his adherence to the principles of *Wahdat al-wujud*.

According to the philosophical principles of Sufism, a human born into this world is separated from God, and this separation lasts until the Hereafter. Human's non-material soul seeks to be separated from the material body and the world where he lives and join divine. Seyid Nigari's works with Sufism elements are also based on this central idea of Sufi philosophy.

These works have philosophical and artistic expression of spiritual feelings of the soul striving to attain union with God and the state of consequent contentment.

In "Nigarname" mathnawi the soul leaving the body attains the Truth by passing through the stages of demand, love, enlightenment, monotheism, astonishment, saturation, annihilation, and immortality. Seyid Nigari believes that every creature reflects the creative power of God and deserves love. Only lover suffering from torments of love can get rid of evil spirits of the world and immerse into a divine light. With God's grace sages get enlightenment, destroy themselves in the stage of *Wahdat* (unity) and unite with God. *Marifa* (literally "interior knowledge") is a state providing intuitive knowledge to a Sufi who is striving to leave the material world. The poet sees endurance and patience as important conditions for exploring the truth.

Seyid Nigari's Divan and "Nigarname" mathnawi allows to cognize the essence of Sufism and feel the secrets of this mystical concept inwardly.

Therefore, so long as there is a need for sincerity, purity, perfection, and love in the society, Seyid Nigari's works will be loved by the people and serve to them.

Keywords: Sufism, mystical teaching, enlightenment, *wahdat al-wujud*, annihilation, immortality.

Giriş. XIX əsr şairi Mir Həmzə Seyid Nigari Qarabağ əyalətinin Zəngəzur mahalının Ciciimli kəndində anadan olmuş, lakin tale onu Türkiyəyə aparmış, orada vəfat edərək Amasiyada torpağa tapşırılmışdır. Qəbri ziyarətgaha çevrilən şairin həyatı və fəaliyyəti hələ XIX əsrdə Türkiyə- Azərbaycan qardaşlığının, mənəvi birliyinin simvolu olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, Mir Həmzə Seyid Nigarinin yaradıcılığı XXI əsrdə də əsərlərini tədqiq edən Türkiyə və Azərbaycan alimlərini bir elm körpüsü ilə birləşdirir. Hələ Kırım müharibəsində Türkiyə ordusu tərəfdən döyüşlərdə iştirak edərək, kömək əlini uzadan Mir Həmzə Seyid Nigari düşünə belə bilməzdi ki, iki əsr sonra onun işğal altında olan vətəni Qarabağın düşməndən azad olunmasında da türk qardaşlarımız bizə öz

mənəvi köməklərini əsirgəməyəcəklər. Mir Həməzə Seyid Nigari türki və fars dillərində olan Divanında, "Həştbehiştname" əsərində və "Nigarnamə" məsnəvisində sufi mistik düşüncəsinin gözəl nümunələrini yaratmışdır.

Seyid Nigarinin əsərlərində təsəvvüf fəlsəfəsinin əsas problemləri. Seyid Nigari bir sufi şairi olaraq əsərlərində təsəvvüfün əsas fəlsəfi problemlərini, o cümlədən vəhdət əl-vücuda təliminə əsaslanan fikirləri məharətlə ifadə etmişdir. Bu təlimə əsasən mövcudluq mahiyyət etibarilə təkdir, çoxluq onun təzahürlərinə məxsusdur. Allah-Haqq təkdir, çoxluq isə surətlərə məxsusdur. Kəsərat yurdu olan dünyanın insanı yalnızlıqlara sövq edə biləcəyi üçün, ondan xilas olmanın vacibliyini vurğulayan Həməzə Nigari vəhdət əl-vücuda prinsipinə əsaslandığını təsdiq edir.

Təsəvvüf fəlsəfi prinsiplərinə əsasən insan dünyaya gələrkən Allahdan ayrılır, bu ayrılıq axirət ələminə qədər davam edir. İnsanın qeyri-maddi ruhu maddi olan bədəndən və yaşadığı dünyadan uzaqlaşmağa çalışaraq, ilahi ilə vüsala can atır. Seyid Nigarinin sufi məzmunu daşıyan əsərləri də məhz təsəvvüf fəlsəfəsinin həmin mərkəzi ideyasına əsaslanır. Bu əsərlərdə ruhun Allahla birliyə nail olmaq üçün keçirdiyi kəsərat hissləri və birlik halında keçirdiyi məmnunluq halı öz fəlsəfi-bədii ifadəsini tapır.

Vəhdət əl-vücuda təlimini sistemləşdirən İbn əl-Arabi və onun ardıcılları belə bir fikri əsas götürürlər ki, Mövcudluq mahiyyət etibarilə təkdir, çoxluq onun təzahürlərinə məxsusdur. Allah-Haqq təkdir, çoxluq isə onun xəlq etdiyi ad və surətlərə məxsusdur.

İbn əl-Arabiyə görə Zat-ı ilahi bədən, çoxluq isə onun üzvləridir. O birdir, çoxluq isə ondan törəmiş kəmiyyətlərdir. O bir çox görüntü əks etdirən aynadır. O dənizdir, varlıq dənizi və duyğularla qəbul edilən şeylər isə Onun dalğalarıdır (İbrahim Medkur 2007, 160).

Kəsərat yurdu olan dünyanın insanı yalnızlıqlara sövq edə biləcəyi üçün, ondan xilas olmanın vacibliyini vurğulayan Həməzə Nigari vəhdət əl-vücuda təliminə əsaslandığını bir daha təsdiq edir:

Vəhdətlə fünuni-dər fünunəm,
Danayi-bərəm, nə cahiləm bən.
Hər ləhzə dilimdə qulhuvallah,
Ağahi-veyəm, nə ğafiləm bən (Nigari 2012, 64).

Vəhdəti vücuda təlimi gözün gördüyü və zəhnin təsəvvür etdiyi hər şeyin bir xəyal və ya illuziya olduğu anlamına gəlir. Zahirə bir-birindən ayrılan və sonlu olan hər şey həqiqətdə mütləq Birin (əl-Əhəd) təcəllisindən ibarətdir (Lings 2017, 128).

İlahinin lütfi nəticəsində ariflər mərifətə sahib olaraq, Vəhdət mərhələsində özlərini məhv edərək, İlahiyə qovuşurlar. Mərifət maddi ələmdən uzaqlaşan sufini intuitiv biliklə təmin edən mərhələdir. Nigarinin əsərlərində dünyanın çoxluq yurdu, Allahın təzahürü olduğu, insanın bunlara malik olması üçün Onun tərəfindən yaradıldığı kimi fikirləri təsəvvüf fəlsəfəsinə əsaslanır. Seyid Nigari vəhdətə çatmağı tovhid prinsipi ilə əlaqələndirərək yazır:

Tovhidi-Xudayə mailəm bən,
Əlhəmd, məramə nailəm bən.
Tovhidilədir müdam karim,
Tovhid ilə məsti-ağiləm bən.
Ol badeyi-vəhdətilə mədhuş,
Öylə degiləm ki ayiləm bən (Nigari 2012, 64).

Şairə görə vəhdət yoluna meyl edən təsəvvüf yolçusunda bu zaman masıvalıq (ondan başqası olmaq) məhv olur, nəticədə o, Allahla tovhidə nail olur:

Vəhdət yoluna ki mail oldun,

Tovhidi-Xudayə nail oldun.

Məhv oldu vücudi-masıvalıq,

Qalmaqda ara, ki yox aralıq (Nigari 2012, 79).

Ənənəvi mistiklər üçün tovhid ən əvvəl Allahdan başqa fəaliyyətdə olan digər qüvvənin olmadığı, hər bir şeyin ondan asılı olduğunun qəbul olunması idi. Bu cür təsəvvür asanlıqla belə bir etirafa gətirib çıxara bilərdi ki, yalnız Allah real mövcudluğa malikdir və buna görə də Özü haqqında haqlı olaraq "Mən" deyə bilər. Başqa sözlə Allah yeganə həqiqi subyektdir (Шиммель 2000, 119).

Seyid Nigari vəhdəti ikiliyin yoxa çıxması, aşıq və məşuqun birliyi ilə əlaqələndirərək öz fikirlərini belə ifadə edir:

Ol yerdə ikilik oldu pünhan,

Ol yerdə bir oldu iki canan.

Ol yerdə bir oldu iki aşıq,

Ol yerdə bir oldu iki məşuq.

Vəhdət yeridir, ikilik olmaz,

Ol yerdə ədəd qərar bulmaz (Nigari 2012, 179).

Mir Həməzə Seyid Nigari sufiliyə dair fikirlərini təsəvvüf fəlsəfəsinin dərin qatlarna baş vurduğu "Nigarnamə" məsnəvisində xüsusi bir məharətlə canlandırır. Təsəvvüf fəlsəfəsinə əsasən bu dünyaya qədəm qoyarkən Allahdan ayrılan insanın qeyri-maddi ruhu dünyadan uzaqlaşmağa çalışır və uzun mənəvi yol keçərək ilahi ilə birləşmək istəyir. "Nigarnamə" əsərinin də məzmunu həmin ideyanın oxuculara çatdırılmasının bədii ifadəsidir.

Şair əsərdə aşıqın süluka qədəm qoymasını "Divaneyi-sevdanın səfəri-iştiaqi və canibi-məramə mütəhari olması" başlığında təsvir edir. Mənəvi inkişaf yoluna girən aşıq ilk olaraq tələb vadisinə qədəm qoyur. Əksər təsəvvüfi əsərlərdə olduğu kimi, "Nigarnamə"də də Haqq aşıqının mənəvi yolçuluğu yeddi mərhələdən ibarətdir. Şeyx Fəridəddin Əttarın "Məntiqüt-Teyr", "Seyid Yəhya Bakuvinin "Şərhe-məratibeqülub", "Həft məqam və çəhel-mənəzil" və s. əsərlərdə, eləcə də Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərində aşıq tələb, eşq, mərifət, tovhid, heyrət, istiğna, fəna-bəqa mərhələlərini qət edərək Haqqqətə yetişir. "Nigarnamə" əsərində şair hər mərhələyə uyğun qəzəllərlə salikin keçirdiyi halətləri ifadə edir (Məmmədli 2017, 20).

Seyid Nigari heyrət mərtəbəsindən sonra aşıqın dünyəvi varlığından fani olmasını və bəqa mərtəbəsinə daxil olmasını belə təsvir edir:

Variyyətin et fani, tərək eylə şirin canı,

Seyr eylə xuramanə ənvari-Xuda içrə.

Fanilərin övsafın bilməm ki, edəm lafın,

Əmma bilürəm mənzil etmiş həme la içrə.

Səhrayı fənadır bu, bu yerdə ki la olmaz

İllə həme nəfy isbat müstəğraqi-la içrə.

Ərbabi-fəna, ey dil, sərməsti-fənadır kim,

Hər ləhzə dirək güllər gülzari-vəla içrə (Nigari 2012, 361).

Fəna anlayışı təsəvvüf təlimində yoxluq, məhvolma mənalərini ifadə edərək, mistik yolçunun Haqqda yox olması, yəni onun dünyəviliyinin Haqqda sona çatmasıdır. Za-

man keçdikcə fənanın iki bir-birini tamamlayan tərifi meydana gəldi. Bunlar həm sufi şeyxləri, həm də sünni alimlərin əksəriyyəti tərəfindən qəbul edilirdi. Birinciyə əsasən, fəna mistikin düşüncəsinin mistik yol və özünükamilləşdirmə barədə fikirlər də daxil olmaqla bütün fikirlərdən azad olması, «boşalmasıdır». Bunun nəticəsində meydana gələn mənəvi və intellektual vakuüm tamamilə digər kənar fikir və hisslərin meydana gəlməsini istisna edən Allahın «təmiz» dərk edilməsi ilə dolur. İkinci tərifə əsasən, fəna günahkar insan nəfsinin natamam keyfiyyətlərinin «ayrılması» və onların Allahın kamil atributları ilə əvəzlənməsini nəzərdə tutur. Qərb dini ədəbiyyatında fəna ilə müqayisə aparılan nirvanadan fərqli olaraq, bu təriflərə görə «ərimə» mistikin sadəcə olaraq, istənilən hisslərinin, duyğularının, həyəcanlarının dayanması deyil, həm də Allah haqqında biliklə və Allahın iştirakı ilə saflaşdırılmış daha kamil şəxsiyyət əldə etməsidir. Sufi mütəfəkkirlərin əksəriyyətinin fikrincə, insan təkce özünün fəaliyyət və cəhdləri ilə bu transformasiyanı əldə edə bilməz. Allah onu öz seçilmiş nümayəndələrinə özünün mərhəməti sayəsində bəxş edir (Кныш 2004, 360). Təsəvvüfdə fəna Allaha doğru gedən yolçuluğun sona yetməsi, bəqa isə Allahda yolşuluğun başlaması mənalərini ifadə edir. Bu prinsiptən çıxış edən Həməzə Nigari digər bir qəzəlində fəna vəziyyətini keçmədən bəqaya nail olmağın mümkünsüzlüyünü təsvir edərək yazır:

Müstəğrəqi-dəryayi-fəna olmasan, ey can,
Lölöi-bəqa, gövhəri-yekta ələ gəlməz.

Üşşaqə gərək rabiteyi-mətn ki, yoxsa,
Əsmayə dəvam ilə müsəmma ələ gəlməz.

Silsileyi-eşq ilədürür kari-həqiqət,
Bisilsileyi-eşq dilara ələ gəlməz (Nigari 2010, 261).

Təsəvvüf təlimində bəqa anlayışı Allahda seyrin başlanğıcıdır. Allahda olan yolçuluq isə ilahi sifətlərə və əxlaqa sahib olan, bəqa vəziyyətinə çatan sufinin irəliləməyə və hərəkət etməyə başlaması ilə müşaiyət edilir. Filosof şair hesab edir ki, sufinin mənzili mülki-bəqadır:

Gər mütəkəfi-dərgəhi-meyxanəyiz, əmma,
Səcdəgəhimiz daxili-Kəbeyi-rizadır.

Gər dərvəşi-pəşminəküləhiz, vəli, şahiz,
Mövla quluyuz, mənzilimiz mülki-bəqadır.

Göftarımı şair süxəni sanma, usanma,
Zira ki, həmə göftiguym rahnümadır (Nigari 2010, 220).

Həməzə Nigariyə görə hər bir yaradılmış Allahın yaratma gücünü əks etdirdiyinə görə sevgiyə layiqdir. Allahın yaratdığı ən kamil varlıq isə insandır. Əl-Arabinin dili ilə desək, kamil insan cəlalanmış qüsursuz güzğüdüdür. Beləki, ilahi sifət və adlar başqa digər varlıqlarda kamil insanda olduğu qədər parlaq şəkildə təcəssüm etmir. Seyid Həməzə Nigari şerlərindən birində Allaha sevgisini, böyük bir eşqə mübtəla olduğunu dilə gətirir:

Sevdayi-İlahidir şəfiqim,
Sevdayi-İlahi həmdəmidir.

Həmrəhi-sədiqi-hər dəmidir.
Bən aşiqi- Hüsni-bər Xudayəm,

Ol kari-şirinə mübtəlayəm (Nigari 2012, 187).

İlahi eşq sufiləri həmişə düşündürmüş, əsərlərində onun mahiyyətinə varmağa vadar etmişdir. Təsəvvüf fəlsəfəsinə görə dünyada bütün eşqlərin son nöqtəsi ilahi

eşqdir. Əsil olan sevgi Allah üçün Allahı sevmək, onun sevgisiylə dirilməkdir. İbn Arabi yazır ki, hər aşiqin, sevənin gözü içində, hər sevgidə, hər sevgilidə O zahir olmaqdadır. Varoluş içində sadəcə tək bir Sevən vardır; dolayısıyla aləm həm sevəndir, həm sevilən. Bütün bunlar, həmişə Ona dönər. Ondan başqasına ibadət edilməyəcəyi kimi, ibadət edən insan da, ancaq özündəki ilahi təxəyyül ilə ibadət edər (İbn Arabi 2013, 39). Sonra mütəfəkkir sevginin mahiyyətini belə ifadə edir: "Heç kimsə Yaradıcısından başqasını sevməz. Arıflar duyduqları hər şeydə, hər bilməcədə, hər mədhiyyədə və hər qəzəldə şəkillərin və surətlərin pərdəsi arxasından sadəcə Onu görürlər. Bütün bunların səbəbi Tanrının Özündən başqasının sevilməsinə qəbul etmədiyi, ilahi qısqanclıqdır" (İbn Arabi 2013, 39).

Əsərlərində eşqdən və aşiqdən bəhs etməklə irfan şairi Nigari də təsəvvüf yolçularının fikrini davam etdirərək, Haqqa çatmaq üçün eşqə iman gətirənin cavab alacağını vurğulayır:

Kəmal-eşqə kim eylədin iman,

Yüz göstərdi sana yəqini-canan

Sərvəri-xubanə bəxş eylədin can

Bəxş eylədi sana ruhi-şəmail (Nigari 2010, 725).

Eşqi sirlərin qifilinin açarı hesab edərək, bütün müəmmaların onun vasitəsilə açıldığını, ilahiyə yaxınlığın səbəbi olduğunu dilə gətirir:

Ey eşq, şərabi-həqəpərəstan,

Səndən çəkilür sədayi-mina.

Ey eşq, kilidü qifli-əsrar,

Səndən açılır qamu müəmma.

Ey eşq, dəlilü piri-salik,

Səndən umulur vüsali-Mövla (Nigari 2010, 43).

Mir Həməzə Seyid Nigari öz əsərlərində maddi dünyanın pisliklərindən uzaqlaşaraq təmizlənenlərin ilahi nura qərç olacağını deyir. O, dözümlülüyü, səbrliliyi və ıxlası Haqqə qovuşmağın vacib şərti kimi irəli sürür:

İxlasına hərgiz verməgil xələl

Ta yetişsin sana feyzi-bibədəl

Böylə qurulubdur qanuni-əzəl,

İxlasilə olsun kar xasülxas

Fəryadına yetsün eşqi-dildarın,

İmdadına yetsün Pərvərdigarın.

Ey dil, şamü səhər olsun əzkarın

Təriqi-vəhdətdə sureyi-"İxlas" (Nigari 2010, 717).

Seyid Nigarinin şerlərində əzəli və əbədi Mütləq gözəlin - Haqqın vəsfi xüsusi bir yer tutur. Məlimdur ki, təsəvvüf fəlsəfi fikrinə görə insana və təbiətə məxsus bütün gözəlliklər ilahidən təcəssüm edir. Təsəvvüf yolçusu bu dünyadakı gözəlliklərə biganə yanaşaraq, Mütləq gözələ çatmaq üçün öz maddi maraqlarından keçməyə hazır olur. Zahidin təcridə qapanıb, tovhid badəsini içərək, yəginlik halına daxil olması Həməzə Nigari tərəfindən belə ifadə olunur:

Bu gün bir zahidi gördüm, çaxub camı, atub namı

Girib meyhanədə piri-muğandan dərsi-din almış.

Tutub damanı-təcridi, çəkib badeyi-tovhidi

Verib sövdəyə ol varın təmamən bir yəqin almış (Nigari 2010, 275).

Vəcd şəxsin yəginlik halında olur, yəni halların bir-birini əvəz etməsi qeyb aləminin üzərindən pərdənin qalxması və insanın oradakı həqiqətlərlə üz-üzə gəlməsi ilə nəticələnir. Təsəvvüf yolçusu hər şeyin formasız, ancaq potensial şəkildə mövcud olduğu qüvvət məqamına daxil olub, hər bir şeyin əsl mahiyyəti, mənası ilə birbaşa ünsiyyətdə olur (Bünyadzadə 2003, 107).

Həməzə Nigarı əsərlərində bir çox təsəvvüf nümayəndələrinin də müraciət etdiyi Ənəlhəq sözünü işlətməklə, əsrlər boyu mübahisə mövzusu olan çox incə bir məqama toxunur və ifadə etdiyi fikirlərdən Ənəlhəq sirrinə vaqif olduğu məlum olur: Bir əsrari-xəfidir, anlamaz həqqiyyətin vaiz,

Ənəlhəq sirrini zira ki, bərdar olmayan bilməz (Nigarı 2010, 271).

Məlumdur ki, Mənsur əl-Həllac Ənəlhəqq ifadəsini, fəna-bəqa psixoloji vəziyyətlərini keçərək, artıq özünün mənən Haqqa qovuşduğu, mənəvi cəhətdən yox olduğu, Haqqla birgə mövcud olduğu vəziyyəti ifadə etmək üçün işlətməmişdir. Kevser Yeşiltaş Həllac əl-Mənsurun yaradıcılığını tədqiq edərkən yazır ki, Mənsurun "Ənə" kəlməsi təsəvvüf mənada tamamen bədən xaricində olma mənasını daşıyır. Yəni ruhum əmanət ruhdan üfləndi və ona qovuşdum mənasını verən dərin bir durumdur. Ənə sözü hidayət yolunda olan bir ruh üçün işlənir (Yeşiltaş 2011, 25). Sonra fikirlərini davam etdirərək, Ənəlhəqq-Mən Haqqam ifadəsinin izahını verərək yazır ki, mən Haqqam deməsi, Haqq mənəm deməsi, Haqq mənim surətimdə görüldü ya da mən Haqq surətində görüldüm mənalarını daşıyır ki, çox dərin bir mənaya malikdir. Qəlblə ifadə edilən bir gizli sözdür, zamanında yanlış anlaşıldığı üçün Mənsur Həllacın haqq yolunda şəhid edilməsinə səbəb olmuşdur (Yeşiltaş 2011, 25).

Nəticə. Təsəvvüf fəlsəfəsinin əsas prinsipləri Həməzə Nigarinin həm həyat tərzində, həm də əsərlərində əks olunmuşdur. Həməzə Nigarinin təkcə Divanı və "Nigarnamə" məsnəvisi ilə tanış olmaqla təsəvvüf təliminin mahiyyətinə varmaq, bu mistik təlimin sirlərini daxilən hiss etmək mümkündür. Buna görə də nə qədər ki, cəmiyyətdə səmimiyyə, saflaşmağa, kamilləşməyə, sevgiyə ehtiyac vardır, Seyid Nigarı təlimi və əsərləri insanlara xidmət edəcək və seviləcəkdir.

Ədəbiyyat:

Nigarı 2010

Mir Həməzə Seyid Nigarı. Divan. Bakı.

Nigarı 2012

Mir Həməzə Seyid Nigarı. Nigarnamə. Bakı.

Bünyadzadə 2003

Könül Bünyadzadə. Təsəvvüf fəlsəfəsinin ilk mənələri. Sərrac Tusinin "əl-Lümə" əsəri. Bakı.

Məmmədli 2017

Nəzakət Məmmədli. Seyid Nigarinin təsəvvüfi görüşləri // III Beynəlxalq Həməzə Nigarı Türk Dünyası Mədəni İrsi Simpoziumu, Materialları. 17-18 may. Şamaxı-Azərbaycan, 2017, səh. 13-22.

Medkur 2007

İbrahim Medkur. İbn Arabi və Spinozada vahdet-i vücud // İbn Arabi anısına (makaleler), İstanbul.

Arabi 2013

İbn Arabi. İlahi aşk. İstanbul.

Lings 2017

Martin Lings. Tasavvuf nedir? İstanbul.

Кнышь 2004

А.Д.Кнышь. Мусульманский мистицизм. Москва.

Шиммель 2000

Аннимари Шиммель. Мир исламского мистицизма. Москва.

MİR HƏMZƏ NİGARI SALMAN MÜMTAZIN TƏDQIQATLARINDA

Mir Hamza Nigari in the Research of Salman Mumtaz

Dos.Dr. Şəlalə Ana Hümətli

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Xülasə

Ədəbiyyat tarixinə dair ötən əsrin əvvəllərində nəşr olunan qiymətli əsərlərdə (Firudin bəy Köçərli'nin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları", Yusif Vəzir Çəmənəminlinin "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" və b.), eləcə də yaşadığımız əsrin ilk onilliklərində aparılan tədqiqatlarda (Nəzakət Məmmədli, Fariz Xəlilli, Pərvanə Bayram və b.) haqqında söz açılan Seyid Nigarinin yaradıcılığına dəyər verən alimlərimizdən biri də Salman Mümtazdır.

Görkəmli ədəbiyyatşünas, dilçi, mətnşünas alim Salman Mümtazın elmi-ədəbi fəaliyyətində onun klassik ədəbiyyat nümunələrimizin toplanılması, tədqiqi və nəşri sahəsində mühüm və müstəsna xidmətləri olduğu məlumdur. XX yüzilliyin repressiya qurbanlarından olan Salman Mümtazın böyük zəhmət bahasına toplayıb çapa hazırladığı qiymətli əsərlərindən bəziləri bu günümüzdə gəlib çatmamışdır. Ədibin itmiş kolleksiyası, yandırılmış zəngin kitabxanası – "Kitabxaneyi-Mümtaziyyə"sindən bəhs edilərkən "100 şair" əsərinin də adı çəkilir. Bu əsərin əlyazmasının böyük bir qismini aşkar edərkən onun Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, xüsusilə, təzkirəşünaslığımız üçün nə qədər dəyərli olduğunu bir daha dərk etdik.

Salman Mümtazın öz adını daşıyan Salman Mümtaz adına Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində və AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən şəxsi fondlarında çoxsaylı əlyazma və arxiv materialları içərisində görkəmli alimin Seyid Mir Həməzə Nigari ilə əlaqədar dəyərli əlyazmaları da qorunub saxlanılmaqdadır. Bunlardan əlavə, bir neçə il öncə böyük bir hissəsini arxivlərdən aşkar etdiyimiz "100 şair" təzkirəsində də Salman Mümtaz bu böyük şəxsiyyət və gözəl şairin yaradıcılığına yer ayırmışdır.

Məqaləmizdə S.Mümtazın müxtəlif arxivlərdə saxlanılan Mir Həməzə Nigari ilə əlaqədar əlyazmaları ilk dəfə olaraq araşdırılır.

Açar sözlər: Salman Mümtaz, təzkirə, Seyid Nigari, əlyazma, arxiv.

Abstract

Valuable works on the history of literature published at the beginning of the last century (Firudin bey Kocharli's "History of Azerbaijani literature", Yusif Vazir Chamanzaminli's "A look at Azerbaijani literature", etc.), as well as research conducted in the first decades of our century (Nazakat Mammadli, Fariz Khalilli, Parvana Bayram, etc.) Salman Mumtaz is one of our scholars who appreciates the work of Seyid Nigari.

It is known that the scientific and literary activity of the prominent literary critic,

linguist, textologist Salman Mumtaz is his important and exceptional services in the field of collection, research and publication of our classical literature. Some of the valuable works collected and published by Salman Mumtaz, one of the victims of repression of the twentieth century, have not survived to this day. The author's lost collection, his burnt rich library - "Library-Mumtaziyya" - is also mentioned in the work "100 poets". When we discovered a large part of the manuscript of this work, we realized once again how valuable it is for Azerbaijani literary criticism, especially for our commentary.

Among the numerous manuscripts and archival materials preserved in the personal funds of Salman Mumtaz in the Archive of Literature and Art named after Salman Mumtaz and the Institute of Manuscripts named after Mohammad Fuzuli of ANAS, valuable manuscripts of the prominent scientist Seyid Mir Hamza Nigari are preserved. In addition, Salman Mumtaz also devoted space to the work of this great personality and beautiful poet in the "100 poets" commentary, most of which we found in the archives a few years ago.

In our article, S. Mumtaz's manuscripts related to Mir Hamza Nigari kept in various archives are studied for the first time.

Keywords: Salman Mumtaz, Tazkirat, Seyid Nigari, manuscript, archive.

Azərbaycan ədəbiyyatında XIX yüzillik təsəvvüf şeirinin ən gözəl nümunələrini yaradanlardan olan Mir Həməzə Nigari həyatı, yaradıcılığı və şəxsiyyəti ilə Qarabağın sevilib-seçilən böyüklərindən və "müqtədir" (Salman Mumtaz) şairlərindəndir. "Eşqin kanı Qarabağdır məkanım", - deyə doğma vətəninə İlahi eşqin mənbəyi, mədəni kimi dəyərləndirən bu Eşq sultanının şeirlərinin çağlayan çeşməsi məhz bu mübarək məkandan - Qarabağ torpağından qaynaqlanıb. Mütəxəssislərin də qeyd etdiyi kimi, "Qarabağda təsəvvüfün qədim tarixi vardır. XIX əsrdə bu ənənələrin davamı Mir Həməzə Seyid Nigarinin adı ilə bağlıdır" (Xəlilli 2013, 76). Seyid Nigari şeirləri yalnız Qarabağda deyil, mayası imanla, ilahi eşqlə yoğrulmuş bütün Azərbaycan torpağında dillər əzbəri olub. Çünki bu şeirlər könülləri Allah eşqiylə döyünən iman sahiblərinin duyğularına tərcüman olmuş, zikr edən dillərinə ilahi bir ahəng vermişdir. Əslində, bu şeirlərin hər biri, "Əlhəmdülillah, fikrimdir Allah!" - deyə zikr edən dərvişə bənzəyir. Sanki Nigari şeirlərində sözlər qanadlıdır - "nari-Nigar"a doğru can atan pərvanələr tək! Misralar - dünyadan arınmış, ilahi cazibədə dövr edən səmazənlərə, beytlər - səcdədə "HU!"- deyə candan keçən aşıqlərə bənzər! Seyid Nigarinin gözəl tədqiqatçısı, şairin "Divan"ını və "Nigarnamə"sini nəşrə hazırlayan ədəbiyyatşünas alim Nəzakət Məmmədli onun şeirlərinin bu özəlliyini çox dəqiq bir şəkildə belə ifadə edir: "Nigari Divanı başdan-ayağa ilahi eşqi, bəşəri duyğulardan arınmış həqiqi duyğuları ifadə edir. ...Şairin Haqqdan gələn təbi dilsizlik dili ilə mənanı çatdırmağa nail olur. Bu divandakı poetik nümunələrdə sözlərin deyil, səslərin, melodiyanın mənanı ifadə etməkdə üstünlük təşkil etdiyini görürük. Şairin ilhamı bitib-tükənməz qeyb xəzinələrində gəldiyi üçün o artıq öz ilhamını idarə edə bilmir, təbi coşqun bulaq kimi qaynayaraq daşır" (Məmmədli 2017, 15)

Ədəbiyyat tarixinə dair ötən əsrin əvvəllərində nəşr olunan qiymətli əsərlərdə (Firudin bəy Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" (Köçərli 1926; Köçərli 1981), Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" (Vəzirov 1921) və b.), eləcə də yaşadığımız əsrin ilk onilliklərində aparılan tədqiqatlarda

(Nəzakət Məmmədli, Fəriz Xəlilli, Pərvanə Bayram və b.) haqqında böyük rəğbətlə söz açılan Seyid Nigarinin yaradıcılığına dəyər verən, onu "dövrünün müqtədir şairlərindən" biri kimi qiymətləndirən alimlərimizdən biri də Salman Mümtazdır.

Görkəmli ədəbiyyatşünas, dilçi, mətnşünas alim Salman Mümtazın elmi-ədəbi fəaliyyətində onun klassik ədəbiyyat nümunələrimizin toplanılması, tədqiqi və nəşri sahəsində mühüm və müstəsna xidmətləri olduğu məlumdur. XX yüzilliyin repressiya qurbanlarından olan Salman Mümtazın böyük zəhmət bahasına toplayıb çapa hazırladığı qiymətli əsərlərindən bəziləri bu günümüzdə gəlib çatmamışdır. Ədibin itmiş kolleksiyası, yandırılmış zəngin kitabxanası – "Kitabxaneyi-Mümtaziyyə"sindən bəhs edilərkən "100 şair" əsərinin də adı çəkilir. Bu əsərin əlyazmasının böyük bir qismini aşkar edərkən onun Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, xüsusilə, təzkirəşünaslığımız üçün nə qədər dəyərli olduğunu bir daha dərk etdik (Hümmətli 2016).

Salman Mümtazın öz adını daşıyan Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində və AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən şəxsi fondlarında çoxsaylı əlyazma və arxiv materialları içərisində görkəmli alimin Seyid Mir Həməzə Nigari ilə əlaqədar dəyərli əlyazmaları da qorunub saxlanılmaqdadır. Bunlardan əlavə, bir neçə il öncə böyük bir hissəsini arxivlərdən aşkar etdiyimiz "100 şair" təzkirəsində də Salman Mümtaz bu böyük şəxsiyyət və gözəl şairin yaradıcılığına yer ayırmışdır.

Salman Mümtazın təzkirəsindəki yüz şairdən biri də Mir Həməzə Nigaridir. Təzkirənin müxtəlif qovluqlardan arayıb tapdığımız və topladığımız hissələri arasında "Nigari" adlı bir qovluqdan aşkar etdiyimiz əlyazmalarda Seyid Nigarinin yalnız şeirləri var (Mümtaz, f.5, s.v. 262). Təəssüf ki, əlyazma materialının "Tərcümeyi-hal" hissəsi və şeirlərin sonundakı səhifə (yaxud səhifələr) bəzi şairlərin tərcümeyihalları kimi itib-batmışdır. Salman Mümtazın əlimizə çatan 13 vərəqdən ibarət, ərəb əlifbasında qələmə aldığı bu əlyazmada Seyid Nigarinin dörd qəzəli və "Qarabağ vilayətinin tərifini" adlı şeir öz əksini tapmışdır. Qeyd edək ki, son şeir şairin "Çaynamə" əsərindən götürülmüşdür. Əlyazmadakı qəzəlləri ("Sanmayın lalə gülistanlı, ya bağludur", "Oynadar şimdi fələk tirü təbər başımda", "Bir atəşdir mana yad eylədikcə gözdiyin yerlər", "Bari-firqət çəkənin gözləri olur ağılu") və "Çaynamə"dən bir hissə olan son şeiri diqqətdən keçirərək, Nigarinin bu gün müasir əlifba ilə həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda nəşr olunmuş "Divan"ı ilə müqayisə etdikdə Salman Mümtazın əlyazma nüsxəsinin fərqli bir mənbədən qaynaqlandığını aşkar etdik. Bəzi şeirlərdə bu fərqli cüzi (bəzən bir söz, yaxud ədat, bağlayıcı fərqli) olsa da, bəzilərinə əhəmiyyətli şəkildə özünü göstərməkdədir. Məsələn, əlyazmadakı 9 beytdən ibarət dördüncü qəzəlin səkkizinci beytinə nəzər saldıqda, bu beytin Seyid Nigari "Divan"ının İstanbul və Tiflis nüsxələri əsasında müasir əlifbaya hazırlanmış çap variantlarından (Nigari 2010; Nigari 2011) fərqləndiyini aşkar etdik. Səkkizinci beyti "Divan"ın çap variantlarında:

"Qaşına xub yaraşır kar, vələkin dəgməz

Əlimiz, əlmi dəgər şəmşir olursa zağlu?" –

olan "Bari-firqət çəkənin gözləri olur ağılu" mətləli qəzəlinin həmin beyti Salman Mümtazın əlyazmasında:

"Oxşayır qaşlarına dasi- fələk, dəgməz əlim,

Dəgməz əl misri qılıclar ola əgri, zağlu" –

kimi getmişdir. Göründüyü kimi, ikinci misra təxminən eyni məzmunu versə də,

ilk misra çox fərqli və daha poetik səslənir. Beytdəki, farscadan tərcümədə “fələyin orağı” mənasını verən “dasi-fələk” ifadəsi, zənnimizcə, məcazi anlamda yeni doğmuş Ay – hilal deməkdir, “dasi-mehri-novi-felek” (fələyin hilal orağı), “dasi-zerrin” ifadəsinin məcazi olaraq “yeni doğmuş Ay” mənasında işləndiyinə rast gəldiyimizi əsas götürərək, eləcə də klassik şeirimizin çoxsaylı nümunələrində “hilala bənzədilən qaşlar”ı da xatırladaraq, Mümtazın əlyazmasındakı bu beytin daha gözəl və mükəmməl olduğunu düşünürük.

Salman Mümtazın bu əlyazma nüsxəsindəki Nigari şeirləri şairin “Divan”ının çap variantlarından fərqli dil xüsusiyyətlərinə də malikdir. Ən başlıca fərqi, bu şeirlərin dilindəki “mən” şəxs əvəzliyinin əlyazmada “bən”, “bana”, “bəni” və b. kimi deyil, “mən”, “mana”, “məni” və b. olaraq işləndiyini görürük. Ümumiyyətlə, “100 şair” təzkirəsinin bir hissəsi olan bu əlyazma materialında dil və mətnşünaslıq baxımından müqayisə üçün xeyli nümunələr var. Məlum olduğu kimi, ərəb əlifbasında böyük hərfələr olmadığına görə xüsusi isimləri, adları (antroponimləri, toponimləri və s.) fərqləndirmək üçün dırnaq işarəsi içərisində verilir. Bu baxımdan, Salman Mümtazın əlyazma nüsxəsində bir neçə maraqlı məqam diqqətimizi cəlb etdi. Məsələn, bunlardan birinə nəzər salaq. Nigarinin “Bir atəşdir mana yad eylədikcə gəzdiyən yerlər” qəzəlində çap nüsxələrində ümumi isim kimi verilmiş bir sözün, əlyazmaya əsasən, əslində, toponim – şəhər adı olduğu məlum oldu. Qəzəlin beşinci:

“Qılır töhmət “Rəha”yə, dəşti-Çinə sərzanış eylər,
Gəzali-nazəninasa gəzüb xub süzdüğün yerlər”, -

beytindəki “Rəha” / “Ruha” adı Urfa (Şanlıurfa) şəhərinin qədim adıdır.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bu Seyid Nigarinin 7 beytdən ibarət bu qəzəlinin 6-cı beyti S. Mümtazın əlyazmasında yoxdur.

Salman Mümtazın “100 şair” əsərinin əlyazmasındakı “Qarabağ vilayətinin tərifi” adlı son şeirində də xeyli nüsxə fərqləri mövcuddur. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bu şeir Seyid Nigarinin “Çaynamə” əsərindən bir hissədir. Mümtazın əlyazmasında verilən hissə “Çaynamə”nin çap variantlarında “Dər bəyani-mənqəbəti-gülgəştivilayəti-Qarabağ” adlanan hissəsinin tamamı və “Dər bəyani-əxz kərdəni-qaymaq və irsal nomudən” (Qaymağın (məktubu) alması və göndərməsi bəyanında) adlanan hissəsindən bir qismindən (cəmi 16 misra) ibarətdir. Qeyd etməliyik ki, arxivdəki əlyazma bu şeirlə bitsə də, son səhifədəki “Ol daireyi-Həkəri Bərşad” misrasından sonra Mümtazın yazdığı “(1)” rəqəmi - sətiraltı qeydinin göstəricisindən 13-cü səhifənin sonuncu səhifə olmadığı, lakin, çox təəssüf ki, əsərin digər səhifələri kimi itirildiyi məlum olur (Mümtaz, f. 5, s.v. 262).

Salman Mümtazın “100 şair” təzkirəsindən yarımçıq əldə etdiyimiz “Nigari” əlyazmasının “Tərcümeyi-hal” hissəsi əlimizdə olmasa da, görkəmli ədəbiyyatşünasın Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivindəki şəxsi fondunda mühafizə edilən “Nigari” adlı əlyazma materialında Seyid Nigari haqda qələmə aldığı qiymətli məqaləsi ilə tanışlığımız, bu məqalənin, böyük ehtimalla, elə təzkirənin “Tərcümeyi-hal” yazısı olduğunu düşünməyimizə əsas verir (Mümtaz, f. 162, s.v. 66). Səkkiz səhifəlik həmin əlyazma materialında Salman Mümtazın Mir Həməzə Nigarinin şəxsiyyəti, həyatı və yaradıcılığı haqqında verdiyi bilgilərin əksəriyyəti bugünkü nigarişünaslığa məlum olsa da, XX yüzilliyin əvvəllərində qələmə alınmış bu əlyazma ilkin mənbələrdən olması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda, bu məqalədə Salman Mümtaz kimi böyük bir mətnşünas və ədəbiyyatşünas alimin Seyid Nigari barəsində dəyərli elmi mülahizələrini özündə əks etdirməsi baxımından da xüsusi əhəmiyyətə

malikdir. Əlyazmasında, şairin doğum və vəfat tarixi barəsində hələlik bir məlumatı olmadığını qeyd etsə də, əslində, Mümtazın Nigarinin şəxsiyyəti və yaradıcılığı barədə xeyli bilgilərə malik olduğunu görürük. Məqaləsində şair barəsində yazır:

"Hacı Mir Həmzə əfəndi Nigari vaxtilə Qarabağın Zəngəzur mahalında yaşayan təriqətçilərin arasında böyük bir mürşid gibi tanınmışdır. Hacı Mir Həmzə əfəndi dövrünün müqtədir şairlərindəndir. Hansı tarixdə anadan olduğu və nə zaman vəfat etdiyi barəsində hələlik bir məlumat yoxdur. Nigari 19-ncü əsrin ortalarında yaşamış sufi məslək bir şairdir. Zəngəzur rayonunun Çijimli adlı kəndində doğulmuşdur. Atası Mirpaşa əfəndi həmin kəndin tanınmış və xalq arasında böyük bir nüfuzu olan seyidlərindən idi. Nigari öz həsəbünəsəbi haqqında:

"Ze golzare nobovvət rost səbze

Çejumlu ibn Paşa Mir Həmzə", - deyə yazmışdır" (Mümtaz, f. 162, s.v. 66).

Daha sonra Nigarinin təhsil və tərbiyəsi barəsində də məlumatın az olduğunu. Sadəcə yazdığı şeirlərində bir neçə dəfə qeyd etdiyinə əsasən, Kürdəmirli İsmayıl əfəndiyə müridlik etdiyini bildiren Salman Mümtaz həmin şeirlərdən nümunələr göstərir:

"Nə pir ki, ismi çün verir can,
İsmayıl şah xətti Şirvan" və b.

Məqaləsində şairin təxəllüsü barəsində də söz açan müəllif, Mir Həmzə əfəndinin gəncliyində Nigar xanım adlı qarabağlı, Qarapirim kəndində yaşamış və orada da vəfat etmiş bir qızı sevdiyini, təxəllüsünü də həmin qızın adından aldığı qeyd edərək Nigar xanımın qəbri ilə əlaqədar da dəyərli faktlar verir: "Mir Həmzə əfəndinin müridləri Nigar xanımın qəbrini inqilabın əvvəlində bir ocaq təqdis edib saxladılar". Şairin Nigar xanıma yazdığı bir sıra şeirlərinin olduğunu söyləyərkən həmin şeirlərdən də parçalar verir:

"Dağlayıbdır məni bir lalüzari - Qarabağ,
Yandırırbdır məni bir nari- nigari- Qarabağ".

Nigarinin Nəqşibəndiyə təriqətinə "müntəsəb etdiyini", elə buna görə də bu təriqətə mənsub olan Əbülqasım Nəbatinin şeirlərini çox oxuyub, ona böyük bir məhəbbəti olduğunu xüsusi qeyd edən Salman Mümtaza görə, şairin "yaradıcılığında Nəbatinin böyük bir təsiri görülməkdədir", - deyən Mümtaz "Mənəm, mənəm" rədifli şeirini nümunə göstərir.

Nigarinin Füzuli, Sədi və Hafizi də çox sevdiyini yazan Mümtazın fikrincə, şairin "hələ Hafizə Nəbati gibi böyük bir hörməti varmı". Və bu fikrini də Nigari şeirindən nümunə gətirməklə əsaslandırır.

Salman Mümtaz məqaləsində bir daha Nigarinin mənsub olduğu təriqətə diqqəti çəkərək yazır: "Nigarinin Nəqşibəndiyə təriqətinə mənsub olduğunu bu təriqətin banisi və müəssisi olan Bəhaəddin Nəqşibəndiyə yazdığı şeirlər ilə də göstərmək olar", - deyərək həmin şeirlərdən də götürdüyü misraları nümunə göstərir:

"Biqeydi-Bəhayız, bizə hökm eyləməz aləm,
Əhrarlarız, bəndeyi-Sultan Bəhayız" və b.

Məqaləsinin sonunda Nigarinin həyatı və əsərləri barədə əldə etdiyi bilgilər də diqqətə çatdıran Salman Mümtaz yazır:

"Nigari hanki səbəbdən isə öz vətəninə tərk edib Amasiyaya getmiş, ömrünün axırınadək orada yaşamış və orada da vəfat etmişdir. Onun bir Divanı və bir də Çaynaməsi vardır. Bu əsərlər bir dəfə Tiflisdə, bir dəfə də Amasiyada bir kitab

şəklində çap edilmişdir. Qeyri-mətbu əsərləri də çoxdur. Vəfatı məlum deyildir". Salman Mümtazın Seyid Nigari ilə əlaqədar tədqiqatlarının izi ilə onun Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən şəxsi fondunda daha iki arxiv materialı da saxlanılmaqdadır. Bunlardan biri S. Mümtazın xəttilə Nigarinin:

"Görməzəm kim ərz eyləyim,
Yarə dərdimi, dərdimi.
Görsə bilür, nə söyləyim,
Rüxi-zərdimi, zərdimi", -

bəndi ilə başlayan gərayılısının yazıldığı bir vərəq həcmində əlyazmadır (Mümtaz, f. 24, s.v. 281). Digər arxiv materialında isə şairin din və təsəvvüf böyüklərindən, ruhanilərdən bəhs edən əlyazma qeydləri və silsilə məqalələri var (Mümtaz, f. 24, s.v. 282). On vərəq həcmində olan bu əlyazmanın 8 səhifəsində "Tabiin və tabiatibin" sərlövəli 3 bölümdən ibarət bir məqalədə "tabiinin ən böyüklərindən olan Həsən Bəsrî", Həzrəti Peyğəmbər aşiqi, ona (s.a.s) "həddən artıq ixlası və məhəbbəti olan", "tabiinin birincilərindən" olan Veysəl Qarani və "tabiinin şücaətli qəhrəmanlarından" Malik Əştərdən bəhs edilir. Digər səhifələrdə isə "Ruhanilər" adlı qeydləri və "mürid", "müxlis" sözlərinin lüğətdən ("Lüğəti-Naci") götürülmüş izahları verilmişdir (Qeyd edək ki, sonradan karandaşla nömrələnmiş səhifələrin məzmunu ilə tanış olduqda bu əlyazma vərəqlərinin yanlış sıralandığı aydın oldu). Bu əlyazmada Nigari ilə əlaqəli diqqətimizi çəkən əsas məqam Malik Əştərlə bağlı hissədədir. Salman Mümtaz Malik Əştərdən bəhs edərkən Mir Həməzə Nigarinin bu böyük şəxsiyyət barədə misralarını xatırladaraq yazır:

"Nigari də sufi bir şair idi. Mir Həməzə Nigari də Malik Əştəri bizə aşağıdakı sətirlər ilə tanıdıb tapşırır:

Ol yerdə cənab Malik Əştər,
Dəstində kəməndi-çərxi-çənbər.
Sərdəftəri- xiyali-pəhlivanan,
Sərdari-gərdə ərcüməndan.
Salari-həbivəş, əhli-dindar,
Sərbazi-şəhid zil-yəqindar.
Bir ali binadədir o dilbənd,
Məşhurdur adı Qoşağünbəd.
Təvaf eylə o bərigahi-xası,
Şahbalını eylə gəm xilas" (Mümtaz, f. 24, s.v. 282)

Məlum olduğu kimi, bu misralar Nigarinin "Çaynamə" məsnəvisindən bir hissədir. Daha sonra Mümtaz Nigarinin babaları ilə əlaqəli yazdığı misraları xatırladaraq yazır: "Nigari öz altıncı babası olan Ağabalını, Mirbalını və beşinci babası olan Mirheydəri məşhur Malik Əştərdən də artıq dutaraq bizə cürbəcür tapşırıqlar verir:

Təvaf eylə məşayixi-kibarın,
Öp zümreyi-əhli-Həqqin məzarın.
İstərsən əgər məqami-ali,
Öp dərgahi-feyzi-Mirbali.
Nə dərgah ki, dərgahi-kəramət,
Zəvvari-əmini-basələmət.
Kim anadır aşiqi-fədayi,

Ol məhz fədaidir Xudayı"
Sərçəşmeyi-eşqü bəhri-vəhdət,
Yənbuyi-məarifü həqiqət.
Ol meyvəyi-baği- "La fəta"dır,
Ol sərvi-riyazi-Mustafadır.
Ol yerdə cənabi-Mirheydər
Peymaneyi-keş səfayi-Səfdər,
Sərhəlqeyi-zümreyi-İlahi,
Zümreyi-İlahi-qıbləgahi.
Əz silsileyi- Həbib-i-Yekta,
Övladi-Əliyü ali-Zəhra" və b.

Məqaləsində bu misraların davamı olan daha 12 misra da verən S.Mümtaz sonda şeiri götürüldüyü qaynağı da qeyd etməyi unutmur: "Mir Nigari divanı: səhifə: 360". Əlyazmada "Ruhanilər" başlıqlı bir səhifəlik yazıda da Mümtaz bir daha Nigarinin adını çəkir. Onun Sarı Aşıqla əlaqədar bir fikri ilə razılaşmadığını bildirir: "Mir Həmzə Nigari də öz ata-babasını tərif etdikdən sonra Sarı Aşığı Mir Balının müridi sayır. Bizcə, bu sözlər əsassızdır". Bu qeydindən sonra məqaləsində Mümtaz, böyük ehtimalla, şairin "Çaynamə"sindəki Sarı Aşıqla əlaqədar misraları da (xatırladaq ki, həmin misralar "100 şair" təzkirəsinin əlyazmasındakı şeirlər arasında verilmişdir) misal çəkmişdir. Lakin təəssüflər olsun ki, arxiv materialı cəmi 10 vərəqdən ibarətdir. Davamı isə yoxdur, daha doğrusu, o da alimin bir hissəsi itirilən, yandırılıb məhv edilən çoxsaylı əlyazmalarındandır. Mümtazın Nigarinin, "Əlbəttə bulur məqami-ali, Kim olsa müridi-Mir Bali", - deyə Aşığın Mir Balinin müridi olduğunu söyləməsinə münasibətinə isə gəldikdə isə, sadəcə olaraq, onu xatırlatmaq istərdik ki, Salman Mümtaz Sarı Aşıq barəsində ilk dəyərli bilgiler verən, onun haqqında ciddi tədqiqatları olan bir alimdir. Bu barədə əlində əsas və dəlillər olmadığına görə, sadəcə, öz düşüncəsini ifadə edərək, "bizcə", - deyə münasibət bildirmişdir. Və bizcə, həm dini, həm təsəvvüfi biliklərə malik böyük bir şəxsiyyətin - Seyid Nigarinin İlahi eşqinin çağlayan çeşməsi olan şeirindəki digər bilgiler kimi, Sarı Aşıq barəsində də məhz dəqiq bilgiler yer almışdır.

Salman Mümtazın yuxarıda haqqında söz açdığımız tədqiqatlarında, əlyazma qeydlərində, eləcə də digər mövzularda çap olunmuş əsərlərində (məsələn, "Unudulmuş yarpaqlar" adlı silsilə məqalələrində "Əsli və Kəram" dastanından bəhs edərəkən (Mümtaz, 1986)) Mir Həmzə Nigari haqqında verilən məlumatlar, alimin bu böyük şair barəsindəki elmi mülahizələri, zənnimizcə, hər şeydən öncə, ömrünün qiymətli illərini xalqımızın milli-mənəvi sərəvəti, uzaq əsrlərin mirası olan əlyazmalarımızın toplanıb, tədqiq edilməsinə, təbliğinə həsr edən və elə bu yolda da amansız repressiyanın qurbanı olan fədakar bir şəxsiyyətin qələminə məxsus olması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Daha bir qiymətli cəhəti isə, həmin əlyazma materiallarında öz əksini tapan Nigari şeirlərinin bir çoxunun bu gün bizə məlum olan çap nüsxələrinin fərqli variantları olmasıdır. Bəzi şeirlərdə beytlərin, bəzi beytlərdə sözlərin tamamilə fərqli olması, diqqəti çəkən dil xüsusiyyətləri bizə Salman Mümtazın bəhrələndiyi fərqli bir qaynağın - Nigari "Divanı"nın başqa bir əlyazma nüsxəsinin də varlığından xəbər verir. Həmin nüsxənin alimin yandırılmış "Kitabxaneyi-Mümtaziyyə"sindəki kitablar arasında məhv edildiyini də düşünmək olar.

Son olaraq qeyd edək ki, məqaləmizdə ilk dəfə olaraq haqqında söz açılan, Se-

yid Nigari ilə əlaqədar bu əlyazma və arxiv materialları həm böyük sufi şeyxi, Eşq sultanı Mir Həməzə Seyid Nigarinin, həm də görkəmli ədəbiyyatşünas, mətnşünas alim, amansız repressiyanın qurbanlarından olan Salman Mümtazın yaradıcılığının tədqiqi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat:

Köçərli 1926

Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. 2 cildə, II cild. - Bakı: "Azərnaşr".

Köçərli 1981

Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı (haz.: R.Qənbər qızı). 2 cildə, II cild. - Bakı: "Elm".

Məmmədli 2017

Məmmədli N. Seyid Nigarinin təsəvvüfi görüşləri // III Beynəlxalq Həməzə Nigari Türk Dünyası Mədəni irsi Simpoziumu, Materialları, 17-18.05.2017, Şamaxı, Azərbaycan. - haz.: Dr. F.Xəlilli, Dr. M. Hakverdioglu., s.13-22.

Nigari 2010

Mir Həməzə Seyid Nigari. Divan (haz. Dr. N.Məmmədli) – Bakı: "Elm və Təhsil", 824 s.

Mümtaz 1986

Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları (Tərtibçi: R.Tağıyev) – Bakı: "Yazıçı".

Mümtaz, f. 5, s.v. 262

Mümtaz S. Nigari. - Azərb. Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivı, fond 5, siy.1, sax.vah. 262.

Mümtaz, f. 162, s.v. 66.

Mümtaz S. Nigari. - Azərb. Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivı, fond 162, sax.vah.66.

Mümtaz, f. 24, s.v. 281.

Mümtaz S. Nigari. Gəraylı. - AMEA Məhəmməd Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu, fond 24, sax.vah. 281.

Mümtaz, f. 24, s.v. 282.

Mümtaz S. Nigari Mirhəməz. Nəzm. - AMEA Məhəmməd Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu, fond 24, sax.vah. 282.

Nigari 2011

Nigari. Divan (haz.: Prof.Dr. Azmi Bilgin) – İstanbul, 639 s.

Hümmətli 2016

Hümmətli Ş.A. Salman Mümtazın "100 şair" kitabı, yaxud "Azərnaşr"ın arxivində gizli qalmış xəzinə - "Türküstan" qəzeti, 19.04.2016.

Xəlilli 2013

Xəlilli F. XIX əsrdə Qafqazda təsəvvüfi cərəyanlar // I Beynəlxalq Həməzə Nigari Simpoziumu, Materialları, 31 May - 1 iyun 2012, Amasya, Türkiyə. Bakı: Qafqaz Universiteti, 2013, s. 75-93.

Vəzirov 1921

Vəzirov Yusif bəy. Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər. – İstanbul, "Mətbəai-Amira", 1337 ((hicri) - 1921).

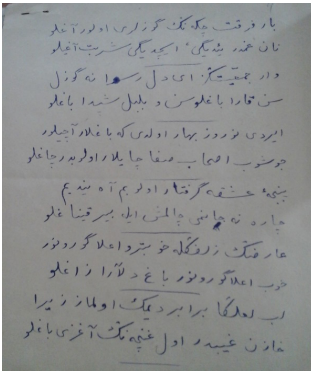

FOTO 1. "Nigari" ("100 şair"), s.4

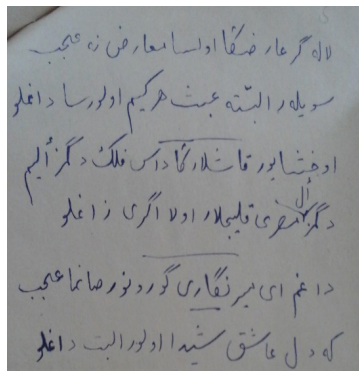

FOTO 2. "Nigari" ("100 şair"), s.5

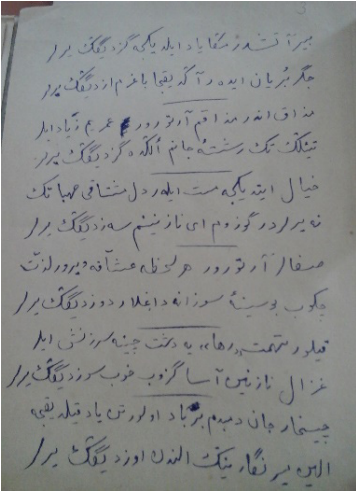

FOTO 3. "Nigari" ("100 şair"), s.3

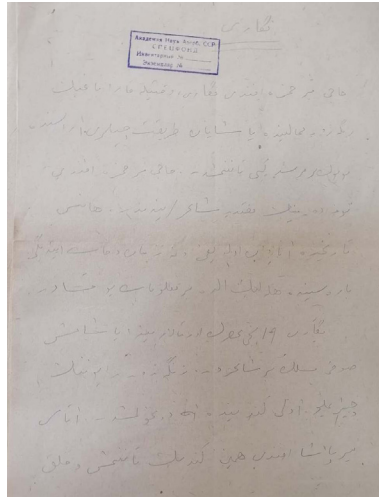

FOTO 4. "Nigari" adlı əlyazma, s.1

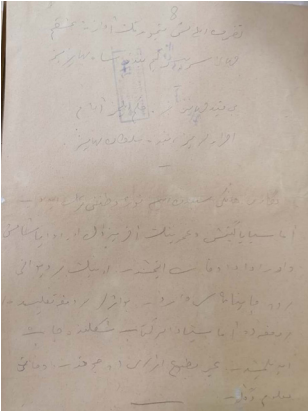

FOTO 6. "Tabiın və tabia-tabiin (Malik Əştər)" adlı əlyazma, s.4

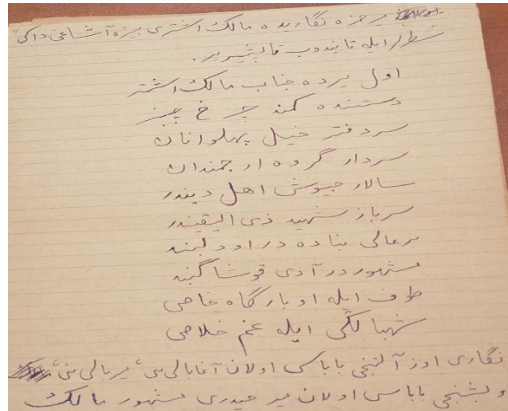

FOTO 5. "Nigari" adlı əlyazma, s.8

(Qeyd: FOTO 1-3- fond 5, sax.v.262-dən; FOTO 4 VƏ 5 - fond 162, sax.v.66-dan; FOTO 6 - fond 24, sax.v.282-dəndir.)

HACI MİR HƏMZƏ SEYİD NİGARİ POEZİYASINDA QARABAĞIN TƏRƏNNÜMÜ

Praise of Karabakh in the poetry of Haji Mir Hamza Seyyid Nigari

Dos.Dr. Sabir RÜSTƏMOĞLU MƏMMƏDOV

Dos.Dr. Seymur SULEYMANOV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Ağcabədi filiali

Xülasə

Məqalədə XIX yüzillikdə yaşamış Qarabağlı şair Hacı Mir Həməzə Seyid Nigarinin poeziyasında Qarabağ və onun təbiəti, qoynunda yerləşən kəndlər, çaylar, bulaqlar, dağlar, çöllər, müqəddəs ocaqlar, künbəzlər, türbələr, möhtərəm şəxslər, haqq aşıqları və şairləri geniş şəkildə tərənnüm edildiyi öz əksini tapmışdır.

Abstract

The article reflects the fact that in the poetry of the 19th century Karabakh poet Haji Mir Hamza Seyid Nigari, Karabakh and its nature, villages, rivers, springs, mountains, steppes, sacred places, domes, tombs, dignitaries, true ashugs and poets are widely glorified.

XIX yüzillikdə Qarabağ ədəbi mühitinin yetirdiyi müdrik simalardan biri təriqət mürşidi Hacı Mir Həməzə Seyid Nigaridir. Onun poeziyasının əsas motivlərindən biri Vətən məhəbbətinin tərənnümüdür. Bu onun "Vətən sevgisi imandandır" fikirləri ilə səsləşir. Şairin Vətəninə - Qarabağa olan sonsuz sevgisi onun yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Xüsusən, qürbət ellərdə yaşadığı illərdə doğma Qarabağ üçün sanki nalə çəkmiş, onun hər daşın, hər qarıc torpağın dönə-dönə yad etmişdir. Qarabağla bağlı yazdığı şeirlərindən hiss edilir ki, Hacı Mir Həməzə Seyid Nigari üçün Qarabağ hər şeydən əziz, doğma və üstündür. Ona görə ki, o, Qarabağda doğulub, boya-başa çatmış, ilk sevgi duyğularını burada yaşamış və ömrünün təravətli gənclik illərini bu torpaqda keçirmişdir. Şair cənnətməkan Qarabağ torpağının bütün gözəlliklərini görmüş və onlardan ilham almışdır. Vətəndən uzaqlarda - qürbətdə yaşayarkən onun həsrətini daha da dərinlən hiss etmiş, hər zaman kədər içərisində yaşamışdır. Bunların nəticəsidir ki, Nigari poeziyasının qanına və canına Vətən hərrayı - Qarabağ dərdi hopmuşdur. Hacı Mir Həməzə Seyid Nigari Qarabağın ərazisini, onun əsrarəngiz təbii gözəlliyinin rəngarəngliyini poetik şəkildə "Qarabağ elinin gül gəzintisinin mənqibələri" ("Dər bəyani-mənqəbəti-gülgəşti-vilayəti-Qarabağ") başlıqlı şeirində 86 misra ilə tərənnüm etmişdir. Şair Qarabağı behiştə, orada bitən taxıl sünbüllərinin hər bir dənəsini qızıla bənzədir. Sərhəddinin qərbi Göyçə, şərqə Bakı və Şirvan, cənubu Ərəs (Araz çayı) və şimalı isə Gürcüstan olduğunu deyir. Bu yerin turac, kəklik və şahin quşlarının məskəni olduğunu söyləyir:

Bir mövzi'i-xoş, fərəhfəzadır,
Dünyayə behişt desəm, səzadır.
Bir mülki-vəsi', səvadi-ə'zəm,
Sünbülləri piç-piçü dirhəm.
Qərbiyyəsi-Göyçə, gahi-xuban
Şərqiyyəsi Badikubi-Şirvan.
Sərhəddi-Cənubisi Ərəsdir,
Gürcidi Şimali, xoş nəfəsdir.
Biğayə turacü kəbkü səlva,
Şəhbazi-gözəl təzərvi-ziba.

Hər tərəfi cənnət kimi bağlar, əzəmətli dağlar və dərələrdən ibarət olduğunu göstərir. Başqa ölkələrdə zəfəran və ipəyi ilə tanınır. Ucsuz-bucaqsız çöllərində ceyran sürüləri, obaları, təbii gözəllikləri ilə seçilən gözülləri, dağları, yaylaqları, səhraları var. Təbiəti isə olduqca gözəldir. İlin bütün fəsilləri öz füsunkarlığı ilə seçilir. Bu yerin münbit və bərəkətli torpağı və bütün cəhətləri ilə gözəl olan təbiəti vardır. Adının Qarabağ olmasını isə şair belə əsaslandırmışdır:

Hər canibi səbz, hər tərəf bağ,
Anın üçün ismidir Qarabağ.

Gözəl və yaraşlıq mənzərələri ilə insanları heyran edir. Nigari Qarabağ torpağını Şiraz, Bağdad və Misirlə müqayisə edərək bütün üstünlükləri Qarabağa verir. Burada olan haqq aşıqlarını Şirin və Fərhaddan üstün tutur. Bu yerin Kərəm kimi haqq aşıq olduğunu bəyan edir. Şairə görə dünyanın ən yaxşı və gözəl məkanı Qarabağdır. Onun tərifini sözlə ifadə etmək çox çətindir. Nigarinin arzusu bir də Qarabağı görmək olmuşdur. Təəssüf ki, bu şairə nəsb olmamışdır. Qarabağa gedənlərə isə tövsiyə etmişdir ki, o, müqəddəs torpağa qədəm basanda onu öpün, ora bizim əbədi məskənimizdir. Sığmaz buna, lazım, ey bəradər,

Vəsfi-Qarabağa özgə dəftər.
Mövla verə ömri bir zəmani
İslam ilə bir də görək ani.
Ol vəqt ki irdin ol məkanə
Ol məbnə'i-feyzi-aşıqanə.
Öp xakini, fəth qıl kəlamı,
Torpağınə bizdən et səlamı
Zira ki qədimi darımızdır,
Sərmənzili-Şahnigarımızdır.

Mir Həmzə Seyid Nigarininin "Elm və təhsil" nəşriyyatı tərəfindən nəfis şəkildə Bakıda 2010-cu ildə çap olunmuş (Tərtibçi, mətni transfonoliterasiya edən, nəşrə hazırlayan, ön sözün, lüğətin, qeyd və izahların müəllifi: Nəzakət Məmmədli, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru; redaktoru: Azadə Musayeva, filologiya elmlər doktoru; rəyçi: Nadir Məmmədli, filologiya elmlər doktoru, professor) "Divan"ı əvvəllər işıq üzü görmüş "Divan"larından öz tərtibi, yeni əlavələri, zənginliyi və mətnşünaslıq baxımından mükəmməlliyi ilə fərqlənir. Bunları nəzərə alaraq həmin "Divan"da (Bakı, 2010) Hacı Mir Həmzə Seyid Nigarininin Qarabağla bağlı şeirlərində bütün ünvanları göstərən sözləri aşağıdakı səpgidə çözməyə çalışmışıq:

Qarabağ

1. Qarabağ içrə meyi-Ruhiyi-Bağdad sana (səh. 61)
2. Abad olsun Qarabağ içrə ol yer, çünki cananın (səh. 163)

3. Xəyalatilə gülgəşti-Qarabağı gəzər könlüm (səh. 191)
4. Rəşki-behişt, yəni Qarabağda (səh. 216)
5. Belə güllər ki saçır tək Qarabağ üzrə (səh. 477)
6. Sanasan səs verür Fərhadı-şeyda Qarabağ üzrə (səh. 480)
7. Nigari tağı-ali tək düşübdür Qarabağ üzrə (səh. 480)
8. Firdövs-i-dilardır, gərçi Qarabağ, əmma, (səh. 496)
9. Xoşdur Qarabağ içrə kuyi-Qaraqaş övla (səh. 496)
10. Yad qılıbdur yenə yarı-Qarabağını (səh. 521)
11. Qarabağ içrə düşüb yaxmaya nəhri-Tələki (səh. 521)
12. Gər düşsə Qarabağə güzarın, səni Bari, (səh. 633)
13. Getməz fikrimdən Qarabağ (səh. 683)
14. Olsun Qarabağ içrə ki bir bülbülü-şeyda vasıf güli-həmra (səh. 699)
15. Dutgil Qarabağ içrə sən, ey Mir Nigari çək dərdi-həzari (səh. 701)
16. Xəbər versə bir gün Qarabağdan (səh. 735)
17. Eşqin kanı Qarabağdır məkanım, (səh. 735)
18. Qara bağrım qanlı Qarabağımdır (səh. 736)
19. Qarabağdan irəğ deyil maralım (səh. 737)
20. Görüm abad olsun ol Qarabağı (səh. 740)
21. Ey Seyyid Nigari, ey Qarabağı (səh. 741)
22. Yə'ni Qarabağı-mürğzarə (səh. 749)
23. Bir yerdəyəm, ismimdir Qarabağ (səh. 772)
24. Dər bəyani-mənqəbəti-gülgəşti-vilayəti-Qarabağ (səh. 773)
25. Anın üçün ismidir Qarabağ (səh. 774)
26. Vəsf-i-Qarabağa özgə dəftər (səh. 775)
27. Ərbabi-məhəbbəti-Qarabağ (səh. 780)
28. Söylənür dillərə düşmüş "Kim o qarabağlı?" (səh. 442)
29. İmdi bənəm aşüfteyi-Şirin qarabağlı (səh. 445)
30. Costocu eylərəm ol mahi Qarabağ içrə (səh. 470)
31. Qarabağ qit'əsini xütteyi-Bağdad etdin (səh. 327)
32. Qarabağım çeşmeyi-xun, hər dü çeşmim Daşbulağ (səh. 305)
33. Nə əcəb dövlət imiş seyri-şikari-Qarabağ, (səh. 649)
34. Nə gözəl nemət imiş söhbəti-yarı-Qarabağ, (səh. 649)
35. Rəşki-müşk-ənbər imiş buyi-qubari-Qarabağ (səh. 649)
36. Abi-heyvan imiş ənharü pünari-Qarabağ (səh. 649)
37. Kövsərü Tuba imiş çayı-çinari-Qarabağ (səh. 649)
38. Aləmi-cənnət imiş dari-diyari-Qarabağ (səh. 649)
39. İmdi bildim nə imiş vəsf-i-həzari-Qarabağ! (səh. 649)
40. Yeridir kim çəkərəm ahü zari-Qarabağ (səh. 649)
41. Dağlayubdur bəni bir laləüzari-Qarabağ (səh. 649)
42. Yandırubdur bəni bir nari-nigari-Qarabağ (səh. 649)
43. Dağlayubdur bəni bir laləüzari-Qarabağ (səh. 650)
44. Yandırubdur bəni bir nari-nigari-Qarabağ (səh. 650)
45. Dağlayubdur bəni bir laləüzari-Qarabağ (səh. 650)
46. Yandırubdur bəni bir nari-nigari-Qarabağ (səh. 650)

47. Dağlayubdur bəni bir laləüzari-Qarabağ (səh. 651)
48. Yandırubdur bəni bir nari-nigari-Qarabağ (səh. 651)
49. Dağlayubdur bəni bir laləüzari-Qarabağ (səh. 651)
50. Yandırubdur bəni bir nari-nigari-Qarabağ (səh. 651)
51. Dağlayubdur bəni bir laləüzari-Qarabağ (səh. 652)
52. Yandırubdur bəni bir nari-nigari-Qarabağ (səh. 652)
53. Dağlayubdur bəni bir laləüzari-Qarabağ (səh. 652)
54. Yandırubdur bəni bir nari-nigari-Qarabağ (səh. 652)

Tərtər, Tərtər çayı

1. Bağım, ey gül növrəsim, əşkdə Tərtərdir bana (səh. 69)
2. Tərtər nə ki, dəryayi-firavan ana yetməz (səh. 102)
3. Ol dəm ki düşər yadə çeşmimdən axar Tərtər (səh. 157)
4. Şirışkim yüzinə cəryan edər, Tərtər kibi zira (səh. 391)
5. Sanma ki, ahım odu Tərtərə təsir etməz (səh. 521)

Bərgüşad və Həkəri çayları

1. Həvayi-Bərgüşad ilə sinəçəkəm, dilabazəm (səh. 391)
2. Canıma çəkmiş fələk Bərgüşadın dağını (səh. 520)
3. Sönməz atəşi, ursan Həkəri irmağını (səh. 520)
4. Ol daireyi-Həkəri, Bərşad (Bərgüşad) (səh. 780)

Qarapirim kəndi

1. İmdi gülüstanım Qara pirimdir (Qarapirimdir) (səh. 735)

Qaraqaşlı kəndi və yaylağı

1. Xoşdur Qarabağ içrə kuyi-Qaraqaş övla (səh. 496)
2. Əvvəl başdan Qaraqaşdır büstanım (səh. 735)
3. Qaraqaşlı elində Şirin misalım (səh. 737)
4. Qaraqaş yaylağı, Həməzə bulağı (səh. 741)
5. Seyyid Nigarinin Qaraqaşlı Əhməd Əfəndiyə yazdığı məktubun sürətidir (səh. 749)
6. Müxtəsəri-cəmi əhaliyi-Qaraqaş ki bənim anlara (səh. 751)

Nəhri-Tələki

1. Qarabağ içrə düşüb yaxmaya nəhri-Tələki (səh. 521)

Ərəs (Araz) çayı

1. Ceyhuni anın, Nili, Fəratı, Ərəsi (Araz çayı) var (səh. 182)
2. Mənzili-dildarı bus etdikdə ərz et, ey Ərəs (Araz çayı) (səh. 274)
3. Sübhü məsa yaş tökərəm çün Ərəs (Araz çayı) (səh. 667)
4. Sərhəddi-Cənubisi Ərəsdür (Araz çayı) (səh. 773)
5. Həsərinlə dəmbədəm bin göz açub ağlar Ərəs (Araz çayı) (səh. 273)

Həməzə bulağı

1. Qaraqaş yaylağı, Həməzə bulağı (səh. 741)

Çilgəz yaylağı

1. Yadıma düşdükcə Çilgəz yaylağı (səh. 741)

Malik Əjdər türbəsi (Malikəjdər)

1. Ol yerdə cənab Malik Əştər (səh. 779)
2. Sərçəsməsi abi-Malik Əştər (səh. 780)

Qoşa künbəz

1. Məşhurdur adı Qoşa künbəd (səh. 779)

Daşbulağ, Günbəd, Qızıldağ, Abi-ağ

1. Nigari, Daşbulağ, Günbəd, Qızıldağ, Abi-ağ oynar (səh. 194)
2. Mərhamimdir dəmbədəm daği-fəraği-abi-ağ (səh. 305)
3. Qarabağım çəşmeyi-xun, hər dü çəşmim Daşbulağ (səh. 305)

Miri Bali, Mir Heydər, Mir Ağabali, Mir Paşa

1. Ol yerdə cənabi-Miri-Heydər (səh. 778)
2. Sərimdə sayeyi-Ağabali var (səh. 155)
3. Hüseyini Heydəri övladi Seyyid Ağabalidir (səh. 192)
4. Mustafa, Rəşidü Heydəri-fəda eylər mədəd (səh. 394)
5. Baği-Nəbəvi, şəcəreyi-silsileyi-Heydər (səh. 635)
6. Ya Səmiyyi-Heydəri, ya Əliyyi-Dəhləvi (səh. 512)
7. Öp dərgəhi-feyzi-Miri Bali (səh. 778)
8. Kim olsa müridi-Miri Bali (səh. 779)
9. Məhəmməd, Fatima, sibteynü Heydər (səh. 564)
10. Atəşlərə yaxılmış görün, Mir Paşazadə (səh. 489)
11. Görün nələr söyləyür imdi Mir Paşazadə (səh. 490)
12. Siz Müavilər əskəri, biz Heydərilər ləşkəri (səh. 567)

Qaraqaşlı Əhməd Əfəndi

1. Seyyid Nigarinin Qaraqaşlı Əhməd Əfəndiyə yazdığı məktubun sürətidir (səh. 749)

Əminə

1. Bəs cani-Məhəmmədi-Əminə (səh. 757)

Sarı Aşıq

1. Ol qəryədədir məzarı-aşıq
Əlqabi-şəhiri Sarı Aşıq (səh. 779)

Seyid Əbülqasım Nəbati

1. Sərçəsməyi-təbidir Nəbati,
Göftari-şirinidir bəyatı (səh. 779)

Kərəm

1. Mühriqlərinin biri Kərəmdir?
Müştaqi-həriqi-möhtərəmdir (səh. 774)

Nigar, Gülnigar, Şahnigar, Zərnigar

1. Vəsli-Nigarımdı tәмәнna bana (səh. 60)
2. Ey Nigarım, sana can verdim, bana
Bais oldur kim, Nigaridir ləqəb (səh. 83)
3. Atəşə yandın bəni, ey Gülnigar! (səh. 216)
4. Can verə, al pərdəni ey Şahnigar (səh. 221)
5. Hər bir aşıq Seyyid Həmzə, hər bir dilbər Nigar olmaz (səh. 255)
6. Kim vəsli-Nigarə budur, özgə səbəb olmaz (səh. 257)
7. Məgər şuridəsin yad eyləmiş kim, Şahnigarım tək (səh. 276)
8. Nigari-nazəninin ol kərəmamiz cövrindən (səh. 288)
9. Qani ol badeyi-gülgün ki banami-Nigar (səh. 334)
10. Nigara, nari-mehrın yarım olsun (səh. 432).
11. Əmiri-Həmzənin Şahnigarısan (səh. 436)
12. Yada eyləmiş məgər kim, yenə Şahnigarını (səh. 489)
13. Təxtgahi-Şahnigari görməgə (səh. 732)
14. Tutmayanlar zülfi-Şahnigarımı (səh. 526)
15. Nigaradır, nigaradır, nigara (səh. 688)
16. Nigaradır, nigaradır, nigara (səh. 688)
17. Nigaradır, nigaradır, nigara (səh. 688)
18. Nigaradır, nigaradır, nigara (səh. 688)
19. Nigaradır, nigaradır, nigara (səh. 689)
20. Bən də Şahnigarın mübtəlasıyam (səh. 733)
21. Bir ləbləri gülnar, adı Şahnigar (səh. 736)
22. Görməyincə ruyi-Gülnigarımı (səh. 737)
23. Hər kim gördü isə Şahnigarını (səh. 737)
24. Ey Həmzənin Şahnigarı (səh. 746)
25. Cövləngəhi-Şahınagarımızdır (səh. 749)
26. Əniyi-Nigari-cilvəgah (səh. 750)
27. Söyləgil, ey Zərnigarım, bəndən neyçün incimisən? (səh. 804)
28. Talibi-didarəm, Şahnigariyəm (səh. 375)
29. Nigari-nazəninə canımı təslim eşq etdi (səh. 644)
30. Nigari-nazəninə canımı təslim eşq etdi (səh. 645)
31. Nigari-nazəninə canımı təslim eşq etdi (səh. 645)
32. Nigari-nazəninə canımı təslim eşq etdi (səh. 646)
33. Nigari-nazəninə canımı təslim eşq etdi (səh. 646)
34. Nigari-nazəninə canımı təslim eşq etdi (səh. 646)
35. Nigari-nazəninə canımı təslim eşq etdi (səh. 647)
36. Nə müddətdir Nigar, Nigar deməkdən (səh. 740).

Çəjimli (Cicimli) kəndi

1. Nübüvvət gülzarında bir gül bitdi:

Çəjimli (Cicimli) Mirhəmzə ibn Paşa.

Hacı Mir Həmzə Əfəndi Seyid Nigari "Divan"ında (Bakı-2010) sanki şair Qarabağ torpağının xəritəsini çəkmiş və burada onun üçün doğma olan hər bir məkanın (Qarabağ, çay, kənd, dağ, yaylaq, bulaq, künbəz, türbə, müəqddəs ocaq, möhtəbər şəxslər və s.) adlarını sonsuz istək və məhəbbətlə dəfələrlə yad etmişdir. Bu adların siyahısını aşağıdakı kimi göstərmək olar:

1. Qarabağ - 54 dəfə
2. Tərtər - 3 dəfə
3. Tərtər çayı - 2 dəfə
4. Bərgüşad çayı - 3 dəfə
5. Həkəri çayı - 2 dəfə
6. Qarapirim kəndi - 1 dəfə
7. Qaraqaşlı kəndi - 5 dəfə
8. Qaraqaşlı yaylağı - 1 dəfə
9. Nəhri-Tələki - 1 dəfə
10. Ərəs (Araz çayı) - 5 dəfə
11. Həməzə bulağı - 1 dəfə
12. Çilgəz yaylağı - 1 dəfə
13. "Ağduzlaq" yaylağı - 1 dəfə
14. Malik Əjdər türbəsi (Malikəjdər) - 2 dəfə
15. Qoşa künbəz - 1 dəfə
16. Daşbulağ - 2 dəfə
17. Günbəd - 1 dəfə
18. Qızıldağ - 1 dəfə
19. Abi-ağ - 2 dəfə
20. Mir Paşa - 2 dəfə
21. Miri Bali - 3 dəfə
22. Mir Heydər - 8 dəfə
23. Mir Ağabali - 2 dəfə
24. Qaraqaşlı Əhməd Əfəndi - 1 dəfə
25. Əminə - 1 dəfə
26. Sarı Aşıq - 1 dəfə
27. S.Ə.Nəbati - 1 dəfə
28. Kərəm - 1 dəfə
29. Nigar - 33 dəfə
30. Gülnigar - 2 dəfə
31. Şahnigar - 11 dəfə
32. Zərnigar - 1 dəfə
33. Cicim ocağı - 1 dəfə
34. Çəjimli (Cicimli) kəndi - 1 dəfə və s.

Bu siyahıya diqqət yetirdikdə (158 adda) Mir Həməzə Seyid Nigarinin Qarabağın öz adının və onun qoynunda yerləşən, şair üçün əziz və unudulmaz olan hər bir toponim və şəxs adlarını unutmadığının şahidi olur. Bu şairin Qarabağa əbədi və ölməz məhəbbətini göz önündə canlandırır. Hiss edilir ki, Nigariyə görə Qarabağı heç bir məkanla müqayisə etmək olmaz. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Mir Həməzə Seyid Nigari Qarabağı tayı-bərabəri olmayan füsunkar diyar, cənnətməkan, müqəddəs yurd və ocaq bilir. Bu onun Vətəninə - Qarabağa həsr olunmuş hər bir şeirində haray çəkir, ürəklərdən bal kimi süzülərək dodaqlara keçir: mən səniniləyəm, sənə nəğmə qoşuram, ey Qarabağ - deyir! Hacı Mir Həməzə Seyid Nigari Qarabağın füsunkarlığını və onun məftunediciliyini bədii boyalarla vəsf etmişdir:

Nə əcəb dövlət imiş seyri-şikari Qarabağ,

Nə gözəl nemət imiş söhbəti-yari-Qarabağ.
Rəşki-müşk-ənbər imiş buyi-qubari-Qarabağ,
Abi-heyvan imiş ənharü pünari-Qarabağ.
Kövsərü Tuba imiş çayı-çinari- Qarabağ
Aləmi-cənnət imiş dari-diyari-Qarabağ.
Imdi bildim nə imiş vəsfi-həzari Qarabağ!
Yeridir kim çəkərəm ahü zari-Qarabağ.
Dağlayübdür bəni bir lalüzari-Qarabağ
Yandırırbdır bəni bir nari-nigari-Qarabağ.

Bu mısralarda şair ürəyində alovlanan Vətən məhəbbətini poetik bir ustalıqla göstərilmişdir. Nigari öz əbədi beşiyi olan Qarabağın rəngarəng təbiətini, onun misilsiz gözəlliklərini ürək yanğısı ilə tərənnüm edir və belə bir diyarı "cənnət" olduğu qənaətinə gəlir. Ümumiyyətlə, Hacı Mir Həməz Seyid Nigari füsunkarlığı ilə ürəkləri fəth edən Qarabağı tərənnüm etməkdən yorulmaq bilməmişdir. Bu da şairin Qarabağa ürəkdən bağlılığının nəticəsi kimi özünü göstərir.

Sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, XIX yüzillikdə Qarabağ torpağının ecəzkar gözəlliyini Mir Həməz Seyid Nigari kimi geniş diapozanda böyük şövq, istək və məhəbbətlə tərənnüm edən ikinci bir şairə az təsadüf etmək olar. Bir mənalı şəkildə Nigarinin Qarabağla bağlı qələmə aldığı bütün şeirləri öz poetik silqəti ilə seçilir. Şair Qarabağı canı, qanı və məbədgahı sanmış və bütün ruhu ilə onu sevrək vəsf etmişdir. Bu xarakterik cəhətlər onun şeirlərinin mayasını və qayəsini təşkil edir. XIX yüzillikdə Qarabağa Mir Həməz Seyid Nigari qədər xüsusi sevgi ilə bağlı olan şairi təsəvvür etmək çətindir. Qarabağ Nigari üçün əbədi beşik, sönməz Günəş kimi şəfəq saçan müəqddəs ocaq və qibləgahdır. Şair ömrüboyu bu əbədi Günəş şəfəqinin işığından ilham alaraq yazıb yaratmış və sonsuzluğa doğru böyük mətnliklə irəliləməyə çalışmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Mir Həməz Seyid Nigari. Divan. Bakı: "Elm və təhsil", 2010, 824 səh.
2. Pərvanə Məstan qızı Bayram. Qarabağlı Seyid Mir Həməz Nigarinin həyatı, yaradıcılığı və türkçə divanının poetik strukturu. Avtoreferatı, Bakı: 2008.
3. F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, ikinci cild. Bakı: Elm, 1981, s.142-152
4. F.Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1974, səh.18
5. Məhəmmədəğa Müctəhidzadə. Riyazül-aşiqin, "Azərbaycan" nəşriyyatı, Bakı-1995, səh.248.
6. Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı: "Avrasiya press", 2006, 440 səh.
7. Sabir Rüstəmoğlu. Təriqət mürşidi // "Aran" qəzeti, 13 aprel, 18 may. 1996-cı il, səh. 4
8. Məmmədov Sabir Rüstəm oğlu. Məhəmməd Ağa Mütəhidzadə Müştəri (1871-1958) // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, Bakı-№4-2011, səh.246-249.
9. Məmmədov Sabir Rüstəm oğlu. Sədi Sani və Qarabağ ədəbi mühiti // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, Bakı-№5-2011, səh.257-265.
10. Bilgin. A. Azmi. Divan-ı Seyyid Nigari. İstanbul: Kule, 2003, səh. 369
11. Altunbaş K. Divan-ı Seyyid Nigari. C.I-II, Ekim. 2004, Samsun. səh. 639+662
12. Cahangir T. Mir Sədi Ağa. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2001, səh. 310
13. Cələbi Y. Seyid Nigari. Xaki-Payın Tacı-Sərim. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2004, səh. 335
14. Məhəmmədcəlil M., Xəlilli F. Mövlanə İsmayıl Sıracəddin Şirvani. Bakı: Adiloğlu, 2003, səh. 15-45
15. Abdizadə H.H. Amasya Tarixi, I cild, Amasya Belediyesi, Ankara, 1896, s.115-461
16. İnal İ.M.K. Son Asır Türk şairleri. İstanbul: Dergah, 1998, s.1209.
17. Alqar H.Bahaeddin Nakşibend maddesi // Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Yayınları. C. 4, İstanbul: 1991, s. 459.
18. H. X. Qarabağı. Əsərləri. Bakı: Şuşa, 2001, 168 səh.

SEYİD MİR HƏMZƏ NİGARİNİN ŞEİRLƏRİNİN QAZAX VƏ BORÇALIDA YAYILMASI

Promotion of Poems of Seyyid Mir Hamza Nigari in Kazakh and Borchali region

Asif Seyidov (Cəlaloğlu)
Qazax rayonu Aslanbəyli kəndi
Hacı Mahmud Əfəndi dini icması

Xülasə

Qazax və Borçalı mahalında Seyid Nigarini Həzrət Pir deyə anırlar. Seyid Nigarinin bölgədə nüfuzu o qədər çox olub ki, hər evdə onun şeirlərindən əzbər bilinib. Xüsusilə, Seyid Nigarinin divanı Qazax və Borçalıda günümüzə qədər oxunur. Bu divana sadəcə divan deyil, "Divani-Şərif" deyilir. Bölgəmizdə Seyid Nigarinin şəxsiyyətinin, şeirlərinin bu qədər sevilməsinin səbəblərindən biri onun irsinin xəlifəsi Hacı Mahmud Əfəndi Qarani tərəfindən çox gözəl şəkildə təbliğ olunmasıdır. Qazax və Borçalıda bu günə qədər Seyid Həzmə Nigarinin şeirləri kitabdan oxunduğu kimi qəbir daşlarının üzərinə də yazılır. Xüsusilə Hacı Mahmud Əfəndi türbəsinin üzərinə bu şeirlərdən bir neçəsi gözəl xətlə yazılıb.

Açar sözlər: Seyid Nigari, Hacı Mahmud Əfəndi, şeir, türbə

Abstract

In Gazakh and Borchali districts, Seyid Nigari is known as Hazrat Pir. Seyid Nigari's influence in the region was so great that his poems were memorized in almost every home. In particular, Seyid Nigari's divan (collection of poems) is still very famous in Gazakh and Borchali. This divan is called "Divani-Sharif". One of the reasons why Seyid Nigari's personality and poems are so popular in the region is that his legacy was widely promoted by his disciple and follower Haji Mahmud Efendi Garani. In Gazakh and Borchali, along with books Seyid Hamza Nigari's poems are still decorated the tombstones. In particular, some of these poems are beautifully written on the tomb of Haji Mahmud Efendi.

Key words: Seyid Nigari, Haji Mahmud Efendi, poems, tomb

Qazax və Borçalıda Seyid Nigarini Həzrət Pir deyə anırlar. Seyid Nigarinin bölgədə nüfuzu o qədər çox olub ki, hər evdə onun şeirlərindən əzbər bilinib. Xüsusilə, Seyid Nigarinin divanı Qazax və Borçalı mahalında günümüzə qədər oxunur. Bu divana sadəcə divan deyil, "Divani-Şərif" deyilir. Bölgəmizdə Seyid Nigarinin şəxsiyyətinin, şeirlərinin bu qədər sevilməsinin səbəblərindən biri onun irsinin xəlifəsi Hacı Mahmud Əfəndi Qarani tərəfindən çox gözəl şəkildə təbliğ olunmasıdır. Qazax və Borçalıda Seyid Nigarinin çox sevilməsinə bir nümunə göstərək: bildiyimiz kimi müsəlmanlar yeməkdən sonra süfrə duası oxuyur. Bu zaman: "əl-Fatihə" söylənir. Qazax və Borçalıda isə bu "Pir, Peyğəmbər süfrəsi üçün, Allah rızası üçün əl-Fatihə"

şəklində söylənir.

Qazax və Borçalı mahalında qəbir daşlarının bir çoxunun üzərində bu günə qədər də Seyid Nigarinin bu misrası yazılır:

Ya Rəb, bəni ayırma şahənşahi-vəlidən

Ya Rəb, bəni dur eyləmə övladi-Əlidən.

Bölgəmizdə mövlüd məclislərində oxunan kitabda Yunis Əmrə, Süleyman Çələbi və Əziz Mahmud Xudayi həzrətlərinin şeirləri var. İnsanlarımız bu məclislərdə Seyid Nigarinin aşağıdakı şeirindən oxuyur:

Könlümdə gəzər ləli-gühərbari-Məhəmməd

Ta zahir olub lölei-əsrari-Məhəmməd.

Səhhət bulur üşşaqi-mərəzdar ləbindən

Peymaneyi-candır ləbi-gülnari-Məhəmməd.

Bir xoş düşün, ey talibi-sərçəşmeyi-heyvan,

Gör kim nə rəvanbəxşdir əfkari-Məhəmməd.

Əjdər demə, gəncineyi-əsrari-Xudadır,

Sər ta beqədəm türreyi-tərrari-Məhəmməd.

Sərriştəyi-tədbiri-cənanı yerə qoymuş

Sərbəstəyi-sərkakili-sərdari-Məhəmməd.

Baxmaz ruxi-gülzarə, degil talibi-cənnət,

Meyl eyləməz əğyarə tələbkari-Məhəmməd.

Həp alidən əladı, qamu pəst, həme pəstdir,

Nəleyni-sərəfrazü şərəfdari-Məhəmməd.

Başımdə qərar etdi kim ol sərv-i-dilə

Damanım öpərsə yeridir ərşi-müəlla.

Hacı Mahmud Əfəndi türbəsinin üzərində Seyid Nigarinin şeirləri gözəl xətlə, xüsusi diqqətlə seçilib. Məsələn, türbənin girişi üzəri formasına görə çatma adlanır. Buranın forması insan qaşu və kamana bənzədiyi üçün bu şeir yazılıb:

Ey qaşu kaman, kiprigi peykan, sana qurban,

Ey afəti-can, fitneyi-dövrən, sana qurban.

Ey sərv-i-rəvan, nəxli-xuraman sana qurban,

Ey zülfi-Süleyman, gözü-xaqan sana qurban,

Ey ruyi dirəxşan, gözü rəxşan, sana qurban.

Ey dərdi firavan, qəmi dərman sana qurban,

Ey ruyi gülüstan, ləbi xəndan sana qurban.

Ey saqi-yi-dövrən, gözü heyran, sana qurban,

Ey mehri nüməyan, rüxü pünhan, sana qurban,

Ey hökmü rəvan, ey şəhi-xuban sana qurban.

Türbənin girişinin sağ tərəfinə aşağıdakı şeir yazılıb (qitə) yazılıb:

Nəzərimdən bu gün ol sərv-i-rəvanım getdi,

Nə durarsan, yürü, ey dil, yürü, canım getdi.

Taqətim yox, nə edim, ah ki, məzurəm, ta

Çıxdı canım bədənimdən ki, cananım getdi.

Xaki-payi ki irağ oldu gözümdən ol gün,

Dedim eyvah, gözüm nuru, imanım getdi.
Nə edim, çarə nə, əzm eylədi ol ayrılığa,
Nə edim, çarə nədir, çıxdı rəvanım, getdi.
Bikəsəm, yoxdu kəsım lütfi-Xudadan qeyri,
Qalmadı tabü təvanım ki, əmanım getdi.
İçəri girərkən solda bu şeir yazılıb:
Kuyin ətrafını sərgəştə gəzər, dil dolanur
Necə kim, bağı-güli şövqilə bülbül dolanur.
Bilməzəm kəndimi, zəncirli Məcnun olubam,
Vəqt ki, gərdəninə, ey pəri, kakil dolanur.
Görmək istər səni, hər ləhzə təmənna eylər,
Gözün aç, gör neçə bin kuyini bidil dolanur.
Ey gözüm, eynimə bir başqa gülüstan görünür,
Xatirim kim anı gül kibi məxail dolanur.
Əcəb olmaz, dolanur gərdəni-minavəşini,
Könlümüz gərdəni-şəhanə həmayil dolanır.
Taifi-kuyi-nigarəm bəni miskin, nə əcəb,
Barigahi-hərəmi-dövləti sail dolanur.
Fikri-yar ilə keçər ömri-əzizim, əmma,
Sanma, ey Miri Nigari, bəni qafil dolanur.
Türbənin yuxarısı hündürdə bu qəzəl yazılıb:
Ey dil, nəzərin arizi-dilbərdən ayırma,
Fezğəhi-xurşidi-münəvvərdən ayırma.
Övham ilə uğraşma düşüb ğarlar içrə,
Əfkari-şirinin pəripeykərdən ayırma.
Aşüfteyi-səhrayi-Xəta eyləmə, ya Rəb,
Şəhrahi-məhəbbət, rəhi-əkbərdən ayırma.
Artur həmedəm zövqümü, qıl şövqümü əfzun,
İxlasımı xaki-peyi-rəhbərdən ayırma.
Ləbtəşneyi-səhrayi-cəza etmə, İlahi,
Kəsmə ümidim, saqiye-Kövsərdən ayırma.
Üşşaqi-Məhəmməd ilə qıl həşrimi, ya Rəb,
Üzmə əlimi, ali-peyəmbərdən ayırma.
Övsafi-ləbi-ləlini təkrar elə, təkrar,
Ey Mir Nigari, dilin əzbərdən ayırma.
Seyid Nigarinin şeirlərinin Qazax və Borçalıda yayılmasında xidmətləri olan şəxsiyyətlərdən biri də Şıxlı kəndindən olan Hacı Məhəmməd Əfəndidir. Hacı Məhəmməd Əfəndi özü də gözəl təbə malik bir şair olub. Seyid Nigarinin digər bir müridi şairə Şahnigar xanım Rəncurdan şeyxinin irsinin tabeliyində böyük xidməti olan insanlardan biridir. Şahnigar xanım Rəncur bir şeirində Seyid Nigari və Hacı Mahmud Əfəndi haqqında belə bəhs edir:
Necə təqdir edim vəsfin kamalı aləmə məşhur,
Camalı haqq-nüma bir mürşidi-kamil Nigarım var.

Siyəh-ru xəstə Rəncuram əlim daməni-pakında,
Nə qəm Mahmud əfəndi tək bir ustadı-kibarım var.
İnşəallah, Seyid Mir Həmzə Nigarinin şeirləri bundan sonra da uzun illər oxunar.
Rəbbimizə şükürlər olsun ki, bizi Qarabağımıza qovuşdurdu. Seyid Nigarinin və bütün şəhidlərimizin ruhu şaddır.

Ədəbiyyat:

Nigari 2010

Mir Həmzə Seyid Nigari (hazırlayan: Nəzakət Məmmədli). Divan. Bakı: Elm və təhsil, 2010.

Ağabali 2015

Mirzadə Mustafa Fəxrəddin Ağabali. Hümayi-Ərş: Qarabağlı Şeyx Mir Həmzə Nigarinin Mənaqibnaməsi (hazırlayan: Mehmet Rihim). Bakı: Nurlar, 2015.

Simpozium 2017

III Beynəlxalq Həmzə Nigari Türk dünyası Mədəni irsi Simpoziumu, Materialları (hazırlayanlar: Fariz Xəlilli və Metin Hakverdioğlu). 17-18 may 2017, Şamaxı, Azərbaycan. Şamaxı: ADPU Şamaxı filiali, 2017.

QAZAXIN ASLANBƏYLİ KƏNDİNDƏ ŞEYX HACI MAHMUD ƏFƏNDİ QARANİNİN ADI İLƏ BAĞLI TARİXİ ABİDƏLƏR

Faiq Nəsimov
Tədqiqatçı

Xülasə

Şeyx Hacı Mahmud Əfəndi Qarani (1835-1896) məşhur din xadimi, şair, təsəvvüf alimi və Mir Həməzə Seyid Nigarinin müridi olmuşdur. O, islam sufizminin nəqşbəndilik qanadının 33-cü şeyxi və təriqətin Azərbaycan üzrə sonuncu xəlifəsi olmuşdur.

Şeyx Hacı Mahmud Əfəndi Qazaxın Aslanbəyli kəndində doğulmuşdur. Hazırda Hacı Mahmudun adı ilə bağlı Aslanbəyli kəndində 4 abidə mövcuddur: Hacı Mahmud Əfəndinin yaşayış evi, müsafirxana (qonaq evi), Hacı Mahmud Əfəndinin türbəsi, kənd məscidi. Bu abidələr Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 02 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli qərarı ilə təsdiqlənmiş siyahıda yerli əhəmiyyətli abidələr kimi qeydə alınıb və dövlət tərəfindən qorunur.

Açar sözlər: Şeyx Hacı Mahmud Əfəndi, nəqşbəndilik, Aslanbəyli, türbə, müsafirxana, məscid.

Abstract

Sheikh Haji Mahmud Efendi Garani (1835-1896) was a famous cleric, poet and Sufi scholar. He was the 33rd sheikh of the Naqshbandi wing of Islamic Sufism and the last caliph of the sect in Azerbaijan.

Sheikh Haji Mahmud Efendi was born in Aslanbeyli village of Gazakh. At present, there are 4 monuments related to Haji Mahmud Efendi in Aslanbeyli village: Haji Mahmud Efendi's house, guest house, Haji Mahmud Efendi's tomb and mosque. All four monuments are registered as monuments of local significance in the list approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan No. 132 dated August 2, 2001.

Keywords: Sheikh Haji Mahmud Efendi, Naqshbandilik, Aslanbeyli, tomb, guest house, mosque.

Şeyx Hacı Mahmud Əfəndi Qarani (1835-1896) məşhur din xadimi, şair, təsəvvüf alimi və Mir Həməzə Seyid Nigarinin müridi olmuşdur.

Hacı Mahmud Əfəndi 1835-ci ildə Qazaxın Aslanbəyli kəndində anadan olmuşdur. Atası Molla Veysdən ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənən gənc öz üzərində qətiyyətlə çalışaraq islam tarixi, dini təriqətlərin yaranması ilə bağlı biliklərə yiyələnir. O, yüksək təhsil almaq üçün o zaman dini mərkəz hesab olunan Şəkiyə gedir və bir neçə il orada oxuyur. Şəkidə təhsilini tamamladıqdan sonra öz doğma kəndinə qayıdır. Mahmud Əfəndi Molla Veys oğlunun adı 1860-cı ildə tərtib edilmiş Qazax nahiyəsinin kəmal təsvirində Aslanbəyli kəndinin iki ruhanisindən biri kimi təqdim edilir (Kəmal, 1860). O, ata yurdunda kənd uşaqlarını oxutmaq

üçün birotlaqlı hücrə tikdirir. Bu hücrə Aslanbəyli kəndində ilk təhsil müəssisəsi olur. Beləliklə, Aslanbəyli kəndində elmə, təhsilə olan marağın əsası da Mahmud Əfəndi tərəfindən qoyulmuşdur (Seyidov, 2000).

Mahmud Əfəndi kənddə molla, müəllim, həkim, aqronom kimi çalışmış, həm də yerli camaatın himayədarı olmuşdur. O, yetimlərə, kimsəsizlərə, imkansızlara əl tutmuş, onları öz yanında saxlayıb təmənnəsiz dərs deyib oxutdurmuşdur.

Həmin dövrdə Mahmud Əfəndinin həyatında mühüm hadisə baş verir: Aslanbəyli kəndinə Mir Həməzə Seyid Nigari adlı aqil bir şəxs gəlib çıxır. Əslən Qarabağdan olan Mir Həməzə Seyid Nigari nəqşbəndi təriqətinin tərəfdarlarından idi. O bu təriqətə sadiq müridləri öz ətrafına toplamaq məqsədilə Azərbaycanın müxtəlif qəza və kəndlərini gəzmişdir. Nigari Mahmud Əfəndini görmək üçün Aslanbəyli kəndinə gəlir. Görüşdən məmnun qalan Nigari Mahmud Əfəndinin əqidəli iman sahibi olduğunu görüb onu Osmanlı dövlətinə dəvət edir və orada təhsil almasını məsləhət görür.

Seyid Nigarinin məsləhətini qəbul edən Mahmud Əfəndi 1870-ci illərdə Amasiyaya gedir və orada nəqşbəndi təriqətinin şeyxi Mir Həməzə Seyid Nigarinin rəhbərliyi altında təhsilini davam etdirir. Mahmud Əfəndi yüksək təlim bacarığı nümayiş etdirərək Nigarinin xəlifəliyə layiq gördüyü yeddi tələbədən biri olmuşdur. Ümumiyyətlə, o, islam sufizminin nəqşbəndilik qanadının 33-cü şeyxi və təriqətin Azərbaycan üzrə sonuncu xəlifəsi olmuşdur.

Beş il Osmanlı imperiyasında təhsil alan Mahmud Əfəndi sonralar Azərbaycana, öz doğma Aslanbəyli kəndinə dönür. Bir müddət sonra isə Həcc ziyarətinə gedib «hacı» adını alır. O öz kəndində zəhmətkeş, qoçaq, mömin və hər şeydən öncə əsl din xadimi kimi tanınır. Nəqşbəndilik təriqətinin həqiqi tərəfdarı kimi o, Füzulinin, Mir Həməzə Seyid Nigarinin qəzəlləri vasitəsilə xalqı doğruluğa, mənəvi təmizliyə çağırırdı. Xalqın böyük rəğbətini qazanmış Şeyx Hacı Mahmud Əfəndinin çoxlu sayda pərəstişkarları və müridləri olmuşdur. Bütün Qərbi Azərbaycandan – Borçalı, Qaraçöp, Zəngəzur və Göyçə mahallarından insanlar axın-axın onun başına toplaşardılar.

Mir Həməzə Seyid Nigarinin vəfatından xəbər tutan Hacı Mahmud Əfəndi böyük şair və din xadiminə ehtiram əlaməti olaraq Azərbaycandakı müridlərin yardımı ilə Amasyada müəlliminin dəfn olunduğu yerdə türbə və böyük bir came (məscid) tikdirmişdir. Camenin qarşısındakı lövhədə yazılmışdır: «Şirvanlı came. Azeri türklərindən toplanan yardımlarla Şeyx Hacı Mahmud Efəndi tərəfindən 1887-1895 yıllar arasında yaptırılmışdır». Qeyd etmək lazımdır ki, Ağdamın Qarapirimli qəbiristanlığında Nigar xanımın türbəsi də Hacı Mahmud Əfəndi tərəfindən tikdirilmişdir.

Hacı Mahmud Əfəndi ruslara qarşı mübarizədə Dağıstandakı müridizm hərəkatına və Şeyx Şamilə köməklik etdiyinə görə çar Rusiyası tərəfindən iki dəfə həbs edilmişdir. O, əvvəlcə Qazaxda «Şəkərin qalası»nda saxlanılmış, sonra isə Tiflisdə «Tamara qalası»na köçürülmüşdür. Camaat arasındakı nüfuzundan ehtiyat edən çar hökuməti onu Rusiyaya sürgün etmək istəsə də, sonralar xalqın qəzəbindən qorxaraq bu fikirdən daşınmış və ona Osmanlı dövlətinə köçməyə icazə vermişdir. Belə zorakılıq və sürgün yolu ilə çar hökuməti nüfuzlu din xadimlərinin xalqa təsirini azaltmağa çalışırdı. Hacı Mahmud Əfəndi sürgün xəbərindən çox məyus olmuşdu. Vətən həsrəti onun ürəyini sıxsaxsa da, səfərə hazırlaşdı. Lakin yol üstə olanda xəstəliyə tutulmuş və 1896-cı ildə vəfat etmişdir. O öz vəsiyyətinə uyğun Aslanbəyli

kəndində dəfn edilmişdir.

Hacı Mahmud Əfəndi Qaraninin Azərbaycan və Türkiyədə Veys, Sayalı, Məhəmməd, Əhməd və Aişə adlı övladları ilə davam edən nəslə geniş yayılmışdır. Aslanbəyli kəndində Şeyxin adı ilə bağlı dörd abidə mövcuddur:

- Hacı Mahmud Əfəndinin yaşayış evi;
- Müsafirxana (qonaq evi);
- Hacı Mahmud Əfəndinin türbəsi;
- Kənd məscidi.

Bu abidələr Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 02 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli qərarı ilə təsdiqlənmiş siyahıda yerli əhəmiyyətli abidələr kimi qeydə alınıb və dövlət tərəfindən qorunur (Qərar, 2001).

Hacı Mahmud Əfəndinin yaşayış evi. Hacı Mahmud Əfəndinin yaşayış evi Aslanbəyli kəndinin qərb qurtaracağında yerləşir (şəkil 1.1). Ev 1893-cü ildə ata-baba yurdunda inşa edilib. Yerli daşdan tikilən bu bina XIX yüzilliyin imkanlı kənd sakinlərinin mülkləri üçün səciyyəvi olan bir görkəmə malikdir. Ev ikimərtəbəlidir. Birinci yarızrəməli mərtəbədə bir, ikincidə isə iki otaq və açıq eyvan tikilib. İkinci mərtəbənin eyvanı dörd daş sütun üstündə qurulub və yan tərəfləri evin divarları ilə bağlanıb. Birinci sütunun sol tərəfindən eyvana daş pilləkən qalxır. İkinci mərtəbədə eyvanın beş ədəd taxta sütunu var.

Eyvandan divarlarına daş kitabələr hörülüb. Ən böyük kitabə eyvanın sağ yan divarındadır (şəkil 1.2). Bir kitabənin səthi 4 hissəyə bölünüb. Yazıların tərcüməsi belədir: 1. Xəlil Əfəndinin anadan olması, 1311 (miladi 1893); 2. Hacı Veys Əfəndinin övladları; 3. Binanın tikilmə tarixi, 1311 (miladi 1893); 4. İbrahim Əfəndinin anadan olması, 1307 (miladi 1890).

Burada Hacı Mahmud Əfəndinin oğlu Hacı Veys Əfəndi və onun övladları İbrahim Əfəndi və Xəlil Əfəndi qeyd olunublar.

Eyvandan sol yan divarında iki daş kitabə yerləşdirilib (şəkil 1.3). Birində «Ya Seyid Nigari, ya Mahmud Qarani», digərində isə «Ya Şahnaqşibənd» yazılıb.

Eyvandan şərq divarına 5 ədəd dairəvi yazılı daş tikilib. Onlar soldan-sağa belə oxunur: «Ya Allah», «Ya Allah, ya Məhəmməd», «Ya Əbubəkər», «Ya Ömər», «Ya Osman». Kitabələrin nə vaxt qoyulması dəqiq bilinmir.

Yaşayış evinin sol divarına bitişik bir balaca otaq var ki, çox güman, bura Hacı Mahmud Əfəndinin iş və dindarları qəbul etdiyi otaq olub. Həmin otağın sol tərəfində, divara bitişik müsafirxana (qonaq evi) tikilib.

Hacı Mahmud Əfəndinin evi sovet hakimiyyəti dövründə tibb məntəqəsi kimi istifadə olunub. Hazırda isə kənd sakinləri Şeyxin adına hörmət edərək evi bir ziyarət yeri kimi qoruyurlar. Xəlifəlik adına layiq görülmüş, böyük hörmət və yüksək təhsil sahibi olan Hacı Mahmud Əfəndinin yaşayış evinin muzeyə çevrilməsi yerli camaatın ona olan ehtiramının nişanəsidir.

2010-cu illərdə Türkiyədə Hacı Mahmud Əfəndinin qohumları tərəfindən illər boyu qorunan ona məxsus əşyalar və geyimlər muzeyə təhvil verilmişdir (şəkil 1.4). Həmin əşyalar arasında 1908-ci ildə Tiflisdə çap olunmuş Seyid Mir Həzmə Nigarinin «Divanı» da vardır (Nəsimov, 2014).

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 02 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli qərarı ilə təsdiqlənmiş siyahıda yaşayış evi yerli əhəmiyyətli abidə kimi qeydə alınıb (inventar nömrəsi: 4510) (Qərar, 2001).

Müsafrıxana (qonaq evi). Hacı Mahmud Əfəndinin sağlığında evi dərgah olub. O, evinin yanında hücrələr inşa edərək mədrəsə açır. Həmin hücrələr indi müsafrıxana (qonaq evi) kimi tanınan tikilidir (şəkil 2.1). Bura Şeyxin dini savad və təbliğat mərkəzi, ziyarətçilərin məskunlaşma, dincəlmə yeri olmuşdur. Gələn ziyarətçilər dilindən, dinindən asılı olmayaraq qonaq saxlanılıb, təmənnəsiz yemək-içməklə təmin ediləblər. Müsafrıxana qapısının üst hissəsində iki yazılı daş var (şəkil 2.2). Onların birində ərəb əlifbası ilə «Sənə 1301» (1301-ci il) hicri tarixi aydın oxunur. Belə ki, müsafrıxananın tikilmə tarixi miladi 1883-cü ilə təsadüf edir. Qıfıl daşın üzərində isə «Dərgah Mahmud Qarani, ya Həzrəti Mövlana» yazıları var.

Güman etmək olar ki, əvvəl ayrı-ayrı hücrələrdən ibarət olan müsafrıxana 1883-cü ildə tamamlanmış bir tikili şəklini almışdır. Müsafrıxana Hacı Mahmudun evinə bitişikdir.

Müsafrıxananın həyatində 1 metr hündürlüyü olan dördbucaqlı bir tikili var. Bu tikili səhvən türbə kimi qeydə alınmışdır. Əslində, Hacı Mahmud Əfəndi vəfat edəndə cəsədi həmin tikilinin yerində yuyulmuşdur. Sonralar həmin yer əhali tərəfindən müqəddəs hesab edilərək daşla hasarlanmışdır. Ziyarətə gələnlər həmin yerə də baş əyirlər. Hacı Mahmud Əfəndinin vəfatından sonra onun kənddə olan türbəsi ilə yanaşı dərgahı da müridləri tərəfindən ziyarət olunur. 1938-ci ildə «Qırmızı Şəmkir» qəzeti xəbər verirdi ki, müsafrıxanada (xəbərdə bura «monastır» adlandırılmışdır) 10 kişi və 4 qadın qalır. Kəndə gələn müridlər burada qalmağı özlərinə borc bilir və yaxşı qəbul edilirdilər. Xəbərdə o da qeyd olunurdu ki, tikilinin divarlarında türk (Azərbaycan) dilində eşqə aid şeirlər yazılmışdır («Qırmızı Şəmkir», 1938).

Sovet hakimiyyəti dövründə müsafrıxana anbar kimi istifadə edilib. Yalnız Azərbaycan müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra Hacı Mahmud Əfəndinin evi və müsafrıxana binası yenidən bərpa olunaraq əhalinin istifadəsinə verilib. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 02 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli qərarı ilə təsdiqlənmiş siyahıda müsafrıxana yerli əhəmiyyətli abidə kimi qeydə alınıb (inventar nömrəsi: 4538) (Qərar, 2001).

Türbə. Qeyd etdiyimiz kimi, Şeyx Hacı Mahmud Əfəndi 1896-cı ildə vəfat etmişdir. O öz vəsiyyətinə uyğun Aslanbəyli kəndində dəfn edilmişdir. Qəbri üzərində türbə ucaldılmışdır (şəkil 3.1). Türbə Azərbaycanın qərb zonası və Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlılar tərəfindən toplanmış vəsait hesabına Aslanbəyli sakinlərinin bilavasitə iştirakı ilə tikilmişdir. Tikintiyə Hacı Mahmud Əfəndinin kürəkəni Mustafa ağa Miralayev rəhbərlik etmişdir. Türbə geniş və möhkəm hərəmlə (hasarla) əhatə olunur. Hərəmin üzərində girişdən sağ tərəfdə daş üzərində yazılmışdır: «La ilahə illallah və Muhəmmədən Rəsulullah, 1313 sənə» (miladi 1896). Bu rəqəmin hərəmin tikilmə tarixi olması ehtimal olunur.

Günbəzlə örtülən türbə dördbucaqlı formaya malikdir. Divarları daş plitələrlə üzələnmiş türbənin xarici səthi memarlıq dekorları, ornament və kitabələrlə bəzədilmişdir. Çatma tağlar isə binaya xüsusi gözəllik verir. Türbə daşlarının üzərində Füzuli və Həməzə Seyid Nigarinin qəzəllərindən parçalar həkk edilmişdir. Onlardan bəziləri pozulmuş, bəzilərini isə indi də oxumaq mümkündür. Əfsuslar olsun ki, vaxtilə türbənin içərisində olan çilçıraq, qızıl saplardan toxunmuş xalça, qızıl suyuna çəkilmiş əşyalar sovet dövründə yoxa çıxmışdır.

Türbənin giriş qapısından bir qədər yuxarıda onun tikilmə tarixini əks etdirən əski yazılar mövcuddur (şəkil 3.2): «Binai-tərbeye-tarix arar təbi bulur qəvvas, Dedi kim bu ğəriq oldu səfa Allah səfadir bu, 1318». Mənası: «Bina inşa olunma tarixini axtarsa, əgər qəvvas (dalğic / dərinə gedən – red.), təbii ki, tapar. Dedi ki, ğəriq oldu.

Allahın səfəsidir bu, 1318». Burada hicri-qəməri tarixi ilə göstərilmiş 1318-ci il milad təqvimini ilə 1900/1901-ci illərə uyğun gəlir və türbənin inşa olunma ilini bildirir. Tarix kitabəsinin yuxarısında dörd dairə çəkilmiş bir lövhə var. Birinci dairədə «Ya Allah, ya Məhəmməd», ikincidə «Ya Əbubəkr, ya Ömər», üçüncüdə «Ya Osman, ya Əli», dördüncüdə isə «Ya Mir Həməzə xəlifəti Qarani» yazılmışdır.

Türbədə iki qəbir var (şəkil 3.3). Başdaşlarındakı yazılardan məlum olur ki, sol qəbir Hacı Mahmud Əfəndi Qaraniyə (1250–1313 / milad tarixi ilə 1835–1896), digəri isə onun məsləkdaşı və yaxın dostu Seyid Yasinə (?–1309 / milad tarixi ilə ?–1892) məxsusdur. Seyid Yasin Aslanbəyliyə təsadüfən gəlib çıxmış alim və dərviş olmuşdur. Ev-eşiyi olmadığından Hacı Mahmud Əfəndinin yanında sığınacaq tapmışdır. O çox müdrik insan olduğundan Hacı Mahmud Əfəndi vəsiyyəət etmişdir ki, onu Seyidin yanında basdırsınlar (Aslanbəyli, 1992). Maraqlıdır ki, Hacı Mahmud Əfəndi sünni, Seyid Yasin isə şiə olmasına baxmayaraq, Aslanbəyli sakinləri əqidələrinə görə onlara heç bir fərq qoymadan hər ikisini ziyarət edirlər. Hacı Mahmud Əfəndinin məzar daşında öz adı ilə yanaşı «Ya Allah, ya Seyid Nigari, ya Həzrət Mövlana» sözləri də yazılıb. Bu, Hacı Mahmud Əfəndinin öz ilahiyat müəlliminə olan dərin məhəbbətini və ehtiramını göstərir.

Sovet hakimiyyəti illərində dinə qarşı kütləvi mübarizə aparılırdı. Həmin dövrdə türbə dağıdılma təhlükəsi ilə üzləşmişdir. 1935-ci ildə türbənin uçurulması haqqında qərar verilmişdir. Deyilənə görə, kommunistlərdən ibarət dəstə türbənin günbəzini uçurmağa başlayanda oradan böyük bir ilan çıxmışdır və onlar qorxudan əllərində olan alətləri tullayıb qaçmışdılar. Eyni zamanda Aslanbəyli camaatı da özünü yetirib türbənin dağıdılmasına mane olmuşlar. Abidənin növbəti dağıdılma təhlükəsi 1943-cü ilə təsadüf edir. Bu dəfə Azərbaycanın görkəmli şairi Səməd Vurğun Azərbaycan Kommunist Partiyasının birinci katibi Mircəfər Bağirovun yanına gedərək türbənin dağıdılmasının qarşısını almışdır (Mustafa, 2017).

Sovet dövrünün bütün məhdudyyətlərinə baxmayaraq, Hacı Mahmud Əfəndinin minlərlə sevəni və ziyarətçisi olub. Hazırda da Hacı Mahmud Əfəndi türbəsi Azərbaycanın tanınmış ziyarətgahlarından biridir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 02 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli qərarı ilə təsdiqlənmiş siyahıda türbə yerli əhəmiyyətli abidə kimi qeydə alınıb (inventar nömrəsi: 4536).

Kənd məscidi. Aslanbəyli kəndinin maraqlı abidələrindən biri də Hacı Mahmud Əfəndinin adına tikilmiş kənd məscididir (şəkil 4.1). Abidə bir qədər hündür təpədə, Mahmud Əfəndinin yaşayış evinin yanında yerləşir. Məscid 1908-1911-ci illərdə kənd camaatının ianəsi hesabına Türkiyədə ali dini təhsil almış Həmid Əfəndi və Hacı Mahmud Əfəndinin oğlu Əhməd Əfəndinin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə inşa edilmişdir. Məscid tikilib başa çatdıqdan sonra Həmid Əfəndi və Əhməd Əfəndi burada kənd yeniyetmələrinə dini dərslər keçib Quranı tədris edirmişlər. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Əhməd Əfəndi Türkiyəyə mühacirət etməyə məcbur olmuşdur. Daim təzyiqa, mənəvi sıxıntılara məruz qalan Həmid Əfəndi isə 1937-ci ildə siyasi dustaq kimi sürgün edilmiş və bir daha kəndə qayıtmamışdır.

Sovet dövründə məscid təhqirlərə məruz qalmışdır: vaxtilə möminlərin yığıldığı və namaz qıldığı bu ibadət evi kluba çevrilmişdi. 1938-ci ildən 1985-ci ilədək məsciddən klub kimi istifadə olunmuşdur. Məscid uzun illər təmir edilməmiş, bərpad vəziyyətə düşərək dağılmaq təhlükəsi qarşısında qalmışdır. Yalnız Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra kənd sakinlərinin hesabına məscid bərpa olunmuş və ibadət yeri kimi yenidən fəaliyyətə başlamışdı. 1998-ci ildə aparılan bərpa işləri zamanı məscidin

yanında hündür bir minarə də ucaldılmışdı. Onun tikintisi əsli Aslanbəylidən olan Əhməd Şəmmədsoylunun şəxsi vəsaiti hesabına aparılmışdır. Minarənin qapısının üstündə 3 kitabəli daş quraşdırılıb. Üstdəki kitabədə minarənin tikilmə tarixi – 1419 (miladi 1998), digərlərində isə «La ilahə illallah və Muhəmmədən Rəsulullah» həkk olunub. Minarədən ucalan azan səsi bu gün də kənd sakinlərini ibadətə çağırır.

Məscidin giriş qapısından solda çöl tərəfdə divara 3 kitabə bərkidilmişdir (şəkil 4.2). Birinci kitabə qırmızı daş üzərində ərəbcə yazılmışdır. Kitabənin tərcüməsi belədir: «Allah-taalanın köməkliyi ilə bu məscid Aslanbəyli camaatının ianəsi ilə inşa olundu. Min üç yüz iyirmi səkkizinci ildə. Allah-taala qiyamətədək baqi etsin, 1328». Göstərilmiş hicri təqvimlə 1328-ci il (miladi 1910) məscidin tikilmə tarixidir. Qeyd etdiyimiz qırmızı daşa bitişik daşda isə əski əlifba ilə aşağıdakı misralar yazılmışdır: «Ya Allah, ya Məhəmməd, ya Əli, Dünyaya ümid tutmaq olmaz, Hərgiz ölümü unutmaz. Mədəd ya Həzrəti Pir!» Burada «Mədəd ya Həzrəti Pir» adı Mir Həmzə Seyid Nigariyə məxsusdur. Bu yazı xalqın Hacı Mahmud Əfəndi və onun mürsədi Mir Həmzə Seyid Nigariyə olan rəğbətini göstərir.

Nigarinin adına divardakı digər yazılarda da rast gəlmək olar. Məscidin qapısından solda yerləşən növbəti kitabədə qırmızı rənglə aşağıdakı şeir yazılmışdır: «Yadırdamı, doğulduğun zamanlar, Sən ağlar ikən güldürdü aləm. Öylə bir ömür keçir ki, olsun, Mövtin sənə xəndə, xəlqə matəm. Hacı Mahmud Əfəndizadə İbrahim Əfəndi demiş, ancaq yazanı isə binəva Səid imiş». Yuxarıda adıçəkilən Hacı Mahmud Əfəndizadə İbrahim Əfəndi Hacı Mahmud Əfəndi Qaraninin qohumlarından olmuş və məscidin tikilməsində yaxından iştirak etmişdir. Divardakı yazını kəndin dindar sakini Molla Seyid oğlu Sayıd (Səid) həkk etmişdir.

Dini dəyərləri məhv etməyə çalışan Şura hökumətinin nümayəndələri onu da daim təzyiqlə məruz qoymuş və sonda Sibirə sürgün etmişlər. O da bir çoxları kimi geri dönməmişdir. Deyilənə görə, onu sürgün etməzdən əvvəl qarşısında şərt qoyulmuşdur ki, əgər o yazdığı yazıları öz əli ilə pozarsa, ona rəhm olunar. Lakin Allah yolunda özünü qurban etmiş Sayıd kişi öz əqidəsinə sadıq qalaraq bu təklifi cəsarətlə rədd etmişdir.

Mehrabın qabağında yerdən təxminən 25–30 sm hündürlüyündə yastı enli daş qoyulmuşdur (şəkil 4.3). Daşın və mehribin üzərində böyük ustalıqla naxışlar açılmışdır. Məscidin içərisində divarlarda irəliyə doğru çıxıntılı olan daşlardan çıraq yerləri düzəldilib. Mehribin sağ tərəfindəki çıraq daşlarının arasında «Ya Allah, ya Məhəmməd, ya Həzrəti Pir Seyid Nigari, 1328 sənə» (miladi 1910-cu il) sözləri yazılmışdır. Gördüyünüz kimi, Həzrəti Pir Seyid Nigari adına burada da rast gəlirik.

Deməli, kənd camaatı bu gözəl, pak və dindar insanı o qədər uca tutmuşdur ki, onun adı ilahiləşdirilmiş, böyük Allahın və rəsulu Həzrəti Məhəmmədin adı ilə yanaşı yazılmışdır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 02 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli qərarı ilə təsdiqlənmiş siyahıda məscid yerli əhəmiyyətli abidə kimi qeydə alınıb (inventar nömrəsi: 4535) (Qərar, 2001).

Ədəbiyyat:

1. **Nəsibov, 2014**
2. Faiq Nəsibov. Hacı Mahmud Əfəndi. Aslanbəyli və Nigarilik // II Beynəlxalq Həmzə Nigari Simpoziumu, – Bakı: 2014.
3. **Aslanbəyli 1992**
4. Məhəmməd Aslanbəyli. Hacı Mahmud Əfəndi türbəsi // Sınıq körpü toplusu. N1-2, 1992.

5. Seyidov 2000

6. Fikrət Seyidov. Aslanbəylidən başlanan xatirələr. Bakı: 2000.

7. Abdullayev 2007

8. Kamal Abdullayev. Azərbaycanda müqəddəs ziyarətgahlar. Bakı: 2007.

9. Yaqub 2009

10. Paşa Yaqub. Doğrulan ümidlər, – Bakı, 2009.

11. Kameral 1860

12. Qazax nahiyəsinin kameral təsviri, 1860-cı il. Bakı: Elm və təhsil, 2018.

13. Qırmızı Şəmkir 1938

14. «Qırmızı Şəmkir» qəzeti, 1938-ci il.

15. Mustafa 2017

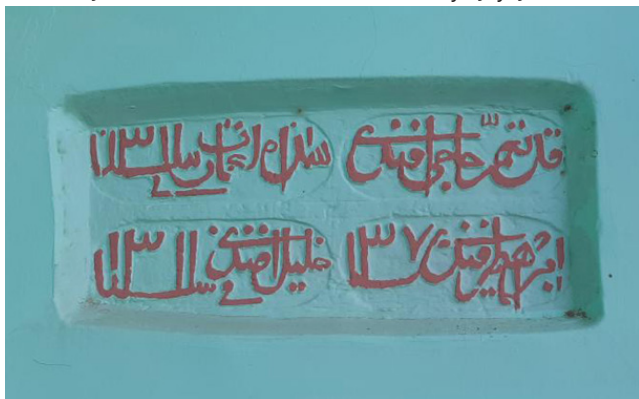
16. İlham Mustafa. Son azərbaycanlı xəlifə // 24.01.2017. <https://sputnik.az/life/20170124/408540321/neqshibendiliyin-son-azerbaycanli-xelifesi.html>.

17. Qərar 2001

18. Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsünün təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 02 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli qərarı

Şəkil 1.1. Hacı Mahmud Əfəndinin yaşayış evi

Şəkil 1.2. Hacı Mahmud Əfəndinin yaşayış evi. Kitabə 1

Şəkil 1.3. Hacı Mahmud Əfəndinin yaşayış evi. Kitabə 2

Şəkil 1.4. Hacı Mahmud Əfəndinin yaşayış evində saxlanılan şəxsi əşyaları

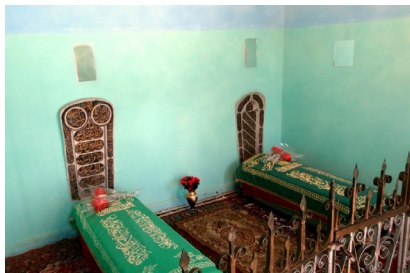
Şəkil 2.1. Müsafirxana (qonaq evi)

Şəkil 2.2. Müsafirxana (qonaq evi). Kitabə

Şəkil 3.1. Hacı Mahmud Əfəndinin türbəsi

Şəkil 3.2. Hacı Mahmud Əfəndinin türbəsi. Kitabə

Şəkil 3.3. Hacı Mahmud Əfəndinin məzarı

Şəkil 4.1. Kənd məscidi

Şəkil 4.2. Kənd məscidi. Kitabə 1

Şəkil 4.3. Kənd məscidi. Kitabə 2

NATƏVANIN POEZİYASINDA GÜL-ÇİÇƏYİN TƏSƏVVÜFİ SEMANTİKASI

Mystical Semantics of Flower in Natavan's Poetry

Prof.Dr. Tahirə Məmməd

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.124.

Xülasə

Xurşidbanu Natəvanın musiqililiyi, cəzbedici, düşündürücü, orijinal təsvir və ifadə vasitələri ilə maraqlı doğuran şeirləri ilk növbədə kədərli, nisgilli ovqatı ilə diqqət cəlb etmiş və bunun səbəbi tədqiqatlarda, əsasən, şairənin şəxsi həyatında, Qarabağda yaşadığı itkilərlə əlaqələndirilmişdir. Şairənin üzvləşdiyi müsibətlər, sözsüz ki, onun ovqatına və yaradıcılığına təsirsiz ötüşməmişdir. Natəvanın şeirləri dərdlə bərabər həm də tükənməz eşq, enerji qaynağıdır. Bu ikiliyin vəhdəti təsəvvüfi situasiya və yaşantılarda ifadəsini tapır. Həmin situasiya və yaşantılar Natəvanın şeirlərində rəmzləşən daxili məzmun qatı və şeirlərinin arxitektonikasında zikrvari dövrvilik yaradan poetik fiqurlarla üzə çıxır.

Şeirlərini təsəvvüfə bağlayan və onlara çoxqatlı məzmun verən elementlər sistemində gül və çiçəklərin xüsusi yeri var. Natəvan öz ruh aləmini ifadə etmək üçün yaradıcılığında gül, qərənfil, bənövşə, süsən, lələdən ornament kimi istifadə etmişdir.

Açar sözlər: Natəvan, gül, lələ, bənövşə, təsəvvüf, kədər, eşq

Abstract

Khurshidbanu Natavan's poetry, for its musicality, captivating, thought-provoking, and unique ways of description and expression, first of all drew attention to their sorrowful, gloomy atmosphere, which was mostly related to the losses in poet's personal life in Karabakh in the researches. Of course, the misfortunes faced by the poet, had an impact on her mood and creative work. Poems by Natavan are both heartbreaking and a never-ending source of love and vitality. Mystical circumstances and experiences express the unity of this duality.

These circumstances and experiences are manifested in the layer of internal content symbolized in Natavan's poems, as well as in the architectonics of her poems with poetic symbols that create a remembrance cycle.

Flowers play a significant role in the system of components that link her poems to Mysticism and have a multi-layered content. Natavan adorned her spiritual environment by using roses, carnations, violas, irises, and tulips as an ornament.

Keywords: Natavan, flower, tulip, violas, mysticism, sorrow, love

Ayrı-ayrı xalqlarının dünyabaxışlarında qədim zamanlardan rəqəm, rəng, quş və güllərin magik gücə malik olması haqda geniş yayılmış inanclar mövcuddur.

Ədəbi mətnlərə nəzər salanda, az qala, hər bir xırda çiçəyin belə öz gerçək anlamından başqa bir də işarəviləşmiş funksiya daşdığına şahidi oluruq. Bu baxımdan

qərənfil, qızılgül, süsən, bənövşə, lalə, xrozantima kimi güllər hər biri hansısa gizli-liyin və əlamətin ifadəçisidir.

Natəvan üçün gül aşıq və məşuqun vəhdətə vardığı gözəllikdir, sinəsi dağlı lalə ayrılığı üst-üstə qalanmış, kədər, həsrət düyünü vurulmuş qəlbə bənzədilir, qərənfil ağılnı itirmiş, pərişan aşıqdır, süsən naz, nəzakət rəmzidir, bənövşə səhralarda ba-harın eşqi ilə pərişanhal olan aşıq, "yahu" deyib zikr eləyən dərvişdir...

Lalə klassik Şərq poeziyasında həm bağına od düşmüş aşıqı, həm də Allahı rəmzləşdirir. Eyni hərflərlə Allah, hilal və lalə yazıldığından o, aşıqın özündən çox onun yolunu nurlandıran məşuqu ifadə edir. Bu vəhdət Xətayinin "Dəhnamə"sinin "Bahariyyə" bölümündə açıq ifadə olunubdur:

Lalə oturur başında tacı,

Heç sərvərə yoxdur ehtiyacı.

Lalə gecələr yaxıb çırağı

Aşıq ciyərinə çəkdi dağı [Xətayi 2005, 246]

İkinci beytdə lalə, hilal və Allah arasında assosiasativ əlaqə əksini tapır.

Təsəvvüfdə lalə qəlbi və qəlblə Allahın birliyini simvolizə edir. Natəvan bağı, qəlbi ilə lalə arasında yaratdığı təşbehə həm öz dərdini bəyan edir, həm də laləni bağı-rına nəqş edir, qəlbi və lalə eyniyyət qazanır:

Bahar laləsi tək bağırim oldu qan, ölürəm! [Natəvan 1956, 36]

Lalənin bağı qönçəsi ilə özünün sinəsində düyün bağlayan gizli dərdlərini müqayisə edir ki, bu da yenidir:

Nəzər qıl, qönçeyi-lalə misalı bir-biri üstən

Çəkilmis sinəmə, gör kim, necə dağı-nəhan, sənsiz! [Natəvan 1956, 39]

Şairənin oğul həsrəti, ayrılıq və itkilərdən düçar olduğu yanğı bu misralarda aydın ifadə olunub. Lakin şeirin üslubu, anlatma tərzindəki başqa bir yaddaş qatının – təsəvvüfi anlamın da varlığını qəbul etməyə əsas yaradır. Ayırılıq təqdim etdiyimiz bu misra və beytin aid olduğu qəzəllər Natəvanın həyat hekayəsinə bəlad olmadığı halda bütövlükdə təsəvvüfi eşq tərənnümü kimi dəyərləndirilə bilər. Bu isə təsadüfi deyil. Şairə çox güman ki, şəxsi kədərini ilahi axara yönləndirərək özündə dözümlü, dəyanət tapmışdır.

Güllərin içərisində bütün fərqli mədəniyyətlərdə özünəməxsus yeri olan qızılgül poeziyada daha geniş yayılmışdır. Mifoloji, dini və təsəvvüfi məzmunlu qızılgül, poeziyada daha çox gül adıyla bilinməkdədir.

Folklor və divan, antik yunan, Roma, hind ədəbiyyatlarında, ədəbi cərəyanlarda, fərqli ədəbiyyat və mədəniyyət tiplərinin hər birində gül işarəvi element kimi mövcuddur.

Xristianlığa görə, qızılgül işgəncə və əzabdan tökülən qanın, digər tərəfdən, müqəddəs günahsızlığının, bəkirəliyinin simvoludur. Qan və gül arasındakı yaxınlıq hələ qədim dövrdən mövcud idi: ölümcül yaralanan Adonisin qanını Afroditə iksirlə qarışdırır və ondan qan rəngində güllər yaranır; qızılgülün rəngi əvvəllər ağ imiş, Adonisi axtaran Afroditanın bədənini yaralayan tikanlardan üstünə tökülən qandan gülün rəngi qızarıb [Веселовский]. Bir rəvayətə görə, qədim yunanlara qızılgül Afroditə doğularkən onun üzərində olan köpüklərdən yaranmışdır.

Romalılar qızılgülün yaranışını başqa cür əfsanələşdirir; İlahə Diana gözəl Rodontanı arxasınca düşüb, narahat edən kişilərdən qorumaq üçün onu qızılgülə, kişiləri isə onun saplağındakı tikanlara çevirir. Orta çağda isə tavana asılan qızılgül salonda

gedəcək söhbətlərin gizliliyinə işarə edirdi. Gülün altında anlamına gələn və bu gün də istifadə olunan latınca "sub rosa" terminin əslində bu yozuma bağlıdır [Çiçək Bakımı - Çiçək Sepeti].

Yaxın Şərqdə daha çox yayılan rəvayətə görə, məşuqu rəmləşdirən gül öz rəngini aşıqı olan bülbülün qanından almışdır. Gül ona görə dəyərlidir ki, o özündə aşıqla məşuqu birgə yaşadır; vəhdəti-vücudu əks etdirir. O, həm də İslam Peyğəmbərini simvolizə edir, iyini onun tərindən aldığı söylənilir.

Bir rəvayətə görə isə, qızılgülün əslində cənnətdədir. O, Adəm ilə Həvvanın cənnətdən qovulmasından sonra utandığından qızarıb [Çiçək Bakımı - Çiçək Sepeti].

Yaxın Şərq ədəbiyyatının süjet və motivlərindən maksimum səviyyədə faydalanan Dante qızılgülün rənginin qırmızılığını İsanın tökülən qanı ilə əlaqələndirir; mələklər onun qanı ilə ağ, parlaq qızılgülləri boyayırlar (Веселовский). "İlahi komediya"da qızılgül həm də Məryəmin rəmsidir.

Qızılgülün gerçək varolan və ilahi eşqlə bağlılığı, bülbül və gülün vəhdəti Qərbdə Şərq ənənəsi kimi yaşamaqla çox güclü bir cazibə yaratmışdır. Qərbdə gül nə qədər cəzbedici olsa da, o Şərq gülü kimi ilahi vəhdəti ifadə etmir. Şərqi gülü bulbul ilə vəhdətdədir və eşqi təmsil edir. O eşqi ki, orada aşıq canını verib məşuquna qovuşur. Qərb ədəbiyyatına Şərq motivli gülün girişi fransızlara aid "Gülün romanı" (1277-ci ildə yazıya alınmışdır) [Çiçək Bakımı - Çiçək Sepeti] ilə başlayır. Lakin süjet yaradan gül taleyi, gül-bülbül macərəsi Qərb ədəbiyyatında Oskar Uayldın "Gül və bülbül"ündən [Ikram 2006] sonra məşhurlaşır. Oskar Uayld əsərinin süjetini qurarkən birbaşa Füzulidən, Hafizdən bəhrələnir. Lakin hər nə qədər Şərq motivini alsada, onun həllini bir qərbli ruhu ilə reallaşdırır; sonda "aşiqi" bülbülün eşq üçün fəda etdiyi canı və "məşuqu" aşıqın onun üçün gətirdiyi gül maraqlandırmır.

Müasir dünyə ədəbiyyatında gülün yeni bir sehlə doğuşu Umberto Ekonun "Gülün adı" və Xorxe Luis Borxesin "Paraselsin qızılgülü" əsərləri ilə gerçəkləşdi.

Xorxe Luis Borxes Şərqi gül, kimyagər, ustad-şagird motivləri üzərində qurduğu "Paraselsin qızılgülü" hekayəsində qızılgül xüsusi magik element kimi təqdim olunur [Борхес 1997]

Umberto Eko gülün adını elə-belə işlətdiyini söyləyir [Eco 2016]. Lakin Ekonun bu postmodernist romanındakı dedektiv elementlər və gizlinlərin aranması əsərin adının semantik yaddaşına həm orta çağ mədəniyyətindəki gizlinliyi ("sub rosa"), həm də Şərqdə varlığın mahiyyətinə yönəlmiş rəmzi vəhdəti hopdurmuşdur; bu isə mistifikasiyaya yol açmaqla romanın sehliliyini qüvvətləndirmişdir.

Natəvan XIX əsrdə bir klassik ənənə davamçısı olmaqla gül və eşq motivinə yarıdıcılıqla yanaşaraq orijinallıq və yenilik göstərir. Füzuliyə böyük rəğbət bəsləyən Natəvan şeirlərində gül-bülbül münasibətlərini özünəməxsus tərzdə ifadə etmişdir. Natəvanda gülün gözəlliyi və parlaqlığı onun uğrunda canından keçən bulbul-süz mümkün deyil; gül açılması üçün bülbülü gözləyir, bülbülsə eşqdən aqlını itirib sinəsini tikana çırpır...

İstər Füzulidə, istər Hafizdə, istər Oskar Uayldda gül bülbülün qanını töküüb. Gül hər nə qədər məşuq olsa da o qan tökmədə, bir qədər günahkar təsiri bağışlayır.

Natəvanda gül bulbul qanı ilə gözəllik tapır və o gəlib çatmadan açmır, gül bülbülün qanından can alır, ikisinin vəhdətindədir gözəllik:

Cahanda zərrə qədər olmaz, ey könül, xəndan,

Ki, xuni-bülbül əgər olmasa qəzası gülün [Natəvan 1956, 15].

Gülün bülbül həsrəti, məşuqun aşiq hicranı gül-bülbül eşqinə qadın münasibətinin şüurlaltı sızmasının da nəticəsidir. Qəzəlin sonunda özünü güllə eyniləşdirən şair aşiqi olduğu gül qədər eşqdən rəng ala bilmədiyini bildirir:

Tutardı, xuni-cigərdən olaydı gər sirab,

Günəş tək hər tərəfi, Natəvan, ziyası gülün [Natəvan 1956, 15]

Natəvanın şeirlərinə gül ya məşuq kimi təqdim olunur, ya da gözəlliyi, təzəliyi bildirən bənzətmə kimi verilir.

Şairə gül aşıqlığını həm də ana-oğul sevgisində istifadə edir. Vaxtsiz itirdiyi oğlu Mirabbasın və ayrılığına məcbur olduğu Mehdiqulunun həsrətindən şeirlər yazanda balalarını güllə, özünü isə fəğan çəkən bülbülə oxşadır. Oğlu Mirabbasın ölümünə həsr etdiyi "əfsus" rədifli qəzəlində yazır:

Keçibdi mövsimi-gül, getdi novbahar, əfsus!

Qalıbdı bülbülü-biçarə xarü-zar, əfsus!

Riyazü-izzü şərəfətdə bir gül açmışdı,

Qopardı ol güllü gülçini-rüzgar, əfsus!

O gül ki, qibtə edərdi ona behişt-i-çəmən

Tutubdu indi yer altında o, qərar, əfsus! [Natəvan 1956, 57]

Natəvanın qərənfilə yazdığı şeirində də güldə olduğu kimi vəhdət halı tərənnüm edilir; o, həm aşiqin, həm də məşuqun əhvalını əks etdirir. Şeirdə qərənfil bir tərəfdən ağılı itirmiş, pərişan aşiqdir:

Səni gülşən ara aşıftə gördüm,

Yəqin bildim tutub sevda, qərənfil! [Natəvan 1956, 44]

Başqa bir tərəfdənsə üzü hicablı gözəldir:

Üzündən pərdeyi-nazın kənar et!

Unutma aşiqi, haşa, qərənfil! [Natəvan 1956, 44]

Yenə də aşiq münasibətinin içində bir qadın həssaslığı, qadın hissələrinin məhrəmliyi, məşuqa doğmalığ iltifatı duyulur, eyni zamanda, aşiq və məşuq eyni semantik fiqurda təqdim olunur.

Natəvanın şeir həsr etdiyi güllərdən biri də süsəndir. Klassik poeziyada süsən əsasən qılınc, xəncər, gözəlin kirpiyi, nazı ilə əlaqələndirilmişdir. Şeirdə Natəvan süsənin naz və nəzakətini önə çəkib çiçəyi vəsf edir, nazlandırır, əzizləyir, onu yaşatmaq, başa girən bağbanlardan qorumaq üçün şəklini çəkir, eyni zamanda həm rəsmi, həm də çiçəyi əzizləyir. Şəkli də "lütfi-təb ilə", şeir yazdığı kimi çəkdiyini bildirir:

Bu qədər lütfü nəzakət kim sənün hüsnündədir,

Lütfi-təb ilə səni ol Natəvan çəkmiş məgər? [Natəvan 1956, 19]

Divan ədəbiyyatının, eləcə də təsəvvüf poeziyasının əsas çiçəklərindən biri bənövşədir. Klassik türk şeiri üzərində aparılan araşdırmalarda bənövşənin əsasən "Mecnûn, Ferhâd, âbid, mürîd, âbdâl, secde eden kimse, namaz kılan kimse, günâhkâr, suçlu, sarhoş, mestâne, yaşlı kimse, serefgende, gedâ, kul, hizmetçi, dîvâne, pervâne, uğru, güzel, sevgili, hindü-beçe, dilâver, delikanlı, utanmış kimse, 'attâr, cirit oyuncusu" (Bayram 2007, 215) kimi mənalarda işlənildiyi qeyd olunur. Ədəbiyyat tariximizdə bənövşədən bəhs edərək ilk növbədə Qurbaninin bu çiçəyi iki cahanı birləşdirən element kimi təqdim etdiyi məşhur şeir yada düşür:

"Mələklərimi dərmış, Göydən gətirmış

Heç yerdə görmədim düz bənövşəni"

Bu şeirdə bənövşə göydən gəlib göylərin ayrılığını çəkən, qürbətdə qalan, eşqdən, həsrətdən boynu əyri bitən aşiq, eyni zamanda, real anlamda gözəlin tər buxağına bəzək verən cazibədar çiçəkdir.

Türk divan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Qaramanlı Nizaminin gözündə isə bənövşə ayrılıqdan beli bükülən, alını yerə qoyub, qulluq məqamına çatan aşiqdir: Xəttin qəmiylə qəddi büküldü mənəkşənin

Görməzmişən ki başı ayağındadır dəxi [Pala 2005, 305]

Natəvana görə isə fələk rənginə bənzəyən bənövşə səhralarda baharın eşqi ilə pərişanhal olan aşiq, "yahu" deyib zikr eləyən dərvişdir:

Nəçün gülşənlərin tərkin qılıbsan?

Düşübsən çöllərə dilcu, bənövşə!

Belə qəddin bükülmüş, pirlər tək,

Deyirsən sübhü-şam yahu, bənövşə! [Natəvan 1956, 45]

Natəvanın şeirlərindən seçib təqdim etdiyimiz beytlərdən də görüldüyü kimi, o həm təsəvvüf poeziyasının üslubi xüsusiyyətlərindən istifadə etmiş, həm də öz dünyəvi kədərini ilahi eşq və kədərlə birləşdirib dövrünün gərdisindən aldığı yaralara qarşı dözümlü, dəyanət göstərmişdir. O, bir divan şairi kimi duyğu və düşüncələrini sadə dillə yox, təsəvvüf poeziyasının semantik zənginliklərindən istifadə edərək çatdırır. Şairənin poetik dili onun daxili dünyasından kənar qalan zahiri çalar deyil; içindəki fərdi kədərini ilahi hüzn və ayrılıq hicranında əritmək yaşantısının bədii ifadəsidir.

Ədəbiyyat:

İkram 2006

Çinar İkram. Aşkın Felsefesi: Gül ile Bülbül // Eğitim Dergisi. Sayı: 11. Mart 2006

Çiçek Bakımı - Çiçek Sepeti

Çiçek Bakımı - Çiçek Sepeti . [www.ciceksepeti.com/cicek-bakimi..\(int,1\)](http://www.ciceksepeti.com/cicek-bakimi..(int,1))

Pala 2005

İskender Pala. Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü. İstanbul, Kapı Yayınları, 2005.

Eco

Umberto Eco - Gülün adı - Kitabxana.Net <http://kitabxana.net/files/books/file>

Xətayi 2005

Şah İsmayıl Xətayi. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb

Борхес 1997

Хорхе Луис Борхес. Роза Парацельса - Lib.ru http://lib.ru/BORHES/rose_par 21 iyun, 1997.

Natəvan 1956

Xurşid Banu Natəvan. Əsərləri. Bakı: Azərnəşr.

Веселовский

Веселовский А.Н.. Из поэтики розы // dugward.ru/library/.../veselovskiy_alexandr_iz_poetiki_rozy.html

Bayram 2007

Yavuz Bayram. Klasik Türk Şiirinde Duyguların Dili:Çiçekler // Turkish Studies Volume 2007, 2/4, 209-218

ORTA ƏSR QƏRB FƏLSƏFƏSİ VƏ MİSTİSİZM

Medieval Western Philosophy and Mysticism

Dos.Dr. Kəmalə Pənahova
Bakı Dövlət Universiteti
Dos.Dr. Gülnarə Səfərova
Azərbaycan Tibb Universiteti

Xülasə

"Göylərə ucalmağın fəlsəfədən qeyri yolu yoxdur"
İ.S.Eriugen (IX əsr)

Fəlsəfi fikir öz tarixi inkişafının müxtəlif mərhələlərində bir çox paradoksal məqamlarla rastlaşmışdır. Ruhu teologiya olan orta əsr Qərb fəlsəfəsi özündən əvvəlki Antik dövrdə hökmran din olan büt-pərəstlik və panteist fəlsəfədən fərqli olaraq xristian dini və monoteizmə əsaslanmaqla ruh və bədən, etiqad və zəka, mahiyyət və mövcudluq, ölüm və həyat problemini aparıcı xətt kimi qəbul etmişdir. Təfəkkürün varlığı, ruhun təbiətə münasibəti orta əsr fəlsəfəsində "dünya Allah tərəfindən yaradılmışdır, yoxsa əzəldən mövcuddur" şəklini alır. Bütün mövcudatın əsasında kainatı, təbiəti götürən və bununla da kosmoloji xarakter daşıyan qədim Yunan fəlsəfəsindən fərqli olaraq orta əsrlər fəlsəfəsi üçün hər şeyi, mövcudluğu təbiət deyil, vahid Allah müəyyən edir. Monoteizmin əsasında bir-biri ilə qırılmaz əlaqədə olan iki mühüm prinsip durur: yaradıcı ideyası və ilahi vəhy ideyası. Bunlardan biri orta əsr fəlsəfəsinin ontologiyasının, ikincisi isə idrak haqqında təlimin, yəni qnoseologiyanın əsasını təşkil edir.

Keçdiyi patristika və sxolastika mərhələlərində apologetika, ekzegetika, kreasionizm, teodiseya, esxatologiya, universalilər ilə bağlı nominalizm və realizmin mübarizəsi və ondan doğan konseptualizm ideya və cərəyanları ilə müşayət olunan Orta əsr Qərb fəlsəfəsi ilahiyyətin fəlsəfə ilə vəhdətini təmin etmişdir.

Orta əsrlər Avropaya prinsipial olaraq fərqli dini fəlsəfi baxış da bəxş etmişdir. Belə ki, kilsə əhkamlarına mistikəsinə yanaşma Orta əsr Qərb fəlsəfəsinin özünəməxsus mərhələsidir. İnsanın Allahla bilavasitə əlaqəyə girmə, hətta onda "ərimə" kimi qabiliyyətinə inam mistikanın əsasını təşkil edir. Yaradıcı ilə əlaqədə əldə olunan bu subyektiv hiss Orta əsr Qərb mistisizminə görə Allah haqqında ilahi təlimdən daha üstün məqam hesab edilirdi. Bu dini-mistik cərəyanın ən böyük nümayəndəsi Bernar (1091-1153) olmuşdur. Fərdi ruhun hər hansı hissi ehtirasdan təmizlənməsi (katarsis) yolu ilə Allahı hiss etmək Bernar mistisizminin ana xəttini təşkil edirdi.

Sonrakı dövrlərdə Yakob Byöme, Mayster Ekxart, İoann Tauler, Valentin Vayqel və b. təmsalında Qərb mistisizminin müxtəlif versiyalarına rast gəlinir.

Orta əsr Qərb mistisizmi və sxolastikası arasındakı polemika insanların dinə cəlb edilməsi, eləcə də xristian dünyagörüşü və əhkamlarının müdafiəsi və əsaslandırılmasında iki başlıca istiqamətin: dini intellektualizmlə onun alternativinin mübarizə və mübahisəsinin əsasını qoymuş oldu.

Açar sözlər: fəlsəfə, din, sxolastika, patristika, mistika.

Abstract

"No one enters heaven except through philosophy"
C.S.Eriugena (IX century)

Philosophical thought has come across many paradoxical points at different stages of its historical development. Medieval Western philosophy, whose spirit was theology, unlike paganism and pantheistic philosophy, which was the dominant religion in preceding ancient times, based on Christian religion and monotheism, accepted the problem of soul and body, faith and intelligence, essence and existence, death and life as the leading line. The attitude of thought to existence, the soul to nature in medieval philosophy takes the form "the world is created by God or exists from time immemorial". Unlike ancient Greek philosophy, which takes the universe, nature as the basis of all existence, and thereby has a cosmological character, not the nature, but a single God determines everything, existence for medieval philosophy. Monotheism is based on two important principles that are inextricably linked with each other: the creative idea and the idea of divine revelation. One of them forms the basis of the ontology of medieval philosophy, and the second of the training on intellect, that is, gnoseology.

Medieval Western philosophy accompanied by ideas and trends of apologetics, exegesis, creationism, theodicy, eschatology, struggle of nominalism and realism in relation to universals and conceptualism at the stage of patristics and scholastics that it passed ensured unity of theology with philosophy.

The Middle Ages also gave Europe a fundamentally different religious philosophical view. Thus, a mystical approach to church dogma is a peculiar stage of Medieval Western philosophy. Belief in a person's ability to enter into direct contact with God and even "melt" in him forms the basis of mysticism, and this subjective feeling obtained in a relationship with the Creator was considered according to medieval Western mysticism a more superior point than divine teaching about God. The greatest representative of this religious-mystical trend was Bernard (1091-1153). Feeling God through purification of the individual soul from any lusty passion (catharsis) formed the main line of Bernard mysticism.

In the following periods we encounter different versions of Western mysticism as with Jacob Bohme, Meister Eckhart, Johannes Tauler, Valentin Weigel and others.

The polemics between medieval Western mysticism and scholasticism laid the foundation for the two main directions in attracting people to religion, as well as protecting and justifying Christian world-view and dogmas: struggle and debate of religious intellectualism and its alternative.

Keywords: philosophy, religion, scholastics, patristics, mysticism.

Xronoloji müxtəlifliyə, yerli özünəməxsusluğa baxmayaraq, feodalizm özünün ümumi qanunauyğunluqları ilə dünyanın hər yerində mahiyyətə demək olar ki, eyni olmuş, onun xarakterik əlamətlərinə hər yerdə təsadüf edilmiş, din feodalizm sisteminin ümumi sintezi kimi cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə nüfuz edə bilmişdi. Kilsə iqtisadi cəhətdən mərkəzləşmiş nüfuzlu təşkilata çevrilmiş, mədəniyyət, təhsil sahəsində inhisarçılığın bərqərar olmasına nail olmuşdu. Hüquqşünaslıq, təbiətşünaslıq, fəlsəfə ilahiyətin ayrı-ayrı sahələri kimi öyrənilir, onların məzmunu kilsə təliminə uyğunlaşdırılırdı. Orta əsrlər öz tarixini Qərbi Roma imperiyasının süqutundan (476-cı il) başladığı halda, bu dövrün fəlsəfi təlimi II əsrdən etibarən formalaşır. Özündən əvvəlki

Antik dövrdə hökmran din olan büt-pərəstlikdən və panteist fəlsəfədən fərqli olaraq xristian dininə və monoteizmə əsaslanan orta əsrlər fəlsəfəsi mahiyyətcə əsaslı şəkildə bir-birindən fərqlənirdi. Allah ideyasını əsaslandırmaq, ruh və bədən, etiqad və zəka, mahiyyət və mövcudluq, ölüm və həyat problemi bu fəlsəfənin aparıcı xəttini təşkil edirdi. Təfəkkürün varlığı, ruhun təbiətə münasibəti məsələsi orta əsr fəlsəfəsində "dünya Allah tərəfindən yaradılmışdır, yoxsa əzəldən mövcuddur" şəklini alır. Bütün mövcudatın əsasında kainatı, təbiəti götürən və bununla da kosmoloji xarakter daşıyan Qədim Yunan fəlsəfəsindən fərqli olaraq orta əsrlər fəlsəfəsi üçün hər şeyi, mövcudluğu təbiət deyil, vahid Allah müəyyən edir. Monoteizmin əsasında bir-biri ilə qırılmaz əlaqədə olan iki mühüm prinsip durur: yaradıcı ideyası və ilahi vəhy ideyası. Bunlardan biri orta əsr fəlsəfəsinin ontologiyasının, ikincisi isə idrak haqqında təlimin, yəni qnoseologiyanın əsasını təşkil edir.

Monoteist dini ehkama görə, vahid və hər şeyə qadir Allah dünyanı heçdən yaratmışdır, hər şey Allahın iradəsi ilə baş verir, o öz varlığında ilahi qüdrətdən asılıdır. Bu cür kreasionist baxış ilahi varlığın kosmosdan, təbiətdən qat-qat yüksəkdə, yəni məkan və zaman xaricində durduğunu ehtiva edir. Antik dövrlərdə olduğundan fərqli olaraq daha idrakın obyektinə təbiət deyil, Allahın və ruhun dərk edilməsidir.

Orta əsr fəlsəfəsinin mühüm cəhətlərindən biri də onun ümumi ruhunun monoteist vəhy ilə antik fəlsəfənin sintezindən təşkil olunmasıdır. Belə ki, xristianlığın təsir dairəsi genişləndikcə onun ehkamlarının rəsonal sübuta olan ehtiyacı daha çox antik filosofların təliminə müraciət etmək zərurətini reallaşdırırdı.

Orta əsr Qərbi fəlsəfəsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri Allah, dünya, insan və onun tarixi ilə bağlı biliklər paradoksmasının incilə ilə sıx bağlılığı; yalnız Sözlə istinad etməklə hər bir şeyə ekzeqetik, izahedici yanaşma tərzinin üstünlüyü; Allaha və dünyadakı şər və ədalətsizliyə haqq qazandıran təlim kimi teodiseya, dünyanın və insan taleyinin qabaqcadan müəyyənliyini qəbul edən təlim kimi isə esxatologiyanın tərənnümü kimi müddəalarla bağlı idi.

Xristian fəlsəfəsinin birinci mərhələsi patristika, ikinci mərhələ isə sxolastika adlanır. Patristika (latınca pater - ata deməkdir) mərhələsi II - VII əsrləri əhatə etmişdir. Onun özü də 3 əsas dövrə bölünür: 1) apolostol dövrü (II əsrin ortalarında); 2) apologetika dövrü (IV əsrdə); yetkin dövr (VI əsrdə).

Patristika mərhələsinin inkişafının ilk iki dövründə monoteizm, Allahın transendentliyi, İsa məsih haqqında təlimlərə, kreasionizm, teodiseya və esxatologiya kimi problemlərə xüsusi diqqət yetirilir.

Bu dövrün əsas polemikası fəlsəfəyə olan münasibət ilə bağlıdır. Özünü etiqada həsr etmiş dindən fərqli olaraq, idrak və biliyi əldə rəhbər tutan fəlsəfə bir elm kimi yaşamaqdır, yoxsa yox? - sualına verilən cavaba görə filosoflar iki qrupa ayrılmışdılar. Patristika mərhələsinin ilk nümayəndələrindən biri olan İsgəndəriyyəli Kliment (215) fəlsəfənin din ilə ziddiyyət təşkil etmədiyini, onun idrakın daha mükəmməl pilləsi olan etiqada hazırlıq olduğunu israr edir və bununla da həmin dövrün digər görkəmli nümayəndəsi olan Tertullianın (160 - 220), etiqadın əsas müddəalarının idrakdan kənar olduğunu və onları əqlə dərk etməyin mümkün olmadığını bəyan edən, - "Credo, quia absurdum" - "Dərk etməsəm də, etiqad edirəm", - formuluna qarşı çıxırdı.

Patristika mərhələsinin ən mötəbər nümayəndələrindən biri Avreli Avqustindir (354 - 430). "Akademiklər əleyhinə", "Ruhun ölməzliyi haqqında", "Həqiqi din haqqında", "Azad iradə haqqında" və s. kimi əsərlərin müəllifi olan Avqustin də öz sələfi Tertullian kimi ilahi mahiyyətin transendentliyini iqrar edir, əql üzərində iradənin, bədən üzərində ruhun birinciliyini sübut etməyə çalışırdı. Avqustin Allahı əbədi, sonsuz varlıq hesab edir, aləmin, mövcudatın Allahın məhsulu olması fikrini irəli sürürdü.

Onun yaradıcılığının ziddiyyətli tərəflərisə diqqəti cəlb edir: 1)Avqustinə görə bir tərəfdən həqiqətə ayrı-ayrı fərdlər nail ola bilərlər, digər tərəfdən isə o, həqiqətin yalnız və yalnız kilsənin imtiyazında olmasını iddia edir; 2)Bir tərəfdən həqiqətin obyektivliyini sübut etməyə çalışırsa, digər tərəfdən həqiqəti Allahın töhvəsi hesab edir; 3) insan bədəninin şər qüvvələrdən kənar olmasını, eləcə də şərin mənbəyinin bədənin istəyi ilə bağlı olması haqqında ziddiyyətli fikir irəli sürür. (Августин 1980, 210)

Bütün bu ziddiyyətlərə baxmayaraq Avqustin orta əsrlərin mənəvi aləminə böyük təsir göstərmiş, onun fəlsəfəsi antik dövr Platon fəlsəfəsi ilə orta əsrlər fəlsəfəsi arasında əhəmiyyətli bir əlaqə yaratmışdı.

Patristika mərhələsinin digər nüfuzlu nümayəndəsi Boetsi (324 - 480) idi. Orta əsr Qərbində qədim yunan dilinin unudulmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qaldığı bir məqamda Boetsi həndəsə, astronomiya, musiqişünaslıq, dialektika və s. dair əsərləri latın dilinə tərcümə etməklə Qərbi Avropa təhsil sistemində bu fənlərin tədrisində əhəmiyyətli mühit yaratmışdı.

Onun məntiq və gnoseologiya sahəsindəki tərcümələri və şərhləri orta əsr fəlsəfəsinin sonrakı inkişafında mühüm rol oynayır. Xüsusilə də Boetsinin latın dilinə tərcümə etdiyi Aristotelin "Kateqoriyalar" və Porfirinin "Müqəddimə" əsərləri erkən orta əsr məntiqinin əsasını təşkil etmişdi. Boetsinin sırf fəlsəfi irsi onun "Fəlsəfə təskinliyi haqqında" traktatında əxz olunmuşdur. Bu traktatda Avqustin fəlsəfəni ənənəvi olaraq "müdrikliyə sevgi, müdrikliyi aramaq və müdrikliklə dostluq" elmi kimi müəyyən edir, nəzəri müdrikliyə olan Allahdan fərqli olaraq, əməli müdrikliyə olan fəlsəfənin insana Allaha pərəstiş etməyi, səma qaydasınca yaşamağı öyrətmək missiyasını daşıyan bir elm kimi yaşamaq hüququna malik olmasını iqrar edirdi. O, ayrılıqda götürülmüş hər bir cisimdə mahiyyət (essentsiya) və mövcudluq (ekzistensiya) kateqoriyalarını qarşı-qarşıya qoymaqla mürəkkəb və əhəmiyyətli bir fəlsəfi problemi gündəmə çıxarmışdı. Boetsi mövcudluq və mahiyyətin eyni olmadığını, lakin onların ən sadə substansiya olan Allahda üst-üstə düşdüyünü, yaradılan şeylərin isə mürəkkəb olduğunu, onların mövcudluğu ilə mahiyyətinin uyğun gəlmədiyini, eyniyyət təşkil etmədiyini göstərmişdir. Boetsiyə görə şeylərin mahiyyəti həmin şeylərin təriflərində, anlayışlarında ifadə olunurlar və biz onları zəka vasitəsilə dərk edirik. Şeylərin mövcudluğunu isə təcrübədən, onlarla bilavasitə əlaqədən duyuruq, onlar hər şeyə qadir olan yaradıcının iradəsinin gördüyü işdən irəli gəlmədiyindən şeylərin anlayışına daxil olmur. Qeyd etmək lazımdır ki, Boetsinin mövcudluq və mahiyyətə dair məntiqi ideyaları sonrakı dövrlərdə orta əsr sxolastikasının inkişafına həlledici təsir göstərmiş və məşhur "universalilər" haqqında təlimin əsasını qoymuşdu.

Orta əsr xristian fəlsəfəsinin ikinci mərhələsi sxolastikadır (yunanca shole - məktəb deməkdir). Sxolastika - məktəblərdə tədrisdə hakim olan orta əsr xristian fəlsəfəsidir. Sxolastika fəlsəfəsi aşağıdakı üç dövrə bölünür: birinci dövr - erkən sxolastika adlanır. Bu dövr VIII əsrdən XII əsərə qədər davam edir; ikinci dövr - sxolastikanın tərəqqi dövrüdür, bu yalnız XIII əsri əhatə edir; üçüncü dövr - son dövrün sxolastikasıdır, o, XIV-XV əsrlərdə mövcud olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə ilahiyyətin "kənzinə" çevrilmiş fəlsəfənin qarşısında duran vəzifə həqiqəti müəyyən etməkdən ibarət deyildi. Çünki həqiqət artıq dini kitablarda vəhylər vasitəsilə müəyyənləşdirilmişdi. Əsas vəzifə vəhylər vasitəsilə müəyyən edilmiş həqiqəti əql fəlsəfəsinin köməyiylə, sübuta yetirməkdən ibarət idi. Burada aşağıdakı üç məqsəd güdüldü: birincisi, əql və fəlsəfə vasitəsilə etiqad həqiqətinə nüfuz etmək və onun məzmununu insanın ağılasığan ruhuna yaxınlaşdırmaq, ikincisi, fəlsəfi metodlar vasitəsilə dinə və ilahiyyət həqiqətlərinə sistemlilik forması vermək. Üçüncüsü, fəlsəfi dəlillərdən istifadə etmək yolu ilə müqəddəs

həqiqətləri tənqiddən xilas etmək.

Orta əsrlər fəlsəfəsinin ən mühüm və xarakterik cəhətləri nominalizm ilə realizmin mübarizəsində öz əksini tapmışdır. XI əsrdən başlanan bu polemika əvvəlcə əsas sxolastik məsələ olan "Allahın varlığının vahidliyi ilə onun Allah ata, Allah oğul, Allah müqəddəs ruhdan ibarət olan "üçlü şəxs olmasını necə başa düşməli" sualı ətrafında cərəyan etmişdir. Sonralar genişlənən bu polemika həmin sualın hüduqlarından kənara çıxaraq əsl fəlsəfi xarakter almış və əslində tək cə ilə ümuminin dialektikasına çevrilmişdir.

Ümumi anlayışların ("universalilərin") mahiyyəti ilə bağlı qızğın mübahisə aparən nominalistlər ilə realistlər obyektiv olan, hiss üzvləri ilə qavranılan ayrı - ayrı şeylərin, yoxsa əksinə, ümumi anlayışların birinciliyi, reallığı, təfəkkürün fəaliyyətinin məhsulu olması problemini həll etməyə, idrakın, şeylərdən anlayışlara, yoxsa anlayışlardan şeylərə doğru getdiyini aydınlaşdırmağa çalışırdılar. (Гегель 2006, 210)

Nominalistlər (nomina - lat. ad sözüdüdüdür) təsdiq edirdilər ki, ümumi anlayışlar real olaraq mövcud deyildir, bunlar təbiətdəki şeylərin və hadisələrin müəyyən ümumiləşmiş qruplarının ancaq adlarıdır. Onların fikrincə, əgər təbiətin maddi, real mövcud olan şeyləri və hadisələri olmasa idi, onda bu maddi şeylər haqqında ümumi anlayışlar da olmazdı. Qeyd olunmalıdır ki, nominalizm orta əsr sxolastik fəlsəfəsində materialist ruhlu cərəyan olmuşdur.

Realizm (real - lat. gerçək sözüdüdüdür) cərəyanının nümayəndələrinin fikrincə, ümumi anlayışlar bu dünyadakı şeylərdən əvvəl mövcud olmuşlar və fəvqəltəbii yaradıcı qüvvəyə malikdirlər. Təbiətdəki şeylər isə ümumi anlayışların yalnız təzahür formalarından ibarətdir, yəni onların törəmələridirlər. Əgər tək-tək şeylər və hadisələr keçicidirlərsə, ümumi anlayışlar daimidirlər.

İfrat realizmə görə əlçatmaz, ali dünyada şeylərə qədər mövcud olan universalilər (universalia anti rem) mövcuddurlar ki, bütün gördüyümüz əşyalar onlardan törəmə mahiyyətlərdir. Göründüyü kimi, ifrat realizmin əsasını Platonun "ideyalar aləmi" ilə "şeylər aləmi" haqqındakı təlimi təşkil edir. Mötədil realizmin tərəfdarları isə belə hesab edirdilər ki, universalilər şeylərin, cisimlərin özündə (universalia in re) olub, onların dəyişməz mahiyyətini (formasını) təşkil edirlər, ideyalar aləmi (universalilər) ilə şeylər aləmi vəhdət təşkil edərək əslində bizi əhatə edən gerçəkliyi yaradırlar. Hər bir cismin daxilindəki ideal mahiyyət olan universalilər formasız materiyayı varlığa çevirir. Beləliklə, mötədil realizm Aristotel təliminə daha çox üstünlük verir və ona əsaslanırdı (Magee 2017, 60).

Fəlsəfi ədəbiyyatlarda konseptualizm (lat. konseptus - anlayış) adını almış mötədil nominalistlərin mövqeyinə görə universalilər yalnız və yalnız bizim təfəkkürümüzdə, həm də şeylərdən sonra (universalia post rem) mövcuddurlar. Lakin obyektiv olaraq deyil, yalnız terminlər və sözlər şəklində mövcud olan universalilər heç də əhəmiyyətsiz olmayıb, insana gerçəkliyi daha yaxşı anlamaq və düzgün oriyentir götürmək üçün vacibdirlər.

Ümumi anlayışların real olaraq mövcud olmadıqlarını əldə əsas tutan ifrat nominalistlər onları ümumiyyətlə gərəksiz hesab edir, fikirlərini daha yaxşı anlatmaq üçün konkret cismin (məsələn, konkret evin, konkret ağacın) varlığını, reallıqda mövcud olan bütün evlərin, ağacların ümumiləşmiş formasının mövcudluğunun isə qeyri-mümkünlüyünü təsdiq edirdilər. Ona görə də onlar universaliləri "xəfif külək" (flatus votic) kimi qiymətləndirir, onlardan ümumiyyətlə imtina etməyin zəruriliyini əsaslandırmağa çalışırdılar.

Orta əsr Qərb fəlsəfəsinin əsas məğzi realizm cərəyanı ilə bağlı olmuş erkən sxolastika dövründə onun ifrat formasının, sxolastikanın tərəqqisi dövründə isə mötədil

realizmin, yəni əslində maddi aləmlə ideal aləmi "barışdıran" aristotelsayağı formanın üstünlüyü dominantlıq təşkil etmişdir.

Orta əsr Qərb fəlsəfəsinin sxolastika mərhələsinin diqqəti cəlb edən digər nailiyyəti Allahın varlığının fəlsəfi-məntiqi arqumentlərlə təsdiqindən ibarət idi: 1)Ontoloji arqumentə görə təfəkkürümüzdəki hər bir şey xarici aləmdə real olaraq mövcuddur. Çünki duyğu üzvlərimizlə dərk etdiklərimiz obyektiv aləmin xassələridirlər. Deməli, gerçəklikdə mövcud olmayan təfəkkürümüzdə özünə yer tuta bilməz və əgər Allah anlayışı təfəkkürümüzdə varsa, o həqiqətən də mövcuddur; 2)Kosmoloji arqument. Mövcud olan nə isə heç nədən yarana bilməz müddəasına əsaslanan bu arqumentə görə hər bir səbəbin özünün də səbəbi var. Əgər səbəbiyyət zənciri ilə geriye hərəkət etsək səbəblər səbəbinə gedib çıxarıq ki, o da öz- özünün səbəbi olan Allahdır. Deməli, aləmin (yun. - kosmos) səbəbi elə Allahın özüdür; (Альфредъ Веберъ, 1882: 151) 3)Teleoloji arqument. Teleoloji (yun. teleos - məqsəd) arqumentin mahiyyəti bizi əhatə edən aləmin həddindən artıq nizamlı, məqsədli, ağıllı quruluşu ilə diqqəti cəlb etməsindədir. Onu bu cür yaradan, nizama salan isə adi zəkadan qat-qat üstün ola biləcək ilahi zəka - Allahdır.

Orta əsr Qərb sxolastikasının görkəmli nümayəndələrindən Pyer Abelyar (1079 - 1142) və Akvinalı Fomadır (1225 - 1274). "Hə və yox", "Dialektika", "İlahiyyətə giriş", "Özünü dərk et", "Filosof, yəhudi və xristian arasında dialoq" və s. əsərlərin müəllifi olan Abelyar mücərrəd sxolastikaya qarşı çıxır, müqəddəs yazıların ziddiyyətli təbiətini açıb göstərir, əqli idrakın başlıca mənbəyi hesab edir, dünyəvi biliklərin, o cümlədən antik fəlsəfənin həqiqəti müəyyən etmək üçün faydalı olması fikrini qətiyyətlə irəli sürürdü. Dialektikanın qızğın tərəfdarı olan Abelyarı qədim Yunan fəlsəfəsi xristian ilahiyyatından daha çox maraqlandırır. O, Aristotelin dialektikasını "müdrikliyin birinci açarı" adlandırır, yalançı "isbat etmək təlimi" olan sofistikanı isə tənqid edirdi.

Universalilər haqqında olan mübahisədə Abelyar həm ifrat nominalistlərin, həm də ifrat realistlərin əleyhinə çıxış edirdi. Abelyara görə yalnız tək-tək, fərdi şeylər real mövcuddur. Onlar arasında oxşarlıq, vəhdət vardır. Universalilərin (yəni ümumi anlayışların) mümkünlüyü də məhz həmin oxşarlığa əsaslanır, real şəkildə isə onlar mövcud ola bilməzlər. Abelyara görə universalilər insan aqlının fəaliyyətinin nəticəsi olub, onun intellektual qabiliyyəti ilə sıx bağlı anlamlardır. Bununla yanaşı, Abelyar yalnız Allahın zəkasında ümumi anlayışların reallığının qəbul edilməsinə tərəfdar çıxır, onları Allahın yaratdığı şeylərin nümunələri kimi qiymətləndirirdi (Антология 1969, 794-808).

Orta əsr Qərb sxolastikasının son dövrünün ən görkəmli nümayəndəsi olan Akvinalı Fomadır. Akvinalı Foma katolik məzhəbini sistemə salmış, mötədil realizm mövqeyindən çıxış etməklə kilsə ehkamlarının "mütləq həqiqiliyini" fəlsəfi cəhətdən əsaslandırmışdır. Təsədüfi deyildir ki, Foma katolik kilsəsinin qərarı ilə (1323) övlidlər cərgəsinə - müqəddəslər sırasına salınmışdır. Əsas əsərləri "Bütpərəstlər əleyhinə külliyyət" və "Teoloji külliyyət"dır. Bundan əlavə o, həm də Aristotelin və digər filosofların əsərlərin şərhçisi də olmuşdur. Akvinalı Foma Aristotelin fəlsəfəsini katolik kilsəsinin təliminə uyğunlaşdırmaq məqsədi ilə onun təlimindəki bütün elmi və dialektik ideyaları kənara atmışdır. O, dünyanın dərk edilməsində, Allahın birinciliyinin və təbiətin ikinciliyinin əsaslandırılmasında fəlsəfənin teologiya ilə əməkdaşlıq etməsinin zəruri olduğunu sübut etməyə çalışmışdır.

Akvinalı Fomanın təliminə görə bütün mövcudatın səbəbi Allahdır. Allah bütün varlıqları ideyalar şəkildə özündə cəmləşdirmiş mütləq ruhi substansiyadır, o, əbədidir, maddi olmayan xalis ruhi formadır və həm də bütün formaların mənbəyidir. Aristotel kimi Foma da formaya birinci, həlledici rol verir. Fomaya görə dünyada formaların müxtəlif növləri mövcuddur, təmiz ruhi formalar (Allah, mələk, insan canı)

ölməzdir. Materiya ikincidir, passiv imkandır və yalnız ruhi formanın sayəsində bu imkan gerçəkliyə çevrilir (Pascel 2010, 470)

Akvinalı Foma özünün idrak nəzəriyyəsində də Aristotelə istinad etmiş, idrakın gerçəklikdəki obyektlərdə olan hissi və əqli cəhətlərin insana təsiri nəticəsində əmələ gəlməsi haqqında nəzəriyyələri müdafiə etmişdir. Onun təliminə görə dərk edilmiş obyekt iki cür mövcud olur: 1) insandan kənar, müstəqil olaraq və 2) insanın daxilində "görünüş" halında, insan hissi "görünüşlər" vasitəsi ilə tək-tək şeyləri, əqli "görünüşlər" vasitəsi ilə isə ümumi olanları dərk edir. Fomaya görə Allah tərəfindən yaradılan şeyləri hissi olaraq dərk etmək yolu ilə son nəticədə Allahın özünü dərk etmək səviyyəsinə yüksəlmək olar.

Fəlsəfinin teologiyaya tabe olub ona "xidmət" etməsini nəzəri cəhətdən əsaslandıran Foma teologiyanın müqəddəs yazılarda şərh olunmuş "dini həqiqət"ləri bilavasitə öyrəndiyini, fəlsəfinin isə yalnız hissi şeylər və "zəka həqiqəti" ilə məşğul olduğunu iddia edirdi. Fomanın təliminə görə fəlsəfə də özünəməxsus formada teologiyanın müddəalarını, onun Allah haqqında verdiyi biliyi təsdiq etdiyindən onlar bir amala xidmət edir və nəticədə fəlsəfə teologiyanı tamamlayır.

Akvinalı Fomanın sosial problemlərə münasibəti də katolik ruhda həll edilmişdir. Belə ki, Fomaya görə dövlət hakimiyyəti - Allahdandır, idarəçilik forması şəraitlə bağlı dəyişdirilməlidir, ideal dövlət forması monarxiyadır, vətəndaş cəmiyyətində isə birinci rol kilsəyə verilməlidir. Dövlətdə dünyəvi həyat gələcək mənəvi - ruhani həyata yalnız hazırlıqdır. Hökmdarın hakimiyyəti isə öz növbəsində başında səmada isanın, yerdə isə Roma papasının durduğu ruhani hakimiyyətə tabe edilməlidir.

Orta əsrlər Avropaya prinsipial olaraq fərqli dini fəlsəfi baxış da bəxş etmişdir. Belə ki, kilsə ehkamlarına mistikçəsinə yanaşma Orta əsr Qərb fəlsəfəsinin özünəməxsus mərhələsidir. Məlum olduğu kimi, mistisizm elə bir fəlsəfi və dini təlimdir ki, dünyanın emosiyalar, intuisiya və irrasionalizmə əsaslanaraq dərk olunmasını ehtiva edir. İnsanın Allahla bilavasitə əlaqəyə girmə, hətta onda "ərimə" kimi qabiliyyətinə inam mistikanın əsasını təşkil edir, yaradıcı ilə əlaqədə əldə olunan bu subyektiv hiss Orta əsr Qərb mistisizminə görə Allah haqqında ilahi təlimdən daha üstün məqam hesab edilirdi. Bu dini- mistik cərəyanın ilk və ən böyük nümayəndəsi Bernar (1091-1153) olmuşdur.

Bernar (1091-1153) əsilzadə burqund nəslinin nümayəndəsi idi. 1113-cü ildən Sistersian ordeninin rahibi, 1115-ci ildən etibarən isə Klervo monastırının baş rahibi funksiyasını yerinə yetirmişdir. Maraqlıdır ki, o, həm də II xaç yürüşünün (1147) təşəbbüsçülərindən olmuşdur. Bernar Abelyarın və digər təriqətlərin teoloji rasionalizminə qarşı çıxır, dində yeniliyi qəbul etmirdi.

Bernara görə mistik ekstaz insanın elə bir xüsusi psixik halıdır ki, öz iradəsinin azad aktı nəticəsində əldə edilir. Mistiklər bütün insanları onlara xas olan ilkin günahdan azad olmağa çağırır, onu insan ruhunda bir ağır daşın varlığına bənzədirdilər. Buna görə də Bernara görə fərdi ruhu hissi ehtiraslardan təmizləməli (katarsis), onu ilahi həqiqətlərin müdrikliyi ilə işıqlandırmalı - intelleqlə (fövqəlhissi) və nəticədə - mistik ekstaza çatmalı - Allahla qovuşmalı - doğru yol budur...

Bernara məxsus 500-ə yaxın məktub mövcuddur ki, bu məktublar papalara, yepiskop, abbat, kral və görkəmli dövlət xadimlərinə, o cümlədən sadə rahiblərə ünvanlanmışdır. Burada o, kilsə və dünyəvi hakimiyyətlə bağlı bir çox mühüm hadisələrə münasibətini bildirmiş, 180-ə yaxın bayram xütbəsinin və müxtəlif mövzulara həsr olunmuş sintensin (cümlə-fikir) müəllifi olmuşdur. Bernara görə Allahla birləşmə 7 mərhələdən keçir: 1. ürəyin sıxılması; 2. ehtiram; 3. tövbə zəhməti; 4. mərhəmət işləri; 5. qızgın dua; 6. ruhun dincliyi; 7. sevginin tamlığı.

Orta əsr mistisizminin digər məşhur nümayəndəsi Yakob Byömedir (1575-1624). Məncəşə alman olan Byömenin peşəsi əvvəlcə çobanlıq, sonra çəkməçilik olmuşdur. Çoxsaylı əsərlərində İncil mətnlərinə istinad edərək naturfəlsəfə, dil və işarə nəzəriyyəsinə, antropologiya və etika problemlərinə ziddiyyətli şəkildə toxunmuşdur. Byömenin dialektik fikirləri çox maraqlıdır. Belə ki, o, dünyaya hərəkət və birləşmələrin əksliyi kimi baxırdı. "Teosofiya", "Bütün varlıqların doğuluşu və mahiyyəti", "Böyük sirr və ya Moiseyin ilk kitabının şərh", "Avrora, və ya sübh doğuluşu" kimi əsərlərin müəllifi olmuşdur. Öncəgörmələri ilə məşhurdur. "Şimaldan gələn insan", və ya "Şimaldan gələn mələk" kimi kateqoriyalara tez-tez müraciət etmiş, hallyusinasiyaları ilə məşhur olmuşdur. "Təbiətdən kənarında Allah yoxdur" ifadəsi əsərlərinin ana xətti təşkil etmişdir. Byömenin irsi Alman romantizminə (Ioann Herder), eləcə də klassik alman fəlsəfəsinin nümayəndələrindən, Şelling və Hegelin fəlsəfi baxışlarına böyük təsir göstərmişdir.

Digər alman mistik-panteisti Mayster Ekxart (1260-1327) idi. Onun təlimi başdan-baş ziddiyyətlərlə doludur. O, ali fəzilət kimi məhəbbətə qarşı çıxır, hətta Allaha olan məhəbbəti də birmənalı qarşılamırdı. Hesab edirdi ki, inamı olmayan Allaha pənah gətirməli və qəlbini mütləq boş saxlamalıdır ki, Allah buraya daxil ola bilsin. Onun "Paltarsız-lüt oğlan haqqında" kəlamı çox məşhurdur:

Bir dəfə Ekxart lüt gözəl oğlan uşağına rast gəlir və ondan soruşur:

- Haradan gəlırsən?
- Mən Allahın yanından gəlirəm.
- Sən Onu harada qoydun?
- Xeyirxah qəlblərdə.
- Haraya gedirsən?
- Allahın yanına.
- Sən onu harada tapacaqsan?
- Bütün yaranmışları qoyduğum yerdə.
- Sən kimsən?
- Hökmdar.
- Sənin səltənətin haradadır?
- Mənim ürəyimdə.
- Ehtiyanlı ol, heç kim sənin hakimiyyətinə şərik olmaq istəməsin.
- Mən belə də edirəm.

Sonda, Ekxart ona paltar təklif etmək istəyir, o, isə cavab verir ki, onda mən hökmdar olmaram və gözdən itir. Yalnız bundan sonra Ekxart anlayır ki, o, Allahın özü ilə görüşmüşdü (Нечитайло 2018). Dzen Koan prinsipinə əsaslanan bu məşhur kəlam sürətli suallar və cavablar silsiləsindən olmaqla gerçəkliyin tam, intuitiv, irrasional dərkini təmin edir. Bu həm şərq, həm də qərb mistisizminə xas vacib məqamlardan biridir (Судзюки 1993, 288-289).

Orta əsr mistisizminin maraqlı nümayəndələrindən biri də İoann Taulerdir. O, Almaniyada varlı tacir ailəsində doğulmuşdur. Lakin var-dövlətdən imtina edərək 1318-ci ildə dominikan ordeninə daxil olmuş, bütün həyatını dinə həsr etmişdir. 1340-cı ildə dostu Oberlandın təsiri ilə 2 il ərzində özünü ağır asketik məhrumiyətlərə məruz etmişdir.

Ekxartdan fərqli olaraq Tauler panteizmə yox, əksinə praktik həyatda əsil xristian əməl və ruhunun təsdiqini tələb edirdi və hesab edirdi ki, təbiətdə Allahla qovuşmaq, onun təbiətdə əriməsi mümkün deyil, Allaha yalnız əməllərlə qovuşmaq olar. "Mənəvi yox-

sulluq kitabı”, “Çalışmalar”, “Müəllimin kitabı” kimi əsərlərində özünün başlıca mistik ideyalarını irəli sürmüşdü.

Bu dövrün belə demək olar ki, son mistik filosofu sakson mənşəli Valentin Vayqeldir. O, 1533-cü ildə Almaniya da doğulmuşdur. Vayqel, belə hesab edirdi ki, həqiqi idrak yalnız daxili maariflənmə ilə bağlıdır. Onu isə insan yalnız müqəddəs ruhla təmasdan ala bilər. Onun mistisizmi Paraselsin ideyaları və erkən protestant spiritualistlərinin baxışlarının sintezindən ibarət idi. Baxışlarına görə inkvizisiya məhkəməsi dəfələrlə onun əsərlərinin yandırılması haqqında qərar vermişdir. “İsanın həyatı haqqında”, “Xristianlıq haqqında dialoq”, “Dünyanın yaranmasının təbii izahı”, “İdrakin qızıl açarı”, “Günahlardan təmizlənmə haqqında” və s. kimi çoxsaylı əsərlərin müəllifidir. Vaygelin əsərlərinin dili aydın və obrazlıdır.

Orta əsr Qərb mistisizmi və sxolastikası arasındakı polemika insanların dinə cəlb edilməsi, eləcə də xristian dünyagörüşü və əhkamlarının müdafiəsi və əsaslandırılmasında iki başlıca istiqamət: dini intellektualizmlə onun alternativinin mübarizə və mübahisəsinin əsasını qoymuş oldu.

İngilis mənşəli fəlsəfə tarixçisi F.Ç.Koplston orta əsr Qərb fəlsəfəsinə münasibət bildirərkən bu fəlsəfənin həddən ziyadə quru və akademik olmasını vurğulayır və qeyd edir ki, onun bu xarakteri fəlsəfi sualların cavabının Fəlsəfədə deyil, Teologiyada axtarılması ilə bağlı idi. Biz isə təbii ki, orta əsr Qərb fəlsəfəsinin tarixi kontekstdə nəzər keçirməli və ondan vəd etmədiyi bir şeyi tələb etməməliyik (Koplston 1997, 418-419).

Ədəbiyyat:

Веберъ 1882

Альфредъ Веберъ. История Европейской философии. Киевъ.

Августин 1980

Августин. Исповедь. Киев.

Антология 1969

Антология мировой философии. М., 1969. т. 1., ч. 2

Мagee 2017

Bryan Magee. Felsefenin öyküsü. İstanbul.

Рассел 2010

Бертран Рассел. История западной философии. Москва.

Коплстон 1997

Ф.И.Коплстон «История средневековой философии. Москва.

Гегель 2006

Гегель Г.В.Ф. Лекции по истории философии. Книга 3. Санкт-Петербург: Наука

Нечитайло 2018

Светлана Нечитайло. «Интертекст»: Майстер Экхарт. Почему отрешенность выше любви // <https://concepture.club/post/obrazovanie/meister-eckhart-detachment>. 26.10.2018

Судзуки 1993

Судзуки Дзен. Buddizm. Moskva.

TƏSƏVVÜF ELMİNİN AVROPADA TƏDQIQI TARIXI (A.D.KNIŞIN ARAŞDIRMALARI ƏSASINDA)

Study of Sufism in Europe (On the Based of Researchs of A.D.Knysh)

Tahirə Əliyeva

AMEA M.Fizuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Xülasə

Məqalədə Avropada təsəvvüfün öyrənilmə tarixi tədqiq olunur. Avropalıların sufizmlə tanışlığı XII-XIII əsrlərə təsadüf edir. Miçiqan Universitetinin (ABŞ) Ya-xın Şərqsünaslıq fakültəsinin dekanı, professor, böyük ərəbşünas alim A.D.Knişin əsərlərinə əsasən, tədqiqat obyektini sufi fəlsəfəsi olan Avropa alimlərinin fikirləri nəzərə alınır.

Açar sözlər: Kniş, təsəvvüf, islam, Avropa

Abstract

In the article we touched a history of a study of Sufism in Europe. Europeans got familiar with Sufism in XII-XIII centuries. According to works of a great arabist A.D.Knysh, professor, dean of the faculty of Near Eastern studies of the Michigan University (USA) opinions of European scientists are considered who's subject of research was Sufi philosophy.

Key words: Knysh, Sufism, Islam, Europe

Təsəvvüfə aid o qədər elmi əsərlər yazılmışdır ki, bunlar A.D.Knişin sözləri ilə desək, "coxdan bəri özünün hakim ideyalarla dolu xüsusi aləmi, nüfuzu, ənənələri və metodologiyası ilə bərabər islamşünaslığın ayrıca bir sahəsinə təşkil edir". Sufişünaslıq artıq 2 əsrdir ki, Qərbi Avropa və Rusiya şərqsünaslığında mövcuddur. Hər bir elmi fənnə olduğu kimi, burada da mövcud təsəvvürlərə sadıq olan əsl konservatorlar da var, yenilikçi yanaşmaların arxasınca gedən və əlverişli şablonluqlarla mübarizə aparan nonkonformistlər də var. Sufizm termininin mənşəyi haqqında (ərəb dilində at-tasavvuf) müsəlman mistisizmi tarixinə dair yazılan əsərlərin demək olar ki, hamısında məlumat vardır. İraqlı alim Kamil aş-Şaybinin tədqiqatı xüsusi olaraq bu məsələyə həsr edilmişdir. Sufizmin ayrılmaz hissəsi – mistik duyğu (həyəcan, hiss, təəssürat) – insanın mənəvi həyatının hissəilməz incəliklərindən biridir. Təsəvvüf elminin özünə xas xüsusiyyətlərinə görə tədqiqatçılar çox vaxt öz fənnlərinin (tədqiqat obyektlərinin) əsiri olmuş, onun rəşional dərk edilməsi və qərəzsiz dəyərləndirilməsinin mümkünlüyünə inamı itirmişlər. Son nəticədə bir çoxları sufizmin öyrənilməsində elmi üslubdan nəinki uzaqlaşmış, hətta onun canlı-başlı tərəfdarlarına çevrilmişlər. Bu əsasən fransız şərqsünaslıq məktəbindəki cərəyanlardan biri üçün səciyyəvidir. Bu məktəbin təmsilçiləri təsəvvüflə məşğul olmaları nəticəsində islamı qəbul etmiş və sufi fəlsəfəsinin fəal təbliğatçılarna

çevrilmişlər (məsələn, R.Qenon, F.Şuon, T.Burkhardt, Ş.A.Jilis, Mişel Valsan, Muhammad Valsan, D.Qril və b.). Digər sufi filosoflar isə ifratçılığa qapılaraq sufiliklə bağlı psixi fenomenlərə yalan, hiylə və hətta mənfəət güdən fırlıdaq kimi baxaraq onların reallığını rədd etmişlər. Bilməməzlikdən irəli gələn və ideoloji vəziyyətə və şəraitə yönələn bu cür ifrat tənqidi yanaşma təəssüf ki, uzun müddət bəzi alimlərin əsərlərində hakim istiqamət olmuşdur. Bu səbəbdəndir ki, sufi nəzəriyyə və təcrübəsinin işıqlandırılmasında və izahında obyektiv, ölçülüb-biçilmiş mövqe tutmaq və düzgün yol seçmək problemi bu günə qədər vacib məsələ olaraq qalır. Daha bir ciddi çətinlik sufizmin yayılmasının Əndəlüsdən Çinə, Balkanlardan Afrikanın cənubuna qədər olan ərazini əhatə edən coğrafi genişliyi məsələsidir. Hər ölkədə sufi ideologiyası həmin yerin sosial-siyasi inkişafının səviyyəsi ilə, etnokonfessional (xalq dini) xüsusiyyətləri, mədəni inkişafı və s. ilə şərtləndirilmiş səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Knışın yazdığına görə, Malayziyadakı sufizm Məğribdəkindən fərqlidir və hər birinin öyrənilməsi müvafiq hazırlıq və bilik tələb edir və bir tədqiqatçı üçün bunları birləşdirmək çətinidir. Ona görə də Avropada təsəvvüfün öyrənilməsinə başlamaqla bərabər onun ərazi prinsipi üzrə ixtisaslaşdırılmasının zəruriliyi məsələsi ortaya çıxdı. Sonralar sufizmin regional öyrənilməsi gah daralır, gah da genişlənirdi, lakin nadir hallarda bir region çərçivəsindən kənara çıxırdı. L.Massinyon, C.S.Trimingem, A.Şimmel və b. kimi bir neçə böyük alimlər regionlar arası sərhədləri aşmağa nail oldular.

Müsəlman mistisizminin mahiyyətini hərtərəfli öyrənməyin mütləq şərti islam nəzəriyyəsi və təcrübəsinə dərinlənməkdir. Knışın fikrinə görə, avropalıların sufizmlə tanışlığı XII-XIII əsrlərə təsadüf edir. Bu dövr islam mistisizminin çiçəklənmə dövrü idi. Onun fəlsəfi sistemi təkmilləşirdi, ilk sufi qardaşlıqları meydana gəlirdi. Bir sıra sufi fəlsəfi fikirlər, görüşlər, sufi rəvayətlərinin, qissələrinin mövzuları Qərbi Avropa mədəniyyətinə daxil olur. Bununla bağlı tez-tez xristian ilahiyatçısı və missioneri Raymond Lulliy, ispan mistikləri San-Xuan de la Krus və Santa-Tereza de Xesus və başqalarının adları çəkilir. Ümumiyyətlə, Orta əsr avropalılarının Şərqi olan marağına və bir sıra universitetlərdə ərəb və digər Şərqi dilləri kafedralarının yaradılmasına baxmayaraq (1632-ci ildə Kembric, 1636-cı ildə Oksford), XIX əsrin əvvəllərinə qədər avropalılar üçün təsəvvüf haqqında məlumatın əsas mənbəyi səyahətçilərin yol qeydləri olmuşdur. Lakin onların səthi və təsadüfi müşahidələri sufi yaşam tərzini təhrif edilmiş vəziyyətdə göstərirdi. Dərviş və qələndərlərin həyatı və qeyri-adi davranışları, sufi ayin və rəqsləri kimi sırf zahiri əlamətlər əsas təsvir obyektinə idir. Təbii ki, xristian müşahidəçilərinin bu cür məlumatları bəzən qərəzli xarakter daşıyırdı.

Bütün bunlarla bərabər sufi müəlliflərin poetik irsinə maraq çox erkən vaxtlarda meydana gəlir. Hələ 1635-ci ildə Rostoklu Fabrişi böyük ərəb sufi şairi Ömər b. əl-Fəridin (öl. 1235) qəsidəsinin latın dilinə ilk tərcüməsini çap etdi. Avropalılar üçün sufizm haqqında farsdilli şairlərin əsərləri birtərəfli də olsa əsas bilik mənbəyi kimi istifadə edilmişdi. Bu şairlər əsərlərində təsəvvüf terminləri və simvollarındam geniş istifadə etmişlər. 1651-ci ildə Sədinin "Gülüstən"inin işıq üzü görməsindən başlayaraq (Adam Olearinin tərcüməsində) sufi motivləri ilə dolu klassik fars poeziyası Avropa ziyalılarının sevimli mütaliəsinə çevrildi (Arberri 1942, 8; Şimmel 1975, 8).

Avropalıların tanış olduğu sufi metafizikası haqqında ilk elmi nəsr əsəri Əl-Qədiriyyə sufi təriqətinin şeyxi Əziz Nəsəfinin "Məqsəd-i aqsa" əsəri oldu. Türk dilindən latın dilinə tərcüməni 1665-ci ildə Brandenburqda A.Müller etmişdir. Sonralar əsər bir neçə dəfə avropalı şərqşünaslar tərəfindən tərcümə və tədqiq edilmişdir (məsələn,

Morris, 2, 745-751). XVIII əsrdən başlayaraq yaradıcılığında sufi simvollarına geniş yer verilən Hafiz (öl. 1389) Avropada məşhurlaşdı.

Britaniyalı alim V.Counzun (1746-1794) tərcümə və tədqiqatlarının əsas ilham mənbəyi sufi şairlərinin əsərləri oldu. Onun həmyerlisi A.Arberri (Arberri, 1942; 1960) Counzu elmi şərqşünaslığın banisi hesab edirdi. V.Counz, D.Malkolm ("İran tarixi" fundamental əsərinin müəllifi), C.Qrehem və Benqal Asiya Kral Cəmiyyətində çalışan digər britaniyalı alimlər özlərindən sonra zəngin irs qoymuşlar. Onların səyləri bir tərəfdən Qərbdə İslam fəlsəfəsinə maraq oyatdı, digər tərəfdən onlar əsasən Hindistan sufi təriqətlərində geniş yayılmış hallara aydınlıq gətirdilər, sufizm, induizm və buddizm arasında nəzəri və təcrübi cəhətdən əlaqə və bağlılıq olduğunu dəlillərlə sübut etdilər. Bu fikirlər bir çox avropalı şərqşünaslar razılaşdılar. Məsələn, F.Şopenqauer sufizmi "islam təsiri altına düşmüş buddizm" kimi qiymətləndirirdi. Ancaq fərqli düşünən avropalı şərqşünaslar da vardı. Məsələn, Fərid əd-din Əttarın (öl. 1220) yaradıcılığı ilə məşğul olan məşhur fransız tərcüməçi və tədqiqatçı J.Qarsen de Tassi sufi elmi nəzəriyyəsinin hind panteizmindən ayrılması tələbi üzərində dururdu.

"Hind nəzəriyyəsi"nin əksinə olaraq və onunla eyni zamanda Avropa şərqşünaslığında sufi elminin mənsəyinin yunan fəlsəfəsindən, əsasən panteizmin bir növü hesab edilən neoplatonizmdən törədiyi ideyasını irəli sürənlər də vardı.

Almaniyalı ilahiyyatçı alim, professor F.Tolyuk tərəfindən 1821-ci ildə latın dilində yazılmış təsəvvüf haqqında monoqrafiya Avropada sufizmin ciddi surətdə akademik tədqiqinin başlanğıcı kimi qəbul edilir. Müəllif Şərq dillərini gözəl bildiyi üçün çoxlu sayda əlyazma mənbələrindən: Əziz Nəsəfinin "Məqsəd-i aqsa" əsəri, dahi şair Cəlaləddin Ruminin (öl. 1273) "Məsnəvi"si, Şəbistərinin (öl. 1320) "Gülşəni-raz", Caminin (öl. 1492) "Sübhat əl-əbrar", "Baharistan" və "Töhfət əl-əbrar", Fəridəddin Əttarın "Təzkiratül-övlia" və başqa bu kimi sufi əsərlərindən istifadə etmişdir. Apardığı elmi tədqiqatlar nəticəsində Tolyukun sufizmin mənsəyi barəsindəki fikirləri dəyişir: əgər o əvvəllər mistisizmin islam dininə Xorasan kahinləri tərəfindən xəlifə əl-Məmunun (813-833) dövründə gətirildiyini düşünürdüsə, sonralar o bu nəticəyə gəlir ki, nəinki Məhəmməd peyğəmbər (s) özü, hətta bütün ərəb xalqı zahidlik həyatına həqiqi mənada meyli göstərmişdir və bu səbəbdən sufi ideyalarının kökünü hicrətin ilk onilliklərində yaşayan müsəlmanlarda axtarmaq lazımdır (Tolyuk 1821, 45, 71; Şimmel 1975, 9). Onun bu fikirləri ilə fransız M.d'Osson və Avstriyalı şərqşünas Y.fon Xammer də razılaşırdılar.

Sufizmin xristian rahibliyindən törədiyini (D.Erbelo, P.Rikot, D.Kantemir, P.Delinger) söyləyənlər və onun kökünü zərdüştlükdə, neoplatonizmdə və buddizmdə axtarırlar da var (S.de Sasi, D.Malkolm, M.Ubisini və b.).

F.fon Kremer (XIX əsr) sufizmin inkişafında iki yolun mövcud olmasından danışıq: Ərəbistanda Məhəmməd peyğəmbərlə bir zamanda yaranmış asketik-praktik yol və islam dininə zidd elementləri özündə birləşdirən mistik-nəzəri yol. Bu ideya öz növbəsində məşhur ərəb tarixçisi İbn Xaldunun "Əl- Müqəddimə" əsərindən götürülmüşdür.

Britaniya şərqşünaslıq məktəbinin ən böyük təmsilçisi R.Nikolson olmuşdur (1868-1945). Həyatı boyu müsəlman Şərqinin heç bir ölkəsində olmamasına və ərəb, fars və türk dillərinin heç birində danışa bilməməsinə baxmayaraq, bu böyük alim hər üç dildə əsərləri rahatlıqla oxuyub anlayırdı (Arberri 1960, 197, 256). Onun fikrinə görə sufizmin mahiyyətini bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətdə olan müsəlman mono-

etizmi, xristian mistisizmi, idrak, yunan və hind fəlsəfəsinin vəhdətində axtarmaq lazımdır.

Ümumilikdə A.D.Knişın yazdığına görə Avropa şərqşünaslığında XIX əsrin sonlarına doğru təsəvvüfün öyrənilməsi məsələsinə 3 yanaşma nəzərə çarpırdı: 1) Filoloji yanaşma. Bu yönün təmsilçiləri əsasən nəzmlə yazılmış sufi əsərlərinin tərcüməsi və nəşri ilə məşğul idilər (F.Tolyuk). 2) İslamşünaslıq yönündən yanaşma. Onun tərəfdarları islam kəlamını və dinini mükəmməl öyrənməyə əhəmiyyət verirdilər. Bu üslubun ardıcıllarına A.fon Kremer, R.Dozi və başqalarını aid etmək olar. S.de Sasini hər iki yanaşmanın nümayəndəsi kimi təqdim etmək olar və 3) nəhayət məqsəd və vəzifələrinə görə akademik elmin çərçivələrindən kənara çıxan və siyasətə xidmət edən praktik (təcrübi) yanaşma.

Bundan başqa "İslamşünaslığın ensiklopediyaçıları" deyilən alimlər də vardı. Bu sırada ilk yeri böyük macar alimi İ.Qoldsiyer (1850-1921) tuturdu. O, təsəvvüfün inkişafında həm Ərəbistanda Məhəmməd əleyhissəlamla bir zamanda yaranan zahidlik və həm də islam dininə zidd mistik istiqamət olduğunu göstərirdi. Onun fikirlərinə görə islam dünyasının qərbində sufizmin təşəkkülü və inkişafına neoplatonik və idrak nəzəriyyələri, İran və Hindistandakı sufizmə isə induizm və buddizm öz təsirini göstərmişdi. Digər bir holland alimi K.Snuk-Hürqronye (1857-1936) akademik araşdırmalarını təbii şəraitdə gündəlik islam qaydalarını müşahidə etməklə əlaqələndirirdi. O uzun müddət müsəlman Şərqində yaşamış və işləmişdi. Gənlik illərində hətta bir müddət Məkkədə də yaşamışdı. Bir neçə il Almaniya mədəniyyət naziri vəzifəsində işləmiş alman alimi K.Bekker (1876-1933) müsəlmanlara öz simpatiyasını göstərərək onları səmərəli və fəal həyat sürməyə və bununla da Şərq və Qərb arasında dialoqu möhkəmləndirməyə səsləyirdi. Bu cür alimlər müasir dillə desək multikulturalizmin inkişafına təkan vermişlər. Böyük alman şərqşünas alimi R.Hartman Əbü-l-Qasım əl-Quşayrinin (öl. 1072) məşhur "Ər-risalə fi-t-təsəvvüf" əsərini izahlı tərcümə etmişdi (Hartman 1914). O, təsəvvüf nəzəriyyəsinin təşəkkülü ilə bağlı müxtəlif yönələri olduğunu göstərir və qeyd edirdi ki, "xristian rahibliyi və sufizm – doğma bacı və qardaşdırlar". Digər İspaniyalı ərəbşünas alim M.Asin Palasios (1871-1944) sufiliyin xristian mədəniyyətindən törədiyini və "xristianlaşmış islam" olduğunu sübuta yetirməyə çalışırdı. Palasios, Smit və digər oxşar nəzəriyyələr irəli sürənlərə qarşı dahi ingilis A.Arberri yazırdı: "İslamda olan bütün yaxşılıqlar kənardan gəlir və qeyri-islam mənəbəyinə qədər tədqiq edilməlidir? Axı bu insafli, düzgün elmi yanaşma deyil, kortəbii dini fanatizmin çox pis təzahürüdür" (1942, 55). Təsəvvüf nəzəriyyəsinin öyrənilməsində böyük çevrilisiz edən fransız islamşünas alimi L.Massinyon (1883-1962) oldu. O X əsrə qədər sufi terminologiyasının təkamülünü izləyərək belə qərara gəlir ki, bu terminologiya əsasını Quran mətnindən almışdır. L.Massinyon hesab edirdi ki, sufi abstrakt fəlsəfi görüşlərinin başlanğıc nöqtəsi Quran və yenə də Qurandır. Hər hansı bir təsəvvüf termininin mahiyyətini kənarda "deyil", onun formalaşdığı və yaşadığı mühitdə axtarıb tapmaq lazımdır (1957, 26-27).

Təsəvvüf müəlliflərinin əsərlərinin tərcüməsi avropalıların mədəni həyatında müsbət dönüş yaratdı. Bu əsasən Y.fon Hammer və F.Ryukertinin tərcümə fəaliyyəti nəticəsində sufi motivləri ilə tanış olan alman mədəniyyətinə aiddir. Bir çox mülahizələrə görə Höte "Qərb-Şərq divanı"nı (1814-1819) onların təsiri ilə yazmışdı. Cəlaləddin Ruminin şeirləri isə XVIII-XIX əsrlərdə yaşamış böyü alman filosofu Hegelin böyük marağına səbəb olmuş və o, F.Ryukertinin tərcüməsində "Ruhun fəlsəfəsi" əsərində bu şeirlərdən sitat gətirmişdi. Sufilərin poetik yaradıcılığı ilə ma-

raqlanan avropalı tədqiqatçılardan aşağıdakıların adlarını çəkmək olar: F.Əttarın "Pəndnamə" əsərini tərcümə etmiş S.de Sasi (1819), hindistanlı sufi Əbdüllətifin "Risalə"sini alman dilinə çevirən E.Trump (1863), İbn əl-Fəridin qəsidələrini tərcümə etmiş Y.fon Hammer-Purqştal (1854), Şəbistərinin "Gülşəni-raz" əsərini tərcümə etmiş ingilis alimi E.Vinfild, Fəridəddin Əttarın yaradıcılığına bir çox əsərlər həsr etmiş fransız şərqşünası J.Qarsen de Tassi, iranlı alim Əbdürrəzzaq əl-Kaşaninin (ö.təxminən 1329-1334) "Sufi terminləri lüğəti"ni nəşr etdirən alman şərqşünası A.Şprenger, Mühyəddin ibn Ərəbi (öl.1240) və Əli bin Məhəmməd əl-Cürcaninin (öl.1413) lüğətlərini nəşr etdirən Q.Flyugel və başqaları. Hamısını bu yazıya almaq mümkündür deyil. Həyatlarını islam elminin və təsəvvüfün öyrənilməsinə həsr etmiş bu Avropa alimlərinin əməyi misilsizdir.Onların ruhları önündə baş əyir və Allahdan rəhmət diləyirik.

Ədəbiyyat:

1. Ислам. Историографические очерки. Москва, «Наука», 1991. Под общей редакцией С.М.Прозорова.
2. А.Д.Кныш. Мусульманский мистицизм. Краткая история. Москва-Санкт-Петербург, «Диля», 2004.
3. Грюнебаум Г.Э., фон. Классический ислам. Очерк истории. 600-1258. М., 1986.
4. Бартольд. Сочинения 9. Работа по истории востоковедения. М., 1977.

KAMAL ÜMMİ "DİVAN"INDA PEYĞƏMBƏRLƏRİN VƏSFI

Description of the Prophets in Kamal Ummi's Divan

Aysel Acalova

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.143.

Xülasə

XV əsr Türk təsəvvüf ədəbiyyatında özünəməxsus tərzilə iz buraxmış şairlərdən biri də Kamal Ümmidir. Kamal Ümmi istər öz dövründə istərsə də sonrakı dövrlərdə sadə üslubu və səmimi duyğularla qələmə aldığı "Divan"ı ilə xalq arasında şöhrət qazanmışdır. Onun haqqında yazılan mənaqibnamələr və qəbrinin bir neçə şəhərdə olması bu faktı bir daha təsdiqləyir. Xəlvətiyyə təriqətinə mənsub şairin h. 880/ m. 1475-ci ildə vəfat etdiyi məlumdur.

Kamal Ummi "Divan"ının əlyazmaları dünyanın Türkiyə, İtaliya, Almaniya, Türkiyə və s. ölkələrin kitabxana, muzey və əlyazma xəzinələrində mövcuddur. Biz onun Azərbaycanda aşkarlanan, yeganə nüsxə olan "Divan"ı üzərində araşdırmalarımıza davam edirik. Araşdırmalarımız nəticəsində müraciət etdiyimiz Türk qaynaqlarının heç birində Azərbaycandakı əlyazmanın varlığı ilə bağlı hər hansı bir məlumata rast gəlmədik. Azərbaycan- Bakı əlyazması 1291/1874 cü ildə Əbdüssəlam Sufi Qibsağının sifarişi ilə Hüsəddin bin Bəhaəddin tərəfindən köçürülmüşdür. Haqqında söhbət açdığımız əlyazma nüsxəsi dövrümüzə qədər araşdırılmamışdır.

"Kamal Ümmi divanının filoloji və tekstoloji tədqiqi" adlı tədqiqat işimizdə, Azərbaycanda tanınmadığına görə şairin həyat və yaradıcılığına təkrar nəzər salaraq, divanın Azərbaycanda və Türkiyədə olan nüsxələrinin müqayisəsini etmişik. Əlimizdə olan yeganə əlyazma nüsxəsinin dövrümüzə qədər gəlib çıxması onun Azərbaycanda əlaqələrinin olması fikrini təsdiqləyir.

"Divan"ı incələdiyimiz zaman şairin əsərində peyğəmbər adlarına, onların özəllikləri ilə yer ayırması diqqətimizdən kənar qalmadı. Davud peyğəmbər, İbrahim peyğəmbər, İdris peyğəmbər, Məhəmməd peyğəmbər, Süleyman peyğəmbər, Yusif peyğəmbər bunlardan bir neçesidir. Şairə görə Hz. Məhəmməd (s.a.s.) sevgisi, Allahdan sonra ən uca mərtəbədədir. "Divan" da Hz. Məhəmmədə işarə edən və ya adının keçdiyi misralarla bərabər sırf onun haqqında bəhs edən, mədh edən dörd şeir mövcuddur. Kamal Ümmi Hz. Məhəmmədi əhl-i sünnet tərzində qəbul edir, bizə də bu şəkildə təqdim edir. Onun peyğəmbərlərin öndəri olduğunu, hətə Adəm yer üzünə gəlmədən onun nurunun var olduğunu və bu nurun zamanla digər peyğəmbərlər vasitəsi ilə yenidən özünə döndüyünü vurğulayır. Peyğəmbərimizin üz gözəlliyi günəş, ay, gündüz-gecə kimi bənzətmələrlə təsvir olunur.

Açar sözlər: Kamal, peyğəmbər, divan, nüsxə, əlyazma.

Abstract

Kamal Ummi is one of the poets who left his mark on the 15th-century Turkish Sufi literature with his unique style. Kamal Ummi gained fame among the people with his "Divan", which he wrote both in his time and in later times with his simple style and sincere feelings. The fact that he was buried in several cities confirms this fact. Poet belonging to the Khalvatiyya sect h. 880/m. He is known to have died in 1475.

Manuscripts of Kamal Ummi's "Divan" have been published in Turkey, Italy, Germany, Turkey and other countries. It is available in libraries, museums and manuscripts of the countries. We continue our research on the only copy of "Divan" found in Azerbaijan. As a result of our research, we did not find any information about the existence of the manuscript in Azerbaijan in any of the Turkish sources we contacted. The Azerbaijani-Baku manuscript was copied by Husnaddin bin Bahaddin in 1291/1874 by the order of Abdussalam Sufi Qibsagi. The manuscript we are talking about has not been studied to this day.

In our research work "Philological and textological research of Kamal Ummi divan", we have compared the copies of the divan in Azerbaijan and Turkey, taking a look back at the life and work of the poet, as he is not known in Azerbaijan. The fact that the only manuscript we have has survived to the present day confirms the idea that it has ties with Azerbaijan.

When we examined the "Divan", we did not miss the poet's place in the work of the prophets and their features. The prophet David, the prophet Ibrahim, the prophet Idris, the prophet Muhammad, the prophet Sulayman, and the prophet Yusuf are some of them. According to the poet, the prophet. Muhammad's (saas) love is on the highest level after Allah. "Divan" in Hz. Along with the verses that point to or mention Muhammad, there are four poems that praise him. Kamal Ummi Hz. Muhammad is accepted by the Ahl as-Sunnah and presented to us in the same way. He emphasizes that he was the leader of the prophets, that his light existed before Adam came to earth, and that this light returned to him in time through other prophets. The beauty of our prophet's face is described by parables such as the sun, the moon, and day and night.

Key words: Kemal, prophet, divan, copy, manuscript

Təsəvvüfün, divan ədəbiyyatının təşəkkülündə və inkişafında önəmi danılmaz bir həqiqətdir. Yaradan tərəfindən müəyyən edilmiş, dünyəvi qanunları özündə ehtiva edən din, peyğəmbərlər vasitəsilə insanlara təqdim olunmuşdur. Məhz bu səbəbdən də peyğəmbərlərin müxtəlif vəsfləri, möcüzələri təlimlər və təşbəhlər yolu ilə bir çox divan şairinə mövzu baxımından ilham qaynağı olmuşdur.

XV əsr divan ədəbiyyatının önəmli simalarından olan Kamal Ümmnin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunmaqda olan əlyazma əsəri h. 1291\m. 1874-cü ildə Əbdüssəlam Sufi Qibsəğinin sifarişi ilə Hüsneəddin bin Bəhaəddin tərəfindən qara tuşla, nəsx xətti ilə şikəstə elementli Rusiya istehsalı olan kağıza yazılmışdır. 82b-89a vərəqlərində Əfzələəddin ibn Molla Ömər əl-Buqari tərəfindən yazılmış mətn və qeydlər yer almaqdadır. Divanda Ümmninin münacət, qəsidə, qəzəl, nət, məsnəvi və ilahilərinə əhatə edən 144 əsəri vardır. Şeirlər əlifba sırası ilə ardıcıl deyildir, dağınıq şəkildədir.

Kamal Ümmninin həyatı haqqında ilkin məlumat Qastamonlu Lətifinin "Təzkirəyi-Şüəra"sındadır. Bundan başqa M.T.Bursalının məşhur "Osmanlı müəllifləri", Gibbin "Osmanlı poeziyası tarixi", V.M. Qocaturkün, N. S. Banarlının "Türk ədəbiyyatı tarixi" kitablarında, Türk dili və ensiklopediyasında şairdən qısa bilgiler verilir. Nisbətən dolğun məlumata Dərviş Əhmədin qələmə aldığı "Mənaqibi Kamal Ümmi" də rast gəldik. Əsərdə şairin uzun müddət Boluda yaşadığı, təkkə və türbəsinin orada olduğu söylənir. Dərviş Əhməd dnlədiyi rəvayətlərə əsasən şairin Xorasandan gəldiyini və Oğuz boyuna mənsub olduğunu qeyd edir. Kamal Ümmninin Hacı Bayram Vəli ilə yaxın-

lığını xüsusi vurğulayaraq, belə davam edir: "Hacı Bayram Vəli və Kamal Ümmi həməsr olmuşlar. Aralarında böyük bir məhəbbət vardır. Hacı Bayram Vəli elə gün olmaz ki, üzünü görməsin, xətrini sörüşməsin və yaxud salam yollamasın." (Aşık 7). Bütün bu araşdırmalarımızın nəticəsi olaraq şairin, Xorasan, Qaraman, Niğdə, Bolu və Mənisada yaşadığı və Qəhrəmanmaraş və İrana, Ərdəbilə qədər səyahət etdiyi qənaətinə gəlirik. Şairin, ümmiliyi, Hz. Peyğəmbərə hörmət əlaməti olaraq, zahirdən çox batınə, elmdən çox irfana verdiyi dəyəre görə mənimsədiyi qənaətindəyik (Köprülü 1993, 274). Çünki şairin "Divan"ını incələdiyimiz zaman onun bu ləqəbi götürməsinin təvazökarlıqdan irəli gəldiyinin şahidi olduq. Belə ki, hədis şərhləri ilə məsnəvi qələmə alması, bir çox ayə və hədislərin türkçə izahı ilə birlikdə şeirlər ərsəyə gətirməsi, fars dilində yaşayıb yaratmış Əttar, Sədi kimi İranlı simalardan bəhs etməsi və nəhayət şeirlərində Türk dilinin zənginliklərini əruz və digər nəzm formaları ilə üzərə çıxarması onun bütün bu sadalananlara dərindən bələd olduğunun bariz nümunəsidir.

Kamal Ümmi "Divan"ının Azərbaycandakı yeganə nüsxəsi üzərində apardığımız tədqiqat işi nəticəsində Ümminin, şeirlərində, Nəbilərdən geniş şəkildə bəhs etməsi, peyğəmbərlərin özünəməxsus xüsusiyyət və möcüzələri ilə əks olunması diqqətimizdən kənarda qalmadı. "Divan" da Adəm, Nuh, Şit, İdris, Yusif, Yahya, Zülqərneyn, Xızır, Üzeyir, Yaqub, Süleyman, Eyyub, İbrahim, Musa, Şuayb, İsa peyğəmbər və son peyğəmbər olan Hz. Məhəmmədin adı keçməkdədir. Onlara daha çox Nəbi, Mürsəl, Rəsul, Ənbiya, deyə xitab edir. Nadir hallarda sırf peyğəmbər kəliməsinə rast gəlirik. O, peyğəmbərləri əsasən də Hz. Məhəmmədi insanları yönəldən, Allaha yaxınlaşdıran bir vəsilə olaraq və yaxud dünyanın faniyini, əbədi olmadığını xatırladan birisi kimi göstərir. Bir şeirində bu müqəddəs insanlardan belə bəhs olunur: "Hələ yer-göy yaradılmamışdan, Adəm mövcud olmamışdan əvvəl, Allah gecə və gündüzü, vaxtı və saati yaratmamışdan Məhəmmədin "nur"u var idi. Bütün aləm onun nuru ilə aydınlanmışdı. Əgər nuru bir kimsəyə toxunsaydı, onun mərtəbəsi də yüksələrdi. Beləliklə bu nur Adəmdən başlayaraq Əhmədə qədər digər peyğəmbərlərə də çatdı. Ancaq Hz. Məhəmməd ilk peyğəmbərlərin öndəri olmuşdur. Bütün Nəbilər və Rəsullar onun camaatıdır" (Ümmi, 40a).

Adəm Peyğəmbər. Divan şeirində , əcz və qüdrəti özündə tərənnüm edən adəm (insan), adəm (yoxluq) və dəm ilə birlikdə verilərək cinas ortaya çıxarmışdır. Yene Adəm dövryyə nəzm formasının mühüm bir mövzu qaynağına çevrilmiş, sevgili Adəmə, rəqib də şeytana bənzədilmişdir (Pala 2005). Adəm insanlığın ilk atası, dədəsidir.

Əhmədü Adəm dürür atan dədən,
Yad didigüm iblisü piri- hərif (Ümmi, 61a)

Şairin təbircə mələklərin Hz. Adəmə səcdəsi, onun ətrafa saçılan nurunun sayəsindədir. Adəm peyğəmbər mülayimliyi ilə ucalmaqda ikən, şeytan qürurundan ona səcdə etmədiyi üçün zəlil olmuşdur:

Hilm ilə Adəm mükərrəm oldı həm,
Kibr ilə Şeytan mərdud oldu zəlil (Ümmi, 21a).

Nuh Peyğəmbər. Hz. Nuh, digər peyğəmbərlərlə müqayisədə Quranda və hədislərdə geniş şəkildə haqqında bəhs olunan və "Ulül-Əzm" adlandırılan beş böyük peyğəmbərdən biri olub, 28 surədə haqqında məlumat verilmiş və 43 yerdə adı zikr olunmuşdur. Quranın 71-ci surəsi onun adını daşıyır və başdan ayağa onun tövhid mübarizəsindən bəhs edir (Gürel, 30).

Tufan hadisəsi ilə Hz. Musadan bəhs olunarkən, onun bu fəlakətdən sağ-salamat

qurtarması, alnında, daha sonra dünyaya gələcək olan Axırzaman peyğəmbərin nurunu əks etdirməsi ilə izah olunmuşdur:

Ol nur iləydi Nuha zi-tufan qəmü necat,
Kim kondı Cudi üzre gəmisi səlaməti (Ümmi, 50a).

Daha sonra dünyanın faniliyi, ölümün peyğəmbərə qarşı belə amansız olduğunu xatırladıb haqqında şəfa verən birisi kimi bəhs edir (Ümmi, 50b).

İbrahim Peyğəmbər. Quranda adı keçən beş böyük peyğəmbərdən ikincisi olan İbrahim peyğəmbər K.Ümmi divanında "İbrahim Xəlil, Xəlil, Xəlilullah" ləqəbləri ilə anılır. Haqqında Quranın bir çox ayələrində məlumat mövcuddur. Allahlıq iddiasında olan Nəmrud, İbrahimi atəşə ataraq, onu cəzalandırır. Cəbrayıl Allahın əmri ilə onu havada tutaraq yanmasına əngəl olur. Atəşə atılan İbrahim bir gül bağçasına düşür. Alovlanan yer gülüstana çevrilir. O, həmçinin mərdliyi, qonaqpərvərliyi ilə də ələ alınır:

Ol nur ilə Xəlilə həm od oldı gülistan,
Həm qıldı səxavət ilə ol bol ziyafəti (Ümmi, 50a).

İsmayıl Peyğəmbər. Quranda İsmayıl peyğəmbərin adı 12 müxtəlif ayələrdə anılır. Bu ayələrdə Hz. İsmayılın müxtəlif qabiliyyətlərindən bəhs olunur. Ancaq İsmayıl peyğəmbərin ən çox yadda qalan, tez-tez xatırlanan özəlliyi, Zəm-zəm suyu və atası ilə yaşadığı qurbanlıq hadisəsi olmuşdur.

Kamal Ümmiyə görə də bıçağın Hz. İsmayılı kəsməməsi, onun yerinə qurbanlıq qoç göndərilməsi də onda olan Məhəmməd nuru ilə izah edilir:

Ol nur iləydi kəsməmək İsmaili bıçaq,
Həqq qoç veribdi salıbdı ol afəti (Ümmi, 50a).

Hübb İsmayılı qəlbindən yüdüğü üçün Xəlil,
Anə qoç göndərdi Haqq qurban qılubən yüzdilər (Ümmi, 53a).

Yusif peyğəmbər. Divan şeirində gözəl, gözəllik deyəndə əlbəttə ki ilk olaraq sevgili xatırlanır. Sevgili aşiqin gözündə əvəzsiz bir gözəlliyə sahibdir. Bir peyğəmbər olaraq gözəllik Hz. Yusifə Allahın bir lütfüdür. Şairə görə o, bütün gözəllərdən daha gözəldir. Ancaq Həbibullah müstəsnadır.

Yusif camalı gərçi cəm eylədi qamudan,
Yusufdan əmlah idin Həbibin məlahəti (Ümmi, 50b).

"Divan"da adı "Yusuf, Yusufu- Kənan, Şahı- Kənan" olaraq keçir, qardaşları tərəfindən quyuya atılması və əlbəttə ki gözəlliyi ilə ələ alınır:

Gahı əgər Issı gibi göyə vü seyr idər göyü,
Gahı yiri Yusufayın zir ü zəmin ü çah olur (Ümmi, 63b).

Davud Peyğəmbər. Hz. Davud peyğəmbərliklə sultanlığı şəxsində cəmləşdirmiş ədalətli bir padşahdır. "Divan"da dünya malına düşkün olanlara nümunə olaraq göstərilir. Dualarında onu şəfaətçi kimi göstərir. Onun eyni zamanda dəmiri ram etməsi, asanlıqla ezib yoğurma kimi möcüzəvi qabiliyyətə malik olduğunu şeirində bu şəkildə qələmə alır:

Ol nuriləydi Davuda ram olduğu dəmir,
Həm yir yüzündə ədl ilə qıldı ziyafəti (Ümmi, 50a).

Davud peyğəmbərin səsi də gözəldir. Məhz bu səbəbdən Cənabı-Haqq cənnətdə onu nurdan bir minbərin üzərinə çıxardaraq Zəbur oxudur:

Dəxi əmr ola Davuda Hayy u Qayurdan,
Çıqaralar anı bir minbər üstünə nurdan.

Ki yücəliyi ola anın yüz illik yol,

Çıqa hoş avaz ilə zəbur oqıya ol (Ümmi, 42b).

Süleyman Peyğəmbər. Davud peyğəmbərin oğlu olub İsrail oğullarına göndərilən peyğəmbərlərdəndir. Kamal Ümmi, Süleyman peyğəmbəri dünyaya hökm etməsi, Allahın ona lütf etdikləri qarşısında hər zaman şükr etməsi, "quş dili" bilməsini göstərərək, dünyada görünən və görünməyən bütün canlıların hökmdarı olduğunu açıqlayır:

Ol nur iləydi ahı Süleyman sürdüğü

Həm ins ü cinn ü vəhşə vü tayra əmarəti (Ümmi, 50a).

Dünyanın faniliyindən bəhs etdiyi hissələrdə Süleymanın zənginliyinin, səltənətinin belə ədəbi olmadığını dilə gətirərək insanları xəbərdar edir:

Cahanı hökmünə məhkum edənlər,

Əzəl hökmünə fərman qondu köçdü.

Nicə məğrur olasin sən bu mülkə

Çü Davud u Süleyman qondı köçdü (Ümmi, 60a).

Məhəmməd Peyğəmbər. Məlumdur ki, divanlar ənənəvi olaraq Allahın varlığı və təklüyündən bəhs edən tövhid, aləmlərin Rəbbinə yalvarış məzmunlu münacaət, nəhayət Peyğəmbər sevgisini, xüsusilə də qoxusunu, gözəlliyini özündə ehtiva edən, Hz. Peyğəmbəri gülə və daha çox da gözəl simalı varlığa bənzədən, iştirakçısı olduğu hadisələri və islamiyyətin əvvəllərində çəkdiyi əziyyətlərdən bəhs edən nətlərlə bəzənmişdir (Demir). Şairin şeirlərində də Hz. Məhəmməd sevgisi, Allahdan sonra ən yüksək səviyyədədir. Belə ki, "Divan"da Sevgili Peyğəmbərimizə işarə edən və ya adının keçdiyi beytlərlə yanaşı haqqında yazılan, sırf onu mədh edən dörd müstəqil şeir də qarşımıza çıxdı. Hz. Məhəmməd (s.ə.s.) "Divan"da aşağıdakı adlarla anılır: Aləmlərin Muxtarı, Əhməd, Dost, Həbib, Haqq Rəsul, Qılavuz, Rəsul Allah, Muxtar, Muqtəda, Yar, Murtəza, Mustafa, Ol Dost, Xalqın Yegji, Ol Yar, Murtəza, Mustafa, Təbib, Təbib.

Onun peyğəmbərlərin öndəri olduğu, hələ Adəm yer üzünə gəlmədən onun nurunun yaradıldığı və bu nurun müəyyən vaxt ərzində digər peyğəmbərlər vasitəsilə ilə yenidən özünə döndüyü dilə gətirilir:

Ol Seyyidi- Rəsul ki əzəlidir siyədəti,

Ol Hadiyi- sübül ki ebedidür hidayəti (Ümmi, 49b).

Adəm bu aləm içrə qədəm basmadın anun,

Urulmuş idi fərqiñə tacı- risaləti (Ümmi, 49b).

Əzəldən axıra bütün uluların əməlləri və səadətləri onun nuru sayəsindədir. Bu nur arası kəsilmədən nəsilədən nəsilə keçərək Adəmdən Əhmədə qədər bir əmanət olaraq gəldi (Ümmi, 50a).

Hər kimə varis oldusa nuru Muhəmmədin,

Arturdi izzü dövlət ü cahu sələbəti (Ümmi, 50a).

Hz. Məhəmmədin üz gözəlliyi, günəş-ay, gecə-gündüz kimi bənzətmələrlə təənnüm edilir. Alnı ayın bədr halətindəki parıldamasına bənzədilir ki, hətta günəşdən belə aydındır.

Afərin ol gün yüzə vü aydan alına,

Kim ayu gün nuri anun pərtövündən alına (Ümmi, 52a).

Günəşdən hub ruşənsin həm aydan dəxi əhsənsin,

Çü böylə xoş müzəyyənsin nə hacət sürmə vü hənnə (Ümmi, 49b).

Göründüyü kimi Kamal Ümmnin sevgili peyğəmbərimizə olan əvəzsiz sevgisi şeirlərində çox aydın bir şəkildə ifadə olunmaqdadır. Şair haqqında mənəqəbəvi bilgi verən Aşiq Əhməd-i Divaninin "Səfinə" adlı əsərində Ümmnin Xorasan əsilli bir mütəəvvüf olduğunu və oradan Boluya gəlib Bolu dağlarında məskən saldığını, əslən Hz. Peyğəmbər nəslindən gəldiyi qeyd edilir. Aşiq Əhmədin əsərində şairin kəramətindən bəhs edən bir mənəqəbəyə yer ayrılır:

Həm kəramətin izhar olmuşdur sənin,

Padişahlar gəlib bilmişlər halin.

Ocağında olmaz əslaca külün,

Bizə yardım eylə Sultan Ümmi Kamal (Aşık, 10).

Bu gün işiğina topladığımız XIX əsrin böyük sufi şeyxi Qarabağlı Mir Həməzə Seyid Nigari nəslinin də, şeirlərindən və əldə edilən sənədlərdən müqəddəs peyğəmbər Həzrəti Məhəmmədlə qohumluq əlaqəsinin olduğuna, şair-publisist Əli Rza Xələflinin "Xaki-payin taci- sərim" adlı kitabında təsadüf etdik (Xələfli 2004,10).

Daha sonra filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nəzakət Məmmədlinin tərtib etdiyi "Nigarnamə" də də "Seyid Nigarinin dini görüşləri" başlığı altında gedən bəhsdə "Şair hər zaman Həzrəti Məhəmməd (s.ə.s.) və onun Əhli beytinə və əshabına sonsuz məhəbbət bəsləmiş və bu məhəbbəti öz şeirlərində əks etdirmişdir" deyə qeyd edir.

Allahı, Məhəmmədi və aliyi sevən dustanız

Nə sünniyiz, nə şiə, biz xalis müsəlmanız.

Çar yarı istəriz, zira ki Mustafanın

Dustinə dustiz, vallah, xəsmaninə xəsmaniz (Məmmədli 2012, 37).

Nümunədən göründüyü kimi şair Qarabağda sünni-şiə parçalanmasının qarşısını alaraq, insanlar arasında vəhdət yaratmağa çalışmış və hətta bu mövzuda şeirlər də qələmə almışdır (Ramin).

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən də aydın görünür ki, istər orta əsr klassik türk ədəbiyyatında istərsə də təəvvüf ədəbiyyatında Peyğəmbərlərin, dini böyüklərin adları, onların vəsfləri xüsusi hörmətlə xatırlanmış və bu ənənəyə XIX əsr şairlərinin, xüsusilə də son dahi sufi şairimiz olan Həməzə Nigari əsərlərində də təsadüf olunur.

Ədəbiyyat:

Aşık, Ahmed, Menakıb-ı Kemal Ümmi, 1783, 66

Demir, Mustafa Mirza <https://www.diyanehaber.com.tr/aylik-dergi/divan-edebiyatinda-peygamber-sevgisi-h3534.html>, Divan Edebiyatında Peygamber Sevgisi aylık dergi, 25.01.2019.

Gürel, R. On Beşinci Yüzyıl Divanlarında Ulü'l-azm Peygamberler, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, (2015).

Xələfli, Əli Rza, Xaki-Payin Taci-Sərim, Bakı 2004, 335.

Köprülü, F. Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar. Ankara: Türk Tarih kurumu basımevi, 1993, 415 s.

Məmmədli, Nəzakət, Nigarnamə, Bakı: Elm və təhsil. 2012, 408 s.

Pala, İ. Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü. İstanbul : Kapı Yayınları (2005).

Ramin, Seyid. Seyid Nigari: döyüşçü, sufi, şair ömrü. Araşdırma, 2013, <https://kulis.az/xeber/tarix/xeber-6520>.

Ümmi Kamal "Divan" B-391 AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

XVII-XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN-OSMANLI ƏLYAZMA ƏLAQƏLƏRİ

XVII-XVIII centuries relations of Azerbaijan-Ottoman manuscript

Dos.Dr. Lamiyə Rəhimova

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.149.

Xülasə

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutunda müxtəlif xalqlara məxsus əlyazmalar saxlanılır. Bu baxımdan Əlyazmalar İnstitutu dünyanın ən zəngin əlyazma xəzinələrindən biri sayıla bilər. Fəqət bu da bir həqiqətdir ki, azərbaycanlı müəlliflərin əsərlərinin əlyazmalarının çox hissəsi xarici kitabxanalarda saxlanılmaqdadır. Azərbaycanın müxtəlif Avropa və Şərq ölkələri, o cümlədən Türkiyə ilə əlyazma kitabı əlaqələri olmuşdur. Bunun ən bariz sübutu kimi dünyanın müxtəlif kitabxanalarında qorunan azərbaycanlı müəlliflərə məxsus əlyazmalar olduğu kimi, türkiyəli şair və yazıçıların bizdə saxlanılan əsərlərinin nüsxələrini də göstərə bilərik. Türkiyə kitabxanalarının kataloqlarına nəzər saldıqda Seyyid Nigari Qarabaği, Ağdaşi, İsmayıl Nakam kimi azərbaycanlı şairlərin əsərlərinin əlyazma nüsxələri ilə qarşılaşırıq. O cümlədən Özbəkistan, Türkmənistan, Tacikistan, Dağıstan, Gürcüstan, London, Paris, Vatikan, Berlin, Təbriz, Tehran, Məşhəd, Qum, İsfahan, Konya, İstanbul, Ankara kimi dünyanın nəhəng mədəniyyət mərkəzlərində azərbaycanlı müəlliflərin əsərlərinin əlyazmalarını görmək mümkündür. Azərbaycanda isə 20-yə yaxın klassik Osmanlı ədəbiyyatı nümayəndəsinin əsərlərinin əlyazma nüsxələri ilə yanaşı müasir yazıçılardan Əbdülhəq Hamid Tarhanın, Namiq Kamal, Şəmsəddin Sami kimi müəlliflərin əsərləri ilə qarşılaşırıq. Bu da bir baxıma iki qardaş ölkə arasında əlyazma əlaqələrinin olduğunun sübutudur. Fəqət bizim tədqiqat obyektimiz XVII-XVIII əsrlər azərbaycanlı və türkiyəli müəlliflərin əsərlərinin əlyazma nüsxələri olduğu üçün biz bu məqaləmizdə daha çox onlardan bəhs edəcəyik.

Açar sözlər: əlyazma, nüsxə, azərbaycanlı, türkiyəli.

Abstract

In the Institute of Manuscripts of the Azerbaijan National Academy of Sciences keeps manuscripts of different nations. In this regard, the Institute of Manuscripts can be considered one of the richest manuscripts treasure in the world. However, it is also true that most of the manuscripts of works by Azerbaijani authors are kept in foreign libraries. Azerbaijan had manuscript relations with various European and Eastern countries, including Turkey. The most obvious evidence of this is the manuscripts of Azerbaijani authors preserved in various libraries around the world, as well as copies of the works of Turkish poets and writers kept in our possession. When we look at the catalogs of Turkish libraries, we come across manuscripts of the works of Azerbaijani poets such as Seyyid Nigari Karabakhi, Aghdashi, Ismail Nakam. Manuscripts of Azerbaijani authors can be seen in the world's major cultural centers such as Uzbekistan, Turkmenistan, Tajikistan, Dagestan, Georgia, London, Paris, the Vatican, Berlin, Tabriz, Tehran, Mashhad, Gum, Isfahan, Konya, Istanbul and Ankara. In Azerbaijan, along with manuscripts of about 20 works of

classical Ottoman literature, we come across the works of modern writers such as Abdulhaq Hamid Tarhan, Namig Kamal, Shamsaddin Sami. In a sense, this is proof of the existence of manuscript relations between the two brotherly countries. However, since our research object is manuscripts of works by Azerbaijani and Turkish authors of the XVII-XVIII centuries, we will talk more about them in this article.

Key words: manuscript, copy, Azerbaijani, Turkish.

Çap məkinəsinin kəşfinə, mətbəənin istifadəyə başlanmasına qədər, hətta sonralar da müəllif tərəfindən tək nüsxə olaraq yazılan, daha sonra əllə köçürülüb çoxaldılan əsərlər tarixən əlyazma adlandırılıb (Musayeva 2012, 3).

Əlyazmaların Azərbaycan xalqının sosial-mədəni həyatında olduqca vacib rolu olmuşdur. Alimlərin, yazıçıların qiymətli əsərləri məhz əlyazmalar vasitəsilə günümüzə gəlib çatmışdır. Əlyazmalar mətnin məzmunundan başqa bədii yaradıcılıq nümunəsi kimi də diqqət çəkir. Belə ki, mətnin yazılış şəkli, səhifələrin bəzədilməsi, cildlənməsi özü də dövrün mədəni səviyyəsi vəziyyəti ilə əlaqədar bizə məlumat verir. Ümumiyyətlə, əlyazma kitabının formalaşması yazı mədəniyyəti ilə sıx şəkildə bağlıdır. Eyni zamanda ədəbiyyat və mədəniyyətin əvəzsiz qaynağı olan əlyazmalar ədəbi əlaqələrin bariz nümunəsidir. Azərbaycanlı müəlliflərə məxsus olan əlyazmalar Avropanın müxtəlif mədəniyyət mərkəzlərində qorunduğu kimi Şərqi görkəmli kitabxanalarında da saxlanılmaqdadır. Xüsusən İrən respublikasında olduqca çox sayda Azərbaycanlı müəlliflərə məxsus əlyazmalar vardır. Türkiyə kitabxanalarında isə Azərbaycanlı müəlliflərin üzü köçürülərək saxlanılan əsərlərinin sayı xeylidir. O cümlədən Azərbaycan Milli Emlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda müxtəlif əsrləri əhatə edən yüzlərlə klassik Osmanlı ədəbiyyatının nümayəndələrinin əsərlərinin əlyazma nüsxələri ilə qarşılaşmaq mümkündür. Bu baxımdan XVII əsr Osmanlı ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Mustafa Naili (öl.1077/1666) "Divan"ının ən qədim və ən mükəmməl nüsxəsinin Əlyazmalar İnstitutunda M-69 şifrə altında saxlanıldığını qeyd etməliyik. "Sebki-hindi" üslubunun təmsilçilərindən olan şairin "Divan"ının mətni qara mürəkkəblə nəstəlik xətti ilə XVIII əsr filiqanlı ahərli Avropa kağızına köçürülmüşdür. Əlyazmanın ikinci hissəsində isə Birgivi Məhəmməd Əfəndinin nəvəsi və Şeyx Fəzlullah Əfəndinin oğlu olan İsmətinin (1020-1022 /1611-1613) Divanı verilmişdir. Nəsillər boyu şeyxlər, qazilər və alimlər yetişdirmiş ailəsinin zəngin elmi və mədəni mühitindən bəhrələnən İsməti, təhsil illərində Şeyxülislam Zəkəriyyəzadə Yəhya Əfəndiyə (öl.1053/1644) xidmət edərək təqdirini qazanmışdır. Dövrünün qabaqcıl alimlərindən yaxşı təhsil alan şair daha sonra müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdır. İnstitutumuzda müəllifin Divanının əlyazma nüsxəsində nəət, qitə, 64 qəzəl, 5 rübai, 9 beyt və digər şeirləri vardır. Əsər 1074/1663-cü ildə müəllifin sağlığında köçürülmüşdür. İsmətinin şeirlərində az işlənən əcnəbi sözlərə, uzun ibarələrə rast gəlinmir. Bəzən rindanə və qələndəri həyatı mənimsəyən şair, zövqlü, incə və duyğulu sənətkar kimi yaşamış və bunu misralarında əks etdirmişdir. O, heç vaxt şeirlərində təsəvvüf ideyasına yer verməmişdir. Bu xüsusiyyətləri ilə onu Şeyxülislam Yəhya və Bəhaiyə (öl.1064/1654) uyğun bir sənətkar kimi qiymətləndirmək mümkündür. Divanı institutumuzda qorunan bir digər türkiyəli şairimiz əsl adı Həsən olan Qəimi (öl. 1102/1691)dir. Qırx gün tənhalıqda qaldığı üçün Qəimi təxəllüsünü götürmüşdü. Qəimi, ibtidai təhsilini aldıqdan sonra Sofiyaya, oradan isə İstanbula, Konyaya getmişdir. Daha sonra Sarayevaya qayıdaraq Sinan Ağca Təkkəsinin şeyxi olmuşdur. Qəimi bu təkkənin adı məlum olan ilk şey-

xidir. Qəiminin türbəsi bölgədə ziyarət edilməli vacib yerlərdən biri idi. Əlyazmalar İnstitutunda M 48 şifrə altında qorunan əlyazmada 6367 beyt vardır. Münacat, nəət, mədhiyyə və digər əsərləri qara mürəkkəblə rüqə xətti ilə XIX əsr kağızına köçürülmüşdür. Qəimi Babanın əsərinin verildiyi əlyazmanın ikinci hissəsində mənbələrdə Şeyx Ömər, Ömər Zərif, Zərif Baba, Ömər Baba, Əhməd Zərif Baba, Əhməd Baba kimi ad və rütbələrlə tanınan Zərifin (öl.1210/1795) "Pəndnamə" əsəri yer almışdır. Rusuq şəhərində anadan olduğu bilinən Zərif Sədiyə məzhəbinə qoşulmaqla bu məzhəbin tanınmış şeyxlərindən birinə çevrilmişdir. "Divan"ı "Nəsihətnamə" də deyilən "Pəndnamə"si və "Təsəvvüfnamə"si vardır. Zərifiyə əsl şöhrət qazandıran və qırxa yaxın nüsxəsi məlum olan Pəndnamə (nəsihətnamə) əsərini Fəridəddin Əttarin (1136-1221) əsərinə əsasən fəilAtün fəilAtün fəilün" vəzni ilə yazılmışdır. Müəllif lütf və anlayışlılıq çərçivəsində 135 başlıq altında dini və əxlaqi nəsihətlərini, insani münasibətləri və insanın Allah qarşısında məsuliyyətini izah edir. Əsərdə qonşuların haqqı, əmanətə xəyanət, yetimin qayğısına qalmaq, danışıq təzi, aşıq və sevgili münasibətləri, sirr saxlamaq, hədiyyə vermək və qəbul etmək, süfrə ədəbi, az yemək və az yatmaq fəziləti, yoldaş seçmək, taleyin vəfasızlığı, qonaqların hüququ və s. məsələlərlə əlaqədar məsləhətlər verilir. Mətn giriş və 140 başlıqdan ibarətdir. İnstitutumuzda mühafizə olunan digər müəllif əsl adı Məhəmməd olan Niyazi-Misridir (öl.1105/1694). Təhsili ilə əlaqədar bir müddət Misirdə qaldığı üçün şeirlərində "Misri" və "Niyazi" təxəllüslərindən istifadə etmişdir. Müəllifin sufizmlə əlaqədar 12 risaləsi vardır. İnstitutumuzda saxlanılan Niyazi-Misri "Divan"ının Əlyazmasının sonunda müəllifin qardaşı Əhməd Əfəndiyə məktubu verilmişdir. Mətn qara mürəkkəblə nəstəliq xətti ilə XVII əsr filiqranlı Avropa kağızına Məhəmməd bin Əli Ərzurimi tərəfindən köçürülmüşdür. Türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Yusif Nabi (öl.1124/1712) XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində yaşamışdır. Yusif Nabinin Əlyazmalar İnstitutunda "Divan"ının və "Kitabı-xeyriyyə" əsərinin nüsxələri saxlanılmaqdadır. Divan XVIII əsr filiqranlı Avropa kağızına Məhəmməd Sadiq Əl-Vani tərəfindən qara mürəkkəblə nəstəliq xətti ilə köçürmüşdür. Əlyazmada 499 qəzəl, 29 rübai, qəzəllərin arasında yerləşdirilmiş qitə və Bəhayinin şeirlərinə yazılmış təxmisləri görürük. XVII əsr Osmanlı ədəbiyyatının görkəmli şairlərindən biri olan Ələəddin Sabit Bosnəvi (öl.1124/1712) lirik əsərləri ilə şöhrət tapmışdır. Sabitin Əlyazmalar İnstitutunda külliyyatı saxlanılmaqdadır. Əlyazmanın müxtəlif yerlərində şairə aid edilən şəxsi möhür və imza olduğundan Sabitin özü tərəfindən köçürülmüş avtoqraf nüsxə kimi qəbul edilir. Divanından başqa şairin "Ədhəmnəmə", "Bərbərnəmə", "Dərənəmə" kimi əsərləri də vardır. Mətn XVII əsr filiqranlı Avropa kağızına qara tuşla nəstəliq xətti ilə köçürülmüşdür. Əlyazmanın əvvəli naqışdır. Bosnəvi Sabitin "Külliyyatı"nı İnstitutumuzun Şərq ölkələri türkdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsinin Böyük elmi işçisi Şəhla Xəlilli poetik və tekstoloji baxımdan tədqiq etmiş, şairə məxsus "Ədhəm və Hüma" məsnəvisini transfoliterasiya edərək kitab şəklində çap etdirmişdir. Eyni dövrün bir digər görkəmli alim şairi Ərzurumlu İbrahim Həqqidir (öl.1194/1780). "Mərifətnamə" adlı mənsur əsəri ilə məşhur olmuşdur. Divanındakı qəsidələrində Allaha, peyğəmbərə olan sevgisini dilə gətirən şairin əsərinin qəzəllərindən ibarət hissəsinə "İlahinamə" adı verilmişdir. İnstitutumuzda qorunan şairin "İlahinamə" adını verdiyi əsərin iki nüsxəsi qorunur. XVIII əsr filiqranlı Avropa istehsalı ahərli kağıza Abdulla bin Yusif bin Ömər bin Mustafa tərəfindən 1192/1778-ci ildə köçürülmüşdür. B-4223 şifrəli digər əlyazmada şairin 139 qəzəli verilmişdir. Təəssüf ki əvvəli və sonu naqış olan bu əlyazmanın köçürülmə tarixi və illi bilinmir. Ancaq əsərin 1756-cı il filiqranlı rus ka-

ğızına nəstəliq xətti ilə qara tuşla köçürülməsi mətnin bu tarixlərdə köçürülmə ehtimalını qüvvətləndirir. İbrahim Həqqinin İnstitutumuzda qorunan əsərinin tədqiqini Türk Dünyası Türkdilli Əlyazmalar Tədqiqi Şöbəsinin elmi işçisi Günay Quliyeva həyata keçirməkdədir. XVIII əsr türk ədəbiyyatının nümayəndələrindən Seyid Haşim Mustafa əfəndi Üsküdarı Xəlvətiyyə təriqətinə məxsusdur. Qaynaqlarda "Haşim", "Haşimi", "Üsküdarlı Haşim Baba", "Üsküdarı", "Bandırmalızadə" təxəllüsündən istifadə edən Haşim Babanın adı Sicilli-Osmanidə, Haşim Məhəmməd Əfəndi (Süreyya, 1996, 524), Osmanlı Müəlliflərində isə Haşim Mustafa Baba kimi təqdim edilir (Tahir 1333, 62-63). Haşim Babanın "Divan"ı, "Varidat", "Ənqiyi-məşriq" və "Döviyyəyi -fərşiyə" adlı dörd əsəri məlumdur. İnstitutumuzdakı M-59 şifrəli bu əlyazmada 4 türk dilində şeir qəzəllərin arasına yerləşdirilmiş, qəsidə, mədhiyyə, nəət, müxəmməs, rübai, fərd və mərsiyyə yer almışdır. 2327 beytdən ibarət olan əsər filiqranlı Avropa kağızına köçürülmüşdür.

XVIII əsr Osmanlı ədəbiyyatının ən dəyərli şairlərindən olan Əhməd Nədim (öl.1143/1730) yaxşı mədrəsə təhsili almış, bir tərəfdən atasının babasının yolu ilə gedərək onların sənətinə yiyələnmiş, digər tərəfdən də ədəbiyyatla maraqlanmış və şeir yazmışdır. III Sultan Əhmədin sədrəzamlarından Əli Paşaya təqdim etdiyi qəsidələrlə özünü tanıdan şair Növşəhərli İbrahim Paşa sədrəzam olduqdan sonra ona və padışaha yazdığı qəsidələrlə daha böyük rəğbət görmüş, Padışahın əyləncə məclislərində iştirak etmiş, Lalə Dövrünün sevimli şairlərindən olmuşdur. Əlyazmalar İnstitutunda Nədimin Divanının iki nüsxəsi qorunmaqdadır. M-62 şifrəli əlyazmada müəllifin mədhiyyələri, tarixi hadisələrin əks olunduğu qəsidələri, 91b-94a vərəqlərində rübailər, müqəttətlər (müxtəlif qəzəl və qəsidələrdən seçilmiş beytlər - L.R.) ərəb dilində qəzəl sonda iki şeir verilmişdir. 29b, 46a, 89b, 94a vərəqlərində mətnin Mustafa nəslindən olan Əhməd Nədim tərəfindən Sultan İbrahim Qazi dövründə 1139/1726 ildə yazıldığını təsdiq edən qeyd və imza vardır. Eyni zamanda əlyazmanın müxtəlif vərəqlərində şairin şəxsi möhürü verilmişdir. Bu da əlyazmanın avtoqraf nüsxə olma ehtimalını qüvvətləndirir. Mətn qara mürəkkəblə nəstəliq xətti ilə sadə kağıza, B-317 şifrəli digər nüsxəsi isə Osman bin Məhəmməd tərəfindən qara tuşla, nəstəliq xətti ilə yarı ahərli kağıza köçürülmüşdür. Əhməd Nədim və onun Divanını Azərbaycanlı nüsxəsi akad. Z.M.Bünyadov adına Şerqşünaslıq İnstitutu Mənbəşünaslıq, Yazılı abidələrin tədqiqi və nəşri şöbəsinin aparıcı elmi işçisi filol.ü.f.d. Aygün Məhərrəmovə tərəfindən filoloji və tekstoloji baxımdan tədqiq edilmişdir. Nədimin həyat və yaradıcılığı, mühiti haqqında məlumat verən tədqiqatçı Divanın Azərbaycan və Türkiyə nüsxələrini qarşılaşdırmış, nüsxə fərqlərini müəyyənləşdirmiş, onların səbəblərini araşdırmışdır. Əhməd Mürşid Əfəndi (öl.1174/1760-61) gənc yaşında yetim qalmasına baxmayaraq, təhsilini davam etdirməyi bacarmışdır. Türk-İslam mədəniyyəti tarixində əxlaqi-dini mövzuda Türkcə yazılmış ədəbi əsərlərdən olan, "Pəndnamə" (nəsihət) növündə nəzmlə qələmə alınmış və müəllifinin adına görə "Əhmədiyyə" adı ilə məşhur olmuş Əhməd Mürşidin "Pəndnamə"si XVIII əsr təkkə şeirinin gözəl nümunələrindən birini təşkil edir. Xalq arasında geniş yayıldığı üçün məclislərin əvəzolunmaz kitabına çevrilmiş və bu səbəbdən də ucqar qəsəbələrdə belə yayılan didaktik məzmunlu əsər olmuşdur. Müəllif əsərini yazarkən mürşidi Əbu Bəkrin "pəndi-recal" əsərindən müəyyən dəyişikliklərlə 18 hekayə istifadə etmişdir. Mətn 84 başlıqdan ibarətdir. Hekayələrin sonuna "Əhməd to Əhmədi" şəklində imza qoyulmuşdur. 6528 beytdən ibarət olan mətnin sonu naqisdir. Mətn sadə kağıza qara mürəkkəblə nəstəliq xətti ilə köçürülmüşdür.

Əlyazmanın 88a vərəqində 1242/1826 tarixi qeyd edildiyi üçün ehtimal ki mətnin köçürülmə vaxtı da elə budur. Eyni əsərin B-6137 şifrəli digər nüsxəsi qara tuşla nəstəliq xətti ilə XIX əsr fəliqanlı rus kağızına köçürülmüşdür. Mətn 15 başlıqlı hekayədən ibarətdir. Mətnin əvvəli və sonu naqışdır.

Türkiyə kitabxanalarının nəzərdən keçirdiyimizdə eyni şəkildə bir çox XVII-XVIII əsr azərbaycanlı müəlliflərin əsərlərinin əlyazma nüsxələrinin orada qorunduğunun şahidi oluruq. Saib Təbrizi, Məhəmməd Əmin Şirvani, Qazaği, Yusif bin Məhəmməd Can Qarabaği (öl.1036/1626), Ziya Ordubadi, Vəhid Təbrizi, Fateh əfəndi, Nasira dədə kimi müəlliflərin istər azərbaycan, istərsə də fars dilindəki əsərləri Türkiyənin müxtəlif kitabxanalarını bəzəyir. XVII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli söz ustası Saib Təbrizinin (öl.1087/1676) külliyyatının Türkiyənin dörd bir tərəfində nüsxəsinə rast gəlmək olar. İsparta, Manisa, Konya, Ankara, Qastamonu, İstanbul, Amasyada Saib Təbrizi Divanı və digər əsərlərinin nüsxələrinin varlığının şahidi oluruq. Mirzə Mehdi xan Münsi (öl.1171/1754) və ya Mirzə Mehdi xan Kövkəb bin Məhəmməd Nəsir Astrabadi deyə qeyd olunan azərbaycanlı müəllifin "Dürreyni-Nadirə" əsərinin təliq xətti ilə köçürülən bir nüsxəsi Topqarı Sarayı Muzeyi kitabxanasında N.1588 şifrə altında saxlanılmaqdadır. Məczub Təbrizinin(öl.h.1088/m.1677) Divanın bir nüsxəsi İstanbul Nuri-Osmaniyyə kitabxanasında 3876 şifrə altında saxlanılmaqdadır (Musabəyli 2012, 381).

Sənədlərdə və mənbələrdə həyatı ilə əlaqədar hər hansı bir məlumata rast gəlinməyən azərbaycanlı şairlərdən Seyyid Giryan Cəmaləddin Qazaği Azərbaycanın Qazax vilayətindəndir. Buna görə də yazdığı şeirlərdə "Qazaği" təxəllüsündən istifadə etmişdir. Bu da tədqiqatçılarda şairin qazax türklərinə mənsub olması ilə bağlı yanlış fikir formalaşmasına səbəb olmuşdur. Lakin Klassik Türk Ədəbiyyatındakı yer adlarından fərqli olan bu yer adının divanda iki ayrı qəzəldə keçməsi Qazağinin "sultan" dediyi Mir Həməzə Nigarinin bu bölgədə olması şairin yeganə əsəri olan "Divan"ının dil və lüğət xüsusiyyətləri onun Azərbaycanın Qazax bölgəsindən olması ehtimalını gücləndirir (Kök 2017, 133).

Əslində, şair özünü Qazax bölgəsindəki şairlərlə müqayisə edir. Müəllif bəzi səbəblərdən Anadoluya köçən sufilərin karvanına qoşulmuşdur. Anadoluya gəlmək məcburiyyətində qalan sufi şair Mir Həməzə Nigari və onun xəlifəsi Seyid Yəsəriyə intisab etmişdir. Müəllif ideyalarının geniş kütlələrə yayılmasında sənətini bir vasitə hesab etmişdir. Aqlamaq, inildəmək mənalılarına gələn "giryan" i bir çox sufi şair kimi özünə təxəllüs seçmişdir.

Əruzü qüsursuz istifadə etməsi və farsça şeir yazması yaxşı mədrəsə təhsili aldığı söyləməyə imkan verir. Qazağinin Divanının iki nüsxəsi Türkiyə respublikası kitabxanalarında qorunmaqdadır. Bunlardan biri Milli kitabxanada 06 Mil Yz. A 8866/1nömrəli şifrə altında saxlanılmaqdadır. H. 1312 (1894/1895) ilində köçürülmüşdür. Şairin farsça 126 qəzəli verilən əlyazmanın kənarlarında haşiyələr vardır. Əsər təliq xətti ilə köçürülmüşdür. Əlyazmanın davamında Həməzə Nigarinin "Mənaqibül-əhval" əsəri verilmişdir. Əsərin ikinci nüsxəsi də Milli Kitabxanada 06 Mil Yz. B 783 şifrə altında qeyd edilmişdir.

Azərbaycanın şimalında, Şirvanda anadan olan Məhəmməd Əmin (öl.1036/1627) ilk təhsilini sufi olan atası Molla Sədrəddindən almışdır. Əllamə Hüseyn Xalxalidən əqaid, məntiq və digər elmləri də öyrənmişdir. Şirvan bölgəsi Səfəvilərin əlinə keçəndə Əhli-sünnə mənsublarına qarşı təzyiqlər səbəbindən ailəsi ilə birlikdə Hələbə, oradan da Diyarbəkirə hicrət etmişdi. Müəllifin təfsir, hədis, fiqh,məntiq,

kəlam, əqaid və digər mövzularda bir xeyli əsərləri vardır. Bu əsərlərin əlyazma nüsxələri Süleymaniyə kitabxanasında saxlanılmaqdadır.

Bütün yuxarıda qeyd olunanlar, Seyid Həməzə Nigarə timsalında qədim Osmanlı torpaqlarına hicrət edərək yerləşmiş, yaşayıb-yaratmış azərbaycanlı müəlliflərlə, səsi-sorağı, şöhrəti həm də əsərlərinin əlyazmaları ilə günümüzə gəlib çatmış türkiyəli şairlər arasındakı ədəbi əlaqələrdən, xüsusən də bu iki qardaş xalq arasındakı əlyazma əlaqələrindən xəbər verir.

Ədəbiyyat:

Bursalı, M. T., Osmanlı Müəllifləri c. I. İstanbul, Matbaa-i Amire: 1333. 62-63, 189-191.

İpekten, H., Tekin, Ş., "XVII. Asır Şairlerinden İsmet", Tarih Dergisi, C.XIII, 1963, ss. 103-118.

Каталог Туркских Рукописей. (поэзия) II том. Баку, Нурлан: 2009. 263 с.

Kocatürk, V.M., Büyük Türk Edebiyatı tarihi. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi: 2016. 796 s.

Kök, A., Seyyid Giryan Cemaleddin Kazaki Divanı ve Dil Özellikleri. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi Cilt:5 •Sayı:11•Temmuz 2017•Türkiye

Levend, A.S., Türk Edebiyatı Tarihi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1973, I,130.

Musabəyli A., Xarici ölkələrdəki Azərbaycan əlyazmalarının toplu kataloqu. Bakı, elm:2012, III cildə I c.

Süreyya M., Sicill-i Osmânî, C. II, Haz. Nuri Akbayar. İstanbul, Tarih Vakfı :1996. s. 624

Ünal M., Pektaş M., Üsküdarlı Haşim Babanın Varidatı. Ekev Akademi Dergisi. Yıl: 18 Sayı: 58 İstanbul, 2014. S.715-721.

Yılmaz, H. K. "Hâşim Baba". İslam Ansiklopedisi XVI, İstanbul, TDV Yay:1997. 406-407

GREAT SILK ROAD: THE CULTURE OF CONNECTION OF THE TURKIC PEOPLES AND CONTRIBUTION TO THE CIVILIZATIONS

Böyük İpək Yolu: Türk xalqlarının nəqliyyat mədəniyyəti və sivilizasiyalara töhfəsi

Dos.Dr. Shahla Musaeva
NASA, Institute of Philosophy and Sociology

Majid Iskandarov
Alumni of Baku Engineering University

Abstract

The road has been a way for the developments, economic exchanges throughout history of nations. Historical and archaeological studies show that the main pillars of progress were the culture of the society that connected the cities and centers of civilizations especially in the Turkic world. The role of the Turkic civilization as one of the oldest means in cultural communication and development is undeniable. The movement of culture in such beautiful and necessary regions of the planet was the result of the intelligent policy of the Turkic states, which we aspire to today.

Great Silk Road and Caravansaries are a commemoration during several thousand years' history of road construction. In the meantime, humans could not care for the road that was hard, unsafe and uneven. They were breaking through hard deserts and walking in harsh mountains, but they were overcome all these problems to survive. Europe and Asia are magnificent regions with very interesting natures such as glorious mountains of Caucasus and Alps in Europe, the Gobi and Indus deserts, countless rivers and other natural beauties. Despite the fact that villages and cities on the area are far from each other, administrative rules and determination of Turkic tribes had overcome all the problems.

In this paper, attempted to briefly investigate the importance of the Turks on the development of statehood issues and culture of development its peripheral areas, especially on the Eurasia.

Keywords: Silk Road, Art and Crafts, Contacts, Culture, Economy.

Xülasə

Yol, xalqların tarixi boyu inkişafının, iqtisadi mübadilələrin bir hissəsi olmuşdur. Tarixi və arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, xüsusilə türk dünyasında tərəqqinin əsas sütunları şəhərləri və sivilizasiyaların mərkəzlərini birləşdirən həmin cəmiyyətin mədəniyyəti olmuşdur. Mədəni ünsiyyət və inkişafda ən qədim vasitələrdən biri kimi türk sivilizasiyasının rolu danılmazdır. Planetin belə gözəl və gərəkli bölgələrində mədəniyyətin dövryyəsi(hansına ki biz insanlar bu gün də can atırıq) türk dövlətlərinin ağıllı siyasətinin nəticəsi idi.

Böyük İpək Yolu və Karvansaraylar yol tikintisinin bir neçə min illik tarixindən bir xatirədir. Bu vaxt insanlar çətin, təhlükəli və qeyri-bərabər olan yola baxa bilmirdilər. Onlar sərt səhraları keçərək, sərt dağlarda aşırıdılar, lakin sağ qalmaq üçün bütün

bu problemlərin öhdəsindən gəldilər. Avropa və Asiya Qafqazın əzəmətli dağları və Avropada Alp dağları, Qobi və Hind çölləri, saysız-hesabsız çaylar və digər təbiət gözəllikləri kimi çox maraqlı təbiətə malik möhtəşəm bölgələrdir. Ərazidəki kənd və şəhərlərin bir-birindən uzaq olmasına baxmayaraq, türk tayfalarının inzibati qaydaları və qətiyyəti bütün problemlərin öhdəsindən gəlmişdi.

Bu məqalədə türklərin dövlətçilik məsələlərinin inkişafı, mədəniyyətinin və onun periferik ərazilərində, xüsusən Avrasiyada inkişafındakı əhəmiyyəti qısaca araşdırılmağa çalışılmışdır.

Açar sözlər: İpək yolu, İncəsənət və Sənətkarlıq, Əlaqələr, Mədəniyyət, İqtisadiyyat

Introduction. The ancient Turks had an undeniable contribution to the historical development of human civilization. The world's most prominent scientists and researchers have unequivocally considered the Turks to be "nations that made history." It is a fact that our great ancestors not only signed the glorious pages of history, but also created the traditions of progressive statehood, monuments of high material and spiritual culture. In addition to preserving the shades of ancient culture, the Turks endowed mankind with the most perfect inventions of the time, courage, martial arts, and chivalry. However, the villains of the Turks, especially the Armenians, who are our neighbors, have always tried to humiliate the services of the great Turkic nation to human history. But fortunately did not succeed.

The great Kyrgyz poet Oljas Suleymenov proudly writes that "Turks have always been distinguished by their courage, fearlessness and justice." Unfortunately, the attempts of the Turks to downplay the great contributions to world civilization, to describe them as "savages", "nomadic tribes" continue. We should appreciate the role of Lev Gumilyov, Ziya Bunyadov, Murad Adji, and other world-famous scientists and researchers in resolutely preventing such baseless and unjust attempts.

Suleiman the Magnificent, who has been known as the most powerful sultan in the history of Turkey, is remembered for his numerous and most important various services in the field of justice. The role of the Turkic peoples in world history is irreplaceable. Thus, the contributions of Turkish history to world history, culture and science are historical monuments, proved themselves with world-famous personalities and patriotic personalities. The Turks, who are constantly rising in scientific, religious, social, economic and political terms, have rendered invaluable services to the creation of a universal culture by mixing the peoples of Asia and Europe.

Turks are a nation that has died millions in the cause of truth and justice. Historically, many peoples, especially Christians, who were oppressed and persecuted by the Arab Caliphate and the Byzantine Empire, took refuge in the Turks in the Middle Ages to preserve their national identity and religion, considered the Turks as their savior, and voluntarily accepted Turkish rule. Christian sources themselves confirmed that the Turks were saviors. As a result of the Turks' reliance on justice, humanism, and the aspirations of the peoples they ruled, they ruled India for nine hundred years, during which the British ruled for a hundred years, and for a thousand years in the Arab countries, where Western Europeans held for fifty or sixty years.

Because, unlike others, the Turks did not consider the indigenous peoples as a second-class people, nor did they force them to accept their language or the religion to which they belonged. These feelings and emotions were further strengthened by the Turks' mastery of Islamic religion and culture. Turks succeeded in forming a republic out of a crumbling empire, a prominent historian has said, ad-

ding that while the new country had shrunk geographically, it had restored the economic and political might of Turkey (Ortaylı 2012).

Roads and settlements among the Turkic, both in ancient times and subsequent periods, have always been deemed an inevitable necessity.. Caravansaries are a remembrance of Asia's several thousand years' history of road construction. In the olden days, humans could not care for roads that were hard, unsafe, and unequal. They were passing through hard deserts and walking in harsh mountains, but they were defeating all problems to survive. Villages and cities in the Turkic area are far from each other. Caravans, people moving them, clothes, caravanserais, trading cities, goods, currencies, languages of communication, officials controlling trade routes, palaces, empires were changed and replaced with new ones. However, one "golden rule" of the culture of trade has not changed: people in all historical times have reached a higher level of relations, a wider scale, to know each other better, to share the best material and spiritual blessings with each other. All these matters have been the main stimuli that shape universal values. Thus, the Great Silk Road culture is also the main universal achievements of global civilization in our modern world, today.

The article tells about the beneficial role of the Silk Road in the history of the urban Turkic cultures. The Silk Road was the first experience of world globalization, the source of the blooming of many civilizations. The value and humanistic aspects of the Turkic statehood culture as well as antiquity and classical medieval Islam are comparatively considered in the article. It is not surprising that due to contacts with the richest cultures of the silk road, during the time of its classical flourishing, the whole formally contented nature of the Turkic text, primarily possessing a traditional and ritual-and-ceremonial nature, was changed. But under the Arab-Persian poetics powerful influence, gained the forms of high classics, with new ideological and thematic content, corresponding to own time. The value world of the silk road was reflected in the turkic texts of the 8th century and in the Turkic-speaking poems of urban culture during the flourishing of Islamic classics, as well as in dastans of the north caucasus, middle and central Asia and south Siberia, in the lyric and epic heritage of Oguz and Seljuk heritage from 11th century. The idea of the suitable role of outstanding representatives of the Turkic history of culture in the formation of the academic and spiritual and moral environment of the Silk Road runs like a golden course.

This work became the answer to many stereotypes that were formed in modern science and culture in relation to the role of Turks in building of the human culture. In order to investigate the role of Turks in the great Silk Road objectively, it is important to expose their cultural and historical specifics, nature of change of their historical, spiritual and economical life in the context of special historical flourishing of classical culture of the Silk Road. To study the evolution process of the Silk Road in the context of the participation of its protectors, the Turks, in this process means to more objectively clarify the historical reality and general regularities of the events of trans-civilization in Eurasia. In the situation of the integration of Turkish civilization into the Silk Road process, it is impossible to study the historical and geopolitical nature of Eurasia without knowing the transformational qualities of international political and cultural relations here. This is also necessary because in a number of studies the "Turkish factor" has been wrongly attributed to the destructive-barbaric position in the activities of the Great Silk Road; on the contrary, in this process the "Indo-European factor" has been exaggerated, and exaggera-

ted. But history reveals a completely different reality: if the Turks had obstructed the Great Silk Road, which passes through the homeland of thousands of Turkic peoples and whose main junctions are called Turkic toponyms, if they had been engaged in raids and looting on these roads, it would never have worked. On the contrary, in many periods of history, it was the Turks who neutralized those who obstructed the Great Silk Road, and created conditions for the resumption of this road. We talk about contacts and typological relations that shaped the specifics and dynamics of the Silk Road. Analyzing the structure and connotation of the old poetry, we note the indissoluble connection of the Turkic oral and poetic musical tradition with folklore, ceremony, ritual, with the oral folk atmosphere, with the warrior epos and the primary foundations of the culture.

The Silk Road emerged as an environment of global trade and economic interaction, as a critical need for the harmony of different peoples in the process of centuries-old contacts between them. On the one hand, the Turkic empires such as Seljuk, Safavy, Ottoman, Timurid dominated as the military, on the other hand, because of the inevitable contacts with the more culturally rich traditions of the Caucasus, north India, Iran, middle east, they came to unprecedented flourishing in their science. The focus of advanced sciences, cultures and arts in the field of intellectual space of the great silk road became the result of a significant need for joint cultural and economic coexistence.

Today in the 21st century, when we see a complete misunderstanding between the Christian west and Buddhist, Muslim east, when there is no constructive dialogue between civilizations, a new actual content is given to the idea of universal spiritualization and tolerance, but when we take attention to countries such as Turkey and Azerbaijan, that is the peacekeeping bridge, the actual dialogue of cultures of the west and east, which is necessity for all humankind.

The primary aim of this article is to learn the role and place of the Silk Road as a symbol of intercultural dialogue, the integration of ethnicities, and the deepening of the cultural and economic context in accomplishing the idea of the Islamic people in the era of Globalization, and initiating the historical, cultural and geographic potentiality of its renewal. The main subject to cover the topic, in addition to historical ones, was the texts of ancient Turks of the Turkic khanate period, classical examples of the golden age period, as well as studies and monographs of various Muslim scientists: philosophers, culture experts, and medieval literary scholars as Nizami Gandjavi, Al-Biruni, Nasreddin Tusi, Ulugh Beg, Piri Reis.

Al-Fârâbî was a celebrated philosopher, the greatest indeed that the Muslims ever had; he composed a number of works on logic, music, and other sciences. No Muslim ever reached in the philosophical sciences the same rank as he; and it was through the imitation of his style that Ibn-Sînâ attained proficiency and rendered his own work so useful (Aydin 1986).

The role of the environment is shown: owing to contacts with various cultures of the Silk Road, and under the powerful influence of Arab- Persian poetics, the Turkic poetry was greatly fortified with new genre forms, obtained the features and pathos of high classics, genuine world poetic art. All the poetic, formally gratified nature of the Turkic text, which originally had only a traditional and ritual aspect, changed. The environment of the Silk Road is marked with a brilliant group of outstanding Turkic scientists, poets, humanists, who worked in accordance with new requests, ideological and aesthetic demands of the time. New social and economic,

religious, linguistic and other factors formed a new Turkic literary language, and, accordingly, a new thinking of Turks of the classical medieval era. In order to analyze the contacts, we used information on culture of ancient and medieval cities, as well as on literature and art, philosophy and aesthetics.

And, according to Nurzhanov, the famous Kazakh philosopher, the great Silk Road was the experience of the world globalization. Therefore, the value humanistic aspects of the Turkic poetic culture, as an epoch of antiquity and the time of the classical middle ages are comparatively regarded, the nature of their changes is shown, their aspiration world is presented in detail. Also, all resources used in this research are of kind of written sources and due to the importance of discussing less oral sources.

Discussion. In terms of the research methods presented above, it is quite obvious that the comparable method is coming to the fore. It helped to present not only the details of the pre-Islamic nomadic culture in its comparison with the urban classical culture, but also to see its positive role in formation of the culture of Islamic classics, uncover its unique features in comparison with the Persian and Arab traditions. Historical and functional method helped to take a fresh look at the substance of the Turkic archaic culture, the poetic text, its original connection not only with myth, ceremony and ritual, but also with specific social functions. In the old days, the Turkic poetic text acquired new public functions in relation to the new religious and ideological content.

The statehood always possessed; it was modified, transformed in its various specific military and nomadic forms, but it never faded away. The same can be said about the Oghuz (Turkic) language, which has not been changed practically since the days of appearing and reached the twentieth century, retaining its own main base, which allowed some scientists to draw unreasonable conclusions about the underdevelopment of Oghuz language, which is one of the richest languages of the world today. The gist of the complex and concentric method is correctly that the object of research is the general "relation" core, around which all the structural points of a single whole are clustered, which must also be subject to analysis in their solidarity and system. Among them we can list the great Turkic writers, poets and commanders Shah Ismail and Sultan Suleiman. They had many abilities and were also very close to the people, folk art, scientists. There are several works by Sultan Suleiman that have survived to this day as well as some scholars were invited to Palace and good condition had been created by Suleiman the Magnificent. And we know that Shah Ismail, along with the writing of the poems, he organized the "Divan" for poets and scholars. As we know, Safavy and Ottoman empires were two great states between East and West, and they have been instructive examples to all humans, especially who has lived in the region.

According to Halil Inalcik, in Turkish states in the Islamic world, *törü* (*türe*, *tüzük*), *yaşa* or *kanun*, that is, a body of laws and regulations, existed independently from Islamic Law and led public life in the highest interests of the state and society, giving elasticity in preparing state policies and interpreting the requirements of Islamic Law in the most liberal method (Inalcik 1998).

Conclusions. Some historical research shows that the Silk Road is the most important historical communication pathway between ancient civilizations of the world, which is a factor in the harmonization of the variety of human beings in forming various civilizations of history. Throughout history, nations and tribes exchanged

over this road of material goods and on their cultural fabric in this longest potential way, and as a result, they created the largest and most extensive cultural dissemination programs. The road evolved as a result of trade and economic interaction, and as a critical need for the cohabitation of different nations in the process of cultural contacts between them for centuries. Its main spiritual content in the middle ages - literary Persian language and Arabic classical culture also became the result of useful contacts in the field of science, art and the economy. The focus of sciences, cultures in the field of a single spirituality arose in the intellectual space of the Silk Road as a historical model and as a meaningful demand for mutual cultural coexistence. As a result of contacts with various cultures, and mainly under the mighty impact of Arab - Persian poetics, the Turkic poetry was greatly spiked with new genre forms, gathered features and pathos of high classics, reached the level of the world poetic art. The poetic and formally meaningful nature of the Turkic text has changed, which originally had only a traditional and ritual and ceremonial aspect. Under the impact of the Arab-Persian classics, it got new, classical forms and received new, thematic content. Works such as "Dede Korkut", "Shikay-yetname" by Fuzuli "Tarihi Ali Selcuk" had fundamental role among them. The love and Sufi lyrics, to which heed is not paid in heroic aesthetics, flourish along with the educational poem. Because of the influence of Persian-Arabian poetics on the genre-style structure of the Turks and their medievalism. The Silk Road has been the origin of many of the most affluent cities that were built around this strategic and commercial way. With the boom of this road, massive masses of space were swamping and decayed. The civilizations in the global network on the roads have taken many of the cultural elements that today's native Turkish elements are from other tribes, with whom they have had commercial ties along the road. The road, linking the Mediterranean through south part of Caspian sea to China, was not only the pathway of merchant traders, but also the only way to exchange authorities of states and messages of peace and friendship between neighbors.

The re-actualization of the Great Silk Road in modern international life is a historical regularity of world development: it means that the role of the Turkic world, returning to the Great Politics, in the political, economic and cultural life of modern Eurasia. Today, the Turks, the historical protectors of the Great Silk Road, are on the mission of its founders. Independent Turkic states: Turkey, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan, and the Turkish Republic of Northern Cyprus confirm the concept of the Turkic world. The world of the Turkic peoples and their role in history is irreplaceable. Thus, the contributions of Turkish history to world history, culture, science, i.e., historical monuments, world-renowned personalities, patriotic personalities proved themselves with. There cannot be a Western-style recipe for Islam or Judaism, because there is no clergy, there is no church hierarchy (Ortayli, 2012).

In modern Turkey, history has referred to only the official state history, which is taught to the masses from textbooks (Ortayli 2015). In the history and present, the scholars of the Turkic world have proved themselves all over the world with their works in the field of literature and exact sciences. Also, among them is Selcuk Bayraktar, who works in the field of military engineering.

To conclude, TAP, TANAP and Zangazur projects will also strengthen legal, economic, cultural ties and mutual understanding among the countries involved, introducing new platforms for regional cooperation and security. As the main segment

of Southern Gas Corridor, TANAP will deliver gas from the Shah Deniz-2 gas condensate field in the Azerbaijani sector of the Caspian Sea to European consumers. TANAP connects to Europe, TAP from the route of Azerbaijan, Georgia, Turkey and continues onward to involve Bulgaria, Greece, Macedonia, Albania, Serbia and Bosnia-Herzegovina. (Museyibov 2019) Thereby, Great Silk Road will be fully restored and all mankind will benefit from it.

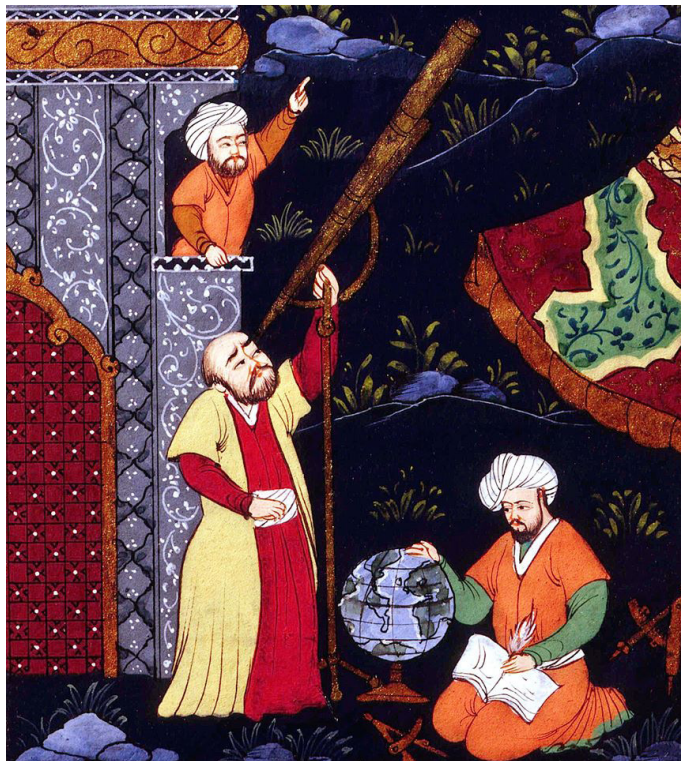
References

- Inalcik, Halil (1998), "TURKEY BETWEEN EUROPE AND THE MIDDLE EAST". PERCEPTION: Journal of International Affairs, 3(1): 0-0, Chicago
- Ortayli, İlber (2012), "Turkey built its own model with the republic". Report to Hurriyet Daily News, Istanbul.
- Ortayli, İlber (2015), "İlber Ortaylı: The man who introduced history to popular culture". Report to Daily Sabah, Istanbul.
- Museyibov, Ayaz (2019), "The Energy Silk Road' launched. The ball is now in Europe". Report to Daily Sabah, Baku.
- Aydin, Mehmet (1986), "TURKISH CONTRIBUTIONS TO PHILOSOPHICAL CULTURE". Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1st page, Ankara.

Pictures and photos

An Overview of Turkic Scientific Activities

17-century Ottoman miniature depicting astronomers studying the moon and stars

Baku-Tbilisi-Ceyhan ceremony

“CƏDİDÇİLİYİN VOLQAƏTRAFI VƏ ORTA ASİYADA “NƏQŞİBƏNDİYYƏ” VƏ “YASƏVİYYƏ” ÜZƏRİNDƏ İNTİŞARI

"The Effect of Modernity on "Nakshibandiya" and "Yasaviya" in the Volga Region and Central Asia

Dos.Dr. Mətanət Şəkixanova

AMEA Fəlsəfə və Sosioloqiya İnstitutu

Məqalədə İslamın ictihad fəlsəfəsi olan cədidçilikdən bəhs olunacaq və bu istiqqamətin köklərini haradan götürərək nəhayət İslamın əsil ruhuna dönənlərin fəlsəfəsinə çevrildiyinə açıqlama veriləcəkdir.

Məqalədə həmçinin İslam dininin sütunlarından birini onun qurtuluş doktrinasının tutmasından bəhs ediləcək. Belə ki, qurtuluşa can atmanın insanın dini təfəkküründə yer alması onun əxlaqının təyinedici imperativlərindən birinə çevrilmişdir. Hər ideoloji axın və hətta hər dönmə bu anlayışın məzmununa öz qatqısını etmişdir. İslamın insanlar, ümumilikdə inananlar üçün nəzərdə tutduğu “qurtuluş doktrinası”nı açmaq üçün iki ana başlığı İslam elmini və adabını bilmək lazımdır...

İslamın qəbul olunması tatarların da əcdadlarına elm və ədəb məsələlərini həll etmək üçün əvəz olunmaz bir imkan açmışdı. Bir zamanlar Orta Asiya mədəniyyətinə daxil olan Bulqar-tatar ölkəsinin elminin və sənətinin bütün sahələrinə bu dominantlıq daşıyan mədəniyyət öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, Volqaboyu İslamı qəbul etdi, amma onun sufizm fazasını götürdü və bu təriqətin formalaşmasında özudə bilavasitə iştirak etmiş oldu. Volqaboyunda İslamın sufizm örtüyünə bürünməsi “yasəviyyə təriqəti”nin xidməti idi. Bu isə özlüyündə sufizmin Cüneyd xüsusiyyəti (mötədil) qolunun bu torpaqlarda yayılması demək idi.

X-XIII əsrlərdə Yasəviyyə təriqətinin əsasında formalaşmış və Orta Asiyaya (Məvəənnəhrə) istiqqamətlənmiş mədəniyyət Volqaətrafinin mədəni inkişafının spesifikasiyasını təşkil edirdi. Beləliklə, mövcud situasiyada sufi qardaşlarının rolunun güclənməsi bütünlükdə əlaqələr sistemində özünü biruzə verərək bağları bir yere yığan bağ rolunu oynayırdı...

Yasəviyyənin, Cüneydiyyənin və Nəqşibəndiyyənin ardıcılıları olan tatar ilahiyatçıları da azad söz söyləməyi bacaran seçkin insanlar olub ağıllın qələbəsi üçün mötəbər metod olan “ictihadi” seçmişlərdi. Öz ana dillərində yazmaq və bu dildə Quranı təfsir etməklə azad fikirli tatar ilahiyatçıları protestantizmin ruhuna yaxınlaşmış “ağıllın həqiqəti prinsipini”əldə rəhbər tutmaqla Yan Qusun, Martin Lüterin “dilində yazmış və danışmışlar. Sonrakı nəsillər yenilikçiləri əvvəlki nəsillə yenilikçilərinin yaradıcılığının cövhərində “Quran normalarına qayıdış və icma ağsaqqallarının köhnəlmiş ideyalarından imtina” gördülər.

Sufiliyin təmiz bulğından su içib, bahadır xislətli dürrüst insanlara çevrilənlərin ictihadi fəlsəfəsinin nümayəndələrinin yaradıcılığına həsr olunacaq bu məqalə ilə həm sufizmin, həm də cədidçiliyin ideyaları ilə günümüzə səsənləməyi, azad fikirliliyin hər zaman aktuallığını diqqətlərə çatdırmağı düşünürük.

Müasir dövr Avropa tədqiqatçılarından Tyeri Zarkon (Zarkon 2004) tatar əsilli İslam islahatçıları cədidçilərə (Şəkixanova 2019) (İslam modernizmi cədidçilik tarixdə çoxlu (15-ə yaxın) imperiyalar qurmuş türklərin sonuncu imperiyalarının

süqutu ərəfəsində türk kimliyinin kalkınma (burada dirçəliş, yüksəliş-Ş.M) mücadiləsinə türk aydınlarının zehniyyətlərə dəstək hərəkatı idi. Daha dəqiq ifadə etsək cədidçilik də XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarının milli məfkurəsinin formalaşması və yeniləşməsi, yeni innovasiyalara, daima yeniləşməyə, demokratikləşməyə, bir qədər uzaq hədəfdə bu millət fərdlərinin yaşadıkları fərqli məmləkətlərdə belə olarsa sekulyar dövlətlər qurmağa, modern cəmiyyətlərin elmi və texniki tərəqqi hesabına yetişdirdiyi fərdlər kimi fərdlər yetişdirmək və bu müasirlik içərisində köklərinə, költürünə sədaqətli qala bilmənin fəlsəfəsini barındıran, bu istiqamətdə aparılan mücadilələrə əhəmiyyətli qatqısı olmuş hərəkat kimi qiymətləndirilməlidir...Daha ətraflı bax; M.M.Şəkixanova. Ummətçilikdən millətçiliyə keçid dövrümüzün fəlsəfəsi. Bakı, Tuna, 2019, 360 səh.) həsr etdiyi bir məqaləsində onları zamanələrinin fəlsəfəyə və dinə yeni innovasiyalar gətirən insanları adlandırır. Araşdırdığı mövzunu isə İslamda azadfikirlilik cərəyanı hesab etdiyi cədidizmə həsr etdiyini qeyd edir. Azadfikirliliyə meyillilik qədim dövrlərdən bəri düşünüən beyinlər üçün intellektin metodu olaraq daim aktual, yaxıd dəbdə olmuşdur deməklə səhv etməyəcəyik. Amma nə üçün XIX əsrdə bu ideya öz təsdiqi üçün yenidən belə aktuallaşmağa (əlxəsus da Rusiya müsəlmanları içərisində) başladı? Məsələn Müsa Biqiyevləri, Alimcan Barudiləri və nəhayət fikir bahadırı Vətən aşığı, azadlıq mücahidi Mir Həməzə seyyid Nigarini formalaşdırdı?! Əzilən türk kimliyi və parçalanıb ayrı düşmüş müsəlman türk xalqlarının heç olmasa mədəniyyət və dil birliyi (IV Вахчасарайские научные чтение 2019) ilə bütövləşə bilməsi.O dövrün ziyalılarına mavi rəya kimi idi. Sözügedən əsrdə azadfikirliliyə meyillilik tatar ilahiyatçılarının yeniliklərə açıq cəsarətli fəaliyyətləri ilə müşayət olunurdu(Zarkon 2004) Şübhəsiz ki, onlar icdihadə səsləyən çağırışlar edərəkən bütün türk dünyasından olan həmfikirilərindən ayrı deyildilər. İlk azadfikirlili tatar ilahiyatçısı isə Kürsəvi götürülür. Tatar araşdırmaçılarından Səqdi məhz onun; bir mütəfəkkir kimi ilk dəfə təqlidə qarşı çıxıb, azadfikirliliyin qarılarını açmasa barəsində xəbər verir və yazır ki; Kürsəvi dində yeniliklərə eyni zamanda da xurafata qarşı gəlib, keçmiş əsrlərin alimlərinin kitablarını təqib etməyi ilk qadağan edən islahatçıdır” (Сэгди 1926). Onun bu yolunu, belə ki, cədidçi ideyalarını və fəlsəfi təsəvvürlərini Mərcani daha da aydın bir formaya saldı. Başqa bir tatar içləhatçısı və yaradıcılığı tatar alimləri tərəfindən kifayət qədər araşdırılan Utiz İmyan Bulqari də demişdir ki: “Müsəlman fiqhinin əsas məsələsi ictimad” (Анталогия 2007) İlahiyatçılarının bu barədə istinadlardan görünür ki, onlar “ictimad müstəqil fikir” söyləməyə bərabər tuturlar. Mənbələrsə islam fəlsəfəsinin tarixində azadfikirliliyin köklərinin daha qədimlərə gedib çıxdığını göstərir...

Tatarlar düşüncə tarixlərinin və bu tarixin yaradıcıları olan düşüncə insanlarının yaradıcılığının lazımı səviyyədə öyrənilib incələnmədiyini qeyd edirlər. Müasir tədqiqatlarda tatar aydınları bunun bir neçə səbəbini göstərirlər. Mən də konfrans materiallarını incələyən oxucuya və tədqiqatçılara bu səbəbləri çatdırmaq istəyirəm... Əslində, bütün səbəblər tatar düşüncəsinin yaratdıqlarının. (xüsusi ilə yazılı mənbələrin-Ş.M) Kazan xanlığının rus dövlətinə birləşməsi ilə əlaqədar bir neçə səbəblə məhv olduğunu göstərirlər (Анталогия 2005). Bu günə çatan yazılı mənbələrin özünün belə müasir oxucuya çatacaq dildə olması üçün öz tədqiqatçısını gözləməsi elə müasir tatarları narahat edən səbəblərdən daha biridir. Yeri gəlmişkən qeyd edək bu səbəbləri eləcədə Azərbaycan məfkurə tarixini yaratmış bir çox dəyərli insanların irsinin tədqiqi və günümüzə çatdırilməli olmasının vacibliyi haqqında da söyləmək olar. Bu işdə hər nə qədər obyektiv səbəblər olsa da, əlifbaların dəyişdirilməsi ilə başımıza gələn “müsibətləri” təkrarlayacaq əz dərdimiz var. Digər tərəfdən də İslamın gəlişi və İslam düşüncə tərzinin təsiri altında yazılmış, yaxud sadəcə din adına hörmət əlaməti ilə “Bismillahir Rahmanir Rahim” kəlməsi ilə

başlayan kitabların "bəxti" heç gətirmədi. Bu günün sədaqətli tədqiqatçısı isə həmin mənbələri ya heç görməyib, ya da onları quyulardan, qəbristanlıq güşələrindən, ayrı-ayrı insanların arxivlərindən axtarmağa məcburdur.

Ümumiyyətlə tatar "ilahiyyəti məktəbi"nin çox əsrlik tarixi vardır və tatar mədəniyyəti də ümumislam mədəniyyətinin bir hissəsi idi. Bu regionun dini-fəlsəfi fikrinin inkişafı müsəlman Şərqi, daha aydın söyləsək Orta Asiya ilə əlaqələrdən doğurdu. Rus və Avropa fikrinin təsirinə məruz qalmadan, məhz Orta Asiya mühitinin və ictimai-fəlsəfi fikrinin təsirini öyrəndikdə, bu mədəniyyətin formalaşdığı mütəfəkkirlərə həqiqi dəyərlərini və əsl adlarını vermək olar. "İslam təhsil sistemi hər yaşda şəxsiyyət yetişdirilməsini həyata keçirməyə yönəlmiş bir sistem olmuşdur. Belə ki, bu təhsil sistemi şagirdləri biliksizlikdən biliyə doğru apararaq və insanda bir dünyagörüşü formalaşdıraraq bu sistemə uyumlu olanlara yalnız bilik deyil, bütövlükdə dünyanı anlamaq və bu dünyada necə yaşaya bilmənin düsturunu öyrədəcək dünyagörüş bəxş edirdi". Bu fikri fəlsəfi müstəviyə keçirib ifadə etsək, bir sözlə, İslamda dünyagörüşünün məntiqi intellektual və hissi emosional tərəflərinin tarazlığı yerində olan şəxsiyyət yetişdirmək nəzərdə tutulurdu. Bu təhsilin son məqsədi təfəkkürlü (xeyirxah düşüncəli), ədəbli (islami ülgülərə uyan) şəxsiyyət modeli əldə etməkdən ibarət idi. İslamdakı "ədəb" (türk alimlər bunu "İslam adabı" kimi işlədirlər-Ş.M) həm mənəvi, həm maddi, həm də sosial münasibətləri özündə ehtiva edən termindir. Elm adamları bu terminin ehtiva etdiyi davranışa sahib olmanı hikmət xəzinəsindən sərvət götürməyə bənzədirlər. Bu davranış və biliyə malik olanlar yüksək keyfiyyətlərə sahib olduğu üçün səhvlərdən də xali olurlar, söyləmiş İslam müdərrişləri. Odur ki, məhz bu əsaslara söykənirdi islam pedaqogikası (Həbibulina 2016).

Ümumiyyətlə, İslam tədrisinin möhkəm əsasları hələ orta əsrlərdə qoyulmuşdu. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, o, müsəlman ədəbinin və hüququnun fundamental mənbələri olan Qurana və Sünəyə, eləcə də Əbu Əli İbn Sina, Nəsrəddin Tusı, Əbu Nəsr Fərabi, İmam Qəzali kimi İslam alimlərinin çalışmalarına (hansılar ki, insanı bir şəxsiyyət halında maddi və mənəvi tərəflərinin tarazlığını gözləyən ədəbli bir fərd kimi görmək istəyirdilər) söykənirdi (Həbibulina 2016).

Qeyd etmək vacibdir ki, "İslam təhsil sistemi hər yaşda şəxsiyyət yetişdirilməsini həyata keçirməyə yönəlmiş bir sistem olmuşdur. Belə ki, bu təhsil sistemi şagirdləri biliksizlikdən biliyə doğru apararaq və insanda bir dünyagörüşü formalaşdıraraq bu sistemə uyumlu olanlara yalnız bilik deyil, bütövlükdə dünyanı anlamaq və bu dünyada necə yaşaya bilmənin düsturunu öyrədəcək dünyagörüş bəxş edirdi". Bu fikri fəlsəfi müstəviyə keçirib ifadə etsək, bir sözlə, İslamda dünyagörüşünün məntiqi intellektual və hissi emosional tərəflərinin tarazlığı yerində olan şəxsiyyət yetişdirmək nəzərdə tutulurdu. Bu təhsilin son məqsədi təfəkkürlü (xeyirxah düşüncəli), ədəbli (islami ülgülərə uyan) şəxsiyyət modeli əldə etməkdən ibarət idi (Həbibulina 2016). İslamdakı "ədəb" (türk alimlər bunu "İslam adabı" kimi işlədirlər-Ş.M) həm mənəvi, həm maddi, həm də sosial münasibətləri özündə ehtiva edən termindir. Elm adamları bu terminin ehtiva etdiyi davranışa sahib olmanı hikmət xəzinəsindən sərvət götürməyə bənzədirlər. Bildiyimiz kimi, İslam dininin mərkəzi sütunlarından birini onun qurtuluş doktrinası tutur. Qurtuluşa can atmanın insanın dini təfəkküründə yer alması onun əxlaqının təyinedici imperativlərindən birinə çevrilmişdir. Hər ideoloji axın və hətta hər dönəm bu anlayışın məzmununa öz qatqısını etmişdir – desək yanlış olmayacağıq. İslamın insanlar və ümumilikdə, inananlar üçün nəzərdə tutduğu "qurtuluş doktrinası"nın açmaq üçün iki ana başlığı, yaxud istiqaməti bilmək lazımdır. İslam mədəniyyətini əhatə edən İslam ən-ənəsi, Quran, Peyğəmbər (s.ə.s) sünəsi, müsəlman fiqhi və İslam ehkamını. Yəni Elm, və adabı başa düşmək lazımdır. İslamın qəbul olunması tatarların əcdadlarına da elm və ədəb məsələlərini həll etmək və

eyni zamanda İslamın mənəvi xəzinəsinə əlavələr etmək üçün əvəzolunmaz bir imkan açmış oldu (Анталогия 2007) Bir zamanlar Orta Asiya mədəniyyətinə daxil olan bulqar-tatar ölkəsinin elminin və sənətinin bütün sahələrinə bu dominantlıq daşıyan mədəniyyət öz təsirini göstərmişdir (Анталогия 2007).

Belə ki, Məvərennəhirdə Səmanilər sülaləsinin hakimiyyətinin çiçəkləndiyi zamanın özü yaradıcı ideya mühitinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Şübhəsiz ki, bu təsirin altına bulqarlar və tatarlar da düşməyə bilməzdi. Elə həmin bu dövrdə Nişapurda da sıx əlaqə saxlanılırdı ki, həmin vaxt orada Əbu Həmid əl Qəzali (1058-1111), Ömər Xəyyam (~1048-son 1122), Qəzalinin də müəllimi olmuş, Məali əl-Cüveyninin (1028-1085) şagirdi, bulqar tarixçisi Yaqub bin Hümanın yaşaması bulqarların elmi düşüncəsinə geniş diapazonla öz təsirini buraxmışdır (Hidayətulina 2001).

Volqaətrafi və Orta Asiyaya keçən İslam hüquqi norma, prinsiplər və ehkamlarla süslənmiş konkret simaya malik idi. Belə ki, Volqaboyu İslamı qəbul etdi, amma onun sufizm fazasını götürdü və bu təriqətin formalaşmasında özündə bilavasitə iştirak etmiş oldu. Bu söylədiyimizə bir az da aydınlıq gətirsək deməliyə ki: "Volqaboyunda İslamın sufizmin örtüyünə bürünməsi "yasəviyyə təriqəti"nin xidməti idi. Bu isə özlüyündə sufizmin Cüneyd xüsusiyyətli (mötədil) qolunun bu torpaqlara yayılması (Hidayətulina 2001)" – demək idi. Beləliklə, Volqaətrafi məmləkətlərdə türkdilli poeziyanın yaranması o zamandan ta XIX əsrin ortalarına qədər bütün İslam dünyasında olduğu kimi bu təriqətin təsiri altında, sufizm mənbəyindən qidalanaraq formalaşdı. Qeyd edək ki, mötədilliyi və tolerantlığı sufizmi yekrəng olmayan axına çevirmişdi. Onun təsiri özünü o dənəm elm və ədəb siferasında yaranmış bütün əsərlərdə göstərirdi.

X-XIII əsrlərdə Yasəviyyə təriqətinin əsasında formalaşmış və Orta Asiyaya (Məvərennəhrə) istiqamətlənmiş mədəniyyət Volqaətrafinin mədəni inkişafının spesifikasiyasını təşkil edirdi (Hidayətulina 2001).

Beləliklə, mövcud situasiyada sufi qardaşlıqlarının rolunun güclənməsi bütünlükdə əlaqələr sistemində özünü biruzə verərək ip uclarını bir yerə bağlayan əsas bağ rolunu oynayır.

Qızıl Orda vaxtında Xarəzm və Volqaətrafi Cucilər dövlətinin tərkibinə keçdi. Bu keçid Məvərennəhri Caqatay ulusuna çevirdi. Bu dövərdə də Volqaətrafi özünə Caqataylar dövlətinin intellektuallarını cəlb edir, bununla da türkdilli xalqların ənənələrinin və ictimai fikrinin hamisinə çevrildi... Elə məhz bu zamanda da 400 il dəyişilməyən mədrəsə təhsilinin əsası qoyuldu ki, bizim də buraya qədərki tarixi incələməmizin əsas səbəbi bunu bilməmizin zəruriliyindən idi. Qeyd edək ki, mənbələr məhz bu illərdə formalaşan və ciddi surətdə şəriətə əməl edən, sufizmin mötədil qolu olan nəqşibəndiyyənin Orta Asiyadan Volqaətrafına daxil olduğunu xəbər verir (Анталогия 2007). Nəqşibəndilər tərəfindən təbliğ olunan sosial aktivlik ideyaları hər iki xalqın maddi və mənəvi inkişafına səbəb oldu. Nəqşibəndiyyə mənəvi və sosial müstəvidə apardığı təbliğatın gücü ilə (Şəkixanova 2012) özünün yetişdirdiyi moxol imperiyasının əsasını qoyan Zahirəddin Baburun müəllimi olmuş Xoca Übeydullah Əhrar (1404-1490), Əbdürəhman Cami (1414-1492), Əlişir Nəvai (1441-1501) kimi nəhəngləri yaratmaqla öz zirvəsinə çatmışdır (Rəcəbov 1968). Alqara (Algar-1992) görə, Volqaətrafinin ilk nəqşibəndi Şeyxi Xoca Əhrarın tələbəsi Məhəmməd Əmin Bulqari (?-öl. 1496) olmuşdur.

Volqaətrafi və Orta Asiyaya keçən İslam, hüquqi norma, prinsiplər və ehkamlarla süslənmiş konkret simaya malik idi. Belə ki, Volqaboyu İslamı qəbul etmiş amma onun sufizm fazasını götürmüş və bu təriqətin formalaşmasında özündə bilavasitə iştirak etmişdi. "Volqaboyunda İslamın sufizmin örtüyünə bürünməsi Yasəviyyə təriqətinin xidməti idi. Bu isə özlüyündə sufizmin Cüneyd xüsusiyyətli (mötədil) qolunun bu torpaqlara yayılması" – demək idi. Beləliklə, Volqaətrafi məmləkətlərdə

türkdilli poeziyanın yaranması o zamandan ta XIX əsrin ortalarına qədər bütün İslam dünyasında olduğu kimi bu təriqətin təsiri altında, sufizm mənbəyindən qidalanaraq formalaşdı. Qeyd edək ki, mötədilliyi və tolerantlığı sufizmi yekrəng olmayan axına çevirmişdi. Onun təsiri özünü o dənəm elm və ədəb siferasında yaranmış bütün əsərlərdə göstərirdi.

X-XIII əsrlərdə Yasəviyyə təriqətinin əsasında formalaşmış və Orta Asiyaya (Məvəənnəhrə) istiqamətlənmiş mədəniyyət Volqaətrafinin mədəni inkişafının spesifikasını təşkil edirdi.

Beləliklə, mövcud situasiyada sufi qaradaşlıqlarının rolunun güclənməsi bütünlükdə əlaqələr sistemində özünü biruzə verərək bağları bir yerə bağlayan əsas bağ rolunu oynayırdı.

Qızıl Orda vaxtında Xarəzm və Volqaətrafi Cucilər dövlətinin tərkibinə keçdi. Bu keçid Məvəənnəhri Caqatay ulusuna çevirdi. Bu dövəmdə də Volqaətrafi özünə Caqataylar dövlətinin intellektuallarını cəlb edir, bununla da türkdilli xalqların ənənələrinin və ictimai fikrinin hamisinə çevrilirdi... Təəssüf ki, Teymurun hücumları Qızıl ordanın parçalanması bu prosesi zəiflətdi. Teymurun səyi nəticəsində müsəlman mədəniyyətinin istiqaməti yenidən Məvəənnəhrə çevrildi. Əvvəl məcburi sonra isə təbii axının Məvəənnəhrə yönəlməsi Teymurilərin çiçəklənməsi dövründə hər iki regionun inkişafına səbəb oldu.

Elə məhz bu zamanda da 400 il dəyişilməyən mədrəsə təhsilinin əsası qoyuldu.

Ədəbiyyat:

Zarkon 2004

Тьерри Заркон. Теология и философия у джадитов (вопрос о свободомыслии (иджитхад). Проблемы Восточной Философии, Международный научно-теоретический журнал №1-2, Баку, 2004, səh 27.

Şəkişanova 2019

M.M.Şəkişanova. Ummətçilikdən millətçiliyə keçid dövrümüzün fəlsəfəsi. Bakı, Tuna, 2019, 360 səh.

(IV Вахчасарайские научные чтение 2019)

K. İsmail bəyin sədidist ideyalarının və yaradıcılığının Azərbaycanda öyrənilməsi (Şəkişanova M.M). "IV Вахчасарайские научные чтение памяти И. Гаспринского «Исмаил Гаспринский и мусульманский мир России», Kazan, 2019, səh34-40.

Сəгди 1926

Сəгди Г. Татар ədəбияты тарихы. Казан, 1926

Анталогия 2007

Духовное наследие татар как фактор традиционности в трудах Габдурахим Утыз-Имяни ал-Булгари, Анталогия Татарской Богословской Мысли, Казан, Татарское книжное издательство, 2007. С.,37

Анталогия 2005

Анталогия Татарской Богословской мысли., Абун-н-Наср Курсави, Казань, Татарское книжное издательство, 2005, 233s.

Həbibulina 2016

Г.Ю.Хəбибулина Редогогическая система образование в Исламе. Вестник ПСТГУ, Серия Педагогика Психология, Москва, 2016, с 32.

Hidayətulina 2001

Идиятуллина Гульнəра Гəделевна. Абу Наср Курсави и среднеазиатские истоки татарской мысли конца XVIII начала XIX веков (по материалам трактата «ал Иршад ли-л-ибад) (tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiya işi) Kazan, 2001 с., 43.

Şəkişanova 2012

M. Şəkişanova. XIX əsrin dünya fəlsəfəsi tarixindəki xarakterik xüsusiyyətləri və bu ərsdə yaşamış Azərbaycan Nəqşibəndi şeyxi Mir Həməzə Nigari, Türkiyə (Amasya), 2012, s.,239-247

Rəşəbov 1968

Раджабов И. Абдурахман Джами и таджикская философия XV века. Душанбе: Ирфон, 1968, 316 с.

Algar-1992)

Algar H. Shaykh Zaynullah Rasulev/ The last Great Naqshbandi Shaykh of the Volqa-Urals region/|Muslims in Central Asia. Exspressions of identity and Cange/-Durham and London? 1992- p.11

KLASSİK TÜRK ŞAIRİ ŞEYXİ VƏ "XOSROV VƏ ŞİRİN" ƏSƏRİ

Classical Turkish Poet Sheikh and the "Khosrow and Shirin" Work

Dr. Aygün Yusubova

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

Xülasə

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin ədəbi irsi Şərq xalqları mədəniyyətinin və ədəbiyyatının formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Nizami "Xosrov və Şirin" əsəri ilə Yaxın Şərqdə ilk dəfə romantik poemanın əsasını qoymuş bir sənətkardır. Əsrlər boyu müxtəlif dillərə tərcümə olunan "Xosrov və Şirin" poemasının təsir dairəsi olduqca genişdir. Əsər hər zaman türk divan şairlərinin də diqqət mərkəzində olmuşdur. Klassik türk şairlərinə ilham mənbəyi olan bu əsər bəzi dəyişikliklərlə, ixtisarlarla, əlavələrlə təkrar-təkrar qələmə alınmışdır. Eyni əsərə dəfələrlə müraciət olunmasına baxmayaraq şairlərin mövzuya özünəməxsus şəkildə yanaşması nəticəsində orjinal əsərlər meydana gəlmişdir. Belə sənətkarlardan biri də Kütahyalı Şeyxidir.

Onu qeyd edək ki, "Xosrov və Şirin" əsəri türk ədəbiyyatında ilk dəfə Qütb tərəfindən qələmə alınmışdır. Əsər Qızıl Orda xanı Tini Bəy zamanında yazılmışdır. Tini Bəy Xan və onun münəvvər həyat yoldaşı Məlikə Xatun adına həsr olunmuşdur. Nizaminin "Xosrov və Şirin" əsərinin tərcüməsi olan bu əsər Qızıl Orda sahəsində yazılmış ilk ədəbi əsər hesab olunmuşdur. Qütbdən sonra bu mövzu XIV əsrdə Anadolu ədəbiyyatına divan şairi Fəxrəddin Yaqub bin Mehmet tərəfindən daxil olunmuşdur.

Şeyhi əsəri tərcümə edərkən Nizamiyə məxsus strukturu qoruyub saxlamasına baxmayaraq yeniliklər gətirməkdən də çəkinməmişdir. Şeyxinin "Xosrov və Şirin"ində Nizamiyə nisbətən o dövrün tarixi hadisələrinə daha geniş yer verilməsi baxımından maraq doğurur. Diqqətimizi cəlb edən məqamlardan biri də Nizaminin əsərində daha geniş təsvir olunmuş hadisələrə Şeyxidə təsadüf edilməməsidir. Bu səbəbdən də Şeyxinin "Xosrov və Şirin" i tərcümədən daha çox müstəqil əsər təsiri bağışlayır. Təsəvvüflə və təriqətlə yaxından maraqlanan Şeyxi, İranda təhsili əsnasında bir çox təsəvvüf şeyxləri ilə görüşmüş, onlarla fikir mübadiləsi etmişdir. Məhz bu səbəbdən şair "Xosrov və Şirin"-i qələmə alarkən Şeyx Sədi, Sənayi, Əttar, Mövlana kimi mütəsəvvüflərin əsərlərindən də kifayət qədər bəhrələnmişdir. Türk ədəbiyyatında mütəsəvvüf bir şair kimi tanınmasa da təsəvvüf düşüncə və rəmzlərindən geniş şəkildə istifadə etmişdir.

Klassik türk ədəbiyyatında Nizaminin təsiri ilə yazılan "Xosrov və Şirin"lərin ən mükəmməli heç şübhəsiz Şeyxiyə məxsusdur. Bu baxımdan türkdilli xalqların ədəbiyyatının öyrənilməsində olduqca qiymətli bir mənbədir.

Açar sözlər: Nizami, Şeyxi, "Xosrov və Şirin", Divan ədəbiyyatı

Abstract

Literary heritage of outstanding Azerbaijani poet Nizami Ganjavi has played an important role in formation of literature and culture of peoples of the Orient. Nizami is an artist, who laid the foundation of romantic poem in the Middle East with his "Khosrow and Shirin" work. Translated into various languages throug-

hout centuries, the "Khosrow and Shirin" has a broad sphere of influence, which includes Turkish Diwan poets, who kept it in their center of attraction. Being a source of inspiration for classical Turkish poets, the work was numerously rewritten by them with some changes, abridgements and additions. Despite of repeated references to the same work, original ways poets used while handling it enabled them creating brand new authentic literary works. One of such poets is Sheikhi from Kutahya.

Notably, "Khosrow and Shirin" work was, for the first time, written in the Turkic literature by Qutub during the reign of the Golden Horde Khan Tini Bey and was dedicated to the Khan and his enlightened spouse Melike Khatun. Being a translation of Nizami's "Khosrow and Shirin", it is considered the first written literary work in the Golden Horde. After Qutub, this topic was brought to the Anatolian Turkish literature in the 14th century by the diwan poet Fakhraddin Yagub bin Mehmet.

Translating the work, Sheikhi did not abstain from bringing novelties to it, despite that he preserved its main structure. Sheikhi's "Khosrow and Shirin" draws attention by allocating more space to historical events of the period in comparison to Nizami. Another interesting side deserving attention is that several events described in detail in Nizami's work cannot be found in Sheikhi's version at all. Therefore, Sheikhi's "Khosrow and Shirin" makes an impression of an independent work rather than just a translation of Nizami's homonym work. Being closely related to Sufism and religious denominations, Sheikhi had numerous meetings with Sufi sheikhs during his education in Iran and the chance to exchange ideas with them. So, he was able to benefit from works of Sufi philosophers as Sheikh Sadi, Senai, Attar and Mawlana, reflecting these ideas in his mentioned work. He widely used Sufi philosophy, principles and symbols in his work; despite that he is not currently considered in the Turkish literature as a Sufi poet.

Doubtlessly, the greatest version of the "Khosrow and Shirin" poems influenced by the homonym work of Nizami in the classical Turkish literature is that of Sheikhi. From this point of view, it bears high importance for studying literatures of Turkic peoples.

Key words: Nizami, Sheikhi, "Khosrow and Shirin", Diwan Literature

Giriş. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin ədəbi irsi Şərq xalqları mədəniyyətinin və ədəbiyyatının formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Nizami "Xosrov və Şirin" əsəri ilə Yaxın Şərqdə ilk dəfə romantik poemanın əsasını qoymuşdur. Əsrlər boyu müxtəlif dillərə tərcümə olunan bu poemasının təsir dairəsi olduqca genişdir. Əsər türk divan şairlərinin də diqqət mərkəzində olmuş, bəzi dəyişikliklərlə, ixtisarlarla, əlavələrlə təkrar-təkrar qələmə alınmışdır. Eyni əsərə dəfələrlə müraciət olunmasına baxmayaraq divan şairlərinin mövzuya özünəməxsus şəkildə yanaşması nəticəsində yeni, orijinal əsərlər meydana gətirilmişdir. Belə sənətkarlardan biri də Kütahyalı Şeyxidir.

"Xosrov və Şirin" əsəri türk ədəbiyyatında ilk dəfə Qütb Xəzəmi tərəfindən qələmə alınmışdır. Əsəri 1341-1342-ci illərdə cığatay türkcəsinə tərcümə edən şair, Qızıl Orda xanı Tini Bəy Xan və həyat yoldaşı Məlikə Xatuna ithaf etmişdir. Əsərin məlum olan yeganə nüsxəsi 1383-cü ildə İskəndəriyyədə Birgə Fəqih adlı qırqçaq şair tərəfindən köçürülmüşdür. Bu əlyazma Paris milli kitabxanasında saxlanılır. 1959-cu ildə ilk dəfə bu tərcümə Polşa alimi Zayonçkovski tərəfindən foto surəti ilə birlikdə transkripsiyası nəşr edilmişdir (Araslı 1998, 640-641). Qütbün "Xosrov və Şirin"

əsrinin tərcüməsi Qızıl Orda ədəbiyyatında yazılmış ilk ədəbi əsər hesab olunmuşdur (Hacıeminoğlu 1968, XII). Onu da qeyd edək ki, bu əsər türkdilli xalqların ədəbiyyatının, mədəniyyətinin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qütbdən sonra XIV əsrdə Anadolu ədəbiyyatına bu mövzu, divan şairi Fəxrəddin Yaqub bin Mehmet (Fəxri) vasitəsilə daxil olunmuşdur. Fəxri əsərin müqəddiməsində "Xosrov və Şirin" in yazılma səbəbini belə açıqlamışdır. Bir məclisdə Aydınoğlu İsa Bəy, Fəxrindən Nizaminin "Xosrov və Şirin" əsərini oxumasını istəmişdir. "Xosrov və Şirin"i sonuna qədər dinləyən Bəy, əsəri çox bəyənmiş və şairə tərcümə etməsini təklif etmişdir. Fəxri "Xosrov və Şirin" əsərini yazarkən Qütbdən fərqli olaraq həm Nizaminin "Xosrov və Şirin" poeməsindən həm də Firdovsinin "Şahnamə"sindən faydalanmışdır.

Tarixdən də məlumdur ki, "Anadolu Səlcuklu Dövlətinin süqutundan sonra meydana gələn Bəyliklər dövründə türk dili artıq saray mühitində də rəğbət görməyə başlamışdır. Türkmən bəyləri, saraylarında Fars dilinin əvəzinə türk dilində əsərlər yazılması əmrini vermişdilər" (Doğan 2002, 82). Fəxri də o dövrün yetişdirdiyi bir divan şairidir. Əsərini tərcümə edərək ərəb və fars dilində olan sözlərin əksəriyyətini türk dilinə tərcümə etmişdir. Bu səbəblərdən belə qənaətə gələ bilirik ki, Fəxrinin "Xosrov və Şirin"i o dövrün dil xüsusiyyətlərini əks etdirməsi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Fəxrinin "Xosrov və Şirin" əsəri Prof. Karl Süsseheimin kitabları arasında ortaya çıxmış və bu gün Marburq Dövlət kitabxanasında qorunmaqdadır. Fəxrinin həyat və yaradıcılığı və Xosrov və Şirin" əsəri haqqında Dr. Barbara Flemminq tərəfindən geniş tədqiqat işi aparılmışdır (Timurtaş 1980, 38).

Fəxrindən sonra XV əsrdə Anadolu ədəbiyyatında bu mövzuya türk divan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Kütahyalı Şeyxi müraciət etmişdi. Şeyxinin doğum tarixi məlum deyildir. Bəzi mənbələrdə 1371-ci il və ya 1376-cı il göstərilə də bu tarixlər dəqiq deyildir. Şeyxi Çələbi Mehmeti müalicə etdiyi illərdə təxmini 40 yaşlarında olduğuna görə 1370 və ya 1376 tarixlərində anadan olduğu ehtimal olunur. Şairin, Osmanlının Germiyan bəyliyinə mərkəzi sayılan Kütahyada anadan olduğuna və uşaqlıq illərinin də orada keçdiyinə dair məlumatlar vardır. Beləcə, I Murad dövründə dünyaya gələn Şeyxi, Yıldırım Bəyazid, Süleyman Çələbi, Çələbi Sultan Mehmet və II Murad dövrlərində həyatını davam etdirmişdir. İlk təhsilini Kütahyada almışdı. Bu ərəfdə şair, məşhur divan şairi Ahmedi və digər alimlərdən dərs almışdır. Təhsilini davam və inkişaf etdirmək üçün İrana getmişdi. Orada tibb təhsili ilə yanaşı hikmət, təsəvvüf sahəsində də biliklərə yiyələnmişdi. Fars dilini çox gözəl öyrənmiş, İran ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmuşdur. İran ədəbiyyatının Kamal Hoca, Səlmən Savəci, Hafiz Şirazi kimi məşhur şairlərin rəğbət gördüyü bir zamanda orada təhsil alması onun dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Təhsilini başa vurduqdan sonra Ankarada Hacı Bektaş Vəliyə intisab edərək "Şeyxi" təxəllüsünü almışdır. Əsl adı Yusuf Sinanüddin və ya Yusuf Sinandır. Onu da qeyd edək ki, Orxan Qazi və I Muradın vəziri Sinanüddin Fakih Yusuf Paşa ilə qarışdırılmamalıdır. Dövründə Germiyanlı Şeyxi və ya Həkim Sinan adları ilə tanınmışdır.

Şeyxi İrandan döndükdən sonra Germiyanda əttar dükanı açaraq həkimlik etməyə başlamışdır. Germiyan bəyi Yaqub Bəyin özəl həkimi olması ilə yanaşı ona bir neçə qəsiddə də ithaf etmişdir. Çələbi Sultan Mehmedin Qaraman səfəri ərəfəsində (1415) onu müalicə edərək bu sahədəki şöhrətini daha da artırmışdı. Sultan isə təşəkkür əlaməti olaraq Tokuzlu kəndini ona armağan etmişdi. Bundan əlavə sultanın xü-

susi təbibi təyin olunmuşdur. Şeyxi Osmanlı dövlətinin ilk "rəisül etibba"sı (baş həkim) kimi fəaliyyət göstərmişdir. Şairin ölümü haqqında da məlumatlar dəqiq deyildir. 1429-cu ildə Yaqub bəyin ölümünə həsr olunmuş mərsiyə yazdığına görə bu tarixdən sonra vəfat etdiyi güman edilir. Mənbələrin əksəriyyətində verilən məlumatlara əsasən həyatının sonlarına doğru II Muradın himayəsində olan Şeyxi, 1431-ci ildə Kütahyada vəfat etmişdir. Dumlupınarın Çiftəpınar kəndində dəfn olunmuşdur.

Klassik türk ədəbiyyatında Nizaminin təsiri ilə yazılan "Xosrov və Şirin"lərin ən mükəmməli heç şübhəsiz Şeyxiyə məxsusdur. Görkəmli alim Həmid Araslı bu məsələdən bəhs edərkən yazır: "XV əsr türk şairi Şeyxinin "Xosrov və Şirin" i Nizami poemalarının ən yaxşı tərcümələrindən biri kimi məşhurdur. Şeyxi bəzi fəsiləri ixtisar edib, bir çox əhvalatlar əlavə etməsinə baxmayaraq əsasən Nizami əsərinin dərin məzmununu və bədii gözəlliyi ilə türk oxucusunu tanış edən dəyərlı bir tərcümə əsəri yaratmışdır" (Nizami 2004, 19).

Şeyxi "Xosrov və Şirin" əsərini II Muradın taxta çıxması münasibətilə qələmə almışdır. Əsərin harada yazıldığına dair dəqiq məlumat olmadığı üçün II Muradın Kütayadakı və ya Edirnedəki saraylarında yazıldığı ehtimal olunur. "Dövləti aliyyəyi Osmanıyyə tarixi" əsərində müəllifin, Uludağın gözəlliklərindən, alimlərindən və abidələrindən bəhs edərkən "Osmanlıların ilk şairi xəyalisi Molla Şeyxi "Xosrov və Şirin"i orada yazdı" ifadəsindən əsərin Bursada yazıldığını öyrənirik (Özkan 1999, 56-57).

Görkəmli alim Faruk Kadri Timurtaşın verdiyi məlumata əsasən əsər 6944 beytdən meydana gəlmişdir. Bu məlumat bəzi mənbələrdə 6370 beyt göstərilmişdir. Bunun 1979 beyti Nizamidən sətiri tərcümədir. Digər 4391 beyt isə Şeyxiyə məxsus beytlərdir (İslam Ansiklopedisi 1947, 565). Şeyxiyə aid bu beytlərdə Nizami mövzusunda kənara çıxılmamışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Şeyxinin bu tərcüməsi Xosrovun Şirinlə evlənməsinə qədərki hadisələri əhatə edir. Görkəmli alim Mınə Mengi bu məsələdən bəhs edərək yazır: "Şeyxi əsəri ən maraqlı yerində kəşmişdir. Nizamidə mövzu çox uzun verilmişdir (Mengi 2017, 117). Fevziyə Abdullaha görə isə Şeyxi "Xosrov və Şirin"ın son hissələrini tərcümə etməməsi əsərin bilavasitə dövrün sultanı II Murada təqdim olunması ilə bağlıdır. Şeyxi, Sultana Xosrov kimi bəxt və ömür təmməni edərək Xosrov və Şirinin bədbəxt aqibətlərindən, ölümlərindən bəhs etməsi heç də doğru olmazdı (Abdullah 1950, 277).

Şeyxinin "Xosrov və Şirin" poeması divan ədəbiyyatının ənənəvi formasına uyğun olaraq tərtib edilmişdir. "Tək və bənzəri olmayan Allaha həmd ilə... Böyük minnət sahibi Allahın adı ilə... Ey insanlığın xeyirlisi, Allahın salanı sənə və digər qiymətli peyğəmbərlərə olsun" misraları ilə başlayır. Əsas hissəyə keçməzdən əvvəl minacat, tövhid, tövhidin mərtəbələri, nət, kitabın yazılma səbəbi, Sultan II Muradın mədhinə həsr olunmuş fəsiləri gəlir. Nizamidən fərqli olaraq Şeyxinin əsəri 11 bölmədən meydana gəlmiş və bu bölmələr "mətləyi dastan" başlığı ilə bir-birindən ayrılmışdır.

Şeyxinin "Xosrov və Şirin" əsərinə nəzər yetirdikdə şeir, söz sənəti ilə əlaqədar söylədiyi maraqlı fikirlərin şahidi oluruq. "Kitabın yazılış səbəbi" fəslində Şeyxinin qeybdən gələn səs ilə (Hatif) dialoqundan söz və şeir haqqında düşüncələrini öyrənirik. Şairə görə qəzəl, ustad bir memarın (şairin) həvəslənib beş altı evin (beytin) qapısını və divarlarını yülksəltməsinə bənzəyir. Əslində isə sözün dəyəri məsnəvi ilə ölçülür. Məsnəvi bir şəhər qurmağa bənzəyir. Hər bir beyt abad (gözəl) olarsa yeri də damı da göydən yüksək olar. Gözəl söz söyləmək üçün beynin düşüncə

atəşində yanması lazımdır. Fikirləşmədən danışmaq olmaz. Söz inci, can dəniz, ağıl isə dalğıcıdır. Ədəbi əsəri ərsəyə gətirmək o qədər də asan iş deyil. Buna görə şair, ağıl dalğıcı ilə saf incini can dənizindən çıxara bilməsi üçün iradəli olmalıdır. Hatifin nəğməsini eşidən kimi şair, könül və ruh sahibindən bir işarət aldığı düşünür və sevinməyə başlayır. Şeyxi Hatifə cavabında, səni dinləməyən qulaq səhv yoldadır, deyir. Lakin səviyyəli bir əsər yazmaq üçün hikmət, şəriət, bələğət, yetkinlik, sağlamlıq, etibar və boş vaxt da lazımdır. Könül rahat olmayan üçün bu hədəf nə dərəcədə həqiqət ola bilər. Yolum, sağını solunu ayıra bilməyən bir cəmiyyətə düşdü. Onların gözündə böyüklük, maddi zənginlikdir. Min sözləri bir telə dəyməz. Bilikləri isə kin və qısqançlıqla həqiqəti ört basdır edər. Cahillərin qınağı isə həddini aşar. Hatif, şairin bahanelərindən qurtulması üçün belə xəyal və şübhələri könlündən uzaqlaşdırmasını və fani dünyanı fikirləşməməsini tövsiyə edər. Əbədi xatırlanmaq istəyirsənsə, şeir yaz, düşüncəni, sözün sirlərini addım-addım izləyən casus eylə. Söz sahiblərini yanında görməsən də narahat olma, söz qanadlıdır uçub sahibini tapar (Şeyhi 2020, 51-52).

Şairə görə şeir sevgilinin xəyalı ilə danışmaq üçün bir vasitədir. Şeir, qəlbin tərcümanıdır. Könüldəki kədəri, qəmi dilə gətirməli və məlhəm olmalıdır. Təsəvvüfə görə aləm, ilahi gözəllikləri əks etdirən bir aynadır. Qeyd etdiyimiz kimi Şeyxi də təsəvvüfi düşüncəyə meyilli bir şairdir. Bu səbəbdən şairə görə şeir, gözəllikləri dilə gətirmək üçün bir bəhanədir. Qeyd etdiyimiz kimi, qəzəl yazmağın bir neçə ev inşa etməyə, məsnəvi qələmə almağın isə şəhər qurmağa bənzətdiyini deyən Şeyxi, bütün tədqiqatçıların orta qənaətinə görə Anadoluda "Xosrov və Şirin" məsnəvisinin ən mükəmməlini yazmış bir sənətkardır. Bu məsələdən bəhs edərkən görkəmli alim Minə Mengi yazır: "Şeyxi yaradıcılığının ən əhəmiyyətli yönü məsnəvi sahəsindəki uğurudur. Nümunə olaraq göstərə bilərik ki, bir çox təzkərə müəllifləri ən gözəl "Xosrov və Şirin"-i məhz Şeyxi tərəfindən yazıldığını bildirmişdir" (Mengi 2017, 116). Belə təzkərəçilərdən biri də Sehi Bəgdirdir. Sehi Bəg "Həşt Behişt" adlı əsərində Şeyxinin "Xosrov və Şirin" məsnəvisi ilə əlaqədar məlumat verərkən, "O gözəli ("Xosrov və Şirin" əsərini) İran əlbisəsindən çıxarıb türk üslubunda geyindirirdi. Onun köhnə paltarını Anadolu ipəyindən toxunmuş geyimlə əvəz etdi (Şeyhi 2020, 11).

Şair Nizamiddin fərqli olaraq əsərində əruz vəznini müxtəlif bəhrləyəndə istifadə etmişdir. Əsərin əsas hissəsi məfəilün /məfəilün/feülün qəlibiylə qələmə alınmışdır. Bundan başqa Şeyxi yeksənəqliyi aradan qaldırmaq üçün məsnəvinin arasına qəsidə, qəzəl və tərcibənd kimi şeir nümunələri əlavə etmişdir. Məsnəvidə Xosrov, Şirin və Fərhadın dilindən söylənmiş iyirmi altı qəzəl mövcuddur. Tərcümə zamanı Şirinin dilindən söylənmiş bir qəsidə və Fərhadın dilindən söylənmiş yeddi bənddən ibarət tərcibənd də əlavə olunmuşdur.

"Xosrov və Şirin" də hadisələr üçüncü şəxs tərəfindən nəql olunmuşdur. Şairin bəzən hekayəni yarıda kəsərək o hadisə ilə əlaqədar fəlsəfi fikirlərini, nəsihət xarakterli görüşlərini bəyan etdikdən sonra təkrar mövzuya geri döndüyünü görürük. Şeyxi öz fikir və görüşlərini qəhrəmanları vasitəsilə oxucuya çatdıraraq nəql etmə texnikasından uğurla istifadə etmişdir. Beləcə, əsərdə cərəyan edən hadisələr və obrazlar haqqında daha dolğun təsəvvür yaratmış, poemanın təsir gücünü artırmışdır.

Şair, Şeyx Sədi, Sənayi, Əttar, Mövlana kimi mütəsəvvüflərin əsərlərindən istifadə etmişdir. Təsəvvüflə və təriqətlə yaxından maraqlanan Şeyxi, İranda təhsili əsnasında bir çox təsəvvüf şeyxləri ilə görüşmüşdür. Faruk Kadri Timurtaşın fikrinə əsasən, Şeyxi tam mənasıyla mütəsəvvüf bir şair deyildir. Lakin təsəvvüf prinsiplərindən və rəmzlərindən çox istifadə etmişdir. "Xosrov və Şirin" təsəvvüf görüşlərinin hakim ol-

duğu bir əsərdir (Timurtaş 1980, XXIV). Görkəmli alim Amil Cəfəroğlunun fikrinə görə isə əsərdə hissi bir məhəbbət hekayəsinin ifadə edilməsinə baxmayaraq müxtəlif münasibətlərlə bəzən hikəmi və təsəvvüfi fikirlərə yer verən Şeyxi, dünyanın faniliyi, vəfasızlığı, ruhun imarəti, nəfs üzərində qələbə qazanmağın vacibliyi, ölüm və s. məqamlar üzərində durmuşdur (Caferoğlu 1999, 233). Əsərə nəzər yetirdikdə ilk baxışda bəşəri eşq hekayəsi təsiri bağıqlasa da sonradan həm bəşəri həm də mənəvi duyğulara rast gəlirik. Fərhadın Şirinə qarşı məhəbbəti mənəvi eşqi, Xosrovun məhəbbəti isə maddi eşqi təmsil edir. Fərhad eşqi, məhəbbəti bir xəzinəyə bənzətmiş və bu xəzinə uğruna dünya nemətlərindən imtina etmişdir. Fərhadın Şirinə qarşı hiss etdiyi və onu ölmə aparən eşq təsəvvüfi mənə ifadə edir. Əsərlərdə "dini və dini olmayan səhələr arasında əlaqə "aləmül hiss" ilə "aləmtəmsil" arasındakı bağla əlaqələndirilmişdir. Bu əsərdə bəşəri eşq kimi ifadə olunan duyğuların əslində mənəvi eşqin yansıması olduğunu deyə bilərik. Yəni həm maddi eşqin, həm də mənəvi eşqin hakim olduğu bu əsərdə, Şeyxinin həyat fəlsəfəsinə uyğun bir anlayış təmsil olunur. Şeyxi oxucuya bir tərəfdən keçici zövqlərdən və aşırı maddi istəklərdən qurtulmalarını tövsiyə edərkən o biri tərəfdən də zövq və səfa dolu həyata meyillilik özünü göstərir. Nəticə etibarilə Şeyxinin bu fəlsəfəsi onun həm dini, həm də bəşəri mövzuların hər ikisində də uğurlu nümunələr verə biləcəyini göstərməkdədir.

Məlumdur ki, "Xosrov və Şirin" mövzusunu ilk dəfə bədii ədəbiyyata gətirən böyük sənətkar Firdovsidir. "Xosrov və Şirin" "Şahnamə"də epizodik səhnə şəklində təsvir olunmuş və poema tarixi baxımdan ələ alınmışdır. Burada Xosrovun şahlıq dövrü təsvir olunmuş, apardığı mübarizələr özünəməxsus üslubda canlandırılmışdır. Nizami isə əsərini həm "Şahnamə"dən həm də tarixi əsası olan, xalq arasında geniş yayılmış rəvayət və dastanlardan bəhrələnərək qələmə almışdır. Əsas mövzusu məhəbbət olan bu əsərdə şair, yeri gəldikcə dövrünün mühüm əhəmiyyət kəsb edən problemlərini, ictimai-siyasi məsələlərini dilə gətirmişdir. Lakin Nizami, Firdovsidən fərqli olaraq "təmiz eşqin saflaşdırıcı təsirindən danışmış, onun insan taleyində oynadığı mühüm rolunu aydınlaşdırmış, bir sıra dərin psixoloji surətlər yaradaraq insanın mənəvi təkmilləşmə prosesini göstərmişdir" (Nizami 2004, 6). Bu səbəbdən də əsərdə tarixi xronika əsas məqsəd kimi götürülməmişdir. Şeyxi isə Nizamidən fərqli olaraq o dövrün tarixi hadisələrinə daha geniş yer ayırmışdır. Şair, Təbəri tarixindən, "Şahnamə"dən və müxtəlif tarixi mənbələrdən bəhrələnərək "Xosrov və Şirin" hekayəsini qələmə almışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi Şeyxi əsəri tərcümə edərkən Nizamının "Xosrov və Şirin"ində olmayan bir çox əhvalatları əlavə etmişdir. Xosrovun Şapur Şirinin yanına göndərməsi, Şirinin Şapura itab etməsi, Şirinin şama xitabı, Şirinin pərvanəyə xitabı, Xosrovun xəzinəsinin vəsfi, Xosrovun Təbəri tarixində bəhs olunan taxtının vəsfi, Xosrovun altun süfrəsinin vəsfi, Şapur Şirinin məzəmmətini Xosrova çatdırması, Şirinin yeddi gün yeddi gecə Mədəin istiqamətində yol getdikdən sonra istirahət etməsi, Allaha yalvarması, ona hücum edən aslanı öldürməsi səhnələri, Xosrovun Rum elindən döndükdən sonra Bəhram Çubinlə döyüşündə İran bəylərinin müraciəti, Şirinin taxtdan imtina etdikdən sonra Mədəinə gedərkən Kudüsü ziyarət edəcəyi rəvayəti və s. nümunə göstərə bilərik.

Tərcümə zamanı Nizamının "Xosrov və Şirin"ində olan bəzi əhvalatlar ixtisar olunaraq əsərə daxil olunmamışdır. Şirinin dilindən Nikisanın nəğmə oxuması, Xosrovun dilindən Barbədin nəğmə oxuması, Şuriyənin xasiyyəti və Xosrovun işinin aqibəti, Xosrovun atəşgahda oturması, Xosrovun öldürülməsi, Şuriyənin Şirine

sifariş göndərməsi, Xosrovun məqbərəsində Şirinin özünü öldürməsi, Oğlum Məhəmmədə nəsihət, Xosrov səltənətinin dağılması səbəbləri, Peyğəmbərin meracı, Nəsihət və son söz, Paxılların məzəmməti, Şahın mədhi və kitabın sonu və s. kimi bölmələr tərcümə zamanı əsərə daxil edilməmişdir.

Şeyxi tərəfindən tərcümə olunmayan hissələrdən biri də "Peyğəmbərin Xosrova məktub yazması" fəslidir. Bu fəsilə zərdüşt dininə mənsub olan Xosrovun, Məhəmməd peyğəmbərdən gələn islama dəvət məktubunu cırması təsvir olunmuşdur. Bəlkə də Xosrovun islami qəbul etmədiyi və "şahlıq qüruru ilə yolundan azaraq məktubu cırdığı üçün Şeyxi qəsdən bu hissəni tərcümə etmək istəməmişdir. Məlumdur ki, Şeyxi "Xosrov və Şirin" əsərinin son hissəsini tamamlaya bilmədən vəfat etmişdir. Camali adlı bacısı oğlu tərəfindən əsərə qısa bir zeyl əlavə olunmuşdur. Bu zeyl "xətmi kitab (Şeyxinin ölümündən bəhs edər) və mədhi Sultan Murad Xan" hissələrindən ibarət idi. Görkəmli alim Atilla Şəntürk yazır: "Ömrü vəfa etmədiyi üçün Şeyxi tərəfindən yarımçıq qalan əsərə qohumu Camali, 109 beytlik bir zeyl yazılmış və daha sonra Rumi adlı bir şair tərəfindən tamamlanmışdır" (Şəntürk 1999, 20) Onu da qeyd edək ki, Ruminin. "Şirin ü Pərviz" adlı əsəri də Nizaminin "Xosrov və Şirin" əsərinin tərcüməsidir. "Rumi" təxəllüslü mütərcim, Qanuni Sultan Süleyman zamanında yaşamış Ergeneli Katib Davuddur. Əsərdə də adını "Davud" olaraq qeyd etmişdir. O, Şuriyənin Xosrovu qətlə yetirməsi, Şirinə aşiq olması və Şirinin intihar etməsi hissəsini Şeyxinin istifadə etdiyi vəznə Nizamidən tərcümə etmişdir. Verilən məlumatlara əsasən belə qənaətə gələ bilərik ki, Şeyxinin ömrü vəfa etmədiyi üçün bu hissələr tərcümə olunmamışdır. Türk ədəbiyyatında Şeyxidən sonra yazılan digər "Xosrov və Şirin" poemalarında "Peyğəmbərin Xosrova məktub yazması" fəslə mövcuddur.

Divan ədəbiyyatında məsnəvilərin əksəriyyətində ənənəvi olaraq müxtəlif mövzularda və üslublarda yazılan məktublara rast gəlirik. Şeyxinin "Xosrov və Şirin" əsərində iki məktubu mövcuddur. Birinci məktub Fərhadın vəfatı səbəbiylə Xosrovdan Şirinə ünvanlanmışdır. İkinci məktub isə Məryəmin ölümündən sonra Şirin tərəfindən Xosrova yazılmışdır. Bu əsərdəki məktublar məzmunu və şəkli baxımından bir-biri ilə paralellik göstərir. İki məktubunda da yazılış planı eynidir. Başsağlığı diləmək məqsədilə yazılmış olan bu məktublar Allahın adı ilə başlanır. Məktubda xitab yoxdur. Bu məktublarda məsnəviyə tamamilə hakim olan hadisələrin ardıcılığından kənar çıxılmamışdır.

Şeyxinin "Xosrov və Şirin"i ilə Nizaminin əsəri arasında yeganə böyük fərq "İsfahanlı Şəkərin əhvalatı" hekayəsində nəzərə çarpır. Nizamidə Şəkər İsfahanlı bir gözəl olaraq təsvir olunmuşdur. Əyləncə məclislərinin birində Xosrovun dostu ona Şəkərdən bəhs edər. Gözəlliyinin mədhini eşidən Xosrov Şirini unutmaq məqsədi ilə Şəkəri görmək üçün İsfahana yola düşür. Şeyxidə isə Şəkər, Tatar istilasının nəticəsində uşaq yaşında elindən, obasından ayrılmaq məcburiyyətində qalmış və Məryəm tərəfindən boya başa çətdirilmiş bir gözəldir. Məryəm ölənə qədər Şəkəri Xosrovdan gizlətməmiş, ölümündən sonra Şirini unutdurmaq üçün Xosrova göndərilməsinə vəsiyyət etmişdir.

Əsərdə bəzi əhvalatları, Şeyxi Nizamiyə nisbətən daha geniş təsvir etmişdir. Buna Bəhram Çubin əhvalatını, Fərhadın hekayəsini və Hürmüz haqqında hissələri nümunə göstərə bilərik. Tarixdən də məlumdur ki, Bəhram Çubin Hürmüzün türk əsilli cəsur sərkərdəsi olmuşdur. İrana hücum etmiş Göktürk hökmdarı Sayə Xanı (Çulu Baqa Xaqan) öldürərək ordusunu dağıtmışdır. Nizamidə Bəhrami Çubin hadisəsi ətraflı bir şəkildə əks olunmamışdır. Bundan başqa Ərməndə olarkən ata-

sının ölüm xəbərini eşidən Xosrov Mədainə gedir və taxtına oturur. Yəni Nizaminin "Xosrov və Şirin"ində Bəhram Çubin əhvalatı və Hürmüzün ölüm səbəbləri təfəsilatı ilə açıqlanmamışdır. Şeyxi isə tarixi mənbələrə əsaslanaraq həm Bəhram Çubin hekayəsi haqqında, həm də Hürmüzün ölüm səbəbləri ilə əlaqədar geniş məlumat vermişdir. Daha sonra Xosrovun Bəhramdan qaçıb Rum Qeyserinin köməyi ilə ordu toplayıb taxtını geri aldığı hadisəsi Şeyxidə Nizamiyə görə daha geniş təsvir olunmuşdur. Onu da qeyd edək ki, siyasi bir məsələ olmasına baxmayaraq Xosrovla Şirin arasındakı məhəbbət hekayəsinə müəyyən qədər təsiri olduğu üçün Şeyxi əsərində bu bölmələrə çox yer ayırmışdı. Lakin bütün bunlarla yanaşı siyasi hadisələrin bu qədər geniş təsviri bir məhəbbət poemasında olmalıdırmı sualını da doğurur.

Şeyxinin "Xosrov və Şirin" əsərində elə hekayələr vardır ki, Nizamidə geniş təsvir olunmasına baxmayaraq qısa verilmişdir. Fərhadın Şirinə qarşı məhəbbətindən xəbər tutduqdan sonra Xosrovun vəziyyəti, Xosrovun ov zamanı təşkil etdiyi məclisdə Barbəd ilə Nikisanın qarşılıqlı oxuduqları şeirlər, Şirinin köşkünün önündə Xosrovla Şirinin dioloqu və s. hissələri nümunə göstərə bilər.

F.K.Timurtaşın fikrinə görə, tərcümə edilmiş hissə əsərin ancaq üçdə birini təşkil edir. Digər bölmələr daha çox müstəqil əsər xüsusiyyətinə malik olduğu söylənə bilər. Şeyxinin tərcüməsinin müstəqil əsər təsiri bağışlaması daha çox təsvirlərdə özünü göstərir (Timurtaş 1980, 139). "Xosrov və Şirin" poemasında geyimlərin təsviri divan şeirinin ümumi təmayülü çərçivəsində olduğunu müşahidə edirik. Cəmiyyətin üst təbəqəsinə aid olan bu geyimlərin təsviri, məsnəvinin mövzusu və obrazların sosial statusu ilə bağlıdır. Nizamidə müşahidə etdiyimiz təsvirləri Şeyxi dəyişdirərək daha da genişləndirmişdir. Belə ki Şeyxidə Şirin və Şirinin ətrafındakı cariylər əsasən türklərə xas geyimlərdə təsvir olunmuşdular. "Xosrovun meydanda Şirinlə covqan oynaması" bölməsində Şirinin gözəlliyinin təsvirini nümunə göstərə bilərik. "Şirin hər geyimini şahlara yaraşan şəkildə, Xosrov kimi geyinmişdi. Hərəkət edən sərvə boylu gözəl, tərkeş və kəmərinə taxmışdı...Gözəlliyi ilə sanki Anadolu və Türkünə yağmalamaq üçün başına türk borkü qoymuşdu. Üzünün gözəlliyi günəşə bənzəyirdi. Gözəlliyinin parlaqlığı dünyanı yandırmasın deyər gözəl simasını niqab ilə örtmüşdü. Günəşi top, göy üzünü meydan etdi. Oyun üçün top və dəyənək gətirilməsini istədi. Üç yüz gözəl, kəmərlərini taxmışdı. Hər biri bir rəngə bürünmüşdü. Kimisi şux, kimisi narın. Bir görsən, hər biri baş qaldırmış bir sərvə olan bu gözəllər, günəşə qılınc, aya tərkeş tutmuşdu. Qılıncları ov aslanını ürküdüdü" (Şeyhi 2020, 180).

Müharibə, döyüş meydanı təsvirləri də Şeyxidə daha geniş və canlıdır. Nizamidə döyüş səhnəsi belə təsvir olunmuşdur. "Oxlar xəzan yarpağı tək ara vermədən yerə tökülürdü. Şah dörd yanına qılıncdan hasar çəkərək, filin üstündə qərar tutmuşdu" bu ifadələrdən Xosrovun hərbi meydanına fil üstündə getdiyini öyrənirik. Büzürgümid əlində üstürlab bəxtin düşməndən nə zaman üz döndərəcəyi məqamı gözləyirdi (Nizami 2004, 148).

Şeyxinin "Xosrov və Şirin"ində nəhəng bir filin üstündə qurulmuş taxtda Xosrov Büzürgümid ilə birlikdə oturmuşdu. Büzürgümidin önündə üstürlab, rəməl və taxta vardı. Xosrov fildən enib atına minib vuruşmaq istəsə də Büzürgümid onu bu fikrindən yayındırır. Əcəm ordusunun könülsüz vuruşan döyüşçülərinin bu gecə onlara müraciət edəcəklərini düşündü. Büzürgümidin düşündüyü kimi gecə əcəm bəyindən bir məktub gəlir. Məktubda əgər Xosrov onların əffinə təminat verəcəyinə söz verərsə, Bəhramın ordusunu tərk edib onlar tərəfə keçəcəkləri yazılmışdı. Xosrov bu təklifə razı olur. Məqamı gəlincə Xosrov Şəbdiz adlı atına minərək döyüş

meydanına atılır. Bəhrəmin ordusu məğlub olur. Şeyxi, döyüş meydanında orduları dənizə bənzətmişdi. "Ucu bucağı olmayan iki dəniz bir-biri ilə qarşılaşdı. Əsgərlərin qaldırdığı toz sanki göy üzünə pərdə çəkmişdi. Kös (təbil) səsləri fələyin qulağını kar etmişdi.... Ox və yay kimi təqib edirdisə, onun ömür dəftəri bağlanırdı. Ox sanki şeytani hünər göstərərək qan və damara girib yerləşirdi. Kəməndin halqası qıvrımlı ilan kimi kimə dolanırdısa canını alırdı. Göy üzünə elə bir toz qalxmışdı ki, sanki yer üzü qaçıb səmada gizlənmişdi. Fələk çox qorxmışdu, yarpaq kimi tir-tir titrəyirdi. Başını torpağa qoyub aman diləyirdi. Buluddan yağış yerinə qan yağırdı" (Şeyhi 2020, 230-231).

Şeyxinin "Xosrov və Şirin" məsnəvisi Nizamidən tərcümə olmasına baxmayaraq bəzən adlarda bəzən ifadələrdə bəzən də hadisələrdə dəyişiklik müşahidə olunur. Belə ki, əsərin əsas qəhrəmanlarından bir olan Fərhad Nizamidə cüssəli, qəmətli, Şeyxi də isə zəif amma güclü, qüvvətli təsvir olunmuşdur. Nizamidə Fərhad süd kanalını inşa etdikdən sonra Şirin ona mükafat olaraq öz sığısını bəxş edir. Şeyxidə isə bu mükafat qızıl və gümüşdən ibarətdir. Nizamidə Fərhadı öldürmək məqsədilə yalan xəbəri aparən Xosrovun adamlarından göstərsə də Şeyxidə bu işi bir qoca qarı icra edir. Əsərdə Xosrovun ən yaxın dostu və sirdaşı olan obrazın adı Nizamidə "Şapur" Şeyxidə isə "Şavur" şəklində ifadə olunmuşdur. Nizaminin əsərində Xosrovun Bəhram Çubin üçün üç gün matəm saxladıqdan sonra qurduğu məclisdə Barbədə çaldırdığı otuz musiqinin adı öz əksini tapmışdır. Şeyxidə isə bu musiqi nümunələrinin adlarından bəhs olunmamış, sadəcə Barbədin qəzəllər oxuduğu yazılmışdır.

Klassik türk ədəbiyyatı tarixində Nizaminin təsiri ilə yazılan əsərlərin ən mükəmməli əlbəttə ki, Şeyxinin Xosrov və Şirin" əsəridir. Bu əsər istər mövzu istər təhkiyə və təsvirlər baxımından ən uğurlu əsər hesab olunur.

Ədəbiyyat:

1. Abdullah, Fevziye (1950). Nizami-Şeyhi Hüsrev ü Şirin Mukayesesi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi cilt I, sayı 1-2
2. Araslı, Həmid (1998). Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri. Bakı: Gənclik.
3. Caferoğlu, Amil (1999). Türk Edebiyatında Mesnevi, İstanbul: Kitabevi Yayınları
4. Doğan, Muhammet Nur (2002). Eski Şiirin Bahçesinde. İstanbul: Ütügen
5. Nizami, Gəncəvi (2004). "Xosrov və Şirin" Bakı: Lider nəşriyyatı.
6. Hacıeminoğlu, Necmettin (1968). Kutb'un "Hüsrev ve Şirin"i ve Dil Hususiyetleri. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları
7. İslam Ansiklopedisi (1947) XXXV, II cilt, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
8. Mengi, Minə (2017). Eski Türk Edebiyatı Tarihi, Edebiyat Tarihi-Metinler, Ankara: Akçağ Yayınları.
9. Özkan, Mustafa (1999). Hüsrev ve Şirin, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 19.cilt
10. Şentürk, Atilla Mehmet (1999). Osmanlı Şiiri Antolojisi, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
11. Şeyhi (2020). Hüsrev ü Şirin, Hazırlayan Ozan Yılmaz, İstanbul: Kapı Yayınları.
12. Timurtaş, Faruk Kadri (1980). Şeyhi ve "Hüsrev ve Şirin"i, İnceleme Metin. İstanbul: "İstanbul Üniversitesi Yayınları"

XVIII ƏSRİN I RÜBÜNDƏ OSMANLI DÖVLƏTİ VƏ ÇAR RUSİYASININ XARİCİ SİYASƏTİNDƏ QAFQAZ

The Caucasus in the Foreign Policy of Russian Empire and Ottoman State in the First Quarter of the 18th Century

Dos. Dr. Aynur Hacıqədirlı
AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.177.

Xülasə

XVIII əsr Qafqaz tarixi siyasi hadisələrlə zəngindir. Azərbaycanın sonrakı tarixi inkişafı məhz bu dövrdə Qafqazda baş vermiş hadisələrdən qaynaqlanır və həmin siyasi proseslər Azərbaycanın gələcək taleyində mühüm rol oynamışdır. Belə ki, Azərbaycanın parçalanması, mübarizə meydanına çevrilməsi və müxtəlif dövlətlər tərəfindən dönə-dönə istila edilməsi, hətta SSRİ-nin tərkibinə qatılmasının da əsası bu dövrdə qoyulmuşdur.

Qafqaz - dünya enerji qaynaqlarının yarımından çoxunun cəmləşdiyi Avrasiyanın əsas keçidi və qapısıdır. Tarixən bu region orduların şərqdən qərbə, qərbdən isə şərqə keçid rolunu oynamışdır. Qafqaza şimalda Dağıstan, Çeçenistan, Kalmıkiya, İnuşetiya, Abxaziya, Osetiya, cənubda isə Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan və Türkiyənin şimal-şərq əraziləri daxildir.

Qafqaz Türkiyənin qonşusudur. Torpaqlarının bir qisminin regiona daxil olması Türkiyəni, hətta Qafqaz ölkələri sırasına aid edir. Təbii ki, Qafqazda baş verən siyasi hadisələr Türkiyəyə təsirsiz ötüşmür və onun proseslərə müdaxiləsini labüdləşdirir. Qafqaz konqlomerat bir regiondur. Burada onlarla etnik qrup və xalq yaşayır. Onların böyük əksəriyyəti müsəlmandır. Belə ki, Qafqazda türklərlə eyni dinə və eyni dilə mənsub millət yaşayır. Bu xüsusiyyətlər də türk sultanlarının Qafqaza marağını artırır. Anadolunun şərq və Türkiyənin təhlükəsizliyi Cənubi Qafqazda baş verən hadisələrlə yaxından əlaqəlidir. Bu baxımdan söyləyə bilərik ki, Qafqazda Türkiyənin dövlət maraqları vardır.

Qafqazın Qara dənizə və Xəzər dənizi sahillərinə çıxışı onun Rusiya üçün əhəmiyyətini artırmışdı. Belə ki, Rusiya Qara dəniz, Boğazlar, Ağdəniz vasitəsilə isti sulara çıxmağa çalışırdı. Qafqaza yiyələnməklə Rusiya həm isti sulara çıxış əldə edə bilirdi, həm də Orta Asiyadakı mövqelərini qoruyub saxlaya bilirdi. Rusiyanın regiondakı maraqları Səfəvilər dövlətinin və Osmanlı İmperiyasının Qafqaz siyasətinə qarşı idi. Məhz bu səbəbdən Qafqaz uğrunda bu üç dövlət arasında mütəmadi olaraq, qarşıdurmalar və müharibələr baş verirdi.

Qafqaz ölkələri içərisində Azərbaycan xüsusi çəkiyə malik idi. Azərbaycan strateji mövqeyinə və təbii sərvətlərin zənginliyinə görə qonşu dövlətlərin marağında idə.

Açar sözlər: Qafqaz, Azərbaycan, Rusiya, Osmanlı dövləti, işğalçılıq siyasəti

Abstract

The history of 18th century in Caucasus is rich based on political events. The further historical development of Azerbaijan stems from the events that took place in Caucasus during this period, and these political processes played a crucial role in the future of Azerbaijan. Thus, the basis for the disintegration of Azerbaijan, its transformation into a battlefield and its repeated invasions by various states, and even its accession to the USSR, was laid during this period.

The Caucasus is the main gateway to Eurasia, where more than half of the world's energy resources are concentrated. Historically, this region has played the role of the transition of armies from east to west and from west to east. The Caucasus includes Dagestan, Chechnya, Kalmykia, Ingushetia, Abkhazia, Ossetia in the north, and Georgia, Azerbaijan, Armenia, and northeastern Turkey.

The Caucasus is Turkey's neighbor. The inclusion of some of its territory in the region makes Turkey one of the countries of the Caucasus. Of course, the political events in the Caucasus do not pass unnoticed in Turkey and make it necessary interfering in the process. The Caucasus is a conglomerate region. Dozens of ethnic groups live here. The vast majority of them are Muslims. Thus, in the Caucasus there is a nation with the same religion and language as the Turks. These features also increased the interest of Turkish sultans in the Caucasus. The security of eastern Anatolia and Turkey is closely linked to the events in the South Caucasus. From this point of view, we can say that Turkey has state interests in the Caucasus.

The Caucasus's access to the Black Sea and the Caspian Sea increased its importance for Russia. Thus, Russia tried to reach the warm waters through the Black Sea, the Straits and the Mediterranean. By occupying the Caucasus, Russia could gain access to warm waters and maintain its position in Central Asia. Russia's interests in the region were against the Caucasus policy of the Safavid state and the Ottoman Empire. That is why there were regular clashes and wars between the three states for the Caucasus.

Among the Caucasus countries, Azerbaijan had a special importance. Azerbaijan was in the interest of neighboring countries due to its strategic position and rich natural resources.

Key words: Caucasus, Azerbaijan, Russian Empire, Ottoman state, occupation policy

XVIII əsr Qafqaz tarixi siyasi hadisələrlə zəngindir. Azərbaycanın sonrakı tarixi inkişafı məhz bu dövrdə Qafqazda baş vermiş hadisələrdən qaynaqlanmış və həmin siyasi proseslər Azərbaycanın gələcək taleyində mühüm rol oynamışdır. Belə ki, Azərbaycanın parçalanması, mübarizə meydanına çevrilməsi və müxtəlif dövlətlər tərəfindən dənə-dənə istila edilməsi, hətta SSRİ-nin tərkibinə qatılmasının da əsası bu dövrdə qoyulmuşdur.

Bəs Qafqaz necə bir məkandır və "Qafqaz" sözünün etimologiyası ilə bağlı nə deyə bilərik? Tarixçilər "Qafqaz" adı ilə bağlı müxtəlif fikirlər söyləmiş və onu əsaslandırmağa çalışmışlar. Məsələn türkiyəli tarixçi Muhammet Kemaloğlu bildirir ki, "Qafqaz" sözü ilk dəfə yazılı mənbələrdə qədim yunan mütəfəkkiri Aişilusun e.ə. 490-cı ildə qələmə aldığı bir əsərdə "Kavkasos Dağı" şəklində verilmişdir. Ərəb tarixçiləri və coğrafiyaçıları Qafqazı çox doğru olaraq, Cəbəlül-Əlsan - "Dillərin dağı" deyə adlandırmışlar. (Muhammet Kemaloğlu, 2012: 2) Çünki, Qafqaz müxtəlif dil və mədəniyyətə sahib xalqların yan-yana yaşadıkları məkandır. Belə hesab edilir

ki, "Qafqaz" adı Qara dənizdən şimalda yaşamış het tayfalarından birinin- kas (qaz) tayfasının adı ilə bağlıdır. Muhammet Kamaloğlu eyni fikri bölüşərək qeyd edir ki, "Kavkaz" ifadəsinin yerli xalq olan Kaslardan götürülmüşdür. (Muhammet Kamaloğlu, 2012: 2) Onun "Qafqazda Qas tayfalarının yaşaması" ifadəsi isə Qafqaz və Kazbek (Kaz bek) sözlərinin həmin tayfanın adından götürüldüyünü düşünməyə əsas verir. Bildiyimiz kimi, türk xalqlarının dilində qaf (kap, kav) baş, dağ, hündür yer mənasını daşıyır.

Dünya şöhrətli ədib A.Dümanın "bəşəriyyətin beşiyi" adlandırılan Qafqazı Avropa-ya tanımaqda xüsusi xidməti olmuşdur. O, Qafqaz haqqında belə yazır: ""Qafqaz" sözünün mənşəyi isə məlumdur; bu ad Allahlardan birinin törətdiyi qətlə bağlıdır. Atasını şikəst edib eybəcər şəklə salan və öz uşaqlarını diri-diri udan Saturn müharibədə oğlu Yupiter tərəfindən məğlub edilir və qaçıb gizlənir. Bu vaxt Qafqaz adlı bir çoban öz sürülərini Pifaq dağında otarırmış.... Qafqaz döyüş meydanından qaçan Saturnun keçidi aşmasına mane olur və bununla da ehtiyatsızlıq edərək Saturnun qılıncına tuş gəlir. Yupiter bu cinayəti əbədiləşdirmək üçün qurbanın adını bütün Qafqaz sıra dağlarına verir.... Eyni zamanda Yupiter Qafqazın ən yüksək zirvələrindən biri Kazbeki intiqam rəmzi kimi seçir". (Aleksandr Düma, 2010: 8) Kaz tayfa adıdır, bek isə bildiyimiz kimi, bəy sözündən yaranmış, həm titul, həm də müraciət formasıdır.

Azərbaycan tarixşünaslıq elminin banisi A. Bakıxanovun "Qafqaz" ifadəsinin Qas-pi və Qaf dağı adlarının birləşməsindən yarandığı fikri də məntiqlidir. A.Bakıxanov "Gülüstani-irəm" əsərində belə qeyd edir ki, sonuncunun adı Quranda da çəkilmişdir, əfsanələrdə isə bu dağ div və pərilərin məskəni hesab edilir (A.A.Bakıxanov, 1991: 19).

Qafqaz Krımın şərqi qərbindəki Taman yarımadasından başlayaraq, Bakının Abşeron yarımadasınadək davam edən məkandır. Buraya Qafqaz dağlarının şimal və cənubundakı bütün ərazi daxildir. Qafqazın şərqi Xəzər dənizi, qərbində Qara dəniz, cənubundan Çoruh-Arpaçay və Araz çayları axır, şimalı isə Kuma-Maniç çökəkliyi ilə sərhədlənir. Bu ərazinin geopolitik əhəmiyyəti onu daima müxtəlif güc mərkəzlərinin toqquşduğu məkana çevirmişdir.

Qafqaz dünya enerji qaynaqlarının yarından çoxunun cəmləşdiyi Avrasiyanın əsas keçidi və qapısıdır. Tarixən bu region orduların şərqdən qərbə, qərbdən isə şərqi keçid rolunu oynamışdır. Qafqaza şimalda Dağıstan, Çeçenistan, Kalmıkiya, İnquşetiya, Abxaziya, Osetiya, cənubda isə Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan və Türkiyənin şimal-şərq əraziləri daxildir.

Qafqaz Türkiyənin qonşusudur. Torpaqlarının bir qisminin regiona daxil olması Türkiyəni, hətta Qafqaz ölkələri sırasına daxil edir. (Muhammet Kamaloğlu, 2012: 3) Təbii ki, Qafqazda baş verən siyasi hadisələr Türkiyəyə təsirsiz ötürməz və onun proseslərə müdaxiləsinə labüdləşdirir. Qafqaz konqlomerat bir regiondur. Burada müxtəlif etnik qrup və xalq yaşayır ki, onların da böyük əksəriyyəti müsəlmanlardır. Belə ki, Qafqazda türklərlə eyni dinə və eyni dilə mənsub millət yaşayır. Məhz bu xüsusiyyətlər Osmanlı sultanlarının Qafqaza marağını artırır. Anadolunun şərq və Türkiyənin təhlükəsizliyi Cənubi Qafqazda baş verən hadisələrlə yaxından əlaqəli idi. Bu baxımdan söyləyə bilərik ki, Qafqazda osmanlıların dövlət maraqları vardı.

Qafqazın Qara dənizə və Xəzər dənizi sahillərinə çıxışı onun Rusiya üçün əhəmiyyətini artırırdı. Belə ki, Rusiya Qara dəniz, Boğazlar, Ağdəniz vasitəsilə isti sulara çıxmağa çalışırdı. Qafqaza yiyələnməklə Rusiya həm isti sulara çıxış əldə edə bilərdi, həm də Orta Asiyadakı mövqelərini qoruyub saxlaya bilərdi. Rusiyanın re-

giondakı maraqları Səfəvilər dövlətinin və Osmanlı İmperiyasının Qafqaz siyasətinə qarşı idi. Məhz bu səbəbdən Qafqaz uğrunda bu üç dövlət arasında mütəmadi olaraq, qarşıdurmalar və müharibələr baş verirdi.

Rusiyanın Qafqazdakı dövlət birlikləri ilə olan əlaqələri X əsrin əvvəllərinə gedib çıxır. Şimali Qafqaza ilk hərbi ekspedisiya da məhz bu dövrdə baş vermişdir. Kiyev knyazı İqor (912-945) 913-cü ildə müasir Dağıstanın Xəzərsahili əyalətlərinə ilk hərbi yürüşü həyata keçirmişdi. (Boçarnikov, 2013: 7) Xəzər xaqanlığının Qafqaz əyalətlərinə təşkil edilən bu yürüşlə Kiyev Rus dövləti müdafiədən aktiv hərbi fəaliyyətə keçdiyini nümayiş etdirməyə çalışırdı.

Qafqaza - Xəzər xaqanlığına daha geniş miqyaslı yürüş Kiyev knyazı Svyatoslavın (964-972) dövründə (964-966) baş vermişdir. Tarixdə məşhur olan bu yürüş zamanı Xəzər xaqanlığına son qoyuldu. Kiyev rus dövlətinin hərbi yürüşlərinə isə feodal dağınlığı və Qızıl Ordanın vassallığı ilə əlaqədar olaraq ara verildi. Bu yürüşlər bir də XV əsrin sonu-XVI əsrin əvvəllərində davam etdirildi.

Sərhədlərini Azov və Qara dənizə çatdırmaq, eyni zamanda ərazilərinin "təhlükəsizliyini təmin etmək" məqsədilə Rusiya XVI əsrdən etibarən Şimali Qafqazda işğalçılıq siyasəti yeritməyə başlamışdı. Bu məqsədlə, Rusiya Şimali Qafqaz xalqlarını Səfəvilər dövlətinə, Osmanlı imperiyasına və Krım xanlığına qarşı mübarizədə müdafiə edirdi. Bununla yanaşı, rus çarı Səfəvi dövləti ilə münasibətlərin inkişafına böyük önəm verirdi. Bu mənada, 1618-ci ildə rus çarı (Mixail Fyodoroviç Romanov (1613-1645)) tərəfindən Səfəvi hökmdarının (I Abbas (1587-1629)) yanına yollanan yüksək dərəcəli elçinin göndərdiyi məktub türk dilində yazılmışdı. (Ş.Fazil, 2018: 185) Məktubda böyük bir rus elçi heyətinin Dərbəndə gəldiyi və Səfəvi şahı ilə ittifaq bağlamaq niyyətləri ifadə edilirdi.

Rusiyanın özünümüdafiə dövrü I Pyotrın hakimiyyətə gəlməsilə başa çatdı. Rusiyanın İmperiyaya çevrilməsilə (1721-ci ildə) onun yürüşləri müstəmləkə xarakteri aldı. Müstəmləkə xarakteri ölkənin iqtisadi inkişafının və dənizlərə - Qara dəniz və Xəzər dənizinə çıxışının təmin edilməsilə müəyyən edilir. Başqa sözlə desək, I Pyotrın dövründə Rusiya xarici siyasətinin əsas məqsədi başqa ölkələrlə azad və təhlükəsiz ticarət aparmaq üçün şərait yaratmaq idi. Bununla əlaqədar olaraq, I Pyotr Baltik istiqamətilə yanaşı, Şərqlə ticarət aparmaq məqsədilə Xəzər dənizi sahillərində möhkəmlənməni də qarşısına məqsəd olaraq qoymuşdu (Boçarnikov, 2013: 15).

Qeyd edək ki, Avropa qitəsini Asiya ilə, Xəzər dənizini isə Qara dənizlə birləşdirən Qafqaz Səfəvilər dövlətinin, Rusiyanın və Osmanlı imperiyasının maraq dairəsində idi. Səfəvilər dövləti Xəzər dənizi vasitəsilə Volqaboyu və Həştərxanda, Quru yolu ilə Qafqazı keçərək, Xəzərin qərb sahillərində ticarət etmək istəyirdisə, Rusiyanın Dağıstan və Xəzər dənizindən keçməklə Qərbi Avropa ilə Şərq dövlətləri arasında alış-verişlə bağlı uzunmüddətli planları var idi. Rusiyanın Azərbaycanda iqtisadi maraqları bir neçə istiqamətə ayrılır: Volqa-Xəzər yolundan ticarət üçün istifadə etmək; Azərbaycan ipəyini və faydalı qazıntıları daşımaq (A.Abduraxmanov, 1964: 18).

Osmanlı imperiyasının da Qafqazla bağlı siyasəti və ticari hədəfləri var idi. Bu hədəflərə Krım – Şimali Qafqaz – Qazan xəttində hakimiyyət qurmaq, cənuba doğru sürətlə genişlənən Rusiyanın Şimali Qafqazı işğalının qarşısını almaq, Gürcüstanın dini yaxınlığı olan Rusiya ilə coğrafi birləşməsinə imkan verməmək, Uzaq Şərqlə ticarət etmək baxımından Qara dənizin şərq limanlarını ələ keçirmək daxil idi.

Bu dövrdə Osmanlı imperiyasının beynəlxalq vəziyyətinə nəzər salsaq deyə bilərik ki, XVIII əsrə Osmanlı imperiyası torpaq itkisi ilə daxil olmuşdu. Belə ki, 1684-cü ildə Osmanlı ilə müharibə etmək məqsədilə Avstriya, Polşa və Venetsiyanın da da-

xil olduğu Avropa koalisiyası - Müqəddəs İttifaq yaradılmışdı. Koalisiyanın üzvləri bütün xristian dövlətlərini, xüsusilə də, Rusiyanı ittifaqa daxil olmağa çağırırdılar. Rusiyanın Osmanlı İmperiyası əleyhinə yaradılmış koalisiyaya daxil olmasını təmin etmək məqsədilə Polşa kralı Yan III Sobeskiy Moskva ilə münasibətlərində bir sıra güzəştlərə gedərək Kiyevi Rusiyaya geri qaytardı. Beləliklə də, 1686-cı ildə Rusiya Müqəddəs İttifaqa qoşuldu. (Tolstoyun gizli raporlarında...,2013: 5) Müqəddəs İttifaqın Osmanlı İmperiyasına qarşı başladığı müharibə ikincinin məğlubiyyətilə başa çatdı. Osmanlı dövləti tarixində ilk və ən böyük torpaq itkisinə gətirib çıxaran 1699-cu il Korlovet (Belqradın 65 km-liyində yerləşir) müqaviləsi Fransanın etirazına baxmayaraq, İngiltərə və Hollandiyanın vasitəçiliyi ilə yetmiş iki gün davam edən ağır müzakirələr nəticəsində imzalanmışdı. Rusiya müqaviləyə daxil olmamışdı. Müzakirələrdə Reis-ül-küttap Mehmet Rami Efendi Osmanlı dövlətini bacarıqla təmsil etmişdi (Joseph von Hammer, 2008: 282).

Bu müqavilədən sonra Rusiya Osmanlı İmperiyasına qarşı tək başına mübarizə aparmağın mümkün olmayacağını anladı və 1700-cü ildə saziş imzalamaq üçün öz səfəri – Emilian İqnatyeviç Ukrayntsevi İstanbula göndərdi. Osmanlı dövlətini isə yenə də Reis-ül-küttap Mehmet Rami Efendi təmsil edirdi və 13/14 iyul 1700-cü ildə İstanbul sazişi imzalandı. (Rıza Karagöz, 1997: 169; Ahmed Akgündüz, Said Öztürk, 2000: 207). I Pyotrun Ukrayntseve yazdığı məktubda qeyd etdiyi kimi, sazişin imzalanmasına dair xəbər Moskvada “böyük məmnuniyyətlə” qarşılandı (Tolstoyun gizli Raporlarında..., 2013: 8).

Bu saziş Rusiyanın Osmanlı İmperiyasına qarşı ilk qələbəsi kimi tarixə düşmüşdür. Sazişə əsasən böyük strateji əhəmiyyəti olan Azov qalası Rusiyaya verilir və İstanbulda daimi Rusiya səfirliyi açılırdı. İstanbulda Rusiya səfirliyinin açılmasına etiraz edən Bab əl-Ali (Porta) əslində səfirlərin buradakı cəsusluq fəaliyyətindən narahat idi. Bab əl-Alinin yanılmadığını çar I Pyotrun səfir P.A.Tolstoya (1645–1729) göndərdiyi təlimatnamə də sübut edir (Tolstoyun gizli Raporlarında..., 2013: 35). Osmanlı dövləti rusların niyyətini anladığı üçün müxtəlif tədbirlər görməyə başlamışdı. Belə ki, Tiflisin mərkəzə bağlanmasını artırmış, eyni zamanda Şamaxıya da bir hakim təyin edərək dövlətin buradakı nəzarətini gücləndirmişdi (Rıza Karagöz, 1997: 170).

Zəngin təbii ehtiyatlara malik, Avropanı Asiya ilə birləşdirən mühüm ticarət və hərbi yolların üzərində yerləşən Səfəvi dövlətinin ərazisi qonşu dövlətləri özünə çəlb etməyə bilməzdi.

Məlum olduğu kimi, 1501-ci ildə Azərbaycan Səfəvilər dövləti yarandı. Qısa bir müddət ərzində aparılan xarici siyasət nəticəsində dövlət genişlənərək, Səfəvilər İmperiyasına çevrildi. Azərbaycan torpaqlarını vahid hakimiyyət altında birləşdirən Səfəvilər dövləti XVII əsrin əvvəllərindən etibarən tənəzzül dövrünə qədəm qoydu. Tənəzzül özünü həm daxili, həm də xarici siyasətdə büruzə verirdi. XVII əsrin sonu- XVIII əsrin əvvəllərində tənəzzül daha da dərinləşdi. Səfəvilər dövlətindəki tənəzzülü, yalnız Şah Sultan Hüseynin səriştəsizliyi və bacarıqsızlığı ilə bağlamaq düzgün olmazdı. Burada feodal sinfi arasında mövcud olan ziddiyyətlər və çəkişmələrin, eyni zamanda, feodallar, xanlar, hökumət canişinləri tərəfindən kəndlilərin, sənətkarların və köçərilərin istismarının artması ilə ölkədə formalaşan siyasi böhran amili də qeyd olunmalıdır. Bu siyasi böhran 1709, 1715 və 1717-ci illərdə Soucbulaq, Təbriz və onun ətraf rayonlarında, Muğanda feodal istismarına qarşı başlayan kəndli üsyanları ilə müşayiət olunurdu. Bütün bunlar isə dövlət aparatının dağılmasını sürətləndirirdi.

Ölkədə yaranmış sosial-iqtisadi böhrandan öz məqsədləri üçün istifadə etmək istəyən əsas qüvvə dövlətin şimal zonasında məskunlaşmış xristian feodal və knyazlar idi ki, bu da öz əksini, ilk növbədə, gürcü və ermənilərin Səfəvi dövlətinə qarşı mübarizəsində tapırdı. Bu hərbi-siyasi qüvvəni Səfəvi dövlətinə qarşı çıxışlara təhrik və sövq edən isə Rusiya idi. Həmin dövrdə məlumdur ki, Rusiya Qafqazda möhkəmlənmək istiqamətində intensiv siyasət yeridirdi, hətta bu məqsədinə nail olmaq üçün çar yanında Xüsusi Qafqaz Komitəsi yaradılmışdı (Qarayeva və Hacıqədirlı, 2014: 379). Bu Komitənin əsas məqsədi rus qoşunlarının qarşısındakı yürüşünün asanlaşdırılması üçün mümkün olan bütün yolları müəyyən etmək, yerli əhalinin mentalitetində mövcud olan zəif və güclü cəhətləri öyrənmək idi.

Ruslar tərəfindən dəstəklənən erməni və gürcülərin Səfəvilər dövlətinə qarşı ən böyük çıxışlarından biri 1707-ci ildə baş vermişdir. Car-Balakən camaatının üsyanından yararlanmaq istəyən erməni və gürcülər bu çıxışı dəstəkləməklə, onun daha güclü və mütəşəkkil olmasında əsaslı rol oynadılar. Üsyan kifayət qədər ciddi və təhlükəli olduğundan şah canişini İmamqulu xanı üsyanı yatırmaq üçün Car-Balakənə göndərmişdi. O da üsyanı yatırmağa müvəffəq olmuşdu. Dörd ildən sonra, 1711-ci ildə yenidən üsyan edən Car camaatının növbəti üsyanı Şəki və Şirvan əhalisi tərəfindən dəstəkləndi. Qeyd etmək lazımdır ki, üsyanın Şəki və Şirvan tərəfindən dəstəklənməsi təsadüfi deyildi və belə bir mövqenin nümayiş etdirilməsi məqsədyönlü xarakter daşıyırdı. Belə ki, hər iki zona Səfəvilərin hakimiyyəti altından çıxaraq müstəqilliklərini bərpa etmək məqsədi güdürdülər. Ona görə də, onlar bu üsyanda mərkəzi hakimiyyətə qarşı kifayət qədər güclü müqavimət göstəriridilər. Bu səbəbdən Şirvan bəylərbəyi Həsən Əli xan üsyanı yatırmaq məqsədilə şirvanlılara qarşı hücumla keçsə də, buna müvəffəq olmamış və şəkililərin dəstəyini alan şirvanlılar tərəfindən məğlub edilmiş, özü isə öldürülmüşdü. Bundan sonra, gəncəli Uğurlu xan və Şəki hakimi Kiçik xan da öz qüvvələri ilə üsyanı yatırmaq istədilsə də, buna nail ola bilmədilər. Kiçik xan öldürüldü, Uğurlu xan isə Gəncə qalasında gizlənməklə canını qurtarmış oldu.

Azərbaycanın şimal-qərbində cərəyan edən bu proseslər təbii ki, Səfəvilər dövlətinin digər regionlarına öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Bu mənada, 1715-1716-cı illərdə baş vermiş kürd və əfqan üsyanları da qeyd edilməlidir. Bu üsyan Səfəvi paytaxtının itirilməsi təhlükəsi yaradacaq qədər güclü olmuşdur. Həmin dövrdə Heratda məskunlaşmış Abdali əfqan tayfaları 1716-cı ildə Əsədulla xan başda olmaqla üsyan qaldırmış və özbək xanları ilə səfəvilərə qarşı birgə mübarizə aparmaq üçün müqavilə bağlamışdılar.

Digər tərəfdən, isə gürcülərin Gəncəyə yürüşü baş vermişdi. Belə ki, Şah I Sultan Hüseyn Səfəvi dövlətinin Gürcüstandakı valisi, Kartli şahı VI Vaxtanqa (müsəlmanlığı qəbul etdikdən sonra Hüseynqulu xan adını almışdı - Q.Ə.) Şirvanda başlanan üsyanın Kaxetiyyə və Qarabağa yayılmasının qarşısını almaq üçün qoşunu ilə qiyamçıların üzərinə hərəkət etmək əmrini verdi. 1722-ci ilin yazında VI Vaxtanq 40 minlik qoşun ilə Gəncəyə yürüş etdi. Lakin məqsədi heç də qiyamı yatırmaq deyildi. Onun gürcü və ermənilərdən ibarət qoşunu Gəncəni üç ay mühasirədə saxlamış, ətraf bölgələrdəki şəhər və kəndləri ələ keçirib qarət etmişdi. Həmin hadisələri öz gözü ilə görmüş alban katolikosunun yazdığına görə, gürcülər müsəlman, ya xristian olmasına fərq qoymadan bütün əhalinin əmlakını talayır, hətta kilsələri də qarət edirdilər: «bütün kilsələrdə nə vardisa hamısını tər-təmiz soyub öz düşərgələrini bunlarla doldurdular» (Qabil Əliyev, 2009: 330). Əslində bütün bu üsyanların arxa-

sında Rusiya dayanırdı və I Pyotrun Qafqaza yürüşü üçün əlverişli şəraitin formalaşdırılması məqsədini güdüdü. Lakin Rusiyanın həmin planı baş tutmadı. Belə ki, İstanbul müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Cənubi Qafqazın xristianlar məskunlaşmış rayonları tamamilə Osmanlı dövlətinin hakimiyyəti altına verildi (Qarayeva və Hacıqədirlı, 2014: 378). Bununla belə, bu üsyanlar sırasında Səfəvi dövləti üçün ən təhlükəli əfqan tayfalarının üsyanı idi.

Tənəzzülün dərinləşməsində Səfəvilər dövlətinin Osmanlı imperiyası ilə olan münasibətlərinin, həmçinin, hakimiyyətə qarşı baş qaldırmış qiyam və üsyanların böyük rolu var idi. Səfəvilər dövlətinin daxilində baş verən problemlər əfqan qəbilələrinin hücumu ilə daha da dərinləşmişdi.

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yarandığı gündən Osmanlı Türkiyəsi ilə qarşılıqlı əlaqələri şiə-sünni düşmənçiliyi ilə səciyyəvi idi (Azərbaycan tarixi, 2007: 192). Osmanlılar Səfəvilərlə açıq döyüşə girməkdən çəkinirdilər, çünki onlara Ağqoyunlu əmirləri hərtərəfli yardım edirdilər. Ağqoyunlu dövlətinin aradan çıxmasına əmin olan II Sultan Bəyazid Şah İsmayıl dövlətini rəsmi surətdə tanımağa məcbur olmuşdu (Azərbaycan tarixi, 2007: 193).

I Sultan Səlimin hakimiyyətə gəlməsi ilə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərində düşmənçilik daha da dərinləşdi. (Azərbaycan tarixi, 2007: 193) XVI əsrin əvvəllərində düşmənçiliklə başlayan bu münasibətlər XVIII əsrin əvvəllərində də eyni şəkildə davam edirdi. Hər iki imperiyanın həm iqtisadi, həm də siyasi mənafeələrinin toqquşması, həmçinin, bu münasibətlərin məzhəb ayrı-seçkiliyi ilə daha da şişirdilməsi və kənardan Avropa dövlətləri tərəfindən qızışdırılması onlar arasında vəziyyətin sabitləşməsinə mane olurdu. Təbii ki, iki qüdrətli türk dövlətinin ittifaqı Avropa üçün təhlükə mənbəyi ola bilərdi.

Osmanlı imperiyası üçün Azərbaycanın strateji baxımdan əhəmiyyəti Rusiyanın Qafqaza doğru hərəkətinin qarşısını almaqla səciyyəli idi. Bunun üçün o Azərbaycanın şimal əyalətləri ilə əlaqələrini genişləndirməyə, bu əyalətləri rəsmi şəkildə protektoratlığına qəbul etməsə də, bəzi vaxtlar yardımını əsirgəməməyə çalışırdı.

XVIII əsrin əvvəllərində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi ölkə daxilində özbaşınalığın artmasına gətirib çıxardı. Şah tərəfindən əhali üzərinə qoyulan vergilər feodallar, yerli məmurlar tərəfindən artırılırdı. 1716-cı ildə Rusiyanın Səfəvilər dövlətində elçisi olan A.P.Volinski şimaldan cənuba səyahəti zamanı feodal özbaşınalığının şahidi olmuş və bu haqda öz gündəliyində belə yazırdı: bəylərbəyilər toplanan vergilərin "yalnız yarpağını şaha göndərirlər, meyvəsini isə özləri üçün saxlayırlar. Bu onlarda adət şəklini almışdır". Bu dövrdə hadisələrin digər şahidi İ.Q.Qerber bu barədə qeyd edirdi: "Şirvan hakimləri şahın xəzinəsinə istədikləri qədər göndəridilər" (Azərbaycan tarixi, 2007: 348).

Bütün bu hərbi-siyasi proseslərin məntiqi nəticəsi kimi Azərbaycanın bəzi əraziləri Osmanlı və Rusiya imperiyalarının nəzarəti altına keçdi. Belə ki, 1724-cü ilin sonu-1725-ci ilin əvvəllərində Osmanlı dövləti Gürcüstan və Azərbaycanın böyük hissəsini öz ərazilərinə birləşdirdi, Səfəvilər dövlətinin 825 km ərazisini tutdu. Xəzər dənizinin qərb sahilini isə Rusiyanın himayəsində qalırdı. Səfəvilər dövlətinin 850 km ərazisi də rusların payına düşürdü. Şirvanın mərkəzi rayonları Osmanlı dövlətinin vassalı olan yerli hakim Hacı Davudun hakimiyyəti altında idi. İrənin Kerman, İsfahan, Şiraz, və başqa rayonlarında isə əfqanlar öz hakimiyyətlərini bərqərar etmişdilər. Səfəvi taxtının varisi II Təhmasibin hakimiyyəti yalnız Mazandaran, Astrabad və Azərbaycanın Osmanlı dövləti tərəfindən nəzarətdə saxlanılmayan rayonlarında tanınırdı. Qeyd

olunanların fonunda demək olar ki, 1725-ci ilin sonunda Səfəvilər dövləti dörd qüvvə arasında bölünmüşdü.

Çar I Pyotrun 1725-ci ildə vəfatı qısa müddətə də olsa osmanlılar üçün Qafqaz uğrunda mübarizə istiqamətində rahat nəfəs almaq imkanı yaratdı (Rıza Karagöz, 1997: 170). Qısa fasilədən sonra Qafqaz yenidən bu qüvvələr arasında mübarizə meydanına çevrildi.

Ədəbiyyat:

1. Аббас-Кули-Ага Бакиханов. Гюлистан-и Ирам. Баку, 1991, 304 s.
2. Ahmed Akgündüz, Said Öztürk. Bilinmeyen Osmanlı. Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000, 528 s.
3. Aleksandr Düma. Qafqaz. Bakı, "Qafqaz", 2010, 203 s.
4. Azərbaycan tarixi III cild, Bakı 2007, 592 s.
5. Joseph von Hammer. Büyük Osmanlı Tarihi, 12-ci cild, İstanbul-2008, 286 s.
6. Qabil Əliyev. Qafqaz tarixi, I hissə. Bakı, Elm- 2009, 448 s.
7. Qarayeva G.I., Hacıqədirli A.M. Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin yeni tarixi, Bakı 2014, 589 s.
8. Muhammet Kemaloğlu. Kafkasiya – tarihi keçmişi-etnik ve dini yapısı. // Akademik Bakış Dergisi. Celalabat – Kırgızistan, Sayı 32, Eylül-Ekim 2012// <http://www.akademikbakis.org>
9. Rıza Karagöz. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya siyaseti.//Akademik Açı, Sayı 2, Ankara, 1997, s. 151-190
10. Şahin Fazil. Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin sonuna yaxın (XVII əsrin I rübü) Bağdaddan İstanbula göndərilən bir məktub haqqında // Şərqişünaslığın aktual problemləri" mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2018, s. 184-189.
11. Tofiq Mustafazadə. XVIII yüzillik - XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı - Azərbaycan münasibətləri. Bakı-2002, 372 s.
12. Tolstoyun gizli Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu. İstanbul, Yeditepe neşriyyatı, 2013, 169 s.
13. А.Абдурахманов. Азербайджан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана в первой половине XVIII в. Б., 1964, 136 s.
14. И.В. Бочарников. Кавказская политика России в X–XX веках, Москва – 2013, 253 s.

ƏBDÜLGƏNİ NUXƏVİ KOLLEKSİYASINDAN ƏHMƏD BİN MƏHƏMMƏD QÜDURİNİN "MÜXTƏSƏR ƏL-QÜDURİ" ƏSƏRİ

**"Muhtasar al-Guduri" work of Ahmed bin Muhammed Guduri
from collections of Abdulghani Nukhavi**

*Sevda Muradova
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu*

Xülasə

Azərbaycan əlyazma mədəniyyətinin çox qədim tarixi var. Məlum olduğu kimi, əcdadlarımız hələ VII əsrdən islam mədəniyyətinə qovuşmuş, yüzillər boyu onun zənginləşməsində layiqli rol oynamışlar. İstənilən orta əsr müəlliflərinin elmi və bədii irsini və ya ayrı-ayrı əsərlərini araşdırarkən və onların mətnlərinin tekstoloji tədqiqini apararkən, həmin klassiklərin irsini və ya ayrı-ayrı əsərlərini əhatə edən əlyazma kitablarının poleoqrafik xüsusiyyətləri müfəssəl şəkildə şərh edilməlidir. Azərbaycan əlyazma kitab mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi, yayılması, toplanması və öyrənilməsində rolu olan görkəmli simalardan biri də XIX əsrin tanınmış alimi, pedaqoqu və kitabşünası Əbdülgəni Nuxəvi Xalisəqarızadədir. Ə.Nuxəvinin zəngin kitabxanasından əldə edilmiş əlyazma abidələri orta əsr elmlərinin bütün sahələrini əhatə edir. Bunların arasında cild-cild təfsir, fiqh, əqaid, hədis, kəlam elmlərinə aid iri həcmli əlyazmalarla yanaşı neçə-neçə risalələr mövcuddur.

Ə.Nuxəvinin fiqhə (islam hüququ) dair tərtib etdiyi əlyazmalar arasında Əbul Hüseyn Əhməd b. Məhəmməd əl-Qüdurinin (h.362-428/972-1037) B-6691/8316 şifri altında saxlanılan "Müxtəsər əl-Qüdurü fil furuul hənəfiyyə" adlı əsəri də vardır. Əhməd b. Məhəmməd Qüdurinin yaradıcılığının zirvəsi sayılan "Muxtəsər əl-Qüdurü" yazıldığı tarixdən etibarən müxtəlif dövrlərdə katiblər tərəfindən üzü köçürülərək geniş coğrafi məkanda yayılmışdır. Hal-hazırda bu dəyərli mənbənin AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində 29 əlyazma və 5 çap nüsxəsinin mühafizə olunmaqdadır. Bu onu sübut edir ki, əsər vaxtı ilə Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Bu əlyazmaların ilk dəfə Azərbaycana kim tərəfindən gətirildiyi hələlik müəyyən edilməmişdir.

Əsərin əhəmiyyəti və səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirdikdə görürük ki, "Müxtəsər əl-Qüdurü" yazıldığı dövrdən bəri əsas müraciət olunan dəyərli mənbə kimi daim alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Hələ orta əsrlərdə müsəlman şərqinin məşhur alimləri tərəfindən əsərə yüzlərlə şərh, haşiyə, təliq yazılmış, onun üsulu geniş tətbiq edilmişdir. Əsərdən yüzilliklərlə Şərqi məşhur elm ocaqlarında dərs vəsaiti kimi istifadə edilmişdir. Əsərdə islam hüququna aid on iki min məsələ qoyulmuş və onların necə həll edilməsi göstərilmişdir.

Açar sözlər: Nuxəvi, Qüdurü, əlyazma, fiqh, əsər

Abstract

Azerbaijani manuscript culture has a very ancient history. As it is known, our ancestors had gained Islamic culture since VII century and played a worthy role in its enrichment for centuries. When studying the scientific and artistic heritage or individual works of any medieval authors and conducting a textual study of their texts, the poleographic features of handwritten books covering the heritage or individual works of those classics should be interpreted in detail. One of the prominent figures who played a role in development, dissemination, collection and study

of Azerbaijani manuscript book culture is the well-known scientist, pedagogue and bibliographer of XIX century Abdulgani Nukhavi Khalisagarizada. Abdulgani Nukhavi's manuscript monuments obtained from the rich library of nukhavi cover all areas of medieval science. Among them there are numerous treatises along with large-volume manuscripts on Tafsir, fiqh, Akaid, Hadis, and Kalam Sciences.

Among the manuscripts compiled by A.Nukhavi of fiqh Abul Huseyn Ahmad b. Muhammad al-Guduri's work "Muxtasar al-Guduri fil furu al- hanafiyya" kept under B-6691/8316. Since the date of writing "Mukhtasar al-Guduri", which is considered the peak of the creativity of Mahammad Guduri, has been moved by secretaries in different periods and spread in a wide geographical area. At the moment, this valuable source 29 manuscripts and 5 printed copies are kept in the treasury of the Institute of manuscripts named after Fuzuli. It is not yet clear who brought these manuscripts to Azerbaijan for the first time.

When we consider the importance and characteristic features of the work, we see that since the time of writing "Muxtasar al-Guduri" as a valuable source of reference has always been in the center of attention of scientists. Even in the Middle Ages, hundreds of comments, footnotes, instructions were written to the work by famous scholars of the Muslim East, and its method was widely used. The work has been used for centuries as a teaching aid in famous scientific centers of the East. The work contains twelve thousand issues related to Islamic law and shows how to solve them.

Key words: Nukhavi, Guduri, manuscript, fiqh, work

Zəngin abidə - Əlyazma kitabı. Əsrlər boyu Azərbaycan xalqının nümayəndələri müsəlman dünyasının qabaqcıl elm və mədəniyyət mərkəzlərində təhsil almış, müdərrişlik etmiş, unikal elmi və bədii əsərlər yaratmışlar. Bu cür ünsiyyət islam aləminin bütün guşələrindən Azərbaycana nəfis və nadir əlyazma kitablarının daşınmasına, Azərbaycanın özündə zəngin abidələrin yazılmasına imkan vermiş və nəticədə Azərbaycanda sayı milyonu keçmiş əlyazma kitabları toplanmışdır.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, orta əsrlərdə Azərbaycan xalqı dünya mədəniyyətinə ölməz mütəfəkkirlər verdiyi kimi, Şərqdə əlyazma kitab mədəniyyətinin inkişafında da böyük təkan vermişdir. Orta əsrlərdə Azərbaycan kitabşünaslarının yaratdıqları təkrarsız əlyazma inciləri yalnız ölkənin coğrafi ərazisində məhdudlaşaraq qalmamış, dünyanın London, Paris, Nyu York, Kembirc, Drezden, Vatikan, Belqrad, Praqa, Tehran, İstanbul, Kabul, Qahirə, Dəməşq, Moskva, Peterburq, Daşkənd, Tbilisi, Bağdad, Dehli və başqa mədəniyyət mərkəzlərinin kitabxana və muzeylərində, eləcə də şəxsi kolleksiyalarda özünə şərəfli yer tutmuş və şərqşünasların tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Orta yüzilliklərin işıqlı zəkalarının elmin müxtəlif sahələrinə həsr etdikləri eləcə də şairlərin və yazıçıların yaratdıqları poeziya və nəsr nümunələri katiblər və xəttatlar tərəfindən zaman-zaman çoxaldılaraq geniş yayılmışdır. Saraylarda, mədrəsələrdə, evlərdə və başqa yerlərdə "nəşr" edilən bu yazılı abidələr ayrı-ayrı xəzinələrdə, kitabxanalarda və şəxsi kolleksiyalarda toplanaraq tarixin keşməkeşli yollarından keçmiş və nəsil-dən-nəsilə verilərək dövrümüzədək gəlib çatmışdır [Şərifli 2002: 418]. Elm aləminə yaxşı məlumdur ki, orta əsrlərin katib və xəttatları tərəfindən müxtəlif klassiklərin əsərlərinin üzləri köçürülərək çoxaldılan zaman onlarda müxtəlif xarakterli təhriflərə yol verilmişdir [Şərifli 2002: 418]. Eyni zamanda müxtəlif məktəblərə, ayrı-ayrı ədəbi cərəyanlara və təriqətlərə mənsub olan bilik səviyyəsi baxımından bir-birindən fərqlənən katiblər və xəttatlar tərəfindən üzü köçürülüb yayılarkən ixtisarlara, əlavələrə məruz qalmış və bunun nəticəsində də bir müəllifin ayrı-ayrı dövrlərdə üzü köçürülmüş əsərin biri-birindən fərqlənən müxtəlif nüsxələri meydana gəlmişdir [Şərifli 1996: 365].

İstənilən orta əsr müəlliflərinin elmi və bədii irsini və ya ayrı-ayrı əsərlərini araşdırarkən və onların mətnlərinin tekstoloji tədqiqini apararkən, həmin klassiklərin irsini və ya ayrı-ayrı əsərlərini əhatə edən əlyazma kitablarının poleoqrafik xüsusiyyətləri müfəssəl şəkildə şərh edilməlidir.

Orta əsr əlyazma kitabları poleoqrafik baxımından, yəni kağızı, cildi, xətt növləri tərtib prinsipləri və başqa xüsusiyyətləri ilə olduqca rəngarəngdir. Bu kitabların poleoqrafik xüsusiyyətlərinin araşdırılması hər şeydən öncə yazı tarixi və onun qrafik formalarının inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bununla bərabər əlyazma abidələrinin poleoqrafik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi orta əsr mətnlərinin oxunması bu və ya digər əsərin müəllifinin, onun dövrünün və əlyazma kitabının yazıldığı və ya köçürüldüyü yerin müəyyənləşdirilməsi baxımından böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir [Nağısoylu 2002: 287].

Əbdülğəni Nuxəvi Xalisəqarızadə. XIX əsrin tanınmış alimi, pedaqoqu və kitabşünası Əbdülğəni Nuxəvi Xalisəqarızadədir. O, yuxusuz gecələrinin və istirahətsiz gündüzlərinin hesabına yaratmış olduğu zəngin elmi irslə yanaşı, təşkil etdiyi böyük bir kitabxana ilə özünə ölməz bir abidə qoyub getmişdir. Ə. Nuxəvi elmi və pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı kitabşünas kimi də böyük işlər görmüşlər. Onun bütün şüurlu həyatı kitab mədəniyyətimizin toplanması, qorunub saxlanması, inkişafı və yayılması ilə bağlı olmuşdur. Alimin yaratmış olduğu zəngin kitabxana Azərbaycan klassikləri ilə yanaşı, Şərqi ən görkəmli mütəfəkkirlərinin əsərlərini əhatə edən böyük bir xəzinə olmuşdur. Kitabxananın əsasını Qışlaqda Ə. Nuxəvinin ulu nənəsi Xalisə qarı qoymuşdur. Sonralar Xalisə qarının övladları tərəfindən kitabxana daha da zənginləşdirilmişdir. Ə. Nuxəvi isə onu böyük bir mənəvi sərvət xəzinəsinə çevirmişdir. Həmin xəzinədən dövrümüzədək gəlib çatmış əlyazmaları mədəniyyət tariximizin tədqiqində və öyrənilməsində ən dəyərli məxəzlər kimi istifadə edilir.

Hələ gənc yaşlarından kitaba böyük həvəs göstərən Ə. Nuxəvi mədrəsələrdə dərsləkləri ilə yanaşı, bir sıra əsərlərin üzünü köçürərək, öz kitabxanasına gətirməyə, sonralar isə kitabları ayrı-ayrı adamlardan pul ilə alıb toplamağa başlamışdır. Alim həm ali təhsil alarkən, həm də Şərq ölkələrində səfərdə olarkən Şəkiyə böyük miqdarda əlyazma və çap kitabları alıb gətirmişdir. Həmin kitablardan bizə çatanların tutul vərəqlərində İstanbul, İsgəndəriyyə, Qahirə, Məkkə, Mədinə və başqa şəhərlərdə Ə. Nuxəvi tərəfindən alındığı qeyd edilmişdir. Bununla bərabər o, özündə iki və daha çox nüsxəsi olan əsərləri, başqa kitab həvəskarları ilə özündə olmayan kitablara dəyişdirməklə də öz kitabxanasını zənginləşdirilmişdir. Bununla bərabər, bir sıra maarifpərvər adamlar alimin yaratmış olduğu bu elm ocağına çoxlu kitablar hədiyyə vermişlər. Məsələn, Ə. Nuxəvi bir əlyazma toplusunda yazır ki, müəllimlər istifadə etmək üçün bu kitabı mənə Hacı Əbdülhüseyn verdi. Alim kitabxanasından bizə gəlib çatmış titul vərəqlərində ara-sıra belə yazılara rast gəlirik. Bu da onu göstərir ki, Xalisəqarızadənin topladığı kitabları və yaratdığı kitabxana yalnız onun öz ailəsinə yox, geniş xalq kütləsinin istifadəsinə verilmiş bir elm ocağı olmuşdur. Vətənpərvər alim xalqının maariflənməsi naminə yazıb-yaratdığı əsərlərlə bərabər, öz məvacibi hesabına müxtəlif elm sahəsinə dair alıb topladığı kitablara da öz xalqı üçün əsirgəməmişdir.

Ə. Nuxəvi öz kitabxanasını zənginləşdirməklə bərabər, orada olan kitabların qeydə alınması və mühafizəsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. O, kitabxanadan oxucuların istifadəsinə verilən əsərlərin və onların müəlliflərinin adlarını, oxucunun adını, əsərin cildini, əlyazma yaxud çap kitabı olduğunu qeyd etmişdir. Alimin yazmış olduğu kitabxana dəftərlərində belə hallara rast gəlirik. Ə. Nuxəvi kitabxanasında topladığın əlyazmaların mühafizəsinə, sistemləşdirilməsinə və təbliğinə böyük əhəmiyyət verdiyi kimi onların bərpasına

da xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun yaratdığı mənəvi sərvət xəzinəsində olan kitabların bir qismi oxucular tərəfindən çox istifadə edildiyinə görə, digər qismi isə sabit iqlim şəraitində saxlanmadığına görə rütubətdən və mikroorqanizmlərin təsirindən xarab olurdu. O, kitabxanasında saxlanılan yazılı abidələri gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün, onların bioloji və fiziki təsirlər nəticəsində xarab olmuş mətnlərinin, kağızlarının və cildlərinin bərpasına ciddi yanaşmışdır. Ə.Nuxəvi əlyazmaların bərpa edilmə üsullarını hələ gənc yaşlarında öyrənmişdi. O, əlyazmanın cildi və kağızı ilə yanaşı onun mətnini də diqqətlə bərpa etmişdir. Əlyazmanın tamam xarab olub düşmüş vərəqlərini yenisi ilə əvəz edərək, mətnin həmin hissəsini yazmış və beləliklə də əsərin bütün mətnini kamilləşdirmişdir. Alim hər hansı bir əsərin cild və vərəqlərini bərpa etdikdən sonra, onun mətnini əsərin digər nüsxələri ilə müqayisəli surətdə bərpa etmişdir. O, əsərin mətnini mətnini tam şəkildə öyrənərək, orada olan katib xətalarını islah etmiş və ancaq bundan sonra əsərin bərpa edəcəyi hissəsini yazmışdır.

Xalisəqarızadənin kitabxanasından dövrümüzədək gəlib çatmış yazılı abidələr sırasında çox diqqət və qayğıkeşliklə bərpa edilmiş belə əlyazma kitabları kifayət qədər çoxdur. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırkı dövrdə, elmin müasir nailiyyətləri əsasında bərpa edilən əlyazmalar mikroorqanizmlərin təsirinə məruz qalırsa, Ə.Nuxəvinin 160-170 il bundan öncə bərpa etdiyi yazılı abidələr indiyədək sağ-salamat qalmaqdadır. Bu da onu göstərir ki, o, keçmiş yüzilliklərdə kitabçılıq sahəsində uzun müddət təcrübədən keçirilmiş və tərkibi bizə məlum olmayan material və metodlardan istifadə etmişdir. Bununla da alim xalqımızın mədəniyyət tarixinin ayrı-ayrı mərhələlərinə işıq saçıyan yazılı abidələrin qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə çatdırılması yolunda əvəzsiz işlər görmüşdür.

Xalisəqarızadənin bizə gəlib çatmış əlyazma kitablarından və kitabxana dəftərindən məlum olur ki, onun kitabxanasında Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Əhməd Təbrizi, Şəms Təbrizi, Saib Təbrizi, Yusif Məddah, Şihabəddin Sührəverdi, Nəsirəddin Tusi, A.Bakıxanov, Cəlaləddin Qəzvini, Sibəvəyi, Zəməxşəri, Firuzabadi, Əlişir Nəvai, Uluğ bəy, Buruni, Katib Çələbi, İsmayıl Cövhəri, Cəlaləddin Rumi, Firdovsi, Hafiz, Sədi, Kəb bin Zuhəyr, Mütənnəbi, İbn Xəldun, İbn Sina, Fəraibi və onlarla digər Azərbaycan və Şərq klassiklərinin əsərləri, eləcə də bir sıra şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri olmuşdur. Minlərlə kitabı olan bu mənəvi sərvət xəzinəsinin ancaq az bir qismi bizə bizə çatmışdır.

Ə.Nuxəvi irsinin yorulmaz tədqiqatçısı, görkəmli mətnşünas alim, filologiya elmləri doktoru, professor Kamandar Şəriflinin dəyərli araşdırmaları nəticəsində məlum olmuşdur ki, Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində Nuxəvinin kolleksiyasında iki min material vardır. Kolleksiyaadakı bütün əlyazmalar yalnız Ə.Nuxəvi tərəfindən kəçürülməyib. Burada başqa katiblərin kəçürdüüyü və başqa şəxslərə aid olmuş əlyazma kitabları da mövcuddur.

Şərq ölkələrində xəttatlıq sənəti uzun müddət incəsənətin bir növü kimi dəyərləndirilmiş və yüksək zövqlə hazırlanan əlyazmalar ən dəyərli sənət əsəri sayılmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, Ə. Nuxəvinin tərtib etdiyi əlyazmalar sayca çoxluğu ilə deyil, eyni zamanda yüksək bədii tərtibatı və nəfis şəkildə hazırlanması baxımından nəinki Azərbaycan, eləcə də Şərq əlyazmaşünaslığı sənətinin də incilərindən sayılır.

Ə.Nuxəvinin zəngin kitabxanasından əldə edilmiş əlyazma abidələri orta əsr elmlərinin bütün sahələrini əhatə edir. Bunların arasında cild-cild təfsir, fiqh, əqaid, hədis, kəlam elmlərinə aid iri həcmli əlyazmalarla yanaşı neçə-neçə risalələr mövcuddur. Ə. Nuxəvi Azərbaycanda mətnşünaslıq və əlyazmaşünaslığın inkişafı və ya-

yılmasında, xüsusilə də ilahiyyətə dair yazılı abidələrin qorunub saxlanılmasında, onların gələcək nəsillərə çatdırılmasında danılmaz xidmətləri olmuşdur.

Məhəmməd Qüdurinin “Muxtəsər əl-Qüduri” əsəri. Ə.Nuxəvinin ilahiyyətə dair tərtib etdiyi əlyazmalar arasında Əbul Hüseyn Əhməd b. Məhəmməd əl-Qüdurinin (h.362-428/972-1037) B-6691/8316 şifri altında saxlanılan “Muxtəsər əl-Qüduri fil furu il hənəfiyyə” adlı əsəri də vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, istər Qüduri, istərsə də Yaxın və Orta Şərq xalqlarının başqa da hi sənətkarlarının yazdıqları əsərlərin əlyazma şəklində Azərbaycanda geniş yayılmasında və günümüzə qədər gəlib çatmasında Ə.Nuxəvinin xidmətləri əvəzsizdir. Onun kitabxanasından əldə edilmiş həmin əlyazma abidələri Şərq klassiklərinin, o cümlədən Qüdurinin elmi irsinin mətnşünaslıq baxımından tədqiqində dəyərli mənbələr kimi istifadə edilir və ediləcəkdir.

Əhməd b. Məhəmməd Qüdurinin yaradıcılığının zirvəsi sayılan “Muxtəsər-əl Qüduri” yazıldığı tarixdən etibarən müxtəlif dövrlərdə katiblər tərəfindən üzü köçürülərək geniş coğrafi məkanda yayılmışdır. Hal-hazırda bu dəyərli mənbənin AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində 29 əlyazma və 5 çap nüsxəsinin mühafizə olunmaqdadır. Bu onu sübut edir ki, əsər vaxtı ilə Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Bu əlyazmaların ilk dəfə Azərbaycana kim tərəfindən gətirildiyi hələlik müəyyən edilməmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, əsər həcmünün böyük olmasına baxmayaraq tam şəkildə dövrümüzə gəlib çatmışdır. “Muxtəsər əl-Qüduri”nin əlyazma nüsxələri qədimliyi, mükəmməlliyi, müxtəlifliyi baxımından maraqlıdır. Təəssüflər olsun ki, Əhməd b. Məhəmməd Qüdurinin öz əli ilə, yazdığı heç bir əsəri hələlik elm aləminə məlum deyil [Hüseynova 2013: 397].

Qüdurinin dövrümüzədək gəlib çatmış əsərlərinin orta əsr əlyazmaları, eləcə də onun həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verən orta əsr mənbələri və ayrı-ayrı ölkələrdə çap edilmiş çağdaş Şərq əlyazmaları kataloqları üzərində aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, o, elm aləmində böyük nüfuzə yiyələnən dövrünün məşhur şəxsiyyətlərindən olmuşdur. Elm aləmində kifayət qədər nüfuzə malik olan Qüduri öz yaradıcılığı ilə Yaxın və Orta Şərq ölkələrində geniş şöhrət qazanmış, onun əsərləri daim Şərq alimlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Müasirləri və onun əsərlərini köçürən katiblər Qüdurini “elm və fəzilət sahibi, məşhur tədqiqatçı, görkəmli fəqih” kimi təqdim etmişlər [Çələbi 1941: 2051]. Ömrünü elmə və təhsilə həsr edən bu böyük alim xeyli sayda fiqh aliminin yetişməsində mühüm rol oynamışdır.

“Muxtəsər əl-Qüduri”nin onlarla əlyazma nüsxələri dünyanın bir çox məşhur kitabxana və muzeylərində qorunmaqdadır. Əsərdən yüzilliklərlə Şərqin məşhur elm ocaqlarında dərs vəsaiti kimi istifadə edilmişdir. Əsərdə islam hüququna aid on iki min məsələ qoyulmuş və onların necə həll edilməsi göstərilmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində “Muxtəsər əl-Qüduri”nin 29 əlyazma nüsxəsi mühafizə olunur. Bu nüsxələri nəzərdən keçirərək onların üçünün məhz azərbaycanlı katib tərəfindən köçürüldüyü müəyyən edilmişdir. Sözü gedən əlyazmaların katibləri Məhəmməd ibn Kərbəlayi Qasım Təbrizi, Seyid Hacı Məhəmməd Əsəd b. Məhəmməd Pir Gəfur Bakuyirlizadə və Əbdülgəni Nuxəvidir. Ərəb dilini mükəmməl bilməsi Ə.Nuxəviyə bu dildə yazılmış məntiq, fəlsəfə, dil, ədəbiyyat nəzəriyyəsi və başqa elm sahələrinə aid əsərlərdən səmərəli surətdə istifadə edib Azərbaycanda yaymaq imkanı vermişdir.

Ə.Nuxəvinin hazırladığı “Muxtəsər əl-Qüduri”nin B-6691/8316 şifrəli nüsxəsi poleoqrafik xüsusiyyətlərinə və keyfiyyətinə görə digər nüsxələrdən fərqlənir. Bu dəyərli əlyazmaya əsasən Nuxəvini cəsarətlə “ustad xəttat” adlandırmaq olar. Bütün xətt nümunələrinə yaxından bələd olan katib abidəni çox dəqiq və nəfis şəkildə hazırlamışdır ki, bu da XIX əsr əlyazma kitab nümunəsi kimi qiymətlidir. Əlyazmanın elmi-poleoqrafik xüsusiyyətlərini, üzərindəki müxtəlif qeydləri

öyrənmək, tədqiq etmək maraqlı və əhəmiyyətlidir. Abidə tam oxunaqlı və keyfiyyətli vəziyyətdə dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Əsər nəstəliq elementli nəsx xətti ilə köçürülmüşdür. Mətn bütövlükdə qara mürəkkəblə, başlıqlar, yarımbaşlıqlar və mövzu ilə əlaqədar verilmiş bəzi qeydlər nisbətən iri şriftlə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Əlyazmanın kağızı aharlı, təbii rəngli, şərq istehsalıdır. Bəzi sətirlərindən altından qırmızı rəngli mürəkkəblə xətt çəkilmişdir. Otra əsr mətnşünaslığında tətbiq olunan şərti işarələrin yazılışında qara və qırmızı rəngli mürəkkəbdən istifadə olunmuşdur. Əlyazmanın dəyəri yalnız bədii tərtibatında deyil, eyni zamanda mətnşünaslıq baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Mətnin haşiyələrində müxtəlif istiqamətlə, narın xətlə yazılmış xeyli əlavələr və bəzi sözlərin şərhə mövcuddur. Bütün bunlar əsərin iki və daha artıq nüsxədən, müqayisə edilərək köçürüldüyü qənaətinə gəlməyə əsas verir. Əlyazma həm şərq üsulu, həm də qırmızı rəngli mürəkkəblə müasir üsul ilə səhifələnmişdir. Abidənin qiymətini artıran cəhətlərdən biri də əlyazmanın müxtəlif səhifələrində Nuxəvinin şəxsi qeydlərinin olmasıdır. Əlyazmanın ölçüsü 17,8x22 sm, ümumi həcmi 285 vərəq, sətirlərin sayı 15-16 arasında dəyişməkdədir. Köçürülmə tarixi h.1294 (m.1877)-cü il olan abidəni Nuxəvi özü cildə tutmuşdur. Əlyazmanın orijinal cildi, tünd-qəhvəyi rəngli dəridir. Cildin hər iki üzə qoşa xətlərlə haşiyəyə alınmışdır. Düzbucaqlının içərisində çarpaz basma xəttlər vardır. Abidənin hər küncündə bir ədəd kiçik basmanaxış, mərkəzində isə bir qədər böyük medalyon basılmışdır.

Nəticə. Əsərin əhəmiyyəti və səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirdikdə görürük ki, "Müxtəsər əl-Qüdiri" yazıldığı dövrdən bəri əsas müraciət olunan dəyərli mənbə kimi daim alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Hələ orta əsrlərdə müsəlman şərqinin məşhur alimləri tərəfindən əsərə yüzlərlə şərh, haşiyə, təliq yazılmış, onun üsulu geniş tətbiq edilmişdir. Beləliklə, "Qüdiriyyə" üsulu yaranmışdır [Çələbi 1941: 2051].

Ümumiyyətlə əsərin bütün dünyada geniş yayılması ona yüzlərlə şərh və haşiyələrin yazılması, eləcə də abidənin müxtəlif dillərə tərcümə olunması, müxtəlif ölkələrdə dəfələrlə nəşr olunması onun nə dərəcədə elmi əhəmiyyət kəsb etdiyindən xəbər verir.

Hal-hazırda Ə.Nuxəvinin kitabxanasından AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Azərbaycan və başqa Şərq klassikləri əsərlərinin yüzlərlə dəyərli, bəzilərinin isə yeganə əlyazma nüsxələri saxlanılır və tədqiq edilir. Ə.Nuxəvinin əlyazma kolleksiyasında istər tarixinin qədimliyi baxımından, istər bədii tərtibatı ilə fərqlənən, istərsə də elmi cəhətdən çox qiymətli əlyazma kitablarının olması təsadüfi olmamışdır. Bu əlyazma abidələri orta yüzilliklər Şərq xalqlarının ictimai, iqtisadi və əbədi fikir tarixini öyrənmək baxımından mötəbər mənbələrdir.

Ədəbiyyat:

1. Çələbi, K. Kaşf əz-Zunun (II c) / - İstanbul: 1941.
2. Hüseynova, S. A. Əbul-Hüseyn bin Məhəmməd əl-Qüdurinin "Müxtəsər əl-Qüdiri" əsərinin Bakı nüsxələrinin elmi-poleoqrafik xüsusiyyətləri // Orta əsr əlyazmalar və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. VIII Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları – Bakı: 2013.
3. Nəğisoylu, M.Z. Nəsrəddin Tusi əsərlərinin nadir əlyazmaları haqqında // Orta əsr əlyazmalar və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. VIII Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları, - Bakı: 2002.
4. Şərifli, K.K. Mətnşünaslığın əsasları / - Bakı: 2002.
5. Şərifli, K.K. Azərbaycan mətnşünaslığının təşəkkülü və inkişafı / - Bakı: 1996.

ŞEYX ŞABAN PİRİ VƏ ONUN SAXTALAŞDIRILMIŞ TARİXİ

Sheikh Shaban Shrine and Its Falsified History

Aygün Quliyeva

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

Xülasə. Məruzə Abşeronun Maştağa kəndində yerləşən XVII əsrə aid edilən "Şaban piri"nin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Azərbaycan xalqının formalaşmasında mühüm rol oynayan massaget tayfalarının adını daşıyan, Abşeronun qədim və ən böyük kəndi olan Maştağa burada ucaldılmış qədim abidələrilə də öz keçmişini yaşatmaqdadır. Bu qədim kəndin ərazisində arxeoloq Q.Aslanov tərəfindən Tunc dövrü mədəniyyətinə məxsus abidələr aşkar edilsə də, daha geniş arxeoloji qazıntılar aparılmamışdır. Əks halda kəndin tarixi əhəmiyyətli yerlərilə bağlı xeyli faktlar aşkar edilə bilərdi.

Məqalədə Maştağa kəndinin ərazisində yerli əhali tərəfindən təsərrüfat işləri zamanı aşkar olunan maraqlı tapıntılarla bağlı məlumat verilmiş, sözü gedən abidənin müasiri olan digər abidələrlə müqayisələr aparılmışdır.

Tədqiq olunan abidə Maştağada qədimliyi və təyinatına görə diqqəti cəlb edən "Şeyx Şaban piri"dir. Sovet hakimiyyəti dövründə tarixi saxtalaşdırılaraq XIX əsr abidəsi kimi sadəcə 143 sayılı "Türbə" adı ilə yerli əhəmiyyətli tarixi abidələr siyahısına salınmış "Şeyx Şaban piri"nin metal lövhəsi üzərində onun XIX əsr abidəsi olduğu haqda məlumat həkk olunmuşdur. Etnoqrafik sorğular zamanı pirdə dəfn olunmuş mərhumların vaxtilə böyük loğman olub, xəstələrə şəfa vermələri barədə məlumatlar əldə edilmişdir.

Şeyx Şaban piri uzun illərdir ki, insanların ümid yerinə çevrilərək, müxtəlif xəstəlik və xoralardan, sonsuzluqdan əziyyət çəkənlərin nicat yeri olmuşdur. Pir kompleks təşkil edərək həyatində ziyarət olunan ağac və su quyusu da mövcuddur. Adı çəkilən abidənin elmi cəhətdən tədqiqinə də nəzər salınmış, onun üzərindəki kitabələrin bəzi mətnləri tərcümə olunaraq fotoları verilmişdir. Araşdırmalar zamanı abidənin orijinalına mərhum epiqraf alim Məşədixanım Nemətin tədqiqatlarında rast gəlinmiş və dəqiq tarixinə aydınlıq gətirilmişdir. Alimin "Azərbaycanın epiqrafik abidələri" (XVII-XVIII əsrlər) əsərində abidənin o dövrdəki görünüşü və qəbir kitabələrinin tərcüməsinə əsasən XVII əsr abidəsi olması öz təsdiqini tapır. Abidənin tədqiq olunmasına baxmayaraq, Azərbaycan SSRİ Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən tarixi saxtalaşdırılaraq tanıtım lövhəsi üzərinə də XIX əsr abidəsi olması qeyd olunub.

Açar sözlər: Abşeron, Maştağa, Şaban piri, kitabə, türbə.

Abstract

The report is dedicated to the study of the "Shaban Piri" dating back to the XVII century, located in the village of Mashtaga, Absheron. Mashtaga, the oldest and largest village in Absheron, named after the Massaget tribes, which played an important role in the formation of the Azerbaijani people, also lives its past with its ancient monuments erected here. Although archeologist G.Aslanov discovered monuments of Bronze Age culture in the territory of this ancient village, no more extensive archeological excavations were carried out. Otherwise, many facts about

the historical significance of the village could be revealed.

The article provides information about the interesting findings made by the local population during economic activities in the area of Mashtaga village, and compares the monument with other contemporary monuments.

The studied monument is "Sheikh Shaban Piri" in Mashtaga, which attracts attention due to its antiquity and purpose. The metal plate of the Sheikh Shaban Piri, which was falsified during the Soviet era and included in the list of historical monuments of local significance under the name No. 143 "Tomb" as a 19th century monument, is engraved with information that it is a 19th century monument. During ethnographic surveys, it was reported that the deceased buried in the shrine was once a great lojman and healed the sick.

For many years, Sheikh Shaban Piri has become a place of hope for people and a place of salvation for those suffering from various diseases, ulcers and infertility. There is also a tree and water well visited in the yard, forming a pir complex. The scientific research of the mentioned monument was also considered, some texts of the inscriptions on it were translated and photos were given. During the research, the original of the monument was found in the researches of the late epigraph scientist Mashadikhanim Nemat and its exact history was clarified. In the work of the scientist "Epigraphic monuments of Azerbaijan" (XVII-XVIII centuries) the appearance of the monument at that time and the translation of the tomb inscriptions confirm that it is a monument of the XVII century. Despite the fact that the monument was studied, the Ministry of Culture of the USSR of Azerbaijan falsified the history and noted on the plaque that it was a monument of the XIX century.

Key words: Absheron, Mashtaga, Shaban piri, inscription, tomb.

Azərbaycan xalqının formalaşmasında mühüm rol oynayan massaget tayfalarının adını daşıyan, Abşeronun qədim və ən böyük kəndi olan Maştağa burada ucaldılmış qədim abidələrlə də öz keçmişini yaşatmaqdadır. Bu qədim kəndin ərazisində arxeoloq Q.Aslanov tərəfindən Tunc dövrü mədəniyyətinə məxsus abidələr aşkar edilsə də, daha geniş arxeoloji qazıntılar aparılmamışdır. Əks halda kəndin tarixi əhəmiyyətli yerlərilə bağlı xeyli faktlar aşkar edilə bilərdi (7, s. 13). Təsərrüfat işləri zamanı fərdi həyətəyeni ərazilərdən tapılan iri ölçülü insan sümükləri (12), tikinti zamanı aşkar edilən, lakin səhlənkərlıq ucbatından yenidən torpağa gömülən şüşə tabutda dəfn olunmuş cəngavər cəsədi (13), qədim qəbiristanlıqlardan tapılan qızıl, gümüş əşyalar, silah nümunələri (15) və s. kimi tapıntılar bu tarixi bir qədər də dərinləşdirir.

"Maştağa" sözünün mənşəyi haqqında müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Bu sözün etimologiyasını bəzi alimlər vaxtilə Xəzərsahili ərazilərdə və eləcə də Qafqaz Albaniyasında yaşamış massagetlərin (maskutların) adı ilə əlaqələndirirlər. Tarixi faktlara söykənən S.Aşurbəyli öz əsərində bildirir ki, Massagetlərin (maskutların) adı metatezaya uğramış halda Abşerondakı Maştağa kəndinin adında mühafizə olunmuşdur (1, s. 25). XIX əsrin II yarısında Azərbaycanda olmuş şərqşünas İ.N.Berezin ("Abşeron yarımadasına səyahət", 1845), (8, s. 34). Sovet arxeoloqu Z.İ.Yampolski öz əsərlərində Maştağa haqqında da məlumatlar vermişlər (20, s. 249).

Bu kəndin ərazisi tarixi abidələrlə də zəngindir. 1939-cu ilin məlumatına görə kənddə 36 məscid və 4 pir, (8, s. 8) 14 hamam, 100-dən artıq ovdan, Pirşəhid, Seyidlər, 3-5 lay qəbirlər olan "Məhəmmədbağır" qəbiristanlıqları (7, s. 97, 98), XI əsrə aid "Qum hamamı", 1414-cü ildə Şirvanşah I İbrahim tərəfindən tikilmiş "Bire

Arğutay" məscidi, XVII əsrə aid "Ağal-bəbə" türbəsi, XVIII əsrə aid "Cümə məscidi", Bakı xanlarına məxsus iqamətgah, Maştağa qalası, qala divarları və digər abidələri sadalasaq da əksəriyyəti dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır.

Azərbaycanın hər bir bölgəsində tarixi yurd yerləri, ibadətqah, türbə, sərdabə və pirlər mövcuddur. Adətən belə ibadətqahlar əcdad məzarları yaxınlığında yerləşir. Pirlərin əksəriyyəti böyük ailənin və ya ata nəslinin başçısının, ağsaqqalının məzarıdır (2, s. 416). Əhalinin daha çox ziyarət etdikləri pirlərin "ətrafında türbəyə bitişik və ya ondan aralı məscidlər, karvansaralar və başqa yardımçı binalar tikilirdi. Pirin yerləşdiyi sahə hasarlanır və abadlaşdırılırdı. Belə sahələrin yaxınlığında hətta qəbiristanlıq da mövcud olmuşdur (10, s. 225).

Bu məqalədə biz, Abşeronun Maştağa kəndi ərazisində yerləşən XVII əsrə aid edilən türbə haqqında söhbət açacağıq.

Tədqiq etdiyimiz abidə, Abşeronun Maştağa qəsəbəsinin şimal hissəsində yerləşən, vaxtilə, Azərbaycan SSRi Mədəniyyət Nazirliyinin 143 saylı inventarında (yeni sayı-3202) XIX əsr mədəniyyət abidəsi kimi qeydə alınmış türbədir. Təbii ki, Sovetlər birliyi zamanında aşkar edildiyi üçün türbənin dəqiq tarixi və kimə məxsusluğu bu vaxta qədər tam müəyyənləşdirilməmişdir. İnformatik məlumatlara və gəldiyimiz nəticələrə əsaslanaraq, abidəni "Şeyx Şaban piri" adlandırmağımız məqsəduyğun olardı.

Türbənin yerləşdiyi ərazi kəndin şimalında- Maştağa və Nardaran kəndlərinin yolayrıcında yerləşir. Məlumatlara görə, türbənin mövcud olduğu ərazi böyük qəbiristanlıqlarla əhatələnmişdir. Üstündən əsrlər adladığına görə türbə və içərisindəki qəbirlər torpaq altında qalmış, aşkar edilib pir, ocaq kimi tanınması isə el arasında artıq əfsanələşmişdir.

Əldə etdiyimiz məlumatlara görə, dövr keçdikcə boş sahələrə çevrilmiş türbə ərazisində kəndə yeni gəlmiş "Kuhouc"-adlı 10 dağlı ailəsi məskunlaşır. Yerli əhalinin narazılığına baxmayaraq, kəndin bu ucqar sahəsi onlara verilərək 10 ailə arasında bölünür. 2 əsrə yaxındır ki, bu ailələr türbə olan ərazidə məskunlaşmış(13) və bu səbəbdən həmin ərazi də "Kuhouc" (farsca-"dağlı") məhəlləsi adlanmışdır. Türbə təqribən 1960-cı ildə torpaq altından görünüb aşkar edilir. Bu hadisə haqqında müxtəlif fikirlər, fərziyyələr, rəvayətlər yaşamaqdadır.

Maştağa kənd sakini Tutuxanım Abasova türbə haqqında məlumat verərkən bildirdi ki, "...Şaban piri bizim bağımızdan çıxıb. Atam 1908-ci il təvəllüdü Əlihüseyn Abbasəli oğlu Abasov və əmim, uşaqkən qarda sürüşdükləri zaman tikilini hiss edib böyüklərinə xəbər vermişlər. Torpaqdan təmizlənərkən türbənin üst hissəsi sementlə suvanmış, ətrafı isə daşla tikilmiş halda idi. Qapının üst hissəsində yazılı kitabəsi də vardı (şəkil-1) Nənələrimdən, qohum-qonşulardan eşitdiyimə görə türbədə 3 qəbir-3 pir var. Biri baş ağrıları götürmək üçün, biri ruh tutmaq, digəri isə çibanlı yaraları müalicə etmək üçündür"(17).

Kəndin yaşlı sakinlərindən bir nəfər qadın (adını bildirmədən) türbə sahibi haqqında yaşlılardan belə nəql etdiyini deyirdi: "O türbədə uyuyanlar həm dindar, həm də çox böyük təbib olublar. Ona görə şəfa verən pirdir." Əsasən çibanlı yaralar çıxaran insanlar şəfa tapmaq, yaralardan qurtulmaq üçün bu ocağa üz tutmuşlar. Bu yaraların qarşısını almaq üçün pirə ziyarətə gələn insanlar burda müxtəlif ayinləri (Yasin surəsinin 9-cu ayəsi oxunaraq, ot 7 dəfə burulub daş altına qoyulur, yara tez deşilsin deyər- qoza iynə sancılırdı) icra etməklə həqiqətən də şəfa tapırlar. Bu səbəbdən türbə el arasında müxtəlif adlarla tanınıb yaddaşlara həkk olunmuşdur.

Etnoqrafik sorğular zamanı türbəni "Çiban piri", "Qozatan pir", "Kökburma" bəzən "Şaban piri" də adlandırırlar. "Şeyx Şaban" piri adlandıran kənd sakini Hacı Səkinə xanım Türbənin adını Maştağaya ərəb şeyxlərinin gəlişi ilə əlaqələndirmişdir (16). Fərziyyələrə görə ilk dəfə XI əsrdə İraqdan, Səudiyyə Ərəbistanından (Mədinədən) bu kəndə- Məşqətəyə seyidlərin axını başlayır. Bu insanlar kəndin ən böyük məhəlləsi olan "Seyidlər məhəlləsi" ərazisində məskunlaşmışlar. Məhəllə özü də kiçik qollara- Rəhimkəndi və Kuhouc (türbə olan) məhəllələrinə ayrılır. Məlumatçıların dediyinə görə Maştağaya - Məşqətəyə Şah İsmayilla, Şah Abbasla gəlib burada məskunlaşmış seyidlər də olub (18, s. 8). Həmin fərziyyəyə görə türbənin də Şeyxə məxsus olması mümkündür.

Anasından eşitdiklərini danışarkən qeyd edir ki, "Anam, Mənsurə Məşədi Sultan qızı (1918-2010) danışardı ki, qədimdə Şamaxıdan dəvələrlə "həm ziyarət həm ticarət" məqsədilə- piri ziyarətə gələrdilər. Dəvələr qarıya çatanda özləri diz çökərmişlər. Pir sahibi kişi olub. Deyərdilər Şabanın atasının qəbridir. Nadinc, ağlağan uşaqları "Şabanın atasının qəbrinə atacaqları" ilə hədələyərdilər. Bunu eşidən uşaqlar tez sakitləşirdilər... Xəstənin yaraları qədər qoz basdırarmışlar. Qəribədir ki, müharibənin çətin illərində pirdən qoz yığıb yeyən məhəllə uşaqları da çibanlı yaralar çıxarırdılar" (16).

Digər fərziyyəyə görə "şaban" fars dilinin tat ləhcəsində-çiban deməkdir (14). Kənd sakini 1935-ci il təvəllüdü Hacı Səkinə xanım nəql edir ki, "Pir nicat qapısıydı, xoş niyyətlə gələn hər kəsin nəziri qəbul olardı. Həyətdə seyidlər yaşayırdı. Pire gələnlərə təmənnasız yardım edər, ruh tutardılar. Ziyarətə gələn insanlar ağac budaqlara əsgü bağlayıb, "nənni-beşik" düzəldib asardılar. Xəstə uşaqları ağacın yerə yaxın budaqları altından keçirib dua edərmişlər".

Qədim dövrlərdən ta müasir dövrümüzə qədər bu ocağı bilib tanıyan insanlar-xəstələr, sonsuz qadınlar, pənah gətirir, arzu, niyyət edib qurban kəsir, nəzir verirlər. Türbənin həyətinə yerləşən su quyusu və tut ağacı da müqəddəs sayılıb, ziyarətə gələnlərin ümid yeri idi.

Xalq inanlarından məlumdur ki, Azərbaycan pirlərində xəstəyə şəfa vermək üçün onu ağacın oyuğundan keçirir (yeni həyat almaq üçün) paltarlardan əski cırıb onun budaqlarına bağlayırlar (2, s. 411). Ağac bir çox Şərq ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da dünyanın, kainatın, həyatın rəmzi rolunu oynamışdır. Ən qədim dövrdən insanlar ağaca xilasedici maddi varlıq, dərdlərin əlac vasitəsi kimi baxmış və ona sitayiş etmişlər. Azərbaycanda ağaclar müqəddəs ziyarətgah olmaqla yanaşı, müxtəlif pirlər, seyid- məzarları ilə də bağlıdır. Burada bitən bütün ağac və kollar müqəddəs hesab olunur, qurbanlar verilir və həmin ağaclara müxtəlif parçalar bağlanılır. Bir sıra bölgələrdə ağac pirlər müstəqil sitayiş obyektidirsə, digər regionlarda onlar müqəddəs qəbirlər, pirlər, əfsanələrlə bağlıdır (6, s. 11-12). Qeyd etmək yerinə düşər ki, adətən pir, ocaq ətrafında yetişən xartut ağacları da qədim dövrdən bəri müqəddəs sayılmış, hətta bəhərini satmaq belə günah sayılırdı. Deyilənə görə tut ağacını Xızır peyğəmbər ehsanlıq üçün əkib. Yeddi düyünlü, iri koğuşlu qoca xartutlar pir əvəzində heab olunur (9, s. 82-83).

"Şeyx Şaban piri"nin yerləşdiyi ərazi qədimdə vəqf yerləri olmuşdur. Kəndətrafi yerlər olduğu üçün boş ərazilər imiş. Dağlı əhalidən öncə yaşamış insanlar haqqında heç bir məlumat yoxdur. Keçmişdə həmin ərazilərdə böyük qəbiristanlıqlar olmuş, indi də həyətlərdən təsərrüfatla bağlı qazıntılar zamanı qəbirlər aşkara çıxır (13). Türbə yerləşən həyətin sakinləri də bu faktı təsdiqləyərək qeyd etdilər ki, "Qonşu həyətlərdə tikinti ilə bağlı qazıntı zamanı qəbirlər aşkar edilir. Hətta türbəyə

bitişik bir həyətdə quyu qazmaq məqsədilə açılan 2 çuxur qəbir daşlarına çatmış, sinə daşı parçalanarkən 1 məzarda 4 insan skeleti aşkar edilmişdir”.

Tədqiq etdiyimiz abidə Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən XIX əsrə aid edilməsinə baxmayaraq, mövcud olduğu ərazi- torpağın üst hissəsindən çox dərinə yerləşməsi- arxeoloji təbəqəsinə görə tarixi daha qədim olduğu aydın görünməkdədir. Elmi ədəbiyyatda türbə memarlıq həllinə görə qülləsi olmayan kvadrat konfiqurasiyalı türbələrə aid edilir (10, s.13).

Hazırda türbə interyerdən sementlə suvandığı üçün ilkin görünüşü, tarixiliyi və kim tərəfindən inşa olunmasını təsdiq edən heç bir kitabəsi qalmamışdır. Yalnız epiqraf Məşədixanım Nemətin 1963-cü ildə nəşr olunmuş “Azərbaycanın epiqrafik abidələri (XVII-XVIII əsrlər)” kitabında (4, s.90-92; 19,s.86.) həmin türbənin bərpadan əvvəlki görkəmi, türbəyə məxsus qəbir daşlarından bir neçəsinin fotosurəti və tərcüməsi verilmişdir. Alimin fikrincə abidə kitabə mətninə görə XVII əsrə aid edilə bilər.

“Şaban piri” ilə eyni dövrə - XVII əsrə aid edilən pir, Maştağa qəsəbəsinin qərbindəki qəbiristanlıqda yerli əhali tərəfindən “Ağal-Bəbə” adlandırılan ziyarət yeridir. Burada XVI əsrin sonları-XVII əsrin I yarısında yaşamış böyük alim, geniş dünyagörüşünə malik olmuş, “hər bir hadisədən öncədən xəbərdar olmaq qabiliyyəti” ilə tanınmış Seyid Kamil Seyid Mir Raid oğlu dəfn edilmişdir. Abidənin kitabəsinə görə, “ariflərin başçısı”(“Qutb al-arifin”) adlandırılan Seyid Kamilin əsl adı Seyid Hüseyn olmuşdur. Rəvayətə görə, Seyid Hüseynə “Seyid Kamil” adını onunla görüş zamanı göstərdiyi möcüzələri öz gözlərilə görmüş, alimin ağılına və zəkasına heyran qalmış Səfəvi hökmdarı Şah I Abbas (1587-1629) vermişdir (5, s.3-4). Bundan başqa, kəndin ərazisində yerləşən Seyidlər qəbiristanlığında da XVI-XVII əsrlərə aid kufi xətlə sənduqələr və qəbirüstü abidələr mövcuddur (7, s.21).

Yazılı mənbələrdə “Şeyx Şaban piri” abidəsinə və haqqında məlumata Məşədixanım Nemətin əsərində 214-215 sayılı abidə kimi rast gəlirik (19, s. 86; 4, s. 90-92). Əsərdə abidənin görünüşü, qəbir daşlarından bir neçəsinin fotosurəti və kitabələrin tərcüməsi verilib (şəkil. 1, 3, 6).

I fraqment (0,34x0,37 m) çatma formada düzəldilmiş başdaşının yuxarı hissəsinə təşkil edir. Başdaşının kənar haşiyəsində Qurandan 2-ci surənin 256-cı ayəsi yazılıbmış. Kitabədə mərhumun adı düşmüşdür. Başdaşının bəzək elementləri ancaq sülis xəttilə yazılmış kitabədən ibarət olmuşdur.

II fraqmentdə “ Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış...1055 (1645/46)-cı il”, III fraqmentdə-III başdaşının yuxarı hissəsidir. Daş oyulub töküldüyü üçün kitabələr bir qədər xarab olmuş və çətinliklə oxunur: “ Bu qəbir Əli...oğlu rəhmətlik pir...dir.” Çox ehtimal ki, həmin yer və binanın xalq arasında bu gün belə “pir” adı ilə tanınması həmin başdaşının sahibi ilə əlaqədardır. Alimin fikrincə, məzar daşlarındakı tarixə əsasən türbənin XVII əsrin birinci yarısında tikilməsini söyləmək olar (şəkil-3,6).

“Şaban piri”ndəki məzar daşının memarlıq üslubu Bilgəh, Hövsan, Buzovna və Şüvəlandan tapılan məzar daşları ilə eyni olduğundan (19, illüstrasiya № 174, 178, 191, 199, 218) tam yəqinliklə demək olar ki, abidə Abşeron memarlıq məktəbinə məxsusdur.

Əsrlər ötdüyü səbəbindən abidənin indiki vəziyyəti bir qədər fərqlidir (şəkil. 2, 4, 5, 7, 8, 9, 10). Abidənin yer səthində görünən hissəsi 1 m.dən çox deyil. Üz hissəsi sementlə suvandığından kitabəsi və qapının ətrafındakı sütun tamamilə örtülüb. Türbənin giriş hissəsi çox kiçik olub, tağvaridir. Belə ki, yalnız əyilərək girmək mümkündür. Girişdən 2 pillə enərək türbənin içərisinə keçmək olur. İnteryerdən türbənin yuxarı hissəsi çatma tağ formalı olub, yonulmuş əhəng daşından hörülmüşdür (4,

s.90). Həyət sakinlərinin verdiyi məlumata görə abidəyə mütəxəssislər gəlib baxmış, abidə daşlarının təyinatına əsasən "çox qədim abidə" olmasını təyin etmişlər. Qapının üst hissəsində bir, qapı ilə üzbəüz divarda isə biri digərindən hündür və aralı iki taxça tikilib. Qapıdan sol tərəfdə divara bitişik təqribən 60-70sm hündürlükdə bir qəbir var. Həyət sakinlərinin verdiyi məlumata görə vaxtilə məzar hündür qum təpəsinin altında olmuş, nəziri qəbul olan bir şəxs ziyarətgahı təmir etdiyi zaman məzarı da bərpa etdirmişdir. Maraqlı faktlardan biri də budur ki, fərziyyələrə görə türbədə 3 şəxsin məzarı və həqiqətən də 3 sinə daşı olduğu halda türbədə 1 məzar var. Digər məzarlar üçün türbədə yer və nişanə yoxdur. Belə hündür sinə daşlı bir qəbir və yerlə bərabər digər qəbirlərin olduğu mavzoley tipli abidə Abşeronun Zirə kəndində də mövcuddur. Güman etmək olar ki, türbə sahibinin yaxınları da sonradan həmin türbədə dəfn olunmuşlar. Çünki digər informatik məlumata görə, türbə sahibləri loğman olmuş, bir yerdə xəstələri müalicə etmişlər.

Sinə daşlarının üzü çətinliklə olsa da köçürülüb AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşı - tərcüməçi Arif Ramazanov tərəfindən oxundu:

1. Məzar daşında "Bu Gövhər Əbazər (Əbuzər) qızının qəbridir. Sənə 1077" Tarix: İslam təqvimilə 1077 (miladi 1666-cı il). Yuxarı hissədə "Allah" və "Məhəmməd" adları yazılıb.

2. Məzarın başdaşında "Mərqadi-Əli ibn Nəzər". Bu Əli ibn Nəzərin qəbridir həkk edilib. Bir farsca rübai yazılıb:

Təəssüf ki, var-dövlət əldən çıxdı

Əcəl əlindən çoxların ciyəri parçalandı.

O dünyadan gələn olmadı ki, soruşam,

Oraya gedənlərin vəziyyəti necədir?

3. Digərində isə Dünyasını dəyişən şəxslərə "Salavat" duası yazılmışdır. "Əl-mömininə vəl möminin... vəfat edənlərin ruhuna "Fatihə" surəsi oxunsun! Sinə daşlarının kənarında "Səlcuq zənciri" adlı haşiyə naxışları arasında ərəb əlifbası ilə yazılar, ağac, çıraç, güzgü, toxuculuq aləti, güldana bənzər vazanın təsviri, çarıq, halqavari işarələr və s. təsvirlər (şəkil. 9, 10), hətta bir sinədəsinin yuxarı hissəsində svastika (çərxi-fələk) işarəsi də həkk edilib. Məzarın üzərində toxuculuq aləti və güzgünün təsviri onun qadına məxsus olmasını sübut edir.

Bu araşdırmalarımız nəticəsində "Şeyx Şaban piri"nin tarixi XIX əsr deyil, XVII əsrə aid edilməsi və daha dəqiq tədqiqata ehtiyacı olması aydın oldu. Təkcə abidənin tarixinə fikir verdikdə görə bilərik ki, Sovet dövründə maddi mədəniyyət abidələrimizə qarşı olan biganəlik təkcə İslam mədəniyyətinə qarşı olan qərəzli münasibətdən deyil, xalqımızın tarixinin saxtalaşdırılmasına qarşı yönəldilmiş və düşünülmüş bir siyasətin nəticəsidir.

Ədəbiyyat:

1. Aşurbəyli S. Şirvanşahlar dövləti. Bakı, 2006.

2. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, III c., Bakı, 2007.

4. Azərbaycanın epiqrafik abidələri (XVII-XVIII əsrlər). Bakı: 1963. s.90-92.

5. Babayev Ə.H. Ağal-Bəbə piri kompleksi və Maştağanın müqəddəs şəxsləri. Bakı-2010.

6. Bəxtiyarova R.Ə. Azərbaycanda ağac ayini. /Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı/ Bakı-2004.

7. Həbibbəyli V., Novruz H.K. Maştağa, Bakı-2003.

8. İmaməliyev R., Səlimov-Şağani T.Q. Bakı kəndləri. Bakı-1992.

9. Qasımlı M. El düzgünləri, elat söyləmələri. Bakı: 1993

10. Qaziyev M.A. Azərbaycan tarixinə dair materiallar 1956-cı il mart s. 13.
11. Quliyev V." Buzovna və ətraf kəndlər rus səyyahının gözü ilə" /Hüseynqulu oğlu H.S. Yaşamaq, yaşatmaq, yaratmaq./ Bakı-1999.
12. Məlumat Maştağa qəsəbə sakini, filoloq Ağanəcəf Qədirovdan götürülüb.(təvəllüdü-1955).
13. Məlumat Maştağa qəsəbə sakini, şərqşünas Əlihəsən Məmmədovdan götürülüb.(təvəllüdü-1948).
14. Məlumat Maştağa qəsəbə sakini, Əminə Baba qızı Mikayılovadan götürülüb.(təvəllüdü-1941).
15. Məlumat Maştağa qəsəbə sakini, jurnalist Hacı Kamal Novruzdan götürülüb.(təvəllüdü-1948).
16. Məlumat, Hacı Səkinə Baba qızı İbrahimovadan götürülüb. (təvəllüdü-1935).
17. Məlumat Maştağa qəsəbə sakini, Tutuxanım Əlihüseyn qızı Abbasovadan götürülüb.(1939).
18. Yeganə Cansail Tariximizin yaddaşı: Bakı kəndləri.Maştağa /"Mədəniyyət" jurnalı, 2010,20 avqust s.8.
19. Мешадиханум Неймат. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Т. I: Арабо-персоторкоязычные надписи Баку и Апшерона XI-начала XX века. Баку, 1991.
20. Ямпольский З.И. Древняя Албания III-I вв. до н.э. Баку-1962.

Şəkil.1

Şəkil.2

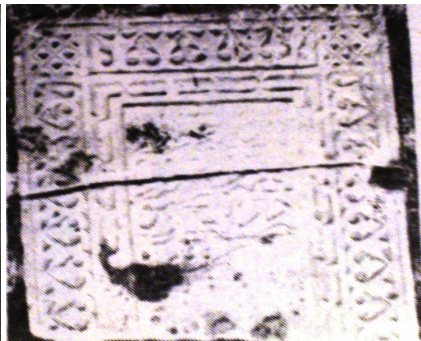
Şəkil.3

Şəkil.4

Şəkil.5

Şəkil.6

Şəkil.7

Şəkil.8

Şəkil.9

Şəkil.10

QARABAĞIN ERMƏNİ TƏCƏVÜZÜNDƏN QORUNMASINDA XOSROV BƏY SULTANOVUN XİDMƏTLƏRİ

Services of Khosrov Bey Sultanov in Protection of Karabakh from Armenian Aggression

Prof. Dr. Şikar Qasımov

Azərbaycan Texniki Universiteti

doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.199.

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda çox təhlükəli vəziyyət yaranmışdı. Xalqı bu fəlakətlərdən xilas edəcək iti zəka sahiblərinə, vətənpərvərlərə və sərkərdələrə böyük ehtiyac var idi. Bu cür zəka sahibi olan sərkərdə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunması aktını imzalayan 26 nəfərdən biri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin birinci hökumətində ilk Hərbi Nazir, və sonradan Qarabağın General-Qubernatoru olmuş Xosrov bəy Sultanovdur.

1917-ci ilin sonu-1918-ci ilin əvvəllərində bağlanmış sazişlərə məhəl qoymayan ermənilər Azərbaycan torpaqlarında, xüsusi ilə də Naxçıvan, Zəngəzur bölgələrində terrora və qırğınlara başlayırlar. Andronikin əsas planı Zəngəzurun etnik xəritəsində ermənilərin xeyrinə köklü dəyişikliklər aparılmasına yönəlmişdi. Zəngəzurun müsəlman əhalisinin Andronikin tələbini rədd etməsi, onların məqsədyönlü şəkildə qırılması və qovulmaları üçün bəhanə olmuşdu. Onun quldur dəstəsinin 1918-ci il noyabrın 22-də Zəngəzur qəzasının mərkəzi olan Gorusa gəlməsi, azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin dağıdılmasına və əhaliyə divan tutulmasına səbəb olmuşdu.

Azərbaycan parlamentinin 1918-ci il dekabrın 20-də keçirilən fəvqaladə iclasında Andronikin dəstələrinin Qarabağda və Zəngəzurdə törətdikləri özbaşınalıqlar və qanlı hadisələr barədə ayrıca məsələ müzakirə edilmişdi. Bundan sonra da Zəngəzur və Qarabağ general qubernatorluğunun təşkili məsələsi Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il 15 yanvar tarixli iclaslarında geniş müzakirə edilmiş və müəyyən razılaşmalar da əldə olunmuşdu. Razılaşdırılmışdı ki, Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl qəzaları hüduqlarında müvəqqəti general-qubernator vəzifəsi təsis olunsun; DİN həmin vəzifəyə Qud Qudiyevi məsləhət görmüşdü. Ancaq, Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il yanvarın 29-dakı iclasında qəzaya general-qubernator təyin edilməsi haqqında DİN-in məruzəsi dinlənildi, müəyyən məsləhətləşmələr keçirildi və qərar alındı ki, X.Sultanov Zəngəzur və Qarabağın general-qubernatoru təyin edilsin.

Xosrov bəy Sultanov 1919-cu il fevralın 12-də Şuşaya gələrək öz vəzifəsinin icrasına başlamışdı. AXC hökumətinin bu addımı azərbaycanlı əhali tərəfindən böyük ümidlər və razılıqla qarşılanmışdı. Çoxsaylı materiallar subut edir ki, AXC hökuməti tərəfindən Zəngəzur qəzasını da əhatə edən Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması və X. Sultanovun qubernator təyin olunması Ermənistanı xeyli təşvişə salmışdı. Qarabağ general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanovun apardığı ciddi tədbirlər nəticəsində Şuşada qayda-qanun yaradılmışdı. X.Sultanov Andronikin qarşısını almaq, onu Azərbaycan torpaqlarından qovmaq üçün dəfələrlə Azərbaycan hökumətinə te-leqramlarla müraciət etmişdi. Bütün fəaliyyəti boyu Qa-

rabağın, Azərbaycandan iqtisadi və siyasi baxımdan bölünməz bir vahid olduğunu bəyan etmiş və Qarabağ əhalisinin birgəyaşayışı yollarını göstərmişdir.

Açar sözlər: Cümhuriyyət, bəy, qubernator, terror, akt

Abstract

At the beginning of the twentieth century, a very dangerous situation arose in Azerbaijan. There was a great need for sharp-witted people, patriots and commanders to save the people from these disasters. One of the 26 people who signed the act of proclamation of the Azerbaijan Democratic Republic was Khosrov bey Sultanov, the first Minister of War in the first government of the Azerbaijan Democratic Republic and later the Governor-General of Karabakh.

Ignoring the agreements signed in late 1917 and early 1918, the Armenians began terror and massacres on Azerbaijani soil, especially in the Nakhchivan and Zangazur regions. Andronicus' main plan was to make radical changes in the ethnic map of Zangazur in favor of the Armenians. The rejection of Andronicus' demand by the Muslim population of Zangazur was an excuse for their purposeful slaughter and expulsion. The arrival of his gang of robbers in Gorus, the center of Zangazur district, on November 22, 1918, led to the destruction of Azerbaijani villages and the seizure of the population.

At a special meeting of the Azerbaijani parliament on December 20, 1918, a separate issue was discussed on the arbitrariness and bloody events committed by Andronicus's gangs in Karabakh and Zangazur. After that, the issue of establishing the Zangazur and Karabakh governor-generalships was widely discussed at the meetings of the Azerbaijani government on January 15, 1919, and certain agreements were reached. It was agreed to establish the post of interim governor-general in Zangazur, Shusha, Javanshir and Jabrayil districts; The Interior Ministry recommended Gud Gudiyeu for the position. However, at the meeting of the Government of Azerbaijan on January 29, 1919, the report of the Ministry of Internal Affairs on the appointment of the Governor-General of the accident was heard, certain consultations were held and it was decided that Sultanov was appointed Governor-General of Zangazur and Karabakh.

Khosrov bey Sultanov came to Shusha on February 12, 1919 and began to perform his duties. This step of the APC government was met with great hopes and approval by the Azerbaijani people. Numerous materials prove that the establishment of the Karabakh Governor-General's Office by the APC government, including the Zangazur district, and the appointment of Kh. Sultanov as governor were of great concern to Armenia. As a result of serious measures taken by the Governor-General of Karabakh Khosrov bey Sultanov, law and order was established in Shusha. Kh.Sultanov repeatedly appealed to the Azerbaijani government by telegrams to prevent Andronicus and expel him from Azerbaijani lands. Throughout his career, he declared that Karabakh was economically and politically inseparable from Azerbaijan and showed the ways of coexistence of the people of Karabakh.

Key words: Republic, gentleman, governor, terror, act

Giriş. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təhlükəli vəziyyət yaranmışdı. Xalqı bu fəlakətlərdən xilas edəcək iti zəka sahiblərinə, vətənpərvərlərə və sərkərdələrə böyük ehtiyac var idi. Bu cür zəka sahibi olan sərkərdələrimizdən biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunması aktını imzalayan 26 nəfərdən biri, 1918-ci il

mayın 28-də Nəsim bəy Yusifbəyli və Şəfi bəy Rüstəmbəyovla birlikdə Gəncəyə (Yelizavetpola) əminamanlıq yaratmağa göndərilmiş (26, 27), Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin birinci hökumətində ilk Hərbi Nazir, ikinci hökumətində Əkinçilik Naziri və sonradan Qarabağın General-Qubernatoru olmuş Xosrov bəy Sultanovdur.

Xosrov bəy Sultanov 1879-cu il mayın 10-da Zəngəzur mahalının Kürdhacı (Qurdqajı) kəndində anadan olmuşdur. Atası Paşa bəy vətəninə, torpağına bağlı, xeyirxah və müdrik el ağsaqqalarından biri olmuşdur. Onun hikmətli, dadlı-duzlu lətifələri bu gün də laçınlıların söhbətlərində yaşamaqdadır. Paşa bəy ata qayğıkeşliyi ilə oğlanları Xosrov bəylə Sultan bəyi xalqın oğulları kimi böyülmələrinə səy göstərmişdir. Xosrov bəyin tibb, Sultan bəyin isə hərbi elminə yiyələnmələrinə nail olmuşdur. Xosrov bəy ilk təhsilini Gəncə gimnaziyasında, ali tibb təhsilini Odessa və Xarkov şəhərlərində almışdır. 1903-cü ildə tibb fakültəsini bitirdikdən sonra Tiflisə gəlib orada həkim işləmişdir. Hələ XX əsrin əvvəllərindən xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə də məşğul olmuşdur. 1917-ci il fevral inqilabından sonra Xosrov bəy Müsavat partiyasına daxil olmuşdu və Zaqafqaziya Seyminin üzvü olmuşdu. O, sonralar İttihad partiyasına keçmişdir.

Xosrov bəy, general qubernator olduğu illərdə Zəngəzurdə, Qarabağda qayğıkeş həkim və bir vətənpərvər kimi tanınmışdır. Xosrov bəy hansı vəzifədə olmasından asılı olmayaraq ömrünün bütün çağlarında öz ləyaqətini, müsbət insani keyfiyyətlərini itirməmiş, həmişə öz əməlləri ilə vətənpərvər və dəyərli bir azərbaycanlı kimi xalqın yaddaşında qalmışdır. O, Şuşada Qarabağın general qubernatoru işlədiyi çağlarda belə heç vaxt özünü üstün tutmamış, yüzlərlə ehtiyac içində olan ailələrə təmənnsiz yardım etmiş və həmişə bu işindən qəlbən bir rahatlıq tapmışdır. Onun istər iş yerinin və istərsə də yaşadığı evin bir otağı müxtəlif dərmanlarla dolu olmuş (20,50). Xosrov bəy general-qubernator olmasına baxmayaraq, həftənin şənbə və bazar günləri Qarabağın kəndlərinə gedərək, xəstə insanları təmənnsiz müalicə edərmiş. Zəngəzurdə Xosrov bəyə "otlar alimi" də deyərmişlər.

Xosrov bəy tariximizi, ədəbiyyatımızı, mədəniyyətimizi ürəkdən sevən ziyalılardan olmuşdur. O, şair və alimlərimizin yaradıcılığına böyük ehtiram və hörmətlə yanaşarmış. Şuşadakı evinin birində kitabxana təşkil etmişdi. Danışır ki, Xosrov bəy quberniyanın işçilərinə həftədə bir gün Şərq xalqlarının tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və fəlsəfəsi haqqında mühazirələr oxuyarmış. Nəsimidən, Fizulidən, Vaqifdən və Vidadidən isə Azərbaycan dilində şeirlər oxuyarmış. Xosrov bəy Sarı Aşığın bayatılarını və Ə.Cavadın şeirlərini daha çox sevmiş. Ə.Cavadın xəbəri olmadan onun şeirlər kitabını çap etdirmişdir (20,50).

XX əsrin əvvəllərində ermənilər Ümumqafqaz səviyyəsində keçirdikləri bir çox toplantılarında gürcülərə və azərbaycanlılara qarşı olan ərazi iddialarını açıq-aşkar səsləndirmişlər. Daşnaklar, Tiflisdə 1917-ci ildə keçirilən kəndli deputatları qurultayında köçərilər (elətlər) haqqında məsələ ilə bağlı Güney Qafqazın inzibati cəhətdən yenidən bölgüsü təklifi ilə çıxış etdirlər və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının iki inzibati vahidə ayrılması ideyasını ortalığa atırlar və göstərdilər ki, yeni bölgünün tərkibində: a) Yelizavetpol qəzasının dağlıq hissəsi; b) Qarabağ və Zəngəzurun qatıldığı Qandzaq quberniyası olmalıdır (4, v.16). Bununla da daşnaklar Cənub Qafqazın, ilk növbədə isə Gəncə quberniyasının yeni inzibati bölgüsü barədə səs-küy salmaq-la əslində "Böyük Ermənistan"ın konturlarını cızmış olurlar. 1917-ci ilin payızında isə Tiflisdə keçirilən "Ümummilliy erməni konfransı"ndakı (21,38) əhval-ruhiyyə və səslənən fikirlər çox tezliklə erməni-gürcü və erməni-Azərbaycan münasibətlərini xeyli gərginləşdirir.

Cənubi Qafqazdakı siyasi vəziyyət, onun xarici və daxili sərhədləri məsələsi 1917-ci ilin sonu-1918-ci ilin əvvəllərində bağlanmış Ərzincan, Trabzon, Brest-Litovsk və Batum müqavilələrində mühüm yer tuturdu. Bağlanmış bu sazişlərə məhəl qoymayan ermənilər Azərbaycan torpaqlarında, xüsusi ilə də Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində terrora, qırğınlara başlayırlar. Əldə olunmuş materiallara əsasən 1917-ci ilin əvvəllərindən 1918-ci ilin martınadək olan müddətdə İrəvan quberniyasında 197 kənd talan edilmiş, (5,v.7), 1917-ci ildə Zəngəzur qəzasında 109, Qarabağda 157 kənd qışmən dağıdılmış və Azərbaycan üzrə Lənkəranı çıxmaqla 60 yaşayış məskəni tamamilə məhv edilmişdi (6,v.7-8).

Erməni müəlliflərinin özlərinin yazdığı kimi, Andranik Naxçıvanda möhkəmləndikdən sonra Qarabağa keçib oradan da Bakı üzərinə hücum edərək, S.Şaumyanın başçılıq etdiyi hökumətə yardım göstərmək məqsədini güdürdü. Bu istəklə də Andranik 1918-ci ilin iyulunda Naxçıvanı Sovet Rusiyasının ayrılmaz hissəsi elan etmişdi. Hələ iyunun 4-də o, S.Şaumyana xüsusi teleqram göndərərək öz dəstəsi ilə birlikdə Mərkəzi Rusiya hökumətinin sərəncamına keçməyə və Bakı Kommunasına yardım göstərməyə hazır olduğunu bildirmişdi (21,42). Bu teleqram barədə Leninə məlumat göndərən S.Şaumyan Andranikə cavabında yazmışdı: "Culfa xalq rəhbəri Andranikə, Sizin 577-Növlü teleqramınızı aldım. Tam mətnini Moskvaya- Mərkəzi hökumətə verdim. Öz tərəfindən sizin şəxsinizdə əsl xalq qərəmanını salamlayıram" (35). Teleqramda daha sonra Bakı ilə əlaqə yolları aramaq xahiş olunurdu. Andranik isə özünün mövqeyi haqqında belə yazırdı: "Bu teleqramı göndərərək Moskva hökumətinə məlumat vermək istədim ki, mən, mənim Ermənistanım və xalqım ruslara namus və vicdanlı sadıqdirlər" (21,42). Burada başqa bir məsələni də açıqlamaq lazım gəlir: şaumyanların və andraniklərin vasitəsi ilə Azərbaycanda yenidən möhkəmlənmək istəyən Sovet Rusiyası regionda müəyyən təsirə malik olmağa çalışan İrəvan qüvvə və imkanlarından da faydalanmağa çalışırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Tehran tərəfindən tanınmasına yol verməmək və başqa mülahizələrlə İrana bəzi vədlər də verilmişdi (1).

Andranik bildirirdi ki, 1918-ci il iyulun sonlarında yerli ermənilərin ona 6000 əsgər verəcəkləri vədinə, Naxçıvan üzərinə yerimək xahişlərinə (23,52) və ən başlıcası isə Osmanlı qoşunlarının bölgənin içərilərinə doğru irəliləməsi səbəbinə görə öz dəstəsi ilə Əbrəqunisə gəlmişdi. Andranik əslində burada əlavə qüvvə toplaya bilməmişdi. O, iyulun sonunda Əbrəqunis yaxınlığındakı və avqustun üçündə Naxçıvan stansiyası ətrafındakı döyüşlərdə Osmanlı qoşununa məğlub olmuşdu. Ordubad rayonunun Bist, Nəsirvaz kəndlərindən keçərək Oxçu vadisi ilə Qafana, avqustun axırlarında isə Gorusa gəlib burada özünə məskən salmışdı (22,v.199). Andranikin dəstəsi "Naxçıvan yürüşü" zamanı yolboyu bölgədə qırğınlıq, zorakılıq və vəhşiliklər törətmişlər. Bəzən gülləyə qənaət etmək üçün döyüşdən sonra salamat qalanları quyulara doldurub üstünə ağır daş tökülmüşlər ki, onlardan salamat qalanı olmasın (39,92-93). Ordubad şəhərində yaşayan Salman bəy Əsgərxanov, Məşədi Hüseyn İsmayilov və Mirzə Cabbar Həsəneliyevin teleqramında bildirilirdi ki, Andranikin ordusu kəndləri talan edir, insanları öldürür və vəhşiliklər törədirlər (9,v.120-133). Bu dövrdə Tiflisdə çıxan qəzetlərdən biri yazırdı: "Andranikin quldur dəstələri çoxlu türk kəndlərini dağıtdılar. Təkcə Yaycı kəndində 2500 nəfər öldürüldü və Araz çayında boğduruldu" (38).

Ermənistan hökuməti isə erməni silahlı qüvvələrinin, xüsusilə də Andranikin dəstəsinin Naxçıvan bölgəsində törətdiklərinin, ona aidiyyəti olmadığını təkid edirdi. Həmin vaxtlarda Zəngəzur və Qarabağda olmuş ingilis müxbiri S.Liddel də erməni təbliğatına uyaraq, Andranikin İrəvəndəki erməni hökumətini tanımaqdan

imtina edərək Gorusda özünə xüsusi dövlət yaratdığını yazırdı (17,v.8). Onun bu yazısındakı birinci mülahizə düzgün olmasa da, ikincisi Andranikin Azərbaycan ərazisində– Gorusda ayrıca “erməni dövləti” yaratmağa çalışması fikri düzgün idi.

Azərbaycan hökumətinin bu qırğınlara son qoyulması barədəki müraciət və notalarına cavab verən Ermənistan rəhbərliyi göstərirdi ki, “General Andranik Naxçıvan-Xoy rayonuna guya ki, özbaşına daxil olmuşdur. Biz onun hərəkətlərinə cavabdeh deyilik. O, bizimlə heç bir əlaqəyə malik deyildir” (21,45). D.Kirakosyanın yazdığına görə, güya daşnak hökumətinin liderləri hətta 1918-ci il iyunun 17-də Osmanlı dövlətinin Hərbi naziri Ənvər paşaya Andranikin dəstəsini darmadağın etmək üçün birgə səylər göstərmək xahişi ilə müraciət etmişlər.

Ü.Hacıbəylinin “Andranik məsələsi” adlı məqaləsində Ermənistan hökumətinin Andranik-dən imtina etməsinin mahiyyəti, bizcə çox yaxşı və ətraflı açıqlanmışdır. Bu məqalə, Andranikin bütövlükdə isə ermənilərin və onların hökumət siyasətinin iç üzünü aşkarlamaqda böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə Andranikin kimliyi, yəni siyasi simasına dair bir sıra mülahizələr söylənilir və aşağıdakı fikirlər xüsusi olaraq vurğulanır: 1. Ola bilər ki, Andranik erməni hökumə-tindən heç də küsməyibdir, özü də onun məxfi məmurudur və ya daha açıq ixtiyarında dövlətin rəsmi qoşunu olan bir erməni generalıdır; 2. Sərhəd məsələsini Tiflis konfransında sülh və sazılıqla həll etmək istəməyən erməni hökuməti onu qılınc zoru ilə qurtarmağa qərar verib; 3. General Andraniki də göndəriblər ki, hüdudumuza keçib müsəlmanları qorxudaraq pərakəndə salmaqla, arzu etdikləri yerləri ələ keçirib Ermənistanı qatışdırınsınlar (2). Buradan belə qənaətə gəlinir ki, Andranikin vəhşicəsinə hərəkətlərinə cavabdeh olanlar, elə ilk növbədə erməni hökumətinin başında duran şəxslərdir.

Andranikin əsas planı, Zəngəzurun etnik xəritəsində ermənilərin xeyrinə köklü dəyişikliklər aparılmasına yönəlmişdi. Bu niyyətlə də o, mahalın çoxluq təşkil edən azərbaycanlı əhalisindən Ermənistan hökumətinə tabe olmağı, əks təqdirdə isə qəzanı boşaltmağı tələb etmişdi (16,6). Andranik Gorusa gələn kimi “Zəngəzurun müsəlman qardaşlarımıza” adlı müraciətlə çıxış etmişdi. 1921-ci ildə ABŞ-da–Bostonda erməni dilində çapdan çıxan “Erməni əlahiddə zərbə hərbi hissəsi” adlı kitabın 71-ci səhifəsində dərc olunan bu müraciətdə deyilirdi ki, ermənilər və azərbaycanlılar əsrlərdən bəri qardaşdılar, bizlərdən hər kəs öz evində ailəsi arasında yaşamaq üçün tam hüquqa malikdir. Bu müraciətlə bizim bütün toqquşmalarımıza son qoymaq, birləşmək və dinc yanaşı yaşamaq üçün daha möhkəm yollar tapmaq istəyirik” (21,47). Aldadıcı müraciətdən sonra Sisyan və Qafan rayonunun müsəlman əhalisinə divan tutulmuşdu. 1918-ci ilin Zəngəzur qırğınları, Andranikin törətdiyi qanlı hadisələrin ən dəhşətli olmuşdu.

Bütün bunlar barəsində 15 iyul 1918-ci ildən– 1920-ci ilin 28 aprelinə qədər (əslində 1920-ci ilin yanvarına qədər) fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının (FTK) arxivdə saxlanılan iyirmi altı cildəndən ibarət sənədlərində geniş və dəyərli materiallar var. Bunlar içərisində erməni vəhşiliyini sübut etmək üçün Paris Sülh Konfransına göndərilmiş 93 şəkil-sənəd də vardır. FTK-nin sənədləri birdə ona görə daha tutarlı hesab edilir ki, onun tərkibi əsasən qeyri millətlərdən ibarət olmuşdur.

Tarix sənədlər və ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri vəhşiliklərin şahidlərinin acı xatirələri dövrün mənzərəsinin təsviri üçün xeyli materiallar verir. Belə ki, Andranikin quldur dəstəsinin və yerli erməni silahlı qruplarının Zəngəzurun azərbaycanlı əhalisinə qarşı zorakılıq hərəkətləri günü-gündən genişləniirdi. 1918-ci il sentyabrın 4-də Sisyan gələn Andranik, burada ümumi yığılacaq keçirərək 20-30 yaşlı kişilərin səfərbərliyi barədə elan vermişdi. Eyni vaxtda onun dəstəsi

tərəfindən Qaraqışlaq kəndi yaxınlığında 200-300 nəfər azərbaycanlı öldürülmüşdü (3,51). "Naşa vremya" qəzetində (3 yanvar 1919-cu il) bildirilirdi ki, Andronikin Zəngəzurun Sisyan bölgəsinə gəlişi yerli erməniləri xeyli ruhlandırmışdı. Zəngəzur qəza rəisi M.Namazəliyevin ADR-in Daxili İşlər nazirliyinə 1918-ci il 11 sentyabr tarixli məlumatın-dan göründüyü kimi, daşnaklar tez-tez Azərbaycan kəndlərinə basqınlar edərək, cinsinə və yaşına fərq qoymadan hamını qırırdılar. Əsir götürülmüş qoca erməninin sözlərinə görə Andronik bu qırğın və talanları yerli ermənilərin xahişi ilə törətmişdi (9,v.129). Qəza rəisinin 1918-ci il 12 sentyabr tarixli yeni məlumatında isə bildirilirdi ki, ermənilər Andronikin başçılığı ilə Rut, Darabas, Ağudi, Vağudi kəndlərini dağıtmış, Arıqlı, Şükar, Məlikli, Pulkənd Şəki, Qı-ğılıcıq kəndlərini, Qarakilsə, Bəhrili, Kürdlər, Xotanan, Sisyan və Zabazadur yaşayış məntəqələrinin azərbaycanlılar yaşayan hissəsini yandırmış, bu vaxt qaçıb xilas ola bilməyən 500 nəfər kişi, qadın və uşağı öldürmüşlər (9,v.129).

1918-ci il sentyabrın 27-də yaxşı silahlanmış quldur erməni dəstəsi Laçının sərhəd kəndlərinə hücum etmişlər. Azərbaycanlılar qəzanın ikinci sahəsindən kömək alaraq erməniləri məğlub edərək geri oturtmuşlar. Həmin ilin sentyabr ayının son günlərində Gorunzur (Qornidzor) kəndinin erməniləri əkin yerindən bir Osmanlı əsgərini əsir götürürlər. Ətraf kəndlərin azərbaycanlı əhalisi 150 nəfərlik dəstə düzəldərək Gorunzur kəndini mühasirəyə alırlar. Baş verən döyüşlərdə azərbaycanlılardan 12 nəfər öldürülür və 17 nəfər isə yaralanır. Ermənilər isə bu döyüşdə daha çox itki verirlər. (Naşa vremya, 3 yanvar 1919.) Ümumiyyətlə əldə olunan sənədlərdən görünür ki, 1918-ci ilin payızında Andranikin və onun dəstəsinin Zəngəzur bölgəsində olmasından ürəklənən yerli ermənilər daha da azğınlaşırlar. Nəticədə xeyli yaşayış məskənləri viran edilir. Fövqəladə İstintaq Komissiyasının (FIK) fəaliyyəti və onun hazırladığı istintaq materiallarına əsasən bir daha azərbaycanlılara qarşı törədilən cinayət tərkibli əməllərdə yerli ermənilərin fəal iştirakı aydınlaşır və tam təsdiqini tapır.

Qafqaz İslam ordusunun Baş komandanı təyin olunan Nuru paşa 20 böyük və müəyyən qədər kiçik rütbəli zabıtdən ibarət bir neçə bölüklə Mosuldan yola düşərək 1918-ci il mayın 9-da Təbrizə çatdı, mayın 16-da isə Naxçıvana gəldi (25,34-35). Osmanlı qoşunlarının Naxçıvana gəlişi Bakı Xalq Komissarları Sovetini (XKS) çox rahat etmişdi. Moskva arxalanan S.Şaumyan V.Leninə göndərdiyi 1918-ci il 23 may və Rusiya Xalq Komissarları Sovetinə yolladığı 24 may tarixli teleqramlarda (21,61) Türkiyə qoşunlarının Azərbaycana gəlməsinin Sovetlər üçün verə biləcəyi nəti-cələrdən, özünün gördüyü tədbirlərdən bəhs edirdi.

Osmanlı hərbi qərargahının 1918-ci il 28 avqust tarixli məlumatında çox maraqlı məqamlar açıqlanır: "Naxçıvanın şimal-şərq bölgəsində Andranik səfərbərlik elan edərək 15 yaşdan 45 yaşadək ermənilərin hamısını silaha sarılmağa çağırmışdı. Andronik 5000 erməni ilə Gorusun 10 km cənub qərbində quldurların 700 piyada, 400 zabıt (atlı), 4 pulemyot, 2 dağ topu olduğu həmin yerlərin ermənilərini də ixtilafa çağıraraq müsəlmanları qətlə yetirməyə təşviq edir" (25,34-35).

1918-ci il yayın sonlarında "Qarabağ (Şuşa) Respublikası, adlandırılan oyuncaq qurumla (18,v.1) birləşmək üçün Andranik Zabıx dərəsindən keçərək ermənilərin "Kiçik Ermənistan"ın paytaxtı adlandırdıqları Şuşaya girmək üçün üç dəfə cəhd göstərdi (7,v.92). Buna imkan verməmək üçün Osmanlı hərbi hissələri tezliklə Şuşaya daxil oldular və şəhərin komendantı təyin olunan Həsən Bəsri bəy onun müdafiəsinin təşkili sahəsində xeyli iş gördü. Belə ki, silahdan istifadə edə bilən 15-60 yaşlı əhali qeydiyyata alındı, gənclər döyüşən hissələrə qəbul edildi, 45-yaşdan yuxarı olanlar eh-tiyata götürüldü, əhalini silahlandırmaq üçün 14 komitə və qərargah yaradıldı,

şəhərin erməni və azərbaycanlı yaşayış hissələri arasında sərhəd möhkəmləndirildi, varlılardan toplanan pula alınan taxıldan çörək bişirilib yoxsullara funtu 50 qəpiyə satıldı, tezliklə müsəlmanların ümumi səfərbərliyi keçirildi və türkiyəli zabitlər gənclərə hərbi iş öyrətməyə başladılar (27).

1918-ci il noyabrın ikinci yarısında Andranikin Zəngəzurdakı "etnik təmizləmə" fəaliyyəti özünün yeni- daha qüvvətli mərhələsinə qədəm qoydu. Onun quldur dəstəsinin 1918-ci il noyabrın 22-də Zəngəzur qəzasının mərkəzi olan Gorusa gəlməsi azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin dağıdılması, onların əhalisinə divan tutulması ilə nəticələndi. Qısa müddətdə burada onun dəstəsi tərəfindən 30-dan çox azərbaycanlı kəndi dağıdılmışdı (9,v.131). Ordubada yaxın Zəngəzur qəzasında yerli ermənilər Andranikin dəstəsi ilə birlikdə Kilit, Lehvaz, Tey, Buğakər, Aşağı Vərtənəzur, Yuxarı Vərtənəzur və b. kəndləri dağıdaraq Əldərə, Nüvədi, Tuğut istiqamətində irəliləmişlər. Əhali İrana qaçır, çoxları Arazda həlak olmuş, sağ qalanlar çayın sahillərinə səpələn-mişlər (29). 1918-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Zəngəzurdan Mərkəzi Hökumətə göndərilən teleqramlarda erməni vəhşiliyinin qarşısını almaq üçün təcili tədbirlər görmək, Andranikin vəhşiliklərinə yerindəcə əmin olmaq üçün buraya Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərinin nümayəndələri ilə birlikdə komisiya göndərmək tələb olunurdu. Bununla birlikdə həm də Gəncə qubernatorunun AXC-in DİN-nə 1918-ci il 8,11,13,19 dekabr tarixli teleqramlarında da Andranikin dəstəsinin yerli ermənilərlə birlikdə Zəngəzur və digər qəzalarda törətdikləri vəhşiliklərdən və qarətçilik əməllərindən bəhs olunurdu (9,v.129-130).

Zəngəzurun bir hissəsində möhkəmlənən Andranik Ermənistan hökumətinin fəal yardımı və birbaşa iştirakı ilə burada bir növ erməni "qubernatorluğu" yaradaraq Gorusu da onun "paytaxtı" elan etmişdi. Bu həm də onun Zəngəzurun erməni əhalisinə və hərbi hissələrinə verdiyi əmrdən də aydın olurdu. Həmin əmrdə deyilirdi: Zəngəzur mərkəzi Milli Şurasının və kəndli qurultayı nümayəndələrinin təklifi ilə silahlı qüvvələrə baş komandanlığı bütün səlahiyyətləri ilə öz üzərimə götürdüyümü bildirirəm. Mənim əmrlərimi yerinə yetirməyə çağırıram. Daha sonra burada qeyd olunurdu ki mahalın ali hakimiyyəti daima inzibati idarəçilik, ərzaq və ümumi siyasət məsələləri üzrə işləri öz əlində saxlayan Zəngəzur Mərkəzi Milli Şurası olmalıdır və onun nümayəndələrinə hərtərəfli kömək göstərilməlidir (28).

Andranikin Zəngəzurda azərbaycanlılara qarşı törətdiyi vəhşiliklər və burada özünəməxsus idarə üsulu yaratması bir sıra amillərlə yanaşı həm də ingilislərin iktisadi siyasəti və ziddiyətli mövqeyindən irəli gəlirdi. Ancaq buna baxmayaraq ingilis missiyası bölgədə siyasi-hərbi qarşıdurmanın kəskinləşməsinə, özbaşınalıqların genişlənməsinə biganə qala bilməzdi. Buna görə də general Tomson Andranikdən azərbaycanlılara qarşı aparılan hərbi əməliyyatları və zorakılıqları dayandırmağı tələb etmişdi (24). Bir tərəfdən Tomsonun tələb və çağırışları, digər tərəfdən isə hərbi və siyasi mülahizələr üzündən Andranik bəzi aldadıcı addımlar atmışdı. Onun erməni xüsusi zərbə dəstəsinin rəisi adı altında 1918-ci il 19 noyabr tarixli, 640 sayılı vermiş olduğu əmr xüsusilə səciyyəvidir. Düzlüyü Şuşanın yepiskopu Vahan və şəhərin başçısı G.Məlik-Şahnəzərov tərəfindən təsdiqlənən həmin sənəddə qeyd olunur ki, bu əmr alınan kimi azərbaycanlılara və Türkiyə qoşun hissələrinə qarşı hərbi əməliyyatlar dərhal dayandırılmalıdır; çünki bunu müttəfiqlər tələb edirlər (31). Elə həmin il noyabrın 23-də Andranik Gorusda Zəngəzur qəzasının erməni əhalisinə "müraciət" etmişdi. "Müraciət"də deyilirdi ki, Azərbaycan hökumətinin sədri cənab Xoyskinin vəsədəti əsasında general Tomsonun verdiyi əmrə uyğun olaraq onun Şuşaya hərəkəti dayandırılmışdır. Burada diqqəti çəkən məsələlərdən biri də budur ki, Tomsonun noyabrın 13-də Andranikə təqdim olunan əmrində

ona müttəfiq dəstəsinin komandiri kimi müraciət edildiyi aydınlaşır. “Müraciət”in sonunda Andranik məlum əmrə əsasən ermənilərdən və müsəlmanlardan bir-birlərinə qarşı edilən hər cür düşmənçilik hərəkətlərinə son qoymağı tələb edir. Belə halları törədənlərin, hansı tərəfdən olma-sına baxmayaraq, hərbi dövrün qanunları ilə cəzalandırılacağını bildirirdi (9,v.49).

AXC rəhbərliyini, ayrı-ayrı millət vəkillərini, ziyalıları Zəngəzurda yaranmış ağır siyasi-hərbi vəziyyət çox narahat edirdi. Bunun üçün vəziyyətdən çıxış yolları axtarılır, müəyyən tədbirlər görüldü. Şuşadan Azərbaycan parlamentinə üzv seçilən Q.Əliverdiyev 1918-ci il dekabrın 15-də və 19-da Andranikin quldur dəstələrinin törətdikləri özbaşınalıqlar barədə parlamentə sorğu teleqramı göndərmişdi. Onun 19 dekabrda parlamentə ünvanladığı teleqramında deyilirdi ki, Andranik Zəngəzuru top atəsinə tutmuş, Qarabağda, Ordubadda və s. yerlərdə qorxulu vəziyyət yaratmış, he-saba gəlməyən miqdarda müsəlman kəndlərini dağıdaraq talan etmiş, köməksiz əhalini qırmış, doğma yerlərindən qovmuş və əmlaklarını Araratdan olan əsgərlərinə paylamışdır (30).

Azərbaycan parlamentinin 1918-ci il dekabrın 20-də keçirilən fəvqaladə iclasında Andranikin dəstələlərinin Qarabağda və Zəngəzurda törətdikləri özbaşınalıqlar və qanlı hadisələr barədə ayrıca məsələ müzakirə edilmişdi. Qarabağdan seçilən deputatlar və parlamentin sosialist fraksiyasının üzvləri bu iclasda belə bir sorğuya cavab istəmişlər: “Əldə olunan məlumatlara görə son vaxtlar Andranik öz dəstəsi ilə Azərbaycan Res-publikasının sərhədini keçərək Zəngəzur, Şuşa və Cəbrayıl qəzalarında özbaşınalıqlar etmiş, əhalini qırmışdır. Bunlar hökumətə məlumdurmu və əgər bəllidirsə hansı təd-birlər görülmür?” (30). Sorğudan sonra, millət vəkili M.Məhərrəmov hökumətdən dərhal cavab verməyi tələb etməklə yanaşı Andranikin quldur hərbi hissələrinin Azərbaycanın dinc əhalisinə qarşı törətdikləri vəhşiliklər barədə əlavə məlumatı da çatdırmışdı.

1918-ci ilin sonu 1919-cu ilin əvvəlində Andranikin quldur dəstələrinin Zəngəzurun azərbaycanlı kəndlərinə viranedicilik hücumları və dinc əhalini qırmaları nəinki sən-gimədi, əksinə daha da gücləndi. Ermənilərin 1919-cu ilin yanvarında Zəngəzur bölgəsində törətdikləri qanlı hadisələr, fitnəkarlıqlar, yerli hakimiyyət orqanlarının vəziyyəti sabitləşdirmək cəhdləri və s. haqqında qəza rəisinin Gəncə qubernatoru Vəkilova göndərdiyi 1919-cu il 28 yanvar tarixli, 180 sayılı raportda da xeyli faktlar, mülahizələr vardır. Qəzaya yeni başçı təyin olunan Ş. Mahmudbəyov həmin raportda yazırdı ki, o, vəzifəsinin icrasına başladıqdan sonra 5-ci polis sahəsində– Giği dərəsində yerləşən Girətağ, Baharlı, Giği, Daşbaşı və b. kəndlərin erməni hərbi hissələri tərəfindən mühasirəyə salınması barədə məlumat almışdır. Habelə 2-ci polis sahəsindəki Gerenzur (Qornidzor Ş. Q) kəndinin silahlı erməniləri Həkəri – Məlxələf dərələri boyu uzanan, ancaq müsəlmanlar yaşayan əraziyə xidmət edən böyük kəndarası yolda, azərbaycanlıları atəşə tutmaları, onların sərbəst hərəkətlərinə imkan verməmələri və karvanlarını soymağa cəhd göstərmələri haqqında da məlumatlar əldə olunmuşdur. Bütün bu hadisələrlə əlaqədar olaraq Britaniya komandanlığının Gorusda və Şuşada yerləşən nümayəndəliyinə, Azərbaycan Respublikasının parlamentinə və Daxili İşlər nazirinə dərhal xəbər çatdırılmışdı (9,v.78). Bu fakt və mülahizələr göstərir ki, ermənilərin bölgədə möhkəmlənməsi daha təhlükəli xarakter almışdı. Belə vəziyyət, Azərbaycan hökumətindən daha ciddi və qəti tədbirlər görməyi tələb edirdi. Görülən tədbirlər arasında, xüsusilə də Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanılmasında, onun bir sıra bölgələrində, o cümlədən də Zəngəzurda AXC hökumətinin bərqərar edilməsi istiqamətində atılan addımlar içərisində ən əsası Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını əhatə edən ayrıca

Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması işi olmuşdur.

Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması və fəaliyyəti geniş şəkildə ilk dəfə tarixçi alim İ.Musayev tərəfindən öyrənilmişdir, onun mövcud olduğu müddətdə Zən-gəzur qəzasında baş verən hadisələr arxiv materialları və elmi ədəbiyyatlardan toplanmış materiallar əsasında işıqlandırılmışdır. İ.Musayevin "Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər", Bakı, 1996.) adlı monoqrafiyası müvafiq dövrdə Zəngəzurdə erməni quldurlarına qarşı aparılan mübarizə tarixini öyrənmək üçün dəyərli vəsait hesab olunmalıdır. Ona görə də müəllifə minnətdarlıq hissimizi bildirərək yeri gəldikcə kitabdan bəzi məqamları önə çəkməyi zəruri hesab edirik. Zəngəzur və Qarabağ general qubernatorluğunun təşkili məsələsi Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il yanvar tarixli iclaslarında geniş müzakirə edilmiş və müəyyən razılışmalar da əldə olunmuşdu. Ən əsası Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il yanvarın 15-də keçirilən iclasında əsas məsələ Zəngəzur və Qarabağda yaranmış ağır vəziyyətlə əlaqədar hər iki bölgənin eyni general-qubernatorluğunun yaradılması olur. Bu isə nədən irəli gəlirdi?- Həmin ərazidə yaşayan erməni daşnakların yaratmış olduğu siyasi və hərbi vəziyyətlə əlaqədar, eyni zamanda ermənilər ingilislərin havadarlığı ilə Azərbaycan hökumətinə tabeçilik göstərmə-məsi və həmin bölgədə özlərinin inzibati vahidliyini yaratmaq istəməsi olmuşdur. Ona görə də Azərbaycan hökumətinin bu yolla ermənilərin separatçı hərəkətlərinin qarşısını almalı idi. O vaxt Andranikin rəhbərliyi altında olan qoşun hissələri Zəngəzurdə məskunlaşmışdı. Yerli ermənilərdən ibarət silahlı dəstələr yaradılır və azərbaycanlılar yaşayan ayrı-ayrı kəndlərə hücumlar edilirdi. Nəticədə, həmin regionda olan 160-dan çox Azərbaycan kəndləri dağıdılmış və əhalisi uzaq yerlərə üz tutmuşdu. Bu səbəblərə görə iclasda "Qarabağda vəziyyət haqqında" Daxili İşlər naziri X.Xasməmmədovun məruzəsi dinlənilir (8, v.13-14). İ.Musayevin göstərilən adda monoqrafiyasından aydın olduğu kimi, həmin iclasda aşağıdakılar razılışdırılmış-dı: Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl qəzaları hüddurlarında- məruzədə göstərilən hüquq və vəzifələrlə - müvəqqəti general-qubernatorluq vəzifəsi təsis olunsun; DİN-nə tapşırılsın ki, hökumətin növbəti iclasınadək general-qubernator vəzifəsinə namizəd göstərsin. Onun sərəncamına nə qədər məbləğdə vəsait buraxılmasının zəruriliyi barədə öz mülahizələrini təqdim etsin (21, 112).

X.Xasməmmədovun məruzəsində, ilkin olaraq son iki ildə Qarabağ və Zəngəzur bölgələrində yaranan siyasi-hərbi vəziyyətin qısa, lakin dolğun səciyyəsi verilmiş, ən başlıcası isə bu iki bölgənin birləşdirilməsi əsasında ayrıca general-qubernatorluğun yaradılmasının zəruriliyi və əhəmiyyəti dəyərli fikirlərlə əsaslandırılmışdı. Adları çəkilən qəzalarda vahid general-qubernatorluğun yaradılmasının zəruriliyi isə aşağıdakı şərtlər və dəlillərlə izah edilirdi:

- Zəngəzur, Şuşa və qonşu qəzaların dağlıq hissələrində məskunlaşan ermənilər Rusiyadakı fevral çevrilişindən başlayaraq daşnak təşviqatçılarınin təsiri ilə təcrid olunmağa və özlərinin xüsusi inzibati vahidlərini (quberniyalarını) yaratmağa cəhdlər göstərməyə başlamışdılar. Bu zəmində də hökumətə itaətsizlik halları çoxalmış, bölgələrin müsəlman əhalisinə qarşı zorakılıqlar baş vermişdi.

- Şimali Azərbaycan özünün dövlət müstəqilliyini elan etdikdən sonra bölgələrdə yaşayan ermənilərin separatçılıq meyilləri daşnak təbliğatının qüvvətlən-məsi, daxiləki və xaricdəki bəzi qüvvələrin fəal yardımı hesabına Azərbaycandan ayrılaraq Ermənistanə birləşmək xarakteri almışdı. Yeni yaranmış Azərbaycan hökuməti xeyli ağır problemlərlə qarşılaşdığından, hələlik yalnız mərkəzdə öz dövlətçiliyini möh-kəmləndirməyə imkan tapmışdı. O, hələ kifayət qədər hərbi qüvvəyə malik

olmadığından, bir sıra regionlarla hərtərəfli əlaqələr saxlamağın qeyri-mümkünlüyü və s. ucbatından Zəngəzurdə və onunla qonşu qəzalardə erməni separatçı hərəkatının qarşısını almaqda çətinlik çəkirdi.

- Zəngəzur torpaqlarını Azərbaycandan qopararaq Ermənistanə birləşdirmək məqsədlə Andranikin hərbi hissələrinin bu ərazilərə soxulması, vəziyyəti daha da kəs-kinləşdirmişdi. Yerli ermənilər tərəfindən də həmin məqsədlə silahlı dəstələrin yaradılması və onların hücumları çoxalmışdı. Nəticədə həmin ərazilərdə 150-dən çox kənd (12, v.13) dağıdılmış, onların əhalisinin bir qismi qonşu mahallara və hətta İrana üz tutmuşdu.

- Yerli idarə orqanlarının nümayəndələri nə qədər təcrübəli olsalar da, ermənilərin ciddi hərəkatı ilə əlaqədar məsələlərdə və hadisələrdə sərbəst xətt yeritmək səviyyəsində deyildilər. Onların fəaliyyətinə fasiləsiz rəhbərlik və nəzarət edilməsinə ehtiyac duyurdular. Bu isə qanuna görə Gəncə qubernatorunun səlahiyyətinə aid idi. Baş verən hadisələr yerlərdə təcili tədbirlər görülməsini tələb etdiyi halda, qubernatorla əla-qə yaradılması nəinki xeyli vaxt aparır, hətta lazımi şərait olmadığından çətinlik yaranırdı. Deməli, yerlərdə xüsusi səlahiyyətləri olan və Mərkəzi Azərbaycan hökü-mətindən bilavasitə zəruri göstərişlər ala biləcək xüsusi ali hakimiyyətin təşkili şəksiz zəruriyyət təşkil edirdi.

Yuxarıda şərh olunanlardan irəli gələn məntiqi nəticə və yekun kimi məruzədə Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları üçün mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla mü-vəqqəti general-qubernatorə mövcud qanunvericiliyə müvafiq müəyyən hü-quqlar və səlahiyyətlər verilmişdi. Məhkəmə və dövlət nəzarəti nümayəndələrindən savayı, qəzalardakı bütün idarələrin və vəzifəli şəxslərin ona tabe etdirilməsi qeyd olunmuşdu. Burada həm də general-qubernator vəzifəsinə namizəd təklif edilmişdi. DİN-yi həmin vəzifəyə Qud Qudiyevi məsləhət görmüşdü (12,v.18-19). Uzun müddət çoxlarına məlum olmadığından, tarixi ədəbiyyatda Xosrov bəy Sultanov həmin vəzifəyə birinci və yeganə namizəd kimi göstərilmişdir. Ancaq tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdi ki, əslində nazirlik əvvəlcə Ter vilayətinin Nazran dairəsində doğulan, müsəlman, milli-yətcə İnuş, hərbi xidmətin müxtəlif pillələrini keçən, təcrübəli inzibatçı Q.Qudiyevin namizədliyi üzərində dayanmışdı. Onun haqqında verilən məlumatda yalnız yeganə çatışmayan cəhət kimi Azərbaycan dili-ni bilməməsi qeyd olunmuşdu.

Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il yanvarın 29-dakı iclasında "Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarına general-qubernator təyin edilməsi haqqında DİN-in məruzəsi" dinlənilir, müəyyən məsləhətləşmələr keçirilir və qərara alınır ki, (12, v.11)

1. Xosrov bəy Sultanov Zəngəzur və Qarabağın general-qubernatoru təyin edilsin;
2. Nazirliyin 20 milyon manatlıq fondundan general-qubernatorluğun ehtiyacları üçün 5 milyon manat ayrılısın;
3. Həmin məbləğdən 1 mln. manat general-qubernatorun sərəncamına indi buraxılısın və həmin məbləğdən 728-min 300 manat qubernatorluğun ştatının saxlanmasına, 600 nəfərlik süvari dəstəsinin təşkili və 1 ay müddətində təmin olunmasına, 271 min 700 manatını gözlənilməz, təcili tədbirlərə xərclənməsinə yönəldilsin;
4. Yaradılmış süvari dəstənin sayı 3000 nəfərə çatdırılısın (34). General-qubernatorun müavinliyinə bolşevik Çingiz İldırım təyin olunmuşdu.

Xosrov bəy Sultanov bu məsuliyyətli təyinatdan sonra hələ Bakıda olarkən, general-qubernatorluğun təşkili ilə əlaqədar bəzi işləri görmüş, 1919-cu il fevralın 12-də Şuşaya gələrək öz vəzifəsinin icrasına başlamışdı. AXC hökumətinin bu addımı azərbaycanlı əhali tərəfindən böyük ümidlər və razılıqla qarşılanmışdı (32a).

Şuşa şəhərinə gəlmiş Xosrov bəy Sultanov özünün ilk müşavirəsini fevralın 15-də keçirmişdi. İclasda milis orqanlarının fəaliyyətinin gücləndirilməsi, qaçqınların öz yerlərində məskunlaşdırılması, əkin sahələrinin gücləndirilməsi, təhsil, tibb, poçt, teleqraf, hərbə çağırış və cari məsələlər diqqət mərkəzində olmuşdur. Müşavirədə çıxış edən Xosrov bəy Sultanov toplantının keçirilməsində əsas məqsəd kimi iştirakçıları çağdaş iqtisadi, siyasi vəziyyətlə tanış etmək, normal iş şəraiti yaratmaq üçün, məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirməyin zəruriliyini göstərmək olmuşdu. Xosrov bəy çıxışında onu da qeyd etmişdir ki, vəzifəsinin öhdəsində gəlməyən məmurlar tezliklə işdən azad olunacaq. Rüşvət alan məmurlar isə ən əvvəl böyük məbləğdə cərimə olu-nacaq, daha sonra isə ya həbs ediləcək, ya da sürgün olunacaqlar. Müşavirədə Şuşanın qəza rəisi Abiş bəy Qalabəyov, Zəngəzurun qəza rəisi Camal bəy Sultanov və Cavanşir qəzasının rəisi Bəhram bəy Məlik Abbasov və başqaları çıxış etmişlər. Zəngəzur qəzasının rəisi Camal bəy öz çıxışında qəzada olan ağır vəziyyəti şərh edərək göstərmişdir ki, ingilislər Andranikə həm hərbi, həm də maddi yardım göstərir. Nəticədə qəzada Azərbaycan kəndəri yerlə yeksan olmuşdu. Kəndlərdə yaşayan 37000 azərbaycanlı isə qaçqın düşmüşdü. Dağıdılmayan Azərbaycan kəndlərinə isə ermənilər köçürülüblər.

Çoxsaylı sənədləri və araşdırmalar göstərir ki, AXC hökuməti tərəfindən Zəngəzur qəzasını da əhatə edən Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması və xüsusilə də Xosrov bəy Sultanovun oraya qubernator təyin olunması Ermənistanı xeyli təşvişə salmış və onun hərbi fəallığını artırmışdı. Erməni mətbuatı və xarici işlər nazirliyi bir çox dövlətlərə müraciət edib öz narazılıqlarını bildirmişlər. Vəziyyətlə əlaqədar çıxış yolunu Qarabağ general-qubernatorluğunun ləğv edilməsi və bunun əvəzində müvəqqəti ola-raq ingilis general qubernatorluğunun yaradılmasını görürdülər. Vəziyyətlə barışmayan Qarabağ Erməni Milli Şurası, Qarabağın general-qubernatoru təsdiq edilmiş Xosrov bəy Sultanovla əməkdaşlıq etməkdən imtina edir. Ermənistan hökuməti öz tərəfindən kapitan Arsen Şaxmazyanı Qarabağ və Zəngəzura general-qubernator təyin edir. Britaniyanın hərbi hakimiyyəti erməni hökumətinin bu qərarını təsdiq etmir və Şaxmazyanın geri çağırılmasını tələb edir (37). Ermənilər isə öz narazılıqlarını etiraz notaları vasitəsi ilə bildirmişlər. Ermənistanın Xarici İşlər naziri S.Tiqranyan 1919-cu ilin yanvarında AXC hökumətinə göndərdiyi teleqramda hər iki bölgəyə dair irəli sürülən əsassız ərazi iddialarını davam etdirərək yeni general-qubernatorluğun yaradılmasına etirazını bildirmiş, bunu "Ermənistanın ərazi hüquqlarına" qəsd kimi qiymətləndirmişdi (15,v.1-2). S.Tiqranyanın etiraz notası əslində mahiyyəti və məramı çoxdan aydın olan bir sıra məsələləri daha da açıqlamışdı. Bu cür mövqe və hərəkət, Azərbaycanın tarixi torpaqlarına qarşı irəli sürülən əsassız ərazi iddiaları, vaxtı ilə Andranikdən və böl-gələrdəki erməni hərbi hissələrinin qəsbkarlıq əməllərindən "imtina edən", daşnak generalı ilə pərdələnərək özünün işğalçılıq siyasətini, onun vasitəsilə həyata keçirməyə çalışan Ermənistan hökumətinin maskasını bir daha yırtmışdı (21,115).

Ermənistan rəhbərliyinin diplomatik oyunları, daşnak mətbuatının saxta, lakin eyni zamanda məqsədyönlü və sistemli təbliğatı ilə tamamlanırdı. Məsələn, "Naşa vremya" qəzetinin 1919-cu il 29 yanvar tarixli sayındakı baş məqalədə Qarabağ və Zəngəzur bölgələrində xüsusi general-qubernatorluğun yaradılması "Azərbaycanın zadəgan dairələrinin məsuliyyətsizliyi", iki qonşu xalq arasındakı münasibətlərin kəsilməsi aktı kimi səciyyələndirilirdi (32). Daşnak qəzeti yekunda Ermənistanın məlum ərazi iddialarını müdafiə, Azərbaycanın isə öz torpaqlarının idarəçiliyini həyata keçirmək cəhdlərini rədd edərək vəziyyətdən "yeganə ağıllı" çıxış yolunu yerli əhaliyə (ermənilərə) müstəqil hər hansı bir general-qubernatorsuz yaşamaq

imkanı verilməsini “məsləhət görürdü”. Bu dövrdə daşnak hökumətinin Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsi olan T.Bekzadyan isə Britaniya komandanlığının nümayyəndləri ilə görüşlərində müttəfiqlərin bölgələrin məsələsini Ermənistanın xeyrinə həll etməyəcəyi təqdirdə heç olmazsa burada müvəqqəti ingilis general-qubernatorluğu yaradılmasına çalışırdı.

Ermənistanın əsassız ərazi iddialarına və bölgənin idarə olunmasına müdaxiləyə AXC hökuməti biganə qala bilməzdi. Xarici işlər nazirinin əvəzi A.Ziyadxan 1919-cu il yanvarın 31-də Ararat respublikasının XİN-nə göndərdiyi 178 sayılı teleqramda bildirdi ki, Azərbaycanın Zəngəzur və digər rayonlarında müvəqqəti general-qubernatorluq yaradılmasına hər hansı bir etiraz əsassızdır. Çünki həmin ərazilər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ayrılmaz tərkib hissələridir. Daha sonra teleqramda yazılırdı ki, öz torpaqlarında qayda-qanun yaratmaq, milliyyət-tindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlarının ləyaqətini və əmlakını məsuliyyətsiz şəxslərin özbaşınalığından müdafiə etmək Azərbaycan hökumətinin nəinki hüquqi, hətta mənəvi vəzifəsidir (15,v.3). A.Ziyadxan general-qubernatorun təyin edilməsi barədəki qərarın heç də Ermənistanın ərazi hüquqlarına qəsd olmadığını, əksinə onun hökumətinin etirazını isə daxili işlərimizə qarşımağa cəhd göstərməklə suverenliyimizə qəsd kimi qiymətləndirirdi.

Müvəqqəti Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılmasına dair AXC hökumətinin mövqeyi “Azerbaydcan” qəzetinin 30,31 yanvar və 15 fevral 1919-cu il saylarında da geniş şərh olunaraq açıqlanmışdı, Qəzet, başlıca olaraq belə bir məsələyə diqqəti cəmləyirdi ki, Qarabağ və Zəngəzur bizim əzəli torpaqlarımızdır, bu bölgələrin əhalisinin əksəriyyətini türklər-müsəlmanlar təşkil edir. Regionun ərazisi iqtisadi və s. cəhətlərdən Ermənistanla deyil, Azərbaycanla daha sıx əlaqəlidir. Ermənistanın dünyaya özünü yazıq kimi tanıtdırmağa çalışması əbəsdir, çünki indiyədək bölgələrdə tökülən qan İrəvan hökumətinin idarə etdiyi Andranikin hərbi dəstələrinin zorakılıq hərəkətləri ilə əlaqədardır. Onlara bu işdə yerli erməni əhalisi də yardım göstərir və yalnız bu yaxınlarda ingilislər daşnak quldurlarının azərbaycanlılara qarşı özbaşınalıklarını qismən də olsa dayandıra bilmişlər. 1919-cu il yanvarın ortalarında Qarabağın və Zəngəzurun Azərbaycan Respublikasının müvəqqəti idarəçiliyinə verildiyini Tomsonun bəyan etməsi, həmin bölgələrdə müvəqqəti general-qubernatorluğun yaradılmasına obyektiv münasibət bəsləməsi də Ermənistan rəhbərliyini xeyli çaşdırmış və narazı salmışdı (14,v.66). O, ermənilərin bununla bağlı etirazlarına cavab olaraq demişdi: “Məsələ bundadır ki, bəzi ermənilər Azərbaycanın Britaniya tərəfindən tutulmasından intiqam məqamı kimi istifadə edə bilmədiklərindən çox mütəəsir olmuşlar. Onlar başa düşməyə borcludurlar ki, məsələni hərbi qüvvələr deyil, Sülh konfransı həll edəcəkdir” (24,137).

Zəngəzur və Qarabağ general-qubernatorluğunun təşkilinin himayə edilməsini 1919-cu ilin fevralında Şuşaya göndərilən mayor Mak-Mossenə və xüsusi komissiyaya və-rilən təlimatdan aydın görmək olur. Təlimatda Azərbaycanın tərəfi üçün müəyyən məna və əhəmiyyət kəsb edən bəzi məqamlara nəzər salmaq. Təlimatda göstərilirdi ki, Zəngəzur və Qarabağın Azərbaycana və ya Ermənistanına mənsub olması məsələsi yer-lərdə həll oluna bilməz, komissiya da bu işə heç bir təsir göstərmək imkanına malik deyildir və onun yoluna qoyulması yalnız Sülh konfransı vasitəsilə mümkündür (12,v.32). Burada daha sonra doktor Xosrov bəy Sultanovun bölgələrin general-qubernatoru təyin edilməsi bildirilir, onun ərazini qüvvə tətbiq olunmadan idarə etmək, ərazi iddiaları haqqında məsələ qaldırmaqdan çəkinmək kimi vəzifələri sadalanır və bunları həyata keçirməkdə ona hərtərəfli yardım göstərilməsi tapşırılırdı. General-qubernatorluğun yaradılması və onun idarəçiliyi

məsələsi Tomsonun Ermənistan hökumətinin üzvləri ilə İrəvanda 1919-cu il martın 28-də və aprelin 6-da keçirilən müşavirələrdə ermənilər tərəfindən bir daha qaldırıldı. Birinci müşavirədə Ermənistan rəhbərliyi Tomsona verdiyi məktubda Qarabağın dağlıq hissəsinin Ararat Respublikasının ayrılmaz hissəsini təşkil etməsi fikrini təkrarlayaraq, vilayətin idarəçiliyinin erməni əhalisinin idarəsinə uyğun olaraq Milli Şuranın əlində qalması, bu işə nəzərə alınmayan ingilislər tərəfindən həyata keçirilməsi şərtlərini irəli sürdü (33). Aprelin altısında keçirilən müşavirədə Xatıyan doktor Sultanovun qubernator təyin edilməsinə kəskin etirazını bildirdikdə, Tomson onun namizədliyini müdafiə edərək demişdi ki, "Sultanov ingilis zabiti Mak Mossenə tabe olacaqdır". Digər tərəfdən o, ermənilərə belə bir fikri də çatdırmışdı ki, Azərbaycan hökuməti tərəfindən Qarabağda general-qubernatorluğun yaradılması müvəqqəti haldır, hazırda orada Azərbaycan qoşunlarının və idarəçiliyinin olması gələcəkdə bu ərazinin ona mənsubiyyətini həll et-mir. (36) Göründüyü kimi, Tomson nədənsə bir mənalı cavab verməkdən çəkinərək, yenə də iki başlı cavab vermişdir.

Uzun sürən müzakirə və mübahisələrdən sonra ingilislər nəhayət ki, bu məsələdə güəzətsiz mövqə tutaraq ermənilərdən müttəfiqlərin komandanlığının qərarlarına tabe olmağı, Qarabağda və Zəngəzurdə AXC-in hakimiyyətini tanımağı tələb etmişlər. Bununla razılaşmayan Ermənistan XİN-yi Qafqazdakı Britaniya komandanlığına ünvanladığı 1919-cu il aprel tarixli, 1332 sayılı teleqramda (15,v.18) bu məsələ ilə bağlı tutduğu əvvəlki mövqeyini təkrarlamışdı. Təkinski bu barədə 1919-cu il 20 aprel tarixli teleqramla AXC-in XİN-nə məlumat çatdırmışdı. O, 1919-cu il iyunun 25-də isə Ermənistanın XİN-nə 224 sayılı nota verərək Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması və X.Sultanovun təyinatına dair sənədləri bir daha xatırlatmaqla bərabər Azərbaycan ordusunun bölgədə yerləşməsinə qarşı etirazları əsassız saymış, respublikamızın daxili işlərinə qarışmaq kimi qiymətləndirmişdi (14,v.66).

Azərbaycan hökumətinin və müttəfiqlərin komandanlığı missiyalarının səylərinə baxma-yaraq Andranikin hərbi hissələrinin Zəngəzurun müsəlman əhalisinə qarşı tərətdikləri vəhşiliklər 1919-cu ilin martınadək davam etdi və bu müddətdə belə əməllərin coğrafiyası daha da genişləndi. Zəngəzur qəza rəisinin Gəncə qubernatoruna yolladığı 1919-cu il 28 fevral tarixli məlumatında qeyd edilirdi ki, qana həris olan, dağıtmağa adət etmiş Andranikin quldur dəstələrinin ən qatı vəhşilikləri Həkeridən Araza, Minkənddən Bazarçaya və Naxçıvan qəzasının sərhədinədək uzanan ərazini bürümüşdür (21,121-122).

Andranikin quldur dəstəsinin, Zəngəzurun müsəlman əhalisi və bu qəzanın gələcəyi üçün yaradacağı təhlükəni çox yaxşı duyan Xosrov bəy Sultanov AXC-in müvafiq nazirliklərinə göndərdiyi bir teleqramda, daşnak generalının məsələsinin ləğvi məqsədilə qətiyyətli tədbirlər görülməsinə dair ətraflı məruzə etmək üçün, Bakıya gələ-cəyini bildirmişdi. Burada o, belə bir mühüm cəhətə də diqqət yetirmişdi ki, ermənilərlə, ingilislərlə bir aylıq dinc, həddən ziyadə ehtiyatlı siyasət yeritmək yalnız məsələnin həllini yubadır və bu bir nəticə vermir. Qubernator habelə ermənilərin hər yerdə qarşıdakı əməliyyatlara ciddi hazırlıq gördüklərini də xəbər verirdi. O, hərbi nazirdən ha-zırlaşmadan orduya adam yığmamaq barədə sərəncam verməyi xahiş edirdi.

X.Sultanov General-qubernatorluğun hüduqlarında vəziyyət, oradakı milli ordu hissələ-rinin statusu və qubernatorla hərbi hakimiyyət arasındakı münasibətlərin xarakteri ilə bağlı Azərbaycan hökuməti qarşısında müəyyən məsələlər qaldırmışdı. O, 1919-cu il aprelin 2-də Nazirlər Şurasının sədrinə məktubunda yazırdı: Belə ağır anda general-qubernatorluğun hüduqlarında tam siyasi məsuliyyət daşdığı halda hərbi hissələrin onun hakimiyyətinə tabe olmaması, bir tərəfdən mahalda iki

hakimiyyətlik yaradır, digər tərəfdən də general-qubernatoru lazım gəldikdə silahlı qüvvədən əməli surətdə istifadə imkanından məhrum edir. Və hətta ermənilərin hücumları baş verdikdə hökumətlə ilkin əlaqə yaratmadan silahlı qüvvələrdən istifadə etməyin qeyri mümkün-lüyü bölgəni böhranlı vəziyyətə sala bilər (12,v.33). Burada daha sonra qeyd edilirdi ki, qanuna görə general-qubernatorun hakimiyyəti Baş komandanın hakimiyyətinə bərabər tutulur və hərbiçisi olmasa da general-qubernatorluğun ərazisindəki silahlı hissələr də onun tabeliyinə keçməlidir.

Bununla da Xosrov bəy Sultanovun apardığı ciddi tədbirlər nəticəsində Şuşada qayda-qanun yaradılmış və həyat qismən normal ahəng almışdı. O vaxtlar Andranik öz quldur dəstəsi ilə xüsusi azğınlıqlar edir, Azərbaycanın ayrı-ayrı regionlarında, xüsusən Zəngəzurda (qərbində Ş.Q.) ardıcıl olaraq dağıntılar törədir, azərbaycanlıları qətlə yetirirdi. Bunun qarşısını almaqda Xosrov bəy Sultanovun nə hərbi sursatı, nə də kifayət qədər əsgəri yox idi. Ona görə də X.Sultanov Andranikin qarşısını almaq, onu Azərbaycan torpaqlarından qovmaq üçün dəfələrlə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə teleqram və məktublarla müraciət etmiş, bu yöndə zəruri olan köməklik istəmişdi. Müraciətlərdən birindən deyilirdi, erməni quldurlarının qarşısını almaq üçün qəti addımlar atılmalıdır. Onu da qeyd edirdi ki, vaxtı yubatmaq heç də xeyir verməz. Bir də ona görə ki, ermənilər tezliklə daha təhlükəli hücumlar etmək üçün hazırlıq görür. Ona görə də tezliklə ordu gücləndirilməlidir. Xosrov bəy Sultanov həmin teleqramda onu da göstərirdi ki, bütün bu məsələlərin həll olunması üçün tezliklə Bakıya gələcək. Xosrov bəy yazmış olduğu məktublarda dəfələrlə onu da vurğulayırdı ki, onun bu yöndə olan təklifləri yerinə yetirilmədiyi təqdirdə, o, istefa vermək məcburiyyətindədir. O özünün istefasını irəli sürərkən onu da aşkarlayır ki, onun bu qərarı vətənpərvərlik duyğularından irəli gəlir. Ona görə ki, quberniyada yaranmış vəziyyətin seyrçisi olmaq istəmir. İstəmir ki, hərəmərclik olsun, ikihakimiyyətlik olsun, istəmir ki, yaranmış ağır vəziyyətdən istifadə edən ermənilər qeyri qanuni olaraq hakimiyyətə gəlsin.

Xosrov bəy Sultanovun təklifləri AXC hökumətinin 1919-cu il 4 aprel tarixli iclasında müzakirə edildi (13, v.50). Nazirlər Şurası Sədrinin müvafiq məruzəsi və fikir mübadiləsindən sonra, belə bir qərar qəbul edilmişdi ki, Xosrov bəy hərbiçisi olmadığı üçün qubernatorluğun ərazisində olan hərbi hissələr onun tabeliyinə keçə bilməz. Ancaq qubernator zəruri hallarda hərbi qüvvələrin köməyindən istifadə edə bilər. Hərbi hissələrin sayında, hərəkətində olan dəyişiklik, yalnız onun tələbi və razılığı ilə həyata keçirilməsi qərara alınmışdı. Görünür bu qərarın qəbul olunmasında, ermənilərin təzyiqi və ingilislərin təsiri öz rolunu oynamışdır. Yoxsa belə olmasaydı Azərbaycan Cümhuriyyətinə və iclasının qərarına heç cür haqq qazandırmaq olmazdı. Hökumətin bu qərarı ilə kifayətlənməyən general-qubernator yenidən DİN-nə göndərdiyi 1919-cu il 6,7,14 aprel, Azərbaycan hökumətinin başçısına ünvanladığı 14 aprel tarixli məktublarda öz mövqeyində qaldığını təkrarlayırdı. O, 1919-cu il aprelin 14-də DİN-nə yazdığı məktubunda Qarabağ qubernatorluğuna aid ərazilərin, yəni Zəngəzurun da məsələsinin qəti həlli üçün 2000 nəfər əsgərin yetərli olmasını, hərbi sursatın isə kifayət qədər olduğunu söyləyir və məhz bu məqsədlə də bölgələrdəki hərbi hissələrin onun tabeliyinə keçirilməsinin zəruriliyini göstərir. Əks təqdirdə isə istefaya buraxılmasını xahiş edirdi (12,v.39). Bütün bunları nəzərə alan AXC hökuməti özünün 19 aprel tarixli iclasını keçirir. Nazirlər şurasının sədri N.Yusifbəyli həmin iclasda Xosrov Sultanovun müraciətlərinin nəzərə alınmasını təklif edir və bildirir ki, quberniyada olan hərbi qüvvələrin onun tabeliyinə keçməsi məqsədə müvafiqdir. Ona görə də hərbi nazirliyə tapşırırlar ki, Xosrov bəyin müraciətləri təmin edilməlidir.

Andronikin silahlı dəstələrinin Zəngəzur və digər bölgələrdə yaratdığı ciddi təhlükəni birdəfəlik aradan qaldırmaq üçün onların Azərbaycan torpaqlarından yubadılmadan çıxarılması lazım bilinirdi. Bu barədə artıq xeyli müddət idi ki, müxtəlif səviyyələrdə çoxlu çağırışlar, mülahizələr eşidilirdi.

Azərbaycan Ordusu 1-ci piyada diviziyasının komandiri AXC-in Hərbi nazirinə "Andronikin dəstəsində siyasi vəziyyət və əhval-ruhiyyə haqqında" raportunda Qarabağın qubernatorundan aldığı 1919-cu il 28 fevral tarixli məlumata əsasən yazırdı ki, Andronikin 1300 nəfər piyadadan, 500 at və artilleriyadan ibarət dəstəsinin martın 7-si ilə 11-i arasında şose yolu ilə Yevlaxa keçməsinə icazə verilmişdir, o burada tərkisilah edilərək dəmiryolu ilə İrəvana göndəriləcəkdir (19,v.1). Müttəfiqlərin komandanlığının qəti mövqeyi və tələbi də Andronikin silahlı qüvvələrinin Azərbaycandan çıxarılmasında böyük rol oynadı. Tarixi fakt qarşısında qalan ingilis komandanlığı 1919-cu il aprelin 3-də bəyanat verərək göstərmişdir ki, Andronikin qoşunu regiondan çıxarılmalıdı və Xosrov bəy Sultanovun bu regiona general-qubernator təyin edilməsi də tamamilə düzgün və qanunidir. Lakin, ingilislər az sonra verdikləri bu bəyanatlara üz döndərmiş, ermənilərin mövqeyini müdafiə etmiş və bu vasitə ilə çalışmışlar ki, regionda hakimiyyət Erməni Milli Şurasına verilsin, Xosrov bəy isə vəzifəsindən kənarlaşdırılsın.

AXC-nin XİN-i 1919-cu il iyunun 25-də Ermənistanın xarici işlər nazirliyinə 224 sayılı nota verir (O vaxt AXC-nin xarici işlər naziri vəzifəsini A.Ziyadxan icra edib). Notada göstərilirdi: Mən hökumətimiz adından onun tapşırığı ilə sizə xəbərdarlıq edirəm ki, Xosrov Sultanov Azərbaycan Respublikası hökumətinin 1919-cu il 15 yanvarında Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz hissəsi olan Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarının general-qubernatoru təyin edilmiş və o, aprel ayının 3-də rəsmən tanınmışdır. Ermənistan Respublikası Hökumətinin Xosrov Sultanovun fəaliyyətinə və göstərilən qəzalarda Azərbaycan qoşunlarının yerləşdirilməsinə qarşı etirazları, Azərbaycan Respublikasının daxili işlərinə qarışmaq sayılır.

Xosrov bəy Sultanov AXC DİN-nin 1919-cu il 9 aprel tarixli teleqramına özünün 1919-cu il 13 aprel tarixli cavab məktubunda bildirdi ki, o, hələ Bakıda ikən Britaniya missiyasından Andronikin Gorusdan getməsi və Sisyanda olmasına dair məlumat almışdır (10,v.16). Onun general-qubernatorluq adından nümayəndə göndərmək haqqında Britaniya qərargahına müraciəti ilə əlaqədar olaraq cavab alınmışdı ki, nü-mayəndə gedənədək Andranik Qarabağın hüduqlarından kənar olacaqdır. Xosrov bəy Sultanov həmçinin məlumat verirdi ki, Şuşaya gəldikdən sonra onun Britaniya missiyasının rəisindən aldığı 1919-cu il 7 aprel tarixli, 304 sayılı rəsmi məktubda Andronikin hazırda Ermənistanın hüduqlarında olması bildirilirdi (21,123). Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, Andronikin hərbi hissələri, Azərbaycan torpaqlarında, xüsusilə də Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində olmanın vəhşiliklər törətdikdən sonra, 1919-cu ilin yazında onun hüduqlarını tərk edir. Dəstəsini Eçmiadzində katalikosa təhvil verərək xarici getmiş və bir müddət də orada "Böyük Ermənistan" yaradılması uğrunda daşnak hökuməti adından "diplomatik mübarizə, təbliğati" aparmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin 1919-cu il aprelin 19-dakı iclasında Nazirlər Şurasının sədri, Xosrov bəy Sultanovun qubernatorluqda rəhbərlik etdiyi hərbi hissələrin ona tabe olması haqqında, əlavə vəsədətinə dair məruzə ilə çıxış edir. İclasda Qarabağ general-qubernatorluğunun hüduqlarında yerləşən hərbi hissələrin Xosrov bəyin icazəsi və razılığı ilə hərəkət etməsi, buna görə də onun silahlı qüvvələrdən istifadə edilməsinə dair öz sərəncamlarına görə məsul olması qərara alınır. N. Yusifbəyov bu qərara müvafiq olaraq Hərbi nazirliyə məktubunda

Xosrov bəy Sultanovun vəsadətini yerinə yetirməyi və bu sahədə general-qubernatoru kömək göstərməyi tapşırır (11, v.75).

Bundan sonra ingilislər Qarabağ məsələsində onların ziddiyətli siyasətləri ilə razılaşmayan, AXC-in xəttini qətiyyətlə yeridən, Xosrov bəy Sultanovun vəzifəsindən kənarlaşdırılmasını tələb etmişlər. İngilislər general-qubernatoru səhlənkarlıqda günahlandırmağın əsassız olduğunu yaxşı bildiklərindən, Cümhuriyyətin siyasətini düzgün aparın və erməni Milli Şurasının Qarabağda möhkəmlənməsinə mane olan X.Sultanovun işdən uzaqlaşdırılmasına çalışırdılar (11, v.44). Xosrov bəy Sultanov isə yerli şəraiti bildiyinə görə öz dərin inamını belə ifadə edirdi: 1. Qarabağ-Zəngəzur məsələsinin həllində ingilis köməyindən qətiyyətlə imtina etmək lazımdır; 2. ingilislər bu işdə bizə yalnız maneçilik törədirlər; 3. Nə qədər ki, daşnakların partiyası orada iş aparır, məcburedici tədbirlər görülməzsə, ermənilər Azərbaycan hökumətinin tabeçiliyinə razı olmaya-caqlar; 4. Bu məsələni bir ay da həl etməməklə, əhalini hökumətin gücsüzlüyünə inandırmaq, müsəlmanlar arasında anarxiyaya səbəb olmaq və bölgələrdən həmişəlik əlini üzmək deməkdir.

Yaranmış mövcud təhlükəli vəziyyəti düzgün qiymətləndirən Xosrov bəy Sultanov çıxış yolunu, göstərilən təcili tədbirlərin həyata keçirilməsində görürdü: 1. təxirə salmadan hərbi hissələri Zəngəzura yeritmək, eyni vaxtda da ermənilərin İrəvandan Azərbaycan torpaqlarına hərəkətinin qarşısını kəsmək; 2. Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın ha-kimiyyətini tanımaq barədə ultimatum vermək və altı gün vaxt qoymaq; 3. eyni zamanda bütün ermənilərə Azərbaycan rayonlarından getməyi təklif etmək və ultimatum müddətində onlarla hər cür əlaqələrin kəsilməyini bildirmək; 4. Şuşa şəhəri üçün istisna ediləcəyini göstərmək; 5. Azərbaycan hökumətini tanımasalar altı gündən sonra hərbi əməliyyatlara başlamaq və bunun məsuliyyətinin tamamilə erməni başçılarının üzərinə düşəcəyini bildirmək (11,v.47). Sonra isə General-qubernator onun təklif etdiyi tədbirlərin ləngidilməsi və ya qəbul olunmaması şəraitində bölgələri nələrin gözlədiyini belə yekunlaşdırmışdı: 1. ermənilərin Zəngəzurdan irəliləməsi, Dağlıq Qarabağ erməniləri ilə birləşməsi və onların pulla, döyüş sursatı ilə təchiz olunmaları; 2. Müsəlman rayonlarında anarxiya; 3. köçərilərin bütün arandan təcrid olunmaları; 4. Qarabağın itirilməsi ehtimalı.

Nəticə. Beləliklə, Xosrov bəy Sultanov dörd aylıq birgə işin- ingilis komandanlığının yardımının nəticələrini yekunlaşdıraraq bildirirdi ki, bir tərəfdən, ingilislər qəbul etdikləri qərarların heç birini, xüsusilə də Zəngəzur və Qarabağ ermənilərinin Azərbaycan hakimiyyətini dinc yolla tanımalarını təmin edəcəklərinə dair vədlərini yerinə yetirməmişlər. Digər tərəfdən isə Qarabağ məsələsinin həlli ləngidilmiş, Zəngəzurun idarəçiliyi müvəqqəti olaraq erməni Milli Şurasına verilmiş, Dağlıq Qarabağda Azərbaycanın hakimiyyəti bərqərar edilməmiş, nəticədə də bölgələrdə millətlərarası münasibətlər xeyli kəskinləşmişdi. Azərbaycan hökumətinin nümayəndəsi isə millətlərarası qeyri-normal vəziyyətin imkan verdiyi səviyyədə qayda və sülh yaradılmasına dair öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirmişdi. Xosrov bəy Sultanov bütün fəaliyyəti dövründə, Qarabağın erməni təcavüzündən qoruması uğrunda mübarizə aparmışdır. O, həm də Qarabağın Azərbaycanın iqtisadi, siyasi baxımdan bölünməz bir vahidi olduğunu bayan etmiş və Qarabağ əhalisinin birgəyaşayışı yollarını göstərmişdir. Eyni zamanda məsələnin nizama salınmasında gecikmənin mənfi fəsadlarını da göstərərək, həyacan təbilini vaxtaşırı çalmışdır.

Ədəbiyyat:

1. "Azərbaycan" qəzeti, 28 noyabr 1991-ci il.
2. "Azərbaycan" qəzeti, 15 dekabr 1918-ci il.
3. "Azərbaycan kommunisti". 1990, №7; "Qaz.Naş vremya", 1919, 3 yunvarya.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, (ARDA), f. 27, siy.4 iş 13.
5. ARDA, f. 28, siy. 1. iş 185.
6. ARDA, f. 28, siy. 1. iş 186.
7. ARDA, f. 100, siy. 2, iş 791.
8. ARDA, f. 894, siy.1, iş 43; "Газ. Азербайджан", 1919, 31 января.
9. ARDA, f. 894, siy.4, iş 65.
10. ARDA, f. 894, siy.4, iş 90.
11. ARDA, f.894, siy.7, iş 8.
12. ARDA, f. 894 siy.9, iş 5.
13. ARDA, f. 894 siy.10, iş 147.
14. ARDA, f. 970, siy.1, iş 62.
15. ARDA, f. 970, siy.1, iş 152.
16. ARDA, f. 970, siy.1, iş 161.
17. ARDA, f. 970, siy.1, iş 171.
18. ARDA, f. 2894, siy.6, iş 17
19. ARDA, f. 2894, siy.6, iş 18.
20. Elbrus Şahmar. Torpaq həsrəti. Bakı, 2008.
21. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917- 1921-ci illər). Bakı,1996.
22. Naxçıvan Mərkəzi Dövlət Arxivi (NaxçıvanMDA), f. 314, siy.5, iş 63.
23. Rəhimov K. Mənim Azərbaycanım. Bakı, 1995.
24. Svyatxovski T. Rusiya Azərbaycanı.1905-1920-ci illər "Azərbaycan", 1989, №:11.
25. Türk dünyası tarix dergisi. Şubat 1992, №:62.
26. Zaqafqaziya səyminin müsəlman fraksiyası və Azərbaycan milli şurası iclaslarının protokolları. Bakı, 2006.
27. "Газ. Азербайджан", 1918, 23 октября.
28. "Газ. Азербайджан", 1918, 17 ноября.
29. "Газ. Азербайджан", 1918,10 декабря.
30. "Газ. Азербайджан", 1918,22 декабря.
31. "Газ. Азербайджан", 1919, 22 января.
32. "Газ. Азербайджан", 1919, 31 января.
- 32a. "Газ. Азербайджан", 1919, 18 февраля.
33. "Газ. Азербайджан", 1919, 9 апреля.
34. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия. (Документы и материалы) Баку, 1998.
35. "Газ. Бакинский рабочий", 1918, 18 июля.
36. Дарабади П. Англичане в Азербайджане, «Газ.Азербайджан»,1992, №:30
37. Зангезур. <http://ru.wikipedia.org>.
38. Известия Закавказского Краевого Комитета РКП (б), 1919, №:6-7
39. "Революционный Восток" жур., 1936, №: 2-3 (36-37).

AĞDAMDA "İMARƏT" KOMPLEKSİNİN EPİQRAFİK VƏ QƏBİRÜSTÜ ABİDƏLƏRİNİN İNDİKİ VƏZİYYƏTİ VƏ PROBLEMLƏRİ

Dos.Dr. Həbibə Əliyeva

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

Dr. Günel Seyidəhmədli

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.216.

Xülasə

İmarət qəbristanlığı haqqında ilk bilməli olduğumuz məqam qəbristanlığın tarixi Pənahəli xanın "məni yeganə halal hümbət torpağım olan İmarətdə dəfn edin" ifadəsindən və onun dəfnindən sonra başlayır. İmarətin girişində sağda arda arda iki türbə yerləşir: birincisi Pənahəli xana, ikincisi isə İbrahimxəlil xana məxsusdur. Onların sağında Natavan xanımın stella formasında baş daşı və barelyefi olmuşdur. Qarabağ xanı Pənahəli xanın şəcərəsindən olan dövlət xadimlərinin və onun övladlarının məzar daşları Ağdamda "İmarət" adlanan türbələrdə yerləşdirilmişdir. İki əsas türbədə ümumilikdə 20 xan ailəsinə məxsus şəxsin dəfn olunduğu məlumdur. Məqələdə bu məzar daşlarının indiki vəziyyətindən, türbələrdən və üzərlərindəki epiqrafik yazılardan bəhs olunur.

Açar sözlər: Türbə, İmarət, qəbirüstü abidə, epiqrafika

Abstract

The first thing we need to know about the Imaret Cemetery is that the history of the cemetery begins with Panahali Khan's statement "Bury me in the Imaret, only my halal land" and after his burial. There are two tombs on the right at the entrance of the building: the first belongs to Panahali khan and the second to Ibrahimkhalil khan. To their right was a headstone and a bas-relief of Natavan in the form of a stella.

Tombstones of statesmen and their descendants from the genealogy of Karabakh khan Panahali khan were placed in the tombs called "Imaret" in Aghdam. It is known that a total of 20 khans were buried in the two main tombs. The article discusses the current state of these tombstones, tombs and epigraphic inscriptions on them.

Key words: Tomb, Imaret, tombstone, epigraphy

Giriş. Qarabağ dedikdə ilk öncə onun qurucusu Qarabağın Cavanşir elindən olan Pənahəli xan (1693-1758/59) və onun hakimiyyət illərində tikdirdiyi möhtəşəm qalalar göz önünə gəlir. Orta əsrlərdə Azərbaycanı işğal edən İrən hökümdarı Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra 1747-ci ildə Pənahəli xan özünü Qarabağın xanı elan edir (Mustafazadə, 2009: 30). Hökmranlığı dövründə Qarabağ ərazilərini yadelli düşmənlərdən qorumaq məqsədilə xanlığın ən strateji mövqelərində 1748-ci ildə xanlığın inzabti mərkəzi kimi Bayat qalasını, 1751-52-ci illərdə isə Ağdam ərazisində

Şahbulaq qalasını tikdirir (Mustafazadə, 2009: 33-34). Lakin, uzaqqören Pənahəli xan yadelli düşmənlərdən yerli xalqı hərtərəfli qorumaq məqsədi ilə düzənlikdə inşa etdirdiyi qalalardan daha etibarlı, üç tərəfi keçilməz sıldırım qayalarla əhatə olunmuş əlçatmaz dağ yaylasında yeni Şuşa qalasını inşa etdirir (Mustafazadə, 2009: 117).

Pənahəli xandan sonra hakimiyyətə oğlu İbrahimxəlil xan gəlir və onun dövründə Şuşada Gövhərağa məscidi inşa olunur. Lakin İbrahimxəlil xanın hakimiyyətinin sonlarında, xüsusən də Ağaməhəmməd şah Qacarın yürüşlərindən və Rusiya-Qacar müharibələrindən sonra xanlıq zəifləməyə başladı. Ağaməhəmməd şah Qacarın Qarabağa I yürüşü 1795- ci ildə, Şuşa qalasını ələ keçirmək üçün təşkil edilmiş II yürüşü isə 1797-ci ildə baş tutur. Ağaməhəmməd şah Şuşada qətlə yetiriləndən sonra İbrahimxəlil xan, 1806-cı ildə İbrahimxəlil xanın vəfatından sonra onun oğlu Mehdiqulu xan hakimiyyətə gəlir (Mustafazadə, 2009: 117).

Ağdam şəhərində yerləşən və XVIII əsrə aid birinci Qarabağ xanı Pənahəli xanın yay sarayı olan İmarət kompleksi, xan nəslinin ən birinci mülklərindən olmaqla iki binadan ibarətdir. Çox güman ki, ilkin çağında bu kompleksə daha çox bina daxil olmuşdur. Bu kompleks Pənahəli xanın 1738-ci ildə Xorasandan qayıdıb, Qarabağda xanlıq quruculuğuna başladığı ilk illərdə inşa edilmişdir.

Ağdam sarayı, bir-birinə perpendikulyar yerləşdirilmiş iki korpusdan ibarətdir. Əsas korpus, mərkəzi günbəzli zalın ətrafında qruplaşdırılmış tağtavanlı otaqlardan ibarətdir. Mərkəzi zalın qabağında cənuba istiqamətlənmiş geniş və dəbdəbəli eyvan yerləşir. Günbəzli zal divanxana xüsusiyyəti daşımış və Pənahəli xan burda qonaqlarını qəbul etmişdir.

İmarət haqqında danışarkən bu yeri üç hissəyə bölmək daha uyğun sayılır: İmarət sarayı, İmarət stadionu və İmarət qəbiristanlığı. Saray yaxınlığında yerləşən İmarət qəbiristanlığında Qarabağ xan nəslinin bir çox nümayəndələri dəfn edilmişdir. Pənahəli xanın türbəsi və Xurşidbanu Natavanın qəbirüstü abidəsi də bu qəbiristanlıqda yerləşmişdi (işğal müddətində bir sıra qəbiristanlıqla bərabər, Xurşidbanu Natavanın da qəbri dağıdılmışdır).

İmarət qəbiristanlığı haqqında ilk bilməli olduğumuz məqam qəbiristanlığın tarixi Pənahəli xanın "məni yeganə halal hümbət torpağım olan İmarətdə dəfn edin" ifadəsindən və onun dəfnindən sonra başlayır. İmarətin girişində sağda arda arda iki movzaley var birinci Pənahəli xana ikinci İbrahimxəlil xana məxsusdur onların sağında Natavan xanımın büstü olub.

Qarabağ xanı Pənahəli xanın şəcərəsindən olan dövlət xadimlərinin və onun övladlarının məzar daşları Ağdamda "İmarət" adlanan türbələrdə yerləşdirilmişdir. İki əsas türbədə ümumilikdə 20 xan ailəsinə məxsus şəxsin dəfn olunduğu məlumdur. Onların məzar daşlarının kitabələrini rus çarı Nikolayın əmri ilə 1910-cu ildə məscid, mədrəsə, karvansaray, türbə, din və elm, ictimai xadimlərinə məxsus məzar daşları üzərində ərəb qrafikası ilə həkk olunan ərəb-fars-türkdilli kitabələri toplatdıraraq mətnləri rus dilinə çevirtirmişdir.

1910-cu ildə rus çarı tərəfindən ilk öncə epiqrafik araşdırmalardan sonra, Sovetlər Birliyi dönməndə Qarabağın bəzi bölgələrində Azərbaycan alimlərinin tədqiqatı baş tutmuşdur. Belə ki, Azərbaycanın ilk epiqrafçı alimi, A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işçisi Ə.Ələsgərzadə ilə elmi ezamiyyətdə iştirak edən Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi işçisi Ə.Axundov 1945-ci il may ayının 27-dən iyun ayının 14-nə kimi tarixi və memorial abidələri epiqrafik cəhətdən öyrənmək

məqsədi ilə Şuşa-Ağdam-Bərdə şəhərləridə səfərdə olmuşlar. Bu qısa müddətli səfərdə məqsəd tarixi və memorial abidələrin üzərindəki ərəb qrafikası ilə ərəb-fars-türkdilli kitabələri öyrənmək, bu yerlərdə yetişmiş dövlət və ictimai xadimlərin, alim, şair və musiqişünasların həyat və yaradıcılığı haqqında da məlumatlar toplamaq idi (Ələsgərzadə, 1947: 161).

Alimin yazdığına görə, "Ağdamda Pənah xanın imarətini əhatə edən hasar daxilindəki qəbiristan nəzərdən keçirildi və burada olan günbəzlər və qəbirlər üzərindəki kitabələrin əksəriyyəti toplandı. Pənah xan, Mehdiqulu xan, İbrahim Xəlil ağa Cavanşir, Natəvan və sair bir çox məşhur adamların bu qəbirstanda dəfn edildiyi müəyyən edildi" (Ələsgərzadə, 1947: 62). Burada Sarıcalı tayfasından bir sıra şəxsiyyətlərin də dəfn edildiyi məlumdur.

Ələsgərzadənin 1945-ci il epiqrafik cəhətdən araşdırdığı məzar daşların içində Pənahəli xanın məzar daşının Ağdamda "İmarət" adlanan günbəzdə olduğunu qeyd etmişdir. Lakin, nədənsə 1958-ci ildə Qarabağ xanının Ağdamdakı məzar daşı Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə gətirilmiş, onun övladları və digər məşhur şəxslərin məzar daşları Ağdamda imarətdə qalmışdır.

1941-45-ci illərdə olan Böyük Vətən Müharibəsindən sonra Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qərarına uyğun olaraq, 1955-58-ci illərdə Muzeyin əməkdaşları bu dövrlərdən başlayaraq, sosializmin son inkişaf mərhələlərinə qədər Azərbaycan tarixini əks etdirən 28 zaldan ibarət erkspozisiya yaratmaq məqsədi ilə vətənimizin ərazilərindəki maddi-mədəniyyət abidələrini toplamaq üçün bölgələrdəki tarixi əhəmiyyətli materialları muzeyə gətirməyə nail oldular (Aliyeva: 2011: 78). Bu materiallar içərisində Azərbaycan xanlıqlar dövrünü əhatə (1747-1828) edən epitafiyadan biri Qarabağ xanı Pənah xan Cavanşirə və digər isə Quba xanı Fəth Əli xana (ölüm tarixi h.1203-m.1788-99) aiddir. Nə yaxşı ki, zamanında Qarabağ xanı Pənahəli xanın məzar daşı muzeyə gətirilib, kaş ki, digər məşhur şəxslərin də məzar daşları muzeyə gətirilərdi. Çünki, 1991-ci ildə Sovetlər Birliyinin parçalanması nəticəsində qonşu Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddiasından sonra işğalçı ermənilər imarətdəki məzar daşlarını hamısını bütünlüklə sındırılıb məhv olma dərəcəsinə gətirmişlər.

Muzeydə qorunan Qarabağ xanlığının banisi Pənah xanın məzar daşının üzərində nəstəliq xəttlə kitabədə onun bir günəş timsalı olub, Şuşada oturması və cəngavər hərbiçi olması fars dillində həkk edilib:

پناه خان جوانشیر آفتاب شکوه
که سنگ و شیشه نشست بعد کن در بر کره
بامر خالق عالم جسد سرتیب موت
که نیست طاعت سلطان به بند گان مکرور
قلم بد فتر رحمت نوشت تاریخش
رفیق و همدم وی شد پناه جمله کره ۱۱۷۲

Kitabənin tərcüməsi:

- Pənah-xan Cavanşir, Günəş timsallı,
- Dağlarda yerləşən daş və şüşədə əyləşən (yəni Şuşa adlandırılan daş qalada – M.N.)
- Xalığın əmri ilə hərbiçinin cəsədi ölüdür. Sultana itaət qullar üçün qadağan deyil
- Əbədi qələm kitaba onun tarixini yazdı.
- Cəmi dost və həmdəmləri onun pənahı oldular /1172 = 1758/59 (Nemətova, 1991: 92).

Qalalar və tarixi memarlıq abidələri inşa etdirən, dövrünün dövlət xadimlərindən seçilən Pənahəli xanın vəfatı mənbələrdə hicri qəməri təqvimilə 1176=miladi 1762/63-cü ilə təsadüf edir (Mustafazadə, 2009: 48-49; Hacıyeva, 2007: 57), lakin nədənsə xanın məzar daşının üstündə hicri təqvimilə 1172 = miladi 1758/59 –ci illər həkk olunmuşdur (Neymətova, 1991:92). Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə 1958-ci ilə Ağdamda “İmarət” adlanan türbələrdən gətirilən Qarabağ xanı Pənahəli xanın mərmərdən hazırlanmış kənarəsi məzar daşının altıncı haşiyəsindəki yazının üst qatında ərəb rəqəmləri ilə “١١٧٢” il yazılmışdır. Lakin Pənahəli Xandan bəhs edən bütün mənbələr onun 1763-cü ildə vəfat etməsindən bəhs edir. Hətta, 1763-1779-cu illərdə hakimiyyətdə olmuş İran şahı, İranın müvəqqəti vəkili olan Kərim xan Zəndin Pənahəli xan Cavanşirə 1762-ci il tarixli yazdığı məktubuda (Məmmədli, 2013: 122) bunu sübut edir ki, Pənahəli xan 1172=1758/59-cu illərdə vəfat etməmişdir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, daşın üzərini yazan həkkak sonuncu “٢” – 2 rəqəmi ilə “٦” -6 rəqəmini səhv (yəni, “٢” – ərəb rəqəminin tərsi “٦”- olur) yazmışdır. Beləliklə, Pənahəli xanın vəfat tarixi kitabədəki kimi “h.1172=m.1758/59-cu il” deyil, mənbələrdə “h.1176=m.1762/63-cü il” daha düzgündür.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Ağdamın “İmarət” adlanan türbələrində Cavanşir mahalından olan Pənahəli xanın övladların və dövrün məşhur xadimlərinin məzar daşları cəmlənmişdir. İslam coğrafiyasına aid olan ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da ta orta çağlardan bəri hakimiyyətdə olan dövlət xadimləri inşa etdirdikləri türbələrdə dəfn olunma adət-ənənəsi bir adət halını almışdır.

Ağdamın “İmarət” adlanan türbələrində Sovet Birliyi dönmündə epiqrafik araşdırma aparan ikinci epiqrafçı alim Məşədixanım Nemət olmuşdur. Onun sayəsində aşağıdakı məzar daşalarını kitabələri bizə gəlib çatmış və “Azərbaycanın epiqrafik abidələri toplusu” adlı altı cild fundamental əsərində 26-dan artıq tarixi memarlıq abidələrimizin və məzar daşlarımızın ərəb–fars–türkdilli ərəb qrafikası ilə kitabələri haqqında məlumat var.

Birinci türbədə birinci məzar daşı Qarabağ xanı Pənahəli xanın oğlu İbrahimxəlil xan Cavanşirə (1732-12.06.1806) məxsusdur. Ağıllı və savadlı ilə seçilən İbrahimxəlil xan dövründə Qarabağ xanlığı çox böyük sürətlə inkişaf edirdi, Şuşada elm, mədəniyyət və incəsənətə üstünlük verirdi. Həmçinin Şuşada yeni qala divarları, məscidlər, mədrəsələr, türbələr, karvansaraylar, saraylar, çeşmələr və s. memarlıq abidələrinin inşası geniş vüsət almışdı. Lakin, bu yüksəlişə baxmayaraq Azərbaycan xanlıqlarında olduğu kimi Qarabağ xanının da başı üzərində müstəqilliyin itirilməsi qorxusu günbəgün artırdı. Xanlıqlar arasındakı daxili çekişmələr ilə yanaşı, qonşu İran və Rusiya İmperiyası ərazilərimizi işğal etmək üçün mübarizə aparırdılar. Rus çarizmi hakimiyyətdə olan Azərbaycan xanlarının da həyatına acı sonluq gətirdi. Beləliklə, dogma torpaqlarımız rus və İran şovinistlərinin əlinə keçərək parçalandı (Azərbaycan tarixi, 1996).

1806-cı ildə vəfat edən Qarabağ xanı İbrahim Xəlil xan Ağdamda atası Pənahəli xanın yanında dəfn olunduğu türbənin daxilindəki məzar daşının kitabəsi ərəb dilində nəstəliq xəttlə həkk olunmuşdur:

هذا المرقد المرحوم المغفور ابراهيم خليل جوانشير ساريجالي / سنة ١١٥٤

Kitabənin tərcüməsi: Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış, İbrahim Xəlil Cavanşir Sarıcalınınındır /1154/. H.q.1154=m.1711/12-ci il

Qeyd: Məşədixanım Nemətin İbrahim Xəlil Cavanşir Sarıcalının ölüm tarixini səhv vermişdir. I. Əslində h.q.1154=m.1711/12-ci il yox, h.q.1154=miladi 1741/42-ci ildir. II. Qarabağ xanı Pənahəli xanın oğlu İbrahimxəlil xan Cavanşirin doğum tarixi h.q.

1145=m.1732-ci ildir, ölüm tarixi isə h.q.1221=m. 12.06.1806-cı ildir.

Birinci türbədə ikinci məzar daşı

هذا المرقد المرحوم المغفور گنرال مهدی قولو بن ابراهیم خلیل خان

ساغر عمر خان چو شد خالی گشت تاریخش از ساغر ۲۰ جمادی الاول / روزشنبه سنة ۱۲۶۱

Kitabənin tərcüməsi: "Bu qəbir rəhmətlik, bağışlanmış general Mehdi Qulu oğlu İbrahim Xəlil xan oğlunudur. Bu həyat onun üçün sona yetdi. 20 cəmal əl-əvvəl 1261-ci il". H.q. 20 cəmədiyələvvəl 1261-ci il=m.VI .07.1845-ci il*

Kitabədə ساغر – (sağar) rəqəmləri hərflərdən ibarət olan əbcəd hesabı ilə 1261-ci il edir. Hərif ilə 1000=غ, 200=ر, 60=س, 1=ل, yəni 1261-ci il.

Birinci türbədə üçüncü məzar daşı. Epitafya İbrahim Xəlil xanın oğlu Mehdi Qulu xanın övladlarından birinə aiddir. Lakin məzar daşında mərhumun və ya mərhumənin ismi yazılmamışdır.

الموت كاس كل ناس شاربه / والقبر دار كل ناس دخله

كل من عليها فان / نوگل گاشن مهدی قولی خان

غنچه تازه ز بوستان کرم / کند افکنده بدل آتش غم

جست و جو کرد و تاریخ تمام / حاتفی گفت که شد باغ ارم

سنة ۱۲۴۴

Kitabənin tərcüməsi: "Ölüm elə bir kasadır, hamı ondan içməlidir və qəbir elə bir qapıdır hamı ondan keçməlidir/ (Yer) üzündə olan hər kəs fanidir (ölümə məhkumdur) (Qurani Kərim, ər-Rəhman surəsi 26-cı ayə). Mehdiqulu Xanın bağçasının təzə gülünü / alicənablıq gülüstanından təzə qönçəni / ölümün güclü küləyi Xəlilin gülzarından qopardı / Ürəyə qəm ətəşi saldı / Axtardım və tarixini tamam/ gizli səs dedi ki, cənnət bağı oldu/ ili 1244 ". H.q.1244=m.1828/29-cu il.

Birinci türbədə dördüncü məzar daşı. Türbədəki IV məzar daşı Mehdiqulu xan Cavanşirin qızı Xurşud banu Bəyimindir. Xurşidbanu Natəvan 15 avqust 1832-ci ildə Şuşada doğulmuş və Mehdiqulu xan qızına öz anası Xurşidbanunun adını vermişdir. O, ailənin yeganə övladı, həm də Qarabağ xanlıqlarının sonuncu vərəsəsi olduğu üçün, onu sarayda «Dürrü yekta» (Tək inci), el arasında isə «Xan qızı» çağırılmışlar. Dövrünün haqsızlığı, şəxsi həyatındakı uğursuzluqlar şairəni vaxtsız qocaltmış və oğlunun vaxtsız ölümünün acısını yaşayan ana ağlamaqdan gözlərinin nurunu itirmişdir. Ürəyi oğul dağı ilə yanan Xurşidbanu Natəvan 1897-ci il, 1 oktyabrda vəfat etmişdir və Ağdamın "İmarət" qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

هو الباقي هو الحى الذي / لايموت هذا المرقد المرحومومة

المغفورة خورشيد / بانو حكيم هذار شكوه مرا دار جفاي

/ دوران است / كه سخت كينه عهد سستي پيمان است

وفا نكرد كسي را سپهر بوقلمون / به هر كه مينگرى از فلك در

افغان است / ز خسروان اولياى كيارم / كجا نشانه

هستي را شوكت و شان است / هر ان به سان

كه گسترده شد بنعمت و ناز / ز اوست جور فلك پايمال

ويران است / اگر بر طينت عالم يكي بود شادى / بلا و محنت

او صد هذار چندان است / پرور نسايده دنيا كه دل در لو

بندند / در اين ريباط دودر كى قرار مهمان اسب / يگاته

گرهر دارج شرف زال خلیل / چو در کن شده اکنون بذاك
 یکسان است / فخمه خورشید خانم صبیحه خان / که یادگار
 بلند/ اختران دوران است / یداغ دل ز جهان رفت سیرشد از
 جان / هنوز کرد بلایش ز غم بدامان است/ یکی بسال
 وفاتش افزد گفت فنا / روان او در جنان یزدان است/ ربیع
 الثانی ۱۳۱۴
 کُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ

Kitabənin tərcüməsi: “O (Allah) canlıdır. Ölməzdir. Bu qəbir rəhmətlik, günahları bağışlanmış alim (ağıllı) Xurşud Banununur. Minlərlə qorxum mənim dünyanın cəfasındandır ki, ağır (çətin), kinli pis əhd, zəif, etibarsız tale kimsəyə vəfa etmədi. Kimə baxırsansa taledən ahu-zarda görürsən. /Xosrovlardan, cahandarlardan kübar övliyalardan /şövket şanlılardan harada bir nişanə qalmışdır. /hər kiməsə beləcə naz-nemət qismət etdi. /Ondandır ki, fəlakətin zülmü viran və payimal (ayaq altında qalmış və yamahv olmuş) etdi. /Əgər kimsə dünyanın tinətindən (təbiətindən) şad olubsa /onun bəla və mehnətiyüz minlərlə olub. /Dünya himayə edən deyil ki, ona ürək bağlayasan /Bu iki darvazalı karvansaradakim qərar tuta bilər/ Zal (qocaman) Xəlilin şərəf qutusunun yeganə gövhəri / qoparıldı, indi torpaqla yeksandır.

Xan qızı hörmətli Xurşud xanım /dövrünün uca ulduzu, yadigarı idi. /candan doydun, ürəyi dağlı dünyadan getdi/ İndi onun bəlası ətəyə dolmuş qəmdir bizə/ Biri vəfat ilmi axtarıb, dedi: fəna /onun yeri ilahələr cənnətidir. Rəbius-sani 1314/. Hər bir kəs (canlı) ölümü dadacaqdır. Bütün yaranmışlar ölmü dadmalıdır”. (Qurani –Kərim 3/185). H.q.: Rəbius-sani 1314=m. (çərşənbə günü) 09.IX.1896-cı il.

Birinci türbədə beşinci məzar daşı. Məzar daşı knyaz Xasay xan Usmiyevin oğlu Mehdiqulu xan Vəfaya aiddir. O, 1855-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuş və anası Mehdiqulu xan qızı Xurşidbanu Natəvan ona babasının (Mehdiqulu xan Cavanşir) adını vermişdir. Usmiyev məşhur şairə Xurşidbanu Natəvanın böyük oğludur. Öz vəsiyyətinə görə, Ağdamdakı imarətdə, ata-babalarının yanında dəfn olunub. Məzar daşında kitabədə onun adı və ölüm tarixi həkk olunmuşdur:

دريغ از گردش دوران غدار
 که دلها همچو گل از وی پد از خاد
 خزان شد باغ ابراهیم خلیل خان
 بیافرد از سمویش سرو گزار
 گرمینامه مهدي قولی خان ثانی
 که بود شهریار پاکرقتار
 فی ۲۶ جمادی الأولى
 در سنة ۱۳۱۸ مطابق به هشتم سننابر 1900

Kitabənin tərcüməsi: Əfsus ki, zülümkar dünyanın dövr eləməsindən ürəklər gül kimi tikanla doludur. İbrahim Xəlil Xanın bağı xəzan oldu. Gülüstanının sərvə onun zəhərindən qurudu. İkinci Mehdiqulu xan təmiz münasibətli şəhəriyar idi. Camadul əvvəl 26-da. 1318-ci il, 08 sentyabr 1900-ci il.

Birinci türbədə altıncı məzar daşı. Türbədə altıncı məzar daşı Cavanşirlər nəslindən mərhum İbrahim Xanın oğlu Abbas bəy Şixəli oğluna aiddir. Kitabə ərəbdilli olub

nəsx xəttilə həkk olunmuşdur:

هو الباقي كل من عليها فان المرحوم المغفور
عباس بك بن شيخعلی أقا بن المرحوم ابراهيم خان ۱۲۰۶

Kitabənin tətcüməsi: "O (Allah) əbədidir. (Yer) üzündə olan hər kəs fanidir (ölümə məhkumdur) (Qurani-Kərim, 55/26). Mərhum, bağışlanmış Abbas Bəy ibn Şixəli ağa ibn mərhum İbrahim xan 1206". H. 1206=m.1791/92-ci il.

Birinci türbədə yeddinci məzar daşı. Türbədə VII məzar daşı Məhəmməd Qasım Ağanın oğlu Kərim Ağaya aiddir.

هذا مزار المرحوم المغفور كريم أقا
اولاد المرحوم محمد قاسيم أقا ۷ مرحوم ۱۳۲۵وفات نمود
وفدت علي الكريم بيغير زاد من الحسنات و القلب السميم
/ فهمل الذاد فتح كل شيين اذا كان الوفود علي كريم
... اي ير گنهاكار در رحمت پروادر خانه نعمت
شخص كريم دست تهی سوی در گاهت آذر اكه او نهاده تور ا بهر التي

Kitabənin tərcüməsi: Rəhmətlik Məhəmməd Qasım ağanın oğlu, günahları bağışlanmış, Allah inanan Kərim ağanın məzarıdır. Məhərrəmin 7-i 1325-ci ildə vəfat etmişdir. Allaha təslim oluram. Yaxşı işlərə səmimi qəlbə malik olmayanlar, əgər Allaha itaət etsələr hər şey əldə edə bilərlər. Ey, (İlahi) günahkara rəhmət qapısını aç! /Nemət süfrəsindən / Kərəmətli şəxs əli boş dərgahın qarşısındadır / Onu ki. o (özündən sonra) qoyub sənin əlində alət olacaqdır".

II Türbədə I məzar daşı. Türbədə kalliqrafik xəttlə yazılmış sənduqə tipli məzar daşı :
بسم الله سيد [I] حمد / اولادى / وليكم الله / سفقل.... / نبى / امام
موسى / كاظم شيخ در / ووش نصل قر/يشى بن / سيد حميد / ۱۲۴۰

Kitabənin tərcüməsi: "Allahın adı ilə/ Seyid Həmid övladı Vəliyullah Səfiqul... peyğəmbər /İmam Museyi Kazım/ Şeyx dərviş Qureyşi nəslı bin Seyid Həmid/1124".H.q. 1124=m.1712-ci il.

II Türbədə II məzar daşı. Türbədəki sənduqənin aşağı hissəsi qırıq olub, yan tərəfində nəbati və həndəsi ornamentləri ilə naxışlanmış və daş ümumi şəkildə əhəng kimi ovulub. Digər tərəfində uzun boğaz çəkmə təsvirləri işlənmişdir. Sənduqənin yuxarı hissəsindəki haşiyədə fars dillində süls elementli nəsx xəttlə İrənin XI əsrdə yaşamış görkəmli filosof Şairi Ömər Xəyyamın rübailərindən (رباعى شماره ۶۲) bir beyt kitabə həkk olunmuşdur:

ای مگ هزار خانه ویران کردی
در ملک و جود غارت جان کردی
هر گوهر قیمتی که امد بجهن
بردی بزیر خاک پنهان کردی

Kitabənin tərcüməsi:

Ey ölüm, sən minlərlə evi viran etdin.

Bədən mülkündə qarətə can etdin.

Dünyaya gələn hər qiymətli gövhəri,

Aldın, torpaq altında pünhan etdin.

Rübainin örijinal variantı aşağıdakı formadadır:

ای مرگ چه خانه‌ها که ویران کردی
در ملک بدن تو غارت جان کردی
هر گوهر قیمتی که آمد به وجود
آن را تو به زیر خاک پنهان کردی
Ey ölüm, hansı evləri dağıtdın
Vücudunuzun əmlakını qarət etdiniz
Yaranan hər qiymətli daşı
Sən onu torpağın altında gizlətdin
افسوس که سرمایه کف بیرون شد
از چنگ اجل بسی جگرها خون شد
کس نامد از آن جهان که تاملی پرسم
[کاحوال مسافر ان ان چون ش]

Kitabənin tərcüməsi:

Əfsus ki, həyat mənbəyi əldən getdi.
Əcəl çəngindən çoxlu ciyərlər qan oldu.
O dünyadan bir adam qayıtmadı ki, soruşam:
Dünyadan köçənlərin halı necə oldu!
افسوس که سرمایه ز کف بیرون شد
وز دست اجل بسی جگرها خون شد
کس نامد از آن جهان که پرسم از وی
کاحوال مسافران دنیا چون شد

Kitabənin tərcüməsi:

Vay (Əfsus ki), paytaxt yerdən çıxdı.
Son tarixin sonunda bir çox qaraciyər qanayırdı
Xahiş etdiyim dünyadan biri səs etdi
Dünyada nə qədər səyahətçi oldu

Əvvəlki rubaidən sonra oyma üsulu ilə növbəti kitabə həkk olunmuşdur:

خدا بیا مرزان موء من راکه فاتحه بخواند

Kitabənin tərcüməsi: İlahi, o mömini bağışla ki, Fatihə oxuyar.

Digər ərəbdilli kitabə:

عفو دنی خطینة حی و الرحمن الرحیم

Kitabənin tərcüməsi: Alçaq səhvləri bağışla, O canlıdır və mərhəmətli rəhimlidir!

Onu qeyd etmək lazımdır ki, II türbədə yerləşdirilən məzar daşlarının kitabəsinin tarixinə əsasən (h.q. 1124=m.1712-ci il) Pənahəli xandan (vəfat tarixi h.1176=m.1962/63-cü il) öncə rəhmətə gedən "Şeyx"ə aiddir. Ehtimal ki, I. məzar daşı Ağdamda yaşayan, dövrünün "Şeyx" kimi tanınan din xadiminə ehtiram göstərən Qarabağ xanları seyidin məzarı üzərində türbə inşa etmişdirlər. Digər bəhs etdiyimiz II. məzar daşı isə həm təsvirinə və həm də fars dilində həkk olunan zəngin kitabəsinə görə yüksək səviyyəli bir kişiyyə məxsus olduğu üçün "Şeyxin" uyudu-

ğ u türbədə dəfn edilmişdir. Lakin, bəhs etdiyimiz kitabələrin aqibəti acınacaqlı vəziyyətdədir. Təəssüf ki, Ağdam şəhəri 1993-cü ildə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş və Azərbaycan memarlığının incilərindən sayılan Ağdam "Cümə" məscidi ilə yanaşı, həm də, "İmarət" adlanan türbələr, yüzlərlə məzar daşları və tarixi əhəmiyyətli abidələrimiz 27 ildən artıq əsirdə qalmış və erməni təcavüzünün qurbanına çevrilmişdir.

Nəticə: Böyük Zəfərdən sonra 10 noyabr 2020-ci ildə Ermənistanın qol çəkdiyi üçtərəfli bəyanatda qeyd edilən Azərbaycan rayonlarının işğaldan azad edilməsi cədvəlinə uyğun olaraq, 20 noyabr 2020-ci ildə erməni silahlı birləşmələri Ağdam rayonunu tərk etdi. 20 noyabr 2020-ci ildə müzəffər Azərbaycan ordusu Ağdama daxil oldu və təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün zəruri tədbirlərin icrasına başlandı. Ağdam şəhərinin mərkəzində Azərbaycanın Dövlət Bayrağı ucaldıldı və Dövlət Himni səsləndirildi.

Qədim dövrdən bu günə qədər Azərbaycan ərzilərində məskunlaşan Azərbaycan türklərinin yazılı kitabələri mədəni və tarixi dəyəri olan zəngin tapıntılardan aydın olur ki, həmin yazılı miraslar bu və ya digər şəkildə bütün türk xalqlarının ulu əcdadlarına məxsusdur və hər kəsin qorulmalı olduğumuz əmanətlərdir. Məqsəd müqəddəs əmanətlərimizə sahib çıxmaq, 30 ilə yaxın erməni əsarəti altında qalan və günümüzə acınacaqlı formada gəlib çatan tarixi abidələrimizə və məzar daşlarımızın əlimizdə yazılı formada qalan kitabələri əsasında bərpa və konservasiyasına nail olmaqdır.

Yuxarıda sözü gedən orta əsrlərə aid Türk-Islam memarlığının nümunələri olan türbələr və məzar daşları Qarabağın zəngin tarixi abidələri sırasındadır. Buradakı abidələr dərindən öyrənilməli və təbliğ edilərək kompleks formada nəşr olunub geniş kütləyə çatdırılmalıdır. Bu abidələri əsaslı öyrənmək isə Azərbaycan tarixini, mədəniyyətini, memarlıq sənətinin milli üslubunu və eyni zamanda islam epiqrafikasını öyrənmək deməkdir.

Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev Ağdam səfəri zamanı ermənilərin vəhşiliyi nəticəsində dağıdılan İmarət kompleksinin və İmarət stadionunun bərpa olunacağını və stadionun adının "İmarət" olacağını bildirib: İmarət kompleksinin bərpası ilə əlaqədar artıq işlərə start verilib.

Ağdamda "İmarət" kompleksi, Qarabağ Xanlarının türbələri (öncəki və sonrakı vəziyyəti)

Mehdiqulu Xan Cavanşirin qızı Xurşid Banu Natavan Bəyim in məzarı (öncəki və sonrakı vəziyyəti)

Ədəbiyyat:

Azərbaycan tarixi (1996). (Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər) Bakı.

Ələsgərzadə, Əjdər (1947). Şuşa-Ağdam-Bərdə səfəri // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının 1945 il ekspedisiyaları, Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, s. 161-162

Əliyeva, Həbibə (2011). Azərbaycan tarixinin tanıtımında Milli Azərbaycan Tarixi Müzesinin rolü// Türk Cumhuriyyətlərinin Bağımsızlıqlarının 20. yildönemine ithaf edilən Türksöy Etkileri adlı jurnalı (Azərbaycan özel sayısı), 35. Sayı/2011-3, Ankara , s. 76-81

Əliyeva, H. Azərbaycan tarixinin tanıtımında Milli Azərbaycan Tarixi Müzesinin rolü// Türk Cumhuriyyətlərinin Bağımsızlıqlarının 20. yildönemine ithaf edilən TÜRKSOY Etkileri adlı jurnalı (Azərbaycan özel sayısı), 35. Sayı/2011-3, Ankara , 2011, səh. 76-81 Tofiq Mustafazadə. Qarabağ xanlığı. Bakı, "Sabah", 2009. – 333 səh. Hacıyeva Z. Qarabağ xanlığı: sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu. Bakı, "Təhsil", 2007. – 254 səh. Məmmədli B, Çingizoğlu Ə. Urmiya xanlığı. Bakı, "Mütərcim", 2013, 188 səh.

Неймат М.С. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. Том 1, Баку: Элм, 1991, 248 с.

Неймат М.С. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. Том 5, Баку: Элм и тахсил, 2011, 240 с.

QARABAĞ MADDİ-MƏDƏNİ İRSİMİZ

Dos.Dr. Lalə Məmmədova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Dos.Dr. Elfanə Qasımova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Nərminə Namazova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.226.

Xülasə

Qarabağ hər zaman özündə Azərbaycan mədəniyyətinə aid zəngin mədəni resursları cəmləşdirmişdir. Qarabağ ərazisi olduqca qədim tarixi, mədəniyyət və memarlıq abidələri, muzeylər, kitabxanalar, çox sayda türbə, mağara və kurqanlar, qəbirüstü abidələr, körpülərlə zəngin olmuşdur. Özünəməxsus zəngin irsə malik olan Qarabağ mədəniyyətinə qarşı düşmən tərəfindən böyük zərbələr olmuş, bir çox resurslarımız tamamilə məhv edilmişdir.

Qarabağ abidələrinin çoxu Azərbaycan memorial tikililərinin əsas hissəsini təşkil edir. Erməni işğalı zamanı nəyinki memarlıq abidələrimiz, muzey eksponatları, kitabxanalar, məscidlər, ictimai və yaşayış binaları vandalizmə məruz qaldı. Bununla belə, Azərbaycanın böyük mütəfəkkirlərinin heykəlləri belə məhv edilmişdir.

Qarabağda tarixi abidələrimizi məhv etməklə düşmən xalqımızın bu torpaqlarda mədəni kimliyini yox etmək istəyində olmuşdur. Bu gün Azərbaycan xalqı illərdir işğal altında qalmış öz əzəli torpaqlarını düşmən tapdağından azad edərək tarixi ədaləti bərpa edə bildi. Qarabağda yenidənqurma işləri, ağıllı kəndlərin yaradılması vaxtı ilə məcburi köçkün salınmış insanların öz əzəli torpaqlarında yaşayışının bərpası naminə aparılan əsaslı işlərdəndir. Bu gün Qarabağ irsinin qorunması, dağıdılmış maddi nümunələrin bərpası naminə bir çox işlər görülür.

Araşdırmalar da göstərir ki, Qarabağda yaşamış qədim insanlar böyük yaradıcılıq yolu keçmiş və mədəniyyət əsərləri yaratmışlar. Qədim tarixə malik Qarabağ mədəniyyəti özündə nəsil-dən-nəsilə ötürülmüş olan bədii təcərbəni əks etdirir. Bu özünü musiqidə, poeziyada, xalçaçılıqda, sənətkarlıq nümunələri və memarlıqda geniş şəkildə göstərir. Qarabağ öz unikallığına görə Azərbaycan mədəniyyətinin aparıcı hissəsidir.

Açar sözlər: maddi irs, mədəni irs, Qarabağ abidələri, Azərbaycan mədəniyyəti

Abstract

Karabakh has always concentrated rich cultural resources related to Azerbaijani culture. The territory of Karabakh is rich in quite ancient monuments of history, culture and architecture, museums, libraries, numerous tombs, caves and mounds,

tombstones, bridges. Against the Karabakh culture, which has a kind of rich heritage, great blows were inflicted by the enemy, many of our resources were completely destroyed.

Most of the Karabakh monuments are the main part of Azerbaijani memorial structures. During the Armenian occupation, not only our architectural monuments, museum exhibits, libraries, mosques, public and residential buildings were vandalized. At the same time, statues of great thinkers of Azerbaijan were also destroyed. By destroying our historical monuments in Karabakh, the enemy sought to destroy the cultural identity of our people in these lands. Today, the Azerbaijani people were able to restore historical justice by liberating their ancestral lands, which had been under occupation for many years, from enemy invasion. Reconstruction works in Karabakh are fundamental works carried out in the name of restoring the lives of internally displaced persons on their ancestral lands. Today, much is being done in the name of preserving the Karabakh heritage, restoring destroyed material samples. Studies also show that the ancient people who lived in Karabakh went through a long creative path and created works of culture. The Karabakh culture, which has an ancient history, reflects the artistic experience passed down from generation to generation. This is widely manifested in music, poetry, carpet weaving, examples of craftsmanship and architecture.

Key words: material heritage, cultural heritage, Karabakh monuments, Azerbaijani culture.

Bəşər sivilizasiyasının ilk meydana gəlmiş olan ərazilərindən biri də məhz Azərbaycanın gözəl guşələrindən olan Qarabağ ərazisidir. Burada aparılan araşdırmalar, Azıx mağarası, tapılmış olan əmək alətləri və bu kimi başqa dəlillər hələ paleolit dövründə burada ilkin insan məskənlərinin olmasının göstəricisidir. "Qazıntılar zamanı buradan ibtidai insanların həyat şəraitini həm də təxminən 1,5-2 milyon il bundan əvvəlki dövrdə Azərbaycanın fauna və florasını özündə əks etdirən zəngin maddi mədəniyyət qalıqları aşkar edilmişdir" (Göyüşov Rəşid 1993. s. 6.) Qarabağda bütün dövrlərə aid olan bir çox abidələr tarixçi, arxeoloqlar tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Belə maddi nümunələrə Azıx, Tağlar mağaraları, Babadərviş, Qaraköpəktəpə yaşayış yerləri, Xocalı kurqanlarını misal göstərmək olar. Məhz bu kimi abidələr Qarabağın qədim insanların yaşayış məskəni olmasının göstəricisidir. Qarabağda aparılan araşdırmalar göstərir ki, memarlıq abidələri yüksək bədii tərtibatla layihələnirdi. Qarabağ memarlıq abidələri arxitektura baxımından və estetik görkəmi ilə gözoxşayan olmuşdur. Memarlıqda həm çiy kərpic, həm də bişmiş kərpic, çay daşı və digər materiallardan istifadə edilərək bir çox tikililər inşa edilirdi. Qarabağ ərazisində yerləşən bir çox tikililər var idi ki, onlar məhz Azərbaycanın dahi şəxsiyyətlərinin adı ilə bağlı idi. Zərər görmüş belə tikililər sırasında dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun və Bülbülün ev muzeylərini, Xan qızı Xurşud Banu Natəvanın sarayı, Firudin bəy Köçərlinin evi, Mir Mövsüm Nəvvabın evi, böyük Qarabağ şairi Molla Pənah Vaqifin türbəsi darmadağın edilmişdir. Daşınması mümkün olan bir çox maddi nümunələrimizi, muzey eksponatlarımızı öz adlarına çıxarmağa çalışmışdırlar.

Tarixi memarlıq abidələri ilə zəngin olan Ağdam rayonunun ərazisi 1150 kvadrat kilometrə ehtat edir. Kəngərli kəndində XIV əsrə aid olan türbə, Ağdam şəhərində XIX əsrə aid memar Kərbəlayi Səfixan Qarabaği tərəfindən inşa edilmiş məscid,

Boyəhmədlidə dua edən insan şəklində olan daş heykəl buradakı tarixi-dini abidələrimizin zənginliyinə dəlalət edən sərvətlərimizdəndir.

44 günlük müharibə və mübarizədən sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev birinci xanım Mehriban Əliyeva ilə işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızdan Ağdamı və burada yerləşən Ağdam məscidini ziyarət etdi. Prezident Məkkədən gətirmiş olduğu "Qurani-Kərim"i Ağdam məscidinə bağışlayıb. Artıq Prezident İlham Əliyevin göstərişi ilə əzəli torpaqlarımız olan bu ərazilərdə yerləşən tarixi-dini abidələrimiz, o cümlədən məscidlər bərpa olunmaqdadır.

Kərbəlayı Səfixan Qarabaği kimi memarlar sayəsində "Qarabağ məscid memarlığı" kimi özünəməxsus üslub formalaşmışdır ki, bu üslub digərləri ilə fərqlənirdi. Ağdamda məşhur Çörək Muzeyinin yerləşdiyi dəyirman 19-cu əsrin sonlarında Məhəmməd Qarayev tərəfindən inşa edilmişdi. Ağdamda yerləşən maddi nümunələrimiz də vandalizmə məruz qalaraq yararsız vəziyyətə gəlmişdir. Mədəni kimliyimizin məhvi naminə xüsusi qəddarlıqla məhv etdikləri Qarabağ Hökmdar Qəbristanlığını nümunə göstərmək olar. "Qarabağın türk tarixinin düyün nöqtəsi olan Qarabağ Hökmdar Qəbristanlığı erməni vandalları tərəfindən işğal zamanı bilərəkdən məhv edilib, yeri şumlanaraq əkilib" (Fariz Xəlili 2021).

Şuşa paytaxt şəhərlərdən biri kimi Qarabağ xanlığının mərkəzi olmuşdur. Qarabağ xanının adına uyğun "Pənahabad" adlandırılan, mədəniyyət beşiyimiz- Şuşanın strateji baxımdan olduqca əlverişli yerdə yerləşməsi hər zaman böyük maraq kəsb etmişdir. 1992-ci ilin may ayında ermənilər tərəfindən işğal edilmiş Şuşa 2020-ci il noyabrın 8-də Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi, rəşadətli Ordumuz tərəfindən düşmən tapdağından azad edildi. Şuşanın tarixi-mədəniyyət memarlığının digər nümunələri kimi Yuxarı Gövhər ağa məscidi və Aşağı Gövhər ağa məscidi də erməni vandallarından xilas oldu. Prezident İlham Əliyevin göstərişi ilə Yuxarı Gövhər ağa məscidi və Aşağı Gövhər ağa məscidi bərpa olundu.

Şuşa xalqımızın qədim və zəngin mədəni irsə malik olmasını özündə tərənnüm edən unikal memarlıq abidələri və maddi nümunələrlə zəngin yerlərimizdən biridir. İşğala qədər şəhərdə 549 qədim bina, 9 məhəllə, 17 bulağ, 17 məscid, 3 türbə, 6 karvansara, 2 mədrəsə, 2 qəs, eləcə də qala divarları mövcud idi. Tarixi əhəmiyyətli tikililərlə yanaşı ictimai təyinatlı binalar da mövcud idi. Burada 25 məktəb, 20 səhiyyə müəssisəsi, 31 kitabxana, 8 mədəniyyət evi, 2 institut filialı, 4 texnikum, 7 uşaq bağçası, 5 istirahət parkı, 2 turist bazası, Azərbaycan Xalçası Dövlət Muzeyinin filialı, Şuşa Televiziyası, Şuşa Dövlət Dram Teatrı, Uşaq Sağlamlıq Məktəbi və Qafqazda yeganə Şərq musiqi alətləri istehsalı fabriki fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 7 may 2021-ci il tarixində verdiyi Sərəncamı ilə Şuşa şəhərinin bərpası, əvvəlki görkəminin və şöhrətinin qaytarılması, eləcə də Azərbaycanın çoxəsrlik mədəniyyətinin, memarlıq sənətinin incisi olaraq beynəlxalq aləmdə təbliğ edilməsi məqsədilə Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edildi.

Laçın ərazisində olan abidələrin bir çoxu Qafqaz Albaniyası dövründən qalmışdır. Bu dövrə aid olan bir çox məbədlər var idi. Digər tikili nümunələrindən Həməzə Sultan sarayını misal çəkmək olar ki, o Laçının Hüsülü kənd ərazisində yerləşir. Saray 1761-ci ildə tikilmişdir. Əvvəllər böyük bir kompleksi təşkil etsə də, kompleksdən yalnız bir saray binası qalmışdır. Bu tikili memarlıq və arxitektura baxımından dövrünün möhtəşəm tikintisi olmuşdur. Türbələrdən Laçının Ciciimli kəndi yaxınlığında yanaşı ucalmış iki türbə məşhurdur. Onlardan biri XII–XIII əsrlərə aid olduğu ehtimal

edilən - Məlik Əjdər türbəsidir. Digər türbəyə el arasında "Kar günbəz" deyərmişlər. Bu türbənin XVII əsrdə inşa edildiyi ehtimal olunur. Burada 1979-cu ildə böyük tarixi əhəmiyyət daşıyan eksponatlarla zəngin Laçın Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi fəaliyyətə başlamışdır. Muzeyin fondunda 10 mindən çox eksponat var idi. Muzeyin həyatında müxtəlif əsrlərə aid bədii daş nümunələri, qoç və at fiqurları, daş oymalar, kənd təsərrüfatı alətləri, nümayiş etdirilirdi.

Kəlbəcər rayonu öz istisu mineral ehtiyatı və "İstisu" müalicəvi sanatoriyası ilə dünyada tanınmışdır. İstisu sanatoriyası Kəlbəcərin silsilə dağ yamaclarında yerləşir. Bu mineral bulaqlar 1138-ci ildə zəlzələ zamanı yerin qabarması nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bura hər zaman həm istirahət, həm də müalicə mərkəzi kimi böyük maraq kəsb etmişdir.

Kəlbəcərdə tarix-diyarşünaslıq muzeyi fəaliyyət göstərirdi. Muzey 1982-ci ildə yaradılmışdır. Muzeydə 30 mindən çox eksponat nümayiş edilirdi. Muzeyin divarlarında daşdan düzəldilmiş fərqli naxışlar, heyvan fiqurları və bir çox məişət əşyalarının təsvirini görmək mümkün idi.

1950-ci ildən istifadəyə verilən Kəlbəcər şahmat klubunda fəaliyyət göstərirdi dövrlərdə çoxsaylı idman yarışları, tədbirlər keçirilmişdi. 1993-cü il, aprel ayında Kəlbəcər ermənilər tərəfindən işğal edildikdən sonra digər tkililər kimi şahmat məktəbinin binası da tamamilə dağıdılmışdı. 2020-ci il, 25 noyabrda Kəlbəcər erməni işğalından azad edildi.

Qarabağa aid olan maddi-mədəni irsimiz təkcə memarlıq abidələri ilə məhdudlaşmır. Burada olan dekorativ sənət əsərləri, nəsildən-nəsilə ilmə-ilmə ötürülən sənətkarlıq nümunələri, xalçaçılıq və bu kimi başqa bədii sənət inciləri hər zaman gözoxşayan olmuş və özündə milli mənəvi dəyərlərimizi, özünəməxsus motivləri ehtiva etmişdir. Belə sənət nümunələrinə xalçaçılığı misal çəkmək olar. "Bağçadagüllər xalçası", "Buynuz xalçası", "Bəhmənli xalçası", "Qarabağ xalçası", "Qasımuşağı xalçası", "Qoca xalçası", "Ləmbəran xalçası", "Muğan xalçası", "Lampa xalçası", "Malıbəyli xalçası", "Xanlıq xalçası", "Şabalıbuta xalçası" "Xantirmə xalçası", "Çələbi xalçası", və s. adlı xalça kompozisiyaları Qarabağ xalçaçılıq məktəbinə aid klassik nümunələrindəndir. Qarabağ xalçalarının nə qədər gözəl olmasının və bununla hər zaman diqqət mərkəzində qalmasının baris nümunəsi Avropa rəssamlarının öz tablolarında məhz bu xalça nümunələrinə geniş yer vermələridir. Ümimilikdə Azərbaycan və Qarabağ xalçalarının zəngin bədii tərtibatı, burada olan ornamental kompozisiya həlli hər kəsi valeh edirdi. Belə nümunələrə XV əsrə aid Hans Memlinq tərəfindən çəkilmiş "Məryəm körpəsi ilə", Qarabağ xalçaçılıq məktəbinə aid Zili xalçası olan "Dolça və güllərlə natürmort" kimi tabloları və s. misal çəkmək olar. Burada Qarabağ xalçaçılıq məktəbinə aid olan nümunələr diqqətdən kənar qalmır. Dünyanın bir çox muzeylərində bu gün Qarabağ xalçaları saxlanılmaqdadır.

Qarabağ xalçaları ən qədim ornamentlərlə tərtib edilirdi. Burada ornamental kompozisiyalı xalçalarla yanaşı həm də, süjetli xalçalar geniş yayılmışdı. Ornamental kompozisiya həlli ilə tərtib edilən xalça məmulatlarının da özünəməxsus semi-ontik mənalı var idi. Azərbaycanın milli ornamentini hesab edilən buta və digər nəbatı ornamentlər xalçalarımızı bəzəyirdi. Qarabağın mədəniyyətini əks etdirən muzeylərin eksponatlarını ermənilərin öz adlarına çıxaraq özünükləşdirilməsinə dair faktlar məlumdur ki, bunlardan biri "baxçağül" xalçasıdır. Bu xalça ermənilər tərəfindən öz adlarına çıxarılmasına baxmayaraq onun üzərində ananın övladına hədiyyə olunması ilə bağlı kiril əlifbası ilə yazılar var idi. Bu xalça nümunəsi

hərracdan alınaraq yenidən Azərbaycana qaytarılmışdır. Qarabağ xalçaları artıq öz rəngini Qarabağın füsunkar təbiətindən alacaq (Xalça 2013).

Bu gün qürur hissi ilə deyə bilərik ki, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında qəhrəman oğullarımız otuz ilə yaxın düşmən tapdağında qalmış, torpaqlarımızı işğaldan azad edərək, ərazi bütövlüyümüzü bərpa etməyə müvəffəq oldu. Beləliklə Qarabağın tacı, mədəniyyət beşiyimiz olan Şuşa şəhərinin işğalçılardan azad olduğu gün, qələbəmizin təntənəsi olaraq – “8 noyabr”, Zəfər Günü kimi tarixə düşdü.

şəkil 1. Üzeyir Hacıbəyovun Şuşadakı ev muzeyi

Şəkil 2. Bülbülün ev muzeyi

Şəkil 3. Xan qızı Xurşud Banu Natəvanın sarayı

Şəkil 4. Ağdamın cümə məscidi

Şəkil 5. Ağdam çörək muzeyi

Şəkil 6. Qarabağ xalçaçılıq məktəbinə aid Zili xalçası
Hans Memlingin "Still Life with a Jug with Flowers" əsərində

Ədəbiyyat:

Əliyarlı 1996

Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər (Prof. Süleyman Əliyarlının redaktəsilə). Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 872 s.

Göyüşov 1993

Göyüşov R. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 83 s.

Xalça 2013

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Milli Azərbaycan Tarix Muzeyi. Qarabağ xalçaları. Kataloq. Bakı: Ziya, 100 s.

Sərəncam 2020

Azərbaycan Respublikasında Zəfər Gününün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. <https://president.az/az/articles/view/48455>. 03.12.2020

Məmmədov 2022

Coşqun Məmmədov. Şuşa Azərbaycanın tarix və memarlıq abidəsidir // <https://science.gov.az/az/news/open/20088>. 03.03.2022

Mükərrəmoğlu 2020

M.Mükərrəmoğlu. Kəlbəcər tarixi abidələr diyarıdır. // 30.10.2020. xalqgazeti.com/az/news/65052

Ağaməmmədov 2015

Tahir Ağaməmmədov. Qarabağ xalçaları keçmişdən bu günə. // https://azertag.az/xeber/Qarabag_xalcalari_kechmisden_bu_gune-905874. 27.11.2015

Xəlilli 2021

Fəriz Xəlilli. Ağdamın Qaraağacı qəbristanlığı necə öyrənilməlidir? // <http://agsunews.az/index.php?lang=az§ionid=news&id=1298>. 18.05.2021

İsmayılova 2021

Aybəniz İsmayılova. Qarabağı qaytardıq, növbə Qarabağ xalçalarınındır... // <https://modern.az/az/news/278521/qarabagi-qaytardi-qovbe-qarabag-xalcalarinindir>. 18.02.2021

Sarıyeva 2020

İradə Sarıyeva. Ermənilər Şuşada ən çox mədəniyyət və tarixi abidələrə ziyan vurublar // <https://www.baki-xeber.com/siyaset/113815.html>. 23.12.2020.

MƏDƏNİYYƏTİMİZİ DÜNYAYA TANITDIRAN QARABAĞ İNCİLƏRİ

Pearls of Karabakh, Which Introduced our Culture to the World

Alleytar Əbilova
Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi

Xülasə

Hər bir xalqın soy kökünü dünyaya tanıtdıran onu varlığını sübut etdirən onun yurduudur. Hansı ki, əsrlər boyu ulu babalarından gələn inanclardan, ənənələrdən təsirlənərək, formalaşaraq həyatını sürdürmüşdür. Ən qədim və zəngin mədəniyyəti özündə ehtiva edən bir xalq olaraq Qafqazda məskunlaşmış bugünkü Azərbaycan dövlətinin qurucusu olmuşuq.

Qafqazın ən qədim insan yaşayış məskəni hesab edilən Azərbaycan həm də, vaxtilə burada mövcud olmuş ən qədim dövlətlərin yarandığı ərazi olmuşdur. Ölkəmizin tarixi, ictimai-siyasi, mədəni həyatında çox önəmli bir mövqe tutan Qarabağ isə füsunkar təbiət gözəlliklərindən təsirlənərək xalqımızın dili ilə desək Azərbaycanın mədəniyyət beşiyinə çevrilmişdir. Qarabağ xalq ədəbiyyatımızın əsas şeir, sənət mərkəzi hesab olunur. Azərbaycan ədəbiyyatına öz tövhəsini vermiş bir çox tanınmış şair və yazıçılar bu qədim torpaqlarda dünyaya göz açmışlar. Şairlərin topladığı ədəbi məclislər Məclisi-üns və Məclisi-Şüəra fəaliyyət göstərmişdir.

XIX əsr türk ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən olan Seyid Həməz Nigarı Qarabağda Zəngəzur mahalında dünyaya göz açmışdır. O, həm də öz dövrünün ən görkəmli təsəvvüf şairlərindən biri olmuşdur. Həməz Nigarı tanınmış təsəvvüf şairi kimi, şeirlərində öz dövründə cəmiyyətdə yaranan ictimai-siyasi nöqsanları və vətəni Qarabağa olan sevgisini də daima tərənnüm etmişdir.

XIX-XX əsrlər Azərbaycan cəmiyyətində formalaşan mühit əsasən dini-ictimai ideologiya ilə bağlı olmuşdur. Sufilik təriqətinin müxtəlif qolları yaranmağa başladı. Həmin dövrlərdə xüsusən Qarabağda sufiliyin bir qolu olan nəqşbəndlik daha geniş yayılmışdır. Həməz Nigarı da nəqşbəndlik təriqətinin nümayəndəsi olmuşdur. Nəqşibənd kəliməsinin anlamı fars dilində naxış çəkən, nəqş edən deməkdir. Təriqət yolçusu olan dərvişin gizli qəlbə işlədiyi, qəlbın üzərini naxışlarla bəzədiyi üçün təriqət bu adla adlandırılmışdır. Maraqlı bir faktır ki, hələ orta əsrlərdən xalı toxuma sənəti də İslamı təmsil edən sufilər tərəfindən təkmilləşdirilmişdir. Çunki bu təriqətin yolçuları gizlin naxışların dili ilə öz fikirlərini, düşüncələrini bugünkü günümüzə bir məktub kimi ötürmüşlər. Məhz ona görə də xalça haqqında danışanda mütəxəssislər xüsusilə vurğulayırlar ki, hər bir xalça bir kitaba bənzəyir hansı ki, özündə çox dərin duyğular, düşüncələr ehtiva edən naxışlardır. Qarabağın məşhur "Çələbi", "Malıbəyli", "Qasımuşağı" və digər xalçalarda İslamın bir qolu olan sufi inanclarına aid elementləri görmək mümkündür. Həm orta əsrlərdə və həm də sonrakı dövrlərdə sufi simvolları xalçalarımızın səthində öz əksini tapmışlar.

Açar sözlər: Qarabağ, Nigarı, ədəbi mühit, türk ədəbiyyatı, tarix, abidə, nəqşbəndlik, xalça.

Abstract

It is the homeland that introduces the ancestors of every nation to the world and proves its existence. It has been shaped and influenced by the beliefs and traditions of its ancestors over the centuries. As a nation with the oldest and richest culture, we have been the founder of today's Azerbaijani state in the Caucasus.

Considered the oldest human settlement in the Caucasus, Azerbaijan was also the birthplace of the oldest states that once existed here. Karabakh, which occupies a very important position in the historical, socio-political and cultural life of our country, has been influenced by its fascinating natural beauties and has become the cradle of Azerbaijani culture in the language of our people. Karabakh is considered to be the main center of poetry and art of our folk literature. Many famous poets and writers who contributed to Azerbaijani literature were born in this ancient land. The literary assemblies where the poets gathered were Majlis-i Üns and Majlis-Şuara.

Seyid Hamza Nigari, one of the most prominent representatives of 19th century Turkish literature, was born in Zangazur district of Karabakh. He was also one of the most prominent Sufi poets of his time. Hamza Nigari, a well-known Sufi poet, always praised the socio-political deficiencies of his time and his love for his hometown Karabakh in his poems.

The environment formed in the Azerbaijani society in the XIX-XX centuries was mainly connected with religious and social ideology. Various branches of the Sufi sect began to emerge. At that time, Naqshbandi, a branch of Sufism, was more widespread, especially in Karabakh. Hamza Nigari was also a representative of the Naqshbandi sect. The word Naqshband means pattern-maker in Persian. This name was given to the sect because the dervish, who is a member of the sect, works in a secret heart and adorns the heart with patterns. It is an interesting fact that the art of carpet weaving has been developed by Sufi representing Islam since the Middle Ages. Because the travelers of this sect have conveyed their thoughts and ideas as letters to the present day with the language of secret patterns. Therefore, while talking about the carpet, experts emphasize that each carpet is like a book containing patterns that contain deep feelings and thoughts. Elements of the Sufi faith, a branch of Islam, can be seen on the famous Karabakh carpets "Chalabi", "Malibeyli", "Gasimushagi" and others. Both in the Middle Ages and later, Sufi symbols were reflected on the surface of our carpets.

Key words: Karabakh, Nigari, literary environment, Turkish literature, history, monument, Naqshbandiyya, carpet.

Giriş. Hər bir xalqın soy kökünü dünyaya tanıtdıran, onu varlığını sübut etdirən onun yurduudur. Hansı ki, əsrlər boyu ulu babalarından gələn inanclardan, ənənələrdən təsirlənərək, formalaşaraq həyatını sürdürmüşdür. Ən qədim və zəngin mədəniyyəti özündə ehtiva edən bir xalq olaraq Qafqazda məskunlaşmış bugünkü Azərbaycan dövlətinin qurucusu olmuşuq.

Bu dövlət harada formalaşmış, hansı coğrafi əraziləri əhatə edib, mövcud olduğu dövrdə Qafqaz bölgəsində necə strateji əhəmiyyəti olub və bu kimi suallar da böyük maraq doğurur. Bu məqalədə xronoloji prinsiplərə əsaslanaraq bütün bu suallar cavablandırılacaq. İlk öncə onu qeyd etmək istərdim ki, Qafqazın ən qədim insan

məskəni hesab edilən Azərbaycan həm də, vaxtilə burada mövcud olmuş ən qədim dövlətlərin yarandığı ərazi olmuşdur. Vaxtilə burada müxtəlif idarəetmə sistemləri mövcud olmuşdur.

Ölkəmizin tarixi, ictimai-siyasi, mədəni həyatında çox önəmli bir mövqe tutan Qarabağ isə füsunkar təbiət gözəlliklərindən təsirlənərək xalqımızın dili ilə desək Azərbaycanın mədəniyyət beşiyinə çevrilmişdir.

Azərbaycanın cənub-qərb bölgəsini əhatə edən Qarabağ Kiçik Qafqaz dağları ilə əhatələnmiş olduqca strateji əhəmiyyət kəsb etmişdir. Qarabağın hansı coğrafi əraziləri əhatə etməsi bəzi tarixi mənbələrdə bu cür təsvir olunur. Vaxtilə bu ərazini əhatə edən Azərbaycan dövlətinin - Qarabağ xanlığının vəziri olmuş Mirzə Camal Cavanşir özünün "Qarabağ tarixi" (1847) əsərində bu məsələdən bəhs edərək yazırdı: "Qarabağ vilayətinin sərhədləri əsasən cənubdan Xudafərin körpüsündən Sınıq körpüyə qədər, (Azərbaycan və Gürcüstan sərhəddində yerləşən tarixi abidə XII əsr)şərqdən Kür çayı və onun Araz çayına birləşən hissəsi Cavad kəndi ərazisi, şimaldan Qarabağın Yelizavetpolla sərhəddi olan Kür çayı, qərbdən isə Küşbək, Salvatı və Ərikli adlanan uca Qarabağ dağlarıdır. Bu mənbədə Qarabağın bir tarixi vilayət kimi sərhədlərinin bölgüsü haqqında məlumata nəzər yetirərkən bir daha onun şahidi oluruq ki, bu bölgə həmişə əlverişli strateji əhəmiyyətə malik olmuşdur [virtualkarabakh.az].

"Qarabağ" ın Azərbaycanın konkret bir vilayətinin, bir bölgəsinin adı ilə formalaşması tarixi onun etimologiyasının daha elmi şəkildə izahına imkan verir. Çünki Azərbaycan dilində (həmçinin başqa türk dillərində) "qara" nın rəngdən başqa "sıx", "qalın", "böyük", "tünd" və başqa mənaları da vardır. Bu baxımdan "Qarabağ" "qara bağ", yəni "böyük bağ" "sıx bağ", "qalın bağ", "səfalı bağ" və s. mənalarını kəsb edir [virtualkarabakh.az].

Qarabağ termini ilk mənbələrdə hələ 1300 il bundan əvvəl (VII əsrdən) işlənmişdir [virtualkarabakh.az].

Coğrafi mövqeyinə görə həm dağlıq, həm də düzənlik ərazini əhatə edən Qarabağ ərazisində çoxlu sayda mağaralar, qədim şəhər tipli yaşayış məskənləri, qədim qalalar, qəbiristanlıqlar və s. aşkar olunmuşdur.

1968-ci ildə paleontoloq-alim Məmmədəli Hüseynov bu bölgədə böyük mağara aşkar etmişdir. Azıx mağarası adlanan bu tarixi məkanda tədqiqat işləri zamanı o 350000-400000 milyon il əvvəl mağarada yaşamış neandertal qadının alt çənə sümüyünü aşkar olunmuşdur. Qarabağda Fizuli şəhərinin yaxınlığında yerləşən Azıx mağarası həm də, Qafqazın ən qədim yaşayış məskəni hesab edilir [Muradov 2010:13].

Qarabağda yerləşən digər böyük mağara Tağlar mağarasıdır. Arxeoloqlar bu mağarada apardıqları tədqiqatlar zamanı müxtəlif dövrlərə aid çoxlu sayda maddi-mədəniyyət nümunələri tapmışlar.

Qarabağın Xocalı qəbiristanlığı arxeoloji abidəsindən üstündə Aşşur(Assurya) hökmdarı Adadnirariyaya aid mixi yazı olan əqiq muncuq tapılmışdır. Bu qədim maddi-mədəniyyət nümunələri bölgənin Yaxın Şərqlə də iqtisadi və mədəni əlaqələrinin yüksək səviyyədə olmasını təsdiq edir [virtualkarabakh.az].

Burada aşkar olunan maddi-mədəniyyət abidələri nəinki Qarabağın ümumilikdə Azərbaycan tarixinin ayrı-ayrı tarixi dövrlərinin tədqiq edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qafqazda ilk şəhər tipli yaşayış məskənlərindən biri Qarabağda yerləşən Üzrləktəpə ərazisi olmuşdur. Qazıntılar zamanı məlum olmuşdur ki, ha-

zırda hündürlüyü 6-7m olan Üzərliktəpədə təxminən eramızdan əvvəl V minilliyin sonunda 3,5m hündürlükdə yaşayış məskəni salmış sakinlər "hərəkər edən ocaq", yəni gildən düzəldilmiş və bir yerdən başqa yerə aparılması mümkün olan manqalvari kürəciklərdən də istifadə etmişlər [Muradov 2010:24].

Azərbaycanın dilbər güşəsi olan Qarabağ həm də xalq ədəbiyyatımızın əsas şeir, sənət mərkəzi hesab olunmuşdur. Qarabağ ədəbi mühiti Azərbaycan-türk mədəniyyətində, ədəbiyyatında ən aparıcı mərkəz olmuşdur və biz bunu bir çox faktların ilkinliyini, ilk başlanğıcını, bünövrəsi etibarilə Qarabağ ədəbi mühitiylə bağlı olduğunu müşahidə edirik.

Azərbaycan ədəbiyyatına öz dərin tövhələrini vermiş və müxtəlif dövrlərdə yaşamış görkəmli nümayəndələrdən Məsud Namidar (XIV əsr), Şeyx İbrahim ibn Məhəmməd Şəhabəddin Bərdəi (XV əsr), Yusif ibn Məhəmmədşahi Qarabaği (XVI-XVII əsrlər), XVI əsrdə yaşamış, Şah İsmayıl Xətai sarayının ən sevimli ustadı olmuş Aşıq Qurbani, Mirmöhşün Ləmbərani Asəf (XVIII əsr), Aşıq Əli (XVIII əsr), Aşıq Vələh (XVIII əsr), Ziyadi Qarabaği (XVIII əsr), Molla Pənah Vaqif (XVIII əsr) və digər ədiblərin adlarını vurğulamaq olar.

XVIII əsrdə Pənahabad şəhərinin - Şuşanın bünövrəsi qoyulduqdan sonra Qarabağ ədəbi mühiti Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitinin ən qaynar mərkəzinə çevrildi. Qarabağın tarixi salnamə şəhəri olan Şuşada ədəbi mühitin əsas inkişafı göstəricisi olan məclislər - Məclisi-üns və Məclisü-şüəranın əsası qoyuldu. Burada fəaliyyət göstərən Məclisi-üns poetik məclisinə xalqımızın görkəmli şairəsi Xurşud Banu Natəvan (1830-1897), Məclisi-fəramüşəna (unudulmuşlar-məclisi) isə görkəmli rəssam, şair Mirzə Möhsün Nəvvab başçılıq edirdi [virtualkarabakh.az].

Qarabağ ədəbi mühitində XVIII əsrdən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında ilk realist şeir janrının əsası qoyuldu. Azərbaycan ədəbiyyatında yeni milli şeir məktəbinin əsası XVIII əsrdə Qarabağda Molla Pənah Vaqif tərəfindən qoyulmuş və sonralar isə Qasım bəy Zakir tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Qarabağın təbiətindən ilhamlanaraq dildən-dilə əzbərlənərək söylənən digər maraqlı şeir janrı olan bayatılar da ilk burada yaranmışdır. Şifahi xalq ədəbiyyatının mühüm janrlarından olan bayatılar insan sevincinin, kədərinin, fikir və düşüncələrinin ən gözəl tərənnüm edən bir şeir forması kimi nəsil-dən-nəslə ötürülmüşdür.

XIX əsrdən Qarabağ ədəbiyyatı "qızıl dövrünə" qədəm qoymuşdur. Qarabağın mədəniyyət beşiyi olan Şuşa Qafqazın mədəniyyət mərkəzinə çevrildi. Şuşalı rəssam, şair, alim Mirmöhşün Nəvvabın tərtib etdiyi "Tərkireyi-Nəvvab" əsərində bu şəhərdə yaşamış 100-dək ədibin adı çəkilir. Böyük şairə Xurşudbanu Natəvan, Aşıq Pəri, "Qarabağnamələr" in müəllifləri olan tarixçi yazarlar Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Camal Cavanşir, Mirzə Mehdi Xəzani, Əhməd bəy Cavanşir və bir çox tanınmış ədiblər bu dövrlərdə yaşayıb yaratmışlar [virtualkarabakh.az].

Həmin dövrün ədəbi mühitində İslam dini və onun qollarından olan sufilik poeziyaya da öz təsirini göstərməyə başlamışdır. Bir sözlə desək, XIX-XX əsrlər Azərbaycan cəmiyyətində formalaşan mühit əsasən dini-ictimai ideologiya ilə bağlı olmuşdur. Dini məzhəblərdə o dövrün tanınmış mütəfəkkirləri Quran dərsləri ilə yanaşı, insanlarda dini əxlaqi düşüncələrin formalaşdırılmasında da mühüm rol oynamışlar.

İslam dininin əsas qollarından olan sufilik geniş yayılmağa başladı. Həmin dövrlərdə xüsusən Qarabağda sufiliyin bir qolu olan nəqşbəndlik daha geniş yayılmışdır.

Azərbaycanda İslam dini cərəyanlarının ilk yaranma mərkəzi Şirvan bölgəsi olsa da, vaxtilə Qarabağda da çox geniş yayılmış həmin dövrlərin ədəbi mühitinə

təsirini göstərmişdir. Belə bir muhitdə yaşayıb yaratmış ədiblərdən biri də XIX əsr türk ədəbiyyatının unudulmaz siması Seyid Mir Həməzə Nigarıdır. Həməzə Nigarı da nəqşbəndlik təriqətinin nümayəndəsi olmuşdur. Görkəmli mütəfəkkir Seyid Həməzə Nigarı 1805-ci ildə Qarabağın Zəngəzur mahalının Cimli kəndində dünyaya göz açmışdır. Ədibin keçdiyi həyat yolu Qarabağla yanaşı, Azərbaycan qədim şəhərlərindən olan Şəki, Kürdəmir, Türkiyənin Merzifon və Amasya vilayəti ilə sıx bağlı olmuşdur. "Nigarı" təxəllüsü ilə yazıb yaratmış şair öz dövrünün ictimai-siyasi hadisələrinin şahidi olmuş və əsərlərində öz düşüncələrini əks etdirmişdir. Tanınmış mütəfəkkir 15 oktyabr 1885-ci ildə Xarputda vəfat etmiş və öz vəsiyyətiylə Amasyaya gətirilərək Bəyazid Paşa məhəlləsində dəfn edilmişdir. Nigarının müridlərinin və əmisi oğlu Mir Həsən Əfəndinin yardımlarıyla onun üçün türbə, yanında da came tikilmişdir. "Şirvanlı camii" kimi tanınan bu camii bu gün də qalmaqdadır. Amasya vilayətini ikinci vətəni kimi sevən dahi müdrik Həməzə Nigarının ismi bu gün də böyük hörmətlə anılır [Bayram 2008: s. 28].

Azərbaycanın Şimal və Qərb bölgələrində, İsmayıl Şirvaninin ardıcılıları olan Nəqşibəndiyyə şeyxləri və müridləri fəaliyyətlərini gizlicə davam etdirmişlər. Nigarının təsiri də bir xoş səda kimi yüz il boyunca Anadoludan Azərbaycana gəlmiş və Nigarı şeirlərini hafizəsinə həkk edən Azərbaycan şeir, irfan aşıqları şairin görüşlərini dərinlən mənimsəmiş və onun ideya davamçılıqlarına çevrilmişlər.

Nigarı doğma yurdu Qarabağı öz şeirlərində tərənnüm edərkən belə qeyd etmişdir: "Qarabağ yalnız ələmin cənnəti deyil, müqəddəs bir məkandır. Elə bir məkan ki, orada sonsuz Vətən sevgisi və bu sevgi ilə yanaşı, bir Vətən həsrəti vardır". Çünki ömrünün böyük bir hissəsini Türkiyədə-Amasyada, Sivasda və başqa şəhərlərdə keçirmiş və doğma yurdu Qarabağa olan sonsuz sevgisini, məhəbbətini vətən həsrətli şeirlərində daima işıqlandırmışdır. Təriqət yolçusu kimi apardığı bu mübarizə əslində Azərbaycanın bir hissəsinin çar Rusiyası tərəfindən işğalına etiraz idi.

Bu gün də Azərbaycanın Qazax və Gürcüstanla həmsərhəd olan bölgələrində, eləcə də şairin "qara bağırm qanlı Qarabağımdır"deyə böyük saygı ilə anıldığı Qarabağın Füzuli, Kəlbəcər, Cəbrayıl və Laçın bölgəsinin əhalisi arasında Nigarı şeirləri yaşlı nəslin nümayəndələri arasında dildən-dilə dolaşmaqdadır. Nigarının şeirləri bu gün həyatda olan və bir zamanlar dədə-babalarından Ərzurumda yaşayan Nigarının şeirlərini, vəzlərini dinləyən yaşlı ərzurumluların dillərində də məhəbbətlə səslənir ki, bu da şairin getdiyi, var olduğu hər məclisdə, hər diyarda insanları öz şeirləri ilə müqəddəs ideya və amalları ilə sehlədiyinə sübutu kimi maraqlandırır.

Həməzə Nigarını türk ədəbiyyatında tanıtdıran ən böyük əsəri "Divannamə"sidir. Bununla yanaşı, məşhur "Nigarnamə", "Divani-türk", "Divani-farsi", "Mənaqib", "Çaynamə" və s. dini-əxlaqi dəyərləri təbliğ edən əsərləri təsəvvüf janrında yazılmışdır. Seyid Həməzə Nigarı əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi XIX əsrdə iki dildə iki Divan tərtib edən məşhur şairlərdəndir. O,eyni zamanda bu əsrdə Qafqaz, Azərbaycan və Şərqi Anadoluda ruslara qarşı mübarizə aparən nəqşibəndiyyə təriqətinin nüfuzlu şeyxlərindən biri kimi tanınmışdır. Bu görkəmli təsəvvüf şairinin ilk nəqşbəndlik təriqətinə qoşulmasında ilk müəllimləri Mahmud Əfəndi, Şikəst Abdulla və İsmayıl Şirvani mühüm rol oynamışlar. [Bayram 2008: s.50].

Dahi şairin yetişdirdiyi müridlərinin çoxu isə özü kimi şair olmuşlar. Bunlardan Ağə Rəhim Ağə Dilbazi, Şahnigar xanım Rəncur, Sədi Sani Qarabağı, Hacı Məcid Əfəndi, Hacı Mahmud Əfəndi Aslanbəyli, oğlu Siraci və Amasyada yaşamış bəzi qohumları da bu şairlər arasında yer alırlar. Həməzə Nigarı VII-VIII əsrlərdə başla-

yıb, XVI-XVII əsrlərdə müəyyən səbəblərlə zəifləyən və XIX əsrdə yenidən dirçələn təsəvvüf ənənəsini yaşadan və bunu çox gözəl bir şəkildə əks etdirən mütəfəkkir şairlərdəndir.

“Nəqşibənd” kəliməsinin anlamı fars dilində “naxış çəkən”, “nəqş edən” deməkdir. Təriqət yolçusu olan dərvişin gizli qəlbə işlədiyi, qəlbini üzərini naxışlarla bəzədiyi üçün təriqət bu adla adlandırılmışdır [Bayram 2008, s.15]

Maraqlı bir faktıdır ki, hələ orta əsrlərdən xalı toxuma sənəti də İslamı təmsil edən sufilər tərəfindən təkmilləşdirilmişdir. Çünki, bu təriqətin yolçuları gizlin naxışların dili ilə öz fikirlərini, düşüncələrini bugünkü günümüzdə bir məktub kimi ötürmüşlər. Məhz ona görə də xalça haqqında danışanda mütəxəssislər xüsusilə vurğulayırlar ki, hər bir xalça bir kitabə bənzəyir hansı ki, özündə çox dərin duyğular, düşüncələr ehtiva edən naxışlardır.

Şərq incəsənətində eləcə də, bizim incəsənətimizin bütün növləri (formaları) o dövrün insanların dünyagörüşünün əksi hesab olunur. Naxış təkcə bəzək elementi deyil, həm də ən dərin hissləri və emosiyaları daha güclü vurğulayan bir vasitə olmuşdur. Azərbaycanın ən qədim xalçaçılıq mərkəzlərindən olan Qarabağda toxunulan xalçalarda İslamın bir qolu olan sufi inanclarına aid elementləri görmək mümkündür. Sufilər sənətkarlıq sifarişləri ilə məşğul olan məntəqələrin yaradılmasında vacib rol oynayırdılar. Müxtəlif tarixi dövrlərdə İslam incəsənətində sufi-sənətkarlar öz inanclarından bəhrələnərək dərin dini-fəlsəfi məna kəsb edən naxış elementləri yaratmışlar. Bu da tarixi bir faktıdır ki, istər saray incəsənətində istərsə də, şəhər emalatxanalarında sufi-rəssamlar çalışmışlar.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda və digər Şərq ölkələrində fəaliyyət göstərən sufi məsləhət dərvişlərinin xirqə adlanan üst geyimləri də palazdan hazırlanırdı. Xirqələrin biçimləri və rəngləri dəyişik olsa da, hazırladıqları materiallar eyni idi. Dini ədəbiyyatda sufilər “pəlas-puş”, yəni “palaz geyimləri” adlanırlar. Orta əsr fars şairi Əbu Mənsur Məhəmməd Dəqiqi palazın ibadət geyimi olduğunu öz şeirində bir daha qeyd edir: “İbadət etmək üçün palazdan tikilmiş paltarım geydi, Axı insanlar səcdə geyimi ilə Allahla danışırlar” [Əliyeva 2019: 77].

Həm orta əsrlərdə və həm də sonrakı dövrlərdə sufi simvolları xalçalarımızın səthində öz əksini tapmışdır. Bir çox elmi mənbələrdə Qarabağda toxunmuş olan xalçaların bədii təhlilində sufilik elementləri haqqında məlumatlar qeyd edilmişdir. Bununla yanaşı həmin dövrlərin incəsənətində miniatür, musiqi və hətta naxışda, xalça sənətində konsentrik nizamlama yeni sakral məna kəsb edirdi.

Qədim Azərbaycan incəsənətində konsentrik simvolların olmasını tenqriçilikdə olan təkəllahlilik və yaxud da günəş sistemini simvolizə edirdi. Mərkəzi vurğulanmış dairələr Qobustan və Gəmiqaya abidələrində də aşkar olunmuşdur.

Tanınmış tədqiqatçılar Rəyza Tağıyeva və Tahir Bayramovun yazmış olduğu “Azərbaycan medalyonlu xalçalarında İslamın konsentrik simvolikası” adlı elmi məqalələrində qeyd olunur ki, konsentrik simvol elementləri İslam dininin ən yüksək inkişaf etmiş dövrünə- orta əsrlərə təsadüf edir. Sufi elementi olan konusvari model –universum orta əsr ənənəvi incəsənətinin bir çox sahələrində izlənilir [Tağıyeva və Bayramov 2010, s. 5-6].

Tanınmış tədqiqatçı Telman İbrahimovun Qarabağın məşhur xalçası olan “Çələbi” xalçası haqqında yazdığı elmi məqaləsində tarixi faktlara əsaslanaraq maraqlı məlumatlar vermişdir. Onun elmi məcmuəsində qeyd olunur ki, türk mənşəli Çələb terminini vaxtilə Qarabağda (Bərdə və Cəbrayıl bölgəsi) yaşamış tayfanın adı olmuş-

dur. Bir çox elmi mənbələrdə bu termin rütbə kimi yüksək statuslu şəxslərə verilmişdir. Bəzi mənbələrdə qeyd olunur ki, türk dünyasının ən tanınmış sufi şeyxlərindən Hüsəməddin Çələbi də bu soyadı daşımışdır.

Bununla yanaşı, Qarabağın ən məşhur xalça kompozisiyası olan “Çələbi” xalçalarında çələbi medalyonu kimi tanınan bu element “günəşin doğumu” və yaxud da “yüksələn günəşi” simvolizə edir.

XV əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi Qazım əl-Ənvərin təsəvvüf şeirində “çələbi” termini “aşiq” anlamında işlənmişdir. Sufilərin dini düşüncələrində isə “aşiq”, “Allahın sevgilisi olan Allaha aşıqdır” və bu terminin digər anlamı isə “Allah tərəfindən seçilmişdir” mənasını verir [İbrahimov 2021].

Uzun tarixi inkişaf mərhələsi keçirən Qarabağ tarixi, sənətkarlığı, ədəbi mühiti bu gün də geniş tədqiqat obyektinə çevrilməlidir. Çünki ulu babalarımızdan ötürülən tarix, mədəniyyət, şeir, sənət Azərbaycanın və eləcə də, Qarabağın mədəniyyətini dünyaya göstərən böyük bir aynadır. Və sonda məqaləmi dəhi şair Həməzə Nigarının “Çaynamə” məsnəvisindən bir beytlik şeirlə tamamlamaq istərdim.

Nə acəb dövlət imiş seyri-şikari-Qarabağ,

Nə gözəl nemət imiş söhbəti-yari-Qarabağ.

Rəşki-mişk ənbər imiş buyi-qubari-Qarabağ,

Abi-heyvan imiş ənhari-bukari-Qarabağ.

Ədəbiyyat:

Bayram 2008

Pərvanə Məstan qızı Bayram. Qarabağlı Mir Həməzə Seyid Nigarinin həyatı, yaradıcılığı və türkcə divanının poetik strukturu. (Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya). Bakı. 142 səh.

Tağiyeva və Bayramov 2010

Lətif Kərimov adına Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Muzeyi // Təsviri və dekorativ-tətbiqi sənət məsələləri (elmi toplusu) № 2-3 (4-5). Bakı.

Əliyeva 2019

Kubra Əliyeva. Azərbaycan Dekorativ-tətbiqi sənətinin müxtəlif sahələrinə aid seçilmiş məqalələr toplusu (I hissə). Bakı.

Muradov 2010

Vidadi Muradov. Azərbaycan xalçaları. Qarabağ qrupu. Bakı: Elm, 272 s.

virtualkarabakh.az

“Virtual Qarabağ” İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları Mərkəzi. Qarabağ ədəbiyyatı, Qarabağ tarixi, Qarabağ xalçaları. <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/25/41/qarabag-edebyyati.html>

İbrahimov 2021

Telman İbrahimov. Karabağ halısı “Çələbi”: Motiflərin tarixi, kökeni və sembolizmi // 11.06.2021 <https://kafkassam.com/karabag-halisi-celebi-motiflerin-tarihi-kokeni-ve-sembolizmi.html>

Nigari 2017

II Beynəlxalq Həməzə Nigari Simpoziumu Materialları (Hazırlayanlar: Dr. Fəriz Xəlilli, Dr. Metin Hakverdioğlu). 20-22.10.2014. Bakı-Qazax, Azərbaycan: 2017

XIX ƏSRİN AXIRI - XX ƏSRDƏ QARABAĞ-ŞUŞA MUĞAMIN MƏRKƏZİ KİMİ

Karabakh-Shusha as the Center of Maqam (Mugham) Music in the end of XIX century and XX century

Prof.Dr. Kübra Əliyeva

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu

doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.241.

Xülasə

Məlum olduğu kimi Qarabağ muğam musiqisinin mərkəzi kimi tanınır. XVIII əsrdə xanlıqlar dövründə Şuşa xanlığında yaranan musiqili bədii gecələr muğamın daha artıq şöhrətlənməsinə səbəb oldu. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının alimlərinin apardığı araşdırmalara görə XVIII əsrin axırı XIX əsrdə Şuşada xüsusi muğam məktəbi yarandığı, onunda başında xarat Qulu Məhəmədoğlunun məktəbi idi. Bu insan həm məşhur musiqişünas və eyni zamanda muğamın bilicisi idi. Muğam təkcə Şuşanın yox demək olar ki, bütün Qarabağın konservatoriyası hesab edilirdi. Hətta erməni musiqişünası özünün "Qafqaz musiqiçiləri" adlı kitabında yazırdı ki, Şuşa poeziya musiqi və mahnı janrları ilə məşhurlaşmış konservatoriya idi. O bu konservatoriyada Qafqazın hir yerinə hər fəsildə yeni-yeni mahnılar, yeni-yeni motivlər yayılırdı. Təkcə bu şəhərdə anadan olub yaşayıb və sonra Azərbaycanı dünyaya tanıdan onlarla bəlkədə saysız-hesabsız xanəndələr var idi. Onlara Sadıxcan, Əbdülbaqi Zülalov, Cabbar Qaryağdıoğlu, keçəçi oğlu Məhəmməd, Bala Məlikov, Məşhədicalı Əmirov, Qurbay Pirimov, İsalım Abdullayev, Seyid Şuşnski, Bülbül, Xan Şuşinski vəs adını qeyd etmək olar. Azərbaycanda opera sənətinin əsasını qoyan Üzeyir Hacıbəyov, Müslüm Maqamayev, Əfrasiyab Bədəlbəyli kimi məşhur bəstəkarlar burda yetişmişlər və Azərbaycanı dünyada tanıtmışlar.

Məqalədə ilk olaraq muğam sözünün tarixi kökləri, onun yarandığı ilk Manna və Midiyadakı kahin maq tayfalarının adı ilə əlaqəsi nəzərdən keçirilir. Çünki, bir çox alimlər, musiqiçilər muğam sözünün fars mənşəli atəşpərəst sözündən yarandığını söyləsərdə, əslində məqalədə bu musiqinin manna maqları ilə əlaqəli olduğu versiyasını nəzərinizə çatdırıram ki, əslində muğamın ilk adı Mannada zərdüştlük dövründə yarıb Manna maqlarının tanrıya uca səsə oxuduqları himn ilə əlaqədardır ki, onun da adı "Maqamdır". Bildiyiniz kimi dünyada olan türk xalqlarının əksəriyyəti bu musiqini "maqam" adlandırır. Məqalədə bunu sübuta yetirmək üçün müəllif arxeoloji materiallardan istinad kimi istifadə edir. Bundan əlavə cənub yəni indiki İran Azərbaycanı ilə Qarabağın çox sıx əlaqələri olmasını sübut edən bir çox faktlarda mövcutdur ki, bunlara cənubi Azərbaycanın Xorasan, Məşhəddə yaşayan, hətta şuşalılardan ikinci vətəni hesab edilən bir yer olmuşdur ki, Qarabağla, Xorasan, Təbriz və Ərdəbil arasında daim mədəni əlaqələrin olması şübhəsizdir. Məqalədə həmçinin Şuşa muğam ustaları haqqında qısaca məlumat verilir.

Açar sözlər: Maqam, Maq, Şuşa, Üzeyir Hacıbəyov, Qulu Məmmədov, Xarrat Qulu, Hacı Hüsü, Sadıxcan, Mirmovsüm Nəvvab.

Abstract

As it's known, Karabakh is famous as the center of mugham music. Musical and artistic parties, organized in Shusha khanate in XVIII century (the khanates period) made mugham more popular. According to the research conducted by the scientists of the Azerbaijan National Academy of Sciences, in period of the end of XVIII century- early XIX century, in Shusha a special mugham school, headed by Gulu Mahammadoglu was established. This man was both a famous musicologist and a connoisseur of mugham.

Shusha was considered to be the the center of mugham art and conservatory not only of Azerbaijan, but of all Karabakh. Even the Armenian musicologist in his book "Caucasian Musicians" admitted that Shusha was a cultural center famous for its poetry, music and song genres. In this place new songs and new motives were created and later spread all over the Caucasus. In this city countless singers and musicians were born and grew up, who later introduced Azerbaijan to the world.

Among them Sadikhjan, Abdulbaghi Zulalov, Jabbar Qaryagdioglu, Kechachi oglu Mohammad, Bala Malikov, Mashhadijamal Amirov, Gurban Pirimov, Islam Abdullayev, Seyid Shushinski, Bulbul, Khan Shushinsky and many others should be mentioned particularly. Famous composers who laid the foundation of opera in Azerbaijan, such as Uzeyir Hajibeyov, Muslim Magomayev, Afrasiyab Badalbeyli, also grew up in Shusha and introduced Azerbaijan to the world.

In the article first of all the historical roots of the word "mugham" are studied, its connection with the name of the first Mannea and the Magh tribes in Media is considered. It should be noted, that although many scholars and musicians say that the word "mugham" is derived from the Persian word, in fact, in the article I bring to your attention the version that this music is associated with Mannea mags, and in fact, the first name of mugham is originated from Zoroastrianism. It is connected with the hymn sung by the Mannea Mags to the God, and called "Magam".

As you know, most of the Turkic peoples in the world call this music "maqam". In order to prove this fact in the article, the author uses archeological materials as a reference. In addition, there are many facts that prove that the Southern, i.e. present-day Iran, had very close contacts with Azerbaijan, including Karabakh. The habitants of Shusha put roots in cities in Southern Azerbaijanis, such as Khorasan, Mashhad, and these places became the second homeland of the people of Shusha. So, there is no doubt that they had close cultural contacts with Karabakh, Khorasan, Tebriz and Ardebil. In the article brief information about Shusha mugham masters is given also.

Key words: Magam, Mag, Shusha, Uzeyir Hajibeyov, Gulu Mammadov, Kharrat Gulu, Hadji Husu, Sadikhjan, Mirmovsum Navvab.

Hazırda Dünyanın bir çox ölkələrində müharibə gedir. Rusiya – Ukrayna müharibəsi bütün Dünyanın diqqət mərkəzindədir. Dünyanın mütərəqqi qüvvələri hər zaman müharibələrin ələhinə olmuşdur. Bu müharibələr bəşər cəmiyyəti yaranandan başlamış və bu günə kimi davam edir. Təbii ki, müharibənin səbəbləri olmuşdur. Hər zaman bu müharibələri törədən qüvvətli imperiyalar olmuşlar. Onlar zaman-zaman daha zəif, lakin nisbətən zəngin ölkələrin ərazisini zəbt edib, ölkənin varına-yoxuna sahib olur və o ölkənin əhalisini yer üzündən silməyə çalışırlar, başqa sözlə soyqırı-

ma səbəb olurlar. Sonra onların mədəniyyətindən bəhrələnir və öz adlarına çıxırlar. Belə müharibələr Azərbaycan yaranan gündən bu günə kimi davam edir.

Eradan əvvəl III min illiyin sonlarından Manna, Midiya, Atropatena və Albaniya kimi dövlətlərimiz, zaman-zaman Assuriyalılar, Urartu, Əhəməni, Sasani kimi dövlətlərlə apardığı müharibələrdə öz torpaqlarını itirmiş, orta əsrlərdə Səlcuqlar, Monqollar, Atabəylər, IX əsrdən başlayaraq ruslar ölkəmizin ərazisini parçalayaraq öz hakimliklərini burada sürmüşlər. Bu günə qədər Azərbaycan ikiyə bölünüb. Hələ də ölkəmizin parçalanmış torpaqları Dağıstan, İran, Gürcüstanın ərazisinə qatılaraq Azərbaycanın coğrafiyasını kiçildilərək bu günkü halına salmışlar. Təbii ki, bütün Azərbaycan dövlətinin möhkəmlənməsində Şirvanşahlar, Albaniya dövləti, Səfəvilər müharibələr aparmış və az çox torpaqlarımızı azad etməyə nail olmuşlar. Azərbaycanın yerləşdiyi Cənubi Qafqazın təbiəti, zəngin təbii sərvəti, mineral suları yenə də zaman-zaman xarici işğalçılar tərəfindən zəbt edilmişdir. Bu baxımdan Qarabağ gözqamaşdırıcı, qiymətli bir ərazi kimi hər zaman Ruslar və onların özləri ilə gətirdikləri "Hay" tayfalarının zəbtinə məruz qalmışdır. Təbii ki, tarixçilərimiz bütün bu başımıza gələn müharibələri, qətiyyətləri öz əsərlərində əks etmişdilər. XXI əsrdə Azərbaycan xalqının öz torpaqlarını Rus və Haylardan geri almaq şansını görmək bizə nəsisib oldu. 2020-ci ilin sentyabrın 27-dən başlayıb 44 gün davam edən II Qarabağ müharibəsi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev cənablarının düzgün siyasi kursun nəticəsində, şücayyətli Azərbaycan ordusunun sayəsində, 30 il işğal altında qalaraq xarabalığa çevrilən torpaqlarımızı geri alaraq, qələbə sevincini Azərbaycana xalqına yaşatdılar.

Bu gün Qarabağ artıq bizimdir deyər bilərik. Ölkə prezidentimizin bir-birindən fərqli layihələri əsasında minalanmış torpaqlarda qaçqınların yaşaması üçün geniş miqyaslı yenidənqurma işləri görülür. 2021-ci il mayın 7-də Prezident İlham Əliyev Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında sərəncam imzalayıb. Sevindirici haldır ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının sərəncamı ilə 2022-ci ildə Şuşa şəhərinin 270 illik yubileyi qeyd olunacaq.

Şuşanın xanlıqlar dövründə ən məşhur mədəniyyət və sənətkarlıq mərkəzi olması hamıya məlumdur. Şuşanın əhalisi məhz sənətkarlığına görə məşhur idilər. Muğam burda xüsusi rol oynayırdı. Ona görə də bir o birisindən soruşanda ki, haralısan Şuşalı öz adını çəkməklə bərabər, məşğul olduğu sənətin adını da deməli idi. Adətən cavab qısa olurdu: "Şuşalıyam" və ya "Qalalıyam". Bunlar eyni mənəni daşıyırdı.

- Deməli, müğənnisən?

- Yox.

- Onda tar çalırısan?

- Yox.

- Eh sənənin haran Şuşalı oldu?!

Bu ehtimalı Sergey Yesenin də təkrar edir. Şuşa musiqisini dərinədən sevən Serqey Yesenin yazırdı: "əgər o oxumursa deməli o Şuşalı deyil".

Deməli Şuşada yaşayanların 95 fəzi ən məşhur sənətkarlardan idilər. Şuşa yaranan gündən məşhurlaşaraq sənət adamlarının toplaşdığı bir məkan olmuşdur. Şuşa klassik ustalar, sənətkarlar şəhəri hesab edilirdi. Burada hər zaman sənətə böyük hörmətlə yanaşırdılar. Şuşada sənətin sirləri ustadan sağirdə, əldən ələ keçir və bu şəhərdə həmin qədim ənənəyə müqəddəs bir şey kimi yanaşırdılar. Şuşada deyirdilər filankəs filankəsin sağirdidir.

Şuşada xalq ifaçılarından danışmazdan əvvəl Şuşanı və onun müğənnilərini məşhur edən musiqinin termin kimi lüğəti mənasını və bu musiqinin yaranmasının tarixi kökləri haqqında qısacada olsa öz mülahizələrimizi sizlərə çatdırmaq istəyirik.

“Muğam” və yaxudda “muğan” sözü əslində fars sözü olub, od alovla əlaqədardır mənası “atəşpərəst” deməkdir. Tarixdən məlumdur ki, Azərbaycanın ilk dövlətlərindən olan Manna dövlətində sonralar isə Midiyada yerli tayfalar o cümlədən Luli və kutilər hazırki İran Kürdüstanı ərazisində yaşayırdılar. Lulibeylər bu ərazinin cənub-qərbində, Kutilər isə şimal hissədə yerləşmişdilər. Şərqdə isə kassitlər yaşayırdılar. Məhz bu etnoslar, kuti, kassit, lulibey və maq tayfaları türk dilli qədim Azərbaycan etnosunu təşkil edirdilər (2).

Muğam əslində Azərbaycanın qədim dövlətlərindən biri olan Mannada yaranıb Maq tayfalarının tenqriyə oxuduqları ilahi bir himn idi. O özündə böyük bir elmifəlsəfi, astronomik, dini və poetik obrazları birləşdirərək xeyir və şərin mübarizəsini əks etdirən mənə daşıyırdı. Zərdüştçülük bayramlarında, o cümlədən baharın gəlişi münasibəti ilə maqlar tərəfindən hündür səslə oxunurdu. Həmin maq himni əsrlər boyu xalq arasında yayılaraq məhz Azərbaycanda, ən çox isə Qarabağda, XVIII əsrdə isə Şuşada özünə məskən salmışdı (3, səh. 145-160).

Beləliklə vaxtilə bu musiqinin yəni, bu himnin adının maqlara aid olması şərtsiz şübhəsizdir. Əslində bu musiqinin adı “Maqam”dır. Yəni “maqların mahnısı”. Məlumdur ki, bu günə qədər bir çox türkdilli dövlətlərdə bu musiqi “maqam” adlanır. Bir çox Azərbaycan və İran alimləri isbat etməyə çalışırlar ki, məhz Azərbaycanlılar yəni biz atəşpərəstik və həmdə zərdüştçiliyi atəşpərəstliklə əlaqələndirirlər. Lakin əslində bütün bu yersiz araşdırmalar həqiqətin üzərini ört basdır etmək üçündür. Öz mülahizələrimizi sübut etmək üçün arxeoloji qazıntılardan əldə edilən artefaktlara müraciət edək. Biz azərbaycanlılar zərdüştçülük dünyagörüşünü o cümlədən onun mərasimlərinin daşıyıcısıyıq. Bu günə qədər zərdüştçülüyə aid olan baharın gəlişinə aid mərasimləri qoruyub saxlamışıq. Bu mərasimlərdə mütləq od fenomeni mövcuddur. Lakin o qışdan çıxan insanların bahara keçməsi üçün təmizləyici bir maqiya kimi istifadə olunur. Buna aid yüzlərcə şeir, atalar sözləri, xalq deyimləri mövcuddur. O ki qaldı Zərdüşt peyğəmbərə O, heç zaman atəşə sitayiş etməmişdir. Bu baxımdan Xanlar rayonunda miladdan öncə II minilliyə aid tapılan 6 ədəd keramik qabların üzərində olan sujetlərin mənalılarının açılışı və eyni zamanda onların məhz duru məhlulun istifadəsi üçün nəzərdə tutulan, formaları zərdüştçülüyn Azərbaycanı aid olduğunu və maqik əşya kimi məhz müqəddəs səməni içkisinin istifadəsi üçün nəzərdə tutulduğunu sübut yetirir.

Астрономические поклонились неосенным свет

Рисунок 1: Астрологический сюжет, отражающий день равноденствия – начала весны и праздник Норуз.

Рисунок 2: Образцы астрономических сюжетов в керамике, обнаруженных в Ереване, Азербайджане, И.И. Гусевым в 1970-е годы. Иллюстрация из книги И.И. Гусев, «История Востока».

Bunun üçün 1936-39-cu illərdə Göygöl Xanlar rayonunun Gillikdağ ərazisində kurqandan çıxarılan keramik qablara diqqət yetirmək kifayətdir. İstər o zamanki, arxeoloqlar E.A.Resler, Y.İ.Qumler (4. səh.80) və yaxud da M.A.Hüseynovanın araşdırmalarında bu sujetlər "ovçuluq" adı ilə əlaqələndirirlər (5. səh.77).

Əslində maqiq mənə daşıyan bu qablar ilaxır çərşəmbədə səhər tezdən çaydan su gətirilib, böyük mis qablarda ocaqda hazırlanan maye halında olan şirin çox dadlı və açıq qəhvəyi rəngində olan "səməni" içkisi üçün hazırlanan qablardır. Üzərindəki təsvirlər isə ov səhnəsindən çox uzaq olub, qrafik formalı ön görünüşlü sağ və sol əlində astronomik cihazı kosmik qoç təsvirinə tərəf istiqamətləndirən çox gümanki, Zərdüşt peyğəmbərin prototopidir. O günəşin qoç bürcünə keçəcəyini və astronomik baharın gəlişindən xəbər veriməklə bərabər, baharın simvolu kimi ağac təsvirini də, göstərməyi özünə borc bilir. Faktiki olaraq, simvolik formada qrafik cizgilərlə çəkilən həmin rəsmlər məhz baharın gəlişini yəni bizcə yeni ilin, farsca desək isə novruzun gəlişini bildirir. Həqiqətən Maqam musiqisini ifa edən iki qadın təsvirlərini özündə əks etdirən, çox maraqlı bir kilim nümunəsi Rudenko tərəfindən Altaydan tapılmışdır. Şəxsən mən Qarabağlı olduğum və səməni içkisinin hazırlanma prosesini gördüyüm üçün söyləyə bilərəm ki, bu gün tamamilə onun hazırlanma qaydalarını unudan azərbaycanlılar səməni dekorativ element kimi cücərdir və sonrada zibilliyə atılır. Zərdüştçülük və həmin maqam və səməni içkisi ilə əlaqədar olan başqa bir artefaktı nəzərinizə çatdırmaq yerinə düşər.

Məlum olduğu kimi 1947-49-cu illərdə Dağlıq Altayda Leninqrad arxelogiya institutunun professoru S. Rudenkonun başçılığı ilə apardığı kurqan qazıntılarının birindən əldə edilən üzərində yan görünüşlü iki qadın təsviri olan kilim nümunəsi bunu sübuta yetirir. Təbii ki Rudenko bu qadınların atəş qarşısında ayin keçirtmək ideyasını irəli sürür. Əslində isə bizə görə qarşıdakı qadın çox güman ki, kraliça olub, baharın gəlməsi münasibəti ilə maqam oxuyur. Arxadakı nisbətən sadə geyimli və alçaqboylu kahin qadın, yəni maq isə eynilə maqam oxuyur. Onların mahnı oxuduqlarını göstərən əlamət çənələrinin sinəyə yapışmasıdır. Rudenkoya görə qarşıda olan kraliça əlində gül tutmuşdur. Bizcə isə, onun əlində qədəhə bənzər içərisində səməni içkisi olan badə vardır. Arxadakı qadın isə kahinlərdən biri olaraq

əlində əllə toxunmuş qırmızı bağı saxlayıb ki, mərasim bitəndən sonra əlindəki bağı zərdüççülüyün simvolu kimi xanımın belinə bağlasın. Zərdüççülüyün yəni günəşin simvolu olan qırmızı bağlar bu günə qədər Azərbaycanda gənc gəlinlərin belinə bağlanır. Bu gün Azərbaycanda səməni halvası deyilən şrinnyat hazırlanır. Bu hamıya bəllidir. Lakin, səməninin məhz maye halında olmasını göstərən fakt Kilikdağdan tapılan qablardır. Həmin qablar maye halında olan səməni üçün nəzərdə tutulub, həm bardaq, həm də kasa şəkillidir. Bəyəm bu fakt sizi inandırır ki, o qablar məhz maye üçündür. Midiyadan tapılan V əsrə aid xalçada da öndə duran qadının əlində tutduğu qab maye halında olan səməni içkisi içmək üçün nəzərdə tutulub.

Beləliklə Şuşa sakinləri üçün sənət əhli, istedad sahibi olmaq vacib şərt sayılırdı.

Şuşa Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin məşhur şəhərlərindən biridir. Şəhərin əsası XVIII əsrdə Pənahəli xan tərəfindən köhnə monqollar tərəfindən dağıdılmış Şuşa şəhərinin yerində qoyulmuşdur. Xanlıqlar dövründə yaranan bu şəhər təkcə öz memarlıq simasına, şəhəri əhatə edən möhtəşəm qala divarlarına görə deyil, həmçinin həddən artıq zəngin və istedadlı insanların yaşadığı bir şəhər muğam mərkəzi kimidə məşhur idi. Şəhər yüksək meyarlı sənət əsərləri, o cümlədən bəzəkli ipək parçalar və öz gözəlliyi ilə göz qamaşdıran xalçaları ilə də məşhur idi.

Şuşada məqamı yəni, muğamı xanəndələr oxuyurdular. Onlara Cabbar Qaryağdı oğlu, Seyid Şuşinski, Keçəçi oğlu Məhəmməd və başqaları kimi şəxslər aiddirlər.

Şuşa şəhərində xanəndəlik incəsənətinin yüksəliş dövrü XIX əsrin ikinci yarsına aiddir. Bu zaman Şuşada xüsusi musiqi məktəbləri açıldı. Az bir zaman sonra bu məktəblər Şamaxı və Bakıda da açılır. Lakin ən məşhuru Şuşa məktəbi idi. Azərbaycanın məşhur alim və şairi Səməd Vurğun demişdir ki, Azərbaycanın ən məşhur xanəndələri və musiqiçiləri Şuşada doğulmuşdular. Əbəs yerə klassiklərimiz Şuşanı musiqi və poeziyasının beşiyi hesab etməmişlər (8, səh. 11).

Şuşa Avropanın ən məşhur şəhərlərində olduğu kimi eyni zamanda teatr və opera sənətinə də inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan digər xanlıqların baş şəhərlərindən fərqli olaraq burada teatr və orada çalışan istedadlı aktyorlar var idi. Bu teatırda təkcə Azərbaycan ədəbiyyatından götürülən mövzular deyil, həmçinin Avropanın məşhur yazıçı və dramaturqlarının, o cümlədən Şeksprin "Otello" və digər əsərləri də tamaşaya qoyulurdu. 1890-cı ildə Şuşada yeni musiqili səhnəcik göstərilir ki, bu da özündə Əlişir Nəvainin "Fərhad və Şirin" əsərini əks etdirirdi. 1897-ci ildə Azərbaycanın məşhur yazıçısı Əbdülrəhimbəy Haqverdiyevin ssenarisi əsasında Fizulinin "Leyli və Məcnun" əsərindən götürülmüş "Məcnun Leylinin qəbri üstündə" musiqili teatr variantı səhnəyə qoyulur. Hər iki tamaşada Məcnun və Fərhad rollarını Cabbar Qaryağdı ifa edirdi. Bu zaman Şuşada yaşayan 13 yaşlı Üzeyir Hacıbəyov bu tamaşaların musiqisindən bəhrələnmək böyüyəndən sonra ilk opera musiqisinin əsasını qoyur. Üzeyir Hacıbəyovun yaşadığı mühüt əsrlər boyu yaranmış milli muğam mühiti idi. Məhz ona görə də onun sonradan yaradılan əsərlərində muğam birinci yerdə dururdu. Bəstəkar, muğam ilə opera sənətinin sintezini yüksək formada yarada bilmişdir. Təbiiki Üzeyir Hacıbəyov ilk musiqi təhsilini Şuşada almışdır, lakin sonralar yəni XX əsrdə O öz musiqi təhsilini Peterburqda davam etmişdirki, orada təhsil haqqını XX əsrin əvvəllərində Bakıda böyük bir mətbəə qurmuş, Orucov qardaşlarının elektirk mətbəəsinin sahiblərindən biri, yəni məqalənin müəllifinin ana babası olan Abuzər Orucov ödəmişdir. Məlum olduğu kimi Üzeyir Hacıbəyov sonralar yaratdığı operaların partaturaları da Orucov qardaşlarının mətbəəsində çap olunmuşdur. Şuşa mühitinin yetirməsi olan Üzeyir

Hacıbəyov XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bir-birinin ardınca "Leyli və Məcnun", "Rüstəm və Zöhrab", "Əsli və Kərəm", "Arşın mal alan", "O olmasın bu olsun" və "Ər və Arvad" operetallarını yazır. Lakin ona Azərbaycanda və dünya daha çox şöhrət gətirən "Kor oğlu" operası olur. Mütləq qeyd etmək lazımdır ki, Üzeyir Hacıbəyovun məhz Şuşa mühitində böyüməsi ona yuxarıda adları çəkilən opera və musiqili komediyalarının yaradılmasında mühüm rol oynamışdır (7, səh. 9).

Bütün bu tamaşalarda iştirak edənlər təbiiki Şuşanın məşhur xanəndələri idilər.

Üzeyir bəy haqqında maraqlı bir tarixi faktı da nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm. Üzeyir Hacıbəyovun atası Əbdülhüseyn Hacıbəyov Xan qızı Xurşudbanu Natavanın şəxsi katibi idi. Yazılı məlumatlardan aydın olur ki, bəstəkarın babası isə Xurşudbanu Natavanla süd bacı-qardaş imişlər.

Azərbaycan musiqisini gözəl bilən V.S. Vinqradov yazırdı: "Şuşa lap çoxdan musiqi məktəbi kimi bütün Zaqafkaziya məşhurdur. O xalq musiqi istedadlarının tükənməyən mənbəyidir. Şuşa musiqiçiləri Azərbaycan musiqisinin tarixini yaradıb təkcə öz vətənlərində deyil Şərqi müxtəlif ölkələrində də yaydılar" (7, səh. 9).

V.D. Karqanov isə yazırdı ki, Şuşa poeziyanın, musiqi və mahnıların əvəzsiz vətənidir. O bütün Zaqafkaziyanın konservatoriyası kimi Qafqazı hər mövsüm yeni mahnılar və motivlər ilə təmin edir (12, səh. 28).

Şuşada muğam sənətinin inkişafında ayrı-ayrı şəxslərin, o cümlədən Xarrat Qulu Məhərrəm oğlunun böyük əməyi olmuşdur. Məhz o Şuşada ilk musiqi məktəbini açmışdır. Həmin bu məktəbdə məşhur xanəndələr yetişdi. Onlardan Hacı Hüsi, Məşədi İsa, Dəli İsmayıl, Şahnaz Abbas (Bülbülcan), Keştazlı Həşim, Keçəci oğlu Məhəmməd, Cabbar Qaryağdı oğlu və məşhur tarzən Sadıxcanı göstərmək olar. Xarrat Qulu məşhur musiqişünas və muğamın bilicisi idi. O, öz yanına gəncləri yığır və onlara muğam öyrədirdi. Məlum olduğu kimi məhərrəm ayı Şuşada xüsusi təntənə ilə keçirdi. Üç ay ondan qabaq hazırlıq gedirdi. O zaman məhərrəm ayında məscidlər bu münasibətlə çox bahalı xalçalarla döşənirdi. Aşura günü hamı məscidə gedirdi. Xarrat Qulu öz tələbələri ilə aşura vaxtı dini mərasim keçirirdi. O qədər dini mətam mərasimi o qədər yüksək səviyyədə keçirilirdi ki, bütün Şuşa ora tökülüb gəlirdi. Rusiyanın məşhur rəssamı Verşagin həmin bu mətam mərasimini özünün əsərlərindən birində əks etdirmişdir. Qarabağda, o cümlədən Şuşada yaşayan insanlar bu mərasimləri unutmamışlar. Cabbar Qaryağdı onun haqqında danışanda deyirdi, Xarrat Qulunun oxuduğu dəzgahlar incə təmiz səsinə heç kəsdə görmək mümkün deyildi. Uşaqılıqda Xarrat Qulunun məktəbində təhsil almış Bülbül deyirdi ki, o vaxtı xanəndələri nəyinki toy və yas mərasimlərində oxuyurdular, onlar oxuyanlar dəstəsi yaradıb, bayatı şirazla başlayıb muğam oxuyurdular və bir-bir, növbə-növbə biri başlayıb, digəri davam edirdi. Əgər məclis seyğahı-zalbuldan başlayırdısa, digər xanəndə "manəndi muxalif" oxuyur, üçüncü adam "hasar", "dördüncü "zabul", sonda gələn isə isə "şur" oxuyurdu. Onsan sonra gələn "şur-şahnaz", "dügah", "şikəstə", dördüncü "hicaz", "araq", yada ki "sərəng" oxuyurdu. Beləliklə də, məşhur oxuyanlar bu dəzgahları eyni ilə toylarda da oxuyurdular (13. Səh.) Şuşanın məşhur xanəndələri Hacı Hüsi, Dəli İsmayıl, Məşədi İsa, Şahnaz Abbas, Abdubaqi (Bülbülcan), Keştazlı Qasım, Keçəci oğlu Məhəmməd, Cabbar Qaryağdıoğlu, tarzən Sadıxcan hamısı Xarrat Qulunun tələbələri idi (14, səh. 15).

1883-ci ildə Xarrat Qulu rəhmətə gedəndən sonra Şuşada kor Xəlif yeni musiqi məktəbi açdı. O, öz yetirmələrinə həm muğam öyrədirdi, həm də tar və kamaçada çalmağı da öyrədirdi. Laik bu məktəb öz ömrünü tez başa vurdu. Bundan sonra

musiqi məclislərinin rəhbəri Mirmövsüm Nəvvab (1833-1918) odlu. Mir Mövsüm Nəvvab tək musiqişünas deyildi. O, alim, şair, rəssam, kalliqraf, kimyaçı, riyaziyyatçı, qravyor və hipnozun da bilicisi idi. Onun Azərbaycanın məşhur muğam musiqisinin tətqiq edərək, "Vizuhul-əqram" adlı muğamın kitab yazmışdır ki, bu kitab bütün muğamları ayıraraq cədvəl şəklində şərh edilirdi. Nəvvab Şuşada Hacı Hüsü ilə birlikdə musiqi mərkəzi yaratdı. Mərkəzin adı "xanəndələr" məclisi oldu.

Nəvvabdan sonra Şuşada bu işi davam etdirən Molla İbrahim oldu. Molla İbrahim böyük bir nəsl muğam oxuyan nəsl yetişdirdi. Bu mühtədə yetişən və sonra məşhurlaşan iki şəxsin adını çəkmək lazımdır ki, onlarda Şuşada doğulub boyabaşa çatmışdılar. Onlardan biri Estrada musiqisinin karifeylərindən biri olan Rəşid Behbidov, digəri isə opera musiqisinin ifaçılarından biri Bülbül olmuşdur. Tarixdən məlumdur ki, Şuşa "konservatoriyalarını" bitirən Bülbül, 1927- 1931 ci illər arasında dörd il Milanın Laskala teatrında iştirak edib, İtaliyanın müğənniləri ilə tanış olmuşdur (11, səh. 160-165).

Bundan əlavə, Azərbaycanın çox məşhur bəstəkarlarından Zülfüqar Hacıbəyov, Əşrəf Abbasov, Süleyman Ələsgərov Şuşada anadan olub, Şuşa mühitinin təsiri ilə öz həyatlarını da musiqi sənətinə həsr etmişdilər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Şuşa muğam mərkəzi olmuşdur ki, burada da Cabbar Qaryağdıoğlu, Seyid Şuşinsqi, Keçəçi oğlu Məhəmməd və başqalarının adını çəkmək olar. Şuşa şəhərində xanəndəlik sənətinin yüksəlişi XIX əsrin ikinci yarısında daha da geniş yayılmışdır.

Mahmud ağanın musiqi dərnəyində tək Azərbaycandan deyil, Tiflis və İrəndən də gələrdilər. Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Bülbülcan, Sətdar, Sadıxcan, Cabbar Qaryağdı və Mahmudağanın konsertlərində çıxış edirdilər.

Beləliklə klassik Şuşa muğam məktəbinin təsiri nəticəsində XIX əsrin ortalarında bir çox şəhərlərdə, o cümlədən şamaxı, Bakıda xanəndəlik məktəbi açıldı. Əlbəttə, Şuşa Azərbaycanda ilk maqam (muğam) məktəbin mərkəzi kimi, sonradan multikultural mühitə malik Azərbaycan respublikasının ərazisində yayılaraq, bu günə qədər gəlib çatmışdır. 2008-cu il dekabrın 27-də Bakıda, dənizkənarı Milli parkda Beynəlxalq Muğam Mərkəzinin açılışı olmuşdur.

Heydər Əliyev Fondunun milli mənəvi dəyərlərimizin qorunması və dünyada geniş təbliği ilə bağlı reallaşdırdığı möhtəşəm layihələr sırasında xüsusi əhəmiyyəti olan bu mərkəzin inşası fondun prezidenti, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, Milli Məclisin deputatı Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilmişdir. Belə bir mədəniyyət ocağının tikilməsi, muğamın daha da inkişaf etdirilməsi və təbliği üçün görkəmli xanəndələrin, muğam bilicilərinin iştirakı ilə "dəyirmi masa" keçirilmiş və Bakıda Beynəlxalq Muğam Mərkəzinin yaradılması qərara alınmışdı. Bundan sonra 2005-ci il aprelin 6-da Prezident İlham Əliyev Bakıda Beynəlxalq Muğam Mərkəzinin yaradılması haqqında sərəncam imzalamışdı. Beləliklə, xalqımızın qədim mədəni irsinin ölməz nümunəsi, Azərbaycan musiqisinin zəngin fəlsəfi təməl üzərində təşəkkül tapmasında əvəzsiz rol oynayan muğama möhtəşəm abidə ucaldılması istiqamətində ciddi addım atılmışdır. Azərbaycan muğamının bəşər mədəniyyətinin nadir inciləri ilə bir sırada YUNESKO-nun Dünya irs siyahısına daxil edilməsi isə bütövlükdə onun nə dərəcədə bənzərsiz sənət növü olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Üzeyir Hacıbəyov

Sadixcanın ansamblı. Sağdan sola: kamançaçı Bağda Gül oğlu Ata, Sadixcan, xanəndə Bülbülcan, nağaraçı Hüseynbala, dəfçi Vaso Kikalaşvili (Tiflis 1878 il)

Seyid Şuşinsqi

XarratQulu

Hacı Hüsü.

Sadıxcan

Mirmövsüm Nəvvab

Azərbaycan Beynəlxalq Muğam mərkəzi

Ədəbiyyat:

1. Kubra Əliyeva. "Lətif Kərimov: həyat və yaradıcılığı". Bakı. "Aspoliqraf", 2007, 248 səh.
2. Qeybullayev Q. "Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən". Bakı, 1994
3. Kubra Əliyeva "Azərbaycan Dekorativ Sənətinin müxtəlif sahələrinə aid seçilmiş məqalələr toplusu". Bakı-Ecoprint-2019.
4. Гуммель Я. И. Памятники древности в окрестностях Киликдага. / «Известия Азербайджанского Филиала АН СССР», № 2, 1941.
5. Гусейнова М. А. «Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа XIV IX вв. до н.э.».
6. Алиева К. «Новая интерпретация сюжетов некоторых керамических сосудов эпохи ранней бронзы из Киликдага». Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Milli Azərbaycan Tarix Muzeyi. Bakı, 2010. səh. 168 171.
7. Виноградов В. Узеир Гаджибеков и азербайджанская музыка. М, 1938, с. 9.
8. Səməd Vurğun "Xurşud banu Natavan". "Pravda" 1940. 23may.
9. Корошенко А. Наблюдения над восточной музыкой «этнографическое обозрение» М. 1898. №1. с7.
10. Рауф Е. Музыка Кавказа. Журн. «Шахбал» (Станбул_ 1912. №59. С210
11. А. Исазаде-Музыкальная культура Карабаха в сборнике «Карабах очерки истории и культуры. Çaşıoğlu 2004. (стр 160-165).
12. Карганов. В. Кавказская музыка. Тифлис, 1908.
13. Бюль- Бюль. О наших хананде и песнях (рукопис). Архив. Института архитектура и наук и искусство Академия наук. Аз. СССР. Инв №67.
14. Ф Шушинский. Народные певцы и музыканты Азербайджана. Издательство «советский композитор», 1979.

ПЕРСПЕКТИВЫ СОЗДАНИЯ В ШУШЕ ДОМА-МУЗЕЯ ДЖАББАРА ГАРЬЯГДЫОГЛУ ДЛЯ РАЗВИТИЯ МУЗЫКАЛЬНОГО ТУРИЗМА

Şuşada Cabbar Qaryağdıoğlunun Ev Muzeyinin yaradılmasının musiqi turizminin inkişafı üçün perspektivləri

Prospects of creating of the House-Museum of Jabbar Qaryagdioglu in Shusha for the development of musical tourism

Назмин Джафарова

Отдел информации аппарата Президиума НАНА

доктор философии по искусствоведению

doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.252.

Аннотация

В статье повествуется об особом месте города Шуша в культурной жизни республики, а также о необходимости создания здесь новых музыкальных музеев. Говоря о перспективах создания Дома-музея Джаббара Гарьягдыоглу, который займет важное место в развитии культурно-познавательного и в особенности музыкального туризма, автор представляет первичную концепцию экспозиции указанного музея, которая может быть использована в будущем.

Ключевые слова: культура, музыка, туризм, Шуша, Джаббар Гарьягдыоглу.

Xülasə

Məqalədə Şuşa şəhərinin respublikanın mədəni həyatındakı xüsusi yerindən söhbət açılır və burada yaradılacaq yeni muzeylər sırasında musiqi profilli muzeylərin əhəmiyyətindən bəhs edilir. Tarixi-mədəni (dərkətmə) turizmin, xüsusilə də musiqi turizminin inkişafında əhəmiyyətli rol oynaya biləcək Cabbar Qaryağdıoğlunun Ev Muzeyinin yaradılması perspektivlərindən danışan müəllif sözügedən muzeyin ekspozisiyasının gələcəkdə istifadə olunə biləcək ilkin konsepsiyasını təqdim edir.

Açar sözlər: mədəniyyət, musiqi, turizm, Şuşa, Cabbar Qaryağdıoğlu.

Abstract

The article tells about the special place of the city of Shusha in the cultural life of the republic, as well as the importance of creating new music museums here. Speaking about the prospects of creating the House-Museum of Jabbar Qaryagdioglu, which will take an important place in the development of cultural and educational, especially musical tourism, the author presents the primary concept of the exposition of the said museum, which can be used in the future.

Keywords: culture, music, tourism, Shusha, Jabbar Qaryagdioglu.

*Если кто-то не умеет петь,
значит, он не шуминец
Сергей Есенин (Сафарова, 2020: 3)*

Наряду с созданием необходимой инфраструктуры, на освобожденных в 2020 году от оккупации территориях начались работы по восстановлению культурного и археологического наследия, поврежденных и разрушенных памятников, музеев, библиотек и других очагов культуры. Помимо этого, в регионе будут созданы отвечающие современным требованиям музеи, выставочные салоны и прочие культурные учреждения. Если учесть сложившуюся после войны обстановку и предвзятое отношение ряда стран к Азербайджану, у нас есть одна цель: разоблачить распространяемые армянской стороной стереотипы, искажения, ложь и донести до международного сообщества правдивую информацию. Музеи, которые являются весомой частью культурно-просветительного (познавательного) туризма, играют в этом деле незаменимую роль. Говоря о перспективах культурно-просветительного туризма, специалисты подчеркивают его исключительное место в социальном и экономическом развитии отдельных стран и целых регионов. Ученые отмечают, что развитие данного вида туризма с позиции региона создает широкие возможности для увеличения налоговых поступлений, улучшения благосостояния и здоровья граждан, возрождения культуры малых народностей, смягчения воздействия на природу, рационализации землепользования, развития сопряженных отраслей, поддержки особо охраняемых территорий, улучшения имиджа региона, подъема местной экономики за счет вовлечения обслуживающих отраслей. С позиции этнической общности он ведет к обеспечению занятости, поддержке малообеспеченного и социально незащищенного населения, увеличению средств на содержание жилищного фонда, расширению рынков сбыта сельскохозяйственной продукции, организации культурно-досуговой работы в селе, развитию интеллектуального потенциала народа, усилению гордости местного населения за свою культуру и повышению качества жизни населения. Для хозяйствующего субъекта, предоставляющего услуги этнотуризма, культурный туризм создает возможности для получения дополнительного дохода, расширения производства и его диверсификации, а также способствует увеличению спроса на этнопродукцию и этнотуристические услуги. И, наконец, посещающие местность туристы получают знания о жизни самобытных народов, увеличивается разнообразие форм их досуга (Старкова, Доржиева, Комарова, 2018: 97).

Одним из видов культурного тематического туризма является музыкальный туризм. В различных уголках мира организовываются музыкальные фестивали, концерты и прочие мероприятия, которые способствуют развитию данного вида туризма. И в Азербайджане подобные инициативы получили широкое распространение. Из международных музыкальных мероприятий можно перечислить Габалинский музыкальный фестиваль, международные музыкальные фестивали «Мир мугама», «Шелковый путь», Узеира Гаджибекова, Мстислава Ростроповича и т.д. (Musiqi festivalları, URL). Вполне естественно, что туристы, приезжающие на эти мероприятия, интересуются местными достопримечательностями, посещают музеи и прочие культурные учреждения.

«В мире существует несколько городов, каждый камень, каждая крепость, вся аура которых пропитаны музыкой. Это такие города, как Вена в Австрии, Неаполь в Италии, а также Шуша в Карабахе», – отмечает заведующая Отделом «История и теория азербайджанской музыки» Института архитектуры и искусств НАНА, заслуженный деятель искусств и науки, академик Земфира Сафарова (Səfərova, URL). Поэтому в различные годы в колыбели азербайджанской музыки – городе Шуша были созданы различные музеи музыкального профиля. В настоящее время дан старт работам по их восстановлению и возрождению. Известно, что, наряду с другими мероприятиями, в ближайшем будущем здесь планируется проводить международные музыкальные фестивали, один из которых – фестиваль «Хары Бюльбюль» уже прошел в мае прошлого года. Учитывая это, восстановление существующих музеев и организация новых в соответствии с требованиями современного музейного дела и с применением новейших технологий приобретает особую актуальность.

Здесь нужно сказать еще об одном моменте. Отмечая необходимость в применении в музейном деле новых, в том числе цифровых технологий, исследователи в то же время подчеркивают, что эти средства не преобладают над музейными предметами. Новые технологии должны лишь способствовать освоению и всестороннему изучению предмета или памятника, а не заменять их: «Оставаясь на принципах сохранения культурных ценностей, сбережения исторического наследия, формирования нравственных общечеловеческих идеалов, воспитания любви и уважения к отцам нашим, передачи памяти от них грядущим поколениям, музей выступает во множестве и многоликости своих проявлений. Взаимосвязь, взаимообусловленность, взаимодополнение, комплексное взаимодействие хранилища социальной памяти, собора лиц, храма и форума, школы и университета, научно-исследовательского института и производственной мастерской, библиотеки и архива, театра и клуба, памятника культуры и, наконец, учреждения. Все это вместе взятое и есть музей, который хранит память предков и передает опыт поколений, направляет свою деятельность на созидание, совершенствование человеческого общества, формирует его историческое сознание, выполняя свою образовательную миссию. Музей в любой социополитической парадигме, в любом глобальном процессе призван находить свою индивидуальность, сохранять основную задачу сохранения социальной памяти и достойно выполнять свою образовательную миссию. Если это будет основополагающим в подготовке музейных кадров, мы сохраним музей как социальный институт. Если бездумно вовлечемся в общий поток глобальных вызовов современности, мы можем получить контору по оказанию услуг и утратить само понятие музей» (Решетников, 2015: 256).

В то же время, по мнению музееведов, в период возрастания интереса к просветительской деятельности музеев и музейной педагогике в реальном музейном пространстве широко применяются рекреационные технологии: «Мощное развитие индустрии мирового туризма определило основные векторы использования музейных ресурсов. В рамках туристской деятельности музей чаще всего является частью экскурсионной (или шире – культурной) программы, и время пребывания в нем ограничено. Из выделяемых специалистами пяти направлений образовательной деятельности музея (информирование, обучение, общение, удовлетворение потребности в творчестве и

рекреационная деятельность) в сфере туризма наиболее интенсивно развиваются два: информирование и отдых» (Сапанжа, 2010: 104).

Одним из музеев, который мы хотели бы видеть в Шуше, является Дом-музей Джаббара Гарьягдыоглу – выдающегося ханенде и педагога, обладателя широчайшего диапазона голоса, создателя мугамного стиля в Азербайджане. В экспозиции должны найти свое отражение все этапы жизни и многогранного творчества певца. Естественно, наряду со стендами и витринами, и в этом музее для показа фото-, фоно- и видеоматериалов должны быть установлены различные средства мультимедиа, 3 D-макеты, голограммные экраны и т.п.

Как и во всех предыдущих проектах, считаем обязательным создание данного музея в соответствии с современными стандартами. Будет нелишним еще раз отметить, что создавать в XXI веке учреждения наподобие классических музеев XIX века нельзя. Однако в музеях, опирающихся на технологические достижения и принципы динамичности, обязательно должен найти свое отражение неповторимый колорит Азербайджана и Востока в целом. Применение в деятельности музеев мультимедийных технологий создаст широкие возможности для демонстрации динамичных и интерактивных программ и выставок как в регионах республики, так и за пределами страны, а также сыграет значительную роль в скором появлении виртуального музея. В мире есть и следующая практика: вначале создается виртуальный, а после появления соответствующего здания организовывается традиционный музей. В обоих случаях применение мультимедийных технологий обязательно (Сәфərova, 2021: 108).

В соответствии с принципом историзма, в экспозиции первым делом должна быть представлена панорама культурной и, в частности, музыкальной жизни города Шуша. В разделе должны найти свое отражение такие вопросы, как деятельность музыкальных меджлисов, которые начали образовываться в XIX веке в различных городах и сыграли ведущую роль в развитии мугамного искусства Азербайджана (в Шемахе – Махмудом Агой, в Шуше – Харратом Гулу Мухаммедоглу, Мир Мохсун Наввабом, Гаджи Гуси, Хуршидбану Натаван, в Баку – Мешади Мелик Мансуром), творчество выдающегося тариста Садыгджана, учениками которого были такие известные исполнители, как Мешади Зейнал, Мешади Джамиль Амиров, Ширин Ахундов, Гурбан Пиримов и другие, жизнь и деятельность известных ханенде и т.д.

В монографии академика Земфиры Сафаровой «Шуша – цитадель азербайджанской музыки», которая может стать замечательным путеводителем в деле создания музея, приводятся многочисленные воспоминания, подробно повествуется о творчестве соратников Гарьягдыоглу, театральных постановках, которые организовывались в конце XIX века в Шуше по инициативе Абдурагим бека Ахвердиева, и последующем развитии театрального искусства в Азербайджане, «Восточных концертах» и «Восточных вечерах», проходивших в Шуше, Баку и других городах под руководством Ахвердиева, записи голосов азербайджанских ханенде на граммафонные валы в начале XX века, представляется подробная панорама культурной жизни Карабахского региона и города Шуша в частности: «В целом в Карабахе во второй половине XIX века, и особенно в Шуше, искусство ханенде и сазенде было очень развито. По сравнению с другими азербайджанскими городами, в Шуше было больше

музыкантов, исполнителей, певцов и таристов. Шуша того времени, будучи колыбелью нашей музыки и ее центром, дала толчок развитию азербайджанской музыки» (Сафарова, 2020: 145).

В разделах музея должны экспонироваться материалы о таких событиях, как первые выступления Джаббара Гарьягдыоглу в Шуше, признание его таланта видными ханенде того периода, известность и всенародная любовь, выступления на религиозных меджлисах вместе с братьями, участие в театральных постановках, на «Восточных концертах» в Шуше, а затем в Баку, и т.п., а также размещены различные композиции, транслируемые ресурсами мультимедиа. Необходимо отметить, что Джаббар Гарьягдыоглу является также одним из первых оперных исполнителей Азербайджана. В 1897 году в Шуше во время подготовленной под руководством Абдуррагим бека Ахвердиева музыкальной сцены «Меджнун на могиле Лейли» Джаббар Гарьягдыоглу сыграл роль Меджнуна. Позже Узеир Гаджибейли так писал о первой опере Востока: «Несмотря на то, что работу над оперой «Лейли и Меджнун» я начал в 1907 году, сама идея пришла ко мне гораздо раньше, примерно в период между 1897-1898 годами. Тогда мне было еще тринадцать лет, и в моей родной Шуше в исполнении актеров-любителей я увидел сцену «Меджнун на могиле Лейли»...». А в 1911 году Джаббар Гарьягдыоглу исполнил роль Фархада на первой постановке оперы «Фархад и Ширин» в Театре братьев Никитиных в Баку (Vahid, 2011: 7).

В начале XX века Джаббар Гарьягдыоглу, создавший мугамное трио сперва вместе с таристом Мирзой Фараджем Рзаоглу и исполнителем кяманчи Демирчи Гулу, а немного позже – второе трио вместе с таристом Гурбаном Пиримовым и кяманчистом Сашей Оганезашвили, снискал славу не только в Азербайджане, но и во всем Южном Кавказе, странах Средней Азии и Ближнего Востока. Он знал наизусть около 500 народных песен, больше 300 из которых записал на фоновалики. Есть много песен, слова и музыку к которым сочинил сам певец. Среди них можно назвать такие, как «Ириванда хал галмады», «Ня бахырсан яны-яны», «Бу гялян яра бязяр», «Гарабагда бир дянсян», «Галада ятмыш идим», «Тифлисин йоллары», «Бюльбюллер охур», «Ери, дам устя ери», «Нахчыванын гяеиндян ашайдым» и другие. Не имея музыкального образования и не зная нот, ханенде спас свои песни от забвения путем записи на фоновалы. В 1906 году первым, кто записал свой голос на валик в Риге, был именно Джаббар Гарьягдыоглу (Səfərova, URL).

В 1906-1915 гг. голоса известных ханенде Востока были записаны на граммофонные валики акционерными компаниями «Граммфон», «Спорт-рекорд», «Экстрафон» и др. По их приглашению Джаббар Гарьягдыоглу вместе с таристом Гурбаном Пиримовым и кяманчистом Сашей Оганезашвили посетил Москву, Киев и Варшаву, где были выпущены граммофонные валы. Значение этих валов в истории нашей музыки переоценить невозможно. Эти фирмы также выпустили каталоги граммофонных валов в виде отдельной брошюры, в которой указаны названия исполненных мугамов и теснифов, их номера в каталоге. На первой странице каталога, под фотографией Гарьягдыоглу написано: «Известный ханенде Джаббар Гарьягдыоглу Шушалы». Трио Джаббара Гарьягдыоглу снискало на Востоке большую славу. Афрасияб Бадалбейли называл его «величественным оркестром», а видный русский музыковед В.Ви-

ноградов сравнивал роль и художественную значимость этого трио с творчеством первоклассных европейских ансамблей (Səfərova, 2011: 7).

В своей книге академик З.Сафарова отмечает, что в 2005 году Фондом друзей культуры Азербайджана и по личной инициативе Первой леди Мехрибан Алиевой был подготовлен альбом, состоявший из дисков голосов карабахских ханенде. Было осуществлено цифровое восстановление записей на граммофонные валы. Подобные материалы обязательно должны занять свое достойное место в фонде и экспозиции создаваемого музея.

В музее также должны быть подробно освещены встречи Джаббара Гарьягдыоглу с великим оперным певцом Федором Шаляпиным (1900), известным композитором Рейнгольдом Глиэром (в 1923 году Р.М.Глиэр был приглашен в Баку для написания оперы. В ходе работы над оперой «Шах Сенем» по мотивам народного дастана «Ашыг Гариб» Джаббар Гарьягдыоглу под аккомпанемент Гурбана Пиримова исполнил для него много мугамов и старинных народных песен, которые были мастерски использованы в опере) и выдающимся поэтом Сергеем Есениным (1924), который назвал ханенде «Пророком восточной музыки» (İsaxanlı, 2011: 49).

Еще один раздел должен охватывать педагогическую деятельность Джаббара Гарьягдыоглу. Уделив в своей книге особое место этой сфере, Земфира Сафарова пишет: «Он создал большую школу ханенде. Среди его воспитанников можно назвать славные имена Сеида Шушинского, Бюль-Бюля, Давуда Сафьярова, Зульфи Адыгезалова, Хана Шушинского, Джухан Талышинской, Явера Кялянтярли, Муталлима Муталлимова, а также таких, как Шекили Алескер, Малыбейли Гамид, Забул Гасым, Меджид Бейбутов, Сеид Мирбабаев» (Сафарова, 2020: 200). В этом разделе должны быть размещены материалы о творчестве воспитанников Джаббара Гарьягдыоглу, воспоминания как его учеников, так и деятелей науки и культуры, которые общались с ним при жизни, а также материалы об увековечивании имени Гарьягдыоглу, посвященных ему конкурсах мугама и т.д.

Следующий раздел должен отражать научную деятельность Джаббара Гарьягдыоглу. Говоря о произведении Гарьягдыоглу «Мои воспоминания о прошлом азербайджанской музыки», академик называет его «серьезным и монументальным трудом талантливого фольклориста о нашей музыке». Земфира Сафарова пишет: «Этот труд предназначен для изучающих мугам, а в особенности большую ценность он представляет для его исполнителей, для них он – настоящий учебник. Поэтому очень важно издать его» (Сафарова, 2020: 216). Посредством соответствующих технологий в музее можно было бы предоставить вниманию посетителей вырезки из рукописи и воспроизвести образцы газелей и теснифов, представленных в произведении.

Один из разделов музея должен быть посвящен семье Джаббара Гарьягдыоглу: фото, фоно и видео-материалы, связанные с домом в Баку, супругой и детьми, записи трех песен, которые он посвятил своей дочери Шахле ханум («Песня о хлопке», «Бей молотком» и «Бести») и т.д.

Таким образом, создание в Шуше Дома-музея Джаббара Гарьягдыоглу необходимо и актуально с точки зрения как пропаганды важной составляющей нашего музыкального наследия, так и развития культурного, особенно музыкального туризма и экономического возрождения региона. Дом музыки

в Австрии, Музей Боба Марли на Ямайке, Дом-музей Фредерика Шопена в Польше, Музей истории группы «Битлз» в Англии, Музей рок- и соул-музыки в США и многие другие музеи привлекают тысячи туристов из различных стран мира. И в нашей республике функционируют музеи музыкального профиля: Азербайджанский государственный музей музыкальной культуры, дома-музеи Узеира Гаджибейли и Гара Гараева, мемориальные музеи Ниязи, Бюль-Бюля и Вагифа Мустафазаде, Государственный музей азербайджанского ашугского искусства имени Ашуга Гусейна Бозалганлы и другие. В свое время в Шуше функционировали дома-музеи Узеира Гаджибейли, Бюль-Бюля, Мир Мохсуна Навваба. В настоящее время начаты работы по возрождению и этих очагов культуры, уже отреставрирован дом-музей Бюль-Бюля. Считаем, что, наряду с созданием Дома-музея Джаббара Гаръягдыоглу, в будущем нужно подготовить для туристов независимую экскурсионную программу. Приняв во внимание то, что развитие нефтяного сектора является одной из поставленных государством приоритетных задач, необходимо отметить, что всестороннее развитие подобных туристических сфер, разработка соответствующих экскурсионных маршрутов и программ приведет к еще большему экономическому и культурному развитию Азербайджана.

Список использованной литературы:

1. Cəfərova N. Şuşada Cabbar Qaryağdıoğlunun Ev Muzeyinin yaradılması perspektivləri. – "Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları" jurnalı. Bakı: Mütərcim, 2021, № 2. S. 106-116.
2. İsaخانlı İ. Bir daha Yeseninlə Cabbar Qaryağdıoğlunun görüşü haqqında. – "Xəzər-Xəbər" jurnalı. Bakı, Xəzər universiteti, 2011, 301. S.48-51.
3. Səfərova Z. Şərqi musiqisinin peyğəmbəri. – "525-ci qəzet", 2011, 31 mart.
4. Vahid T. Şərqi musiqisinin peyğəmbəri. – "Mədəniyyət" qəzeti, 2011, 22 aprel.
5. Musiqi festivalları. (Elektron resurs) URL: https://www.azerbaijans.com/content_1746_az.html
6. Səfərova Z. Cabbar Qaryağdıoğlu yaradıcılığında innovasiya özəllikləri. (Elektron resurs) URL: <https://525.az/news/166376-cabbar-qaryagdioglu-yaradiciliginda-innovasiya-ozellikleri-yazi>
7. Решетников Н. Музей и проблемы современности // Музейное дело и туризм как факторы развития российской глубинки: материалы II Всерос. науч.-практ. форума (10–13 сентября 2015 г.) / МБУК «Тотемское музейное объединение» / Под общ. ред. А.А.Чернеги. Тотьма: МБУК «Тотемское музейное объединение», 2015. С. 250-257.
8. Сапанжа О. Турист в современном музее: философия просвещения, технология развлечения. – Вопросы музеологии. 2010, № 3. С. 103–106.
9. Сафарова З. Шуша – цитадель азербайджанской музыки. Баку, «Элм», 2020. 236 с.
10. Старкова И., Доржиева Р., Комарова А. Особенности культурного туризма и его значение в развитии региона. – Вестник Бурятского государственного университета. Экономика и менеджмент. Улан-Удэ: Издательство Бурятского государственного университета им. Доржи Банзарова, 2018. Выпуск 4. С. 93-98.

Фото 1. Джаббар Гар'ягдыоглу.

Фото 2. Мугамное трио: Джаббар Гар'ягдыоглу, Гурбан Пиримов и Саша Оганешвили.

Фото 3. Бюльбюль записывает голос Джаббара Гар'ягдыоглу.

Фото 4. После записи на студии фирмы «Спорт Рекорд». Варшава, 1912 год.

QULAM MƏMMƏDLİ TƏZKİRƏSİNDƏ ŞUŞALI SƏNƏTKARLAR

The Poets, Writers and Artists from Shusha in Gulam Mammadli's Tezkira

Dos.Dr. Aybəniz Rəhimova

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Xülasə

Şuşanın ədəbiyyat adamlarını Azərbaycanın başqa bölgələrinin qələm sahiblərindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri onların həyatlarına aid məlumatların və əsərlərindən bəzi nümunələrin təzkirələr vasitəsilə qeyd alınması və yaşadılması olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısında Şuşada iki ədəbi məclis – Xurşidbanu Natəvanın "Məclisi-üns" və Mir Möhsün Nəvvabın "Məclisi-fəramuşan"(Unudulmuşlar məclisi) və ya, Məclis-xamuşan (dinməzlər məclisi) poeziya yığıncaqları fəaliyyət göstərmişdir. Mir Möhsün Nəvvabın ədəbiyyat tariximizdəki xidmətlərindən biri də Qarabağ və xüsusən Şuşa şairlərinə həsr olunmuş "Təzkirəyi-Nəvvab" əsəridir. Ədəbiyyatşünaslığın əsasını qoyan Firudin bəy Köçərli "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" adlı əsərində Nəvvabın təzkirəsindən faydalandığı kimi, Oğuz coğrafiyasının son təzkirəçisi hesab edilən Qulam Məmmədli də uzun illər topladığı "Azərbaycanlı alim, yazıçı, şair və başqa görkəmli xadimlər haqqında biblioqrafik materiallar" əsərini yazmaq üçün eyni mənbəyə söykənmişdir.

Əsasən mötəbər mənbələr üzərində tərtiblənən təzkirədə Şuşa doğumlu 60 şair, yazıçı və sənət adamına dair məlumatlar və əsərlərindən verilən nümunələr yer almışdır. Orta əsrlərdən başlayaraq Şuşada anadan olmuş və orada yaşayıb-yaratmış qələm sahiblərinə həsr olunmuş Müctəhidzadənin "Riyazül-əşiqin", Nəvvabın "Təzkirəyi-Nəvvab", Firudin bəy Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları", Məhəmməd Əli Tərbiyətin "Dənşməndani-Azərbaycan", Mirzə Yusifin "Vaqif və müasirləri" adlı əsərləri Q.Məmmədlinin müraciət etdiyi mənbələrdir. Müəllif Şuşa doğumlu 23 qələm sahibi barədə verdiyi məlumatlarda mənbə göstərməmişdir. Bunun iki səbəbi vardır. Birincisi, bəzi tanınmış ədəbiyyat və sənət adamları ilə bağlı yazıların mənbəyə gərək qalmadan qələmə alınması, digəri isə ədəbiyyat aləminin bu gün də yaxşı tanımadığı qələm sahibləri barədə daha əvvəlki təzkirələrdə məlumatların olmaması və ya az olmasıdır. Hər iki səbəbi məqbul sayaraq Oğuz coğrafiyasının son təzkirəsi olan "Qulam Məmmədli təzkirəsi"də adları çəkilən, fəqət elm dünyasının bu günə qədər yaxından tanıya bilmədiyi qələm sahiblərinin tək-tək və daha dərinəndən araşdırılmasını vacib hesab edirik. Çünki Şuşa şəhərinin ədəbi-mədəni irsi bizdən bunu tələb edir.

Acar sözlər: Təzkirə, ədəbi nümunələr, oğuz coğrafiyası, sənət adamları.

Abstract

The tezkira (arabic "Tadhkira" – bibliography, almanac about writers or poets including samples of their work), recording and immortalizing biographic information and some samples of work of artists, became the main feature distinguishing the figures of literature of Shusha from their colleagues living in other regions of Azer-

baijan. Two artistic "majlis" (salon) had been functioning in Shusha in the second half of the XIX century – "Majlisi-uns" convened by Khurshidbanu Natavan and "Majlisi-faramushan" by Mir Mohsun Navvab. The work titled "Tazkirayi-Navvab", dedicated to the poets of Karabakh and particularly Shusha, had become the undoubted service of Mir Mohsun Navvab before the history of our literature. The tazkira by Navvab served the great source to Firudin bek Kocharly, the founder of history of literature, in creation of his "Materials on history of literature of Azerbaijan", just like it did to Gulam Mammadli, considered as the last tazkira-maker of the Oghuz geography, for creation of his "The bibliographic materials about scientists, writers, poets and other outstanding figures of Azerbaijan", he had been collecting for long years.

The "Tazkira", mostly founded upon reliable sources, includes information about 60 Shusha-based poets, writers and figures of art, as well as the samples of their work. G.Mammadli resorted to such sources as the "Riyazul-ashiqin" by Mujtahidzada, "Tazkirayi-Navvab" by Navvab, "Materials on history of literature of Azerbaijan" by Firudin bek Kocharly, "Danishmandani-Azerbaijan" by Muhammad Ali Tarbiyyat, "Vagif and his contemporaries", dedicated to the masters of style born, lived and created in Shusha since the Middle Ages. In his work, G.Mammadli did not mention the sources of information about 23 Shusha-born masters of style. That is because of two reasons. Firstly, the task of recording about some of the well-known figures of literature and art did not require studying sources; another reason was the absence or scarce information in the preceding tazkira works about authors poorly-known to the world of literature even nowadays. Considering both reasons satisfactory, however, we deem it important to study individually and thoroughly all masters of style mentioned in the "Tazkira by Gulam Mammadli", regarded as the last tazkira of the Oghuz geography, although little known to the academic world until today. The cultural-artistic heritage of Shusha demands it from us.

Key words: Tazkira, literary samples, Oghuz region, the figures of literature and art

"Qulam Məmmədli təzkirəsi"ndə başda Azərbaycan olmaqla, türk-oğuz coğrafiyasının ədəbiyyat, elm, tibb memarlıq, incəsənət sahələrində məşhurların qısa bioqrafiyası və əsərlərindən nümunələr verilmişdir. Bu səbəbdən Q. Məmmədlinin təzkirəsi təkcə Azərbaycanın yox, Oğuz coğrafiyasının təzkirəsidir, ifadəsini cəsarətlə deyə bilərik (Məmmədli, ƏYİ: B-2701). Q.Məmmədlinin əsərini analiz etdikcə sosializmin ağır illərində qələmə alınmasına baxmayaraq, cəmiyyətə məcburən qəbul etdirilən sovet ideologiyasının izlərinin yoxluğunu görürük. Məsələn, Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Səməd bəy Mehmandarov kimi adları qadağan edilmiş digər önəmli şəxsiyyətlərlə bağlı yazılarda ideoloji yanaşmanın bir kəlməsinə də rast gəlmək mümkün deyil. Bu hal Q. Məmmədlinin peşəsinə verdiyi dəyərə yanaşı, obyektiv bir insan olduğuna işarə etməkdədir. Q.Məmmədlinin təzkirəsindən əvvəl eyni janrdə qələmə alınmış əsər M.Tərbiyətin "Danışməndani-Azərbaycan" təzkirəsidir ki, eyni fikir bu əsərə də şamil edilir. Aralarındakı onbeşillik zaman fərqi baxmayaraq, elmi varislik baxımından Q.Məmmədlinin əsəri, M.Tərbiyyətin təzkirəsinin tamamlayıcısı hesab edilə bilər və Oğuz coğrafiyasının bu sahədə fəaliyyət göstərən alimləri üçün hər ikisi eyni dərəcədə dəyərlidir (Tərbiyə, 1984:3). Q.Məmmədli təzkirəsinin Oğuz coğrafiyasını simvolizə edən cəhətlərindən biri də belə demək mümkünsə, sərhədsizliyidir. Təzkirə janrında özündən əvvəl qələmə alınmış əsərlərin hamısından son dərəcə diqqətlə və səmərəli şəkildə istifadə

edən Qulam Məmmədli təzkirəsinin təkə bu günkü Azərbaycan coğrafiyasıyla məhdudlaşmadığını təzkirəyə bələd olanlar yaxşı bilir. Təzkirədə yer almış ədəbiyyat və incəsənət adamlarının, rəssamların, memarların, xəttatların, təbiblərin, alimlərin doğum yerlərinə baxanda əsas olaraq Dərbənddən Təbrizə, Şamaxıdan Zəncana, İrəvandan Ərdəbilə, Borçalı bölgəsindən Urmiyəyə və əlbəttə ki, Qarabağdan Marağaya qədər geniş bir coğrafiya ilə üzləşirik. Oğuz coğrafiyasını ən geniş formada əhatə edən Qulam Məmmədli təzkirəsinə adları düşmüş insanların mühüm hissəsinin də Osmanlı imperiyasının Bursa, Amasya, İstanbul şəhərlərinə, Dəməşqə, Qahirəyə, hətta Məkkəyə, bir hissəsinin də Əfqanıstan və Hindistana qədər gedərək uğurlu işlərin altına imza atdıqlarını görürük. Məmmədli təzkirəsində 734 şair-yazar, memar, xəttat, təbib, rəssam, incəsənət adamı barədə məlumat və onların əksəriyyətinin əsərlərindən örnəklər verilmişdir. Sənət adamlarının arasında Şuşa doğumlu olan və ya Şuşaya kənardan gəlmələrinə baxmayaraq məhz orada yaratdıqları əsərlərə görə adları Şuşa ilə simvollaşmış 60 ədəbiyyat və incəsənət adamı barədə məlumatları və bəzilərinin əsərlərindən örnəklərlə qarşılaşırıq (Nəvvab 1913: 235). Bu rəqəm Məmmədli təzkirəsində adları verilən adamların təxminən səkkizdə birini təşkil etməkdədir. Əsərində klassik təzkirəçiliyin prinsiplərinə əməl edən Qulam Məmmədli, Şuşa doğumlu və ya Şuşada doğulmayıb, lakin yaratdıqları əsərlərə görə adları "şuşalı sənətkarlar" adı ilə tanınan qələm sahibləri barədəki məlumatları kitabında üç şəkildə əks etdirmişdir:

- 1) Özündən əvvəl qələmə alınmış təzkirələrdən və ya Firidun bəy Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" kitabından götürdüyü məlumatları mənbələrə istinad edərək olduğu kimi təqdim etmişdir;
- 2) Azərbaycan ədəbiyyatının bəzi klassikləriylə bağlı (məsələn, Molla Pənah Vaqif kimi) məlumatları öz biliklərinə əsasən yazmışdır;
- 3) Onunla eyni vaxtda yaşamış müəlliflər barədə qeydlərində ya dövrü mətbuat səhifələrindən məlumatlar əlavə etmiş ya da şəxsi tanışlığından irəli gələn bəzi fraqmentlərə yer vermişdir (Məmmədli, ƏYİ: B-2701).

Məlumdur ki, Şuşanın ədəbiyyat adamlarını başqa bölgələrin qələm sahiblərindən fərqləndirən əsas cəhətlərindən biri də onların həyatına aid məlumatların və əsərlərindən bəzi nümunələrin təzkirələr vasitəsilə qeydə alınması və yaşadılması olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısında Şuşada Xurşidbanu Natəvanın "Məclisi-Üns" ədəbi məclisinə paralel olaraq yaranan "Məclisi-Fəramuşan"ın qurucusu Mir Möhsün Nəvvabın ədəbiyyat tariximizdəki xidmətlərindən biri də "Təzkirəyi-Nəvvab" əsəridir. Peşəkar ədəbiyyatşünaslığımızın banisi Firudin bəy Köçərli "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" adlı iki cildlik kitabında Nəvvabın təzkirəsindən faydalandığı kimi Nəvvab təzkirəsi Oğuz coğrafiyasının son təzkirəçisi hesab edilən Qulam Məmmədlinin təzkirəsi üçün də ən səmərəli mənbələrdən biri olmuşdur (Nəvvab 1913: 235). Orta əsrlərdən başlayaraq Şuşada anadan olmuş və orada yaşayıb-yaratmış qələm sahibləriylə bağlı Qulam Məmmədli təzkirəsində təqdim edilən məlumatlar böyük ölçüdə Müctəhizadənin "Riyazül-əşiqin" və Nəvvabın "Təzkirəyi-Nəvvab" əsərlərindən alınmışdır. Firudin bəy Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları", Məhəmməd Əli Tərbiyətin "Daneşməndani-Azərbaycan", Mirzə Yusifin "Vaqif və müasirləri" adlı əsərləri də Q.Məmmədlinin müraciət etdiyi mənbələrin sırasındadır. Molla Pənah Vaqif, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Firudin bəy Köçərli, professor müğənni Bülbül Məmmədov barədə verilən məlumatların altında isə mənbə göstərilməmişdir. Düşünürük ki, müəllifin adını çəkdiyimiz ədiblər haqqında geniş bilgisi olduğu üçün məlumatları özü vermiş, heç bir ədəbiyyata istinad etməmişdir. Şuşa doğumlu olub daha sonra Təbrizə gedən Həsənəli Yüzbaşızadə

barədə məlumatı isə Qulam Məmmədli Təbrizdə "Yeni şəfəq" jurnalının 1946-cı ildə çıxan, Mirzə Muxtar Ələsgər oğlu Məmmədzadə barədə material isə, "Evraqi-nəfisə" jurnalının 1919-cu il nömrələrindən götürülmüşdür. Qulam Məmmədli təzkirəsində Şuşa doğumlu 23 qələm sahibi barədə verilən məlumatlarda mənbə göstərilməmişdir (Məmmədli 2012:37).

Qulam Məmmədli təzkirəsinin Şuşa mənşəli bir şairlə başlaması simvolik mənə daşıya bilərmi? Təzkirədən öyrənirik ki, Qarabağın varlı ailəsində anadan olmuş Abbas bəy Həsən oğlu adlı şair təhsilini Şuşada alandan sonra ömrünün çox hissəsini dövlət idarələrində çalışaraq keçirib. Qəzəl və qəsidələr yazan Abbas bəy Həsən oğlu 1791-ci ildə gecə vaxtı evində qətlə yetirilib. Təzkirədə Abbas bəyin bir qəzəlindən 4 beyt verən Qulam Məmmədli, Məhəmməd ağa Müctəhidzadənin "Riyazül-əşiqin" təzkirəsinə istinad etmişdir. Müəllif mənbə olaraq "Riyazül-əşiqin" təzkirəsindən istifadə etmişdirsə də, aldığı materialın dilini ərəb və fars sözlərindən təmizləmiş oxucuya aydın, oxunaqlı və sadələşdirilmiş dildə təqdim etmişdir (Müctəhidzadə 2022: 151).

Q.Məmmədli təzkirəsinin beşinci sırasında təqdim edilən Abdulla ibn Cəni barədə qısa məlumatın mənbəyi göstərilmədiyi kimi, şairin dünyaya göz açdığı tarix də qeyri -məlum qalmışdır. Xalq arasında böyük hörmət sahibi olmuş şairin 1840-cı ildə vəfat etdiyini və yaradıcılığından bir mürəbbesini toplayıcı təzkirəsinə daxil etmişdir. Həmçinin, Abdulla bəy Abəşi haqqında verilən məlumatda da istinad etdiyi mənbəni göstərmədən "XIX əsrdə Qarabağda anadan olmuş Azərbaycan şairlərindəndir. O, məşhur şair Molla Vəli Vidadinin nəvəsi, şuşalı Əsədulla bəyin oğludur. Mir Möhsün Nəvvab ilə müasir olmuş, onunla şeirləşmişdir"- qeydlərinin təqdimatından sonra, bir qəzəlini də təzkirəyə daxil etmişdir (Məmmədli, 2012: 49). Təzkirədə Şuşa doğumlu, lakin 16 yaşından bu şəhəri tərk etmiş Qarabağ hakiminin qızı, Ağə Bəyim ağə (Ağəbacı) haqqında verilən məlumatda şairənin iki variantda yazdığı "Mən əşiqəm Qarabağ" bəyətisiylə bağlı yaşadığı əzəblı həyatı qısa şəkildə ifadə edilmişdir. Q.Məmmədli bu hadisəyə münasibətini "Hər halda şairə hər iki variantda Qarabağı xatırladığını açıq demişdir" deyə bildirmiş və Ağə Bəyim ağənin "Eylər" rədifli qoşmasını da təzkirəsinə daxil etmişdir. Təzkirə müəllifi "Qarabağlı İbrahim xanın qızı, Əbül-fətə xan Tutinin bacısı və İran şahı Fətəli şahın sarayında baş hərəm olmuşdur", cümləsini xüsusi vurğuş ilə qeydə almışdır. Q. Məmmədli Ağə Bəyim ağə haqqında yazdığı məlumatın sonunda istinad etdiyi mənbəni göstərməmişdir (Məmmədli, 2012: 63).

Fəqət Ağə Bəyim ağənin qardaşı Əbül-fətə xan Tuti barədə "Qarabağlı İbrahim xanın oğludur. Ağə Məhəmməd xan Qacar Şuşada öldürüldükdən sonra atası tərəfindən girov ünvanı ilə Fətəli şahın sarayına göndərilmiş və ömrünün sonunadək Teh-randa qalmışdır. Şairlik istedadına malik olub, Azərbaycan və fars dillərində qəzəllər yazmışdır. 1839-cu ildə vəfat etmişdir" kimi ayırca məlumatın göstərilədiyi maddədə, şeirlərindən nümunə verilməsə də, "Azərbaycan ədəbiyyatı materialları" adlı müəllifsiz mənbə məlumatın sonunda qeyd edilmişdir. Güman edirik ki, bu mənbənin müəllifi Firudin bəy Köçərli-dir (Köçərli 1978: 10).

Təzkirədə verilən məlumatlar arasında Qarabağ bölgəsində "Aşiq" təxəllüsüylə yazmış şairlərə də rast gəlirik ki, onların arasında Mir Möhsün Nəvvabın müasirlərindən olan Aşiq Mirzəlinin adını xüsusi qeyd etməyimiz lazımdır. Qulam Məmmədlinin yazdığına görə Şuşada yaşamış Aşiq Mirzəli əsasən qəzəl janrında yazdığı şeirlərini Mir Möhsün Nəvvaba vermiş, o da bir qismini öz təzkirəsinə daxil etmişdir. Q.Məmmədli də Aşiq Mirzəli barədə məlumatları M.M.Nəvvabın təzkirəsindən aldığı qeyd etmişdir. Ümumiyyətlə, Q.Məmmədli təzkirəsində XIX əsrin əvvəllərindən

başlayaraq Şuşa doğumlu şairlər barədə məlumatları əsas etibarı ilə Mir Möhsün Nəvvabın təzki-rəsindən götürdüyünü, çox az hallarda isə peşəkar Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının yaradıcısı Firudin bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” kitabına müraciət etdiyini görürük.

Qulam Məmmədli təzki-rəsində öz müasirləri olmuş ədəbiyyat və incəsənət adamlarına da zaman-zaman yer ayırmışdır. Təzki-rənin üslubunda diqqəti cəlb edən tərəflərdən biri də öz müasirləri barədə yazarkən Qulam Məmmədli, həm məlumatların həcmi-ni genişləndirmiş həm də üslubundakı ədəbi-liyi gücləndirməsidir. Məsələn, təzki-rədəki Şuşa doğumlu şəxsiyyətlərdən biri olan məşhur müğənni, ic-timai xadim, pedaqoq, professor Bülbül haqqındakı maddənin üslubuna diqqət yetirəndə bunu aydın görə bilir: “Qarabağın yaşıl yamaclarında, sərin bulaqları başında və çiçəklili çəmənlərində böyümüş bu sənətkar həyatının ilk dövründə adı bir xanəndə ikən, 1926-cı ildə dövlət tərəfindən İtaliyaya göndərilmişdi...Bülbülün səsinə dinləyiciləri hey-rətə salan bir tərəvət, cəzb edici bir qüvvə, ruhu oxşayan bir lətafət və incəlik vardır. Tam mənası ilə Xalq artisti olan bu sənətkarın Azərbaycanda konsert vermədiyi şəhər və kənd qalmamışdır. O, eyni zamanda, Cənubi Azərbaycanda da konsertlər vermiş və xalqın məhəbbətini qazanmışdır” həcimcə qısa qeyddə, xalq artisti və professor Bülbül barədə lokal, dəqiq, eyni zamanda geniş mənada məlumat vermişdir.

Qulam Məmmədlinin 1870-ci ildə Şuşada anadan olmuş Azərbaycanın nəsr və dram ustası, felyeton yazarı Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev barədə verdiyi qısa məlumatda “Bir müddət Gəncə quberniyasından Dövlət dumasına nümayəndə seçilmişdir”-deyə Haqverdiyevin çar Rusiyası dönəmindəki siyasi keçmişinə işarə etməsi də maraqlıdır. Təzki-rədə Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin dram əsərlərinin adları da sadalanmış və “Mirzə Səfər” hekayəsindən bir parça nümunə verilmişdir (Məmmədli 2012: 120).

Daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, Q.Məmmədli təzki-rəsində diqqəti cəlb edən digər xüsusiyyət, tanınmış qələm sahiblərinin bir qismilə bağlı geniş bioqrafik məlumatlar verilməsinə ehtiyac duyulmamasıdır. Bu hal Şuşa mənşəli və ya kənardan gələrək Şuşada yaşayıb-yaratmış şairlər üçün də keçərlidir. Görünür, Qulam Məmmədli bu şəxsiyyətlərin kifayət qədər populyarlığını nəzərə alaraq bioqrafik materiallar yerinə onların əsərlərindən nümunələri bölüşməyi uyğun görmüşdür. Məsələn, Q.Məmmədli ədəbi dilimizin ərəb-fars mənşəli sözlərdən təmizlənməsində müstəsna rolu olmuş Molla Pənah Vaqif, realist şeirimizin banisi Qasım bəy Zakir haqqında qısa məlumatlar verərək əsərlərindən parçaları təzki-rəsinə daxil etmişdir. Müəllif ədəbiyyatşünaslığımızın banisi, 1863-cü il Şuşa doğumlu Firudin bəy Köçərli haqqında verdiyi məlumatlarda, Köçərlinin həm pedaqoqluğuna işarə etmiş, həm də “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” kitabının müəllifi kimi gördüyü işlərə diqqət cəlb etmişdir. Təzki-rə müəllifi yazır: “Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı ilə maraqlanmış, materiallar toplamağa başlamışdır. Bu işdə keçmiş tələbələri ona çox kömək etmişlər. Nəticədə iki cildən ibarət “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” adlı əsərini yazıb qurtarmışdır”.

Qulam Məmmədli təzki-rəsində Şuşalı qələm sahibləri barədə söhbət açıldıqda, adı bu şəhərin adıyla bərabər çəkilən təzki-rənin səhifələrində yer almış bir insanı yada salmaq mümkün deyil. Bəli, təxmin edildiyi kimi, söhbət Xan qızı Xurşidbanu Natəvandan gedir. Bioqrafik məlumatlar arasında Qulam Məmmədlini təzki-rəsində ən çox yer ayırdığı şəxsiyyət Xurşidbanu Natəvandır. Təzki-rənin 263-cü maddəsində Q.Məmmədli təkcə Şuşanın deyil, Qafqazın ən güclü qələm sahiblərindən və şəxsiyyətlərindən biri olan Natəvan barədəki müşahidələrini bu sözlərlə ifadə et-

mişdir: "Natəvan xanım böyük bir ağıl və zəka, rəvan təb sahibi olmaqla bərabər rəssamlıqda mahir, incə əl tikişi işində ustad və öz incə rübailəri və qəzəlləri ilə də məşhurdur. Xurşidbanu Natəvan maarifin inkişafına, Qarabağın abadlığına əhəmiyyət vermiş, körpülər saldırmış, yollar çəkirmiş, arxlar açdırmışdır. 1874-cü ildə külli miqdarda pul xərcləyərək Şuşa şəhərinə su çəkirmiş, böyük ambar tikdirmişdir. Bu ambar şəhəri su cəhətdən təmin etmiş və "Xan qızı" bulağı adlandırılmışdır". Müəllif, məlumatı hardan götürdüyünü qeyd etməmiş və "Sən idin" rədifli qəzəldən səkkiz beyt nümunə vermişdir:

Fəraqla işimi ahu-zar edən sən idin,

Yıxan bu qəlbim evin tar-mar edən sən idin.

Sənin yolunda bələlar qəbul edən mən idim,

Mənim xələfima hicr ixtiyar edən sən idin (Məmmədli 2012: 279).

Mir Möhsün Nəvvabın "Təzkireyi- Nəvvab" əsərində Xurşidbanu Natəvan haqqında verilən məlumat, "Qulam Məmmədli təzkirəsi"ndə daha əhatəli və aydın dildə qələmə alınmışdır. Bununla yanaşı qəd edək ki, X.Natəvanın on iki şeirini təzkirəsinə salan M.M.Nəvvabdan fərqli olaraq, Q.Məmmədli "Sən idin" rədifli bir qəzəlini nümunə verməklə kifayətlənmişdir. Düşünürük ki, Q.Məmmədli Xurşidbanu Natəvan barəsində məlumatı müxtəlif ədəbiyyatlardan topladığı üçün mənbəsinə də göstərməmişdir.

Mir Həsən Miri-Xurşidbanu Natəvanın oğludur. Anası kimi Mir Həsən də şeir və ədəbiyyatda istedadlı şəxs olmuşdur. Mir Həsən 1903-cü ildə vəfat etmişdir". Təzkirədə Natəvan haqqında verilən məlumatda Q.Məmmədli, "Natəvanın iki oğlu, Mehdiqulu xan Vəfa və Mir Möhsün dəxi Azərbaycanda şair kimi tanınmışdır" kimi qeyd edir. Bu baxımdan Q. Məmmədlinin yazdığı məlumatlarda bir ziddiyət müşahidə edilir və Miri Həsən Mirini bu şəkildə təqdim etməsi və "Olaydı" rədifli qəzəlini nümunə kimi xatırlaması maraqlıdır. Düşünürük ki, Q. Məmmədli, ya məsələnin həqiqi tərəfini bilərəkdən, humanistlik etmiş, ya da xəbəri olmadan bu məlumatı vermişdir. Hər halda birinci versiyanın daha doğru olduğunu hesab edirik. Məlumatda mənbə verilməmişdir (Məmmədli 2012: 280).

Tanınmış şuşalı şair, Cəfərqulu xan Nəva haqqında verilən məlumatda isə deyilir: "Şuşalı İbrahim xanın nəvəsi, Məhəmməd Həsən xanın oğludur. 1786-cı ildə Şuşada anadan olmuşdur. İbrahim xanın vəsiyyətinə görə kiçik oğlu Mehdiqulu xan 1807-ci ildə Qarabağa xan təyin edilməsinə Nəva narazı qalmış və Mehdiqulu xan ilə çəkişməyə başlamışdır" kimi bir qədər geniş məlumat və istinad etdiyi "A.ə.t. materialları" adlı mənbə və "Şuşa qazisi Mirzə Əbülqasım" başlıqlı qəsidə nümunə vermişdir. Bu məlumatın maraqlı cəhəti səhifə sonunda müəllifin verdiyi açıqlamadır ki, onu da qeyd etməyi özümüzə borc bildik. "Bu qəsidə Nadir şahın əmri ilə Azərbaycan dilində yazılmış və Nəcəf şəhərində Hz.Əlinin məzarı üstündəki binanın üzərinə qızıl su ilə həkk edilmişdir ki, bu günədək görünməkdədir. Qəsidə ixtisarla verilmişdir" deyərək məlumatı müəllif yekunlaşdırmışdır (Məmmədli 2012: 489). Bu yazımızda, "Qulam Məmmədli təzkirəsi"ndə şuşalı qələm sahiblərinin bi neçəsinin bioqrafik məlumatı və əsərlərindən nümunələrin özünəməxsus təqdimatı ilə tanış ola bildik. Lakin qeyd edək ki, iki poetik məclisin "Məclisi-üns" və Məclisi-faramuşan"ın üzvlərini təşkil edən şuşalı sənətkarlar böyük ölçüdə təzkirədə yer almaqdadır. XIX əsrin ikinci yarı, XX əsrin əvvəllərində yaranmış ilk məhəlli məxəzlər olan "Riyazül-əşiqin" və "Təzkireyi-Nəvvab" əsərləri barədə, eyni zamanda onları qələmə alan ustadlar, Məhəmməd ağa Müctəhidzadə və Mir Möhsün Nəvvab haqqında Q.Məmmədli geniş məlumat vermiş və onlara məxsus əsərlərdən nümunələr göstərmişdir. Q.Məmmədli təzkirədə məşhur şuşalı söz sənətkarları

ilə bərabər az tanınan şairlərin adları da keçməkdədir. Bunlardan şair Məşədi Əsədi nümunə göstərmək olar. Müəllifin şair barədə qeydində deyilir: "Ticarətlə məşğul olur, həyatının son illərində vətəninə tərk edərək Xorasana köçmüşdür. Təhsili mükəmməl olmadığı halda gözəl şeir yazmaqda istedad sahibi imiş" (Məmmədli 2012: 354). Göründüyü kimi istedadlı şairin həyat tərzı və ölkəsini tərk etməsi, onu lazımı şəkildə məşhurlaşmağa qoymur. Mirzə Cəlal Mirzə də Şuşada doğulmuşdur. "Girmanda Məhəmməd xan Zəhıruddövlə və İbrahim xan Qacardan təhsil almışdır. Vətənə qayıdandan sonar ruhani vəzifəsində çalışmışdır. Qələmə aldığı şeirlər əsasən fars dilindədir" deyər Q.Məmmədli nümunə vermədən 4-5 cümlə ilə fikrini tamamlamışdır.

Oğuz coğrafiyasının son təzkirəçisi olan Qulam Məmmədlinin təxminən 30 il müddətində qələmə aldığı, ancaq sovet rejiminin təzyiqlərinə görə çap etdirə bilməyəcəyini düşünərək, 1954-cü ildə Əlyazmalar Fonduna təhvil verdiyi təzkirə məzmunlu əlyazmalarında Şuşa mənşəli və kənardan gələrək Şuşada yazıb-yaratmış bir neçə qələm sahibi barədə qeydə alınan məlumatların qısa xülasəsini verdik və bu yazıda XVIII əsrin ikinci yarısından başlayaraq Şuşada ədəbiyyatın və mədəniyyətin inkişaf mərhələsinə qədəm qoyduğunun şahidi olduq. XIX əsrin 40-cı illərində realist ədəbiyyatımızın beşiyi Şuşa olduğu kimi, ilk faciəmizin yazarı, peşəkar ədəbiyyatşünaslığımızın yaradıcısı, Şərqi ilk operasının bəstəkarı da Şuşa doğumlu olduğu bir daha Q. Məmmədli təzkirəsində xatırladığını təqdim etməyə çalışdıq. Ona görə bütün bunlara əlavə edəcəyimiz yeganə fakt budur: Türk milliyətçi düşüncəsinin beşiyi də əslində Şuşa olmuşdur. 1869-cu ildə Şuşada anadan olub 1939-cu ildə İstanbulda vəfat edən və son nəfəsinə qədər "Qarabağ, Şuşa"- deyə Əhməd Ağaoğlunun timsalındakı Türk milliyətçiliyi...

"Qulam Məmmədli təzkirəsi"ndə şuşalı sənətkarlardan və mədəniyyət ocağımız Şuşadan öyrənəcək çox şey vardır. Bunun idraki içində yazımı tamamlayarkən əziz vətən torpaqlarımızın düşmən işğalından azad edilməsində canını vermiş dəyərli vətən övladlarının, şəhidlərimizin ruhu önündə baş əyərək, Oğuz coğrafiyasının son təzkirəsində şuşalı qələm sahiblərinə qarşı xüsusi həssaslıq göstərmiş Qulam Məmmədliyə Allahdan rəhmət diləyirik. Nə yaxşı ki, Q.Məmmədli bu əsəri qələmə almış, nə yaxşı ki, sizlərə tanıtmışdıq.

Ədəbiyyat:

- Aybəniz Rəhimova (2012). Qulam Məmmədli təzkirəsi. Bakı: "Elm və təhsil".
Azərbaycan tarixi (2003). Bakı: "Elm" VII c., s. 90-99.
Köçərli Firudin bəy (1978). Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: "Elm", s.10.
Məmmədli Qulam. Təzkirə. ƏYİ. B-2701.1400 s.
M.Möhsün Nəvvab (1998). Təzkirəyi-Nəvvab (Tərtib və tərcümə edən İkrəm Bağirov). Bakı: "Elm", 559 s.
Salman Mümtaz (1986). Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı: "Yazıçı".
Paşayev Mir Cəlal, Hüseynov Firudin (1982). XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: "Maarif".
Talibzadə Kamran (1984). Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı: "Elm".
Qasımsadə Feyzulla (1974). XIX əsr Azərbaycan tarixi. Bakı: 487 s.
Məhəmməd ağa Müctəhidzadə (2022). Riyazül-Aşiqin. Bakı: "Elm", 331 s.

QARABAĞLI PİR MƏHƏMMƏDİN "MƏNAQİBNAMƏ"SİNİN PALEOQRAFİK VƏ TEKSTOLOJİ TƏHLİLİ

Paleographic and Textological Analysis of "Manaqibnama" of Pir Muhammed of Karabagh

Şəhla Xəlilli

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.267.

Xülasə

Qarabağlı Pir Məhəmmədin nəticəsi, Osmanlı şeyxülislamı Feyzullah əfəndi öz şəcərəsini belə yazır: Şeyx Cüneydin oğlu Sultan Əhmədin oğlu Pir Məhəmmədin oğlu Həbib Məhəmmədin oğlu Şeyx Məhəmmədin oğlu Feyzullah əfəndi (Öğke 2015: 119).

Pir Məhəmməd Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyinə (1501-1747) indiki Ağdam rayonu ərazisindəki Maqsudlu obasında anadan olmuş, yaşamış və təsəvvüfi fəaliyyət göstərmişdir. Onun həyatı tədqiq edilərkən belə anlaşılır ki, XVI əsrdə Maqsudlu obası Qarabağın sayılıb-seçilən, böyük obalarından biri olub. Maqsudlu obasının bir hissəsi indiki Qarapirimli kəndi ərazisindən keçən Cırgıs çayının (indiki Gülyataq çayı) kənarında əkin əkir, yayda Laçın-Kəlbəcər dağlarına yaylaq üçün çıxırdılar.

Qarabağlı Pir Məhəmmədin "Mənaqibnamə"sinin əlimizdə üç nüsxəsi vardır. Bu əlyazma nüsxələri Türkiyə Cümhuriyyətinin İstanbul şəhərində yerləşən Millət kitabxanasının "Feyzullah əfəndi kolleksiyası"nda qorunan 2142/6 şifrlı nüsxə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan B-6622 şifrlı nüsxə və Qəbələ rayonunun Duruca kəndində yaşayan Məmmədov Ruslan Ənvər oğlunun şəxsi kolleksiyasında olan nüsxələrdir. Məqalədə bu nüsxələrin paleoqrafik təsviri verilmiş və tekstoloji baxımdan təhlil olunmuşdur. Nüsxələri şərti olaraq "Türkiyə nüsxəsi", "Bakı nüsxəsi" və "Duruca nüsxəsi" adlandırdıq. Mətn transfoneliterasiya edilərkən əsas nüsxə kimi "Türkiyə nüsxəsi" götürülmüşdür.

Açar sözlər: Qarabağlı Pir Məhəmməd, paleoqrafik, tekstoloji, nüsxə

Abstract

Feyzullah Efendi, the descendant of Pir Muhammed of Karabakh, the Ottoman sheikhul-Islam, writes his genealogy as follows: Feyzullah Efendi, son of Sheikh Junayd, son of Sultan Ahmed, son of Pir Muhammed, son of Habib Muhammed, son of Sheikh Muhammed (Ögke 2015: 119).

Pir Muhammad was born, lived and practiced Sufism in the village of Maqsudlu in the present-day Agdam district of Ganja-Karabagh Baylarbey (1501-1747). When studying his life, it is understood that in the 16th century, the village of Magsudlu was one of the prominent and large villages of Karabakh. A part of Maqsudlu village planted crops on the banks of the Cırgıs River (now Gulyataq River) passing

through the territory of the present-day Garapirimli village, and in the summer they went to the Lachin-Kalbajar mountains for pasture.

We have three copies of "Mənaqibnəma" of Pir Muhammed from Karabakh. These manuscript copies are coded copy 2142/6 preserved in the "Feyzullah Efəndi Collection" of the Millət Library located in Istanbul, Republic of Turkey, coded copy B-6622 preserved at the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of the Azerbaijan National Academy of Sciences, and the personal possession of Məmmədov Ruslan Ənvər oğlu, who lives in the Duruqa village of Gabala district.

Paleographic description of these copies is given in the article and analyzed from a textological point of view. We tentatively called the copies "Turkey copy", "Baku copy" and "Duruqa copy". The "Turkish copy" was taken as the main copy while the text was transphoneliterated.

Key words: Karabakhli Pir Muhammed, paleographic, textological, copy.

Giriş. Qarabağlı Pir Məhəmməd XVI əsrin birinci yarısında Qarabağda yaşamış və təsəvvüfi fəaliyyət göstərmiş xəlvəti şeyxidir (Ögke 2015: 121). O, Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi (1501-1747) indiki Ağdam rayonu ərazisindəki Maqsudlu obasında anadan olmuş, Azərbaycan Səfəvi şahı I Təhmasibin (1524-1576) dövründə yaşamışdır. "Qara Pirim" və "Qara Şeyx" deyə tanınan Pir Məhəmmədin nəslə məşhur sufi Şəms Təbriziyə bağlıdır. Pir Məhəmmədin anadan olduğu tarixi təxmini də olsa bilmirik. Bununla belə, onun XV əsrin sonunda anadan olduğunu ehtimal etmək olar. O, 1549-cu ildə vəfat etmişdir (Ögke 2015: 121). Qarabağda Qarapirimli kəndindəki xanəqahında ata və babasının qəbirələrinin yanında dəfn edilmiş, qəbirinin üzərində türbə tikilmişdir.

Pir Məhəmmədin ilk müəllimi və mürşidi Şeyx Abdulqaffar olmuşdur. Şeyx Abdulqaffar təriqət postunu Pir Məhəmmədə vəsiyyət etmişdir. Onun ikinci şeyxi və mürşidi isə Şah Qubad idi. Şah Qubad ona xəlvətlik təriqətində xilafət icazəsi vermişdir. Pir Məhəmmədin kəramətləri haqqında hekayələr Mənaqibnəmə adı altında toplanmış, köçürülmüşdür. "Mənaqibnəmənin əlimizdə üç nüsxəsi vardır. Bu əlyazma nüsxələri Türkiyə Cümhuriyyətinin İstanbul şəhərində yerləşən Millət kitabxanasının "Feyzullah əfəndi kolleksiyası"nda qorunan 2142/6 şifrlı nüsxə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan B-6622 şifrlı nüsxə və Qəbələ rayonunun Duruqa kəndində yaşayan Məmmədov Ruslan Ənvər oğlunun şəxsi kolleksiyasında olan nüsxələrdir.

Nüsxələrin paleoqrafik təsviri. Tekstoloji tədqiqatda cəlb etdiyimiz bu nüsxələrin paleoqrafik təsviri aşağıda verilmişdir. Nüsxələri şərti olaraq "Türkiyə nüsxəsi", "Baku nüsxəsi" və "Duruqa nüsxəsi" adlandırdıq. Mətn transfoneliterasiya edilərkən əsas nüsxə kimi "Türkiyə nüsxəsi" götürülmüşdür.

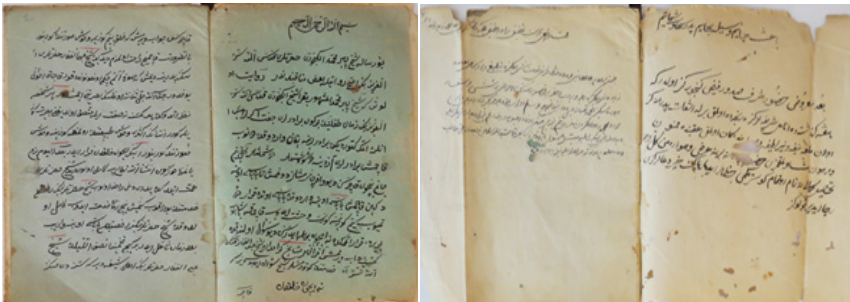
1. Türkiyə nüsxəsi. Bu nüsxə Türkiyə Cümhuriyyətinin İstanbul şəhərində yerləşən Millət kitabxanasının "Feyzullah əfəndi kolleksiyası"nda mühafizə olunur. Adı "Menakıb-ı Pir Muhammed Gencevi" kimi qeyd edilmişdir. Nüsxənin həcmi 25 vərəq, ölçüsü 21,6x14 sm.-dir. Nəstəliq xətti ilə Venesiya filigranlı kağızda yazılmışdır. Mətn qara, rəvayət başlıqları qırmızı mürəkkəblədir. Hər səhifə 15 sətirdən ibarətdir. Cildi dəridir. Mətn başlayır: "Şəms Təbrizi həzrətlərinin övladından olan bu risalə Şeyx Pir Məhəmməd əl-Gəncəvi həzrətlərinin əssah rəvayətilə bəzi mənaqibi bəyanındadır qüddüsüllahi-əsraruhl-əziz". Bitir: "Bizə izhar etməklə əmr olmuşdur dərler imiş rəhmətüllahi-əleyh rəhmə və əsəhən". Nüsxənin son vərəqində "Fey-

zullah əfəndi kolleksiyası"na aid olması ilə bağlı möhür vardır. Möhür Osmanlı şeyxülislamı Feyzullah əfəndinin vəqf möhürüdür. Möhürdə tarix hicri 1112-ci il yəni miladi 1700-cü il olaraq qeyd edilmişdir.

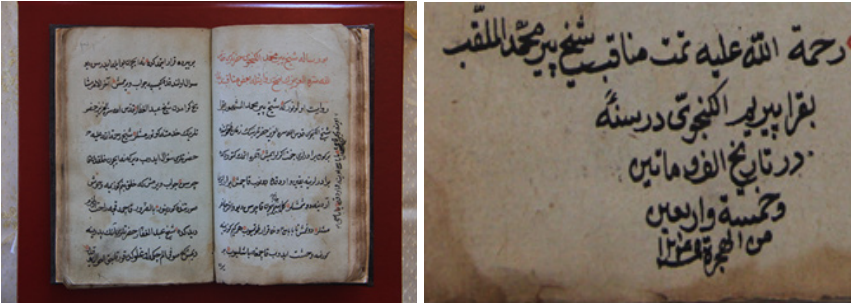
2. Bakı nüsxəsi. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda B-662 şifri altında qorunan bu nüsxənin həcmi 27 vərəqdən ibarətdir. Nüsxənin adı "Pir Məhəmməd əl-Gəncurri – Risalə" kimi yazılmışdır. Ölçüsü 20x14 sm-dir. Əlyazma nüsxəsi bənövşəyi rəngli karton qovluğa qoyulmuşdur. Əlyazma sarı nazik kağıza bükülmüşdür. Bu kağızın vəziyyəti qənaətbəxş olmayıb, kənarları didilmiş, bəzi yerlərini böcəklər yemişdir. Üzərində kiməsə yazılmış məktub tipli yazı vardır. Sarı kağızın ilk səhifəsində bəzi yerləri oxuna bilməyən belə bir yazı vardır: "Baes həyatəm, vəsilə bəhayəm pedər..... şəmayim. Bəəd məruz huzure şərifə sudur feyzi gəncvər gəz oldur ki, həftəyə qozaştedə ənami şəriflərinizə rəncidə olmaq birlə iltifate-pədəranəniz olan bəndeqan olmaq əqabində məmnun və məzmun olmağımızı həzrətlərinə ərz və həmvərəmin hülli-vəch təhsil kəmalətə təmam ihtimam göstərməgimi xəta ömrü xeyir dualarınızı rica edir qulunuz". Bu kağızın sonunda isə bir cümlə: "Seyyidi fərd Pirim həzrətlərinin risaləsi" yazılmışdır.

Əlyazmanın kağızı mavi, xətti nəstəliqdir. Səhifədə sətirlərin sayı müxtəlifdir. Mətn qara mürəkkəblə yazılmış, rəvayət başlıqları fərqləndirilmək üçün üzərindən qırımlı rəngli mürəkkəblə xətt çəkilmişdir. Mətn "Bismilləhir-rahmənir-rahim" sözləri ilə başlayır, "Rəvayət olunur ki" sözləri ilə bitir. Əlyazma naqışdır, 26 mənqibədən ibarətdir.

3. Duruca nüsxəsi. Bu nüsxə Qəbələ rayonunun Duruca kəndində yaşayan

Məmmədov Ruslan Ənvər oğlunun şəxsi kolleksiyasındadır. Nüsxənin həcmi 70 vərəqdir. Ölçüsü 17x11 sm-dir. Mavi rəngli Rusiya filiqranlı vərəqdə nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Hər səhifə 9 sətirdən ibarətdir. Cildi qəhvəyi rəngli dəridir. Mətn qara, rəvayət başlıqları qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Hər cümlənin arasında qırmızı sü-kun işarəsi vardır. Sonuncu səhifədə həm yazı ilə, həm də rəqəmlə hicri 1245-ci il yəni miladi 1829-cu il tarixi qeyd olunmuşdur. Mətn başlayır: “Bu risalə Şeyx Pir Məhəmməd əl-Gəncəvi həzrətləri Qaddəsallahi sırrəhul-əzizin əssah rəvayətlə bəzi mənaqibindəndir”. Bitir: “Təmmət mənaqibi-Şeyx Pir Məhəmməd əl-müləqqəb bi Qara Pirim əl-Gəncəvi dər sənəyi-dərtarixi-əlf və miətəyn və xəmsə vəərbəinə minəl-hicrəti 1245”.

Tədqiqata cəlb etmək üçün əldə etdiyimiz bu nüsxələr qarşılaşdırılmış, mətnşünaslıq baxımından tekstoloji təhlil edilmişdir. Nüsxələr müxtəlif xəttatlar tərəfindən yazılmışdır. Nüsxələrin üzü köçürülərkən mətnlər arasında baş verən bəzi fərqliliklərə rast gəldik. Nüsxələrdən “Türkiyə nüsxəsi” və “Duruca nüsxəsi” tamdır, “Bakı nüsxəsi” isə naqisdir. Tam nüsxələrdə 36 mənqibə, “Bakı nüsxəsi”ndə isə 26 mənqibə var. Onun son 10 mənqibəsi yoxdur. Hər üç nüsxədə mənqibələr “rəvayət olunur ki” sözləri ilə başlayır.

Nüsxələri transfoneliterasiya edərkən müxtəlif xəttatlarla qarşılaşdıq. Bəzi sözlər və ya cümlələr unudulmuş, daha sonra səhifənin kənarında verilmişdir. Bu hadisə hər üç nüsxədə qarşımıza çıxır. Məsələn: “Türkiyə nüsxəsi”nin 8b səhifəsində “Əlhəmdulillah sizin nəfəsiniz ilə zamanınızda dəxi ölü həyat bulduğun gözümüz ilə gördük” cümləsində “nəfəsiniz ilə” sözləri unudulmuş, səhifənin kənarında cümləyə əlavə edilmişdir. Bundan başqa 11a səhifəsində “Biriniz dəxi bizi Molla Feyzullah evinə qondursun deyu imtahan edən talibə itab edib buyurur” cümləsində də “biriniz dəxi” sözləri yazılmamış, səhifənin kənarında verilmişdir. Digər nüsxələrə baxdıqda “Bakı nüsxəsi”ndə 14b səhifəsində “Bəədə Şeyx Əmir dərvişlərinə nəsihətə başlarlar. Nəsihət tamam olduqda dua edərlər” cümlələri unudulmuş, səhifənin kənarında verilmişdir. “Duruca nüsxəsi”ndə isə elə ilk səhifədə bu hadisə qarşımıza çıxır. “Dönməmiş ta babası evinə dəgin fərar edüb babası evinə vardıqda babası evində dəxi qərar tutmayub, hər kim gözünə görünsə dəhşət edüb qaçmağa başlayıb” cümləsində “evinə dəgin fərar edüb babası evinə vardıqda babası” hissəsi səhifənin kənarına yazılmışdır.

Bu xüsusiyyətlərdən başqa nüsxələrdə sözlərin digər sözlərlə əvəz edilməsi hadisəsi də qarşımıza çıxır. Ərəb-fars sözlərinin türk sözləri ilə və ya əksinə, türk sözlərinin

türk sözləri ilə əvəz olunma hadisəsini görə bilərik. Məsələn 18-ci mənqibədə "Türkiyə nüsxəsi"ndə "lisan" sözü "Duruca nüsxəsi"ndə "dil" sözü ilə əvəz olunmuşdur. 7-ci mənqibədə "Türkiyə nüsxəsi"ndə "əyyami-səyf" sözü "Duruca nüsxəsi"ndə "yaz günlərində" sözü ilə, "Türkiyə nüsxəsi"ndə "yıqarkən" sözü "Duruca nüsxəsi"ndə "yur ikən" sözləri ilə əvəz olunmuşdur. 33-cü mənqibədə də "Türkiyə nüsxəsi"ndə "söndürür" yazılan söz, "Duruca nüsxəsi"ndə "qaraldır" sözü kimi qarşımıza çıxır. Eyni mənqibədə "şəm" sözü "çıraq" sözü ilə, "işıqlanır" sözü isə "pür ənvar olur" sözü ilə əvəzlənmişdir.

Bunlardan başqa bəzi sözlər vardır ki, hər nüsxədə fərqli şəkildə yazılmışdır. Məsələn 22-ci mənqibədə "Türkiyə nüsxəsi"ndə "çigidin" sözü "Bakı nüsxəsi"ndə "çəkirdəsin", "Duruca nüsxəsi"ndə "çəkiddəgin" kimi verilmişdir. Burada söhbət qovun çəyirdəyindən gedir. 34-cü mənqibədə Şah Təhmasibin adı "Duruca nüsxəsi"ndə Şah Təhmas kimi qeyd olunur.

Ümumiyyətlə, nüsxələrdən "Türkiyə nüsxəsi" və "Duruca nüsxəsi" çox aydın, səliqəli və oxunaqlı şəkildə yazılmışdır. "Bakı nüsxəsi" digər nüsxələrlə müqayisədə səliqəsizdir. Cümlələrə gəldikdə "Türkiyə nüsxəsi" ilə "Bakı nüsxəsi"nin cümlələri daha çox eynilik təşkil edir. "Duruca nüsxəsi"ni digər nüsxələrlə qarşılaşdırarkən isə cümlələrdə müəyyən fərqliliklərə rast gəldik. Bütün bu fərqlilikləri ortaya çıxararaq nüsxələri müqayisəli-tekstolji təhlil ilə işıqlandırmağa çalışdıq.

Ədəbiyyat:

Türkiyə nüsxəsi

Menakıb-ı Pir Muhammed Gencevi // Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Feyzullah efendi, 2142/6

Bakı nüsxəsi

Pir Məhəmməd əl-Gəncürri – Risalə // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, B-6622

Duruca nüsxəsi

Şeyx Pir Məhəmməd əl-Gəncəvi həzrətləri Qaddəsallahi sırrəhul-əzizin əssah rəvayətlə bəzi mənaqibindəndir // Ruslan Məmmədovun şəxsi kolleksiyası

İşpirli 2006

Mehmet İşpirli. Mustafa Efendi Feyzullahefendizade // İslam Ansiklopedisi, XXXI cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, sayfa 297-298.

Ögke 2015

Ahmet Ögke. Feyzullah Efendinin Tasavvufi Silsilesi ve Şeceresi // Erzurumlu Şeyhulislam Seyyid Feyzullah Efendi Sempozyumu (31 Ekim – 2 Kasım 2014 Erzurum) Tebliğleri (hazırlayan: Prof.Dr. Ömer Kara). Erzurum, 119-132.

Xəlillilər, 2020

Fariz Xəlilli, Şəhla Xəlilli. Qarabağlı Pir Məhəmmədin "Mənaqibnamə"si (araşdırma, sadələşdirmə və foneliterasiya). Bakı: Elm və Təhsil, 200 səh.

Tayşi 1995

Mehmet Serhan Tayşi. Feyzullah efendi // İslam Ansiklopedisi, XII cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, sayfa 527-528.

AZƏRBAYCANÇILIQ KONSEPSİYASININ VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏKİ QƏLƏBƏMİZƏ GEDƏN YOLDA ROLU

The Role of the Concept of Azerbaijanism on the Way to Our Victory in the Patriotic War

Dos.Dr. Zərifə Cavadova
ADPU-nun Şamaxı filialı
ORCID kod 0000-0003-4294-386X

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Ulu Öndər, Vətən, Azərbaycan, siyasət,
Key world: Haydar Aliyev, National Leader, Homeland, Azerbaijan, politics

"Harda olursan-ol,hansı ölkədə yaşayırsan yaşa ,ancaq Azərbaycan haqqında, Azərbaycanın müstəqilliyi,ərazi bütövlüyü haqqında, Azərbaycan xalqının bu günün və gələcəyi haqqında düşünməlisən" (Ümummilli Lider Heydər Əliyev).

Xalqımız uzun əsrlər boyu müstəqillik arzusunda olmuş, yalnız XXəsrin sonunda öz azadlığına qovuşa bilmişdir. Həmin vaxt,yəni 1991-ci ildə öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra ölkəmiz qarşısında duran problemlərdən biri sosial-siyasi kontekstdə milli təhlükəsizliyin təminatı məsələsi olmuşdur. Azərbaycançılıq konsepsiyası digər siyasi- fəlsəfi konsepsiyalarından fərqli olaraq "milli indentiklik"probleminin həll olunmasında ,azərbaycanlı kimliyinin yaranmasında əvəzsiz birləşdirici rol oynamışdır.Eləcə də müstəqil Azərbaycanın gələcək inkişafında da milli ideologiyamızın yəni azərbaycançılıq ideologiyasının müstəsna rolu vardır.

Azərbaycançılıq ideologiyası milli vətənpərvərlik ruhunun yüksəldilməsində də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eləcə də müstəqilliyimizin,suverenliyimizin təmin edilməsinin əsasında da dayanan başlıca amillərdən biri azərbaycançılıq ideologiyası olmuşdu. Məlim olduğu kimi həmin dövrdə ,yəni Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra istər ölkə daxilində, istərsə də xaricdə müstəqilliyimizə qarşı müəyyən təhdidlər var idi. Məhz belə bir çətin dövrdə azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycanın bütün vətəndaşlarının bir milli amal uğrunda birləşməsinə təmin etdi və ilk növbədə ölkədə daxili sabitlik bərpa olundu. 1995-ci ildə qəbul edilmiş ilk milli Konstitusiyamız isə azərbaycançılıq ideologiyasının inamla təbliğ edilməsində,dünyaya çatdırılmasında, ölkə daxilində bütün vətəndaşların həmrəyliyinə təmin olunmasında əsas rol oynadı.

1993-cü ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə gəlişindən sonra dahi rəhbər azərbaycançılıq ideyasına tamamilə yeni bir məzmun verərək ,onu Azərbaycanın milli-etnik xüsusiyyətlərinə ,müasir dövrün tələblərinə və dünyanın hazırkı dönməsinə uyğunlaşdırdı. Azərbaycançılıq ideologiyası məhz Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi ardıcıl siyasi xətt ilə mükəmməl ideologi bir siyasət kimi ölkənin dövlət siyasətinə çevrildi.

Ulu Öndər hələ Yeni Azərbaycan partiyasını yaradarkən əslində azərbaycançılıq ideologiyasının başlıca prinsiplərini irəli sürmüşdü. Sonrakı dövrlərdə isə Ulu Öndərin məruzə və çıxışlarında bu ideologiyanın məqsəd və vəzifələri elmi cəhətdən əsaslandırılmış, və onun əsas prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, Ulu Öndərin fikrincə azərbaycançılıq ideologiyasının başlıca məqsədi: - Azərbaycan millətini sevmək, onu öz dövlətinin və sərvətinin əsl sahibinə çevirmək, Azərbaycan millətini bütün dünyada tanımaq, onu dünyanın sivil xalqlarının səviyyəsinə qaldırmaq, xalqın birliyinə və həmrəyliyinə nail olmaq, azərbaycanlıların zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik olduğunu nümayiş etdirməkdən, başlıcası isə dövlətin bütün siyasətini, xalqın rifahını durmadan yaxşılaşdırmasına və firavan yaşamasına yönəltməkdən ibarətdir.

Azərbaycançılıq - cəmiyyətin sosial-mədəni, fəlsəfi, mədəni məkanda tamlaşdıran, bütövləşdirən gücdür. Bu ideologiyanın əsasını millilik, dünyəvilik, sosial ədalət, demokratiya, milli tərəqqi, insan hüquq və azadlığına riayət təşkil edir. Buna görə də Ulu Öndər Heydər Əliyev deyirdi ki, "Bizim hamımızın bir vətəni var - bu Azərbaycan dövlətidir" [2].

Belə bir sosial-siyasi yanaşma öz uğurlu nəticəsini həm də 2020-ci il 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycan əraziləri işğaldan azad olunduğu zaman nəinki tarixən Azərbaycanda yaşamış, ortaq mədəniyyət, dil, din bağlılığı olan xalqlar, o cümlədən – ruslar, yəhudilər də vahid ideologiya, milli kimlik – azərbaycançılıq konsepsiyası altında bu haqlı mübarizədə bir daha birləşdilər. Bu da bir daha onu göstərir ki, azərbaycançılıq konsepsiyası bir siyasi fəlsəfi konsepsiya və ideologiya olmaqla yanaşı, siyasi praktikada özünü Azərbaycan vətəndaşlığının, azərbaycanlı milli kimliyinin əsası kimi tam doğrultmuşdur.

44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsinin "Vətən müharibəsi" adlandırılması da ölkədə yaşayan çoxsaylı etnik qrupların hər birinin bu ərazini özlərinə vətən hesab etməsi və onun müdafiəsində iştirak etməsi ilə izah olunur. Azərbaycan ərazisində yaşayan hər bir kəş üçün, o cümlədən milli azlıqlar üçün də Vətən olan ölkəmizdə Azərbaycançılıq ideologiyası xalqımızı məhz qələbəyə aparan bir konsepsiya olmuşdur. Çünki bu ideologiya ətrafında xalqımız Vətənimizin azad olunmasına nail olmuşdur.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin daxili və xarici siyasətini böyük müvəffəqiyyətlə davam etdirən möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev Azərbaycançılıq ideologiyasının xalqımızın birliyində oynadığı rolu daim diqqət mərkəzində saxlamış və saxlamaqdadır. Belə ki biz bunu istər daxili siyasətdə, istərsə də dövlət başçımızın hər dəfə xarici ölkələrə gedəndə orada yaşayan azərbaycanlılarla görüşməsində də müşahidə edirik [1]. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev həm ölkəmizdə, həm də xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların təşkilatlanması, azərbaycançılıq ideologiyasının həyata keçirilməsi sahəsində mühüm işlər həyata keçirmişdir ki, məhz bunun bəhrəsini də biz II Qarabağ müharibəsində, yəni Vətən müharibəsində bir daha şahidi olduq. Azərbaycan xalqı Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin ətrafında bir yumruq kimi birləşərək işğal altında olan torpaqlarımızı azad etdi.

Cənab Prezidentimiz İlham Əliyev dünya azərbaycanlılarının keçirilən bütün qurultaylarında dövlətimizin taleyüklü məsələləri ilə bağlı müxtəlif ölkələrdən olan soydaşlarımıza mühüm tövsiyələr vermişdi, həm də dövlət başçısı informasiya müharibəsinin gücləndiyi bir şəraitdə Azərbaycan həqiqətlərinin müxtəlif ölkələrə çatdırılmasının, erməni yalanlarının ifşası istiqamətində fəaliyyətinin daha da

gücləndirilməsinin vacibliyini vurğulamışdır. Bu baxımdan Vətən müharibəsinə gedən yolda dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan soydaşlarımızın da mühüm xidmətləri oldu.

Təkcə Vətən müharibəsi dövründə soydaşlarımızın diaspor təşkilatları dünyanın 30-dan çox ölkəsində 200-dək aksiyaya keçirmiş və bu ,milli həmrəyliyimizin təntənəsi olmaqla, erməni yalanlarının qarşısının alınmasında mühüm rol oynamışdı. Dünya azərbaycanlılarının V qurultayında Prezident İlham Əliyev bu barədə demişdir: "Biz hamımız-həm Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan vətəndaşları,həm də dünya azərbaycanlıları bir nöqtəyə vururduq,bir hədəfə çatmaq üçün çalışırdıq. Mən deyirdim ki,hər birimiz hər gün öz əməyimizlə, işimizlə, hərə öz yerində bu müqəddəs günü yaxınlaşdırmalıyıq.Torpaqlarımızın işgaldan azad olunmasından daha vacib və ali vəzifə yox idi."Həqiqətən də 44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycanda formalaşdırılmış milli ideologiyanın,yəni azərbaycançılıq ideologiyasının , baş qaldırmış milli mənlək şüurunun, dirçəlmış ənənələrin, möhkəmlənmiş dövlətçiliyin bariz nümunəsi oldu.

Məlum olduğu kimi,, Azərbaycanın sovet imperiyasının əsarəti altında olduğu müddətində (1920-1991) istər azərbaycanlı ailəsində, istərsə də orta ümumtəhsil məktəblərimizdə milli mənlək şüurunun formalaşdırılması əvəzinə milli-mənəvi tərbiyə kommunist tərbiyəsinin tərkib hissəsi kimi təbliğ edilmişdir. Yalnız sovet dövründə Ermənistandan, sovet rejimindən gələ biləcək təhlükə hissənin sovet ideologiyasının təsiri altında kütləşdirilməsi milli identikliyin, milli şüurun zəifləməsinə, digər "identikliyin" – "sovet vətəndaşı", "sovet xalqı", "kommunizm qurucusu" və bu kimi süni identikliklər üstünlük təşkil edərək tarixin böhranlı dövründə xalqın vəziyyətdən çıxması üçün təşkilatlanmasına, milli həmrəyliyə nail olmasına maneçilik törədən əsas sosial-psixoloji amillərdən biri oldu.

Uzun illər xalqımızın milli-azadlıq uğrunda apardığı mübarizəsinin məntiqi nəticəsi olaraq XX əsrin sonunda yenidən öz müstəqilliyimizi qazandığımız ilk illərdə isə Avropaya inteqrasiya şüurları bəzən milli mənləyi nəzərə almadan səsləndirildiyi üçün bir sıra hallarda milli tərbiyə prosesinin gedişinə mane olmaqda idi. Həmin dövrdə isə əsas vəzifə ,əslində həm dövlətin, həm də cəmiyyətin ən vacib işi böyüyən nəslin hər bir nümayəndəsini vətəni sevməyə ruhlandırmaq, onlara azərbaycançılıq ideyasını aşılamaq, milli mənləvi dəyərlər əsasında tərbiyəsinə təmin etmək, formalaşan gənc nəsilə dövlətçiliyin möhkəmlənməsinə və milli maraqlar əsasında onun qorunmasına xidmət etmək ruhunu formalaşdırmaqdan ibarət idi. Böyüyən nəslin milli ruhda tərbiyə olunması prosesinin təşkili və sistemli şəkildə həyata keçirilməsi yalnız xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin hakimiyyətə ikinci dəfə gəlişi, bütün sahələrdə. o cümlədən gənc nəslin yetişdirilməsində müəyyənleşmiş uzaqqörən və sistemli şəkildə yürüdüln siyasət əsasında mümkün oldu. Buna görə də Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev qeyd edirdi ki: "... Hər bir Azərbaycanlı öz milli mənsubiyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı – Azərbaycanın dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq."

Azərbaycançılıq ideologiyasının əsas komponentlərindən biri xalqımıza məxsus olan etnik adət və ənənələrin qorunması əsasında milli ruhlu gənc nəslin yetişdirilməsinin düzgün təşkil edilməsi isə məqsədyönlü və planlı şəkildə məktəblərimizdə gənc nəslin milli ruhda tərbiyə olunmasında azərbaycançılıq ideyasının aşılannması ilə bağlı ənənələrin yaradılması işinin düzgün təşkil edilməsi əsasında mümkün idi. Azərbaycanda hamı yaxşı başa düşürdü ki, ölkəmizdə milli ideologiya for-

malaşır, milli mənlik şüurumuz baş qaldırır, ənənələrimiz dirçəlir, dövlətçiliyimiz möhkəmlənir. Ona görə də ümumtəhsil məktəblərinin hər birində arəbaycaçılıq ideyasını təbliğ edən, onun təsdiqini özündə səciyələndirən tədbirlər kompleksi hazırlandı. Azərbaycan müəllimi milli ideologiya əsasında Vətən sevgisini öz şəxsi nümunəsində formalaşmaqda olan gənc nəsə tədriclə aşılamış oldu.

Azərbaycan xalqı dünyada tolerantlıq xüsusiyyətlərinə görə seçilən xalqlardan biridir. Ölkəmizdə yaşayan başqa xalqların nümayəndələri hər cür hüquq və azadlıqlara malikdir. Azərbaycan vətəndaşları olan və Azərbaycan xalqının bir parçasına çevrilən digər millətlərin nümayəndələri də öz dini ayinlərini yerinə yetirməkdə tam sərbəsdirlər. Dini səbirlilik və hörmət Azərbaycan xalqının milli birliyinin əsas şərtlərindən biridir. Prezident İlham Əliyev yerli və xarici media nümayəndələri üçün mətbuat konfranslarının birində vurğulamışdır: "Bizim xalqlar sülh şəraitində yaşamaladırlar. Azərbaycanda yaşayan bütün millətlər eyni hüquqlara malikdirlər. Azərbaycanda fərqli dildə danışan insanların hər cür hüquq və imtiyazları mövcuddur. B una görə də ölkəmizdə heç vaxt dini, milli zəmində hər hansı qarşıdurma, anlaşıl-mazlıq olmamışdır. Azərbaycançılıq ideyasının aşılmağına məktəblin, gənclərin öz ölkəsinə, xalqına, millətində dərinədən bağlanacağına, onu böyük məhəbbətlə se-vib qoruyacağına zəmin yaradır. Həqiqətən də azərbaycançılıq ideologiyası və mil-li düşüncəyə məxsus gənclərin yetişdirilməsi işinin həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin hakimiyyətə gəlişi və Ümummilli Liderin siyasi irsini davam etdirməsi ilə daha da möhkəmləndi. Biz Azərbaycan xalqının nümayəndələri olaraq bu realığı 44 günlük Vətən müharibəsində mənəvi zəngin, azərbaycançılıq ideologiyası möhkəm gənclərin Vətən sevgisində şahidi olduq. Prezident İlham Əliyevin 2021-ci ildə şanlı qələbəmizdən sonra Şuşada ilk bayram tonqalını yandırarkən söylədiyi nitqində vurğuladığı kimi: "...Vətən müharibəsində bütün nəsillərin nümayəndələri qəhrəmanlıq göstərdi. Lakin etiraf etməliyik ki, on-ların böyük əksəriyyəti 18-25 yaşlı gənclərdir. Yəni, 2003-cü ildə mənim hakimiyyətə gəlişim vaxtı hələ uşaq olan və hakimiyyətim dövrümdə formalaşan gənclərdir." "44 günlük Vətən müharibəsi həlledici bir imtahan idi. Bir xalq olaraq bu imtahandan şərəflə çıxdıq, şərəf tarixini yazdıq! [3].

44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycanda formalaşmış milli ideologiya mil-li həmrəyliyin təcəssümü idi. Bu müharibədə Azərbaycan xalqının üzvləri eyni vətənpərvərlik və birlik içində vətənimizin müdafiəsi, torpaqlarımızın düşmən tap-dağından azad olması yolunda öz canlarını sipər etdilər. Onlar Şəhidlik zirvəsinə ucaldılar, Qazi oldular, Qəhrəman oldular.

44 günlük Vətən müharibəsi dövründə müşahidə etdiyimiz sarsılmaz milli bir-lik dünya azərbaycanlılarının vahid məfkurə olan azərbaycançılıq ideologiyasının ətrafında sıx birləşməsinin ifadəsi idi. Məlum olduğu kimi, azərbaycançılıq mil-li dövlət ideologiyası kimi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası əsaslarına söykənən, ölkəmizin müstəqilliyinə, onun hüquqi və demokratik dövlət kimi in-kişafına və milli təhlükəsizliyinin qorunmasına xidmət edən dəyərlər sistemidir. Azərbaycançılığın əsasında Azərbaycanı özünə vətən sayan bütün xalqların milli, etnik, dini və sosial hüquqlarının bərabərliyi ideyası dayanır. Bu istiqamətdə Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin apardığı məqsədyönlü, uzaqgörən siyasət tariximizin silinməz şanlı səhifələrinə və dövlətçilik ideologiyasının əsas bazasına çevrilmişdir. Vaxtilə yetmiş illik sovet dönəmində də milli birliyimizi zəiflətməyə cəhd edilmiş, lakin bu mümkün olmamış, xalqımız dini dəyərlərimizdən imtina etməmiş, min illərdən

bəri yaşayan adət-ənənələrimizi unutmamaqla, hakim ideologiyaya kor-koranə baş əyməmişdi. İyirmi Yanvar hadisələrində imperiya ordusu ilə üz-üzə dayananda da əli yalın olan vətəndaşlarımız Vətən, doğma torpağımızı düşünmüş, ölkəmizi heç vaxt yaddan çıxarmamışdır. XXI əsrin əvvəllərində azərbaycançılıq ideologiyası milli həmrəyliyin təmin olunmasında mühüm rol oynamışdı.

Qeyd edək ki, azərbaycançılıq ideologiyası milli vətənpərvərliyin gücləndirilməsində də mühüm rol oynayır. Vətənpərvərlik isə insanı öz dövləti ilə sıx bağlayır. Bu hiss hər bir insanı öz torpağına, Vətəninə sahib çıxmağa səsləyir. insanın öz ailəsinə, Vətəninə, torpağına hərtərəfli bağlılığının göstəricis hesab olunur. Bu baxımdan da Azərbaycançılıq kontekstində vətənpərvərlik vətəndaşın öz dövləti ilə daha sıx bağlılığı deməkdir [4].

Vətənpərvərlik loyallığı və tolerantlığı inkar etməyərək hər bir şəxsin öz ölkəsini müdafiə etmək, onun müstəqilliyini qorumaq, inkişafına köməklik etmək istəyidir. Azərbaycançılıq kontekstində vətəndaşlıq, vətənpərvərlik və loyallıq fərdin cəmiyyətə və dövlətə vahid yanaşma sistemidir. Bu üçlüyün vəhdətində birlik və sabit dövlət quruluşu mümkündür, 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə müşahidə etdiyimiz sarsılmaz milli birlik dünya azərbaycanlılarının vahid məfkurə olan azərbaycançılıq ideologiyasının ətrafında sıx birləşməsinin ifadəsi idi.

Azərbaycan xalqı 30 il idi ki, dünyanın böyük dövlətlərindən və nüfuzlu təşkilatlarından düşmən tərəfindən işğal edilmiş torpaqlarımızla bağlı ədalətli qərarların qəbul edilməsini tələb etsə də nəticəsi demək olar ki, yox idi. Yalnız Ali Baş Komandan İlham Əliyevin siyasi qərarını qəbul etdikdən sonra şanlı əsgər və zabitlərimiz torpaqlarımızı yağdı düşməndən azad etmiş oldu. Bu isə o demək idi ki, "Azərbaycançılıq ideologiyası təcrübədə özünü doğrultdu. Vətən müharibəsində xalqımızın qazandığı qələbə təbii ki, dediklərimizə əyani misaldır. Vətənin azadlığı üçün hamı bir yumruq kimi bu ideologiya ətrafında birləşdi və xalqımızın adını qaliblər sırasına yazdı". Bütövlükdə, Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan azərbaycançılıq ideologiyası milli birliyimizi təmin edən və gücləndirən strateji amillərdən hesab olunmaqdadır. Ümummilli Liderin siyasi kursunun layiqli davamçısı, onun müəyyənləşdirdiyi inkişaf strategiyasını müvəffəqiyyətlə həyata keçirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev azərbaycançılıq ideologiyasını yeni inkişaf mərhələsinə qaldıraraq bu məsələni yenə də daim diqqət mərkəzində saxlamaqdadır.

Ədəbiyyat:

1. "Şəxsiyyətin qüdrəti", Bakı. Yazıçı nəşriyyatı. 2012-ci il. 304 səh.
2. "Müdrüklük zirvəsi", Bakı. Yazıçı nəşriyyatı. 2011-ci il 302 səh.
3. "Yeni Azərbaycan" qəzeti. 26 fevral №37. 2021-ci il.
4. "Yeni Azərbaycan" qəzeti. 1 sentyabr. 2020-ci il №45

ŞUŞADA TOXUCULUQ VƏ XALÇAÇILIQ

Weaving and carpet making in Shusha

Aygün Zeynalova

AMEA-nın Memarlıq və incəsənət İnstitutu

Xülasə

Məlum olduğu kimi, bu gün Azərbaycanda insanların tekstilə, parçaya, xalçaya olan ehtiyacları dünyanın müxtəlif regionlarından gətirilib, ticarət mərkəzlərində satılan nümunələrlə ödənilir. Lakin, vaxtilə Azərbaycan nəynki təkcə xalçaçılıq mərkəzi idi, bu ölkə eyni zamanda müxtəlif əsrlərdə xüsusi karxanalarda, emalatxanalarda, evlərdə kişi və qadınlar tərəfindən toxunan pambıq, ipək, yun parçalarının da mərkəzi idi. Bu baxımdan adları tarixdə qalan və nümunələri muzey fondlarında saxlanılan parçalar maraqlı kəsb edir. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində o cümlədən Qarabağ və Şuşada toxunan parçalara, zərbaft, xara, atlas, qanovuz, kisiyə, məxmər, darayı, mahud, şal, tirmə, misqallıq tirmə, bez vəs adını çəkmək olar. Bu parçaların xalq arasında xüsusi adları vardır. Məsələn "Hacı mənə bax", "bağrım çartdadı", "qonşu bağı çartdadan". Qarabağın bir çox məşhur şəhər və kəndlərində, o cümlədən Bərdə, Lənbəran, Hinadarx vəs yerlərdə kargah adlı dəzgahlar var idi ki, orda parçalar toxunardı. Ən çox xalq arasında sevilən və toxunan xalçalara xara, atlas, məxmər, tafta, fay, tirmə, zərbaft vəs istehsal edilən parçalar aittir. Bu parçaların hər birinin özünün texnologiyası və bədii xüsusiyyətləri vardır ki, onların sahəsində müxtəlif koloritli, üzərində heyvan, quş və nəbati naxışlar olan ornamentlər salınırdı.

Bundan əlavə toxuculuğun ən geniş yayılmış növlərindən biri olan xalçaçılıq da geniş yayılmışdır. Qarabağda, o cümlədən Şuşada həm xovlu, həm də xovsuz xalçalar toxunurdu. Bu sənət ənənəvi sənət növü olmuş və bu günə qədər xalq arasında yaşamaqdadır. Qarabağın xalı xalçaları öz kompozisiya və naxış həllinə görə Azərbaycanın digər bölgələrindəki, xalçalardan fərqlidir. Qarabağ, o cümlədən Şuşa xalçaçıları şux əlvan rənglərə Təbriz, Ərdəbildən gələn nəbati naxışların təsirinə məruz qalaraq iri ölçülü ləçəkli gül, budaq, ağac təsvirli motivlər böyük ölçülü bir-birinin arxasına şaquli formada düzülmiş göllərlə formalaşan böyük ölçülü xalılarda seçilir. Bu bölgənin, əsasən Şuşanın xalçaçılığını dünyada məşhur edən və yalnız Şuşada toxunan dəst xəli gəbələrdir ki, onlarda nadir sənət əsərləri hesab edilir və üç hissədən ibarət olur. Əgər Təbrizdə, Ərdəbildə böyük ölçülü xalıları toxumaq üçün nərdivanlı dəzgahlardan istifadə edirdilərsə, Şuşada dəst deyilən xəlilər ayrı-ayrı hissələrdə toxunub sonra, zəngin adamların qonaq otaqlarını bəzəyirdi. Mərkəzdə hər zaman daha enli (eni 2,5m, boyu 6-8m) xalılar salınırdısa, onun iki kənarında eni 1,5 və ya 1 m olan, lakin uzunluğu eynilə xaliya bərabər gəbələr toxunurdu. Dəst xəli gəbələrin istər kompozisiya, istər rəngləri, istərsədə naxışları eyni olduğu üçün üçüdə bir-birini tamamlayırdı. Çox zaman bu dəstxəli gəbələrin bədii tərtibatında işlədilən kompozisiya və naxışlar Şuşa evlərinin tavanına yağlı boya ilə çəkilmiş bəzəklərin təkrarı olurdu ki, bu da otağın ümumi bədii tərtibatını tamamlayırdı.

Açar sözlər: Toxuculuq, xalça, zərbaft, xara, atlas, hacı mənə bax, qanovuz, məxmər, tafta, fay, tirmə, zərbaf

Abstract

As it is known, today in Azerbaijan people's wants for textiles, fabrics and carpets are satisfied by samples brought from different regions of the world and sold in shopping malls. However, historically, Azerbaijan was not the center of carpet weaving only, but it was also the center of cotton, silk and wool fabrics producing. These threads were woven by men and women in special quarries, workshops and houses in different centuries. From this point of view, the fabrics the names of which remain in history and samples kept in museum collections are of great interest.

Among fabrics woven in different regions of Azerbaijan, including Karabakh and Shusha, the fabrics "zarbaft", "khara", "satin", "ganovuz", muslin, velvet, "darayi", "worsted", shawl, "tirma", "misgallig tirma", «coarse calico» and should be noted especially. These fabrics have special names among the people. E.g. "Haji look at me", "my heart is broken", "the fabric beaking neighbor's heart". In many famous cities and villages of Karabakh, including Barda, Lanbaran, Hinadarkh and other places, there were looms called "kargah", in which fabrics were woven. "Khara", "satin", "velvet", "taffeta", "fay", "tirma", "zarbaft" and other fabrics were most popular among people. Each of these fabrics has its own technology and artistic features, on them beautiful ornaments of different colors, animal, bird and floral patterns were pictured.

Besides, carpet -making, which is one of the most widespread types of weaving, was widespread here. In Karabakh, as well as in Shusha, both piled and pile-less carpets were woven. This art has become a traditional art form and still is kept among the people. Karabakh carpets differ from carpets, woven in other regions of Azerbaijan both in their composition and patterns. Karabakh, as well as Shusha carpet weavers, were influenced by brightly colored floral patterns from Tabriz and Ardabil. So, in Karabakh carpets motifs of big flowers with petals, branches, trees were pictured in medallions in line, vertically, as a result, the carpets of big size were created. "Dest hali" carpets (carpet set) were woven only in Shusha and these carpets brought world fame to Shusha carpet making. These carpets are considered to be a unique works of art and consists of three parts.

In Tabriz and Ardabil for weaving of large carpets ladder looms were used, but in Shusha the so-called "set carpets" were woven in separate parts and then they decorated the living rooms of rich people. In the center always the bigger carpets (2.5 m wide, 6-8 m long) were placed, on both sides of it smaller carpets with a width of 1.5 or 1 m, but the same length as the carpet were woven. These carpets formed a set and complemented each others as the composition, colors, and patterns of the rugs were the same. The compositions and patterns often used in the artistic design of these carpets were a repetition of the oil-painted decorations on the ceilings in Shusha houses, which complemented the overall artistic design of the room.

Keywords: weaving, carpet, zerbaf, khara, satin, "Hadji, look at me", ganovuz, velvet, taffeta, fay, tirmə.

Şuşa Azərbaycanın qədim sənətkarlıq mərkəzlərindən biridir. Burada pambıq parça toxuyan karxana, boyaqxana sexi, kəlağayı arteli, papaqçılıq, misgərlik, rəngkarlıq, nəqqəşlik, çəkməçi, dərzi, dəmirçi sexləri, dulusçuluq və sair sənətkarlıq sahələri olmuşdur.

Şuşada ən geniş yayılmış toxuculuq sənətinin inkişaf etməsinin ən başlıca səbəbi Şuşanın iqlim şəraiti və bol xammal ehtiyatlarına malik olması idi. Şuşada emal olunan yunun bir hissəsi xarici dövlətlərə ixrac olunur, digər hissəsi isə yerli istehsalatla, xüsusilə xalçaçılığa sərf olunurdu. XIX yüzilliyin ikinci yarısı XX yüzilliyin əvvəllərində Şuşa, Qarabağda xalça istehsalı və satışı mərkəzi olmuşdu. Əvvəllər şəxsi ev tələbatının ödənilməsi üçün istehsal edilən xalçaçılıq XIX əsrdən başlayaraq bazar üçün məhsul istehsal edən sənət sahəsinə çevrilmişdi.

Məlum olduğu kimi bu gün Azərbaycanda insanların tekstilə, parçaya, xalçaya olan ehtiyacları dünyanın müxtəlif regionlarından gətirilib, ticarət mərkəzlərində satılan nümunələrlə ödənilir. Lakin vaxtilə Azərbaycan nəyinki tək xalçaçılıq mərkəzi idi, bu ölkə eyni zamanda müxtəlif əsrlərdə xüsusi karxanalarda, emalatxanalarda, evlərdə kişi və qadınlar tərəfindən toxunan pambıq, ipək, yun parçaların da mərkəzi idi. Bu baxımdan adları tarixdə qalan və nümunələri muzey fondlarında saxlanılan parçalar maraqlı kəsb edir. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində o cümlədən Qarabağ və Şuşada toxunan parçalar sırasına, "zərbaft", "xara", "atlas", "qanovuz", "kisiyə", "məxmər", "darayı", "mahud", "şal", "tirmə", "misqallıq tirmə", "bez" və s. adını çəkmək olar. Bu parçaların bədii xüsusiyyətlərinə görə, yəni, üzərindəki naxışlarına görə xalq arasında xüsusi adları vardır. Məsələn "Hacı mənə bax", "bağrım çartdadi", "qonşu bağı çartdadan", "gəcə-gündüz", "gendə dur", "alışdım yandım", "küçə mənə dar gəlir". Qarabağın bir çox məşhur şəhər və kəndlərində, o cümlədən Bərdə, Lənbəran, Hinadarx vəs yerlərdə "kərgah" adlı dəzgahlar var idi ki, orda parçalar toxunurdu. Ən çox xalq arasında sevilən və toxunan xalçalara xara, atlas, məxmər, tafta, fay, tirmə, zərbaft və s. istehsal edilən parçalar aittir. Bu parçaların hər birinin özünün texnologiyası və bədii xüsusiyyətləri vardır ki, onların sahəsində müxtəlif koloritli, üzərində heyvan, quş və nəbati naxışlar olan ornamentlər salınırdı (5, səh. 188-190).

XIX əsrin ikinci yarısında Rusiya öz fabriklərində maşın üsulu ilə yarı şərq, yarı Avropa bədii üslubunda, ipək parçalar, süfrələr, baş örtükləri hazırlayıb, bunları bir çox ölkələrə, o cümlədən Azərbaycana da idxal edirdi. Təbii ki, bütün bunlar Azərbaycanda toxunan bir çox xalçaların tamamilə istehsaldan çıxmasına səbəb olmuşdur. Məsələn "kimxa", "xara", "zərxara", "diba" kimi parçaların unudulmasına və bir qisminə "darayı", "tafta", "mof", "qanavuz", "qələmkar", "güləbətini" və s.-nin bədii-dekorativ xüsusiyyətlərinin dəyişilməsinə səbəb olmuşdur. Yaşıl, bənövşəyi çalarlı "qanovuz", qırmızımtıl, sarı nəbati naxışlı "darayı", sıx toxunmuş "alaca", "cəlamı" və s. parçalar istehsal edilirdi. Şuşada bu parçaların "əriş və ərqəçları" da hazırlanırdı.

Məlum olduğu kimi ipək Şəkiddə və Şamaxıda kifayət qədər var idi və onlardan istifadə edilərək Şuşada da parçalar toxunurdu. Artıq XIX əsrin axırlarında kустar fabriklər yaranır ki, bunlada Basqalın Mücü kəndində kустar fabrik fəaliyyətə başladı. Burada "darayı", "qanavuz", "mof", "kimxa", "cecim" "arşın" "nüma", "çarçap", yorğan üzü, əl dəsmalları toxunurdu (1, s. 60-65).

Şuşada xalq arasında əl ilə toxunan parçalara cecimlər aid idi. Onun bədii tərtibatında şaquli zolaqlar və bu zolaqlar arasındakı, xırda nəbati elementlər, o

cümlədən yarpaq, çiçək və s qoyulurdu. Bu eni 2-3- sm dən çox olmayan parçalar idi və qadınlar yerə oturaraq, əyaqlarını parçanın arişinin arasına qoyaraq toxuyurdular. Cecimin dəzğahıda çox sadə idi. Cecim parça, kimi 1-15 metrə qədər toxunurdu ki ondan evdə xüsusi məqsədlərlə o cümlədən yorğan üzü, döşək üzü, pərdə, altına keçə tikərək keçə kimi də istifadə edirdilər. XIX əsrdə Şuşada həmçinin Şamaxı və Təbrizdə də "yaşıldaray", "sarıdaray", "cütteldaray" toxuyurdular. Həmin bu darayını da müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edirdilər. Aşıq Ələsgər öz şerində bu haqda yazmışdır.

Başında herat kəlağayı

Hər palatari darağayıdır.

Bəşərə bənzətmək olmaz,

Göydə mələklər tayıdır (2, s. 328).

Darayıdan məişətdə geyim, boxca, namazlıq və s. kimi istifadə edilirdi. Darayının bəzəyi iri damalı olurdu. Şuşada məxmər parçalar da toxunurdu ki, bunların üzərinə toxuma vaxtı güllər salınırdı və yaxud da toxunub qutarandan sonra milli geyimlərdə istifadə edilirdi ki, onlardan ən gözəl nümunələrdən biri Azərbaycan milli tarix muzeyinin kolleksiyasında saxlanılır.

Şuşada XIX əsrdə baş örpəkləri də istehsal edilirdi ki, bu sayda çoxlu sənətkar fəaliyyət göstərirdiki onları da Məşədi Abbas, MirzəMəhəmməd oğlu, Kərbəlayı Kərim Məşhədi oğlunu, Məşhədi Abbas Məşhədi Mehdi oğlunu, Məşədi Məlik Dadaşoğlunu göstərmək olar. Onların hər birinin karxanasında ayrılıqda bir neçə dəzğah var idi ki, dəzğahlarda da "alaşa", "daray", "baş örtüyü toxuyurdular. Əlvən rəngli, üzü bərqvuran çox zərif toxunuşlu "muv" deyilən parçalarda toxunurdu. Onlar kətan hörgülü parçadır. Bu parça həm sayə, həm zolaqlı, həm də dama-dama naxışlı parça olurdu. Damalar və ya naxışların rəngləri bir-birindən fərqli-qırmızı, sarı, mavi, açıq yaşıl, bənövşəyi olurdu. Yerliyi isə qırmızı rəngdən ibarət idi. Bu parça XIX əsrdə xalq məişətində çox geniş yayılmışdı və toy bayram yığıncaqlarında istifadə edilirdi. Həmin bu parçanın mərkəzində xonça rəsmidə salınırdı ki, ondan da yorğanüzü, döşəküzü, yataqörtüyü kimi istifadə edirdilər (3, səh.7-52).

Beləliklə, Şuşada toxunan parçalar öz bədii keyfiyyətlərinə rəng və kompozisiyalarına görə seçilirdilər. Bədii tərtibatda gül-çiçək, ən çox qızıl gül rəsmləri yer alırdı ki, bu qızıl gül rəsmləri stilizə edilmiş müxtəli formalı qızılgül rəsmləri nəyinki, parçalarda, xalçalarda da mühüm yer tuturdu.

Şuşada toxuculuğun ən geniş yayılmış növlərindən biri olan xalçaçılıq da geniş yayılmışdır. Burada xovlu ("Malibəyli", "Ləmpə", "Bağçada güllər", "Bulud", "Saxsıda güllər", "Nəlbəkiğül", "Gülluyaylıq", "Muncuq", "Zərməxmər") və xovsuz xalçalar (palaz, fərməş, kilim, vərni, ladi) toxunurdu. Bu sənət ənənəvi sənət növü olmuş və bu günə qədər xalq arasında yaşamaqdadır. Məlum olduğu kimi Şuşanın zəngin şəxslərinin evlərinin tavan və divarları rəssamlar tərəfindən işlənirdi və onların bədii kompozisiyasıda sanki xalça sənətində əks edilirdi (4, səh. 156-235).

Qarabağın xalı-xalçaları öz kompozisiya və naxış həllinə görə Azərbaycanın digər bölgələrindəki, xalçalardan fərqlidir. Qarabağ, o cümlədən Şuşa xalçaçıları şux, əlvən rənglərə Təbriz, Ərdəbildən gələn nəbati naxışların təsirinə məruz qalaraq iri ölçülü ləçəkli gül, budaq, ağac təsvirli motivlər böyük ölçülü bir-birinin arxasına şaquli formada düzölmüş göllərlə formalaşan iri ölçülü xalılar ilə seçilir. Bu bölgənin, əsasən Şuşanın xalçaçılığını dünyada məşhur edən və yalnız Şuşada toxunan dəst-xəli gəbələrdir ki, onlar da nadir sənət əsərləri hesab edilir və üç hissədən

ibarət olur. Əgər Təbrizdə, Ərdəbildə böyük ölçülü xalıları toxumaq üçün nərdivanlı dəzgahlardan istifadə edirdilərsə, Şuşada dəst deyilən xəlilər ayrı-ayrı hissələrdə toxunurdu. Bu xalçalar zəngin adamların qonaq otaqlarını bəzəyirdi. Mərkəzdə hər zaman daha enli (eni 2,5 m, boyu 6-8 m) xalılar salınırdısa, onun iki kənarında eni 1,5 və ya 1 m olan, lakin uzunluğu eynilə xaliya bərabər gəbələr toxunurdu. Dəst xəli gəbələrin istər kompozisiya, istər rəngləri, istərsədə naxışları eyni olduğu üçün üçüdə bir-birini tamamlayırdı. Çox zaman bu dəst xəli-gəbələrin bədii tərtibatında işlədilən kompozisiya və naxışlar Şuşa evlərinin tavanına yağlı boya ilə çəkilmiş bəzəklərin təkrarı olurdu ki, bu da otağın ümumi bədii tərtibatını tamamlayırdı.

Şuşada ən geniş yayılmış kompozisiyalardan bir "qoca" adlanan böyük ölçülü xalılar idi. Bu xalılardan yerliyə qara rəngdə olurdu ki, buda Azərbaycanı heç bir başqa bölgəsində istifadə edilmirdi. Qara rəng Şuşada bitən "mazı" (mürəkkəb ağacı) ağacının meyvələrindən istifadə edilərək iplər boyanırdı. Təbii ki ara sahəsi qara rəngdə olan xalılardan üzərindəki qızrmızı, ağ, sarı rəngdə olan naxışlar gözəçarpir və dekorativliyi ilə hər kəsi özünə cəlb edirdi. Həmin nəbati naxışların bədii tərtibatında müxtəlif rənglərdən istifadə edilirdi. Məsələn, iri nəbati göllərin ön görünüşlü iripalimentləri sahə boyu bir-birinin arxasınca düzülərək dinamik, axıcı bir kompozisiya yaradırdı. Şuşada ən çox yayılmış xalça kompozisiyalarından biridə "baxçada güllər" və "nəlbəkiğöl" idi. Baxçadagüllər kompozisiyasında 3-5 stilizə edilmiş gül dəstələri bir-birinin arxasınca kompozisiyada, ara sahədə düzülərək, ümumi arasahə kompozisiyasını bəzəyirdi. Nəlbəkiğöl kompozisiyası isə daha mürəkkəb qurluşa malikdir. Burada böyük ölçülü dörd iri ön görünüşlü gül rəsmləri romb formasında xalçanın bütün arasahəsini dolduraraq bitkin kompozisiya yaradırdı. Təbii ki, haşiyəsinə gəlincə onlar da nəbati naxışlarla toxunurdu. Burada da nəbati naxışlar eyni zamanda onları iki tərəfdən əhatə edən yarpaqlar, bir-birinin arxasınca düzülərək bütün ara sahəni bədii formada tamamlayırdı (7, səh. 210-221). Şuşada ən çox nəzər diqqəti cəlb edən "Ləmpə" adlanan xalı-xalçalar idi. Bu xalçanın kompozisiyası bir başa olaraq divar və əsasəndə tavan bəzəklərindən istifadə edilərək yaradılırdı.

Həm strukturuna, həm də kompozisiyasına görə "Ləmpə" xalçaları Qarabağ xalçaçılıq məktəbinin ən mürəkkəb əsəri hesab olunur. Müəyyən dərəcədə Cəbrayıl qrupuna daxil olan "Xanlıq xalçası" və Təbriz qrupuna daxil olan Ləçək-turunc xalçasını xatırlatmasına baxmayaraq, bu xalçaların kompozisiyası çox orijinaldır. "Ləmpə" xalçalarının kompozisiyası uzunsov formaya malikdir. Bu xalçanın kompozisiyası üçün orta sahənin mərkəzində böyük səkkizküncü medalyon (göl) səciyyəvidir. Gölün yuxarı və aşağı hissələrində "Ləmpə" üçün xarakterik olan uzunsov formalı kətəbələr yerləşir. Göllər və kətəbə ardıcıl olaraq orta sahənin sonunadək təkrarlanır. Əksər hallarda bu böyük elementlər – şaquli forma yaradan göllər və kətəbə "başıq"la başa çatır. Şuşa xalçaçıları bu elementi "çəllək" adlandırır. Orta sahənin gölə yaxın olan boş qalmış aralıqları tutuquşu təsviri ilə doldurulur. "Ləmpə" üçün xarakterik olan bu element orta sahəni çox gözəl bəzəyir. Bundan əlavə, orta sahənin başında və sonunda (künclərdə) geniş kənarlı ləçəklər yerləşdirilir ki, bu da orta sahəni bəzəyir. 100X600 ölçülü uzunsov xalçalarda kənar haşiyə nazik olur. Bu prinsipə uzunsov formalı "Ləmpə" xalçalarında da riayət olunur. Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, XIX əsrin xalçaçılığının məhsulu olan "Ləmpə" xalçaları Şuşada böyük yaşayış evlərinin divar və tavanını bəzəmək zərurəti ilə meydana gəlmişdir. "Ləmpə" xalçalarının namazlıq formasında olanlarına da rast gəlmək mümkündür (6, səh. 1)

Azərbaycana qarşı hərbi təcavüz nəticəsində Ermənistan Respublikası 1992-ci il mayın 8-də Şuşa şəhərini işğal etməsi nəticəsində və şəhərdə xalqımızın tarixi-mədəni irsimizi məhv etməyə çalışsalarda siyasətini həyata keçirmişdir.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin qətiyyət, iradə, əzm, milli ruh və yüksək idarəçilik dəyərləri və rəhbərliyi ilə Milli Ordumuz qətiyyətli mübarizəsi nəticəsində tarixi ədaləti bərpa etmiş, 2020-ci il noyabrın 8-də Şuşa şəhəri işğaldan azad olunmuşdur. Şəhərə, onun tarixi-mədəni irsinə və təbiətinə vurulmuş zərərin təxirəsalınmadan inventarizasiyası aparılmış, bərpa işlərinə başlanılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin sərəcamı ilə 2021-ci ilin may ayının 17 də Şuşa şəhəri Azərbaycan mədəniyyəti paytaxtı elan edilmişdir.

Aparılan bərpa işləri nəticəsində Şuşa şəhərində mədəniyyət və incəsənət yüksək sürətlə çiçəklənir və daha da irəli gedəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Bünyadov Z.M. "Azərbaycan VII- IX əsrlərdə. Bakı: 1965.
2. Azərbaycan aşığı və el şairləri. I hissə. Bakı: 1983.
3. Əliyeva Gülsüm. Azərbaycan bədii parça və tikmələri (XIX-XX əsrlər). Bakı: Elm, 1990, 188 s.
4. Lətif Kərimov. Azərbaycan xalçası. III hissə. Bakı: Gənclik, 1983.
5. Ənvər Çingizoğlu, Rizvan Qarabağlı. Qarabağda sənət və sənətkarlar. Bakı: Elm və təhsil, Bakı: 2011.
6. Ləmpə xalçaları. https://az.wikipedia.org/wiki/Lampa_xal%C3%A7alar%C4%B1
7. Kubra Əliyeva. Şuşanın altın yünlü halı desenləri və onların doğu və batı sanatları ilə enlemeleri // Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin müxtəlif sahələrinə aid seçilmiş məqalələr toplusu. Bakı: 2019, I hissə, s. 210-221.

"Dəst-xəli" gəbələr

Qarabağ. "Xanlıq".

Qoca

Baxçadagüller (Azərbaycan xalça muzeyi)

Ləmpə

Qoca

Maltbəyli

"Nəlbəkiğül"

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ YARADICILIĞININ QARABAĞ DÖVRÜ

Karabakh Period of Jalil Mammadguluzadeh's Creativity

Dos.Dr. Səba Namazova

Gəncə Dövlət Universiteti

ORCID ID: 0000-0002-7986-3073

doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.285.

Xülasə

Görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadənin Azərbaycanın füsunkar guşəsi olan, şeir-sənət yurdu Qarabağa ilk gəlişi 1887-ci ilə təsadüf etsə də, o, 1907-ci ildən etibarən ömrünün sonuna kimi müəyyən fasilələrlə burada yaşamış, Qarabağ ədəbi mühitinin yaranması və inkişafında mühüm xidmətlər göstərmişdir. Mirzə Cəlil bir neçə əsərini, o cümlədən "Ölülər", "Anamın kitabı", "Kamança" pyeslərini məhz Qarabağda olduğu dövərdə qələmə almış, hətta Şuşa şəhərində həmin əsərlərin oxunuşu və müzakirəsi keçirilmiş, uğurla səhnələşdirilmişdir. Bununla yanaşı, Cəlil Məmmədquluzadə "Oğru inək" adlı hekayəsini, "Qəmər in toyu" pyesini və Qarabağ mövzulu xeyli sayda məqalə və felyetonlarını da orada yaşadığı müddətdə yazmışdır.

Mirzə Cəlilin dramaturji irsində dövrün olduqca vacib, aktual məsələsini mahir sənətkar qələmi ilə işıqlandırdığı birpərdəli "Kamança" pyesi xüsusi önəm kəsb edir. Əsərdə 1918-1920-ci illərdə Şuşa və onun ətrafında baş verən erməni-müsəlman davasından bəhs edilərək əsasən, tərəfləri qarşıdurmaya sövq edənlərin riyakar siması və qeyri-insani hərəkətləri ifşa olunmuşdur. Müəllif bu əsərdə mövcud problemə humanist mövqedən yanaşmanın klassik nümunəsini ortaya qoymuşdur. Lakonik olmaqla yanaşı, dərin fəlsəfi məzmun daşıyan pyesdə Mirzə Cəlil, Qəhrəman yüzbaşının simasında xalqımızın yüksək mənəvi keyfiyyətlərini də ümumiləşdirmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin zəngin yaradıcılığının maraqlı nümunələrindən sayılan "Oğru inək" klassik hekayəsində də Qarabağ həyatından söz açılmışdır. Əsərdəki fəlsəfi qayə hekayənin epiqrafı kimi təqdim edilmiş atalar sözündə verilmişdir: "Atı atın yanına bağlasalar, ya halını götürər, ya xasiyyətini". Pambıq oğurluğu hadisəsini insanlardan deyil, inəkdən görən təhkiyəçi qəhrəman onun səbəblərini anlamağa səy göstərir, hətta izinə düşərək son məqamda aydınlaşdırır ki, inəyə bu adət sahibindən keçmişdir.

Mirzə Cəlilin Qarabağ mövzulu bədii əsərlərindən biri də "Qəmər in toyu" adlı pyesidir. Araşdırmalardan bəlli olur ki, müəllif, əsərin müəyyən hissələrini öncə Həmidə xanım Məmmədquluzadəyə oxumuş, ancaq sonradan nədənsə, bu pyesi bəyənməmiş, onun yeganə əlyazmasını sobaya ataraq yandırmışdır.

Onu da qeyd edək ki, görkəmli ədib, publisist Cəlil Məmmədquluzadənin həyatı, bədii yaradıcılığı, ictimai fəaliyyəti ədəbiyyatşünaslıq elminin hər zaman diqqət

mərkəzində olmuş, bu istiqamətdə xeyli sayda qiymətli tədqiqatlar aparılmışdır. Bütün bunlarla yanaşı, Mirzə Cəlilin ömür yolunun Qarabağla bağlı səhifələrinin daha geniş şəkildə araşdırılmasına ehtiyac duyulur.

Açar sözlər: Cəlil Məmmədquluzadə, Qarabağ, ədəbi mühit, yaradıcılıq, əsər

Abstract

The first visit of the famous writer Jalil Mammadguluzadeh to Karabakh, the charming corner of Azerbaijan, the land of poetry and art, took place in 1887. But he lived here from 1907 to the end of his life at certain intervals, and made important contributions to the establishment and development of the Karabakh literary environment. Mirza Jalil wrote several works, including the plays "Dead", "My mother's book", "Kamancha" during his stay in Karabakh, and even read and discussed these works in Shusha, and successfully staged them. In addition, Jalil Mammadguluzadeh wrote his story "The Thief's Cow", the play "Gamar's Wedding" and numerous articles and feuilletons on Karabakh.

In Mirza Jalil's dramatic heritage, the one-act play "Kamancha", which sheds light on a very important and topical issue of the time with the pen of a skilled artist, is of special importance. The work deals with the Armenian-Muslim conflict in and around Shusha in 1918-1920, and exposes the hypocritical faces and inhumane actions of those who incited the parties to confrontation. In this work, the author provides a classic example of a humanistic approach to the problem. In addition to being concise, Mirza Jalil summed up the high moral qualities of our people in the face of the heroic centurion in the play, which has a deep philosophical content.

The life of Karabakh is also mentioned in the classic story "The Thief Cow", which is considered one of the interesting examples of Jalil Mammadguluzadeh's rich creativity. The philosophical quote in the work is given in the proverb, which is presented as an epigraph to the story: "If a horse is tied to a horse, it will either lose its shape or its character." The protagonist, who sees the theft of cotton not from people but from cows, tries to understand the reasons for it, and even at the last moment clarifies that the cow has passed this habit.

One of Mirza Jalil's works on Karabakh is "Gamar's wedding". It is clear from the research that the author first read certain parts of the work to Hamida Mammadguluzadeh, but later, for some reason, did not like this play, and burned his only manuscript in the oven.

It should be noted that the life, artistic work, public activity of the prominent writer, publicist Jalil Mammadguluzadeh has always been in the focus of literary criticism, and a lot of valuable research has been conducted in this direction. Along with all this, there is a need for a more detailed study of the pages of Mirza Jalil's life related to Karabakh.

Key words: Jalil Mammadguluzadeh, Karabakh, literary environment, creativity, work

Azərbaycan xalqının milli iftixarı olan görkəmli yazıçı və ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığının mühüm hissəsini dramaturji əsərləri təşkil edir. Ədib böyük sələfi Mirzə Fətəli Axundzadənin dramaturgiyadakı ənənələrini davam

və inkişaf etdirərək bu sahəni məhsuldar yaradıcılığı ilə daha da zənginləşdirmiş, ən yüksək mərhələyə qaldırmışdır. Onun pyeslərində dövrün mövcud ictimai-siyasi hadisələrinin təsvirinə geniş yer ayrılmış, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ölkədə baş verənlər xüsusi ustalıqla canlandırılaraq onların bədii şərhı verilmişdir. Mirzə Cəlil qələminin əvəzsiz nümunəsi olan, yazıçının "ikinci şah əsəri" (Əli Nazim) sayılan, "Molla Nəsrəddin" kimi "baltanı dibindən vuran" (Üzeyir Hacıbəyli) "Ölülər" komediyası bunun əyani göstəricisidir. Görkəmli dramaturq "Ölülər" əsərini 1907-ci ildə, Qarabağa gəlişindən az müddət sonra yazmağa başlamış və 1909-cu ildə beşinci, sonuncu pərdəsini də elə orada tamamlamışdır. Heç də təsadüfi deyil ki, Həmidə xanım Cavanşir vaxtilə əsərin yaranma prosesi haqqında belə yazmışdır: "Demək olar ki, hər axşam hamı yatdıqdan və kənddəki həyat səngidikdən sonra Mirzə Cəlil yazı masasının arxasına keçir, jurnal üçün mənzum və başqa məqalələr yazırdı. Qalın gündəlik dəftərinə də nəşə qeyd edirdi. "Ölülər" pyesinin qəhrəmanına qohumumuz, rəhmətlik atamın yaxın dostu, fars dilini gözəl bilən, böyük mərifət sahibi İsgəndər Hacı Həsən oğlunun adını vermişdi.

İsgəndər Hüsülü kəndində yaşayırdı. Böyük üzüm bağları vardı. Yerli ruhanilərin və başqa insanların rəyini vecinə almadan şampən şərabına bənzer əla çaxır çəkirdi. O, içən olduğundan "Kefli İsgəndər" ləqəbi ilə tanınırdı" (Cavanşir, 2012: 119-120).

Bu obraz barədə öz yazılarında bəhs etmiş Ağcabədi Rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin direktoru Şirxan Hüseynov (Hüseynov, 1981), Hüsülü kənd orta məktəbinin müəllimi Həmzə Həsənov (Həsənov, 1981) və müəllim Əli Mehdiyev (Mehdiyev, 1966) əslində Həmidə xanım Cavanşirin qeydlərini təkrarlamışlar.

Həmidə xanımın ailə həyatı dönməndə, altı ilə yaxın müddətdə işlərinin çoxluğu üzündən Cəlil Məmmədquluzadə Xankəndi və Malıbəyli istisna olmaqla Şuşaya heç vaxt gedə bilməmişdi. Belə ki, "Molla Nəsrəddin" in nəşri ilə bağlı maddi sıxıntılar, jurnalın davamlı nəşrinə nail olmaq naminə ciddi cəhdləri, siyasi dustaq olan qardaşı Mirzə Ələkbərdən ötrü göstərdiyi səylər, həmçinin Naxçıvandakı doğmalarının qarşılaşdığı xeyli sayda problemlər və s. ədibin Şuşaya gedə bilməməsinin başlıca səbəbləri idi. Buna rəğmən, qayğıları müəyyən qədər azaldandan sonra, 1913-cü ilin yayından etibarən Mirzə Cəlil, Şuşaya müntəzəm şəkildə gedib-gəlməyə başlamışdı.

Qeyd edək ki, Tiflisdə iki dəfə ardıcıl ağır cərrahiyyə əməliyyatı keçirmiş Həmidə xanım Cavanşir həmin ilin iyun ayında övladları və xidmətçiləri ilə birgə Şuşaya yaylağa getmişdi. O, şəhərin Gülbağça adlanan səfəli bir guşəsində ev kirayə edərək burada həm müalicə alır, həm də dincəlirdi. Həmin ilin avqustunda Cəlil Məmmədquluzadə də oraya gəlmişdi. Şuşanın füsunkar mənzərələri, gözəl təbiəti, saf havası Mirzə Cəlildə xoş hisslər doğururdu.

Qısa zaman ərzində Cəlil Məmmədquluzadəyə gözəl təsir bağışlayan, onun ruhunu ehtizasa gətirən yalnız Şuşanın təbiəti deyil, oranın insanların mədəniyyətə, maarifə, elmə, incəsənətə hədsiz dərəcədə meyil etmələri, zəhmətsevərlikləri və dürüst halları olur. O, bu yerin adamlarının ruhən sağlamlığına və qüvvəsinə də heyran qalmışdı. Şəhərlə hərtərəfli tanışlıq Mirzə Cəlildə Şuşa və onun sakinləri haqqında xoş təəssüratlar yaratmışdı. Şuşa mühiti yazıçıya yaradıcılıqda sanki qolqanad verib, onu ədəbi fəaliyyətlə müntəzəm məşğul olmağa sövq edirdi.

Mirzə Cəlil Həmidə xanımın söhbəti əsnasında bir dəfə razılıq və məmnunluq hissi ilə demişdi: "Mən özümü yalnız bu sakit və geniş şəraitdə, ən çox da yaz aylarında xoşbəxt hiss edirəm. Bu ecazkar aylı gecələr, geniş, yaşıl, kölgəli park, güllərin, çiçəkləyən ağacların ətri, bülbüllərin ötməsi, İsaq-Musaq quşlarının fasiləsiz çağırması

şı... əkiz çoban qardaşların tütəkdə səsləndirdiyi füsunkar nəğmələr, ...bütün bunlar mənim yorulmuş sinirlərimi sakitləşdirir, arzularıma qol-qanad verir. Jurnalı başa vurandan sonra, çox arzulayırdım ki, ömrümün qalanını bu sakit şəraitdə keçirəm" (Cavanşir, 2012: 134).

Beləcə, yazıçını əhatə edən insanlar, ailədə onun üçün yaradılmış gözəl şərait yaradıcı inkişafına mühüm təsir göstərir, çoxsayda yeni əsərlərinin mövzu və süjetləri yaranırdı. Onu da qeyd etmək ki, 1913-cü ilin yayında Şuşa mühiti ədəbi-mədəni hadisələrlə sonsuz dərəcədə zəngin olmuşdur. O zaman Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Bədəl bəy Bədəlbəyov, Azad bəy Əmirov, Əhməd bəy Bədəlbəyli-Ağdamski, Surxay Adıgözəlov, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Umbay Əmirov və digərləri doğma şəhərlərində istirahət edirdilər. Hətta, Şuşaya qastrola gəlmiş tanınmış aktyorlar Hüseynqulu Sarabski, Əbülfət Vəli və başqaları da burada mütəmadi tamaşalar sərgiləyir, konsertlər verir, müsəmirələr təşkil edirdilər (Quliyev, 2017: 68-80). Şuşada Mirzə Cəlilin "Ölülər" tragikomedyasının müzakirəsi də keçirilmiş, o əsnada bəzi iştirakçılar əsərin yerli səhnədə tamaşaya qoyulmasını təklif etmiş, ancaq Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və Hüseynqulu Sarabski mürtəcə ruhanilərin və nədən bəylərin mövcudluğu şəraitində bu işin təhlükəli olduğunu bildirərək əsərin orada səhnələşdirilməsinə qəti şəkildə qarşı çıxmışdılar (Cabbarlı adına Dövlət Teatr Muzeyi).

"Molla Nəsrəddin" jurnalının fəal əməkdaşlarından sayılan, həmçinin bilavasitə müzakirələrin iştirakçısı olmuş Rzaqulu Nəcəfov öz xatirələrində bu barədə yazırdı: "Yaxşı yadımdadır. Həmidə xanımın Şuşadakı mənzilinə yığılmışdıq. Azad Əmirov, Hüseynqulu Sarabski və başqa ziyalılar da orada idilər. Mirzə cürətsiz bir halda əsəri oxuyub qurtardı. Yazıçı onu dinləyənlərə əsərinin nə cür təsir etdiyini bilmək istəyirdi. Hamı əsərin yeni bir şey olduğuna, səhnə tariximizdə böyük inqilabi rol oynayacağına qane oldu və Mirzənin bu yazısını təqdir elədi. Bu əsərin böyük gürültular qoparacağını bildiklərindən onun Şuşa kimi mövhumatçılar yuvasında Ağa Əbdürrəhimlərin avamlar fikrinə və zehninə hakim olduğu bir yerdə səhnəyə qoyulmasına tərəfdar olmadılar" (Nəcəfov, 1936). Bununla da "Ölülər" əsəri 1913-cü ildə Şuşada səhnələşdirilmədi.

Sözü gedən əsərə səhnə həyatı verilməməsinin əsas səbəblərini ədəbiyyatşünas alim Hüseyn İsrailov vaxtilə belə şərh etmişdi: "Ölülər" in 1916-cı ilə qədər tamaşaya qoyulmamasının əsas səbəbini o zamanlar mövhumatın çox qüvvətli olması və mütərəqqi qüvvələrə qarşı çarizmlə ruhanilərin birgə mübarizəsi ilə izah etmək lazımdır. Pyesin tamaşaya qoyulması üçün əlverişli bir vəziyyət yox idisə də, əsər mütərəqqi Azərbaycan ziyalılarının diqqət mərkəzində idi. Bakı, Şuşa, Naxçıvan kimi şəhərlərdə mütərəqqi ziyalılar əlyazması şəklində yayılan "Ölülər" i müzakirəyə qoyur, əsəri tamaşaya hazırlamaq üçün yollar arayıb-axtarır, müvafiq imkan tapmağa çalışırdılar" (İsrailov, 1966: 138).

Elə 1914-cü ilin yayında da Şuşaya istirahət üçün gələnlər sayca çox olmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə və Həmidə xanım ailələri ilə birgə yenə də istirahət məqsədi ilə Şuşada idilər. Mir Möhsün Nəvvab, Həsənəli xan Qaradaği, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdülkərim bəy Mehmandarov, Firidin bəy Köçərli, Bəhram bəy Axundov, Haşım bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məhəmməd həsən bəy Mirzəcəmalov, Ələkbər bəy Axundov, Süleyman Sani Axundov, Xosrov bəy Fuladov, Zülfüqar bəy Hacıbəyli, Fərhad Ağazadə, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Yusif Əliyev, Mirhəsən Vəzirov kimi tanınmış ziyalılar, görkəmli yaradıcı simalar tez-tez Mirzə Cəlil və Həmidə xan-

nıma qonaq olurdular. Həmin görüşlərdə onların söhbətlərinin başlıca mövzusu teatr, musiqi, ədəbiyyat idi və yaradıcı sferada baş verən yeniliklər müzakirə edilirdi. O görüşlərin iştirakçısı olmuş Həmidə xanım xatirələrini belə dilə gətirmişdi: "Bir gün Firidin bəylə qərara aldım ki, bizim evdə ədəbiyyat gecələri keçirək. Yazıb Mirzə Cəlildən xahiş etdim ki, qıraət gecəsinə gəlsin və öz əsərlərindən birini oxusun. O razılaşdı. Biz gün təyin elədik. Şuşada olan bütün yazıçıları, şairləri, ədəbiyyatsevərləri dəvət elədim... Mirzə Cəlil qonaqların toplanmasından bir saat qabaq gəlib çıxdı. O, düz 65 verst yol gəlmişdi. Yorgunluğuna baxmayaraq, əynini dəyişib, qonaqların qarşısına çıxdı.

Həmin gecə şairlər öz şerlərini oxudular. İndi dünyasını dəyişmiş Xosrov bəy Fuldov çox gözəl qıraət ustası idi, öz şerlərini son dərəcə təsirli deyirdi. Yazıçılar da öz əsərlərini oxudular. Mirzə Cəlil "Molla Fəzləli" hekayəsini oxudu. Gecə çox canlı və uğurlu keçdi. Mirzə Cəlil son dərəcə məmnun qalmışdı. O, iki gün sonra kəndə qayıtdı (Məmmədquluzadə, 1981: 58).

Beləliklə, Cəlil Məmmədquluzadə yerli ziyalılarla birlikdə "Ölülər" in məşqlərinə başlayır və az müddətdə əsər Şuşa tamaşaçılarına təqdim edilir. Şeyx Nəsrullah rolunda isə səhnəyə Əliqulu Qəmküsar çıxır. Həmidə xanım Məmmədquluzadə və Mirzə Xosrov Axundovun xatirələrinə əsasən, Şuşada "Ölülər" in ilk tamaşası 1916-cı ilin avqustunda olmuşdur. Bu mənada, Mirzə Xosrov Axundovun xatirələrindən oxuyuruq: "Avqustun 17-də Mirzə Cəlilin "Ölülər" komediyası Şuşada Xurşudbanu Nəvənin qızı Xanbikənin evində yerləşən məktəbdə tamaşaya qoyuldu. Tamaşaya Həmidə xanım və qızı Minadan başqa qadın gəlməmişdi. Belə tamaşalarda yalnız Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin əmisi oğlanları iştirak edirdi. Başqa bəy tayfasından heç kəs gəlməzdi. Çünki bəylər teatr tamaşalarını boykot etmək fikrində idilər" (Axundov, 1992: 57). "Ölülər" in tamaşaya qoyulması Şuşanın mədəni həyatında, ədəbi dairələrdə, sözün əsl mənasında, hadisəyə çevrilmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə Şuşada bir sıra tanınmış ailələrlə dostluq münasibətləri də yaratmışdı. Onlardan həkim Əbdülkərim bəy Mehmandarov, şair Xosrov bəy Fuldov, müəllim Mirzə Xosrov Axundov, yenicə yaradıcılığa meyil edən Həsən İxfə Əlizadə kimi ziyalılar ədibin həmsöhbətləri olmuşlar.

Mirzə Cəlilin Şuşada tez-tez baş çəkdiyi yerlərdən biri də Mir Möhsün Nəvvabın oğlu Mir İbrahim Ağamirzadənin 1903-cü ildə Gövhər ağa məscidinin həyətinə açdığı kitabxana-qıraətxana idi. O mədəniyyət və maarif ocağında Şərq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərləri ilə yanaşı, Avropa şair və yazıçılarının kitablarına, təbabətə, coğrafiyaya, riyaziyyata, bir sözlə, elmin əksər sahələrinə dair əsərlər vardı. Kitabxana-qıraətxana "Həblül-mətin", "Tərcüman", "Musulmanın", "Qafqaz", "Həyat", "İrşad", "Molla Nəsrəddin", "İskra", "Pravda" və s. qəzet və jurnalların daimi abunəçisi idi və həmin mətbuat orqanları vasitəsilə Cənubi Qafqazda, Yaxın Şərqdə, Rusiyada, Avropada baş verən hadisələrdən xəbər tutub, mövcud yenilikləri izləmək mümkün idi.

Cəlil Məmmədquluzadənin məzmun etibarilə maraq doğuran əsərlərindən biri də "Oğru inək" hekayəsidir. Bu klassik hekayənin yaranma tarixi də Qarabağ həyatı ilə bağlıdır. Belə ki, Həmidə xanımın əmisi oğlu Əliş bəyin ədibə nəql etdiyi əhvalata dair mövzu çox xoşuna gəldiyindən Mirzə Cəlil onu hekayəyə çevirir və "Oğru inək" hekayəsi (Məmmədquluzadə, 2004: 302-309) belə yaranır.

Mirzə Cəlilin Qarabağla bağlı qələmə aldığı sonuncu bədii əsəri 1928-ci ilin yayında Həmidə xanımın əmisi qızı Qəmər Əliyevaya həsr olunmuş "Qəmər in toyu"

pyesidir. Əsərin qəhrəmanı öz xatirələrində yazmışdır: "On dörd yaşım olanda atam mənə Qarabağ bəylərindən olan Bəhram bəylə ailə qurmağı təklif elədi. Amma ailə həyatımız çox uğursuz oldu. Bir neçə il sonra oğlum Məmmədlə tək qaldım. Mirzə Cəlil bu haqda bir pyes də yazmışdı: "Qəmərin toyu". Sovet hökuməti qurulandan sonra həmin əlyazmanı Bakıda yaşadığı evin sobasında yandırdı. Artıq onda Mirzə Cəlilin bacısı Səkinənin oğlu Teymur Kəngərli ilə evlənmişdik..." (Quliyev, 2014). Hətta, vaxtilə həmin əsərin müəyyən hissələrini yazıçı həyat yoldaşı Həmidə xanıma oxumuşdu. Bununla belə, sonralar müəllifin bu pyesdən xoşu gəlməmiş və onun yeganə əlyazmasını sobada yandırmışdı.

Göründüyü kimi, qüdrətli ədib Cəlil Məmmədquluzadənin həyatının və məhsuldar keçən yaradıcılığının müəyyən dövrləri Qarabağla, onun zəngin ədəbi, mədəni mühitisi ilə sıx şəkildə bağlı olmuş, sənətkarın bir sıra əsərləri məhz orada qələmə alınmış, müəllifinə böyük yaradıcılıq şöhrəti qazandırmışdır.

Ədəbiyyat:

Axundov 1992

Axundov M. X. Ömürdən səhifələr. Bakı: Yazıçı, 57 səh.

Cavanşir 2012

Cavanşir H. Xatirələrim. İkinci nəşr, Bakı: Apostroff MMC, 400 səh.

Muzey 3176

Cəfər Cabbarlı adına Dövlət Teatr Muzeyi, inventar 3176

Həsənov 1981

Həsənov H. Nənəm deyərdi ki... Sürət qəz., 10 oktyabr 1981, № 118

Hüseynov 1981

Hüseynov Ş. Cəlil Məmmədquluzadənin Ağcabədi ilə bağlılığı. Sürət qəz., 26 sentyabr 1981, № 112

İsrafilov 1966

İsrafilov H. Ölülər. Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası, 138. səh.

Quliyev 2014

Quliyev M. Qəmərxanım Cavanşirdən eşitdiklərim. Şuşa qəz., 15 mart 2014, № 5

Quliyev 2017

Quliyev V. Burdan bir atlı keçdi... Onu sevməmək olmazdı. Bakı: Şuşa, 2017, səh. 68-80

Mehdiyev 1966

Mehdiyev Ə. "Ölülər" həyatdan götürülmüşdür. Bakı qəz., 19 noyabr 1966, № 272

Məmmədquluzadə 1981

Məmmədquluzadə H. Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim. Bakı: Gənclik, 1981, 58 səh.

Məmmədquluzadə 2004

Məmmədquluzadə C. Əsərləri, Dörd cildə, I cild, Bakı: Öndər, 2004, 664 səh.

Nəcəfov 1936

Nəcəfov R. Mirzə Cəlil haqqında. Ədəbiyyat qəz., 24 mart 1936, № 6

EPOSLAR XALQIN MİLLİ-MƏNƏVİ ENSİKLOPEDIYASIDIR

Epics are a National Spiritual Encyclopedia of the People

Dos.Dr. Aygül Hacıyeva

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Like other epics of special importance in world culture, the epics "Kitabi – Dada Gorgud" have special features in this regard. The contact of Islam with Tenriism in the saga is characterized by the downfall of Tenriism and the dominance of Islam. At the time of writing, the divinity and later the strengthening of Islam and active in the monument. In addition to the fact that it is natural, the cult of the "homeland" is also preserved in the lower layers of consciousness and takes its place in the monument. In this sense, epics, including "Kitabi - Dada Gorgud" is a national – cultural encyclopedia of the Azerbaijani people.

Key words: Epos, religious philosophy, epic, Kitabi Dada Gorgud, national spiritual.

Qədim eposlar məxsus olduğu xalqın mənəviyyat dünyasıdır; onların milli mədəniyyətinin inkişaf mərhələləri, fəlsəfi düşüncələri, həyat tərzləri, dövlətçiliyi, Vətən sevgisi eposlarda müxtəlif qatlar şəklində mühafizə olunub bu günümüzə qədər qorunub saxlanılır. Ona görə də eposlar təkcə bədii fenomen deyil, o, həm də dini fəlsəfi, müəyyən mənada tarixi, estetik ensiklopediyadır. Nəsildən-nəsilə ötürüldükcə dastançılar ona dövrün reallıqlarını əlavə etmiş və ya yeni dini-fəlsəfi baxışların əvəzlənməsi eposlarda qabardılmışdır. "Köhnələn" alt qata çevrilmiş və bu günə qədər də ya açıq, ya da gizli şəkildə qorunub saxlanılmışdır. Dünya mədəniyyətində xüsusi önəm daşıyan digər eposlar kimi "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanları da bu cəhətdən xüsusi özəlliklərə malikdir. Dastanda Tenriçiliklə İslamın təması Tenriçiliyin alt qata keçməsi və İslamın dominantlığı ilə səciyyələnir. Dastanda alt qat unudulmuş vəziyyətdə deyil, o, o qədər güclüdür ki, onun əsas terminləri (Tenriçiliyin) İslamda da transformasiya olunmuş vəziyyətdədir. Məsələn: Qadir Təhri seni namerde muhtaç etməsün! Çaparkən ağ-boz atın büdrəməsün! (51). Qadır Allah yüzün ağ etsün (103) Allah Taala qorsa, evini bən qurtarayın! – dedi (43). Aytdılar: "Xanım, bu gün Bayındır xandan buyruq söylədir kim, oğlı-qızı olmayarı Təhri Taala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız, demişdir" - dedilər (25).

"Allah-Allah diməyincə işlər olmaz. Qadir Təhri verməyincə ər bayımaz (19); Allah-Təhri görkli. Ol öğdügüm yücə Təhri dost oluban. Qorşu haqqı - Təhri haqqı" deyü söylər. Mədəd irsün, xanım, hey! (22). Qadir Təhri - Qadir Allah; Allah Taala – Təhri Taala. Bu cür paralelliklər "Dədə Qorqud" kontekstində dini mədəniyyətlərin biri-digərini əvəzləyərkən, dominantlıq qazanarkən digər dini baxışların da əsas elementləri çox nadir hallarda sıradan çıxmış olur, o eposlarda xüsusi qat olaraq öz izini saxlayır və onun əsas anlayışları xalq düşüncəsinin dərinliyinə çəkilir. Bu mənada eposlar məxsus olduğu xalqın milli-mənəvi ensiklopediyasıdır.

Dastanı diqqətlə nəzərdən keçirdikdə çox qədim inancların izlərini görmək mümkündür. Məsələn ağac, su, qurd, yurd kultu kimi. "Qazan xanın evinin yağmalanması" boyunda evinin, yurdunun talan olmasını görən Qazan xan ilk dəfə yurduna

müraciət edir. Bu da təsadüfi deyil, yurd bütün hadisələrin, çəkilən əzabların şahidi olan müqəddəs fenomendir. Qədim türk şüurunda yurd diriliyin, etnik mövcudluğun simvoludur:

Qovum-qəbilə mənim quma yurdum,
Qulanla sığın-keyikə qon.şu yurdum.
Səni yağlı nerədən darımış, gözəl yurdum?!
Ağ ban evim dikiləndə yurd qalmış,
Qarıcıq anam oluranda yeri qalmış,
Oğlum Uruz ox atanda onta qalmış.. (1,40).

Yurdun canlandırılması-metaforik tərzdə dialoqa cəlb olunması tarixin lap qədim dövrlərində kultlaşdırılmış fenomenin şüurun alt qatından özünü göstərməsidir, təzahür etməsidir. Qazan xan onagörə ilk müraciəti ulu yurddadır. Bu, ululuq, mövcudluq, özünəməxsusluq əlamətləri ilə bağlıdır. "Kitab"ın yazıya alındığı dövrdə Tanrıçılıq və sonralar İslamın möhkəmlənməsi və abidədə aktiv şəkildə olması ilə yanaşı, "yurd" kultunun da şüurun lap alt qatında qorunub saxlanması və abidədə özünə yer alması təbii haldır. "Kitab"da "su" kultu da müraciət obyektidir:

Çağnam-çağnam qayalardan çıxan su,
Ağac gəmiləri oynadan su, Həsənlə Hüseyinin həsrəti su,
Bağ ilə bostanın ziynəti su, Ayışə ilə Fatimənin nigahi su,

Şahbaz atlar gəlib içdigi su,
Ağ qoyunlar gəlib çevrəsində yatdığı su,
Ordumun xəbərini bilürmüsin degil mana!
Qara başım qurban olsun, suyum, sana! - dedi (1,41).

Bu mətnə "su"yun səciyyələndirilməsi fərqli mövqelərdəndir; bir tərəfdən çağnam-çağnam qaynayaraq qayalardan çıxırsa, bu kult daha qədim anlamın ifadəsidir, digər tərəfdən İslami təsəvvürlərin buraya əlavə olunması artıq "kitab"da yeni təsəvvürə aid qatdır. Yeni qatdasuyun türk insanı üçün daşdığı həyati əhəmiyyəti də əks olunmuşdur. Beləliklə "su" bir neçə inanc qatının əlamətlərini özündə yaşadır. Bunlarla yanaşı, "ağac" və "qurd" kultları dəstədə qədim inanc qatını təmsil edir. Qədim türklərdə, istər "ağac", istərsə də "qurd" törəniş faktoru ilə bağlıdır. Ona görə də "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarında bu kultlara aid qatların mövcudluğu təbii səslənir:

Ağac, ağac!! Dersənsana ərlənmə ağac!
Məkkə ilə Mədinənin qapusu ağac!
Böyük-böyük suların körpüsü ağac!
Qara-qara dənizlərin gəmisini ağac!
Şahi-mərdan Əlinin duldülünün əyəri ağac!
Zülfüqarın qanı ilə qəbzəsi ağac!
Şah Həsənlə Hüseyinin beşigi ağac!
Əgər övrətdir, əgər övrətdir, qorxusu ağac!
Başınb ala baqar olsam, başsız ağac!
Dilün ala baqar olsam, dibsiz ağac!
Məni sana asarlar, gətirməgil ağac!
Bizim eldə gərək idin ağac!

Qara hindu qullarıma buyuraydım,

Səni para-para doğralayardı, ağac! (1, 46).

Bu mətndə də "ağac" kultu islamçılıq düşüncəsi ilə təmasda olan xüsusi qatdır. Məsələbundadır ki, boyların sonundakı alqışlarda da bu kultlara müraciət olunur:

Yerli qara dağların, yıqılmasın, kəsilməsün!

Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsün!

Qamın aqan görkli suyun qurımasun!

Qanadların ucları qırılmasun! (1, 36).

Bu mənada eposlar, o cümlədən "Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycan xalqının milli-mədəni ensiklopediyasıdır.

Ədəbiyyat:

1." Kitabi-Dədə Qorqud dastanları". Əsli və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2004, 376 s.

ŞUŞADA DİNİ TİKİLİLƏR Religious Buildings in Shusha

Şəbnəm Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.294.

Xülasə

XVIII əsrin xanlıq paytaxtı şəhərlərindən biri olan Şuşa qalasında tarixi əhəmiyyət kəsb edən çoxsaylı memarlıq abidələri inşa olunmuşdur. Belə memarlıq abidələri içərisində dini tikililər xüsusi yer tutur.

Əsas dini tikililərdən biri İslam mədəniyyətinin dəyərli memarlıq nümunələrindən hesab olunan məscidlərdir. Məscidlər şəhərlərin və yaşayış məskənlərinin planlaşdırılma strukturunu da yönləndirmişdir. Bu baxımdan Cümə məscidi şəhərin ictimai mərkəzinin təşkilində əsas dominant tikili kimi ortaya çıxmışdır. Şuşa Cümə məscidi müxtəlif dövrlərdə məşhur şəxsiyyətlər tərəfindən yenidən qurulmuş və bərpa edilmişdir.

Cümə məscidindən başqa Şuşada hər bir məhəllədə özünəməxsusluğu ilə fərqlənən digər dini tikililər də inşa edilmişdir. Bir qədər kiçik ölçülü olan hüseyinxanələrdə ildə bir dəfə əşura zamanı və dini bayramlarda məhəllələrin sakinləri "Şaxsey-Vaxsey" mərsasimləri keçirmək üçün toplaşırdılar. Təlim keçmiş xanəndələr "Şaxsey Vaxsey" dini səhnələrini oxuyub canlandırırdılar. Onlar işğala qədər öz funksiyalarını itirməmişdilər.

Bütün dini tikililər Şuşa şəhərinin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğalından sonra otuz il ərzində məhv edilmiş, bəziləri isə saxtalaşdırılaraq günümüzə gəlib çatmışdır.

Açar sözlər: Şuşa, məscid, Gövhər Ağa, məhəllə, hüseyinxanə

Abstract

Pənahəli xan tərəfindən Şuşa qalasının əsası qoyulanda (XVIII əsr) ilk məscid inşa edilmişdir. Bu məscid üzərində müxtəlif dövrlərdə yenidənqurma işləri aparılan və günümüzə gəlib çatan Yuxarı Gövhər ağa məscididir. XVIII əsrdə əsası qoyulan məscidin iki qapısı olduğundan insanlar onu iki qapılı məscid adlandırırdılar (Axundov 2006, 37). Ancaq qalaya köçürülənlərin dini tələbatını ödəmək üçün məscid qısa bir zamanda müvəqqəti olaraq qamışdan tikilmişdir. Məscidin memarlıq xüsusiyyətləri haqqında isə heç nə məlum deyil (Авалов 1977, 53). Pənahəli xanın oğlu İbrahim Xəlil Xan bu məscidin yerində əhəng üzərində yeni bir daş məscid tikdirdi. Mirzə Camalın hesabatına əsasən, məscid İbrahim xanın göstərişi ilə hicri təqvimə il 1182-ci ildə (miladi 1768-1769) tikilmişdir. Məlum məsələdir ki, o atasının dövrünün tikililəri üzərində möhkəmləndirmə işləri aparmışdır (Axundov 2006, 162). Məscid şəhərin mərkəzində bazar meydanında yerləşirdi və Şuşanın inzibati, mədəni və ticarət mərkəzini təşkil edirdi 1801-ci ildə məscidin nəzdində mədrəsə də yaradılmışdır (Авалов 1977, 84). Ancaq məscidin tarixi bununla bit-

mir. XIX əsrin əvvəllərində (1838-ci il) İbrahim Xəlil xanın qızı Gövhər Ağa öz hesabına məscidi yenidən tikdirdi. Bu zaman iki simmetrik minarə də əlavə olundu. Əvvəllər Şuşada iki minarəli məscid yox idi. Bu səbəbdən də tədqiqatçılar bunun İbrahim Xəlil Xan məscidinin bərpa deyil, tamamilə yeni bir quruluş olduğuna inanırlar. Məscid 1864-1865-ci illərdə Azərbaycanda olmuş məşhur rus rəssamı Vasili Vereşaginın tərəfindən təsvir edilmişdir. Nə yaxşı ki, sonrakı dövrdə dağıdılmış məscid onun möhtəşəm eskizləri sayəsində qorunub saxlanılmışdı. Azərbaycan sovet memarı Şamil Fətullayevin fikrincə, "Şuşa məscidi" adlı həmin əsərdəki məscidi 1838-ci ilə aid etmək olar (Fətullayev 1970, 11). Rəsmdən sübüt olunur ki, əvvəlki məscid tamamilə yenidən tikilmişdir. Onun təsvirində, Şuşanın cümə məscidi iki mərtəbəli, mərkəzi günbəzli və qoşa minarələrə malik bina idi. Ona görə də bu məscid kompozisiya-planlaşdırma və memarlıq bədii xüsusiyyətləri baxımından sələfindən kəskin şəkildə fərqlənir. Həmçinin onun təsvir etdiyi məscid ilə müasir məscidi müqayisə etdikdə birincisi lütfü və tamlığı ilə qalib gəlir. Onun minarələri və məscidin günbəzi daha yaxşı görünür (Avalov 1977, 53). V. Vereşaginın "Tatarlar ibadət zamanı" adlı başqa bir rəsminə isə Şuşa cümə məscidinin konstruktiv strukturun məntiqli fəzası və daxili planlaşdırma ilə yanaşı, həm də interyerin zəngin plastikası, incə cazibədarlıq və nağılvari bəzəklərini görmək mümkündür. Məscidin divarlarından birində Şuşa şəhərinin əsasının qoyulması tarixi də qeyd edilmişdi (Aвалов 1977, 55).

XIX əsrin sonunda Gövhər Ağa məscidi köhnə təməl üzərində bərpa yox, yenidən tikilir. Çünki yeni məscid köhnədən çox fərqlidir. Bu dəfə yeni bir məscidin inşası səbəbləri isə bilinmir: ya məscidin minarələri hərbi yürüşlər zamanı dağıdılmış, ya da zəlzələ nəticəsində çökmüşdü. Gövhər Ağa məscidinin yenidən qurulması məsələsi ortaya çıxanda hamı yekdilliklə o zaman məşhur olan Şuşa memarı Kərbəlayi Səfi Xan Qarabağın namizədliyi ilə bağlı qərar vermişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Səfi Xan Qarabağın aparıcı memarı olmuşdur. Səfixanın tikilələrinə Malıbəyli, Bəhmənli, Qoç Əhmədli, Azad Qaraqoyunlu, Qarabulaq kəndlərində və hətta xaricdə rast gəlmək olar. 1870-ci ildə Odessada "Tatar" məscidini, 1880-ci ildə isə Aşqabadda "Qarabağ" məscidini tikdirdi. Qarabağlıların Nadir Şahın tərəfindən İrana və Orta Asiyaya böyük köçlərindən sonra onların bir çoxu Aşqabadda qaldı və bura onların ikinci vətəninə çevrildi.

Məscid onun layihəsinə görə yenidən qurulur. Sonrakı dövrlərdə məscid üzərində köklü dəyişiklik olmadığından sonuncu cümə məscidi hesab edilir. 1934-cü ildə Qarabağ ekspedisiyanın işi haqqında Sara Salamovanın qısa hesabatında məscidin minarəsinin üstündə h.t. 1317-ci il tarixinin yazıldığı göstərilmişdir. Burdan güman etmək olar ki, son bərpa işləri 1899-cu ildə tamamlanmışdır.

Məsciddə bütün tikililər yerli əhəng daşından hörülmüşdür. Fasad iri daşla döşənmişdir. Minarənin əsası da həmin daşlardan hörülmüşdür. Minarənin özü daha sıx və kiçik kərpiclərdən hörülmüşdür. Ancaq məscid özündən əvvəlki tikilinin inşaat oxlarını təkrarlayır. Görünür, memar əvvəlki tikilinin özüllərini yeni məscid binası üçün istifadə etmişdir. Qeyd edək ki, şərq memarlığında belə hallara rast gəlmək mümkündür. Namaz salonu və minarələrin dekorasiyası istedadlı Şuşa sənətkarı Mir Möhsün Nəvvaba həvalə edilmişdi (Каджар 2007, 254). Naxış dizaynı Mir Möhsün Nəvvab tərəfindən işlənmişdir (Aвалов 1977, 57). Şuşanın sonuncu cümə məscidinin əsas fərqli xüsusiyyətlərindən biri əsas fasadının memarlıq həllində dərin eyvanın olmasıdır ki, dini tikililərdə belə eyvana az rast gəlinir. Antik yunan və Roma şəhərlərində ictimai binaların və məbədlərin girişində çox rast

gəlinən portiklər olmuşdur ki, onlar günəşin qızmar şüalarından istirahət yeri kimi xidmət edirdi. Onlar şərq Roma imperiyası ilə mədəni əlaqə nəticəsində ərəb-fars mədəniyyətinə, oradan da Səlcuqlular dövləti dövründə türk memarlığına keçən və Anadolu bəylikləri dövrünə qədər yayılmışdır. Türk memarlığında portiklər məscid girişlərində məscidin izdihamdan dolub-daşdığı zamanlarda namaz qılanların yağışdan, qardan və ya günəşdən qorunmasını təmin edir. Kəbədə tikilən portiklər Osmanlı sultanı II Səlimin dövründə tikilmiş, planlarını Memar Sinan hazırlamışdır. Biz bu memarlıq nümunəsini Yuxarı Gövhər Ağa məscidində görə bilirik.

Qeyd edək ki, Qarabağın minarələri incə və rəngli kərpicdən hazırlanmışdır. Qarabağın minarələri incə və rəngli kərpicdən hazırlanmışdır. Qarabağın minarələri incə və rəngli kərpicdən hazırlanmışdır. Qarabağın minarələri incə və rəngli kərpicdən hazırlanmışdır. Qarabağın minarələri incə və rəngli kərpicdən hazırlanmışdır.

Orta əsrlərdə Avropa şəhərlərinin mərkəzi meydanlarında inşa edilən hündür qülləli kafedrallar az mərtəbəli yaşayış binaları üzərində dominant təşkil edərək hər tərəfdən görünür və şəhərə gələnlərə əsas ticarət küçələri və meydanının yerini işarə edirdi. Şərq ölkələrinin şəhərlərində, o cümlədən Şuşada bu rolu hündür minarəli məscidlər həyata keçirirdi (Авалов 1977, 57). Buna görə də Yuxarı Gövhər ağa məscidinin kifayət qədər hündür olan oxvari minarələri və mərkəzi gümbəzi şəhərin memarlıq kompozisiyasında dominantlıq təşkil edir (Саламзаде 1964, 97). Məscidin yaxınlığında məktəb xidmətləri və məzarlar var idi. Xüsusi bir həyət salınmışdır ki, içərisində kiçik hovuz tikilmişdir. Hovuzun künclərdə iki böyük qab qoyulmuşdu. Məlum olur ki, namaza girməzdən öncə dəstəmaz almaq üçün belə bir şərait yaradılmışdır.

Yuxarı Gövhər Ağa məscidindən daha şimal-qərbdə ikinci cümə məscidi inşa edilmişdi. Nisbətən kiçik bir Şuşada iki cümə məscidinin inşa edilməsinin sünni icmasının olması və Türkiyə və Dağıstandan gələn çoxsaylı tacirlərə xidmət etmək ehtiyacı ilə izah etmək olar. (Каджар 2007, 125). E. Avalov tərəfindən də ikinci cümə məscidinin inşa edilməsi səbəbi iki islam icmasının olması ilə izah edilir (Авалов 1977, 62). Qapan meydanının yaxınlığında yerləşən cümə məscidi dövrün istedadlı memarı Kərbəlayi Səfi Xan Qarabağının layihəsi əsasında inşa edilmişdi. Məscidin 1855-ci ilə aid baş planında yaxınlıqda yerləşən mədrəsə də qeyd edilir. Məscid birincisindən yəni yuxarı məsciddən aşağıda yerləşirdi və ölçüsü baxımından bir qədər aşağı idi. Buna görə də insanlar arasında ilk məscid Yuxarı və ya Böyük, ikinci Aşağı və ya kiçik məscid adları ilə tanınmağa başladı. Hər iki cümə məscidi Şuşanın eyni memarlıq-planlaşdırma prinsipi əsasında inşa edilmişdir.

Kərbəlayi Səfixan Qarabaği inşa etdiyi binaların bir çoxunun əsas fasadında əksər hallarda Şahbulaq məscidində olduğu kimi yarım dairəvi tağlı daş arkalardan istifadə etmişdir (Авалов 1977, 61). Bu məsciddə ana günbəzin təsviri ilə haşiyə çox maraqlıdır. Qara fonda Qurandan kəlamların ağ ərəb hərfli və yazıların arasına narıncı-qırmızı, yaşıl və qəhvəyi rəngli medalyonlar daxil edilmişdir (Ашурбейли 1934, 15).

Yuxarı məsciddən fərqli olaraq Aşağı məscidin minarələri əsas fasadı yox, cənubda yerləşən və kiçik Qapan meydanına açılan ikinci fasadı əhatə edir. Belə memarlıq-planlaşdırma həllinin seçilməsi təsadüfi olmayıb, cənubda meydanın olması ilə əlaqəlidir. Əsas fasadın yerləşdiyi şimal tərəfdə isə geniş meydan və ya baxış nöqtəsi yoxdur (Авалов 1977, 61). Aşağı məscidin dairəvi minarələri kərpicdən inşa edilməklə hörlmüşdür. Nazik silindrik minarələr rəngli kərpiclə üzlənmiş

ornamentlərlə Yuxarı Məscid minarələrindən fərqlənirdi. Bu məscidin minarəsi orijinal hazırlanmışdır. Minarə kifayət qədər möhkəmdir və təbii rəngdə sarıdan qırmızıya qədər olan ağ kərpicdən hazırlanmış və ərəb qrafikası ilə Allah sözünü təşkil edən naxışlıdır. Yuxarı məsciddən fərqli olaraq burada minarələrin bəzədilməsi zamanı müxtəlif həndəsi naxışlara yer verilməmişdir, yalnız həndəsi formada yazılmış "Allah" ifadəsi burulan lent kimi təkrarlanır. Oxşar ornament həlli Azərbaycan memarlığında geniş yayılmaqla Bərdə imamzadəsi, Şeyx Səfi türbəsi, Naxçıvan imamzadəsi və Gəncə imamzadəsinin minarələrində də rast gəlinir (Авалов 1977, 62).

Səfi yaradıcılığının tədqiqatçısı Rizvan Qarabağlı yazır ki, onun zərif səkkizüzlü sütunlar və onlara uyğun qübbəli tavanlar Qarabağ məscidlərin səciyyəvi əlaməti idi. Bundan əlavə, onun məscidləri qadınlar üçün qalereyaların ikinci mərtəbəsində bir-başa mehrablə üz bəzəyi yerləşməsi ilə seçilirdi (Каджар 2007, 254).

1934-cü il ekspedisiya hesabatında göstərilir ki, bu iki məsciddən əlavə olaraq poçtun yaxınlığında yerləşən daha kiçik ölçülü üç məscid var idi. İçərisində gips ilə yarpağa bənzər bəzəklərin işləndiyi göstərilir və bir minarəlidir. Açıq yaşıl, mavi, narıncı qırmızı və qəhvəyi rənglər gözəl uyğunlaşdırılmışdır (Ашурбейли 1934, 15). Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində olduğu kimi Şuşada da məhəllələr mövcud olmuşdur. Ona görə də mərkəzdə inşa edilən cümə məscidləri ilə yanaşı kəndlərdə və şəhərlərin məhəllələrində də dini tikililər ucaldılırdı. Sara Aşurbəyli həmin məscidləri Hüseynxana adı altında göstərmişdir. Və onların ildə bir dəfə aşura zamanı və dini bayramlarda çox nadir hallarda fəaliyyət göstərdiyini qeyd etmişdir. Hüseynxanalarda məhəllələrin sakinləri Şaxsey Vaxsey ilə bağlı misteriyaları təbliğ etmək və ifa etmək üçün toplaşırdılar. Təlim keçmiş xanəndələr Şaxsey Vaxseyin dini səhnələrini oxuyub canlandırırdılar. Şuşa əsrin sonlarında Azərbaycanın musiqi mədəniyyətinin mərkəzi olduğundan xanəndənin ən yaxşı ifaçıları burada yaşayırdılar və onların müğənnilik məktəbi var idi. Musiqi məktəbləri dini xarakter daşıyırdı. Xanəndələr oxumaq tərzini və repertuarları bir-birindən fərqlənirdilər (Fərəcova 2021).

Hüseynxanələrdən biri Seyiddi adlanan yerdə idi. Planlarında düzbucaqlı formasındadır. Bir böyük zal otağı və iki kiçik otaqlı çayxanası var. Otaqlardan birində ocağın izləri var. Bina XIX əsrin ortalarında tikilmişdir. Memarlıq baxımından maraqlıdır. Şərq pəncərələri tamamilə böyükdür. Yarpaq və çiçəklər təsvir edən naxışlarla bəzədilmiş mehrab stalaktidlərə və rəngli şüşələrə malikdir. Otağın divarları firuzəyi rəngdədir və divarın yuxarı hissəsində tavan xətti boyunca lentə bənzər Qurandan dua yazısı vardır. Heç bir üst-üstə düşmə yox idi, lakin görünür ki, dam düz, taxta idi, çünki tir izləri vardı. Bina səliqə ilə tikilib. İkinci mərtəbədə qadınlara məxsus yer dağıdılmışdı. Bu məsciddən başqa köhnə hamamın yanında hamam qabağı adlanan məhəllədə dizaynı ilə fərqlənən digər hüseynxanə var idi. Üç kənarı götürülərək otağı səhnəyə bənzəyən səkkizbucaqlıdır. İki otaqdan ibarətdir. İki otaqdan ibarətdir, biri böyük, adi altıbucaqlı formasında səhnəyə malikdir. Onun üç yalançı uclu tağları var və iki yarım tağları var, hər bir tağda iki lanset taxçası vardır. Cəmi doqquz taxça vardı. İki yarım dairəvi, biri isə ortada böyük lansetdir. Döşəmə taxtadır, tavan mavi yağlı boya ilə boyanmışdır. Otağın bir qapısı var. İkinci kiçik otaqda üç yarım dairəvi pəncərə, böyük taxça və bir kamin və bir çıxış qapısı var. Bayırdan pəncərələr dekorativ tağlarla, ikisi dairəvi tağ və biri isə iri uclu Səfəvi tağları haşiyələnmişdir.

Məhəllə məscidlərindən Culfalar, Hacı Yusifli, Köçərli, Mamay, Mərdinli, Quyuluq,

Saatlı, Çöl Qala, Xoca Mərcanlı, Təzə məhəllə və digərlərini qeyd etmək olar.

Tikintisinə görə düzbucaqlı olan Şuşa məhəlləsi məscidləri öz sadəliyi ilə seçilirdi və dini tikilidən daha çox yaşayış yerinə bənzəyirdi. Yaşayış evlərindən yeganə fərqi, məscidlərin damlarında quraşdırılmış və bəzədilmiş kiçik damlı köşklər - müəzzinlər üçün güldəstələrdir. Məscidlərin içərisi isə müsəlman adət-ənənələrinin ən yüksək tələblərinə uyğun hazırlanmışdır. Bütün məhəllə məscidlərində, böyük məscidlərdə olduğu kimi ikinci mərtəbədə mehrabla üzbaşuz namaz qılan qadınlar üçün qalereyalar var idi.

Köhnə Şuşanın məhəllə məscidlərinin fasadları iki cür olub. Birinci növ müxtəlif formalı tağları olan eyvan (Mərdinli, Quyuşuq, Hacı Mərcanlı, Köçərli məscidləri), ikinci növ təvazökar asimmetrik girişi olan düz divardır. Bu məscidlər həm də tavanı ilə seçilirdi (Каджар 2007, 126).

Çuxur, Culfalar, Quyuşuq, Hacı Yusifli məscidlərinin tavanı yastı taxtadan, Çöl qala Təzə, Saatlı, Mamay məscidlərinin səkkizguşəli sütunlara söykənən tağları və səkkizbucaqlı sütunları olan üç keçidli zalları olmuşdur. Həm həmin məscidlərin, həm də digər məscidlərin qadınlar üçün ayrıca girişləri var idi.

Şuşanın məhəllə məscidlərinin interyerində bütün memarlıq bəzəkvurma tsiklindən-polixrom divar boyakarlığından, Quran yazılarından, yapma bəzəklərdən istifadə olunmuşdu (Əmənzadə 2013, 193).

Şuşa şəhərinin işğalından sonra memarlıq abidələri sırasında olan dini tikililər dəhşət dərəcəsində dağıntılara məruz qalmışdır. Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı Yuxarı Gövhər ağa məscidi qismən dağıdılmış, interyerləri demək olar ki, məhv edilmiş, minarələrinin dekoru zədələnmiş və çadırvari örtükləri dağıdılmışdır. 2017-ci ildə Qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasının İranın "Part Saman jahan Co." memarlıq şirkəti ilə məsciddə bərpa işləri aparacağı haqqında məlumat yayılmışdır (Pasport 2021). Məqsəd məscidin mənşəyinin dəyişdirilməsi olmuşdur. Digər dini tikililər isə demək olar ki, tamamilə dağıdılmışdır. İslam abidələri bizim mədəni irsimizdir. Hələ onların içərisində dünyanın ümumi irsi kimi qiymətləndirilən nümunələr var. Yenilməz ordumuzun sayəsində azad olunan torpaqlarımızdakı dini abidələrimizin bərpa işlərinə başlanılmışdır. Əminik ki, onlardan ən dəyərliləri UNESCO-nun ümümdünya irs obyektləri siyahısında yer alacaqdır.

Ədəbiyyat:

Axundov 2006

Axundov N. Qarabağnamələr. III kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 248s.

Авалов 1977

Авалов Э. В. Архитектура города Шуши и проблемы сохранения его исторического облика. Баку: Элм, 1977, 122 с.

Axundov 2006

Axundov N. Qarabağnamələr. I kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 216 s.

Fətullayev 1970

Fətullayev. Ş. Şuşa Abidələri. Bakı: Gənclik, 1970, 47 s.

Каджар 2007

Каджар Ч. Старая Шуша. Баку: Шерг-Герб, 2007, 344 с.

Саламзаде 1964

Саламзаде. А. В. Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв. Баку: 1964, 500 с.

Ашурбейли 1934

Ашурбейли С. Краткий отчёт о работах экспедиции в Нагорный Карабах. АМЭА. Археология, Eтнография və Antropologiya İnstitutunun Elmi arxivi, 1934, inv. № 2082, 41 s.

Fərəcova 2021

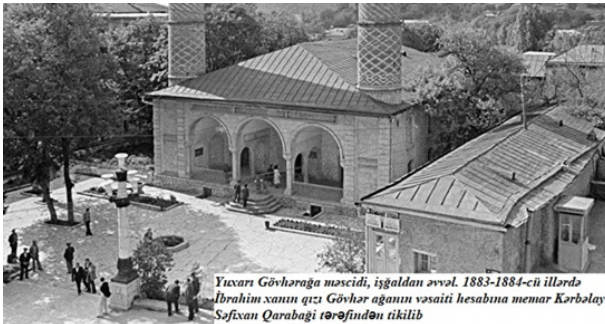
Fərəcova. Z. Şuşanın musiqi məclisləri // Azərbaycan qəzeti. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/susanin-musiqi-meclisləri-1640119458>. 22. 11. 2021

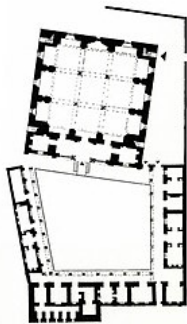
Əmənzaadə 2013

Əmənzaadə. R. Azərbaycan memarlıq tarixi. Azərbaycan memarlığı XV-XIX əsrin əvvəllərində. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 232 s.

Pasport 2021

Yuxarı Gövhər ağa. Şuşa rayonu. Pasport // Dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidəsi. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi yanında Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidməti, 2021. İndeks: AZ 810005-1300-003

Aşağı Gökhoran məscidi, işğaldan əvvəl

AZƏRBAYCAN TƏSVİRİ SƏNƏTİNDƏ SÜVARI/ATLI MOTİVİNİN İKONOQRAFİYASI

Iconography of Horseman/Cavalry Motif in Azerbaijani Painting

Dos.Dr. Sevil Kərimova

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

Xülasə

Təsviri sənətdə universal obrazlardan olan Süvari türk bədii mədəniyyətinin mərkəz motivlərindəndir. Ümumdünya sənət tarixi kontekstində bu tip motivlərin tarixi, mədəni və fərdi müxtəlifliyi kontekstində obrazın dayanıqlı məzmun sabitliyi müşahidə olunur. İkonografik təhlil Süvari obrazının formal göstəriciləri ilə yanaşı, onun ideya məzmununu da nəzərdə tutur. Belə ki, formal aspektdə kanonik "Müq.Georgi"nin və Falkonenin "Mis atlı"sının tipoloji uyğunluğu onların tamamilən fərqli ideoloji (ikonoloji) müstəvidə təhlilinə zərurət yaradır. Diqər tərəfdən, Qərb ənənəsinə əsasən, şər qüvvələri, zülmü təmsil edən ilan (əjdaha) obrazını möhtəşəm atının ayaqları altında əzən, ona qalib gələn Süvari ədalətin, işığın rəmzi qismində universallaşmış, ikonografik arxetipə çevrilmişdir.

Süvarinin ilkin nümunələri ibtidai incəsənətdə, eneolit dövründən başlayaraq izlənilir. Atın əhəlləşdirilməsi təcrübəsindən qaynaqlanan bədii və mifoloji maraq, sonrakı mərhələlərdə mühüm təsviri sistem formalaşdırır ki, onun bariz nümunələri milli sənətimizdə özünəməxsus formalar və ikonografik çərçələr törətmişdir. Qobustan və Gəmiqaya sxematik təsvirlərində izlənen şərti realizm sonrakı mərhələlərdə fərqli interpretasiyalara uğrayır. Bədii və estetik əhəmiyyət baxımında Azərbaycan təsviri sənətində Süvari motivinin kompleks sənətsüənəsləşmə təhlili dayanıqlı inkişaf dinamikasını müəyyən edir. Burada mühüm amil qismində türk ikonografik arxetipinin ənənəsi mütləq qeyd olunur. Qədim dövr və Orta əsrlərdə Süvari motivi müvafiq sənət sahələrinin inkişafı kontekstində üslub xüsusiyyətlərinin transformasiyalarını əks etdirir. "Cavanşir" portretində müşahidə olunan üslubi sintez əsrlər sonra, miniatür üslubunda işlənən Beyləqan keramikasında hiss olunur, lakin onun dinamikası Təbriz məktəbinin kitab illüstrasiyalarında bədii həll baxımından yetərincə zənginləşir, xəttin incəliyinə meyillər dominant faktora çevrilir. XVIII-XIX əsrlərdə interyrlərdə, divar rəsmlərində, sonrakı Qacar üslubunda miniatür üslub çərçivəsində realistlik tendensiyaların artması "Qarabağ məktəbinin" ümumazərbaycan bədii effekti haqqında danışmağa imkan verir. XIX əsrin sonundan başlayaraq və yüz illik təsviri müstəvidə Süvari obrazının əsasən realizm və sonrakı mərhələdə, rəsmi sovet sənətinin təminatında mövcudluğu simvolik əsərlərin nisbətən zəifləməsi. Hazırkı mərhələdə Süvari motivinin həllində ikonografik cərgənin dinamikasının intensivliyi, süjetlərin zənginləşməsi izlənilir. II Qarabağ müharibəsində şanlı Qələbəmiz Süvari ikonografiyasının oxunmasında yeni səhifə açmışdır.

Açar sözlər: Süvari obrazı, ikonoqrafiya, Azərbaycan rəngkarlığı, miniatür üslubu, Zəfər

Abstract

Knight, one of the universal images in fine arts, is one of the central motifs of Turkic art culture. In the context of the history of world art, in the context of the historical, cultural and individual diversity of such motifs, a stable content stability of the image is observed. Iconographic analysis takes into account not only the formal indicators of the description of the cavalry, but also the content of his ideas. Thus, the typological similarity of the canonical "Mug.Georgi" and Falcon's "Copper Horseman" in the formal sense creates the need for their analysis on a completely different ideological (iconological) level. On the other hand, according to Western tradition, the forces of evil crushed the image of the serpent (dragon) representing oppression under the feet of the great horse, conquered it, universalized it as a symbol of justice and light, and turned it into a majestic face. iconographic archetype.

The earliest examples of cavalry date back to the Eneolithic period. The artistic and mythological interest arising from the experience of domestication of the horse forms an important system of description in the later stages, the obvious examples of which have created unique forms and iconographic circles in our national art. In the schematic descriptions of Gobustan and Gamigaya, conditional realism is interpreted differently in later stages. From the point of view of artistic and aesthetic significance, a comprehensive artistic analysis of the cavalry motif in the fine arts of Azerbaijan determines the dynamics of sustainable development. The Turkic iconographic archetypal tradition is definitely mentioned here as an important factor. In ancient and medieval times, the cavalry motif reflected the transformation of stylistic features in the context of the development of relevant fields of art. Although the synthesis of style observed in the portrait of Javanshir was felt in miniature style in Beylagan ceramics centuries later, its dynamics was quite enriched in terms of artistic solution in the book illustrations of Tabriz school, tendencies to the subtlety of the line. becomes a dominant factor. The growth of realist tendencies in interiors, wall paintings, and later in the Gajar style in miniature style in the XVIII-XIX centuries allows us to speak about the all-Azerbaijani artistic influence of the "Karabakh school". Since the end of the 19th century, the symbolic voice of the existence of the image of a cavalryman on the plane of a hundred years, mainly on the basis of realism, and then on the basis of official Soviet social realism, is relatively weak. At the present stage, the intensity of the dynamics of the iconographic line and the enrichment of the plots are observed in the solution of the cavalry motif. Our glorious victory in the Second Karabakh War opened a new page in the reading of cavalry iconography.

Key words: Cavalry image, iconography, Azerbaijani painting, miniature style, Victory

Giriş və metodun əsaslandırılması. Təsviri sənət tarixində universal obrazların, "əbədi mövzular"ın aktuallaşması onların təfsirinin yenilənməsi, yəni obrazın ənənəvi məzmununa münasibətin müəllif reaksiyası və ya tarixi üslubun formalaşması

kontekstində yanaşmanın dəyişməsi ilə bağlıdır. Bir çox aspektlərdə müxtəlif formal həll nümayiş edən bu tip obrazlar sənətsünaslıq təhlilinin kompleks yanaşmasını zəruri edir. İkonografik sxemlərlə yanaşı, ikonoloji mühitin müəyyənləşdirilməsi, janr seçiminin əsaslandırılması, formal-üslubi göstəricilər ilkin obrazın inkişaf xüsusiyyətlərinin əsas istiqamətlərini izləməyə və ikonografik sıranı qurmağa, və həmçinin müvafiq indekslərin tərtibatına imkanlar yaradır.

Ənənəvi ikonografik sıralar artefaktın tanınmasını, onun bənzər variantlarla səslənməsini nəzərdə tutur. Məhz bu aspektdə ikonografiya sırf təsvirçilik pozisiyasından çıxış edir, onun əsas məqsədi isə təsviri repertuarın təsnifatı, sistemləşdirməsi və tipologiyasının formalaşdırılmasıdır. İkonografiyanın əsas vahidi – təsviri motivdir, onun törəmələri isə süjet, mövzudur. Beləliklə, ikonografik təhlildə motivin tanınması bilavasitə onun mənbəsinin aşkarlanması ilə bağlıdır.

Qeyd olunan kontekstlərdə milli sənətsünaslıq məktəbinin ikonografik ənənəsi klassik indekslərin tərtibat problemini qismən həll etmişdir. Əsasən dekorativ-tətbiqi sənət sahəsini əhatə edən və dəqiq vizual sistemə malik olan təsviri motivlərin sistemləşdirilmə nümunəsi qismində Lətif Kərimovun Azərbaycan xalçasının ikonografik kompozisiyaların təkamül prosesinin və təsnifat sxeminin işlənməsini göstərə bilirik (Kərimov, 1983). Bu baxımdan müasir mərhələdə təsviri sənətimizdə konkret motivlərin ikonografiyasının işlənməsi və indekslərin tərtibatı elmi dəyəri ilə yanaşı, mühüm strateji və ictimai əhəmiyyətə malikdir. Qarabağ müharibəsinin Zəfəri torpaqlarmızla yanaşı, mədəni irs nümunələrimizi də azad etdi, etalonların müqayisəli təhlilləri üçün yeni elmi zəmin formalaşdırdı.

Dünya təsviri sənətində Süvari motivinin ikonografiyasının icmalı. Dünya təsviri sənətində Süvari/Atlı obrazı universal və ilkin motivlər qismində dəyərləndirilir. Bu tip motivlərin tarixi və fərdi yaradıcılıq həlli müxtəlifliyi kontekstində bir neçə dayanıqlı məzmun fonu izlənilir. İkonografik təhlil Süvari obrazının formal göstəriciləri ilə yanaşı, onun ideya məzmununu, yəni ikonoloji mühitini ön plana çıxır. Qərb və Şərq təsviri ənənəsinin tarixi icmalı Süvari obrazının inkişafını, Yungun nəzəriyyəsindən çıxış etsək, "zamandan kənar" statusa malik olmaqla, mühüm arxetip qismində dəyərləndirir (15,107).

Süvari obrazının ilkin nümunələri ibtidai incəsənətdə, eneolit dövründən başlayaraq qayaüstü rəsmlərdə həkk olunur. Atın əhəlləşdirilməsi təcrübəsindən qaynaqlanan bədii və mifoloji maraq, sonrakı mərhələlərdə mühüm sakral semantika ilə zənginləşdirilir və mürəkkəb təsviri sistem formalaşdırır. Atlı, tək və ya mürəkkəb kompozisiyaların bir hissəsi kimi sənət tarixində çoxsaylıdır. Biz onlara müxtəlif xalqların sənətində və bütün tarixi-mədəni dövrlərdə rast gəlirik.

Qısa icmal Atlı motivinin əsas janr kontekstlərini müəyyən edir: müqəddəs, dini, inanc; batal; idman; monumental portret. Qədim və Orta əsr dünya təsviri sənətində Atlı obrazının məzar daşları üzərində, heraldikada, emblemlərin təsvirində, mərasim, və əsasən dəfn mərasimləri ilə bağlı bədii tərtibatlarda müşahidə edərkən, Yeni dövrdə bu obrazın dünyəvi ikonografik həlli izlənilir: monumental heykəltaraşlıq və təntənəli və və yaxud kübar portret janrında XX əsrin əvvəllərində ənənəvi interpretasiyalar mövcuddur. Bədii-ideoloji metamormozlar XX əsr boyu formalaşır. Avangard sənəti kontekstində Atlı obrazının sakral mahiyyəti zəifləyir, Sovet-sosialist realizminin ideoloji təziqi isə onun tarixi xarizmasını, pafosunu artırır. Qeyd olunan prosesin regional faktoru Azərbaycan təsviri sənətində Atlı obrazının ikonografiyasına fərqli elmi yanaşmanı zəruri edir.

Yuxarıda verilən təsnifata əsasən dünya incəsənətində Atlı/Süvari təsvirlərinin əsas ikonoqrafik sıraları e.ə I min. formalaşır ki, burada skif-sak bədii ənənəsinin təsirləri Avrasiyanın bütün regionlarında yayılır. Bariz nümunə qismində avropa təsviri ənənəsində "Frakiya atlısı" ikonoqrafik süjeti e.ə.IV əsrdən başlayaraq tətbiq edilir, və sonrakı mərhələlərdə Xristian ikonoqrafiyasına ötürülərək Müqəddəs Qeorgi obrazında Renessans və Yeni dövrlərində işlənir (13, 56). Bu dövr ərzində Avropa təsviri sənəti Atlı ikonoqrafiyasında iki sıra müəyyən edir: at və insanın qarşıdurması (atın əhəlləşdirilməsi, insanın vəhşi, idarəedilməyən qüvvəsinə qalib qəlmək, onu insana tabe etmək) və insan və atın harmonik ittifaqı, bədii vəhdəti. Hazırkı məqalənin obyektı olmayan ikonoqrafik sıralar: tək at təsviri, at və atlının vidalaşması (antik yunan məzar abidələri üçün səciyyəvi səhnə), zəfər atları (Poseydonun zəfəri süjeti, Roma zəfər atlıları-imperatorlar), kentavrlar tədqiqata cəlb edilməmişdir. Orta əsr Avropa sənətində Atlının semantkasında ilahi sakrallıq sosial statusun pafosu ilə əvəzlənir. Bizans təsviri ənənəsindən başlayaraq izlənən obrazlarda antikaya məxsus arxetip energetikası yoxdur. İntibaha doğru, ümumi antik marağın artması ilə Atlı motivi bütöv anlaşılır, xristianlığın səciyyəsinə çevrilən Müqəddəs Georgiy obrazı Tanrı qarşısında tamamlanmış, yenilənmiş qüvvəyə malik olduğunu, atın Tanrıya və Xeyrə tabeliyini nümayiş edir (16). Qeyd edək, ki bu tip ikonoqrafiyada şər qüvvəni simvolize edən ilan (əjdaha) motivi qorxulu, dəhşətli atributlarsız verilir və ədalətin qələbəsinin mütləq olduğu vü simvolik tərzlə ifadə edilir.

Azərbaycan rəngkarlığında Süvari motivinin dayanıqlı ikonoqrafiyasının formalaşması. Azərbaycan sənətinin fərqli sahələrində və bütün inkişaf mərhələlərində rastlanan Süvarinin təsviri formal həll baxımında ibtidai dövrdən başlayaraq vahid kompozisiyada verilir. Tamamlanmış bədii obraz qismində həll edilir: insan və atın fuqurları ancaq birlikdə, vahid siluet, ümümləşdirilmiş xəttlə işlənir.

Süvarinin ilkin nümunələrinin təsviri ibtidai incəsənətdə, eneolit dövründən başlayaraq izlənir. Atın əhəlləşdirilməsi təcrübəsindən qaynaqlanan bədii marağ, mifoloji təsəvvürlər müstəvisində mühüm təsviri sistem formalaşdırır ki, onun bariz nümunələri milli sənətimizdə özünəməxsus formalar və ikonoqrafik çərçələr törətmişdir. Qobustan və Gəmiqaya sxematik təsvirlərində izlənən şərti realizm sonrakı mərhələlərdə fərqli interpretasiyalara uğrayır. Bədii və estetik əhəmiyyət baxımında Azərbaycan təsviri sənətində Süvari motivinin kompleks sənətsünaşlıq təhlili dayanıqlı inkişaf dinamikasını müəyyən edir. Burada mühüm amil qismində türk ikonoqrafik arxetipinin ənənəsi müəyyənəddi əhəmiyyətə malikdir. Mərkəzi Asiya və Cənubi Sibirdə aşkarlanan qaya rəsmlərində Süvari təsvirinin qədim türk təsviri ənənəsində mərkəzi motivlərdən olması qeyd olunur. Sutul, Monqolustanın Barun biçiqət, Tuvanın Şişkin bölgələrindən aşkarlanan nümunələrin formal-üslubi həlli sonrakı dövrlərdə türk abidələrində öz əksini tapmışdır (7, 287).

Qədim dövr və Orta əsrlərdə Süvari motivi müvafiq sənət sahələrinin inkişafı kontekstində üslub xüsusiyyətlərinin transformasiyalarını əks edir. Mövzuya dair cəlb edilən rəngkarlıq nümunələri ilə yanaşı mühüm abidələr korpusunu heykəltaraşlıq nümunələri təşkil edir. Bu sırada "Cavanşir"-in heykəl portreti nisbətən fəqlidir. Əsərin mövcud sənətsünaşlıq təhlilləri onun üslubi baxımdan sintezini əks edir. Ümumi formaların ağırlığı fonunda atın dinamik verilməsi, onun detalların işlənməsi, Atlının jesti və s. bədii xüsusiyyətlər ənənəsi əsrlər sonra Beyləqan, Örenqala keramikasında bəlli olur. Atlı təsvirlərinin Qərbi Azərbaycan, Urud məzarlığında aşkarlanan nümunələrinə əsasən Qafqaz Albaniyası dövründən formalaşan ikonoqrafik həllərdə atın hərəkəti hər iki istiqamətlidir (sağdan sola və

əksinə), atributlar isə qədim türk bədii ənənəsinə müvafiq əbədiliyi simvolizə edir (günəş, azuqələr, yol) (2, 27). Eyni səciyyə Mingəçevir məzar sənduqə təsvirlərində izlənilir. Burada atlının ilanla mübarizəsi səhnəsi motivin universallığına daha bir işarədir. İlan təsviri atın ayaqları altında sənduqənin uzunluğu boyu verilir və baş hissəni qaldıraraq, atlı tərəfindən nizəyə bənzər silahla öldürülür. Orta əsrlər boyu inkişaf edən məzarüstü daşlarda (sənduqə və qoc-atdaşlarda) izlənen süjetlərin tipologiyası qədim türk ənənələrinə əsaslanırdı, Hun, Göytürk və xüsusi ilə Səlcuq abidələri ilə səslənir. Həndəsi həll atlıni " " işarələyir. "Azərbaycan xalça ornamentləri sırasında da yer alan " " nişanı "atlı" sərti adını daşımaqla, Mahmud Kaşğarının təsnifatına əsasən, həmdə oğuz tayfalarının çavuldur boyunun damğasıdır. İşarənin " " variantı isə Göytürk əlifbasında qalın saitli sözlərdə kar "t" samitini ifadə edir və fərqləndirmə-mülkiyyət nişanı (atlı damğası) kimi təsvirlərində Qafqazda, Volqaboyunda, Kırmda və Mərkəzi Asiyada, Şərqi Sibirə yaşayan türkdilli xalqların damğaları arasında geniş rast gəlinir" (3, 51).

Orta əsrlərdə formalaşan və milli rəngkarlıq sənətimizin əsasını təşkil edən miniatür üslubu kontekstində Süvari ikonoqrafiyası simvolik məna yükünü qoruyaraq yeni təsviri vasitələri tətbiq edir. Süvari motivinin ikonoqrafiyasını bədii aspektdə ümumminiatürk kontekstində həll edir, onun semantik aspekti isə türk mifoloji din-inanc sisteminə əsaslanırdı. Yetərinə böyük zaman kəsimini əhatə edən yeni bədii üslub miniatürdə açıq bəlli olur, monumental rəngkarlıq və dekorativ sənətin təyinat xüsusiyyətinə uyğunlaşdırılır, mövzu, janr seçimində intensiv inkişaf edir və, nəhayət, qanunatabeçilik (kanoniklik) amilini formalaşdırır. Süvarilərin ilkin təsviri dalğası "Varğa və Gülşah" əlyazmasında izlənilir. Dekorativ, səthi təsviri formalarda atlılar batal səhnələrdə üstünlük təşkil edir. Təbriz məktəbinin kitab illüstrasiyalarında Atlı təsvirləri bədii həll baxımından yetərinə zənginləşir, xəttin incəliyinə meyillər dominant faktora çevrilir. Miniatür üslubu çərçivəsində aparılan təhlil Atlı motivinin bir neçə ikonoqrafik çərgəsini müəyyən etməyə imkan verir. Tipoloji xüsusiyyətlərin sonrakı mərhələlərdə izlənməsi XX əsrin əvvəllərində davam edir. Qeyd edək, ki miniatür sənətinin nisbi realizmi şərti səciyyə daşıyırdı və ifadə dili aspektində simvolik təsvirlər daha çox dekorativ-tətbiqi sənətimizdə öz əksini tapmışdır. İkonografik çərgələrin təsnifatı fərqli miniatür məktəblərimizdə tətbiq edilmişdir və qeyd olunan qruplar və atributlar şəklində təqdim oluna bilər:

- Batal
- Ov
- Oyun
- Sakral – at kultu, İdhuk (qurbanlıq at, atın quyruğun kəsilməsi, düyünlənməsi, atlı ilə vəhdət, sirdaş, mühafiz, o biri dünyaya yol yoldaşı, psixopomp)
- Tulpar, qanadlar (Azərbaycan miniatürələrində nadir süjet, Xızır İlyas ikonoqrafiyası)
- Əjdaha-At
- Günəş-At

Qədim ənənəyə əsaslanan və atla bağlı Türk mifoloji inancları əks etdirən sakral aspekt at kultu ilə müəyyənləşdirilir. Kosmoqonik mahiyyətli atlar qüdrət, qüvvət, bolluq, sərvət rəmzi olaraq, ilahi varlıqlar hesab edilirdi. Onların ikonoqrafik çərgəsində rəng, istiqamətlər, pozalar təhlil edilir, nal, qanadlar, səkkiz ayaq kimi atributlar qeyd olunur. Burada iki ənənəni vurğulamaq zəruridir. Atlının qeyri-adi şəxs olması (şaman, tanrı. Məs. türk tanrılarının atları). Erlik tanrısına müraciət "Ey qara beygir üzərindəki Erlik!" qismində qeyd olunur (6,32). Qanadlı atlar Azərbaycan folklorun-

da da qeyd olunur: "Novruzun axırını çərşənbəsi Yel çərşənbəsidir. Yel çərşənbəsi günün Xızır yel qanadlı atı ilə obaya çıxır" (1, 160). At və onun sahibinin birliyi, əzəli vəhdəti türk mifoloji təfəkkürünün məhsuludur. Tanrıların xidmətində olan olan atlar "idhuk"dılar (qurbanlıq), onlar sahibini axirətdə bələ müşahidə etməli, qorumalı, sirdaşı olmalıdır. Bu baxımdan Türk Süvarilərin atları müqəddəsdir, onlar işarələndirdi, - quyruqları kəsilir, düyünlənir və ya hörüldü. Maraqlıdır ki, psixopomp ənənənin təsviri əksi və müvafiq ikonoqrafik atribusiyaya (kəsilmiş, düyünlənmiş və ya hörülmüş quyruqlu atlılar) yuxarıda qeyd olunan " " işarətləri ilə daha erkən dövrlərdə qaya rəsmlərində rast gəlinir. Burada quyruq nahiyəsi üst üstə çizilmiş üçbucaqlar sırası şəklində verilib.

Yetkin Orta əsrlər qədim simvolikanı getdikcə itirir və miniatür müstəvisində Süvarinin atı onun sosial və ya hərbi statusunun göstəricisi kimi çıxış etməyə başlayır. Bu yeni, türk ənənəsinə yad yanaşma türk toplumunun oturaq mədəniyyətlər ilə ünsüyyəti və böyük, multikultural imperiya modellərinin formalaşdırılması nəticəsində yer alır. Azərbaycan miniatür ənənəsində araşdırılan dövrdə Süvari motivinin ikonoqrafik çərgələri əsasən batal janrı, ov və oyun səhnələri qismində inkişafını davam edir. XIII-XIV əsrlərin klassik nümunələrində süvarilər qeyd olunan "Varğa və Gülşad" və sonrakı mərhələdə "Cəmi at Tavarix" əlyazmalarında geniş vüsət tapırlar Atlılar döyüş zamanı verilir, səhnələrin dinamikası heraldik və ya asimmetrik kompozisiyada verilir ("Uhud döyüşü"). İncə, xəttli təsvir üsulu XVI əsrə doğru üstünlük təşkil etməyə başlayır. Təbriz miniatür məktəbinin zirvə əsərlərində süvarilərin təsvirləri profildən, əvvəlki mərhələlərə nisbətən daha zərif, formalar nazıqlaşdırılmış həll edilir, lakin əsrin sonuna doğru təsviri pafos artır. Batal səhnələrdə süvarilərin sayı yetərinə artırılır, onların fiqurları döyüşün ümumi dinamikasına müvafiq dalğavari verilən planlarla yerləşdirilir (14, 137). Ov və kübar gəzintilər səhnələri Səfəvilər dövründə geniş işlənən səhnələrdir. Burada süvarilər daha aram pozlarda verilir, atların ayaqlarının dördüdə yerə dayanır, və ya sağ ayaq incə şəkildə bükülmüş verilir (Soltan Səncər və Qarı). Atlılar profil verildiyi halda, süvarilər $\frac{3}{4}$ dönüdə təsvir edilir. Süvari motivi rəngkarlıqla yanaşı, xalça və bədii parça, silahın bədii tərtibatında da tətbiq edilir.

Kübar mövzunu davam edən və XV əsrdən başlayaraq suvari ikonoqrayasında yeni aspekti müəyyənləşdirən çərgə Azərbaycan milli atüstü oyunu – çovqan olmuşdur. Türk oyun mədəniyyətinin ayrılmaz və qədim seqmenti olan Çovqan Səfəvilərin dövründə xüsusi əhəmiyyət qazanmışdır. Saray həyatının ən maraqlı hissələrindən olan Çovqan əlyazmalarda qeyd olunur (4, 15). Təbriz miniatürələrində geniş vüsət tapan Çovqan batal səhnələrin kompozisiya strukturu kontekstində həll edilir, lakin burada mövzuya müvafiq olaraq, atların hərəkətləri daha çevik, dimanik verilir, kompozisiyada simmetriyaya meyillər, hətta dəqiq heraldik quruluş nəzərə çarpır. Atların fiqurlarında bənzərlik izlənilir, onlar oyun meydanında şahə qalxan vəziyyətdə, ön ayaqları büküdə, və ənənəvi profil rakurslarında verilir. Arifinin "Top və ağacıq" əsərinə çəkilmiş miniatürü istisna hall qeyd etmək olar. Burada simmetrik kompozisiyanın baş hissəsində yerləşdirilən atlı kağızın yuxarı sağ küncündən aşağıya doğru istiqamətləndirilən ox üzərində anfasda verilmişdir. Fiqurun bu tərsdə yerləşdirilməsi müsəvirin tarazlıq probleminin həlli ilə bağlı olsa da, kanonda innovasiya kimi xarakterizə edilməyə imkan yaradır. Çovqanın oyunçuları atlara nisbətən daha sərbəst təsvir olunur. Onların azca bükülmüş kürəkləri, irəliyə doğru əyilmiş bədənləri və oyunu prosesini əks edən hərəkətləri ikonoqrafik çərgənin əsas atributlarıdır.

Milli rəngkarlığımızda realistik tendensiyaların güclənməsi XVIII-XIX əsrlərdə izlənilir, lakin şərtlik aspekti XX əsrin əvvəllərində qorunur. Miniatur üslubunun avropa təsvir ənənəsi ilə sintezi nəticəsində yerli bədii məltəb yeni ifadə vasitələrini əlbə edir (perspektiv, nisbətən böyük rəng ləkələri, işıq-kölgə oyunları, simalrın real ob-razlara bənzəməsi, fərdi çizgilərin verilməsi) təsvirin kitab orqanizimindən tamamən ayrılması, temperadan yağlı boyaya keçid). Üslubun şərti olaraq Qacar termini ilə tanınması müvafiq sülalənin hakimiyyət dövrünə təsadüf etməsi ilə əlaqələndirilir (5, 5-8).

Formalaşan yeni bədii üslub rəsmi kitab müstəvisindən ayırır, onu müstəqil sahəyə çevirir, interyulərdə, divar rəsmlərində fərqli texnikalarda tətbiq edir. Üslubun demokratikləşməsi XIX əsr boyu geniş vüsət tapır və "Qəhvəxana rəngkarlığı" üslubunda biruzə olur. Hər iki istiqamət süvari motivinin yeni mərhələyə gəlməsinə ciddi təkanlar verir. Qacar rəngkarlığının nüvəsini təşkil edən dəbdəbəli "rəsmi portret" janrı Süvari motivinin ikonoqrafiyasında mühüm rol oynayır (5, 16). Təsvirlərin kətanda, yağlı boyalarla icrası, böyük ölçülər, epik səhnələr bir sonrakı mərhələdə Qarabağ məktəbinin ilkərin Mirzə Qədim İrəvaninin yaradıcılığına da ciddi təsirlər göstərir. İrəvaninin süvari motivlərinin maraqlı nümunəsi "Atlı" əsəridir. Burada rəssam miniatür ənənəsinin ikonoqrafik həlli ilə yanaşı, kolorit, fərdilik aspektlərində realistik tendensiyaları nümayiş edir. Ənənənin çoxlaylı təsnifatını Şəki xan sarayının divar rəsmləri nümayiş edir. Janr əlvanlığına, kompozisiyaların çoxfıqırluluğuna rağmen, burada Qarabağlı ustaların dəsti-xətti bəlli olur. Atlı, suvari mövzusu artıq realistik avropa rəsmi, qrafik həllində ilk peşəkar rəssamımız Bəhrüz Kəngərlinin yaradıcılığında da yer almışdır ("Naxçıvan çaparı", 1915-1920).

XIX əsrin sonundan başlayaraq və XX əsrin sonundakı Azərbaycan təsviri müstəvisində Süvari obrazının əsasən realizm və sonrakı mərhələdə, rəsmi sovet sosrealizminin zəminində mövcudluğu simvolik səslənməni nisbətən səngidir. Süvari obrazının təqdimat faktoru bilavasitə ideoloji amil ilə müəyyəndirildiyindən ikonoqrafiyada konkret sxemlər formalaşır. Qeyd edək, ki ikonoqrafiyanın nəzəri əsasları totalitar və dini kontekstlərin analoji struktur simmetriyası çevrəsində dəyərləndirir. Hər ikisi dayanıqlı mövzu və motivlər məcmuasını təqdim edir. Sosialist realizmi müvafiq semiotik kodların və ikonoqrafik düstürlərin vasitəsi ilə kommunizm ideologiyasının bədii mənzərəsini yaradırdı. Sosializmin ideoloji didaktikasında müəyyənədic faktor işıqlı qələcək haqqında miifə aid idi. Bu gələcəyin qurucuları kəndlilər, fəhlələr, inqilabçılar idi (12, 17). Nəticədə sosrealizmin metaqəhrmanı tamamən neqativ konnatasiyalardan azad edilir və adəltli, cəsur, sadəlik xüsusiyyətləri ilə simvollaşdırılır. Bu aspektdə suvari motivi ümumləşdirilmiş-monumental tərzdə xalq qəhrmanı, tarixi şəxsiyyətlər, həmçinin kolxozçu, kəndli, çoban kontekstlərində müşahidə olunur ("Koroğlu", Altay Hacıyev, 1989; "Koroğlu, Tağı Tağıyev, 1959). İkinci xətt lirik istiqamətlidir və suvarilərin obrazlarında sadəlik, səmimiyyəti, əməyə sevgini, həvəsi vurğulayır. Burada tamaşaçıya doğru yönələn rakurslar, işıqlı, sevinclə dolu mimikalar, pozlar idealize edilmiş sosializm vəhdətinin mifopoetik modelinin ikonoqrafik həlli qismində çıxış edir.

Hazırkı mərhələdə Süvari motivinin həllində ikonoqrafik cərgənin dinamikasının intensivliyi, süjetlərin zənginləşməsi izlənilir. Prosesin inkişafında Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpə edilməsi xüsusi faktor qismində dəyərləndirilir. Arxetipik süvari motivi millililik, türkçülük təsəvvürləri ilə yanaşı mədəniyyətimizin dərin qatlarında mövcud olan azadlıq simvolu qismində XX əsrin sonundan başlayaraq folklor (Arif Hüseynov "Ağ atlı oğlan", 2006) neominiatur, dekorativ üslubların (Yusif Mirzə

"Atlı", 2009, Vüqar Əli "Yuiçil", 2019) kontekstində dirçəlidir. Eyni zamanda atlı obrazı Qarabağ mövzusunun ikonoqrafiyası ilə səslənir və yeni ikonoqrafik çərgə formalaşdırır. "Cıdır düzü", "Çovqan", "Qarabağ atları" kimi ənənəvi süjetlərin uğurlu dinamikası (Sakit Məmmədov "Cıdır düzü"), tarixi şəxsiyyətlərimizin obraz həlli problemini də önə çıxarır (Hacıyev A "Həcər", 2002).

II Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın Zəfəri Süvari ikonoqrafiyasının oxunmasında yeni səhifə açmışdır. Süvari motivinin canlanmasında qəhrəmanlarımızın arxetipik formatda təqdimatı, qüvvətin, Qələbənin simvolikası kimi aspektlər əhəmiyyət dərəcədə ikonoqrafik atribusiyaları müəyyən edir. Qələbənin birinci ildönümünə həsr edilmiş sərgilərin icmalı təhlili müəyyən edir ki, rəssamlarımızın təfəkküründə Süvari obrazı Zəfər, Qələbə, Qəhrəmanlıq, qüdrət simvolu olaraq qədim semiotik kodlarla səslənir (Vüqar Əli "Zəfər" (Qeneral Polad Həşimovun portreti, 2020, Sakit Məmmədov "Qarabağnamə", 2021) (11).

Ədəbiyyat:

1. Babayeva X.Ə. Azərbaycan folklorunda Xızır Nəbi (İlyas) obrazı, Bakı, 2013, s.160
2. Ələkbərli Ə. Qədim Türk-Oğuz yurdu - "Ermənistan", B., 1994, səh.77-82; Ə.Ələkbərli Urud, B., 2002, səh.27
3. Qurbanov A. Damğalar, rəmzlər, mənimsəmələr, Bakı, 2013, s.51
4. Səriyeva İ. Milli oyunlarımız və azərbaycançılığın vəhdəti. Bakı xəbər.- 2016.-9 sentyabr.- S.15
5. İbrahimov T. Qacarlar dövrünün rəngkarlığı, Bakı, Şərq-Qərb, 2013, s.5, 7, 8
6. Çorumlu Y. Türk sanatında hayvan simbolizmi, İst., Otuken, 2019, s. 32
7. Волков В. Гобийский всадник, Новое в советской археологии, №130, 1965, 286- 288
8. Забелина Н., Ремпель Л. Согдийский всадник, Ташкент, 1948, с.24
9. Иванов М.К. Образ всадника в искусстве. Иконографический архетип, М., Начало, 2015 <https://slovo-bogoslova.ru/culturology/m-k-ivanov-obraz-vsadnika-v-iskusstve-i/>
10. Керимов Л.А. Азербайджанский ковер, Баку, Гянджлик, 1983
11. Керимова С.А. Портрет Победы. «Карабахнаме» Сакита Мамедова, ADMİU
12. Лиманская Л.Ю. Типическое и архетипическое в соцреализме и соц-арте, Артикульт. 2016. 21(1). С. 6-15.
13. Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир. М.: Наука, 1979
14. Эфендиев А. Батальный жанр в азербайджанской живописи XIII-XVI вв. Баку, 2009, s.137
15. Юнг К.Г. Архетипы и коллективное бессознательное, М., АСТ, 2020
16. Lewis S. Iconography of Coptic horseman in Byzantine Egypt <https://www.jstor.org/stable/40001017>

1. Keramika üzərində atlı təsviri, Şəmkir, XII
2. "Döyüş səhnəsi", Cami at Tavarih , Təbriz, XIV əsr. Berlin kitabxanası
3. Sultan Məhəmməd, Soltan Səncər və qoca qarı, Xəmsə, 1539-1543, Təbriz, Britaniya Kitabxanası
4. Çovqan, Arifinin "Top və ağacciğ", Təbriz, XVI , Ermitaj, Sankt-Peterburq
5. Qızılbaş bədii parçasından fraqment, XVI, Təbriz, Moskva, Şərq xalqlarının incəsənəti muzeyi
6. Mirzə Qədin İrəvani, Atlı, XIX əsrin ikinci yarısı
7. "Koroğlu" dastanı, illüstrasiyası əsasında sovet poçt markalarında Koroğlu obrazı
8. Alibala Kazımov, Babəkin döyüşü, 1956
9. Arif Hüseynov, "Ağ atlı oğlan" nağılına illüstrasiya, 2006
10. Vüqar Əli, Zəfərə doğru. General Polad Həşimovun portreti, 2020
11. Vüqar Əli, Yuiçil, 2019

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

XUDU MƏMMƏDOV: VƏTƏN SEVDALI BÖYÜK İNSAN

Khudu Mammadov: a great man who loves his homeland

Dr. Gözəl Baxşəli

M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası

Xülasə

Məqalədə böyük Azərbaycan alimi, Vətən fədaisi, professor Xudu Məmmədovun elmi və ictimai fəaliyyətinin bəzi məqamlarına baxılır. Qeyd edilir ki, dünyanın nüfuzlu elm mərkəzlərində "Sementin bərkiməsi" problemi aktual tədqiqat işi kimi qarşıya qoyulmuşdu. Xudu Məmmədov bu çətin və ilk dəfə işlənən məsələni yüksək səviyyədə həll etməyə nail olur. Bu tədqiqat işi gənc alimə hüduzsuz bir şöhrət gətirir. Böyük alim fəaliyyəti dövründə təkcə elmlə məşğul olmamış, həm də yüzlərlə gənc tədqiqatçıya elm və həyat yolunda böyük məsləhətçi, yardımçı olmuşdur. Burada onun çətin və əziyyətli həyat yolu araşdırılır. Göstərilir ki, uşaqlıqdan həyatın gətirdiyi əzab-əziyyətlərə tuş gələn, buna baxmayaraq öz nikbinliyini, həyat eşqini saxlayan, gələcəyi üçün elmi fəaliyyəti hədəf seçən bu istedadlı insan yeddillik Mərzili məktəbini, sonra Ağdam bir sayılı orta məktəbini bitirir və Bakıya üz tutur.

Qeyd edilir ki, bu gün artıq Xudu müəllimin bütün şüurlu həyatını uğruna fəda etdiyi Vətəninin bir parçası olan doğma Qarabağı azaddır. Bu azadlıq uğrunda canından, qanından keçən igidlərimiz, məhz Xudu Məmmədov və onun kimi Böyük kişilərin soy-kökündən gələnlərdir. Artıq torpaqlarımız mənfur düşmənin tapdağından xilas edilmiş, Xudu müəllimin də ruhu sakitlik tapmışdır...

Açar sözlər: Mərzili, kristalloqrafiya, məktəb, elm, qoşa qanad, sementin bərkiməsi

Abstract

The article considers some aspects of the scientific and public activity of the great Azerbaijani scientist, patriot, professor Khudu Mammadov. It is noted that the problem of "hardening of cement" was put forward as topical research work in the world's leading scientific centres. Khudu Mammadov manages to solve this difficult and first-time issue at a high level. This research brings the young scientist boundless fame. During his career, the great scientist was not only engaged in science but also became a great advisor and assistant to hundreds of young researchers in the path of science and life. Here his arduous life is explored. It is said that this talented man, who suffered from the hardships of life since childhood but kept his optimism, love of life, targeting scientific activity for the future, graduated from the seven-year Marzili school, then Aghdam secondary school No. 1 and went to Baku. It is noted that today the Karabakh, which is a part of Khudu Muallim's homeland, is free. Our heroes who gave their lives and blood for this freedom are the descendants of Khudu Mammadov and other great men like him. Our lands have already been saved from the hated enemy, and the soul of the teacher Khudu has found peace ...

Key words: Marzili, crystallography, school, science, double wing, cement hardening

Dünyada elə insanlar var ki, Vətən, yurd sevgisi onlarla birlikdə doğulur, böyüyür və... əbədiyaşar olur. Akademik Xudu Məmmədov kimi...

Azərbaycanın dəyəri sayılan, böyük vətəndaş və alim, geologiya-mineralogiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü Xudu Məmmədov sonsuz Vətən sevgisini, millət sevgisini, elmdə qazandığı yüksək nailiyyətlərlə bir araya sığdıran nadir şəxsiyyətlərdən olmuşdur.

“Üzeyir Bəy xalqdır” ifadəsi Xudu Məmmədova məxsusdur. Xudu müəllim də xalqın, Vətənin özüyüdü... O, Vətəni sakit, səssiz, pafossuz sevirdi. Gördüyü nəhəng işləri, elmi nailiyyətləri, kristal təmizlik rəmzi olan şəxsiyyəti, təmənnasız xeyirxahlıqları ilə Vətənə xidmət edirdi. Xudu Məmmədov şəxsiyyəti o qədər nəhəng və büllür təmizliyinin rəmzi idi ki, onun haqqında ancaq yüksək fikirlər söyləmək olar. Lakin böyük türkçü, əslən Qarabağdan olan Yavuz Bülənd Bakilərin sözləri insanın qəlbini rıqqətə gətirir: “Xudu Məmmədoğlu, südün qaymağı kimi, çiçəyin ətri və rəngi kimi, ruhun ipəyi kimi soylu br insan idi. Türk estetikasının və fikriyyatının bütün Azərbaycan üfününü bəzəməsi üçün gecəsini gündüzünə qatan çox dəyərlı bir elm adamıydı...” [2.s.7].

Xudu Məmmədov 1927-ci il dekabr ayının 14-də Qarabağın Ağdam bölgəsinin Mərzili kəndində ziyalı ailəsində doğulmuşdur. Atası Surxay kişi Sankt-Peterburq Dağ-Mədən İnstitutunu bitirmiş, müxtəlif məsul vəzifələrdə işləmişdir. Ümumiyyətlə, Xudu müəllim öz xatirələrində yazırdı ki, babam və üç əmim - Allahverdi, Əbdüləli, Məmmədali Sovet quruluşunun əksinə olmuş, Allahverdi bəy eyni zamanda Müsavat partiyasının üzvü olmuşdur. Atası Surxay kişi isə bolşeviklərlərin tərəfində olmuşdur. Qaraqabaq, tündxasiyyət olmasına baxmayaraq el-obanın qayğısına qalan adam idi. O, kənddə məktəb, hamam tikdirmiş, kəndin su təchizatını yaxşılaşdırmışdır. Anası Şirin xanım da bəy qızı olmuşdur. Lakin analı olmaq bəxtiyarlığı onları tez tərək etmiş (“Səadəti oğurlanan uşaqlığım” ifadəsi Xudu Məmmədova məxsusdur.), uşaq üçün çətin və məşəqqətli hesab olunan günlər başlamışdır. 1942-ci ildə X.Məmmədovun atası həbs olunur. Atası həbs olunmuş ailədə ananın ölümü də erkən baş verdi. 15-16 yaşlı gənc anasızlığın acısını da çox erkən daddı. Çətin uşaqlıq dövrü keçən kiçik Xudu həyatın sərt üzünü çox erkən gördü. Bir ildən sonra türmədən çıxan Surxay kişi üç uşaqla təkbaşına qaldı. Məcburiyyət qarşısında qaldığı üçün həbsxanada ona müəyyən maddi köməklik etmiş Sənəm adlı bir qadınla evləndi. Bu qadın isə uşaqlara qayğı göstərmək əvəzinə, onlara qəddarcasına münasibət göstərdi. Beləliklə, ağır uşaqlıq dövrü keçirən Xudu yedililik Mərzili məktəbində oxuduqdan sonra, Ağdam bir sayılı məktəbində orta təhsilini başa vurdu və Bakıya üz tutdu...

Xudu Məmmədov Azərbaycan Dövlət Universitetinin geologiya-coğrafiya fakültəsinin geologiya şöbəsinə daxil oldu. Universitetdə oxuduğu illərdə istedadlı bir tələbə kimi müəllimlərinin böyük rəğbətini qazanmışdır. Gənc Xudunun xüsusi istedad sahibi olduğunu görən, müəllimi, gözəl insan və böyük alim Heydər Əfəndiyev onu elm aləminə çəkib gətirmişdir. Xudu Məmmədovu elmə gətirməklə H.Əfəndiyev dünya elm tarixinə böyük bir dühanın gəlməsinə vəsilə olmuşdur. Sonralar Xudu Məmmədov sevimli müəllimi, görkəmli alim Heydər Əfəndiyevə ihaf etdiyi, mən deyərdim dahiyənə “Müəllim və müəllimlik” məqaləsi ilə bütövlükdə bu

peşə sahiblərinə mübaliğəsiz heykəl qoymuşdur. Məqələdə böyük hörmətdən və sevgidən yaranan bir insan portreti var: "Özü görünmədən belə dünyamızı işıqlandıran yaxşılar haqqında danışarkən insan daha da yaxşılaşır, mehribanlaşır, yadlar üçün belə darıxır" [9]. Məqələdə müəllim tələbə münasibəti ustalıqla təsvir edilir. Müəllif göstərirdi ki, Heydər müəllim bizə çatdırmaq istədiyi mahiyyət üçün elə forma, elə daşıyıcı seçirdi ki, diqqətimizi mahiyyəti anlamağa, ona öz obrazımızı verməyə çalışırdıq... O, elə bil bizə körpəlikdə bildiyimiz, ancaq sonralar unuduğumuz sevincləri xatırladırdı.

Hesab edirəm ki, müəllim necə olmalıdır? sualına cavab tapmaq istəyən hər kəs bu dərin məzmunlu məqaləni oxumalıdır və bu qiymətli "əsər" gənc müəllimlərin stolüstü vəsaiti olmalıdır. Məqalə bu sözlərlə tamamlanır: "Diriliklərində insanlara xidmət edənlər, gərəkli olmağa çalışanlar fiziki yoxluqlarında da gərəkli olurlar... Görünür, insanın sonuncu böyük xidməti dünyamızda qoyub getdiklərini kövrəltmək, əbədi həsrət ilə ürəkləri təzələmək, onların fikrini bəşəri düşüncələrə yönəltməkdir" [9].

Universiteti fərqlənmə diplomu ilə başa vuran Xudu Məmmədov AMEA-nın Kimya İnstitutuna təyinat alır. Çox keçmədən o, SSRİ EA-nın Kristalloqrafiya İnstitutunun aspiranturasına qəbul olunur. Görkəmli alimin elmi rəhbəri akademik Nikolay Vasilyeviç Belov olmuşdur. Xudu Məmmədova həllini gözləyən bir mövzu – kalsium silikatlarının quruluşunu öyrənmək tapşırılır. Ksonotmet və vollastonitin quruluşunun açılması minerallar kimyasında yeni ikinci fəslin yaranması demək idi.

X.Məmmədov quruluşu təyin edən üsulları qısa müddətə nəinki yüksək səviyyədə mənimsəyir, hətta bu sahədə yeni teorem yaradır. Onun "Üçlülük teoremi" bir adla quruluşda simmetriya mərkəzini təyin edir. Bu teorem quruluş təhlili sahəsində dünya elminə "Məmmədov teoremi" kimi daxil olmuşdur.

Görkəmli ingilis alimi Con Bernalın başçılığı ilə dünya kristalloqrafları sementin tərkib hissəsini təşkil edən hidrosilikatlardan biri olan ksonotlitin kristal quruluşunun açılması üzərində işləsələr də, ancaq bir nəticə ala bilməmişdilər. Problemi dərin zəka və istedad sahibi olan Xudu Surxay oğlu Məmmədov həll etdi. Bu quruluşun açılışı X. Məmmədova dünya şöhrəti gətirir. Ksonotlitin quruluşundan sonra o, vollastonitin quruluşunu açır və müvəffəqiyyətlə namizədlik dissertasiyası müdafiə edir. "Xudu Məmmədovun əldə etdiyi elmi nəticələr dünya elmində böyük sensasiya yaratmışdır" [3]. Böyük ingilis kristalloqrafı Con Bernal dissertasiya haqqında öz rəyində yazırdı: "Mən əminəm ki, gələcəkdə bu əsərin ətraflı şərhini sizdən alaram. Bu mənim laboratoriyamda tədqiqat üçün çox böyük qiymətə malikdir... Problem çox çətinidir. Britaniyada və başqa ölkələrdə çoxlu kristalloqraflar onun həllində aciz qalmışlar. Hesab edirəm ki, cənab Məmmədovu öz nailiyyətləri münasibəti ilə təbrik etməyə dəyər" [3].

X.Məmmədovun bu nailiyyətindən sonra C. Bernal onunla görüşmək üçün Moskvaya gəlir və öz laboratoriyasında bir müddət işləməyi alimə təklif edir. Xudu müəllim 1960 və 1966-cı illərdə İngiltərədə olmuş və Con Bernalla elmi əməkdaşlıq etmişdir. Bu faktın özü göstərir ki, Xudu Məmmədov nə qədər hərtərəfli, geniş dünyagörüşünə, dərin biliyə, eyni zamanda dil bilgisinə malik olmuşdur. Təəssüflə demək olar ki, bu gün bir çox yüksək elmi adlar daşıyan alimlərin bir çoxları bu keyfiyyətlərdən uzaqdırlar.

X.Məmmədov aspiranturanı qurtararkən ona ən nüfuzlu akademiya və ali məktəblərdə iş təklif olunur. Lakin o bu təklifləri qəbul etmir. 1960-cı ildə X. Məmmədov "Kalsium silikatları və hidrosilikatlarının kristallokimyası" adlı ilk mo-

noqrafiyasını yazır. "Bu kitab Azərbaycan dilində yazıldığından geniş oxucu kütləsini əhatə edə bilməsə də, bu sahədə dünyada ilk güclü monoqrafiya idi. Bu monoqrafiya 33 yaşlı alimə geologiya-mineralogiya, kimya, yaxud fizika-riyaziyyat elmləri üzrə doktorluq dissertasiyası müdafiə etməyə imkan verirdi. Lakin bu parlaq şəxsiyyəti sözün həqiqi mənasında belə şeylər düşündürmürdü.

X.Məmmədova MDU-da, ADU-da, Moskva Kristalloqrafiya İnstitutunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmək təklif olunmuşdu. Lakin o, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Geologiya İnstitutunu seçdi və üzərində işlədiyi çətin məsələni həll etdi. Dissertasiya işinə görkəmli alimlərin yüksək səviyyəli müsbət rəyi olduğu halda Moskvadan olan opponentlərin və akademik N.V. Belovun elmi şurada işə böyük qiymət vermələrinə baxmayaraq, Şura üzvlərindən altısı onun əleyhinə səs vermişdir. Beləcə "sapı özümüzədən olan baltalar" dahilərimizin ömrünə həmişə bu cür zərbələr vurmuşlar.

Xudu Məmmədovun elmi işləri görkəmli rus və dünya alimləri tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilmişdir. Akademik Nikolay Vasilyeviç Belov Xudu Məmmədovun müdafiəsində çıxış edərkən, Azərbaycan mədəniyyətini və tarixini inkişaf etdirmək ideyası və ruhu ilə yaşayan X. Məmmədovu böyük geokimyəçi, mineraloq, kristallokimyaçı V.İ. Vernadskinin davamçısı adlandırmış və etiraf etmişdir ki, elmdə Xuduya öyrətdiyimi bütöv pay hesab etsəm, Xududan öyrəndiyimi iki bütöv paydan da artıq edir.

Prof.Dr. İmamverdi Əbilov böyük alimə həsr etdiyi "Dünyadərkinin nəhayətsizliyi" adlı məqaləsində yazırdı: "Görkəmli fizik-kristalloqraf, professor A.İ.Kitayqorodski bir sıra Azərbaycan alimləri ilə birlikdə Neftçalada olarkən onların şərəfinə verilən süfrədə Xudu Məmmədov da olmuşdur. Burada çıxış edən A.İ.Kitayqorodski demişdir: "Xudu Məmmədov elmin nadir sahəsi ilə məşğul olan alimdir, bundan vacibi odur ki, Xudu fitrətən şəxsiyyət zərifliyi hesabına tapındır, nadirdir. Xudunu qorumaq bir el-obanın şərəfini qorumaq deməkdir. Azərbaycan xalqının zövqü, zəkası, səxavəti haqqında malik olduğum təsəvvür Xudunun hesabındadır. Fəxr edirəm ki, Xudu ilə bir zamanədə yaşayıram" [5,s.2;5].

Xudu müəllim dahi bəstəkar Üzeyir bəyin vurğunu idi. O, 1974-cü ildə Üzeyir bəy Hacıbəylinin xatirəsinə ithaf etdiyi "Qoşa qanad" fəlsəfi əsərini yazır. Kitabın titullunda böyük alim bu sözləri yazır: Ölməz sənətkar və böyük alim H.Üzeyirbəylin əziz xatirəsinə [6]. Əsəri oxuduqca sınımış ümidlər dirçəlir, həyat olduğundan qat-qat gözəl görünür, dünyanı yenidən dərk edir, ən ağır, əzablı anlar belə səadət nuruna boyanır. "Həyatın xırda çətinlikləri səni böyük məqsədlərdən yayındırırsa, Füzulini oxu!", "...Ulduz tutmaq üçün göyə tullanmağın ziyanı yoxdur, lakin tuta bilmədirsən özünü yerə çırpıb ayağını yerə döyməyin nədir? Uğursuzluğuna uşaq səmimiyyəti ilə gül və vaxtını itirmədən əlçatar istəklər dalınca qaç"- deyirdi Xudu müəllim [7,s.72]. Bütün zamanların gəncliyi üçün çox dəyərli və doğru yol göstərən sözlərdir. "Qoşa qanad" bütün dövrlərdə öz aktuallığını saxlayan çox qiymətli bir əsərdir. Bu qiymətli kitab hər vaxt gələcəyin əsəri olacaq. Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Ziyəddin Göyüşov həmin kitaba yazdığı "Zirvəyə çağıran səslər" adlı müqəddimədə əsəri belə dəyərləndirirdi: "Bu əsər dünyanın ümumi mənzərəsi haqqında, elmi həqiqətlərin kəşf edilməsində ağılla hisslərin, məntiqi təfəkkürlə emosiyaların birgə fəaliyyəti haqqında qiymətli məlumat verir, oxuculara dərindən fikirləşə bilmək mədəniyyətinin aşılmasına kömək edir... Xudu Məmmədovun bu əsəri məhz zirvələrə fikirləşməyə, təbiətdəki nizami, ahəngi dərindən duymağa çağırır. Bu çox xeyirxah çağırıdır. Qoy insanları ülviliyə-həqiqətə, fəzilətə və gözəlliyə

çağırın səslər həmişə gur olsun" [7].

Xudu müəllim elmlə sənəti vəhdətdə götürürdü. O, deyirdi: "Sənətsiz insan həyatı və zərrəsi olduğu kainatı görə bilməkdən məhrumdur... Sənət insanları insana açan məhək daşdır." Böyük alim 1981-ci ildə "Naxışların yaddaşı" kitabını yazır. Müəllif göstərir ki, təbiətin yaradıcılıq prinsipləri ilə sənətkarlarımızın naxış sahəsindəki yaradıcılıq üslubu mahiyyətə eynidir. O, fəxrlə qeyd edir ki, babalarımız təbiətin yaradıcılığında forma məzmun birliyinin qanunauyğunluqlarını anlamış və bundan naxış yaradıcılığında məharətlə istifadə etmişlər. Görkəmli qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov Xudu müəllimin özü və yaradıcılığı ilə tanış olduqdan sonra yazırdı ki, qədim xurcunlarda, xalça-palazlarda ulu nənələrimizin toxuduğu çeşnilərin quruluşu ilə atomun, yaxud başqa kimyəvi elementlərin quruluşları arasındakı eyniliyi tapıb kəşf etmək fəzada yeni planet kəşf etməkdən az maraq doğurmur. Bundan da maraqlı Xudu Məmmədovun özüdür. Görkəmli yazıçı daha sonra qeyd edirdi ki, elmlə sənətin qeyri-adi uyarılığını kəşf edən zəkası ilə "cansız təbiət" terminini elm tarixindən silən Xudu Məmmədovun şəxsiyyətinə də vuruldum, xarakterinə də sadəliyinə də, onunla tanışlığımıza da qismətin payı kimi baxıram.

Elmlə sənəti qoşa qanad hesab edən filosof-təbiətşünas alim sübut edir ki, naxış yaradıcılığının tarixi çox qədimlərə - eramızdan əvvəllərə gedib çıxır. Türkiyə, İran, Azərbaycan, Orta Asiya bir sözlə türklərin yaşadığı bütün məkanlarda xalça-naxış sənəti daha qədim olmuş, daha geniş yayılmışdır. O, göstərir ki, hər cür naturaçılıqdan qaçmaq, fikri müxtəlif simvollarla, həndəsi fiqurlarla ifadə etməklə qiymətli sənət əsərləri yaratmaq meylləri türk xalqlarına xasdır. Böyük alim nəinki naxış sənətinin musiqilərimiz, muğamlarımızla da bağlılığını tədqiq etmiş, "səsin rəngi" terminini yaratmışdır. Xudu Məmmədov "Fonsuz təsvir formalarının təşkili" prinsipini vermişdir.

Xudu Məmmədov adını qəlbində yaşadan, dünya şöhrətli alim, Lütvizadə nəzəriyyəsinin davamçısı, professor Rafiq Əliyev yazır: "... 1988-ci ildə dünyasını dəyişməmişdən cəmi iki gün əvvəl gözəl insan və alim Xudu müəllim özünəməxsus həvəs və şirinliklə muğamlarımızdan, onların milli Azərbaycan ornamentləri, naxışları ilə bağlılığından danışdı... Xudu müəllimlə söhbətimdən sonra mən gələcək kitabımın qayəsini bir azda aydınlaşdırdım. Kitabın adında isə yuxarıdakı fikirləri əks etdirmək qərarına gəldim: Xudu Məmmədovun maddi və mənəvi sərvətlərimizdə tapdığı vəhdəti kompüterdə sübuta yetirmək, naxışlarda əks etdirmək... Kompüterdə "Segahı görmək" ...[6, s.9-10].

Beləliklə, Rafiq Əliyev 1994-cü ildə çapdan çıxmış kitabını "Segahı görürəm" adlandırdı. Dünyanın müxtəlif ölkələrinin alimləri Xudu Məmmədovun kəşflərini yüksək qiymətləndirmiş, öz elmi işlərində bu ideyalardan istifadə etmişlər. Vaşinqtonun Beynəlxalq "Perqamin Press" nəşriyyatının çapdan buraxdığı iri həcmli "Simmetriya" məcmuəsinin "Kristalloqrafik naxışlar" bölməsi məhz onun əməyinin bəhrəsidir. Macar alimi İştvan Hargitay özünün "Kimyada simmetriya" kitabında Xudu müəllimin yaratdığı naxışlardan geniş istifadə etmişdir. Tanınmış türk sənətçisi Hülya Tezcan X.Məmmədovun naxış yaradıcılığı sahəsindəki xidmətlərinə yüksək qiymət vermiş, onun iştirakı ilə yazılmış "Naxışların yaddaşı" kitabını əldə etdiyi üçün çox sevdiyini bildirmişdir.

Xudu Məmmədov milliliklə bəşəriyyəti öz fəaliyyətində birləşdirən unikal bir şəxsiyyət idi. O, Vətəninə, millətinə, torpağına tükənməz sevgi ilə bağlı idi. 1988-ci ildə Respublikamızda milli-azadlıq hərəkatı başlayanda bir çoxları axına qoşulub

yalançı, məqsədli “vətənpərvərliklə” məşğul olanda Xudu Məmmədov hələ 60-cı illərdən bu müqəddəs azadlıq, müstəqillik ideyaları ilə yaşayırdı. Həmin dövrdə o, böyük Azərbaycan şairi Bəxtiyar Vahabzadə, tanınmış ziyalı – həkim, professor Nurəddin Rza ilə birlikdə ölkəmizin bütün bölgələrini kəndbəkənd gəzərək azadlıq və müstəqillik ideyalarını yayır, gənc nəslin milli ruhda yetişməsi üçün əllərindən gələni edirdilər. Bu üç böyük dostun bütün fəaliyyəti bu cür müqəddəs amallara xidmət edirdi. Xudu Məmmədov 60-cı illərdə Londonda olarkən mühacirətdə yaşayan Məhəmməd Kəngərli ona Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağını vermiş və Xudu müəllim onu gizləncə Bakıya gətirmişdir.

Və... 1988-ci il oktyabrın 15-də bütün varlığı ilə sevdiyi Üzeyir Bəyin ev muzeyində millət məsələləri müzakirə olunarkən Xudu Məmmədovun hər zaman xalqı üçün döyünən ürəyi dayandı və bizləri yetim qoydu. Xudu müəllim Qarabağ savaşının ilk şəhidi idi. O, Vətənsizliyə dözməzdi və ölümü ilə bunu sübut etdi.

Əlim köməyim olsun,

Elim köməyim olsun,

Elimə yük olarsam,

Ölüm köməyim olsun - deyirdi Xudu müəllim!

Bir də deyirdi ki, Uşaqlara Vətəni sevməyi öyrətmək lazım deyil. Siz onlara Vətəni tanıdın, özləri sevəcəklər. Bu kəlamlar o qədər dərin fəlsəfi, öyrədici, tərbiyəedici fikirlərdir ki, zaman-zaman nəsillərə bəs edər.

Xudu Məmmədov mükəmməl şəxsiyyəti, tükənməz vətənsəverliyi ilə bütünlükdə Azərbaycan türkünün milli hisslərinin qorunub saxlanmasında istisnasız rol oynamışdır. Nə qədər bu xalq yaşayırsa, Xudu Məmmədov adı da var olacaqdır.

2020-ci il xalqımızın tarixinə qızıl həflərlə həkk olundu. Xudu müəllimin uğruna ömrünü verdiyi doğma Qarabağı mənfur düşmən tapdığından xilas oldu. Böyük insanın ruhu sakitlik tapdı. Canından, qanından keçən igid oğullarımızın sayəsində bizlər də həqiqi Vətən övladı və həqiqi düha Xudu Məmmədovun qarşısındakı xəcalət hissindən qurtarıdıq.

... 1989-cu ildə milli-azadlıq hərəkatının ən qızgın çağında bir qrup vətənpərvər gənc Araz çayı boyunca uzanan tikanlı məftilləri söküb atmışdı. Bundan təsirlənən Əbülfəz Elçibəy Xudu müəllimə aşağıdakı misraları ihaf etmişdir:

Qara qaplanların qalxdı,çilədi

Dədəm gözün aydın,hey gözün aydın

Ceyranların Təbriz dedi, mələdi

Dədəm gözün aydın,hey gözün aydın!

Araz axıb Kürə dəyib durulur,

Dəli könül ay-ulduza vurulur,

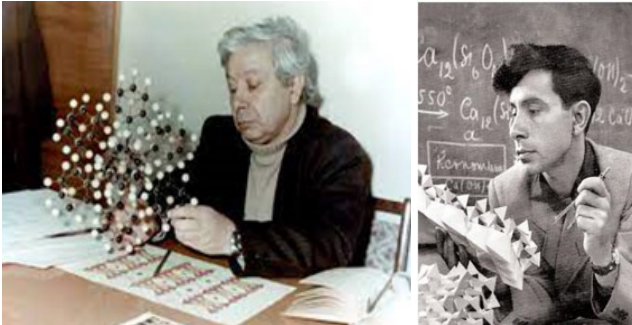
Bu gün-sabah Xudafərin qurulur,

Dədəm gözün aydın,hey gözün aydın!

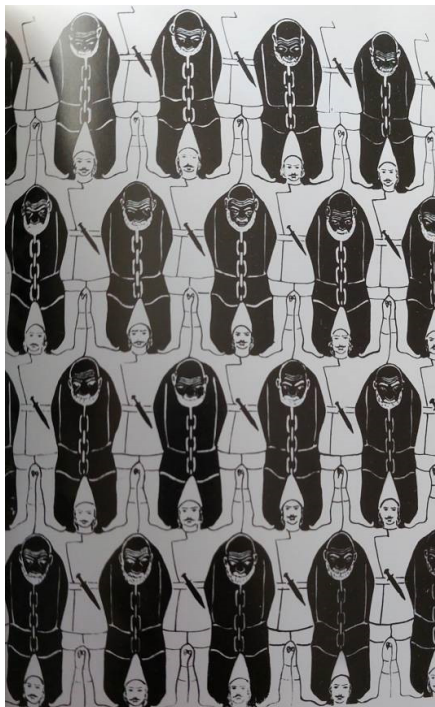
Biz də Böyük Vətən oğlu Xudu Surxay oğlu Məmmədova göz aydınlığı verib deyirik ki, canından artıq sevdiyin Vətənin-Qarabağın azaddır! Qarabağımızın ağ günləri başlayıb artıq!

Ədəbiyyat:

1. Baxşəli V. Azərbaycanda anadan olan, lakin dünyaya doğulan böyük alim.// Təzadlar qəz. – 2013, 19 dekabr, s.5
2. Bakilər Yavuz Bülənd. Azərbaycanda türklük şüuru // Azərbaycan qəz. – 1991, 22 avqust, s. 5-6.
3. Bəxtiyarlı İ. İşıqlı zirvə. – B.: Təhsil, 2004, 305 s.
4. Çıraq M. Zirvə. – B.: Çəşioğlu, 2001, 191 s.
5. Əbilov İ. Dünyadərkinin nəhayətsizliyi // Hikmət qəz. - 1991, 30 aprel, s.2-5
6. Əliyev R. Segahı görürəm:kompüter aləminə 16 sayahət. – B.: Azərnaşr, 1994, 322 s.
7. Məmmədov X. Qoşa qanad. – B.: Gənclik, 1974, 106 s.
8. Məmmədov X. Qurdum ki, izim qala /red.: C.Məmmədli– B., 2007, 355 s.
9. Məmmədov X. Müəllim və müəllimlik // Azərbaycan.- 1978. - №7, s.192-199.
10. Məmmədov X., Əmiraslanov İ., Nəcəfov H., Mürsəliyev A. Naxışların yaddaşı. – B.: Azərnaşr, 1981, 56 s.
11. Rza N. Xudu açarı. – B.: Azərbaycan, 1995, 152 s.

Azərbaycan alimi və ictimai-siyasi xadimi, Geologiya-mineralogiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü, Milli Azadlıq Qərgahı Təşkilatının qurucularından biri (1969), Böyük Britaniya Kral Akademiyasının fəxri üzvü (1957) Xudu Surxay oğlu Məmmədov.

Xudu Məmmədov "BİRLİK"

80-ci illərdə Xudu müəllimin layihəsi əsasında doğma kəndi Mərzilidə qoyulmuş "Ay-Ulduz" abidəsi

(Səmərqənd, 1399-1404-cü illər) Bibixanım məscidini bəzəyən naxışlardan biri

Məmmədov X., Əmiraslanov İ. "Cücülər"

ŞİRVANDA İSLAM TƏRİQƏT TİKLİLƏRİNDƏN GÜNÜMÜZƏ ÇATAN ÖRNƏKLƏR

Examples of Islamic Sect Buildings in Shirvan that have Survived to the Present Day

Dos.Dr. Həbibə Əliyeva

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.322.

Xülasə

İslam təsəvvüfünün tarixinə nəzər salındıqda, müsəlman dünyasında XI-XVI əsrlər arasında intişar edən Əxilik, Rifailik, Mövlanəlik, Bədəvilik, Nəqşibəndilik, Bekdaşilik, Sünbüliyyə, Xəlvətiyyə, Qədiriyyə, Səədiyyə, Gülşənlik, Qələndəriyyə və Ələviyyə kimi sufi təriqətlərinin cəmiyyətdə rolu və mövqeyi, islam dünyası ilə sosial-siyasi, mədəni birliyi ilə tanış oluruq. Müsəlman ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da sufi təriqətlərinin mövcudluğu, sufi cəmiyyətlərinə başçılıq edən şəxslərin fəaliyyət göstərdikləri mərkəzlərdə qalmış yeganə daş kitabələr onlar haqqında maraqlı məlumatlar verir. Azərbaycanın Şirvanşahlar dönməsinə aid olan epiqrafik kitabələri ilə seçilən, islamdakı təriqət sahələri üçün xatirəsinə inşa olunmuş türbələr günümüzdə qədər gəlib çatan abidələr sırasındadır. Araşdırdığımız tarixi-dini tiklilərimiz sayca az olsada, aralarında çox önəmli mənbə rolunu oynayan kitabələrində din xadimləri, sufi şeyxlərinin mədəni-sosial həyatdakı mövqeyləri öz əksini tapmışdır.

Məqalədə Şirvanşahlar dönməsində islam memarlığının günümüzdə çatan örnəkləri - karvan - ticarət yolları üzərində inşa oluna Azərbaycanda ən iri xanəqahda görkəmli piri, sufi Şeyxi Pir Hüseyinə aid türbə kaşılarında qalmış kitabəsi (XI əsr), Şabranda şeyxlərin məliki, zahidlərin qütbü Seyx Əba Bəkir (1197/98) abidəsi, Şamaxının Göylər kəndində sufilərə məxsus dini mərkəzlərdən biri sayılan xanəqahda tək qalan Piri Mərdikan türbəsi (1203/04) və Avaxıl kəndində xəlvəti sufi məktəbinin banisi Əbu Siracəddin Ömər Avaxılıya aid yeganə qalan kitabəsi, Bakıda xəlvətiliyə cəmiyyətinin ikinci piri, təriqətin yaxın və orta şərqdə ən böyük təmsilçisi, Azərbaycanın mütəfəkkir alimi Seyid Yəhya Bakuvinin türbəsi (XV əsr), Mərzədə Seyid İbrahimin mürüdi "Diri baba" adlanan məqbərəsi (1402/03), Ağsuda övliyalar qütbü Şeyx Dursun ibn Əhməd Padarı (XV əsr), Qubada Ağbil türbələri - Şeyx Məzyəd və onun oğlu şah Murad (XVI əsr), Şamaxıda Dədəgünəş kəndində "Piri Sultan Dədəgünəş" məqbərəsi (1602/03) və döqquz ədəd Kəlxana (XVII əsr) türbələri Azərbaycan elmi-fəlsəfi fikir tarixində, islam -fəlsəfi dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynayan ən nüfuzlu şəxsiyyətlərin xatirəsinə inşa olunan türbələrdə yerləşdirilən kitabələrdəki təriqət sahələri üçün verilən titullar və sifət dərəcələri, islam coğrafiyasında öz ideyalarını təbliğ etməklə cəmiyyətin sosial-siyasi, mədəni və dini tarixində mühüm rollarından bəhs edilir.

Açar sözlər: Şirvan, islamda təriqətlər, Şirvanşahlar, sufi şeyxləri, türbələr, kitabələr

Abstract

When we look at the history of Islam, we get acquainted with the role and position of Sufi sects, such as Ahis, Rifa'i, Movlana, Badawiyya, Naqshbandi, Bektashi order, Sunbuliyya, Khalwati order, Qadiriyya, Saadiyya, Gulshani, Qalandariyya and Alaviyya, which spread between the 11th-16th centuries in the Muslim world, and their socio-political and cultural unity with the Islamic world. As in Muslim countries, the only stone inscriptions left in the centers where the leaders of Sufi communities operate provide interesting information about the existence of Sufi sects in Azerbaijan. The tombs that were built in memory of the followers of Islamic sects and distinguished by epigraphic inscriptions of the Shirvanshahs period of Azerbaijan are among the monuments that have survived to the present day. Although the number of historical and religious buildings we have studied is small, the inscriptions that play the role of a very important source among them reflect the positions of religious figures and Sufi sheikhs in cultural and social life.

The article deals with the surviving examples of Islamic architecture during the Shirvanshahs' reign - the inscription on the tombstones of the prominent pir, Sufi Sheikh Pir Husein (11th century) in the largest khanqah in Azerbaijan, Monument to Sheikh Aba Bakir (1197/98), the followers of sheikhs and the pole of ascetics in Shabran, which were built on caravan trade routes, Piri Mardakan tomb left alone in the khanqah, one of the Sufi religious centers in Goylar village of Shamakhi (1203/04), the only surviving inscription of Abu Sirajaddin Omar Avakhili, the founder of the secret Sufi school in Avakhil village, the second wise man of the secret society in Baku, the great representative of the sect in the Near and Middle East, the tomb of the Azerbaijani scientist Seyid Yahya Bakuvi (15th century), the Mausoleum of Sayyid Ibrahim called "Diri baba" (1402/03) in Mereze, the pole of sacred in Agsu Sheikh Dursun ibn Ahmad Padari (15th century), Agbil tombs in Guba - Sheikh Mazyad and his son Shah Murad (16th century), "Piri Sultan Dadagunash" Mausoleum (1602/03) and nine tombs of Kalakhana (17th century) in Dadagunash village in Shamakhi, titles given to the followers of the sect in the inscriptions placed in the tombs built in memory of the most influential figures who played an important role in the history of scientific and philosophical thought in Azerbaijan, in the formation of the Islamic-philosophical worldview, important roles in the socio-political, cultural and religious history of society by promoting their ideas in Islamic geography.

Key words: Shirvan, sects in Islam, Shirvanshahs, Sufi sheikhs, tombs, inscriptions

Giriş. Bütün islam dünyasında olduğu kimi Azərbaycanda VII əsrin sonu- VIII əsrin əvvəllərində Böyük Ərəb Xilafətinin tərkibinə qatılması nəticəsində islam dinin yayılması maddi və mənəvi mədəniyyətimizdə əsaslı dəyişikliklərə səbəb oldu (Bünyadov, 1989:137). Beləliklə, maddi və mənəvi mədəniyyətdə ümumislam çarları meydana çıxdı. Tədqiqatçılar islam ölkələrində olduğu kimi ilk orta çağlardan Azərbaycanda Şirvan bölgəsində cərəyan edən bir neçə məzhəb, təriqətlər haqqında geniş məlumat verir (Bünyadov, 1989: 195,268-284).

Aparığımız tədqiqatlar nəticəsində söyləmək olar ki, Azərbaycan coğrafiyasında islam dini ilə bağlı sufi cərəyanlarından şaxələnən Əxilik, Rifailik, Mövlanəlik, Bədəvilik, Nəqşibəndilik, Bekdaşilik, Sünbüliyyəlik, Hürufilik, Xəlvətlik, Qadiriyyəlik, Səədilik, Gülşənlik, Qələndərlik və Ələvilik kimi təriqətlərin yaranmasına meydan

olmuşdur. Bu təriqətlərin bir çoxu Şirvanşahlar dövlətinin əsas şəhərlərində - Şamaxıda, Dərbənddə, Bakıda, Qubada və digər Şirvan ərazilərində uzun illər geniş təşəkkül tapmışdır (Bünyadov, 2007: 269-284). Orta çağlardan təriqətlərin bəziləri daha böyük təkkamül yolu keçərək digər qonşu ölkələrə geniş yayılmışdır. IX-X əsrlərdə başlayan sufi cəryanları Azərbaycanın dini tarixində və mədəniyyətində böyük təsirə malik olmuş, bir çox sahələrdə özünün özəl xüsusiyyətlərini biruzə vermişdir (Rıhtım, 2005: 264). Əsasən Şirvandan qaynaqlanan bəzi təriqətlər Ya-xın Şərqi mənəvi dünyasına yayılmışdır. İslam coğrafiyasında Şirvan maddi və mənəvi mədəniyyət mərkəzinə çevrilməklə, həm də müxtəlif təriqətlərin, dini-fəlsəfi ideologiyaların, mənəvi və əxlaqi mədəniyyətin, ədəbiyyatın və incəsənətin, sənətkarlığın inkişafında tarixi əhəmiyyət daşımışdır. Azərbaycanda din tarixini araşdırarkən, Şirvanda təriqət başçılarından ünvanına inşa olunmuş türbələrdə həkk oluna kitabələr vasitəsi ilə bizə bəlli olur ki, mükəmməl təhsil görmüş görkəmli şəxsiyyətlər qədim və orta əsrlər tarixində islam mədəniyyətinə, elminə və incəsənətinə ən böyük töhfələr vermişdirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəxsiyyətlər elmin ən müxtəlif sahələrində, ən yüksək zirvəni fəth etmiş dahi Şeyxlər olmuşdurlar. Bu müqəddəs ismi qazanan şəxsiyyətlərin sayəsində din və təriqətlər böyük təkamül yolu keçmişdir. Azərbaycan ərazisində, əsasən isə Şirvan bölgəsi qədim dini mərkəzlərdən olmaqla yanaşı, həmdə müxtəlif təriqət ocaqlarından biri kimi fəaliyyət göstərmişdir (Nemətova, 1959: 142). Hələ, 743-cü ildə Şirvanın paytaxtı Şamaxıda inşa olunan ilk Cümə məscidinin binasında islam dinin yayılmasının böyük rolu olmuşdur. Bundan sonra Şirvanşahlar dönəmində Şirvan ərazilərində islam təriqət mərkəzləri kimi tanınan məscidlərin, mədrəsələrin, xanagahların, təkyələrin, türbələrin, məqbərələrin, zaviyələrin, ribatların, pirlərin və dərgahların öz milli memarlıq xüsusiyyətləri vardır (Aliyeva 2021: 43-48).

Orta əsrlərdə Şamaxı şəhəri Azərbaycan Şirvanşahlar dövlətinin mərkəzi kimi inkişaf etmiş, karvan-ticarət yollarının əhəmiyyəti xeyli artmışdı. Məxəzlərdə arəb müəllifləri qeyd edirlər ki, IX-XIII əsrlərdə Şamaxı qərbdən Bərdə-Gəncə-Tiflis, şimaldan Şabran-Dərbənd, şərqdən Xəzər dənizi, cənubdan Pirsaat çayı kənarı ilə uzanan karvan yolları vasitəsilə dünyanın bir çox ölkələri ilə iqtisadi, mədəni əlaqələr saxlayırdı. Orta əsrlər ərzində Şirvanda memarlığın inkişafının zəruriyyəti islam dini ideologiyası – məscidlərin, mədrəsələrin, müxtəlif dini təyinatlı obyektlərin inşasını tələb edirdi. IX əsrdən etibarən uğurla yüksələn Şirvanşahlar dövlətinin mövcudluğunda idi ki, Şirvan-Abşeron memarlıq abidələrinin ən gözəl nümunələri bu məktəbin başlıca mərkəzlərində – Bakı, Şamaxı və Dərbənd şəhərlərində cəmləşmişdi (Heйmat, 1991: 248; Alyılmaz, 2010: 9-23).

Orta əsrlər dönəmində islam təriqət başçılarına dərin rəğbət bəsləyən Şirvanşahlar dövlətinin hakim rəhbərləri onların xatirəsinə bir zamanlar inşa etdirdikləri tikililərin bəziləri günümüzdə yetişmiş və ya çox qismi isə təbii və insan faktoru nəticəsində dağıdılmışdır. Bu ənənə bütün islam coğrafiyasında tanınmış şəxsiyyətlərin məzar abidələri üzərində müxtəlif formada inşa olunan türbələrdə özünü biruzə verir. Orta Asyada, İranda, Türkiyədə və s. məmləkətlərdə dini-tarixi abidələrdə olduğu kimi, Şirvanda da rastlaşdığımız xatirə tikililəri üzərindəki kitabələrin mətinlərində təriqət sahəbələrinin yaşadığı dövrə qazandıqları müqəddəs adları bizə çatdıran bəzən yeganə mənbələrdir (Nemət, 2010, 3-4).

Şirvan ərazilərinin daş yaddaşı olan ilk orta çağlardan tikilmiş türbələrin bir qismi günümüzdə gəlib çatmış, digər qismi isə məhv olunmuşdur. Qonşu dövlətlərin dağıdıcı müharibələri, işğalları, dağıntıları və təbii fəlakətlərin törətdiyi dağıntılar

nəticəsində, yüzlərlə abidələrimiz zərəmə gəlmişdir. Ən acı nəticələr Azərbaycanı Rusiya ilə İran arasında paylaşdırılmasından sonra meydana gəlmişdir. Gülüstan və Türkmənçay müqaviləsindən sonra başlayan qanlı və dağdıcı 1804-1813-cü illər Rus-İran Müharibəsi nəticəsində çar Rusyasının Azərbaycana qarşı ekspansionist siyasəti hər sahədə özünü göstərmişdir. 1805-ci ilin sonlarına doğru Bakı və Şirvan xanlıqları da işğal edildikdən sonra həm mənəvi, həm də maddi cəhətdən xalq böyük zərər gördü (Azərbaycan Tarixi, 1996: 591-592). Belə ki, bu acı hadisələrdən sonra Azərbaycanın çox bölgələrində olduğu kimi Şirvanda da dini-tarixi binalar dağıdılmış, sökülmüş, özəlliklə də kitabələri məhv edilmiş və ya qonşu ölkələrə daşınmışdır. Sadəcə Ouran və İslam Maarifinə aid dini kitablar deyil, ərəb əlfbasi ilə yazılmış bütün tarixi və ədəbi əsərlər məhv edilirdi. Çar Rusiyası əslində xalqın tarixi hafızasının üstündən bir qələm çəkmək siyasətini yürüdüdü. Çar Rusiyasının sələfi olan Sovetlər Birliyi dövründə müsəlmanların yaşadığı ölkələrdə islam dininin bütün qayda və qanunları kəskin surətdə qadağan olunmuşdur. Bu hadisələr Azərbaycanda çox daha şiddətli bir formada həyata keçirilirdi. Belə ki, yüzlərlə məscid, mədrəsə, xanəqahlar anbara çevirildi və ya yerlə yeksan edildi (Heйmat, 2010: 3-4).

Tariximizin daş yaddaşını nə qədər yox etməyə çalışsalar da, Şirvan memarlıq məktəbinin nadir nümunələri günümüzə gəlib çatmışdır. Azərbaycanda ilk orta çağlardan bu yana inşa edilmiş türbələrin bir qismi zamanımıza yetişmişdir. Şirvan memarlarının ucaldığı dini-tarixi abidələr bu məmləkətin şanlı keçmişi haqqında tutarlı mənbələr kimi çıxış etməkdədir. Belə abidələr sırasında dini-ibadət yerlərimizdən olan məscidlər, ziyarətqahlar, qalalar və türbələr mühüm yer tutur. Qeyd edək ki, türbə dövlət, din xadimlərinin məzarları üzərində, otaq şəkilində inşa edilmiş bir binaadır. İlk orta çağlarda yaşamış təriqət başçıları, sufi şeyxlərinin xatirəsini əbədiləşdirmək üçün tikilən türbələr xalq arasında müqəddəs sayılan yerlərdən biri idi (Oluş Arık, 1969:57-119).

Orta çağlarda islam prinsiplərinə uyğun olaraq meydana gələn sufizmin təlimləri müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif zamanlarda yaranmışdır. Bu cərəyan Bəsrədən başlasa da, tezliklə bütün islam coğrafiyasında geniş yayılmışdır (Hümmətova, 2009:85-87). Azərbaycan sufilik məktəbinin qollarından birini təşkil edən xəlvətiliyin yaradıcısı Pir Ömər Avaxılı əş-Şirvani (v.t. h.q.812=m.1409) (Kaçar, 1917:56-57; Uludağ 1997:395), Seyid Yəhya əş-Şirvani əl-Bakuvinin Azərbaycan təsəvvüf tarixinin ən böyük məktəbi sayılan xəlvətliyin fəlsəfi dünyasının, maddi və mənəvi səciyyələrini və sufiliyin sirrlərini aşkarlamış XIV-XV əsrlərin böyük sufi alimləri olublar (Rıhtım, 2010:12-13). IX-XII əsrlərdə Azərbaycandakı ilk sufilər, XIII-XIV əsrlərdə sufi məktəbləri, XIV-XVI əsrlərdə Xəlvətiyyə və Səfəviyyə təriqətləri, XIX əsrdə Nəqşibənd sufiləri haqqında məlumatlar vardır (Rıhtım, 2010:40,43,47,56).

Şirvan eli əsrlər uzununu bu nadir maddi mədəniyyət incilərini öz köksündə qoruyub saxlamış və Şirvan memarlıq məktəbinin təməlini qoyan tarixi memarlıq abidələri sırasında olmaqdadırlar. Konstruktiv baxımdan şərh olunan abidələr Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbi üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərə malikdir. Anadoludakı tikililərdə olan həndəsi-nəbatı ornament və kitabələrdə Səlcuqlu sənət tərzində orta çağdan Şirvan memarlıq abidələri arasında eyni dövrdə yaranmış nadir kompleks abidələrdən sayılan Qız Qalası (XII əsr), Mərdəkan və Romana qalası (XII əsr), Pir Hüseyn xanəqahı (XIII əsr), Seyid Yahya Bakuvü (XV əsr), Şeyx Dursun (1457), Kələxana (h.1074=m. 1663/1664) və s. türbələrində açıq aydın özünü göstərir (Gi-yasi, 2016: 3-41).

Orta əsrlərin Şirvan abidələrinin əsas kütləsi, Şamaxı, Quba, Ağsu, Bakı və Abşeron kəndlərindədir. Bunlar məscidlər, mədrəsələr, karvansaralar, hamamlar və xatirə tikililəridir. Yaxın və Orta Şərqi regionunun ən nadir ansambllarından biri olan Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbinin tipik nümunəsi Pir Hüseyn xanagah kompleksidir (şəkil 1), (Xəlilov, 3013:14).

İlk orta çağlardan Azərbaycan ərazisindəki Şirvanşahlar (861-1538) dövləti qonşu dövlətlər arasındakı dostluq siyasəti, iqtisadi inkişafa və mədəniyyətin tərəqqisinə müsbət təsir göstərməsi Gəncə, Şəmkir, Bərdə, Dərbənd, Təbriz, Şamaxı, Bakı və başqa şəhərlərə gələn karvan-ticarət yolu üzərində inşa olunan memarlıq abidələrinin sayının artmasına təkan verd (Ахундов,1986: 309). Bu dövrdə Azərbaycan da Qarabağ, Təbriz, Naxçıvan və Şirvan memarlıq məktəbi zamanla forma və bədii xüsusiyyətlərinə görə inkişaf edərək məşhurlaşmışdır.

Yaxın Şərqi Avropa ölkələri ilə birləşdirən karvan-ticarət yolu üzərində yerləşən Şirvan memarlıq məktəbinə aid Azərbaycanın görkəmli alim-filosofu Şirvanlı Şeyx Pir Hüseyn xanagah kompleksinə (XI-XV əsrlər) türbə, məscid, mədrəsə, kitabxan, kərvansaray daxildir. Liman şəhəri Bakıda Şirvanşahlar saray (XII-XV əsrlər) kompleksin ətrafındakı karvansaralar, orat əsr karvan-ticarət yolu üzərində meydana çıxmış ictimai-dini mərkəzlərdən ətrafındakı karvansara, xanagah və türbələr qalıqları zamanəmizə qədər bir sıra yerlərdə qalmışdır (Azərbaycanın tarixi abidələri, 1958: 53, 56, 59-66, 73).

Dövrün dövlət başçıların və yerli əhəlinin həm ehtiyac, həm rəqabət, həm də hakimiyyət və güc göstəricisi olaraq Azərbaycanda memarlıq abidələri üzərində hər biri birbirindən gözəl ərəb hərifi yazı üslubu ilə işlənmiş yazılar – kitabə qeydləri mövcuddur (Крачковская,1939: 11-29). Məxəzlərdən məlum olur ki, xanagahlar əsasən karvan-ticarət yolları üstündə yerləşir və bir sıra abidələrdən ibarət olurdu. Xanəgah kompleksinə ribat, karvansara, türbə, məscid, ovdan, hamamlar və s. dini və ictimai binalar daxil olurdu (Qiyasi,1991:50). Şirvan memarlıq məktəbinə məxsus XII-XIV əsrlərə aid ən böyük xanagah Bakı-Salyan karvan-ticarət yolu üzərində yerləşən Pir Hüseyn Şirvani Xanəgahı olub. (Qiyasi, İbrahimov, 2014:4).

Azərbaycanın böyük sufi şeyxi, görkəmli alim-filosof, elmi-fəlsəfi fikir tarixində, islam-fəlsəfi dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamış Şeyx Pir Hüseynin Rəvvanın (Şirvaninin) (954-1072-ci il) qəbri ətrafındakı möhtəşəm xanəgah olmuşdur (Rıhtım, Xəlilli, 2011: 14-15). Böyük karvan yolu üstündə yerləşən Pir Hüseyn Xanəgah qapısının üzərində olan altı parça daşdan ibarət kitabədə ərəb dilində süls elementli nəsx xətlə yazı həkk olunmuşdur:

1) امر هذه المعرة بعهد الملك العام العادل المويد

المظفرعلاء الدين ملك الاسلام و المسلمين تاج

1. Bu imarətin (tikilməsi) müdrük, ədalətli, Allahın yardımı ilə qalibiyyətli əla əd-Dünya v-əd- Din, İslam və müsəlmanların hakimi.

2) السلاطين وارث جم افريدون ابوا الملوك

المظفر فريبرز بن گرشاسب بن فرخزاد بن منوچهر ناصر المومنين

2. Çağların və Sultanların tacı, Afridunun tam varisi Əbu- 1. -Müzəffər Fəribürz ibn (oğlu) Gərşasb ibn Fərruxzad ibn Mənuçöhrün hakimiyyəti dövründə, möminlərin müdafiəçisi

3) اعز الله انصاره بمال الصدر الكبير المفضل المحسوب

افتخار خراسان اشر [ف] الدولة و الدين

3. Allah onun tərəfdarlarını möhkəmləndirsin - əzəmətli, hörmətli, Xorasanın şöhrəti, dövlətin və dinin əsrəfi, ictimai (məhtərəm) (Ələsgərzadə, 1942:25-29).

Xanagahın bir kitabəsi isə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində nümayiş olunur :

المعمر بهز[ه] العمار [ه] شيع / زاده حبيب الله بن شيع حاجي- محمد

4. "Bu tikintinin (binanın) Memarı Şeyxzadə Həbibullah ibn Şeyx Hacı Muhəmməddir (Heimat 1991:41). Kitabənin sözləri ərəb dilində nəstəliq xətilə həkk olunmuşdur (şəkil 2).

Kitabələrinə əsasən Şirvanşah tərəfindən tikilmiş xanagah kompleksinə türbə, məscid, mədrəsə, kitabxan, karvansaray və qala divarları daxildir. Hündür bürclü divarlarla əhatə edilmiş xanagah kompleksinin memarlıq abidələri orta əsr əzəmətini bu gün belə saxlamışdır (Бретаницкий , 1944, 161; Qarabağlı, 2009: 100-111; Azərbaycanın tarixi abidələri,1958:73).

Göründüyü kimi,"müdrək, ədalətli, Allahın yardımı ilə qalibiyyətli əla əd-Dünya v-əd-Din, İslam və müsəlmanların hakimi" adını qazanmış Şirvanşah İslam təriqət başçısı və dərin hörmət bəslədiyi dövrünün piri olan Pir Hüseynin xatirəsinə xahagahda türbə inşa etdirmiş və xanagah məhz onun adı ilə bağlıdır (Əliyeva, 2017: 372-378). Dərbəndilər sülaləsinin başçısı Sultan Məhəmməd Dərbəndinin oğlu Şeyx I İbrahim Şirvanşah dönəmində (1382-1417) Şirvanda təşəkkül etmiş sufiliyin önəmli qolu olan xəlvətlik sufi məktəbinin banisi Pir Ömər Avaxılı Şirvaninin adı ilə bağlıdır. Şirvanda yaşayan Əbu Abdullah Siracəddin Ömər bin Əkmələddin Lahci xəlvəti tərəfindən qurulan bu təriqətin "Xəlvətlik" adını almasının səbəbi şeyxin "Xəvəti" olaraq xatırlanmasıdır ki, bunun da arxa planında özünün tez-tez gizli bir yere çəkilərək daha çox ibadət və Allahı zikir etməsidir (Kaçar, 1917:56).

Yerli əhlinin versiyalarına görə şeyxin ibadət və zikir etdiyi yer Avaxıl kəndindəki qoz ağacının koğuşu olmuşdur. Son aparılan qazıntı zamanı türbənin qərb divarı qoz ağacının çürüməkdə olan koğuşu ilə əhatələndiyi üçün arxeoloqlar bu versiyanı nəzərə alaraq ağaca toxunmamış və türbənin həmin divarı tam olaraq açılmamaq üzrə saxlanılmışdır. Həmin yerdən üzü üstə düşmüş vəziyyətdə olan türbə kitabəsini götürmək mümkün olmuşdur. Azərbaycan xalqının əsrlərdən bəri müqəddəs saydığı İslam dövrü abidələri- ziyarətgahlar, pir kimi qoruyub saxladıkları bu social-mədəni-ideoloji mərkəzlərin ciddi və hərtərəfli öyrənilməsi məqsədilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya, Etnoqrafiyavə Atropologiya İnstitutunun professoru, tanınmış arxeoloq Qafar Cəbiyevin rəhbərliyi ilə (şəkil 3). 2020-ci ilin əvvəllərində Şamaxının Avaxıl kəndində "Pir Ömər Sultan" adlanan ziyarətgahda ilk tədqiqatlar nəticəsində təriqət başçısının türbəsi aşkarlandı və orta əsrlərə aid daş kitabə (şəkil 4) Azərbaycan epigrafika elmində qiymətli mənbədən biridir (Cəbiyev,2020;224-230).

Xatırladaq ki, sufi cərəyanının xəlvətiyyə təriqətinin başlıca ideologiyasını yayın rəhbərlərin bir qismi məhz Azərbaycanda, ələlxüsus Şirvanda yaşadıkları bizə mənbələrdən məlumdur:"Halvetilik, cəhri zikir adı verilən və ilahi isimlərin yüksək seslə təkrar edilməsi anlamına gələn zikir yöntemini kullanan bir tarikattir. Miladi 14. yüzilyda bugünkü Azərbaycan'ın Şemahi bölgəsində yaşamış olan Şeyh Ebu Abdullah Siracəddin Ömər bin Ekmelüddin Lahici tərəfindən kurulmuşdur. Pir Ömər Lahici'nin bir ağac kovuğunda uzun süre halvet çıxarması və ardından gələn müridlərin də tenhada kalmayı tercih etmələri üzərində tarikat bu isimlə anılmaya başlamışdır.

Azərbaycanda xəlvətlik sufi məktəbinin əsası Şeyx Siracəddin Ömər Xəlvəti tərəfindən qoyulması yazlı mənbələr də vardır. Avaxıl kəndində anadan olan Ömər Əkmələddin oğlunun həyat və yaradıcılığını araşdıran alimlər onun məhz h.750/ m.1349-cu il, digər versiyaya görə h.798/1397- ci ildə Təbriz yaxınlığında, Mir Əli türbəsi adlanan yerdə dəfn olunması iddia edirdi (<https://rch.ac.ir>). Türk tədqiqatçısı Süleyman Uludağın Türkiyə Diyanət Vəqfi İslam Ensiklopediyasının 15-ci cildindəki "Ömer el-Halveti'ye (ö. 800/1397-98) nisbet edilen İslâm dünyasının en yaygın tarikatı" adlı məqaləsində də gördüyümüz kimi Pir Ömər Avaxilinin ölüm tarixi h.800=m. 1397/98-ci ilər yazmışdır (Uludağ, 1997: 393-395).

Lakin qarşısına məqsəd qoyan arxeoloq alim Qafar Cəbiyevin səyi nəticəsində 2020-ci ilin əvvəllərindən başlayan arxeoloji qazıntı zamanı Avaxıl kəndində islamda ən geniş yayılmış sufi təriqətlərindən biri olan xəlvətliyin başçısı Əbu Abdulla Siracəddin Ömər Şirvaninin versiyalarla söylənilən ölüm tarixi və dəfn yeri türbə yerindən aşkarlanan daş kitabədən, müxtəlif tarixlərlə vəfat edən təriqət başçısının məhz bu məkanda dünyasını dəyişməsi bizə ərəbdilli mətindən bəlli oldu (Cəbiyev, 2020: 224-230).

Bunuda qeyd etmək lazımdır ki, dünyada yayılmış koronavirus (COVID-19) infeksiyası ilə əlaqədar ölkəmizdə də elan edilən xüsusi karantin rejimi dövründə arxeoloji tədqiqatlar müvəqqəti olaraq təxirə salınmışdır. Lakin, bu səbəbdən də yarımçıq qalan tədqiqatın yenidən aparılmasına məhz ölkə başçısı və onun xanımı rəvac verdi. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva 2020-ci il 25 may tarixində Şamaxının Avaxıl kəndindəki Pir Ömər Sultan ziyarətində oldular (şəkil 5), (<https://azertag.az/ar/xeber/arabic-1515195>; heydar-aliyev-foundation.org). Bu tarixdən ehtibarən Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi və xüsusi layihəsi əsasında Şamaxının Avaxıl kəndində İslam dünyasında məşhur olan Pir Ömər ziyarətində arxeoloji tədqiqatlar yenidən canlandı və nəticədə qocaman qoz ağacının köklərinin dağıtdığı türbənin yerində üzü aşağı düşüb qalmış əsas kitabəsi aşkar edildi. Beləliklə də, arxeoloqlarımız 12 iyun 2020-ci il tarixində aşkarladıkları çox önəmli bir türbə kitabəsini epiqrafik cəhətdən ilkin öyrənilməsi üçün bizə təqdim etdilər.

Şeyx Ömər türbəsindən aşkarlanan (uzun. 54 sm., hün. 37 sm., dağın qalınlığı 11 sm.) əhəng daşından dördkünc formada üzəri ərəb dilində iri süls elementli nəsx xətlə kitabədə Pir Ömər Sultanın "şeyx", "zahid", "abid" kimi kamil isimləri ilə yanaşı və onun vəfat tarixi hicri təqvimlə üç haşiyədə (iki sətir tam, üçüncü isə yarımçıq formada yazılmışdır) həkk olunmuşdur. Kitabənin ilk öncə I variantını açıqladıqsa da, II variantıda sizlərə təqdim etməyi özümüzə börc bildik. Çünki, ikinci variantın düzgün olmasını ehtimalı da vardır .

Kitabənin I variantı:

هذا المشهد المبارك الشيخ الزاهد العابد قدس اصحاب الطريقة
 (Γ) شيخ [پیر] عمر [ند] قدس الله روحه العزيز في تاريخ ربيع الاول
 (٣) سنة اثنا عشر و ثمانمائه

Kitabənin tərcüməsi: "Bu mübarək məşhəd* (məqbərə) Şeyx, Zahid**, Abid***, təriqət**** səhablərinin (əhlinini) başçısı Şeyx Pir Öməridir. Allah əziz ruhunu müqəddəs eləsin. Tarix 812-ci il rəbiuləvvəl ayında". H.812 ci il rəbiuləvvəl ayında = m. bazar günü 14 iyul ayı 1409-cu il tarixində)

* Məşhəd- şəhid olunan yer

**Zahid - Dünyanın zövq və nemətlərindən əl çəkib vaxtını ibadətlə keçirən dindar adam.

*** Abid- Din və ibadətlə məşğul olan adam, vaxtını ibadətlə keçirən adam.

**** Təriqət -Hakim dindən ayrılmış dini icma, islam məsləklərindən, məzhəblərindən hər biri

* QEYD: Onuda qeyd etmək lazımdır ki, kitabənin tərəfimizdən ilkin oxnuşunda ikinci sətirdə cümlənin sonu Azərbaycan türkcəsi ilə "شيخ پيرعمريند" -Şeyx Pir Ömərindi" kimi açıqlansa da, lakin digər tərəfdən də diqqət yetirsək, görərik ki,kitabədəki ikinci haşiyənin birinci cərgəsində "شيخ –Şeyx" sözünün qarşısında "ير - ir", ikinci cərgədə isə "عمر – Ömər" adının qarşısında "نذ –nz" hərfləri, hətta "ن – nun" hərfinin üzərində diakritik işarə, yəni hərəkə (hərflərin üzərində çəkilən kiçik maili xətt, incə hərfin üzərindədirsə "ə", qalın hərflərdə və «ra» hərfində "a", hətta "o" çalarlı əlavə edib oxunur) yazılmışdır. Aşağıdan yuxarı oxunurkən, söz "نذير - nəzir" kimi oxunur. نذير –ərəb sözü olub mənası I. Öyüdverici, nəsihətverici; II. Müjdəçi, bəşarətçi- deməkdir (Баранов,1976:793). Bunu nəzərə alıb, II və III variantları sızlərə təqdim edirik:

Kitabənin II variantı:

1) هذا المشهد المبارك الشيخ الزاهد العابد قدس اصحاب الطريقة

2) شيخ عمر[نذير] قدس الله روحه العزيز في تاريخ ربيع الاول

3) سنة اثنا عشر و ثمانمائه

Kitabənin tərcüməsi: "Bu mübarək məşhəd (məqbərə) Şeyx, Zahid, Abid, təriqət səhəblərinin öyüdvericisi, nəsihətvericisi (2. Müjdəçi; bəşarətçi) Şeyx Ömərindi. Allah əziz ruhunu müqəddəs eləsin. Tarix 812-ci il rəbiuləvvəl ayında". H.812 ci il rəbiuləvvəl ayında = m.1409-cı il 14 iyul ayı bazar günü.

Kitabənin II variantda ehtimal etdiyimiz ərəb dilində نذير- sözü "1.öyüdverici, nəsihətamiz, nəsihətverici; 2. müjdəçi, xəbərçi, bəşarətçi) mənasındadır. Kitabədə o dövrün xəttatı tərəfindən ərəb dilində [نذير]- "öyüdvericisi, nəsihətvericisi və ya müjdəçi" sözünün yazılması mətni daha dolğun formada bizə çatdırma ehtimalını verir (Баранов, 1976: 793).

Kitabənin III variantı:

1) هذا المشهد المبارك الشيخ الزاهد العابد قدس اصحاب الطريقة

2) شيخ پير عمر[نذير] قدس الله روحه العزيز في تاريخ ربيع الاول

3) سنة اثنا عشر و ثمانمائه

Kitabənin tərcüməsi: "Bu mübarək məşhəd (məqbərə) Şeyx, Zahid, Abid, təriqət səhəblərinin tayı- bərabəri olmaya (nadir) Şeyx Pir Ömərindir. Allah əziz ruhunu müqəddəs eləsin. Tarix 812-ci il rəbiuləvvəl ayında". H.812 ci il rəbiuləvvəl ayında = m.1409-cı il 14 iyul ayı bazar günü.

III variantda da ehtimal etdiyimiz ərəb dilində [نذير] - sözü "onun tayı bərabəri yoxdur, onun bənzəri yoxdur" mənasını kəsb edir. Kitabədə Şeyx Ömər sözünün qarşısındakı bu sözün açılınması üçün ərəb dilində olan lüğətdəki mətnə uyğun sözlərə müarcət etməkdə məqsədimiz bu kəlmənin doğru yazılışını üzə çıxarmaqdır (Баранов, 1976:791).

Kitabəndən də bəlli olur ki, Pir Ömər 1409-cu ilin iyul ayında Avaxıl kəndində vəfat etmişdir. Kitabədə Pir Ömər "şeyx", "zahid", "abid" kimi epitetlərə, təriqət (xəlvətlik) səhəbələrini, əhlinin "əziz"i olduq qeyd olunmuşdur.

Kitabədə Pir Ömər Avaxilinin hicri təqvimini ilə 812-ci ildə rəhmətə getməsi həkk olunmuşdur, lakin tədqiqatçı Süleyman Uludağ xəlvətiyə təriqətinin davamçısı Əxi MİRƏM Əmrənin ölüm tarixinin 812/1409-cu ildə, Pir Ömər ölümünü isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, 800/1397/98-ci illər vermişdir. Aralarında 12 il fərq qoyan Süleyman Uludağın yazdığına əsasən onun davamçısının ölüm tarixi nə dərəcədə doğrudur, bizə bəlli deyildir (Uludağ, 1997:394). Şeyxin davamçılarından Hacı İzzəddin (ö.t. 828/1425), Sədrəddini Xiyavi (ö. t. 860/1455) tərəfindən davam edən təriqətin "Piri Sani" adını qazanmış, Bakının Şirvanşahlar saray kompleksində türbəsi bu günə kimi qalan, Seyid Yəhya Şirvani (ö. t. 870/1466) olmuşdur. Bu silsilədən bizə bəlli olur ki, xəlvətiyə təriqəti Azərbaycanda yaranmış və inkişaf edərək buradan Anadoluya, Anadoludan da Balkanlara, Suriyaya, Misirə, Şimalı Afrikaya, Sudana, Həbəşistana və Cənubi Asyaya yayılmışdır (Uludağ, 1997:395).

Digər Şirvanın tanınmış şəxsiyyəti "övliaların görkəmlisi" adını qazanmış Əhməd Padarın oğlu Şeyx Dursundur. Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Səlcuqlu və Osmanlı sultanları kimi Şirvanşahlar da təsəvvüfə xüsusi maraq göstərmiş, sufi şeyxlərini himayə etmiş və onların məzarları üzərində Səlcuqlu sənətinə özəlliklərini özündə daşıyan tikililərdən olan türbələr inşa etmişlər. Belə şeyxlərdən birinin məzarı üstündə ucaldılan Şirvan bölgəsində Ağsu şəhərinin 3 metrliyində Şeyx Dursun türbəsidir (şəkil 6). Türbə üstü tikintinin gövdəsinə uyğun olaraq səkkizgüşəli prizma şəklində yerli əhəng daşdan tikilmişdir. Türbənin qapısının üst hissəsində yerləşdirilən daş lövhə üzərində ikisətirlik gözəl süls xəttlə, ərəb dilində kitabə həkk olunmuşdur (şəkil 7). Xatırladaq ki, kitabəni araşdıran alimlər arasında tanınmış epiqatçı alim Məşədixanım Nemətində imzası var. Şirvan türbələri üçün xarakterik olan Şeyx Dursun türbəsinin güney-doğuya açılan qapısının yuxarisində ərəb dilində yazının tarixini mərhum alim Məşədixanım Nemət araşdıraraq qeyd edir ki, hicri təqvimini ilə "haram zilhiccə ayı, səkkiz yüz birinci ildə" (h.q.801=m.1399) Şeyx vəfat etmişdir:

هذا المشهد المعطرو المرقد المنور قطب الا ولبيا

شيخ دورسون بن احمد پادار و فاته فى شهر

دى الحجه الحرام سنه احدى ثمانمئة

"Bu xoş rayihəli müqəddəs (ziyaretgah) və işıqlı məqbərə övliaların görkəmlisi Şeyx Dursun ibn Əhməd Padarındır. Onun vəfatı haram zilhiccə ayı, səkkiz yüz birinci ildə (h.q. 801=m.VIII-IX. 1399) baş vermişdir" (Nemət, 2010:60-61; Неймат, 2011:74-75).

Lakin, Şeyx Dursun türbəsidəki kitabənin tarixi yazılan hissəsi pozulduğu üçün mərhumun ölüm tarixi zamanla dövrün epiqrafçı alimləri tərəfindən müxtəlif formada oxunmuşdur. Bu isə türbənin tarixi barədə müxtəlif fikirlərin, rəvayətlərin yaranmasına səbəb olub. Elmi araşdırmalarda Şeyx Dursunun kimliyi barədə müxtəlif mülahizələr irəli sürülür. Belə ki, XIX əsrin 30-cu illərində Qafqazın, o cümlədən, Azərbaycanın islam epiqrafik abidələrinin öyrənilməsi işində böyük rol olan məşhur şərqşünas alim akademik B.A.Dorn bəzi tarixi abidələrimizin estampını çıxararaq, Sank-Peterburqda geniş bir arxiv yaratmağa nail olmuşdur. Şeyx Dursun kitabəsinin araşdırılmasının tarixinə nəzər yetirsək görərik ki, XIX əsrdə akademik B.A.Dorn, 1926-cı il C.Aleksandroviç (Nəcəfi) və 1980-cı illərdən sonra Azərbaycanın görkəmli epiqrafçı alimi Məşədixanım Nemət tədqiq etmişlər (Nemət, 2010; 60-61; Неймат, 2011: 74-75). Bu baxımdan akademik B.A.Dornun, C.Aleksandroviç (Nəcəfi) və M.Nemətin fikirləri bizim üçün çox maraqlıdır. Şeyx Dursun türbəsinin kitabəsində yazılmış vəfat tarixini tədqiqatçılar belə təyin etmişlər:

I. B.Dorn- h.q.781=miladi 1380-ci il, 09 mart cümə (beşinci gün);

II. C.Aleksandroviç (Nəsəfi) - h.q. 806=m.1404-cü il, 10 iyun çərşənbə axşamı (ikinci gün);

III. M.Nemət - h.q.801=-m.1399-cu il, 04 avqust bazar ertəsi (birinci gün) tarixlərini öz əsrlərində qeyd edir.

IV. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında və Ağsu Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin materiallarında isə türbənin tarixi h.q. 861=m. 1457-ci il kimi göstərilib.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, epiqrafçı alimimiz M.Nemət özündən əvvəlki tədqiqatçıların təyin etdiyi tarixi yanlış hesab edərək, əsərlərində Şeyx Dursunun vəfat tarixini 1380-ci il, 1404-cü il və ya 1457-ci il deyil, 1399-cu il olduğunu qeyd etmişdir.

Lakin, 2018-ci ilin iyul-avqust aylarında İtaliya Respublikasının Beynəlxalq YOCO-CU Asoosiasiyasının bərpacılarının iştirakı və nəzarəti ilə Şeyx Dursun türbəsində bərpa-konservasiyasına ehtiyac olmasını həyata keçirərkən, tərəfimizdən həm də kitabənin mübahisəli tarixinin yenidən araşdırılması zəruriyyəti ortaya çıxdı (Dr. Andrea və b. , 2018: 28-33).

Bu səbəbdən də yenidən gündəmə gələn kitabənin estamprı tərəfimizdən çıxarıldı və araşdırılaraq h.801 =m. 1399-cu il deyil, h. 861=m1457-ci il olması versiyası ilə də qarşılaşdıq. Kitabədə Şeyxin vəfat yazılan hissəsi pozulduğu üçün epiqrafçı ailimlər müxtəlif tarixləri təyin etmişlər. Bu isə türbənin tarixi barədə müxtəlif fikirlərin, rəvayətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

هذا المشهد المعطرو المرقد المنور قطب ال اوليا

شيخ دورسون بن احمد پادارى وفاته فى شهر

ذى الحجه الحرام سنه احدى وستون و ثمانمائه

Tərcüməsi: " Bu ətirli, gözəl iyli Şəhidgah nur və işıq ilə dolmuş məzar Övliyalər Qütbü və sədri Şəhid olmuş Şeyx Dursun bin (oğlu) Əhməd Padarinindir ki, haram zilhicce ayı, səkkiz yüz altmış birinci (h.q.861=m.1457) ilində bu dünyadan getmişdir".

Onu qeyd etçək lazımdır ki, Şeyx Dursunun vəfat tarixi ilə bağlı olan ehtimallar onun irsinin yenidən araşdırılmasını zəruriyyətini ortaya çıxartdığı üçün qarşımıza yeni məqsədlər qoydu. Belə ki. hazırda tərəfimizdən Şeyx Dursunun məqbərəsi ətrafındakı çoxsaylı sənduqə tipli məzar daşlarının ilk epiqrafik cəhətdən tədqiqatı aparılmış və kitab-albom şəkilində hazır vəziyyətə gətirilərək, geniş oxucu kütləsinə təqdim olunacaq. Əsərdə xarici ölkə arxivlərindən əldə etdiyimiz yazılı mənbələrdə Şeyx Dursunun həyat və fəaliyyətinə, eləcədə vəfat tarixinə yeni bioqrafik məlumatlar tariximizin bizə bəlli olmayan qaranlıq məqamlarına işıq saçacağına ümid edirik.

Xatırladaq ki, akademik B.A.Dornun fondunda Şirvan şeyxləri haqqında məlumatda Şeyx Dursun və onun davamşılıarı olan Kələxana türbələrində uyuyan şeyxlərin haqqında da qısqada olsa çox maraqlı məlumat vardır: "Şeyx Dursun əsl Şirvan əhliyəndir. Xançoban mahalından, padar tayfasındandır. Şeyx Dursun ibn Əhməd Padar şərəfli bir adam olub, Qoşun mahalından Kələxana qəryəsinin qərbində vəqə olan məşhur yeddi günbəzlər bu Şeyx Dursunun övladlarıdır" (Nemət,1992: 33).

Belə ki, Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindən olan Şamaxı milli-mənəvi dəyərlərimizin, dünya əhəmiyyətli tarixi abidələrimizin, mədəniyyət, elm, incəsənət və mənəvi mərkəzlərdən biri sayılır. Tarix boyunca dini təriqətlərə meydan olan

Şamaxıda XVII əsrə aid daş yaddaşımız olan Kələxana türbələr kompleksi bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır (şəkil 8). Lakin, dövrün acı nəticələri ilə üzlaşən döqquz ədəd türbədən, səkkiz ədədi qalmaqdadır ki, onlardan da biri ciddi dağıntılara məruz qalmışdır. Səkkizguşəli formaya malik türbələrin ətrafında Şirvan memarlıq məktəbi üslubunda işlənmiş daş sənduqələr mövcuddur. Türbələrdən yalnız birində həkk olunan kitabədə bizə bəlli olur ki, türbələrdə dövrün yüksək məqamli din xadimləri və şeyx dəfn olunmuşdur (Сысоев, 1927, 108-125). Kitabədə türbənin inşa tarixi və dəfn edilənin kimliyi haqqında məlumat verilmişdir:

هذه المرقد المرحوم المغفور الى رحمة الله تعالى
 شيخ ابراهيم بن امير احمد اولاد شيخ اسرافيل بن مشايخ جلغرى
 سركار عبدالعظيم بن امير علي الى رحمة الله
 الف و سبعين و اربع

Kitabənin tərcüməsi: " Bu məzarda rəhmətlik, bağışlanmış (Allah tərəfindən) Çilgər şeyxlərindən Şeyx İsrafilin nəslindən olan, yüksək tanrı tərəfindən bağışlanmış Şeyx İbrahimin oğlu Əmir Əhməd dəfn edilmişdir. Sərkər Əmir Əli oğlu Əbdüləzim. Allah bağışlasın onu! İl min yetmiş dörd. H.q. 1074=m.1663/34cü il (Саламзаде, 1951:70 ; Неймат, 2011:103).

Kitabədən məlum olur ki, türbə hicri təqvimii ilə 1074-cü ildə (miladi 1663/1664) sərkər rütbəli memar Əbdüləzim tərəfindən inşa edilmişdir (şəkil 9). Kitabədə təriqət sahəbəsi olan Şeyxin məzarı üzərində ucalan türbədən məlum olur ki, dövrün hakim şəxslər tanınmış din alimlərinin adlarını tarixə yazdırmışdılar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, günümüzdə gəlib çatan bu daş yaddaşlarımızı araşdırarkən, o dövrdən bəhs edən yazılı mənbələrə böyük ehtiyac duyulur.

Xəlvətiyyə təriqəti kimi bektəşiyə təriqətinə mərkəzlərindən birinin Şirvan da mövcud olmasını göstərən ən tutarlı sübut indi Sabirabad rayonunun Şıxlar kəndindəki bektəşi Baba Samit piridir. Türbə Şah Təhmasibin hökmrənliyi zamanı Şirvan bəylərbəyisi Abdulla xan Ustaçlunun səyi nəticəsində tikilmişdir (h.993, miladi 1585-ci il). Bektəşiliyi yarıməfsanəvi türk sufisi Xorasanlı Hacı Bektaş Vəli (d.t. 1209 Nişapur – ö.t. 1271 Nevşəhər) adı ilə bağlıdır. O, XIII əsin axırınıcılı rübündə Anadoluya (Rumeli) gəlib yeniçeri ordusunu düzəltdi və Türkiyədə böyük nüfuzə malik olmuşdur. Anadoluda on il ərzində bektəşiləri tətqiq etmiş Besim Atalayın fikrinə, "Nadi Əliyyə" (Əlini çağır) duası bektəşiliyin bütün qollarına aid olmuşdur (Atalay, 2018:312).

Azərbaycanda əsasən Bektəşiliyin babilər qolu fəaliyyət göstərmişdir. Sabirabad rayonunun Şıxlar kəndindəki "Baba Samit" türbəsinin kitabəsində Baba Samit həci Bektaşın oğlu kimi qeyd olunmuşdur (Nemət, 2010:102). Buzovna qəsəbəsindəki Xəlifə Əli türbəsinin kitabəsində (H.1051, M. 1641-1642-ci il) (Ələşğərzadə, 1959:33-49), Ramana məscidinin kitabəsində (H.1046, M. 1636-1637-ci il) Bektəşiyə cəmiyyətinin qolu olan "Baba Samid dərvişləri" xəlifələrinin bir neçə arxa adları çəkilir. Onların nəslii olaraq xəlifəlik vəzifəsində çalışdıqları göstərilir. Buzovnadakı Xəlifə Əli türbəsinin ətrafında dəfn olunanların məzar daşlarının kitabələri çox maraqlı məsələləri açır. Məzar daşlarında "Nadi Əliyyə"

نَادِ عَلِيًّا مَظْهَرًا لِعَجَائِبِ تَجْدُدِهِ عَوْنًا لَكَ فِي التَّوَابِ

"Əlini çağır ki, acayib kəmalət və sifətlərin məzhəridir ki, səni çətinliklərdə yardımçın

olsun" duası ilə yanaşı, onların cavan öldüklerini, epitafiyalardakı "əş-şəhid əs-səid" (xoşbəxt şəhid) sözlərinin yazılması, onların torpaq və din işi uğrunda mübarizədə həlak olduqlarına işarədir (Heйmat., 1991:22-25).

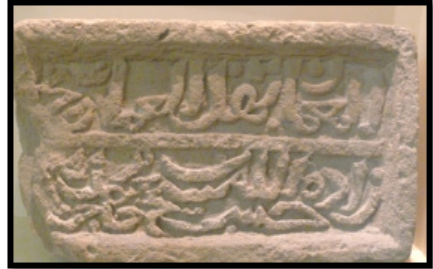
Nəticə: Bütün bu tarixi faktlara söykənərək Şirvanda "Övliya", "Şeyx", "Pir", "Zahid" kimi adlandırılan türbələr, ziyarətgahlar, pirlər və yüzlərlə məzar daşları ilə zəngin olan yaşayış yerlərinin belə adında bu müqəddəs epitetlərin mövcudluğu bu bölgənin təriqətlərlə sıx bağlı olması və zəngin bir tarixi keçmişə malik olduğunu söyləməyə imkan verir. Şirvan ərazilərində bu gündə möhtəşəmliyi ilə ayaqda duran məscidlər, türbələr, xanagahlar, təriqət nümayəndələrinə məxsus ziyarətgahlar, pirlərin və s. dini-tarixi tikililərin epigrafiq cəhətdən araşdırılmasına ehtiyac olduğunu göstərir. Şirvan ərazisindəki orta əsrlərdə inşa olunan qorunma, xatirə və mülki tikililərin əsaslı bərpası, keçmiş ənənələrə sadıq qalmaq məqsədilə onların müxtəlif çeşidli həndəsi və nəbati ornamentli motivləri, zəngin kompozisiya quruluşuna malik epigrafiq kitabələri dövlət tərəfindən qorumaq və dünya əhəmiyyətli abidəyə çevrilməsinə inanırıq.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi (uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Bakı: Azərənəşr, 1996.
2. Azərbaycanın tarixi abidələri. Bakı: "Qızıl Şərq", 1958.
3. Alyılmaz Cengiz. Azərbaycan'da Eski Türk İzleri // I. Uluslararası Uzak Asyadan Ön Asyaya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri. Afyonkarahisar:AKÜY., 2010, 9-23.
4. Besim Atalay. Bektaşilik ve Edebiyatı. İstanbul, Yayın Tarihi: 17.04.2018, sah. 312.
5. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B.: Azərənəşr, 1989.
6. Dr. Andrea Macchia, Dr. Mauro Francesco La Russa, Dr. Fariz Xəlilli, Dr. Həbibə Əliyeva, Laura Rivaroli, Romana Albini, Şəhla Xəlilli, Günel Əliyeva, Tofiq Cəfəri, Fərid Ağalarov - İtaliya və Azərbaycan bərpacılarının əməkdaşlığı: Şeyx Dursun türbəsinin konservasiya və konsolidasiyası layihəsi // IV Beynəlxalq Həmzə Nigari Azərbaycan Cümhuriyyətinin Quruluşunun 100-cü ilində Türkiyə-Azərbaycan Əlaqələri Simpoziumu Materialları (Bildirilər) 25-27.10.2018, Amasiya, Türkiyə, 2018, s. 28-33.
7. Ələsgərzadə Ə.Ə. Xanagah kitabələrinə dair bəzi qeydlər / SSRİ EA Azərb. Filialının xəbərləri, № 6, 1942, s.25-29
8. Ələsgərzadə Ə.Ə. Xəlifi Əli və Məhəmməd mömin türbələrinin kitabələri/ Azərb. SSR EA Şərqsünaslıq İnstitutunun Elmi Əsərləri, c.I, 1959, s. 33-49.
9. Həbibə Əliyeva. Şirvan ərazisindəki ən böyük xahagahın kitabələri haqqında//Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2017. Bakı: "Elm", 2017,372-378.
- 10.Həbibə Əliyeva. Şirvanın Türk-İslam Mədəniyyətini özündə təcəssüm etdirən məscidləri // 15. Uluslararası türk sanatı, tarixi və folkloru çevrimiçi kongresi/ sanat etkinlikleri ("2021 Hacı Bektaş Veli, Ahi Evran ve Türkçe Yılı Armağanı"), Basım Tarihi: 29.12.2021, ISBN: 978-605-73815-3-8, ADÜ Yayın Numarası: 77// 21-22-23 Haziran (June) 2021, Konya -Türkiye, Konya, 2021, seh. 43-48.
11. Hümətova X. Təsəvvüfün islami qaynağı və ilkin sufilər//Bakı İslam Mədəniyyətinin Paytaxtıdır-2009 (Beynəlxalq konfransın tezisləri 9-10 noyabr), Bakı: Elm və Təhsil, 2009, s. 85-87.
12. Xəlilov M. Hacıqabul Rayon Pir Hüseyn Xanagahı Tarix- Memarlıq Qoruğu //Pir Hüseyni Sırvanı. Bakı; Təhsil, 2013.
13. Qarabağlı R. Qarabağın İslam Memarlığı. Bakı: Elm və Təhsil, 2009.
14. Qafar Cəbiyev. Avaxılda arxeoloji tədqiqatlar // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi -2020.Bakı: "Azpolograf",2022\0, 224-230.
15. Qiyasi C. Nizami dövrünün memarlıq abidələri, Bakı, Işıq nəşriyyatı, 1991.
16. Qiyasi C., İbrahimov K. " Bir xanagahın tarixi", // Azərbaycan " qəzeti, 13.04.2014, s.4.
17. Məşədixanım Nemət. Azərbaycanda pirlər. Bakı, "Elm və Təhsil", 2010.
18. Mücahit Kaçar. Halvetilik Hakkında Önemli Bir Türkçe Eser: Muslihiddin Gırnatevi'nin İstivâ-yı Tarik-i Muhammediyye fi Silsilet'i-'Aleviyye'si. Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (Sayı 8), Amasiya, 1917, s. 55-74.
19. M.Oluş Arık, "Erken Devir Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri", Anadolu: Anatolia, XI, Ankara , 1969, s. 57-119.

20. Nemətova. M.S Şirvanın XIV-XVI əsrlər tarixinin öyrənilməsinə dair (epiqrəfik abidələr əsasında). Bakı : Az. SSR EA nəşriyyatı, 1959.
21. Rıhtım M. Seyid Yəhya Bakuvi və xəlvətilik. Bakı: Qismət, 2005.
22. Rıhtım M. Seyid Yəhya Əş-Şirvani Əl-Bakuvi və Şəfa əl Əsrar (Sufiliyin sirləri). Bakı: Elm, 2010.
23. Rıhtım M., Xəlilli F.S. Mövlana İsmayıl Siracəddin Şirvani. Bakı: CBS, 2011
24. Süleyman Uludağ . Halvetiyye (ؤي ؤول ؤل ل) Ömer el-Halveti'ye (ö. 800/1397-98) nisbet edilən İslām dünyasının ən yaygın tarikatı. TDV İslām Ansiklopedisi'nin, İstanbul: Türkiye Diyanet Vəqfi, c.15, 1997, s.393-395.
25. Ziya Bünyadov . Dinlər, təriqətlər, məzhəblər.Bakı, "Şərq-Qərb", 2007.
26. Ахундов Д. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку, Азернешр, 1986.
27. Баранов Х,К, Арабское-Русский Словарь.Около 42 000 слов. Изд.5-ое,перераб. и доп.М., «Русский язык»,1976.
28. Бретаницкий Л.С. Архитектурные школы средневекового Азербайджана (XII-XV вв.) «Искусство Азербайджана» , т.II. Баку, 1944.
29. Дорна Б. Отчет об ученом путешествии по Кавказу и южному берегу Каспийского моря // Спб., 1861.
30. Саламзаде А. В. Архитектура мавзолеев Азербайджана XIII-XIX вв. Изв.АНССР, №3,1951
31. Сысоев В. Поездка в Шемахинский уезд с археологической целью 1-12 мая 1925 года: (обследование средневековых памятников): Легенда о кладе Александра Македонского /В.Сысоев // Изв. Об-ва обследования и изучения Азербайджана.-1927. №4. -С.108-125.
32. Крачковская В.А. Изрзцы мовзолея Пир Хусайна./ ТИК, Доклады, М.-Л. Изд-во АН СССР, 1939, с.11-29.
33. Неймат М.С. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. Том 1. Баку:Элм, 1991, 248 с.
34. Неймат М.С. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. Т.5, Баку: Элм и тахсил, 2011, 240 с.
35. <https://rch.ac.ir>
36. <https://azertag.az/ar/xeber/arabic-1515195;heydar-aliyev-foundation.org>.

ŞƏKİLLƏR

Şəkil 1.Pir Hüseyin xanəgahı Şəkil 2. MATM qorunan Pir Hüseyin xanəgahının kitabəsi

Şəkil 3. Arxeoloq Qafar Cəbiyevin Şəkil 4. Şeyx Ömər türbəsindən aşkarlanan kitabə

Şəkil 5. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva 2020-ci il 25 may tarixində Şamaxının Avaxıl kəndindəki Pir Ömər Sultan ziyarətində

Şəkil 6.Şeyx Dursun türbəsi Şəkil 7. Şeyx Dursun türbəsinin kitabəsi

Şəkil 8. Kələxana türbə kompleksi Şəkil 9. Kələxana türbəsinin kitabəsi

AZƏRBAYCANDA AİLƏ-NİKAH MÜNASİBƏTLƏRİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

İlahə Sadıqova

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

Xülasə

Ailə cəmiyyətin özəyi hesab olunur. Məqalədə ənənəvi Azərbaycan türk ailəsi haqqında məlumat verilmişdir. Azərbaycan ailəsinin tarixi inkişaf mərhələləri məqalədə öz əksini tapmışdır. Cəmiyyətin ilkin özəyi olan ailədə baş verən dəyişikliklər, ailə dəyərlərinin qorunub saxlanması və nəsildən-nəslə ötürülməsi məsələsi araşdırılmış, ənənəvi Azərbaycan ailəsində qadının yeri və rolu qeyd olunub. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi fonunda məcburi köçkünlərin üzləşdiyi problemlər və onların fonunda ailə münasibətlərindəki çətinliklərdən bəhs olunur.

Açar sözlər: ailə, nikah, cəmiyyət, nikahın formaları, ailənin formaları, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi

Abstract

The family is the cell of society. The article refers to the traditional Azerbaijani Turkish family. The article reflected the historical stages of development of the Azerbaijani family. It is also studied the preservation of family values and transfer them from generation to generation. It was noted that the role of women in the traditional Azerbaijani family. The problems faced by internally displaced persons as a result of the Armenian-Azerbaijani conflict and difficulties in family relations are discussed.

Key words: family, marriage, society, forms of marriage, forms of family, Armenian-Azerbaijani conflict

Ailə hər bir insan üçün sevgi və güc mənbəyidir. O, bütün cəmiyyətlər üçün ən universal institut hesab olunur. Ailə cəmiyyətin təməli kimi qəbul olunur. Nəsilartırmadan başqa o bir sıra funksiyaları yerinə yetirir ki, onlar arasında iqtisadi, birgəistehsal və istehlak, sosiallaşmanın funksiyaları, uşaqların müdafiəsi, tərbiyəsi və təhsili, sevgi, birgə vaxtkeçirmə və s. var. Bütün bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, ailəyə aşağıdakı tərif verə bilərik: "Ailə - cəmiyyətin ilkin sosiallaşma prosesində yaranan, bəşəriyyətin davamını (nəsil artımını) təmin edən sosial birlikdir. Bu birliyin üzvlərinin qarşılıqlı münasibətləri xüsusi qaydalara söykənən bioloji, psixoloji, iqtisadi, sosial, hüquqi aspektlərə tabe olur və cəmiyyətdə toplanmış maddi və əxlaqi zənginlikləri nəsildən-nəslə ötürür". Ailədə qazanılan davranışlar cəmiyyətə də təsir edir. Əgər bir evdə sevgi, hörmət, qayğı yoxdursa, o evdə cəmiyyətə faydalı bir vətəndaş yetişə bilməz. Sosial institut kimi ailənin funksiyalarını iki istiqamətdə göstərmək mümkündür. Bunlardan biri ailənin bioloji vəzifəsi olan nəslin davamını təmin etmək, digəri isə cəmiyyətin dəyərlərini və mədəniyyətini qorumaq və yaşatmaqdır.

Hər bir toplumun tarixində ailə-nikah münasibətlərinin xüsusi rolu var. Bəs, gəlin görə daha bir türk ailə sistemi-Azərbaycan ailə institutu hansı inkişaf mərhələlərini keçmişdir. Azərbaycan etnik məsubiyyətinə görə daha çox türk dövlətidir, lakin bura-

da başqa azsaylı millətlərin də mövcudluğu inkar olunmazdır. Tarixən bu coğrafiyada yaşayan millətlərin demək olar ki, bütün adət və ənənələri bir-biri ilə eynilik təşkil edib, qaynayıb-qarışmış, o cümlədən ailə-nikah münasibətləri də.

Türk adətlərində ailədaxili münasibətlər fəvqəladə bir hörmət çərçivəsində inkişaf edir. Ailənin başçısı olan ata həyat yoldaşı və uşaqlarına qarşı məsuliyyətinin fərqi olaraq onlar üzərində son dərəcə nüfuzu yüksək məqam sahibidir. Belə ki, türk qadını həyat yoldaşına bəy, kişi isə arvadına xatun, xanım ("Xan"ım) kimi sözlərlə müraciət edir. Nəsil və ailə qədim türklərin həyatında önəmli rol oynayırdı. Ənənəvi ailədə sıx qohumluq əlaqələri mövcuddur və əsas rolu ailəsinə cavabdehlik daşıyan kişi oynayır. Bu cür ailələrdə ana, ata, uşaqlar, nənələr, babalar, əmilər, dayılar, xalalar və bibilər hamısı birgə yaşayır və birgə təsərrüfatı bölüşürlər.

Türk mədəniyyətinin əhəmiyyətli hissəsi hesab edilən Azərbaycan türk ailəsi tarixən formalaşmış, qan qohumluğu, qarşılıqlı cavabdehlik və məsuliyyət kimi keyfiyyətləri özündə birləşdirən cəmiyyətin kiçik bir hissəsidir. Azərbaycan ailəsinin təşəkkülü tarixçilərin və etnoqrafların araşdırmasına görə eneolit dövrünə qədər gedib çıxır. Bu barədə qədim Şumer kitabələrində yazılması da iddia edilir. Tarixi qaynaqlara əsasən, Azərbaycanda ailə cəmiyyətin mənəvi dəyərlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Azərbaycan ailəsi və ailə məişəti haqqında şifahi xalq ədəbiyyatımızın nümunələri olan dastanlarımızdan başlayaraq, bir çox yazılı abidələrdə və qaynaqlarda, böyük şərq mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusinin "Əxlaqi-Nasiri", Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərində, o cümlədən rus etnoqraflarının araşdırmalarında məlumatlar öz əksini tapmışdır. Həmin materialların müqayisəli təhlili Azərbaycanda ailə-nikah münasibətlərinin inkişaf tarixində dövrlər üzrə kəskin fərqlərin olmadığı aşkar olunmuşdur ki, bu da onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan ailəsi tarixi mədəni varislik prinsipinə əsasən inkişaf etmişdir.

Bütün türk xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycan ailəsinin də iki forması mövcud olmuşdur: böyük və kiçik ailələr. Ailənin tarixi forması olan böyük ailənin təşəkkülü xüsusi mülkiyyətin meydana çıxması, ata nəslinin meydana gəlməsi, qəbilə icmalarının dağılması, kənd icmalarının yaranması ilə əlaqədardır. Bu ailə tipinə Gəncə, Bakı, Qarabağ, Lənkəran, Quba, Şəki, Şirvan, Muğan bölgələrdə rast gəlinir. Qazax, Zəngəzur, Gəncə və Qarabağ bölgələrində "qaradam" tipli yaşayış evlərinin bəzilərində 30-35 nəfərlik böyük ailələr yaşayırdı.

Azərbaycan etnoqrafı Q.Qeybullayev Azərbaycanda böyük ailələrin kiçik ailələrə bölünməsi prosesinin V əsrə təsadüf etdiyini və bu prosesin XX əsrin əvvəllərində davam etdiyini qeyd edir [Q.Ə.Qeybullayev 1994: 88].

Azərbaycanda ibtidai icma quruluşunun dağılması nəticəsində ailə icmaları artıq kiçik ailələrə parçalanmışdı. Orta əsrlərdən başlayaraq, bugünədək ailənin əsas forması kiçik ailələrdir. Böyük ailə ilə kiçik ailə arasındakı fərq yalnız ailə üzvlərinin sayında deyildi. Onların arasında kəmiyyət fərqi ilə yanaşı, əsas iki keyfiyyət fərqi də vardı. Böyük ailənin varidatı bütün ailəyə məxsus olduğu halda, kiçik ailədə mülkiyyətin sahibi yalnız onun başçısı olan kişi hesab edilirdi. İkinci fərq nəsillərin durumu ilə bağlı idi. Böyük ailə 3-5 və daha çox nəsilə ibarət olmaqla, şaquli istiqamətdə baba, ata, oğul və nəvələrdən, üfiqi istiqamətdə isə qardaşların ailələrindən təşkil olunduğu halda, kiçik ailələr üçün xarakterik cəhət onun yalnız şaquli istiqamətdə iki və üç nəsilə ibarət olması idi [Azərbaycan Milli Ensiklopediyası 2007: 138].

Kiçik ailələr də öz növbəsində iki tipə ayrılırdı: sadə və mürəkkəb ailələr. Sadə ailələr təkcə ata, ana və övladlarından, mürəkkəb ailələr isə nənə-baba, ata-ana və övladla-

rından ibarət olandır. Bu parçalanmalara baxmayaraq, ailənin başçısı yenə də ata hesab olunurdu. Azərbaycan milli adət-ənənəsinə görə ailənin başçısı olan atanın övlad qarşısında 3 başlıca vəzifəsi vardır: onu tərbiyə etmək, təhsil vermək və evləndirmək. Azərbaycan ailəsi varislik ənənəsi ilə inkişaf etdiyinə görə, bu, övladların da öz övladları qarşısındakı vəzifəsi kimi nəsildən-nəslə keçərək davam edən bir prosesdir. Ənənəvi türk ailəsindəki adətlərə görə ailənin 3 başlıca funksiyası vardır: təsərrüfat, nəsilartırma və uşaqların tərbiyə olunması.

Ailənin maddi durumu, iqtisadi vəziyyəti onun təsərrüfat funksiyasını yerinə yetirməsindən asılı idi. Ailənin təsərrüfat işlərini yerinə yetirməsi vəzifəsi onun həm də təsərrüfat özəyi hesab edilməsi ilə əlaqədar idi. Ailənin bütün üzvləri təsərrüfat işi ilə məşğul olurdu. Ailədə qadının rolu isə yüksək qiymətləndirilirdi. O, nəsilartırma funksiyası ilə yanaşı ocağı qorumaq, uşaqları tərbiyə etmək kimi məsulluyyətli funksiyaları yerinə yetirirdi. Eyni zamanda qadınlar təsərrüfat işlərində də həyat yoldaşları ilə bərabər çalışırdılar. Təbii ki, bu yoxsul və orta imkanlı ailələrə aiddir. Nisbətən imkanlı ailələrdə isə qadınlar fiziki əməklə demək olar ki, məşğul olurdular. Onların əvəzinə bu işləri kənzilər, nökrələr, dayələr görürdülər [Azərbaycan etnoqrafiyası 2007: 360].

Azərbaycanda ənənəvi nikah forması təkərvadlılıq (monoqam) olmuşdur. Orta əsrlərdə yad mədəniyyətlərin təsiri ilə bu bir qədər dəyişmiş, daha sonra yenidən öz tarixi ənənəsinə geri dönmüşdür. Hətta Azərbaycan ailələrinə məxsus ənənələr və xüsusiyyətlər şifahi və yazılı mədəniyyət abidələrimizdə də öz əksini tapmışdır. Məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında Dirsə xan övladı olmayan arvadını "baxtım çıxan qadınım" adlandırır və onun üstünə günü gətirmək fikrinə belə düşür. O, yalnız bütün Oğuz bəylərinə qonaqlıq verir, aqları doyurur, çılpaqlara paltar verir və borcluların borcunu ödəyir ki, Tanrıya dua edib ona övlad diləsinlər. [Azərbaycan xalq dastanları 1961: 17-18] "Koroğlu" dastanında qəhrəman Koroğlu və Nigar xanımın övladları olmur. Onlar həyatlarındakı bu boşluğu Eyvaz adlı igidi oğulluğa götürməklə doldurur və monoqam ailəni qoruyub saxlayırlar. [Azərbaycan xalq dastanları 1961: 93] Buna baxmayaraq, orta əsrlərdə poliqam nikah formasına da rast gəlinmişdir ki, bu da tədricən azalaraq aradan çıxmışdır. Etnoqraf Q.Qeybullayev xüsusi tarixi-etnoqrafik tədqiqatında azərbaycanlıların nikahından bəhs edərək qeyd edir ki, Azərbaycanda nikah formaları təkəbinlilik və ikiarvadlılıq, nikah qaydaları - ekzoqam və endoqam nikahdır; nikah adətləri- göbəkkəsmə (beşiklərtmə), levirat, sorarat və kuzen nikahlar; nikahagirmə yolları isə qızqaçırma və toy etmək yolu ilə nikaha girmədir [Q.Ə.Qeybullayev 1994: 130].

Etnoqrafiya elmində endoqam nikahlar dedikdə daha çox qan qohumluğuna əsaslanan nikah, incest nəzərdə tutulduğundan, bu anlayışı bir qədər açaq. Azərbaycanda incest mövcud olmamışdır, yəni bacı-qardaş, ana-oğul, ata-qız nikahları tarix boyu mövcud olmamışdır. 1865-ci ildə şotland alimi M.Lennan tərəfindən endoqamıya adlandırılmış ibtidai nikah qaydasının L.Morqan və F.Engels tərəfindən verilmiş izahına görə, ibtidai icma quruluşu dövründə qəbilə ekzoqam, tayfa endoqamdır. Başqa sözlə, vahid təsərrüfata malik olan və qan qohumluğuna əsaslanan qəbilə üzvləri arasında nikah qəbul edilmədiyinə görə, həmin qəbilə ekzoqam, tayfa daxil olan bir qəbilənin digər qəbilənin üzvləri ilə qarşılıqlı nikah münasibətlərində ola bilməsinə görə həmin tayfa endoqamdır. Başqa sözlə, nikah qəbilədən kənar, lakin tayfanın daxilində mövcuddur. Bu qayda qəbilənin qohum üzvləri arasında nikahı qadağan edir (bacı-qardaş, ana-oğul, ata-qız).

Beləliklə, endoqamiyanın iki anlayışı ayırd edilməli və bir-birindən fərqləndirilməlidir:

1. Endoqamiyanın ibtidai icma dövründəki anlayışı (qəbilənin ekzoqam, tayfanın endoqam olması);
2. Endoqamiyanın indiki anlayışı (bir qohum qrupa, yaxud nəsil daxilində nikaha yol verilməməsi).

Göründüyü kimi, endoqamiyanın bu anlayışı tamamilə fərqli nikah qaydalarını əks etdirir. Bu formalar tarixən müxtəlif dövrlərin məhsuludur. Birinci forma bütün xalqlar üçün keçilmiş bir yol olsa da, ikinci forma ictimai inkişafın sonrakı mərhələlərində müəyyən amillərin təsiri altında bir qrup xalqlarda, o cümlədən Azərbaycanda da ekzoqamiya nikah formasının pozulması nəticəsində yaranmışdır. Endoqamiyanın indiki formasının mənşəyi haqqında bir sıra tədqiqatçıların müxtəlif fikirləri olsa da, onun indiyə kimi bitkin bir izahı verilməmişdir. Bu məsələ Azərbaycan etnoqrafiyasında da indiyədək araşdırılmamış halda qalmaqdadır.

Endoqam nikah forması olan və Azərbaycanda bu gün də mövcud olan kuzen nikahlar dedikdə əmioğlu ilə əmioğlunun və yaxud xalaoglu ilə xalaqızının nikahları (buna ortokuzen nikahlar deyilir), dayıoğlu ilə bibiqızının və bibioğlu ilə dayıqızının nikahları (bunlara korsskuzen nikahlar deyilir) nəzərdə tutulur. Keçmişdə bu nikah forması həm geniş kütlə içində, həm də yüksək zümrəyə mənsub ailələr içində də icra olunurdu. Hətta "eli hürküt, qohumdan yapış" məşhur atalar sözüümüz də həmin adətin fonunda yaranıb. Sübut edilmişdir ki, kuzen nikahların mövcud formalarının hamısı mənşəcə ictimai inkişafın eyni pilləsinin məhsulu deyildir. Etnoqraflar krosskuzen nikahların ortokuzen nikahlara nisbətən qədim olduğunu və onların ata nəslindən əvvəllərdə matriarxat dövründə iki ekzoqam qəbilənin bir-biri ilə qarşılıqlı nikah münasibətləri, başqa sözlə desək, dual-ekzoqam təşkilatı üçün xarakterik olduğunu qeyd etmişlər. [Q.Ə.Qeybullayev 1994: 137] Tarixən dayıqızı ilə evlənmə matriarxat ilə əlaqəli olub, mütləq dual-ekzoqam təşkilatının zəruriliyini nəzərdə tutur. Həmin təşkilat isə ibtidai icma quruluşu dövründə bütün xalqlarda mövcud olmuş və ona görə də krosskuzen nikahlar indi də ekzoqam xalqlarda mövcuddur, ortokuzen nikahlar isə qəti qadağandır. Endoqam nikah qaydalarının mövcud olduğu xalqlarda isə krosskuzen nikahlar da geniş yayılmışdır.

Sonrakı mərhələdə ana xəttinin ata xətti ilə əvəz olunması zamanı ortokuzen nikahlar genişlənməyə başladı. Daha çox böyük ailələrə məxsus mülkləri dağılmağa qoymamaq, mülklərin ailənin tərkibində qalması üçün əmioğuzi ilə əmioğulanlarını evləndirirdilər. Ortokuzen nikahı Azərbaycanda islamdan, hətta xristianlıqdan öncə də o qədər geniş yayılmışdır ki, 488-ci ildə Qədim Albaniyada Aquen kilsə məclisində yaxın qohumların evlənməsini qadağan edən bir qərar da qəbul edilmişdir [Aquən kilsəsi].

Böyük ailələr dağıldıqdan sonra kuzen nikahlar patronomik qrup daxilində kiçik ailələr arasında icra edilirdi. Kiçik ailələrdə qızın əmisi oğluna əra verilməsində rol oynayan iqtisadi amil keçmişdə bacının öz qardaşı ilə birlikdə ata mirasının və torpağın bərabər payçısı, kişi varis olmadığıda isə bu mirasın tam sahibi olması idi. Məhz mirasın başqa nəslə keçməməsi üçün qızı öz qohumu ilə, birinci növbədə də əmisi oğlu ilə evləndirirdilər. Qədim Şərqi xalqlarında da qız ata mirasının sahibi olduqda onu əmisi oğlu ilə evləndirirdilər. Məsələn, qədim Misirdə qohum nikahlar qızın ata mirasının payçısı, qardaşı olmadığıda isə tam sahibi olması faktından irəli gəlirdi. Yunanıstanda yetim qız varidatın yeganə varisi olduqda, o, yaxın qohumuna əra getməli idi. Antik dövrdə Yunanıstanda endoqamiyanın ilkin forması incest də mövcud olmuşdur. Təxt varisləri olan bacı-qardaşlar bəzən bir-biri ilə evləndirilirdi [F.Engels 2017: 104].

Q.Qeybullayev qeyd edirdi ki, patriarxal ailə forması bütün xalqlarda mövcud olduğu halda, ortokuzen nikahların yalnız bir qrup xalqlarda tətbiq olunması və indiki mənasında təşəkkül tapması bir sıra ictimai-iqtisadi səbəblər üzündən bəzi xalqlarda dual-ekzoqam təşkilatının daha tez dağılması, əvvəllər təsərrüfatca müstəqil, lakin qarşılıqlı nikah münasibətlərinə malik olan qəbilələrin sonradan vahid təsərrüfat kollektivində birləşmələri ilə əlaqədar idi. Məsələn, Azərbaycandakı iri kəndlərdə əhali müxtəlif nəsillər formasında yerləşirdi. Adətən bir nəsələ mənsub adamlar bir məhəllədə yaşayırdılar. Bununla belə, bir məhəllədə müxtəlif nəsillərin yaşadığı da məlumdur. Nəsillərin adlarının mənşəyi də müxtəlifdir. Bəzi nəsillər öz ulu babalarının adları ilə adlandıqları halda, başqaları məhəllənin və ya nəslin kənddəki coğrafi mövqeyini bildirirdi. Bundan əlavə, elə nəsillər də vardır ki, onlar keçmiş tayfalarının adlarını daşıyırdılar. Bu isə həmin nəsillərin, tayfaların müxtəlif tarixi hadisələrlə əlaqədar olaraq dəyişikliyə uğradığını və tayfa-qəbilə funksiyasını itirərək qaynayıb-qarışmasında əmələ gəldiyini göstərir. Çox güman ki, keçmişdə müəyyən ekzoqam olan qəbilələr bir təsərrüfatda birləşdikdə endoqamıyaya keçilmişdi. Tayfa-qəbilə bölgüsünü itirmiş belə kollektivdə əhali qaynayıb-qarıxdıqca evlənənlərin müxtəlif qəbilələrini, yoxsa bir qəbiləyəni mənsubiyyətini müəyyən edən xarakterik xüsusiyyətlər saxlanmırdı [Q.Ə.Qeybullayev 1994: 143].

Beləliklə, aydın olur ki, Azərbaycanda endoqam nikahların mövcudluğu iqtisadi səbəblərdən doğurdu. Məqsəd qəbilənin varidatının bölünməməsi, parçalanmasının qarşısını qalınması, vahid təsərrüfatın bütövlüyünün saxlanılması zərurəti idi. Bu gün də bu cür nikahların mövcudluğu əksər hallarda eyni səbəbə söykənir. Daha çox evin tək varisi var-dövlət yadlara qismət olmasın deyər kuzen nikaha təhrik edilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda kuzen nikahlarla yanaşı beşikçərtmə (göbəkəsmə), qızqaçirtmə adətləri də mövcud olub. Beşikçərtmə adəti türk xalqları ilə yanaşı, həm də qafqazdilli, irandilli etnik qruplara da məxsus idi.

Beşikçərtmə sözünün mənası nişanlanan körpələrin beşiyinin baş tərəfində bıçaqla kərt qoyulmadır. Beşikçərtmə böyük bir mərasim idi. Bunu təkə ailələr arasında həyata keçirmirdilər, həm də bütün nəsələ, obaya xəbər verildirdi. Azərbaycan dastanlarında, şifahi xalq ədəbiyyatında da bu nikah adətinə rast gəlinir. Məsələn, "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında "Qam bərənin oğlu Bamsı Beyrək" boyunda Baybican bəy oğuz bəylərinə deyir: "Bəglər, Allah Taala mana bir qız verəcək olursa, siz tanıq olun, mənim qızım Baybörə bəyin oğluna beşikçərtmə yavuqlı olsun" [Kitabi-Dədə Qorqud 2004: 52].

Beşikçərtmə olan körpələr həddi-buluğa çatmamış onların bir yerdə yaşaması qadağan idi. Uşaqlar böyüdükdən, nikah yaşına çatdıqdan sonra onlara toy çalınar, gəlini oğlan evinə yola salardılar. Göbəkəsmədə isə, uşağın göbəyini kəsəndə "göbəyini filankəsin adına (adətən oğlanın atasının adı deyilirdi) kəsirəm" deyilirdi. Göbəkəsmə və ya beşikçərtmə kuzenlər arasında da edilirdi, eyni zamanda siyasi məqsədlərlə də baş tuturdu. Qeyd edim ki, bu adət tək-tək olsa da, mövcud olmuş, lakin cəmiyyət tərəfindən yaxşı qəbul edilməmişdir. Çünki bu nikah gənclərin fikrini öyrənmədən, onlardan razılığı almadan baş tutmalı idi ki, bu da bəzən gənclərin narazılığına səbəb olur, nikaha daxil olsalar da ailələrdə münasibətlər yaranır, boşanmalara, bəzən də düşmənçiliyə qədər gedib çıxırdı.

Keçmişdə nikahgirmənin 2 forması var idi: birincisi, qıza elçi gedib ata-anasından razılıq alıb evlənməklə, ikincisi, qız qaçirtmaqla. Qızqaçirtmə adətinin endoqamıyanın qalıqları kimi dəyərləndirə bilərik. Belə ki, ibtidai icma dövründə bir qəbilə qız çatış-

mazlığı ilə üzləşəndə, yaxud incest yaşanmaması üçün başqa qəbilədən qız qaçıraraq nikaha daxil olurdu. Amma müasir dövrümüzdə bu adətin mahiyyəti dəyişib.

Qızqaçirtmanın da 2 növü var idi: könüllü və zor tətbiq edərək. Könüllü, yəni qızın valideynlərinin razılığı olmaması və qızın da könülünün oğlunda olması, yaxud oğlanın kalım (başlıq pulu, süd pulu və s.) verəcək imkanının olmaması səbəbindən qızla oğlan vədələşir və bir-birinə qoşulub gedirlər. Zorla qaçırılma isə, adətən, silahlı qarşıdurma ilə baş verirdi. Bəzən belə hallarda ölən, yaxud yaralananlar da olurdu. Amma zorla qızqaçirtma çox da yaygın bir adət olmayıb, günümüzdə də çox nadir halda baş verən bir haldır.

Nikahagirmənin digər forması isə elçi gedərək qızın valideynlərindən razılığın alınması ilə toy edilməsi adətidir. Kişilər elçiliyə getməzdən əvvəl qız ailəsinin münasibətini öyrənmək məqsədi ilə ilk növbədə onun evinə oğlan evi tərəfindən yalnız qadınları göndəridirlər. Bu xüsusiyyət həm orta əsrlərdə, həm də müasir dövrümüzdə icra olunan dəyişməz adət olaraq qalır. Müasir dövrdə də məhz yaşlı qadınlar elçi gedirlər. Elçiliyin nəticəsi isə müxtəlif ola bilər. Bu baxımdan da ilk olaraq qadınların getməsi qız evinin razı olub-olmayacağını öyrənmək məqsədi daşıyır. Qəti olaraq “yox” cavabı alınarsa, kişilər elçi sifətilə o evə gedə bilməzlər. Razılıq olarsa, toy ərəfəsində oğlan evinin ağsaqqalları yığışib qız evinə gedir və bu görüş zamanı başlıq pulunun məbləği dəqiqləşdirilir. Qarabağ bölgəsinin Ağdam şəhərində müasir dövrdə bu cür razılaşma “kəmləşmə” adlanır.

Elçilikdən sonrakı mərhələ nişan mərhələsidir. Bu mərasim də dövrümüzdə qədər dəyişməz olaraq qalıb. Nişanın xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, hər iki tərəfin yaxın qohumları bu mərasimdə iştirak edir. Orta əsrlərdə nişan mərasimi oğlan evinin xərci hesabına edilirdi. Müasir dövrümüzdə bu məsələ bölgələrə görə dəyişir. Bəzən qız evi, bəzən oğlan evi xərci üzərinə götürür. Nişanda taxılan üzüklərin də rəmzi mənası var idi. Üzük əbədlilik rəmzi sayılırdı.

Azərbaycanın aran Qarabağ bölgəsində isə nişandan 1-2 gün sonra nişanlı oğlan hər iki ailənin razılığını almaq şərtilə qız evindən gəlmiş “qəndbaşı” xonçasındakı kəllə qəndin baş hissənin üstünə bir qədər şirniyyat və bəxşişlər qoyub yaxın dostu ilə birlikdə nişanlı qızın qonşusu evinə “nişanbazlıq”a gedərdi. Qonşu arvad “qəndbaşı” və sovqatı aparıb qız evinə verərdi, qızın anası isə xörək hazırlayıb oğlana göndərərdi. Xörək ilə bərabər qızın anası adaxlı oğlan və onun dostu üçün içində müxtəlif əşyalar olan iki xonça düzəldərdi. Oğlanın dostu xələtini alıb gedərdi, oğlan isə qalıb nişanalısı ilə görüşərdi. Azərbaycanın bir çox bölgəsində qızın atası çox halda “nişanbazlıq”a razılıq vermədiyindən nişanlı oğlan və qız toy gecəsinə qədər bir-birilərini görməzdilər [Azərbaycan etnoqrafiyası II cild 2007: 382].

Xınayaxdı adətində əsrlərdən bəri mövcud olmuş adətlərdəndir. Mahiyyət etibarilə qız toyu hesab olunur. Xınanın nə üçün məhz toy mərasimi zamanı istifadəsini belə bir fərziyyə ilə əsaslandırma bilərəm ki, gəlin gedən qız yeni bir ocağa düşür, xına da odun rəmzi hesab edilir. Eyni zamanda onu da bilirəm ki, xınadan əsasən toylarda istifadə olunur. Deməli, doğrudan da o, sevinci və şadlığı tərənnüm edir [Ş.Bünyadova 2012: 59].

Azərbaycanda “qız-qıza”, “əvəz-əvəz” və ya “al dəyişik” adı altında nikah forması da mövcud olmuşdur. Bu o deməkdir ki, qızını o biri ailəyə verən valideyn həmin ailədən də öz oğluna qız alır və ikitərəfli qohuma çevrilirlər. Hətta yüksək zümrələrdə hakimiyyətin parçalanmaması üçün orta əsrlərdə bu nikah növünün mövcud olduğu da tarixi faktlarla öz təsdiqini tapır [Ş.Bünyadova 2012: 92]. Toyu ailənin sosial

mənsubiyyətdən və maddi durmundan asılı olmayaraq, Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində xanəndəsiz, Şirvan və Qərb bölgələrində aşsız təsəvvür etmək olmazdı. Azərbaycan mədəniyyəti zaman-zaman yadelli işğalları nəticəsində zərbələr alıb, o cümlədən ailə institutumuz da zədələnib. Bu işğalların sonuncusu 1988-1993 illərdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasəti oldu. Bu işğal nəticəsində Ermənistandan Azərbaycana deportasiya edilmiş soydaşlarımız, eləcə də Qarabağdakı doğma yurdlarından didərgin düşmüş həmtənlərimiz, Ermənistan-Qarabağ müharibəsində 10 minlərlə şəhidimiz, minlərlə itkin düşən, sağlamlıq imkanları məhdudlaşan insanların olması xalqımızın ailə dəyərlərini sarsıtdı, sosial-kulturoloji böhranla üz-üzə qoydu. Ailələrin psixoloji mühiti pozuldu, sevgi, qayğı kimi dəyərlər sıradan çıxdı, təkvalideynli ailələr çoxaldı, ailədə kişi faktorunun olmaması böyükdə olan uşaqların tərbiyasına, psixikasına mənfi təsir göstərdi, yaşlı və gənc nəsildə mənəvi uçurum yarandı. Bu gün həmin uçurumu aradan qaldırmaq üçün ciddi tədqiqat işləri aparılmalı, bu istiqamətdə yeni dövlət siyasəti müəyyən olunmalıdır.

Müharibənin ağır nəticələri məcburi köçkünlərin səhhətlərində də özünü göstərmişdir. Çadırlarda, vaqonlarda, eləcə də istiliklə pis təchiz olunan, yaşamaq üçün yarasız binalarda yaşayan ağır xəstəliklərə daha çox meyillənirdilər. Şəhər yerlərinə nisbətən adı çəkilən çadır və vaqonlarda yaşayanlar arasında daha çox mədə-bağırsaq xəstəliklərinə rast gəlinirdi. Üstəlik, əsəb xəstəliklərinə tutulmaları da qarşılaşdıqları ağır həyat şəraitinin doğurduğu psixoloji nəticəsidir. O dövrlərdə dövlət bacardığı qədər məcburi köçkünlərə diqqət ayırmağa çalışsa da, yenicə müharibədən çıxmış, iqtisadiyyatı normal olmayan, siyasi hərc-mərclikdən yenicə qurtulmuş bir dövlət üçün bunu təkbəşinə etmək olduqca çətin idi. Bu səbəbdən, hökumət Beynəlxalq qeyri-dövlət təşkilatlarını yardım kampaniyalarına cəlb edirdi. Bu təşkilatlar bir sıra hallarda qaçqın və məcburi köçkünləri dərmanlarla, ərzaqlarla, isti geyim və yorğan-döşəklərlə təchiz edirdi.

Ümumdünya Ərzaq Proqramı (ÜƏP) mütəmadi olaraq 200 min məcburi köçkünü yardım edirdi ki, bu da məcburi köçkünlərin ümumi sayının 33 faizini və bütövlükdə ərzaq paylanan təşkilatlar tərəfindən məcburi köçkünlərin ümumi sayının 68 faizini təşkil edirdi. Həmin ərzaq alan adamlar, əsasən, Bakıdan kənardə ictimai binalarda və 12 çadır-qəsəbə düşərgələrində məskunlaşanlar idi. ÜƏP-dən ərzaq alan ailə təsərrüfatının 20 faizi tənha ailə başçıları idi, onlardan ailə başçısı qadın olanlar isə 60 faiz təşkil edirdi.

Üzlaşdıqları həyat şəraiti onların insan potensialına da mənfi təsir göstərmişdir. Müəyyən ixtisasa malik olan mütəxəssislər işsizlikdən səriştələrini itirir və qeyri-fəal olmaq məcburiyyətində qalırdılar. Bu cür həyat tərzisi onlara mənfi təsir göstərir, psixoloji cəhətdən gərginliyə səbəb olur, nəticədə isə qaçılmaz olan nevroloji və digər xəstəliklərə yol açmış olurdu.

Məcburi köçkünlərin üzlaşdığı problemlərdən biri də uşaqların təhsili ilə bağlı idi. Belə ki, onların bəzilərinin uşaqları ya ümumiyyətlə məktəbə getmir, yaxud vaxtaşırı gedirdilər. Məktəblərin bəzilərində sıxlıq olurdu və müxtəlif təhsil səviyyəsi olan şagirdlər eyni qrupda oxumalı olurdular. Ağır sosial vəziyyət səbəbilə məktəb yaşında uşaqlar təhsildən yayınaraq işləməyə də məcbur qalırdılar. Tədricən hökumət bu halların qarşısını almağa, problemləri aradan qaldırmağa çalışsa da, nəticədə, bütün bu problemlər insanların psixoloji və sağlq durumunu dərindən sarsıtmış, həyatları boyu onlarda travmatik hal yaratmışdır.

Bu gün çadır şəhərciklərində böyüyən, köçkünlüyün ağır günlərini yaşayan insan-

lar artıq cəmiyyətdə müəyyən yer tutmuş olsalar da, uşaqlıq travmalarını atlada bilməyiblər. Onların reabilitasiyası və cəmiyyətə yenidən qaytarılması üçün dövlət uzun illər müxtəlif proqramlar, qanunvericilik aktları qəbul etmişdir. Onların bir qisminin insanların cəmiyyətə qazandırılması isiqamətində təbii ki, köməyi oldu, lakin 1 nömrəli həlli tələb olunan məsələ həll olunmadan o insanların özgüveninin yerinə qayıtması mümkün deyildi. Nə idi bu məsələ? Təbii ki, işğalda olan torpaqlarımızı azad edilməsi.

2020-ci ilin 27 sentyabrında başlayan Vətən Müharibəsi və 44 gün ərzində ordumuzun torpaqlarımızı işğaldan azad etməsi yeni münasibətlər formalaşdırdı. Biz xalq olaraq birləşdik, bütövləşdik, millətləşdik. Nəticə xalqımız, dövlətimiz, millətimiz üçün ürəkaçan oldu. 27 il işğalda qalan, əslində isə 207 il bizi təhdid edən Qarabağ probleminə əhəmiyyətli və prinsipial irəliləyiş əldə olundu. Millət, xalq olaraq, diz üstündən qalxa bildik, qürurumuzu bərpa etdik, ordumuzu məğlub ordudan qalib orduya çevirdik.

Beləliklə, azərbaycanlıların ailə və nikah münasibətlərinin tədqiqi göstərir ki, Azərbaycan ailəsi birinci növbədə ümumbəşəri dəyərlər, adətlər və ibtidaei icma cəmiyyətinin qanunauyğun inkişafının məhsuludur. İkincisi, mənşəcə türkdür və türk mədəniyyətinin daşıyıcısıdır, ailə məişətində türk adət-ənənələri əksəriyyət təşkil edir. Azərbaycan ailəsi mədəni əsaslara söykənən tarix və ənənələrə malikdir. Azərbaycanlıların təfəkkür dəyişikliklərinin rəsmən elan edilməsinə baxmayaraq, o, yenə də özündə tarixi irsi qoruyub saxlaya bilir. Bütövlükdə türk ailə mədəniyyətinə nəzər saldıqda, ailənin qorunması, məsuliyyətinin daşınması atanın üzərinə düşür. Ata hələ də öz yüksək statusunu qoruyub saxlaya bilmişdir və qadın da ənənələrə söykənərək ailədə nüfuz sahibi, söz sahibi olaraq qalmaqdadır.

Azərbaycan ailəsi bir sıra yüksək sürətlə həyata keçirilən dəyişikliklərlə üzləşməsinə baxmayaraq, indi də əvvəl olduğu kimi öz xarakteristikasına görə möhkəm hesab olunur. Ailənin strukturunda önəmli yeri qohumluq əlaqəsi, ər-arvadın və uşaqların sevgisi, bir-birlərinə dəstək olmaq istəyi tutur. Kənd yerlərində ailə dəyərləri, ənənəvi ailə mədəniyyəti anlayışı daha çox qorunub saxlanır. Sevindirici haldır ki, şəhərdə yaşayan bəzi nuklear (kiçik) ailələrdə də bu dəyərlər qorunub saxlanılır. Ən əsası odur ki, Azərbaycan türkləri əvvəllər olduğu kimi ailəni cəmiyyətin özəyi kimi görürlər.

Ədəbiyyat:

- Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cildə. II c, Şərq-Qərb, Bakı, 2007, 384 səh.
Azərbaycan xalq dastanları. 2 cildə, I c, B., Azərneşr, 1961, 303 səh.
Şirin Bünyadova. "Orta əsr Azərbaycan ailəsi". "Elm" nəşriyyatı, Bakı-2012, 384 səh.
Q.Ə.Qeybullayev. Azərbaycanlılarda ailə və nikah. XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri. I hissə Bakı: Elm, 1994, 440 s.
Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004, 376 səh.
Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. 25 cildə Məsul katib akademik T.M.Nağıyev.
"Azərbaycan" cildi. "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" Elmi Mərkəzi. Bakı, 2007, 884 s.
Aqven kilsəsi. https://az.wikipedia.org/wiki/Aqven_kils%C9%99_m%C9%99clisi.
F.Engels. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi. Bakı 2017, 191 səh.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN QARABAĞ DÖVRÜ YARADICILIĞINDA MİLLİ DÜŞÜNCƏ VƏ MİLLİ MÜBARİZƏNİN BƏDİİ ƏKSI

Prof. Dr. Pərvanə Bəkirqızı (İsayeva)

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.344.

Xülasə

XX əsrin əvvəlləri həm dünyada gedən ictimai-siyasi proseslər, həm də məmləkətimizdə baş verən dəyişikliklər zəminində güclənən milli düşüncə və milli mübarizədə ziyalılarımızın, ədiblərimizin, sənət adamlarının məqsədyönlü fəaliyyəti olmuşdur. Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Üzeyir Hacıbəyov, Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Ömər Faiq Nemanzadə, Yusif Vəzir Cəmənzəminli və b. milli məfkurenin formalaşması yolunda göstərdikləri əzmkarlıq Azərbaycan xalqının həm 1918-ci il, həm də XX əsrin sonlarında milli müstəqilliyini elan etməsinin təməlini hazırlamışdır. Bu istiqamətdə Cəlil Məmmədquluzadənin həm bədii yaradıcılığı, həm də «Molla Nəsrəddin» jurnalı vasitəsi ilə bütün müsəlman dünyasına olan müraciəti Şərq xalqlarını minillik ətəldən, itaətdən kənarlaşdırıb yeni dünya nizamı ilə qarşı-qarşıya gətirirdi. Cəlil Məmmədquluzadə bu qarşılaşmada novruzəlliləri, usta zeynalları, məmmədhasən əmiləri, zeynəbləri yaratmaqla xürafata, savadsızlığa, qadın hüquqsuzluğuna qarşı çıxırdı, həm də milli düşüncənin kodlaşmış elementləri ilə toplumu düşündürürdü. Ədibin yaradıcılığının Qarabağ dövründə yazılan «Kamança» dramı və «Anamın kitabı»nda milli xarakterin, milli düşüncənin və milli mübarizənin bədii əksi tərənnüm olunur.

Açar sözlər: Cəlil Məmmədquluzadə, Qarabağ, milli düşüncə, milli kimlik.

Abstract

Our intellectuals, writers, and artists actively participated in the national struggle and national ideology, which was enhanced in light of social and political processes and changes, happened in the world and our country in the early 20th century. The tenacity of Hasan Bey Zardabi, Jalil Mammadguluzadeh, Abdurrahim Bey Hagverdiyev, Uzeyir Hajibeyov, Alibey Huseynzade, Ahmad Bey Aghayev, Omar Faig Nemanzade, Yusif Vazir Chamenzaminli and others to the formation of national ideology laid a foundation for declaration of national independence by the Azerbaijani people in 1918 and at the end of the 20th century. Jalil Mammadguluzadeh's calls to the entire Muslim world through the «Molla Nasreddin» magazine, as well as his literary creative work in this direction saved the people of the East from millennia-old ignorance and obedience and confronted them with the new global structure. In that situation Jalil Mammadguluzadeh fought against superstition, illiteracy, and the disenfranchisement of women by creating characters such as Novruzalis, master Zeynals, uncles Mammadhasan and Zeynabs. He also made society think by codifying elements of national ideology. The dramas «Kamancha» and «My Mother's book,» both written by the writer during the Karabakh period, describe the literary reflection of the national character, national ideology, and national struggle.

Key words: Jalil Məmmədquluzadə, Karabakh, national thought, national identity.

"Milliyət duyğusunun sosioloji əsaslarının" müəllifi Sədri Maksudu Arsal yazırdı: "Milliyət duyğusu bir millətə mənsub fərdlərin, o millətin keçmişinə, istikbalına, dilinə, mədəniyyətinə, ölkə və torpağına qarşı bəslədikləri dərin, irsi, bağlılıqdan ibarət bir ruh halıdır (1, s.79)". XX əsrin əvvəllərində ictimai fəaliyyəti, bədii yaradıcılığı ilə milliyət duyğusu ilə yövrülənlər sırasında Cəlil Məmmədquluzadə və "Molla Nəsrəddinçilər" çilər, Əlibəy Hüseynzadə və "Füyuzat" jurnalı ətrafında cəm olan fikir adamları vardı. Bir müsəlman-türk toplumu olaraq xalqın azadlığı, yeni dünyanın tələbləri ilə müasirləşmək, savadsızlığın aradan qaldırılması, müstəmləkə zülmünün sona yetməsi və s. əsrin əvvəllərində Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə, Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Ömər Faiq Nəmanzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Üzeyir Hacıbəyov və b. çoxşaxəli fəaliyyətləri ilə milli məfkurənin formalaşmasında önəmli rol oynamışdır.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan həm ictimai-siyasi, həm də mədəni sahədə baş verən hadisələr fonunda yeni dünyanın gətirdiyi dəyişiklərlə üz-üzə qaldı. Neft sənayesinin inkişafı, çarizmin müstəmləkə siyasətinin sərt üsul-idarə sistemi, 1905-1907-ci illər inqilabının yerlərdəki əks-sədası olan milli zəmində baş qaldıran və İrəvan, Naxçıvan, Şuşa, Cəbrayıl, Zəngəzur qəzalarında ermənilərin törətdiyi soyqırım siyasəti bu dövrün mənzərəsini aydın təsvir etmək imkanı yaradır. Belə mürəkkəb bir zamanda xalqın tarixi keçmişini yada salmaq, milli-mənəvi dəyərləri gündəmə gətirmək, milli düşüncə, milli kimlik fikirləri ilə xalqın bütün təbəqələrinə «Ey, mənim müsəlman qardaşlarım» - deyə Cəlil Məmmədquluzadənin «hərdənbir keçmiş günləri yad etmək lazımdır; salınz yadınıza o günləri ki, ananız sizi beşikdə yırgalaya-yırgalaya sizə Türk dilində lay-lay deyirdi" (2, s.4) müraciəti və xatırlatması müəllifin bütün yaradıcılığının və fəaliyyətinin əsas qayəsi idi.

Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı və ədibin Azərbaycan mədəniyyəti, ictimai fikrindəki rolunu Mir Cəlil Paşayev belə dəyərləndirirdi: "Mirzə Cəlil insan şüuruna, azad düşüncə və hissə qarşı sonradan uydurulan bütün çərçivə və maneələrin puç, zərərli olduğunu və bu maneələrin islam ölkələrində daha çox olduğunu təəssüflə iqrar edirdi. O, elmdə də, sənətdə də hər şeydən əvvəl fikrə, hissə, qələmə və əməli fəaliyyətə sərbəstlik, müstəqillik tələb edirdi. Mühakiməni dini mənqənlərdən, polis və jandarma təzyiqindən, müctəhid və qazilərin hər cür qəyyumluğundan xilas etməyə çalışır, onun təbii, sağlam istiqamətinə qarşı çevrilmiş hər cür tədbiri şiddətli zülm sayırdı. O, ədəbiyyat sahəsində çalışsa da, bir çox fikirləri məfkurənin, ictimai həyatın bütün sahələrinə aid idi" (3, s.20).

Cəlil Məmmədquluzadə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatı tarixində göstərdiyi xidmətləri ilə həm milli düşüncənin, həm də milli mübarizənin öncüllərindəndir. "Molla Nəsrəddin" jurnalının ilk saylardan yaşadığı gerçəkliyin bütün incə məqamlarını Şərqi müdrik obrazı Molla Nəsrəddinin dili ilə təsvir edən Mirzə Cəlil əslində üzünü bütün Şərqi tuturdu. "Fala baxdırmağa, it boğuşdurmağa, dərviş nağılına qulaq asmağa, hamamda yatmağa və qeyri bu növ vacib əməllərə" başı qarışan topluma həkəmlərin dili ilə «Sözünü o kəslərə de ki, sənə qulaq vermirlər" deyərək tərs gediş edir. Cəlil Məmmədquluzadəni həm sələflərindən, həm xələflərindən, həm də müasirlərindən fərqləndirən əsas xətt onun belə sərt və tərs gedişləridir.

"Hərdənbir keçmiş günləri yad etmək lazımdır" - deyə Cəlil Məmmədquluzadənin 1917-1920-ci illərdə «Molla Nəsrəddin» jurnalının nəşri ilə bağlı çətinliklər yarandıqından Qarabağda, daha dəqiq desək, Ağdam, Şuşa və Kəhrizlidə yaşadığı zamanı yada salanda yenə tariximizə qoynumuzda bəslədiyimiz ilan xəyanəti kimi düşən erməni xisləti ilə qarşılaşırıq. Bu illərin Mirzə Cəlilin «həyatı, mənəvi aləmi, bədii-publisist yaradıcılığı üçün dramatik bir dövr» kimi dəyərləndirilməsi ilə yanaşı, həm

də ədəbiyyatımızda “Kamança” və “Anamın kitabı” ilə zamanın həqiqətlərinə işıq salan əsərlərin yarandığı dövrdür. Adları çəkilən əsərlərdə müəllifin əsas qayəsi bu coğrafiyanın illər boyunca paramparça edilməsi, xalqın içərisindən çıxan oxumuşların belə bir araya gələ bilməməsi, cəmiyyətin kiçik modeli kimi bir ailənin modelinin önə çıxması (Tahirə Məmməd), haqlı davasında, milli mücadiləsində elə milli xarakteri ilə də öndə olan Qəhrəman yüzbaşı Mirzə Cəlilin qələmi ilə fərqli yozumları ilə yaddaşlara həkk olunur. Bu fərqlilik mətnin anlaşılması ilə deyil, mətnin öz qatlarını gizlədə bilməsi, yanaşmadan asılı olaraq, ən incə detallarda, simvollarla, işarələrdə və ya kodlarda hiif olunan mənə qatı ilə bağlıdır.

Cəlil Məmmədquluzadə Qarabağda baş verən hadisələrdə könüllü olaraq yerli camaatla birlikdə erməni daşnaklarına qarşı mübarizədə yaxından iştirak etmişdi. Ümumiyyətlə, erməni kimliyi və onun xarakterik özəllikləri Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında incə məqamlarla, xırda detallarla özünü göstərir. “Usta Zeynal”da müəllif Muğdusi Akopla İrandan gələn Usta Zeynalı qarşılaşdırır. Bu qarşılaşdırma dünyanın yeni nizamına uyğunlaşan Muğdusi Akop həm evinin bölgüsüylə, həm övladını Avropada oxutmasıyla, həm də övrəti ilə münasibətində Usta Zeynalla fərqli tərəflərdə qərar tutur. Hacı Rəsulun tanıdığı Usta Zeynal “...mömindir, Allah bəndəsidir, qeyrətlidir, sadıqdır, iş görəndir, zirəkdir, ağıllıdır, nəhayət dərəcədə vəfalıdır və indiyə kimi bir dəfə də namazını qəzaya qoymayıb” (2, s.150), amma ritmi orta əsrlərin ritmidir, yeniliyə meyl etmir. Bizim mətnə izlədiyimiz Usta Zeynal həm “... belə fərz elə ki, ermənilərin hamısı çönüb müsəlman oldu, - onda cəhənnəmami Allah kimdən ötrü xəlq edib və kimi ora göndərəcək?”, həm də “- Xozeyin, niyə sizin padşahınız yoxdur?... (2, s.143) suallarının da müəllifidir. Yeniliklə ayaqlaşan ermənilərin çoxalması, usta zeynalların və davamçıları qurbanların dəyişməyən ritmi Qarabağ kimi neçə mahalın qana boyanması oldu.

“XX əsrin ədəbi və mədəni fikir tarixində romantizm və tənqidi realizmin böyük yeri, ilk növbədə, milli şüurun formalaşması, milli intibah uğrunda aparılan aramsız mübarizə ilə və deməli, mahiyyətcə fəlsəfi ədəbiyyatda da göstərilirdiyi kimi, «millətin mövcudluğu», özünü təsdiq etməsi uğrunda mübarizə ilə dəyərlənir” (4, s.43).

“Kamança” və “Anamın kitabı” əsərlərində ilk rastlaşdığımız kodlar kamança və kitabdır. Mirzə Cəlilin yaradıcılığında hər iki kodlaşmanın tarixi və mənəvi bir semantikasi vardır. «Kamança» Cəlil Məmmədquluzadənin kiçik həcmli, bir pərdəli dramlarındanandır. Müəllif əsərin janrını faciə olaraq müəyyənləşdisə də, mətnə faciə janrının nəzəri konturlarından çox, milli münacişə və müsəlman-erməni qarşıdurması, konflikti üstünlük təşkil edir. Hadisələrin mərkəzində yenə Qarabağdır, yenə dostunu və düşmənini tanımayam türk-müsəlman toplumunun yaşadığı fəlakətlərin yeni bir mərhələsidir. «Kamança»da qarşılaşdırılan Qəhrəman yüzbaşı və kamançaçı Baxşı hər biri mənsub olduğu xalqın xarakterik cizgilərinin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Qəhrəman yüzbaşının el dərdi, ermənilərin dəyirməndə yandırdığı on iki adam, Süleymanbəyginin həmin yerdə pusuqaya düşməsi və erməni Baxşının kamança ifası arasında mərhəməti və ya milli kimliyindən irəli gələn aman diləyəne qiyməməyə kimi xarakterik cizgilər mətnin sonundan «Eh, namərd dünya» nidasına çevrilir. “Mən öləndən sonra... bu kamançanı verərsən Muğuş balama.Qəzənçidə kamançaçı Baxşı oğlu Muğuşa verərsən” (2, s.434) deyən Baxşının son nəfəsində də hiyləsi, onu öldürənləri nişan vermək istəyi və ya “mən öləndən sonra kamançanı sındır ki, gözüm görməsin” ah-naləsi erməni xislətinin ən bariz nümunəsidir. Cəlil Məmmədquluzadə 1920-ci ilin yanvarında Şuşa qalasında yazdığı “Kamança” dramı tariximizə, varlığınıza qarşı düşmən kəsilən bir toplumun xislətini çox aydın bir şəkildə dilə gətirir. Milli kimliyimizin əsas cizgilərindən biri olan mərhəmət hissi olmasaydı və ya Qəhrəman yüzbaşı erməni Baxşıya rəhm etməsəydi XX əsrin sonlarında oxşar fəlakətləri və daha

geniş miqyasda yenidən yaşamaya bilərdikmi sualı hər birimizi düşündürür. 2020-ci ilin payızında müzəffər Azərbaycan ordusunun qələbəsi və 30 ilə yaxın düşmənlə əlində əsir qalan ellərimizin necə yerlə yeksan olmasını gördəndə erməni baxışlarının sinəsinə basıb vermək istəmədikləri torpaqlarımızın əsl sahibi olan övladlarımızın tarixin bu ağır sınağından dərs alması mütləq şərtə çevrilir. Cəlil Məmmədquluzadənin də böyüklüyü ondadır ki, kiçik həcmli bir mətndə milli kimliyi fərqli iki qütbü qarşılaşdırır və onların milli xarakterinin dəyişməsinə şərait yaradır". Hər hansı bir millətin, xalqın formalaşmasına qədər və daha sonra keçirdiyi bir yol var. Əgər yaranan mətn özündə bu yolun izlərini, yaddaşını mədəni kodlarını dominant şəkildə qoruyub saxlayırsa o, öz milli kimliyi ilə həmin xalqın ədəbiyyatına məxsusdur" (5. s.9). "Kamança" dramında milli yaddaşımızın mədəni kodları kamança üzərindən irəliləyir və onu bağrına basıb vermək istəməyən baxışların milli kimliyi və xarakterinin açılması baxımından bir çox mətləbləri yada salır.

Hun hökmdarı Metenin "torpaq millətin köküdür" (6, s.88) ifadəsinin şəxslənməsinin şahidi olduğumuz XX əsr boyunca yaşadığımız tarixi hadisələr milli yaddaşımızın bütün qatlarını canlı və dinamik saxlamaq məcburiyyətindədir.

Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında "Anamın kitabı" dramının yeri və dəyəri haqqında ədəbiyyatşünaslığımızda yetərinə tədqiqat işi mövcuddur. Professor Hüseyn İsafrilov əsərin ərsəyə gəldiyi tarixi şəraiti belə dəyərləndirir: "Anamın kitabı" dramı (1919-1920) siyasi-ictimai hadisələrin ən mürəkkəb və böhranlı dövründə qələmə alınmışdır. Bu elə bir zaman idi ki, Azərbaycan xalqının taleyi və müqəddəratı, milli tərəqqinin bir çox mühüm, təxirəsalınmaz məsələləri xalqla sıx bağlı olan ziyalılar ciddi fikir yürütməyə sövq edirdi" (7, s.115).

"Anamın kitabı"nda müəllifin bir ananın övladlarının bir-birindən fərqlənən ictimai-siyasi baxışı və ayrı dillərdə təhsil alması, müxtəlif firqələrdə fəaliyyət göstərməsi ilə oxucu və ya tamaşaçını milli məfkurə nədir, necə olmalıdır sualları ilə üz-üzə qoyur. Çünki milli məfkurə bir xalqın inkişafını şərtləndirən əsas amillərdən biridir. Qəlbində və ruhunda milli məfkurəyə sahib olanlar "torpaq millətin köküdür" düşüncəsiylə addım atmalıdır. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın qarşılaşdığı vəziyyət parçalanmış və zədə alan yaddaşın əksi idi. Zəhra bəyim ananın üç övlad arasında qalması, onların bir-birinin təhsilinə, dilinə, fəaliyyətinə qarşı münasibəti, bir araya gəlmək ehtimallarının olmaması, bacıları Gülbarı belə hərənin öz dostu ilə evləndirmək istəyi də birliyin olmamasıdır. Rüstəm bəy, Mirzə Məhəmməd, Səməd Vahid arasında milli birlik, milli mücadilə məsələləri haqqında heç bir söhbət getmir, mənzillərində axtarış aparılan da belə şübhəli heçnə tapılmır. Hökumət üçün təhlükəli olmayan oxumuşların cəmiyyətə də bir xəyri olmamasıdır Cəlil Məmmədquluzadəni düşündürən. Böyük dramaturqu düşündürən əsas kitaba – Zəhra bəyim əlində olan kitaba özünə ziyalı deyən rüstəm bəylərin, mirzə məhəmmədlərin, səməd vahidlərin sahib çıxmaq istəyinin olmamasıdır. Cəlil Məmmədquluzadənin sərt və tərsinə gedişi dediyimiz məqamalar "Anamın kitabı"nda daha ciddi və təsirli mövqeyi ilə seçilir.

Ədəbiyyat:

1. Sadri Maksudi Arsal. Milliyet duyğusunun sosioloji esasları. İstanbul, 1975, Ötügen Yayınevi, 198 s.
2. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. Dörd cild. II cild. Bakı, «Öndər nəşriyyatı», 2004, 584 səh.
3. Mir Cəlil. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917) Bakı, 2004, 391 səh.
4. Təyyar Salamoğlu. M.Ə.Sabirin Milli İntibah ideali. "Orxan" Npm, Bakı, 2015, -144 səh.
5. Tahirə Məmməd. Milli kimlik və bədii mətn. Monoqrafiya. Bakı, Elm və təhsil, 2020, 144 səh.
6. Osman Turan. Türk cihan hakimiyyəti məfkuresi tarixi. Cild 1. İstanbul, 1998, 347 s.
7. Cəlil Məmmədquluzadə həyatı və yaradıcılığı. Bakı, Elm, 1974, 316 s.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İCTİMAİ-SİYASİ HƏYATINDA İLHAM ƏLİYEV MƏRHƏLƏSİ

İlham Aliyev Stage in the Social and Political Life of the Republic of Azerbaijan

Dos.Dr. Alı Balayev

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

Xülasə

2003-2008-ci illərdə dövlət başçısı İlham Əliyevin Heydər Əliyevin strateji kursunu yaradıcılıqla davam etdirməsi nəticəsində sosial-iqtisadi inkişaf və idarəetmə sistemi daha da təkmilləşdirildi, varislik, novatorluq, dinamizm prinsiplərinə əsaslanan Azərbaycan dövlətçiliyi daha da möhkəmləndirildi, yeni iş yerləri yaradıldı, qeyri-neft sektoru inkişaf etdirildi, respublikanın ərazi bütövlüyünün dinc yolla həllinə üstünlük verildi, güclü dövlət və güclü lider fenomeni vəhdət təşkil etdi, sivilizasiyalar, dinlər və mədəniyyətlərarası dialoq inkişaf etdirildi. Bununla belə, Azərbaycan Respublikasının ən əsas problemi Ermənistan tərəfindən Rusiya ordusunun köməkliyi ilə işğal olunmuş torpaqların azad edilməsi ölkəmizin qarşısında birinci növbədə duran məsələ idi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dediyi kimi, biz hələ də "ümid edirik ki, həmsədrlər bu məsələ ilə daha ciddi şəkildə, məsuliyyətlə məşğul olacaqlar. Azərbaycanın torpaqları işğaldan azad olunmalıdır, bir milyon qaçqın və köçkün öz doğma yurdlarına qayıtmalıdır, ölkəmizin ərazi bütövlüyü bərpa edilməlidir. Azərbaycan heç vaxt bu vəziyyətlə, torpaqlarının işğal altında qalması ilə barışmayacaqdır. Hamı bilməlidir ki, sülh tərəfdarı olmağımız baxmayaraq bizim səbrimiz də tükənməz deyildir. Azərbaycan öz doğma torpaqlarını, nəyin bahasına olursa-olsun azad edəcəkdir". İşğal nəticəsində 1 milyondan artıq azərbaycanlı qaçqın və köçkün olmuş, Azərbaycan torpaqlarına külli miqdarda ziyan vurulmuş, şəhər və kəndlər erməni vandalları tərəfindən darıxdırılaraq dağıdılmışdır. Prezident İlham Əliyev dəfələrlə bu durumun Avropa Birliyinin yüksək səviyyələrində müzakirələrə çıxarsa da, Minsk Qrupu və onun həmsədrləri Azərbaycanı yaranmış vəziyyətlə barışmağa məcbur etmək istəyirdilər. Bunları çox yaxşı başa düşən Prezident İlham Əliyev möhkəm ordu quruculuğu və müasir silahlara diqqət yetirməklə bu məsələni Azərbaycanın öz gücü hesabına həll etməyi planlaşdırdı və ona 2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan və noyabrın 10-da başa çatan 44 günlük müharibədəki qələbə ilə nail oldu. Müzəffər Prezident bunun ardınca azad edilmiş torpaqlarda sürətli bərpa işlərinə başlanılmasına da təmin etdi. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası həqiqətlərinin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması məqsədi ilə informasiya blokadasının aradan qaldırılmasına yönələn baza yaradıldı.

Açar sözlər: Prezident, İlham Əliyev, Azərbaycan, dövlətçilik, ərazi bütövlüyü, güclü lider, Minsk qrupu,

Abstract

As a result of the creative continuation of the strategic course of Heydar Aliyev by President Ilham Aliyev in 2003-2008, the system of socio-economic development and management was further improved, the statehood of Azerbaijan based on the principles of continuity, innovation and dynamism was further strengthened, new jobs were created, a non-oil branch, preference was given to a peaceful settlement of the territorial integrity of the republic, the phenomenon of a strong state and a strong leader was united, a dialogue developed between civilizations, religions and cultures. However, the main problem of the Republic of Azerbaijan was the liberation of the lands occupied by Armenia with the help of the Russian army. As President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev said, we still "hope that the co-chairs will take this issue more seriously and responsibly. The lands of Azerbaijan must be liberated from occupation, a million refugees and internally displaced persons must return to their native lands, the territorial integrity of our country must be restored. Azerbaijan will never accept this situation - the occupation of its lands. Everyone should know that despite our support for the world, our patience is not unlimited. "Azerbaijan will liberate its native lands at any cost." As a result of the occupation, more than 1 million Azerbaijanis became refugees and internally displaced persons, Azerbaijani lands were severely damaged, and cities and villages were destroyed by Armenian vandals. Although President Ilham Aliyev has repeatedly raised this issue at the highest levels of the European Union, the Minsk Group and its co-chairs wanted to force Azerbaijan to come to terms with the situation. Understanding this perfectly well, President Ilham Aliyev planned to resolve this issue on his own, focusing on creating a strong army and modern weapons, and achieved victory in the 44-day war that began on September 27, 2020 and ended on November 10. Then the victorious President ensured the rapid restoration of the liberated lands. At the same time, in order to inform the international community about the realities of the Republic of Azerbaijan, a base was created to eliminate the information blockade.

Key words: President, Ilham Aliyev, Azerbaijan, statehood, territorial integrity, strong leader, Minsk Group.

2003-cü il sentyabrın 4-də Azərbaycan Respublikasının Baş Naziri İlham Əliyev ATƏT-in Minsk qrupunun Rusiyadan təyin olunmuş həmsədri Yuri Merzlyakovu qəbul etdi. Görüşdə XXI əsrdə Azərbaycan və Ermənistanın MDB, Avropa Şurası kimi beynəlxalq təşkilatların üzvü olduğu, dünya strukturlarına inteqrasiya etdiyi bir dövrdə işğalın yolverilməzliyi bir daha bəyan edildi [1, 107].

AR Prezidenti seçilmiş İlham Əliyev 2003-cü il oktyabr ayının 31-də keçirilmiş andiçmə mərasimində demişdir: "Ermənistan və Azərbaycan arasında Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ölkəmiz üçün ən ağır problemdir. Uzun illərdir ki, biz atəşkəs rejimində yaşayırıq. Təəssüflər olsun ki, bu məsələ ilə bilavasitə məşğul olan ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyəti hələlik heç bir nəticə vermir. Biz hələ də ümidlərimizi itirmirik. Hələ də ümid edirik ki, həmsədrələr bu məsələ ilə daha ciddi şəkildə, məsuliyyətə məşğul olacaqlar. Bu məsələ öz həllini tapmalıdır. Bu problem yalnız bir neçə prinsiplər, beynəlxalq hüquq normaları əsasında həll oluna bilər; Azərbaycanın torpaqları işğaldan azad olunmalıdır, bir milyon qaçqın və köçkün öz doğma yurdlarına qayıtmalıdır, ölkəmizin ərazi bütövlüyü bərpa edilməlidir.

Azərbaycan heç vaxt bu vəziyyətlə, torpaqlarının işğal altında qalması ilə barışmayacaqdır. Hamı bilməlidir ki, sülh tərəfdarı olduğımıza baxmayaraq, bizim səbrimiz də tükənməz deyildir. Azərbaycan öz doğma torpaqlarını nəyin bahasına olursa olsun azad edəcəkdir” [17, 99].

2004-cü il fevralın 4-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ATƏT-in Parlament Assambleyası sədrinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə xüsusi nümayəndəsi Qoran Lenmarkerin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətini qəbul etdi [15, 337-338]. Görüşdə AR-nın işğal altındakı ərazilərindən, ölkə iqtisadiyyatın vurulmuş zərərdən, 1 milyona yaxın insanın qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşməsindən söhbət açıldı. “ATƏT-in səylərinin nəticəsiz qaldığı” qonağın nəzərinə çatdırıldı. Qonaq Avropa strukturlarının münaqişənin həllində, regionda sülhün və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsində səylərinin artırılmasının zəruriliyi haqqında AR-nın Prezidenti İlham Əliyevin fikirləri ilə razılaşdığını bildirdi [11].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2004-cü il fevral ayının 26-da Avropa Şurası Parlament Assambleyasının Siyasi İşlər Komitəsinin üzvü, bu qurumun Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə məruzəçisi Terre Devislə görüşü keçirildi. Görüşdə İlham Əliyev Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı olan ilk addımın atıldığını, xüsusi məruzəçi təyin olunduğunu bildirərək müzakirə olunanda Ermənistan tərəfinin buna razılıq vermək istəmədiyini və məsələni arxa plana çəkməyə çalışdığını diqqətə çatdırdı. O, bildirdi ki, Avropa Şurasının qəti qərarı nəticəsində məsələ gündəliyə salındı, Siyasi Komitədə müzakirə olundu və xüsusi məruzə hazırlandı [15, 73].

BMT-nin bu münaqişə ilə bağlı olan 4 qətnamənin qəbul edildiyini bildirən İlham Əliyev çıxışında qonağın nəzərinə onu da çatdırdı ki, Minsk qrupunun həmsədrləri açıq-aşkar bəyanat verdilər ki, Ermənistan Azərbaycanın torpaqlarını işğal etmişdir [15, 74].

Terri Devis isə problemin tezliklə həll olunması zəruriliyinin, münaqişələrin həmişə insanlara daha çox isə qaçqın və köçkün vəziyyətinə düşmüş insanlara pis təsir etdiyini və bu məsuliyyəti öz üzərinə götürdüyünü ifadə etdi. O, bildirir ki, “biz keçmiş yada salaraq çalışmalıyıq ki, gələcəkdə münaqişə qurbanları olmasın, ailələr öz başçılarını itirməsinlər” [15, 74-75].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2004-cü il aprel ayının 29-da Strasburqda Avropa Şurasında çıxış etdi. Prezidentin Ermənistan Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi haqqında çıxışı maraqla dinlənildi. Bütün bu səylər öz növbəsində Avropa Şurasının 2005-ci ilin yanvarında Ermənistanı “işğalçı dövlət”, Dağlıq Qarabağı isə “separatçı rejim” kimi tanımasına imkan yaratdı [14, 34].

2004-cü il iyulun 8-də Pakistan İslam Respublikasının Prezidenti Pərviz Müşərrəf Azərbaycan Respublikasına rəsmi səfərə gəldi. Onun Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevlə görüşündə “iki ölkə arasındakı münasibətlərin normal inkişaf etdiyi” vurğulandı, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ probleminin aradan qaldırılması kimi vacib məsələ müzakirə olundu [2].

2004-cü il iyulun 23-də AR Prezidenti İlham Əliyev ATƏT-in yeni təyin olunmuş rəhbəri Mauritsio Pavezini qəbul etdi. Bu görüşdə 16 ildən çox davam edən Ermənistan - Azərbaycan Dağlıq Qarabağ probleminin həlli yolları müzakirə olundu [5].

2004-cü il sentyabrın 15-də AR Prezidenti İlham Əliyev MDB üzvü olan ölkələrin dövlət başçılarının zirvə görüşündə iştirak etmək üçün Qazaxıstanın Astana şəhərinə gəldi [6].

MDB-nin zirvə toplantısında Azərbaycanın və Ermənistanın dövlət başçıları və xarici işlər nazirləri səviyyəsində aparılmış danışıqlar müsbət qiymətləndirildi. Varşavada görüş zamanı əldə olunmuş razılışmaya əsasən keçirilən və üç saatdan çox davam edən təkbətək danışıqlarda bu münaqişənin sülh yolu ilə aradan qaldırılması ilə bağlı olan müxtəlif məsələləri və problemin həlli yollarını geniş müzakirə etdilər [7]. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2004-cü il sentyabrın 22-də BMT-nin Baş Məclisinin 59-cu sessiyasında iştirak etmək üçün Nyu-York şəhərinə getdi [10]. AR Prezidenti H.Əliyev 2004-cü il sentyabrın 24-də Nyu-Yorkda ATƏT-in Minsk qrupunun ABŞ-dan olan həmsədrli səfir Stiven Mənni qəbul etdi. Bu görüşdə Ermənistan - Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə aradan qaldırılması məsələsi diqqət mərkəzində oldu [8].

BMT-nin Baş Məclisinin 2004-cü il noyabr ayının 23-də keçirilmiş 59-cu sessiyasının geniş iclasında "AR-nin işğal edilmiş ərazilərindəki vəziyyət" gündəlikdəki 163-cü maddə kimi müzakirə olunduqdan sonra Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Naziri bəyanat verdi [12]. 2004-cü il yanvarın 9-da "İctimai Televiziya və Radio Yayımı Haqqında" Qanun qəbul edilmişdir [16, 876].

2006-cı il dekabr ayının 28-də AR prezidenti Azərbaycan Respublikasında İnsan Hüquqlarının Müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı haqqında sərəncamı imzaladı. Bu fəaliyyətin həyata keçirilməsini Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinə həvalə edildi. Paris Prinsiplərinə uyğun fəaliyyət göstərən dünyanın akreditə olunmuş MIHT-ləri İnsan Hüquqlarının Təşviqi və müdafiəsi üzrə Milli İnsan Hüquqları Təsisatlarının Beynəlxalq Əlaqələndirmə Komitəsini seçdilər.

Milliliyi, səmimiliyi, ləyaqətliyi özündə birləşdirən, vətən və xalq təəssübkeşi olan dövlət başçısı İlham Əliyev vətəndaşlıq həmrəyliyinə möhkəmlənməsində mühüm rol oynayır. "Azərbaycan rəhbəri İlham Əliyev idarəçiliyin elə demokratik və optimal yolunu seçmişdir ki, hər zəkalı ölkə vətəndaşının dövlətçiliyinin inkişafında yeri vardır. Dövlət quruculuğunda bu yer hər kəsin məhz vətənpərvərliyinə, birliyinə, sağlaml düşüncəsinə, qabiliyyətinə görə müəyyənləşmişdir" [13].

İlham Əliyev özünün siyasi iradəsi ilə milliliyi və ümumbəşəriyyətin vəhdəti olan vətəndaş həmrəyliyi modeli yaratmışdır. Dövlət başçısı müasir demokratiya şəraitində vətəndaş həmrəyliyinə möhkəmləndirmək üçün ardıcıl, cəsarətli, yeniliyi ilə seçilən siyasət yeridir. O, ölkədə qanunun aliliyini təmin edir, qanunvericiliyi təkmilləşdirir. İlham Əliyev vətəndaş həmrəyliyi ənənəsini daha da inkişaf etdirmək üçün aşağıdakıları reallaşdırmışdır:

1. Azərbaycanın dövlətçilik bazası yaradılmış və möhkəmləndirilmişdir;
2. AR-nin ərazi bütövlüyü üçün ən zəruri təminat əldə edilmişdir;
3. Cəmiyyət həyatında sabitlik və əmin-amanlıq yaradılmışdır;
4. Cəmiyyətin sosial, iqtisadi, mədəni inkişafında mühüm nailiyyətlər qazanmışdır;
5. Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə əlaqələri və münasibətləri formalaşdırılmışdır;
6. Azərbaycanın haqq səsinin dünyaya çatdırılması təmin edilmişdir;
7. Cəmiyyətdə azad, ədalətli, demokratik mühit yaradılmışdır;
8. Xalqın mütəşəkkilliyinin və bütövlüyünün bünövrəsi qoyulmuşdur;
9. Azərbaycanın milli-mənəvi keyfiyyətlərinin ümumbəşəri dəyərlərə qovuşması prosesində azərbaycançılıq ənənələrinin inkişafı və zənginləşməsi üçün əlverişli şərait yaradılmışdır;
10. Dövlətçilik ənənələrinin davam və inkişaf etdirilməsinin davamçısı olan milli si-

yasi-ideoloji elita formalaşmışdır" [19, 188]. Bütün bunlar ölkəmizdə vətəndaşlıq həmrəyliyinin tədricən möhkəmləndirir.

İ.Əliyev icraedici, qanunverici və məhkəmə hakimiyyət orqanlarına bütün AR vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının müdafiə edilməsini tapşırılmışdır. Dövlət başçısı ölkədə bazar iqtisadiyyatı, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı üçün qa-nunvericilik bazasını tədricən təkmilləşdirir. Onun yaratdığı demokratik cəmiyyət qanunun aliliyinə və sosial ədalətə əsaslanır. AR-da çoxpartiyalılıq əsasda, siyasi plüralizm, vətən-daşların azadlığı, hər bir vətəndaşın ləyaqətinə hörmət uğurla reallaşmışdır.

Ölkədə "hər bir azərbaycanlı Vətən xalq və millət qarşısında özünün mənəvi borcunu şərəflə yerinə yetirir. Bu vəzifələr aşağıdakı kimi ümumiləşdirilir: Milli-mənəvi dəyərlərin, əxlaqi, etik normaları, mədəni ənənələrin qorunub saxlanması; dövlətçiliyə və onun atributlarına (dövlət dilinə, bayrağına, himninə, gerbinə) hörmətlə yanaşılması, dünyanın ayrı-ayrı yaşayış məskənlərində məskunlaşmış azərbaycanlıların bir-birilərinə və müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinə diqqət, qayğı, ehtiram, rəğbət göstərməsi; milli-mənəvi dəyərlərin ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirilməsi; Vətənpərvərlik amalının formalaşdırılması; düşmənə qarşı mübarizədə barışmazlıq, birlik, mütəşəkkillik və yenilməzliyin nümayiş etdirilməsi; ictimai həmrəyliyin qorunub saxlanması; mənəvi saflıq təməlinə azərbaycanlı şəxsiyyətinin formalaşdırılması [19, 129]. Vətəndaş həmrəyliyinin məhz bununla özünü ən yüksək şəkildə təzahür etdirmişdir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət başçısı vətəndaş həmrəyliyinin reallaşmasında qazandığı uğurlara görə "hər bir azərbaycanlının prezidenti" səlahiyyəti əldə etdi.

Beləliklə, əsas H.Əliyev tərəfindən qoyulmuş vətəndaş həmrəyliyi modeli dövlət başçısı İlham Əliyev tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Müstəqilliyin ilk illərində de-zinteqrasiyanın, özbaşınalığın baş verdiyi bir şəraitdə Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə 1993-2003-cü illərdə vətəndaş həmrəyliyi formalaşdı. 2003-2008-ci illərdə ölkə başçısı İlham Əliyev vətəndaşlıq həmrəyliyini inkişaf etdirmək üçün qanunvericilik bazasını təkmilləşdirdi, si-yasi, iqtisadi, mədəni, hüquqi islahatları genişləndirdi. Bütün bu uğurlu fəaliyyəti nəticəsində o, məqsədinə çatdı, vətəndaş həmrəyliyi modelini gerçəkləşdirə bildi.

2003-2008-ci illərdə Prezident İlham Əliyevin müəyyənləşdirdiyi siyasi xətt hər bir vətəndaşın dövlət quruculuğu prosesində, cəmiyyətin idarə edilməsində yaxından iştirak etməsini nəzərdə tuturdu. Bu məqsədə nail olmağın ən mühüm şərtlərindən birini isə ölkədə çoxpartiyalı sistemin, vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsi, partiyalara və qeyri-hökumət təşkilatlarına azad fəaliyyət şəraitinin yaradılması təşkil edirdi" [9, 481].

Yeni şəraitdə rəqabəti müxalifətdə olan siyasi partiyalar arasında mövcud olan onun sosial və intellektual bazasının zəif olduğunu, liderlərin avtoritarlığını, onların siyasi mədəniyyətinin aşağı olduğunu, mətbuatın siyasiləşdiyini ortaya qoydu.

2003-2008-cı illərdə aparılmış siyasi-hüquqi islahatlar ölkədə qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaqda həlledici rol oynadı. Güclü, peşəkar hakimiyyət, möhkəm intizam və qanunçuluq, mükəmməl ideoloji struktur legitimlik AR-da dövlət idarəçiliyini səciyyələndirən amillər oldu.

Azərbaycan Respublikasının hüquq sisteminin təkmilləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi məqsədilə İ.H.Əliyev tərəfindən imzalanmış bir çox mühüm dövlət proqramları, fərmanlar və sərəncamlar ölkənin demokratikləşməsi prosesinin sürətlənməsinə əsaslı təkan verdi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

"Korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Dövlət Proqramının (2004-2006-cı illər) təsdiq edilməsi haqqında" 3 sentyabr 2004-cü il tarixli, "Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında" 19 yanvar 2006-cı il tarixli, "Ədliyyə orqanlarının inkişafı haqqında", 17 avqust 2006-cı il tarixli, habelə "Azərbaycan Respublikasında İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı"nın təsdiq edilməsi haqqında" 28 dekabr 2006-cı il tarixli, "Prokurorluq haqqında", "Dövlət qulluğu haqqında", "Prokurorluq orqanlarında qulluq keçmə haqqında", "Polis orqanlarında qulluq keçmə haqqında" və digər qanunlara mütərəqqi əlavə və düzəlişlərin edilməsi, "Ədliyyə orqanlarında qulluq keçmə haqqında" və digər qanunların [18] qəbulu bu baxımdan xüsusi siyasi əhəmiyyət kəsb etdi.

2003-2008-cı illərdə "ölkənin sürətli sosial-iqtisadi inkişaf yolunda olması demokratik proseslərin dərinləşdirilməsinə, qanunçuluğun gücləndirilməsinə və cəmiyyətin liberallaşması işinə xidmət edən hüquqi-siyasi və demokratik islahatlar kursunun genişləndirilməsi prosesi həyati zərurətə çevrildi. Azərbaycan Respublikasının fəal inkişaf mərhələsinə daxil olduğu müasir dövrdə demokratik hüquqi normaların ictimai şüurda möhkəmlənməsinə və qəbul edilməsinə daha yaxşı imkanlar yarandı. Prezident İlham Əliyevin yeritdiyi çox şaxəli siyasətin ölkə vətəndaşları tərəfindən dəstəklənməsini təmin edən mühüm amillərdən biri də son beş ildə ölkədə məhkəmə-hüquq sisteminin təkmilləşdirilməsi, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin olunması ədalət mühakiməsinin çevik və səmərəli təşkili məqsədilə atılan addımlardır.

2008-ci il oktyabrın 16-da keçirilmiş prezident seçkilərində 6 partiyadan 7 namizəd və 1 müstəqil namizəd iştirak edirdi. Yeni Azərbaycan Partiyasının nümayəndəsi İlham Əliyev 88,73% səs yığaraq, ikinci dəfə prezident seçildi.

XX əsrin sonlarında SSRİ-nin dağılması və siyasi müstəqilliyin yenidən əldə edilməsi AR-da təkpartiyalı sistemin hökmranlığına son qoyuldu, çoxpartiyalı sistemin inkişafında Ümummilli lider Heydər Əliyev mühüm rol oynadı. 2003-cü ildə İlham Əliyevin prezident seçilməsindən sonra çoxpartiyalı sistemin təkmilləşdirilməsində yeni mərhələ başlandı. Bu proses 2003-2006-cı illərdə özünün yekun mərhələsinə qədəm qoydu.

Yekun olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, ölkənin çoxpartiyalı sistemində YAP ümumxalq statusu qazanmış, müxalifət ümumxalq maraqlarını təmsil etmədiklərinə görə onların partiyaları nüfuzlarını itirmişlər. Güclü liderdən mərhum bu partiyalar seçkilərdə uğursuzluğa düçar olmuşlar.

Fikrimizcə partiyalaşma prosesi cəmiyyətdə baş vermiş dəyişikliklərdə dərinləşməyə meyli etməsi, ikipartiyalı sistemin formalaşması istiqamətində tədbirlər görülməsidir. İqtidar-müxalifət münasibətlərində siyasi dialoq, sivil mübarizə mərkəzi mövqə hakim olmalıdır. Müxalifət partiyalarında nüfuzlu lider probleminin həllini çoxpartiyalı sistemin inkişafında həlledici amil rolunu oynaya bilər. Müxalifət statusu qazanmış siyasi partiyalar beynəlxalq təcrübədən bəhrələnmək üçün ümummilli maraqlarda iqtidarla birlik nümayiş etdirməlidir. Hal-hazırda çoxpartiyalı sistemdə milli konsensus modelinin tətbiqi zərurətə çevrilməlidir.

Beləliklə, 2003-cü ildə İlham Əliyevin prezident seçilməsindən sonra çoxpartiyalılığın təkmilləşdirilməsində yeni mərhələ başlandı. Bu proses 2003-2006-cı illərdə özünün ən yekun mərhələsinə qədəm qoydu.

Yekun olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, ölkənin çoxpartiyalı sistemində YAP ümumxalq statusu qazanmış, müxalifət ümumxalq maraqlarını təmsil etmədiyinə

görə onların partiyaları nüfuzlarını itirmişlər. Güclü liderdən mərhum olmuş bu partiyalar seçkilərdə uğursuzluğa düçar olmuşlar.

Fikrimizcə, partiyalaşma prosesi cəmiyyətdə dəyişikliklər prosesində keyfiyyətin dərinləşməsinə meyil etməli, ikipartiyalı sistemin formalaşması istiqamətində tədbirlər görülməlidir. İqtidar-müxalifət münasibətlərində siyasi dialoq, sivil mübarizə hakim olmalıdır. Müxalifət partiyalarında nüfuzlu lider probleminin həllinə çoxpartiyalı sistemin inkişafında həlledici amil rolunu oynaya bilər. Müxalifət statusu qazanmış siyasi partiyalar beynəlxalq təcrübədən bəhrələnərək ümummilliyət maraqlarda iqtidarla birlik nümayiş etdirməlidir. Çoxpartiyalı sistemdə milli konsensus modelinin tətbiqi zərurətə çevrilməlidir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2007-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası" dövlətimizin müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, konstitusiyaya quruluşunu, xalqın və ölkənin milli maraqlarını daxili və xarici təhdidlərdən qorumağa yönəlmiş siyasətin məqsəd, prinsip və yanaşmalarının müəyyən edilməsi məqsədilə hazırlanmışdır. Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikasının hərbi təcavüzə məruz qalması ölkənin hazırkı təhlükəsizlik mühitində və milli təhlükəsizlik siyasətinin müəyyən edilməsində əsas amil hesab edilir. Sənəddə respublikanın təhlükəsizlik mühiti üçün beynəlxalq terrorçuluq, qeyri-qanuni miqrasiya, transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq, insan alveri, narkotik vasitələrin qaçaqmalçılığı və kütləvi qırğın silahlarının yayılması kimi təhdidlərin mövcudluğunun dövlət qarşısında müəyyən vəzifələr qoyduğu da bildirilir [4].

2004-2008-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında ordu quruculuğu, Silahlı Qüvvələrin gücləndirilməsi prosesi sürətlə davam etdirildi. Azərbaycan Respublikasının ərazisinin 20 faizinin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal altında saxlanması və atəşkəsin dayandırılmasına baxmayaraq, müharibə vəziyyətinin davam etdiyini nəzərə alan Azərbaycan Prezidenti Silahlı Qüvvələrin gücünü, hərbi kadrların peşəkarlıq səviyyəsini durmadan artırmaqla bərabər, ölkənin hərbi qüdrətini artırmaq üçün tədbirlər həyata keçirmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev öz çıxışlarında dəfələrlə qeyd etmişdir ki: "Ordu quruculuğu, müdafiə potensialının möhkəmlənməsi və güclü ordunun yaranması dövlət üçün, hökumət üçün, hər bir vətəndaş üçün bir nömrəli vəzifədir. Biz bu istiqamətdə öz səylərimizi davam etdirəcəyik. Biz hər an hazır olmalıyıq ki, Azərbaycan dövləti doğma torpaqlarımızı işğalçı qüvvələrdən hərbi yolla azad etmək üçün nə lazımdırsa edir" [3]. Məhz dövlət başçısının güclü siyasi iradəsi, ölkənin müdafiə qabiliyyətini möhkəmləndirməsi sayəsində AR öz ərazi bütövlüyünü təmin edə bildi.

AR-nın dövlət başçısı kimi İlham Əliyev xalqa söz verdiyi kimi, öz ölkəsinin hər bir vətəndaşının Prezidenti oldu. Ötmüş 5 ildə İlham Əliyev konkret fəaliyyəti, görülən işlərin miqyası ilə verdiyi vədlərə sadıq qaldığını sübut etdi. İlk prezidentlik dövründə (2003-2008-ci illər) dövlətin imkanlarının o qədər də böyük olmamasına baxmayaraq, İlham Əliyev əhalinin müxtəlif kateqoriyalarının yoxsulların, qaçqınların, köçkünlərin, aspirantların, müəllimlərin, həkimlərin maaşlarını, müavinət və təqaüdləri qaldırdı, vətəndaşların güzəranının yaxşılaşdırılması üçün təxirəsalınmaz tədbirlər gördü. Sonradan Prezident dövlətin sosial komponentini daha da gücləndirdi. İlham Əliyevin həyata keçirdiyi sosial islahatlar sırasında korrupsiya və bürokratiya ilə bağlı neqativ halların aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayan "ASAN xidmət" sisteminin yaradılması xüsusi qeyd edilməlidir. Məlumdur ki, ən fi-

ravan xalq o xalqdır və ən qüdrətli dövlət də o dövlətdir ki, orada cəmiyyətin orta təbəqəsi əhalinin əksəriyyətini təşkil edir, kiçik və orta sahibkarlıq sərbəst şəkildə inkişaf edir, vergi ödəyicilərinin sayı artır. Bu baxımdan sevindirici haldır ki, AR Prezidenti cəmiyyətin orta təbəqəsinin çəkisinin və rolunun artırılması istiqamətində kurs götürmüşdür. İlham Əliyev dəfələrlə bəyan edib ki, mühüm vəzifələrdən biri güclü orta təbəqənin formalaşmasına yardım etməkdir. Dövlət başçısı qeyri-neft sektorunun inkişafını iqtisadi siyasətinin diqqət mərkəzində saxlayır. Aparılmış islahatlar, yeni sənaye sahələrinin inkişafına, insan kapitalının yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilməsi dövlət strategiyasının prioritet istiqamətlərindəndir. AR-nın dünyanın ən sürətlə inkişaf edən ölkələrindən birinə çevrilmişdir XXI əsrin əvvəllərindən 2003-2008-ci illərdən etibarən AR-nın iqtisadiyyatı inkişaf etmiş, yoxsulluğun səviyyəsi aşağı düşmüşdür.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan 2003: inkişaf strategiyasında yeni mərhələ. Bakı: Nurlan, 2005, 520 s.
2. Azərbaycan-Pakistan əlaqələrinin daha da inkişaf etdirilməsi üçün böyük potensial imkanlar vardır // "Azərbaycan" qəzeti, №157 (3772), 9 iyul, 2004
3. Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin rəsmi saytından // http://www.fhn.gov.az/newspaper/?type=view_news&news_id=372
4. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin rəsmi saytın məlumatları.//https://www.mdi.gov.az%2Ffiles%2Fuploader%2Ftahlukasiz-lik_konsepsiyasi.doc&usgAFQJCNEXJMSU9HaDI5FC9wo1a3iEPsbBQg&bvm=bv.118443451,d.bGs...
5. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ATƏT-in Bakı ofisinin rəhbərini qəbul etmişdir // "Azərbaycan" qəzeti, №170 (3780), 24 iyul 2004.
6. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Astanaya səfəri // "Azərbaycan" qəzeti, №216 (3831), 16 sentyabr 2004.
7. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Ermənistan Prezidenti Robert Koçaryan ilə təkbətək görüşü // "Azərbaycan" qəzeti, №216(3831), 16 sentyabr 2004
8. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ATƏT-in Minsk qrupunun ABŞ-dan olan həmsədr Stiven Məni qəbul etmişdir // "Azərbaycan" qəzeti, №225 (3840), 26 sentyabr, 2004.
9. Azərbaycan Respublikasının tarixi (2003-2016). 2-ci cild. Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2016. 716 s.
10. Azərbaycan torpaqlarının işğalı, ərazi bütövlüyünün pozulması və etnik təmizlənmənin nəticələri ilə heç zaman barışmayacaq // "Azərbaycan" qəzeti, №224 (3839), 25 fevral, 2004.
11. Avropa strukturları Ermənistan Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münasibəsinin həllində səylərini artırmalıdır // "Azərbaycan" qəzeti, №28 (3643), 5 fevral, 2004.
12. BMT-nin Baş Məclisi Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində vəziyyəti müzakirə etmişdir // "Azərbaycan" qəzeti, №272 (3887), 24 noyabr 2004.
13. Cəfərov N. Zamanın hökmü ilə təsdiqlənmiş varislik // "Xalq qəzeti", 2010, 26 dekabr
14. Dövlət İdarəçiliyində varislik, novatorluq və dinamizm. İlham Əliyevin prezidentlik fəaliyyətinin xronikası: rəsmi qəbul və səfərlərinin icmalı (2003-2006). Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2007, 944 s.
15. Əliyev İlham. İnkişaf məqsədimizdir. Bakı: "Azərənəşr", 2009, Üçüncü kitab. Fevral 2004 – aprel 2004, 416 s.
16. "İctimai Televiziya və Radio Yayımı Haqqında" Qanun qəbul edilmişdir //Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Toplusu, 9 yanvar 2004. 876 s.
17. Mahmudov Yaqub, Şükürov Kərim Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı: "Təhsil", 2009. 380 s.
18. Süleymanova E. Prokurorluq hər zaman dövlətçiliyin və qanunçuluğun keşiyindədir // "Respublika" qəzeti, 2013-cü il 28 sentyabr
19. Yusifov M. Heydər Əliyev və azərbaycanlıq ideologiyası. Bakı: Nurlan, 2003, 204 s.

XINDIRISTAN SİKKƏ DƏFİNƏSİ XII-XIII ƏSRLƏRİN PUL TƏSƏRRÜFATINI AÇIQLAYIR

The Khyndyrstan Coin Hoard Reveals the Monetary Economy of the 12th-13th Centuries

Aygün Məmmədova
AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

Abstract

A coin hoard, which was found in a cotton field near "Ismailbey Hill", two kilometers to the north from the Khyndyrstan village, Aghdam region, is investigated numismatically in the article. According to the numismatic definition, the hoard, which was placed in a clay jar, contained of copper coins of the 12th-13th centuries. According to a Corr. Member Azerbaijan Academy of Sciences, Doctor of Historical Sciences, Professor Yevgeny Pakhomov (1885 - 1965), researchers of the National Museum of History of Azerbaijan, who were sent to the place of discovery, collected 44 coins. Agha Rahimov, a researcher of the Numismatic department, made a numismatic definition of the hoard, among which 42 coins were minted during the reign of the Atabeg of Azerbaijan Abubekr ibn Mahammad (587 – 607 AH = 1191 - 1210) and the rest during the Seljuk period - Kylyj Arslan (551 - 588 AH = 1156 - 1192) and II Suleiman (595 – 600 AH = 1198 - 1203). The coin hoard was turned over to the National Museum of the History of Azerbaijan.

Abubekr ibn Mahammad's name and titles ("Highest Atabeg", "Shahanshah", etc.) were reflected on one group of coins during the period of his reign (587 – 607 AH = 1191 – 1210) and his name and Caliph Abbasid an-Nasir's (1180 – 1225) name and titles – "Shahanshah", "Emir of the Righteous", etc. on the others. Besides the abovementioned coins, coins were minted on which Abubekr, Mahammad Jahan Pehlevan and Caliph an-Nasir's names were reflected.

Some coins of the period contain the counterstamp "Abubekr" and some of the coins also reflect the weapons of the period – a bident (trident) or a dagger. Today, Numerous hoards consisting of coins of various types from Abubekr bin Mahammad's period, which was found in Azerbaijan (in the regions of Shirvan, Lerik, Astara, Lenkaran, Zagatala, Guba, Gabala, Neftchala, Jalilabad) are preserved in The Numismatics Fund of the National Museum of History of Azerbaijan.

Copper coins (7.41 - 7.88 g), which were minted in Shamkir, Azerbaijan, attract attention among the interesting coins of the reign of this ruler. Such coins are preserved in the State Hermitage (St. Petersburg, Russia), now.

According to numismatic findings and written sources, coins were also minted in Beylagan, Ganja, Barda, Ardabil, Urmia, Tabriz, Maragha, Salmas and other mints, besides Shamkir during the reign of the Atabegs of Azerbaijan.

Rare gold coins (1.54 - 3.65 g), which were minted in the name of Abubekr, Jahan Pehlevan and Caliph an-Nasir, are now preserved in the American Numismatic So-

ciety. Such coins participated in the international trade of the period of the Atabegs of Azerbaijan.

Also, the need for gold and silver coins during this period, which was called the "silver crisis", was filled with coins of the Abbasids, Seljuks and other dynasties.

The occurrence of copper coins of Atabeg of Azerbaijan Abubekr and the Seljuks – Kilyj Arslan and II Suleiman in a one hoard confirms their countrywide use in monetary circulation, as well as trade relations between Azerbaijan and Turkey.

Key words: Aghdam, Khyndyrystan, copper coins, treasure, Atabegs, Seljuks

Məqalədə 1952-ci ildə Ağdam rayonunun Xındırstan kəndindən 2 km şimalda yerləşən "İsmayılbəy təpəsi" adlı məkəndəki pambıq sahəsində saxsı küpdə aşkarlanmış XII - XIII əsrlərə dair mis sikkələrdən ibarət dəfinənin bir hissəsi barədə məlumat verilmiş və ilk dəfə olaraq müasir numizmatik tapıntılarla müqayisə edilmişdir. Məqalədə həm də tədqiqatə cəlb edilən sikkələrin fotoları təqdim edilibdir. AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., professor Yevgeni Paxomovun (1885 - 1965) məlumatına əsasən, bu tapıntı barədə xəbər alan Azərbaycan Tarixi Muzeyi əməkdaşları müvafiq əraziyə gedərək 44 ədəd mis sikkəni toplamağa nail olmuşdular. Muzeyin "Numizmatika" şöbəsinin əməkdaşı, mərhum Ağa Rəhimov bu sikkə dəfinəsinin numizmatik təyinatını edərək 42 ədəd sikkənin Azərbaycan atabəyi – Əbubəkr ibn Muhəmməd (hicri 587 – 607 = 1191 – 1211), digərlərinin isə Səlcuqlu hökmdarları – II Qılıç Arslan (hicri 551 - 588 = 1156 - 1192) və II Süleyman (hicri 595 – 600 = 1198 - 1203) dövründə zərb edildiyini müəyyən etmişdir. Sikkə dəfinəsini Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fonduna təhvil verilmişdir.

Əbubəkr ibn Muhəmməd dövrünün sikkələri (hicri 587 – 607 = 1191 – 1211). Xındırstan dəfinəsində olan 42 ədəd mis sikkələrin əksəriyyətinin bir tərəfinə ərəb qrafikası ilə: "Cahan Pəhləvan, əzəmətli atabəy Muhəmmədin oğlu Əbubəkr", digər tərəfinə isə: "ən-Nasir, əd-din, möminlərin əmiri" sözləri və üçdişli yaba təsviri həkk edilmişdir. Sikkələrin kənarında nöqtəvari möhür nəzərə çarpır. Bu sikkə dəfinəsini qeydə alan professor Yevgeni Paxomov sikkələrin çəkisini yazmamışdır (Пaxoмoв: 1957, s. 24).

Numizmatik tədqiqatlara əsasən 19 il hakimiyyətdə olan Əbubəkr dövründə yalnız mis sikkələr – dirhəm və fəlslər zərb edilib (gümüş sikkələr məlum deyil). Belə mis sikkələrlə dövlətin daxili pul təsərrüfatında sikkəyə olan tələbat ödənməmişdir. Dövrün sikkələrinin numizmatik təyinatını mürəkkəbləşdirən hallardan biri də üzərində yazılar və təsvirlərin zəif nəzərə çarpmasıdır. Buna səbəb isə sikkə metalının mis olması ilə izah edilə bilər.

Azərbaycan atabəyi Əbubəkr ibn Muhəmməd dövrünün aid bəzi sikkələrə yalnız adı və titulları ("əzəmətli atabəy", "şahənşah" və d.), digərlərinə həm onun, həm də Abbasi xəlifəsi ən-Nasirin (1180 – 1225, "əmirəl əl-üməra" titulları ilə) adı və titulu həkk edilib. Həm Əbubəkrin, həm də Cahan Pəhləvanın adları və Abbasi xəlifəsi ən-Nasirin adları olan sikkələr də məlumdur. Bu hökmdar dövrünün bəzi sikkələrinə "Əbubəkr" sikkəüstü zərbi, ikidişli (bəzən üçdişli) yaba (və ya xəncər) təsviri həkk edilib.

Hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fondunda Azərbaycan Respublikasının müxtəlif məkanlarında (Şirvan, Lerik, Astara, Lənkəran, Zaqatala, Quba, Qəbələ, Neftçala, Cəlilabad) aşkarlanmış Əbubəkr ibn Muhəmməd dövrünün fərqli tipli sikkələri qorunur.

Bu hökmdar dövrünə aid maraqlı tapıntılardan biri də 7,41 - 7,88 q çəkili Şəmkirdə zərb edilən nadir mis sikkələrdir. Belə sikkələr hazırda Rusiyanın Sankt-Peterburq şəhərindəki Dövlət Ermitajında qorunur (Сейфеддини 1973, s. 68). Yazılı mənbələrə və numizmatik tədqiqatlara əsasən Azərbaycan atabəylərinin hakimiyyəti dövründə Şəmkirdən əlavə Beyləqan, Gəncə, Bərdə, Ərdəbil, Urmiya, Təbriz, Urmiya, Marağa, Səlməs və digər şəhərlərdə zərboxanalar fəaliyyət göstərmişdir (Məmmədova 2022, s. 5).

Əbu Bəkr, Cahan Pəhləvan və Abbasi xəlifəsi ən-Nasirin adlarından zərb edilən nadir qızıl sikkələr (1,54 – 3,65 q) hazırda Amerika Numizmatika Cəmiyyətində qorunur. Bu unikal numizmatik fakt beynəlxalq ticarət əlaqələrini təsdiq edir (Koumdjian D.: 1973, p. 527 - 541). Beləliklə, dövrünün sikkələrinə əsasən Əbubəkrin titulları “əzəmətli atabəy”, “şahənşah” idi.

Əbubəkrin hakimiyyəti dövrü ilə paralel olaraq Azərbaycanın pul dövrüyəsində həm də şirvanşahlar - I Əhsitan (1160 - 1196), Şahənşah (1196 - 1202), I Əfridun (1202-1203), I Fərruxzad (1203-1204), III Fəriburz (1203-1204), I Gərşasbın (1205 - 1225) adından zərb edilmiş mis dirhəm və fəlsələr iştirak etmişdir. Əsasən Bakı, Şamaxı, Dərbənddə zərb edilən belə mis sikkələrin bir qrupuna yerli şirvanşahla bərgə Abbasi xəlifəsinin, Səlcuqlu sultanının adları həkk ediləndir (Rəcəbli 2015, s. 127-134). Belə sikkələrdən ibarət dəfinələr də hazırda AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fondunda qorunur.

Səlcuqlu hökmdarları – II Qılıc Arslan (hicri 551 - 588 = 1156 - 1192) və II Süleyman (hicri 595 – 600 = 1198 - 1203) dövrünün sikkələri. Xındırstan dəfinəsində olan 1 ədəd mis sikkə Səlcuqlu hökmdarı - II Qılıc Arslan (hicri 551 - 588 = 1155 - 1192) dövründə zərb ediləndir.

Dövrünün sikkələrinə əsasən 37 il hakimiyyətdə olan bu hökmdarın titulu – “əzəmətli sultan”, dini titulu isə “izzəddin” (dinin izzəti) idi. Bu dövrdə Konya, Sivas və d. zərboxanalarında üzərində sağa yönəlmiş atlı təsviri olan mis fəlsələr (2 - 3 q), yalnız yazılar olan gümüş dirhəmlər (3 q), 1/4, 1/6 dirhəmlər və d. istehsal edilmişdir. Dövrün gümüş dirhəmlərinin (2,9 q) bəzilərinə “dinar” sözü həkk ediləndir. Numizmatik faktlara əsasən “Roma Səlcuqluları” bölməsinə aid edilən bu hökmdar dövründə onun adı sikkələrə həm də Abbasi xəlifəsi ən-Nasirlə (“möminlərin əmiri” titulu ilə) bərgə zərb ediləndir.

Xındırstan dəfinəsində olan ikinci nadir mis sikkə isə II Süleyman (hicri 595 – 600 = 1198-1203) dövründə zərb ediləndir. Sikkənin bir tərəfinə əlində nizə tutmuş sağa yönələn atlı, hər iki tərəfində ulduz, atın ayaqları altında nöqtə, ətrafında nöqtəvari möhür; digər üzünə isə üç sətirdə ərəb qrafikası ilə: “əzəmətli sultan Süleyman; Qılıc Arslanın oğlu”, ətrafında: “beş yüz doxsan beşinci ildə zərb ediləndir” həkk ediləndir. Bu hökmdar qısamüddətli hakimiyyəti dövründə bütün sikkələrə atlı təsviri həkk ediləndir. Mis fəlsələrə bu hökmdar “əzəmətli sultan”, “əl-sultan əl-qahir” (qalib sultan) titulları ilə həkk ediləndir. Dövrünün sikkələrinə əsasən bu hökmdar həm də “şah” və “rüknəddin” (dinin təməli) titullarına da malik idi.

II Süleyman dövründə Konya, Kayseri, Aksaray və d. zərboxanalarda qızıl dinarlar (4,2 q), gümüş dirhəmlər (2,5 – 2,9 q) və mis fəlsələr (6,3 - 8,5 q) istehsal edilmişdir. Səlcuqlu hökmdarları – I Toğrul (429 – 455 = 1037 — 1063), Alp Arslan (455 – 465 = 1063—1072), I Məlikşah (465 – 485 = 1072 - 1092), Səncər (512 – 548 = 1118—1153), IV Qılıc Arslan (646 - 647 = 1248/1249; 660 – 664 = 1262-1266) adından zərb edilən qızıl dinarlar hazırda AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numiz-

matika Fondunda qorunur (Rəcəbli və Rüstəmbəyova 2020, s. 44 - 57).

Bələliklə, XII – XIII əsrlərin numizmatik faktlarına əsasən Azərbaycan atabəyi Əbubəkri mis sikkələrinə yalnız silahlar (xəncər, yaba), Səlcuqlular - II Qılıç Arslan və II Süleymanın mis sikkələrinə isə əlində nizə tutmuş atlı təsviri zərb ediləlidir.

Ərəb qrafikası ilə İslami yazılar, hicri təqvimə uyğun zərb ili, bəzi hallarda isə zərbxananın həkk edilməsi dövrün mis sikkələrinin ümumi cəhətlərindəndir.

Xındırstan dəfinəsində Azərbaycan (42 ədəd) və Səlcuqlu mis sikkələrinin (2 ədəd) birgə tapılması Azərbaycanın Türkiyə ilə ticarətində pul tələbatının əsasən mis sikkələrlə ödəndiyini büruzə verir. Bu dövrdə Azərbaycanda (Şamaxı, Bakı, Dərbənd və d.) həm də şirvanşah-kəsrənilər adından dirhəm və fəlsələr zərb edilmişdir.

“Gümüş böhranı” adlandırılan müvafiq dövrdə Cənubi Qafqazda gümüş və qızıl sikkələrə olan tələbat həm də Abbasilər, Səlcuqlu və d. sikkələri ilə ödənməmişdir.

Müasir dövrümüzdə milli numizmatikamızın vacib faktları olan sikkələrin dəqiq numizmatik təyinatını vermək, onları tədqiq və təbliğ etmək hər bir vətəndaşın borcudur.

Ədəbiyyat:

Məmmədova 2022

Məmmədova A. Azərbaycan atabəyləri. Kataloq. Bakı: Təhsil.

Rəcəbli 2015

Rəcəbli Ə. Şirvanşahlar dövlətində sikkə zərbi - VIII – XVI yüzillər. Bakı: Elm və təhsil.

Rəcəbli və Rüstəmbəyova 2020

Rəcəbli A., Rüstəmbəyova A. Orta əsr müsəlman dövlətlərinin qızıl sikkələri. Bakı: Afpoliqraf, s. 44 – 57.

Пахомов 1957

Пахомов Е. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Вып. 7, Баку.

Koumdjian 1973

Koumdjian D. Three unique gold coins of the Eldiguzid Atabegs of Nothwestern Iran // De actes du 8eme Congres International de numismatique. New York-Washington, 1973, p. 527 - 541.

Zeno.ru

www.zeno.ru

**AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika
Fondunda qorunan sikkələr**

Şəkil 1. NF 16723. Azərbaycan atabəyləri. Əbubəkr, ən-Nasir. 7,6 q, mis
1. ظم اتابك ابو بكر بن محمد = əzəmətli atabəy Əbubəkr bin Muhəmməd.
2. الناصر...امير المومنين = ən-Nasir, möminlərin əmiri.

Şəkil 2. NF 10882. Roma Səlcuqluları.
II Qılıc Arslan (hicri 551 - 588 = 1155-1192), 2,8 q
1. Sağa yönəlmiş atlı.
2. قلع ارسلان – Qılıc Arslan.

Şəkil 3. NF 11099. Roma Səlcuqluları.
II Süleyman (hicri 595 – 600 = 1198-1203), 6,6 q.
1. Sağa yönəlmiş atlı.
2. سليمان – Süleyman.

VƏTƏN MÜHARİBƏSİNİN ŞAMAXI ŞƏHİDLƏRİ

Fəxrəddin Məmmədov

Babək Abdullayev

ADPU-nun Şamaxı filiali

Xülasə

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə rəşadətli Ordumuz düşmən qüvvələrini darmadağın etdi və cəbhədə məğlub olan Ermənistan rəhbərliyi təslim olma aktına imza atmağa məcbur oldu. Azərbaycanın Mədəniyyət beşiği Şuşa işğaldan azad olundu. Beləliklə, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin edildi.

Açar sözlər: işğal, ərazi bütövlüyü, şəhid, Şamaxı, qəhrəman, təslim olma

Abstract

Under the leadership of Supreme Commander-in-Chief İlham Aliyev, our brave army routed the enemy forces and the defeated Armenian leadership was forced to sign an act of surrender. Shusha, the cradle of Azerbaijani culture, was liberated from occupation. Thus, the territorial integrity of Azerbaijan was ensured.

Key words: occupation, territorial integrity, martyr, Shamakhi, hero, surrender

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün hər bir döyüşə, hər bir vuruşa hazır olmalıyıq. Dünya, o cümlədən Ermənistan bilməlidir ki, biz heç vaxt torpaqlarımızın bir qarışını da heç kəsə verməyəcəyik (Heydər Əliyev).

Erməni işğalçılarının Vətənimizə təcavüzü varlığını, birlik və bərabərliyimizə, azadlığımıza edilən hücum idi. Xalqımız bu işğal faktı ilə heç vaxt barışmadı. Dövlətimiz münaqişənin sülh yolu ilə həlli üçün çox çalışdı. Amma düşmən hər dəfə işğal etdikləri torpaqlardan müxtəlif bəhanələrlə əl çəkmədi. İşğal altında olan Qarabağ torpağının azad olunması uğrunda Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin başladığı bu zəfər yolunu Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyev qurduğu peşəkar ordu ilə tamamladı.

Azərbaycanın müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü uğrunda şəhid olanlar hər qarış yurd yeri üçün canlarından keçərək, müasir qəhrəmanlıq tariximizin səhifələrini dönməzlilikləri, ölümün gözünə dik baxmaq bacarıqları ilə yazdılar. Vətən müharibəsində iştirak edən Azərbaycan əsgəri, zabıt və generalı öz cəsərləri ilə ayrı-ayrılıqda hər bir qəhrəmanlıq səlnaməsi yazdılar. O cümlədən birinci və ikinci Qarabağ müharibəsi zamanı Şamaxı rayonunun igid oğulları da Vətən üçün canlarını, qanlarını verməkdən çəkinməmişlər. Qarabağ uğrunda müharibələrdə ümumilikdə Şamaxı rayon 128 şəhid vermişdir. Bunlardan 43-ü II Qarabağ müharibəsi şəhidləridir.

1990-cı il yanvarın 20-də yazılan tarix xalqımızın hünər dastanının ən şanlı səhifələrindən biridir. Həmin qanlı şənabə gecəsi azadlıq mücahidləri əsl qəhrəmanlıq nümunəsi göstərdilər. Onlar bununla da xalqımızın qəlbində əbədi heykələ döndülər. Xalqımızın milli mənlilik şüurunun oyanmasında böyük rol oynadılar.

Şamaxı igidləri zaman-zaman düşmən qarşısında qorxmazlığı, mərdlikləri ilə seçiliblər.

1990-cı il yanvar ayının 19-dan 20-nə keçən gecə ölkəminin ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmiş təcavüzə etiraz edənlərdən biri də leytenant İsrayılov Ağanəzər Araz oğlu idi. İmperianın qaniçən qatilləri Ağanəzərin fəallığını görüb ilk atəşi ona açırlar. Ağanəzər aldığı güllə yarısından yerindəcə həlak olur. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 31 mart 1998-ci il tarixli fərmanı ilə polis leytenantı Ağanəzər Araz oğlu İsrayılova ölümündən sonra "20 Yanvar Şəhidi" fəxri adı verilmişdir.

Həmin gecə Bakıya yeridilən qaniçən Sovet Ordusunun qarşısını kəsmək üçün meydanlara çıxanlardan biri də Vidadi Məmmədov idi. O, həmin müdhiş gecədə müzdlü əsgərlər tərəfindən odlu silahla qətlə yetirildi. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 31 mart 1998-ci il tarixli fərmanı ilə Vidadi Üzeyir oğlu Məmmədova ölümündən sonra "20 Yanvar Şəhidi" fəxri adı verilmişdir.

Xalqımız öz qəhrəmanı övladlarının fədakarlığını yüksək qiymətləndirir. Hər il 20 Yanvar günü Şamaxı məzarlığında dəfn edilmiş elimizin qəhrəman övladlarının – Ağanəzər Araz oğlu İsrayılovun və Vidadi Üzeyir oğlu Məmmədovun məzarları ziyarət olunur, xatirələri minnətdarlıq hissi ilə yad edilir və şəhidlərimizin ruhuna dualar oxunur. Vətənimizin azadlığı, suverenliyi uğrunda özlərini qurban verən şəhidlərin xatirəsi həmişə qəlbimizdə yaşayır və yaşayacaqdır.

1988-ci ildən başlayaraq soydaşlarımız Ermənistan və Dağlıq Qarabağda açıq şəkildə sıxışdırılır və doğma yurdlarını tərk etməyə məcbur edildilər. Müqavimət göstərənlər döyülür, işgəncələrə məruz qalır, qətlə yetirilirdi. Əzəli düşmənlərimiz kənd-kənd yurd yerlərimizi işğal etməyə başladı. Evlərimiz yandırıldı, soydaşlarımız ən amansız üsullarla qətlə yetirildilər.

Həmin dövrdə ölkədaxili qarşılıq, hakimiyyət davası, xaos olduğundan bu işğalın qarşısını almaq mümkünsüz idi. Ürəyi doğma torpağa sevgi, yurd eşqi ilə döyünən vətənpərvər oğullarımız könüllü dəstələr şəkilində, havadarlarının köməyi ilə yaxşı silahlanmış işğalçı erməni qüvvələriylə qeyri-bərabər döyüş aparırdılar. Vahid komandanlıq yox idi. Bununla belə qəhrəman Vətən övladları doğma torpaqların müdafiəsinə qalx mağın haqq işi olduğuna inanır, bu müqəddəs yolda canlarından keçməyə hazır idilər.

Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı Şamaxı rayonu 76 şəhid verib. Vətən, torpaq uğrunda canından keçənlər unudulmur. Vətənə şərəf və azadlıq gətirənlər ən əziz insanlar kimi qəlblərdə yaşayırlar.

Qarabağ müharibəsi Azərbaycan əsgərinin qəhrəmanlığını, mübarizliyin dünyaya göstərdi. Çünki Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycan əsgəri tək cə ermənilərlə deyil, eyni zamanda onun havadarları ilə də döyüşdü. Böyük güclərin maraqlarının toqquşduğu mürəkkəb geopolitik ərazidə yerləşən Azərbaycan təklənsə də xalqımızın bu ölüm-dirim savaşında göstərdiyi hünər ölçüyəgəliməzdir.

1993-cü ilin iyununda xalqın təkidi ilə hakimiyyətə qayıdan Ümummilli lider Heydər Əliyevin qarşısında son dərəcə ağır vəzifələr dururdu. Dövlətçiliyin qorunub saxlanması ilə yanaşı, cəbhə bölgəsində hərbi uğursuzluqları aradan qaldırmaq, düşmənin qarşısını almaq, ölkədaxili hərc-mərcliyə son qoymaq, ordu quruculuğuna başlamaq lazım idi. Ulu Öndər Heydər Əliyev qısa müddətdə bütün sahələrdə vəziyyəti sabitləşdirməyə nail oldu.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin xalqa müraciətindən sonra qısa bir müddətdə düşməne qarşı möhtəşəm birlik yarandı. 1994-cü ilin mayında Ermənistan rəhbərliyi Bışkek protokolunu imzalamağa məcbur oldu. Atəşkəsin əldə olunmasından sonra ordu quruculuğu sahəsində böyük işlər görüldü. Silahlı Qüvvələrimizin peşəkarlıq səviyyəsi yüksəldildi. Amma Ermənistan atəşkəs dövründə də öz təcavüzkar niyyətini davam etdirirdi. 12 may 1994-cü ildən 3 oktyabr 2020-ci ilə qədər 398 Azərbaycan

hərbiçisi, 31 mülki şəxs ermənilər tərəfindən qətlə yetirilib.

Atəşkəs dövründə düşmən gülləsinə tuş gələn hərbiçilər sırasında Şamaxı torpağında doğulub boya-başa çatan mərd oğullar da var idi. Atəşkəs dövründə Şamaxı rayonu 6 şəhid vermişdi.

2016-cı ilin aprelində - atəşkəs rejmi dövründə Azərbaycan və erməni qoşunlarının təmas xəttində ən böyük hərbi qarşıdurma baş verdi. Aprel döyüşləri zamanında və nəticəsində işğaldan azad edilən ərazilərdə bu gün Azərbaycan Bayrağı dalğalanır. Ali Baş Komandan, Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir: "Bu döyüşlər onu göstərir ki, Azərbaycan xalqı və dövləti heç vaxt işğalla barışmayacaq, öz ərazi bütövlüyünü nəyin bahasına olursa bərpa edəcəkdir. Aprel döyüşləri eyni zamanda ordumuzun peşəkarlığını göstərdi: Bu gün bu strateji yüksəkliklər, mövqelər, işğaldan azad edilmiş ərazilər bizə imkan verir ki, təmas xəttində mövcud olan vəziyyətə tam nəzarət edək və istədiyimiz tədbiri görə bilək".

Aprel döyüşləri zamanı düşməni böyük itkilərə məruz qoyaraq geri oturdan ordumuzun onlarla hərbi qulluqçusu canını fəda etdi. Onlardan üçü Şamaxı rayonunun mərd oğulları idi.

Ulu Öndər "İnanıram ki, mənim axıra çatdıra bilmədiyim tale yüklü məsələləri, planları, işləri sizin köməliyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdıra biləcək. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə ümidlər bəsləyirəm" demişdir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin idarəçilik məktəbinin layiqli davamçısı kimi İlham Əliyevin yüksək etimadı doğruladacağı şübhəsiz idi. Münaqişənin nizama salınması istiqamətində ATƏT-in Minsk Qrupunun fəaliyyəti heç bir nəticə vermədi. Yeganə çıxış yolu Azərbaycanın hərbi yolla öz torpaqlarını azad etməsi idi.

2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistan silahlı birləşmələrinin uzunmüddətli atəşkəs rejmini pozması ilə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin başladığı əks-hücum əməliyyatlarının nəticələri tariximizin ən böyük qələbələrindən biridir. 44 gün davam edən Vətən müharibəsində Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə rəşadətli Ordumuz düşmən qüvvələrini darmadağın etdi və cəbhədə məğlub olan Ermənistan rəhbərliyi təslim olma aktına imza atmğa məcbur oldu. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin olundu.

2020-ci il noyabrın 8-də Qalib Ordumuz tərəfindən Mədəniyyət beşiyimiz Şuşa işğaldan azad olundu. Noyabrın 10-da isə Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan rəhbərliyi arasında əldə olunmuş razılığa əsasən atəşkəs və "10 Noyabr Bəyannaməsi" imzalandı. Azərbaycanımızın torpaq bütövlüyü uğrunda gedən döyüşlərdə Şamaxı rayonunun mərd oğulları da qəhrəmanlıq göstərdilər. Bu müqəddəs savaşda Şamaxı rayonu 43 şəhid verdi.

Şamaxı rayonunun ən çox şəhid verən kəndlərindən biri də Məlikçobanlı kəndidir. Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı bu kənd 7 şəhid vermişdir.

İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı isə bu kənd 1 şəhid vermiş, on nəfərdən çox gənc isə bu döyüşlərdə mərdliklə iştirak etmiş. Ali Baş komandan tərəfindən müxtəlif orden və medallarla təltif olunmuşlar.

Allah bütün şəhidlərimizə rəhmət eləsin!

Ədəbiyyat:

1. Aida Eyvazlı Göytürk: Qalibiyyət. Şahidlər və şəhidlər. Bakı: 2017
2. Aida Eyvazlı Göytürk: Samir, Nizami, Elşən. Bakı: 2017
3. Zəfər yolcuları. Şamaxı şəhidləri. Bakı: 2021
4. Rafiq Səməndər. Şahidlər. Bakı: 2017

MOLLA ZEYNALABDİN SAĞƏRİ QARABAĞININ TÜRKÇƏ DİVANI “HƏYATÜ MƏMAT”

Gülər Əsədullayeva

AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.364.

Xülasə

Söz üstadlarımız haqqında ilkin məlumatları ədəbiyyat tariximizin əsas qaynaqlarından – şairlərin öz əsərlərindən, təzkirələrdən, cünglərdən, məcmuələrdən və ədəbiyyat tarixlərindən öyrənirik.

Mənbələrdən əldə etdiyimiz məlumatlarda Azərbaycan ədəbiyyatının istedadlı söz üstadlarından birinin də XIX əsrin birinci yarısında Şuşa şəhərində yaşayıb-yaradan Molla Zeynalabdin Sağəri Qarabaği (1791–1854) olduğunu görürük. Sağəri Qarabaği haqqında ilkin məlumatlara türkçə “Divan”ının dibaçəsində və yuxarıda qeyd etdiyimiz mənbələrdə rast gəlirik. Mənbələrdən də bilindi ki kimi müdərrişlik və rövzəxanlıq edən şair gözəl bir səsə malik olmaqla yanaşı, musiqi elmində də məharət göstərmişdir. Qaynaqlarda şairin musiqi məclislərində və Məhərrəmlik mərasimlərində iştirakı haqqında məlumatlar vardır. Türkçə divanının dibaçəsində isə musiqiyə aid kitab yazdığını bildirmişdir.

Molla Zeynalabdin Sağəri Qarabağının biri farsca, biri türkçə olmaqla iki divanı var. Azərbaycan MEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda şairin farsca divanının əlyazma nüsxəsi B-562 şifrəsi altında, türkçə divanının əldə olan yeganə əlyazma nüsxəsi isə B-1391 şifrəsi altında saxlanılır.

Divana dibaçə, 347 qəzəl (“Dibaçə”dəki qəzəllə birlikdə), 1 müsəddəs, 1saqınamə, 4 müxəmməs və 77 rübai daxildir. Bütünlükdə divan 2832 beytdən ibarətdir. Türkçə divanına “Həyatü məmat” (“Həyat və ölüm”) adını verən şair dibaçə bölməsində “Musiqi” və “Əqaid” adlı əsərlər yazdığını qeyd edir. Bu əsərlər haqqında hələ ki heç bir məlumatımız yoxdur.

Sağəri Qarabağının türkçə “Divan”ının və əsərlərinin tədqiqi zamanı şairin istər quruluş, istər məzmun, istərsə də vəzn baxımından klassik şeir ənənələrini çox məharətli şəkildə davam etdirdiyini görürük.

Divan “bəsmələ” ilə başlanır. Bu ifadənin altında “Divan”ın birinci misrası ərəbcə olan ilk qəzəli yer alır. Divan ədəbiyyatında belə giriş, demək olar ki, ənənəvidir. M. Füzulinin, R. Bağdadinin və S. Ə. Şirvaninin türkçə divanları da ilk misrası ərəbcə olan irfan məzmunlu belə qəzəllərlə başlanır. “Dibaçə” birinci qəzəldən sonra yazılıb ki, bu da Sağərinin “Divan”ını quruluşca Füzulinin və digər klassiklərimizin divanlarından fərqləndirən cəhət kimi göstərilə bilər.

Təqdim edəcəyimiz məqalədə, əvvəldə bəhs etdiyimiz cəhətlər sistemli və ətraflı şəkildə öz əksini tapacaqdır.

Açar sözlər: Sağəri, klassik, ənənə, Divan, Qarabağ

Abstract

We learn the basic information about our masters from the main sources of our literary history - from the poets' own works, tazkiras, cungs, collections and literary histories.

According to the sources, one of the talented masters of Azerbaijani literature was Molla Zeynalabdin Sagari Garabaghi (1791-1854), who lived and worked in Shusha in the first half of the 19th century. Preliminary information about Sagari Garabaghi can be found in the preface of the Turkish "Divan" and in the above-mentioned sources. As it is known from the sources, the poet, who taught and sang, had a beautiful voice and showed skill in music. The sources contain information about the poet's participation in music gatherings and Muharram ceremonies. He said that he had written a book on music at the beginning of the Turkish divan.

The divan includes a dibacha, 347 ghazals (including the ghazal in "Dibacha"), 1 musaddas, 1 saqinama, 4 mukhammas and 77 rubai. In total, the divan consists of 2832 beyts (verses). Naming the Turkish divan "Hayatu memat" ("Life and death"), the poet notes in dibacha that he wrote two works "Music" and "Aqaid". We still have no information about these works.

During the study of Sagari Garabagh'es Turkish "Divan" and works, we see that the poet skillfully continues the traditions of classical poetry in terms, structure, content and rhythm.

The divan starts with "besmela". Under this expression, the first verse of "Divan" contains the first ghazal in Arabic. Such an introduction is almost traditional in Divan literature. M. Fuzuli, R. Baghdadi and S. A. Shirvani's Turkish divans also begin with such irfani ghazals, the first stanza of which is in Arabic. "Dibacha" was written after the first ghazal, which can be considered as a feature that distinguishes Sagari's "Divan" from the divans of Fuzuli and other classics.

In the article we will present, the aspects we discussed earlier will be reflected in a systematic and detailed way.

Key words: Sagari, classic, tradition, Divan, Karabakh

Söz üstadlarımız haqqında ilkin məlumatları ədəbiyyat tariximizin əsas qaynaqlarından – şairlərin öz əsərlərindən, təzkirələrdən, cümlərdən, məcmuələrdən və ədəbiyyat tarixlərindən öyrənirik.

Mənbələrdən əldə etdiyimiz məlumatlarda Azərbaycan ədəbiyyatının istedadlı söz üstadlarından birinin də XVIII əsrin ikinci yarısı XIX əsrin birinci yarısında Şuşa şəhərində yaşayıb-yaradan Molla Zeynalabdin Sağəri Qarabaği (1791–1854) olduğunu görürük. Sağəri Qarabaği haqqında ilkin məlumatlara türkcə "Divan"ının dibaçəsində və yuxarıda qeyd etdiyimiz mənbələrdə rast gəlirik. Bu baxımdan XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yazıya alınmış təzkirələr – Mir Möhsün Nəvvab Ağamirzadə Qarabağinin (1833–1918) farsca yazdığı "Təzkireyi-Nəvvab" və Məhəmmədəğa Müctəhidzadənin (1867–1958) türkcə "Ri-yazül-aşiqin", Qulam Əliməhəmməd oğlu Məmmədlinin (1897–1994) "Təzkirə"ləri diqqətəlayiqdir. Ədəbiyyat tariximizin və söz üstadlarımızın həyat və yaradıcılığının öyrənilməsində əsas yazılı qaynaq olaraq təzkirələr böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etdiyimiz hər üç təzkirədə Molla Zeynalabdin Sağəri Qarabaği haqqında məlumatlar və əsərlərindən nümunələr verilmişdir. "Təzkireyi-Nəvvab"da şairimiz haqqında daha ətraflı məlumat əldə edirik: "Molla Zeynalabdin ibn Molla Sadiq ibn Mirzə Məhəmməd Qarabaği Şuşada yaşayırdı. Uca boylu, xoş görkəmli, xoşsifət, göygöz bir şəxs idi. Sənəti mollalıq və rövzəxanlıq idi. Yaxşı səsi və avazı var idi. Musiqi elmində də məharət və səriştəsi var idi..." (Nəvvab, 1998: 104). Mənbələrdən də bildiyi kimi müdərriqlik və rövzəxanlıq edən şair gözəl bir səsə malik olmaq-la yanaşı, musiqi elmində də məharət göstərmişdir. Qaynaqlarda şairin musiqi

məclislərində və Məhərrəmlik mərasimlərində iştirakı haqqında məlumatlar vardır (Qacar, 2019: 175, 323). Türkcə divanının dibaçəsində isə musiqiyə aid kitab yazdığını bildirmişdir.

Maraqlıdır ki, sözügedən təzkirələrin heç birində Sağərinin türkcə və farsca divanlarından başqa əsərləri olduğuna dair bilgiler yoxdur. Halbuki o özü türkcə divanının dibaçəsində türkcə və farsca divanlarından başqa iki əsərinin də olduğunu bildirmişdir: "... və bu da vazeh olsun kim, on beş yaşından qırx yaşına yetişənə dəyin dörd cild kitab təsnif etdüm. Birisi "Əqaid" və o biri kitab "Musiqi" və bir cild "Divani-farisi" və bir cild kitab "Divani-türki" (B-1391, 2b). Musiqi və Əqaid kitabları haqqında hələ ki, heç bir məlumat əldə edə bilməmişik.

Sağəri Qarabağının əldə olan türkcə divanından, farsca divanından və haqqında bilgi verən təzkirələrdən də bilindi ki, kimi Sağəri onun təxəllüsüdür. "Qədəh, şərab piyaləsi" lüğəvi mənalarını daşıyan farsca sağər sözünə mənsubiyyət şəkilçisi artırılaraq düzəldilən bu ada təsəvvüfçülər "Allahın nuru ilə dolan insan könlü" mənasını vermişlər.

Göstərilən qaynaqların heç birində Sağərinin doğum tarixi verilməmişdir. Ancaq ölüm tarixindən çıxış edərək şairin doğum tarixini müəyyənləşdirmək mümkündür. Nəvvabın təzkirəsindən bizə məlum olur ki, şair h. 1271/m. 1854-cü ildə günün batmasına üç saat qalmış, öz bağçasında qonaq və həmsöhbətləri üçün təşkil etdiyi məclis zamanı ildırım vurmasından dünyasını dəyişmişdir.

Digər bir məlumatda şairin Məhərrəmlik mərasimi zamanı ildırım vurmasından öldüyü qeyd olunur. Müasiri Xarrat Qulu Yusifi şairin ölümü haqqında maddeyi-tarix yazmışdır.

"Heyf olsun Axund Zeynalabdin rövzəxana,

Vücudunun ömür xirmənini ildırım yandırdı.

Bu dünyada çaya, qəndə, narınc-limona,

İstəkan-simavara, bir də şirin söhbətə vurğun idi.

Tarixini axtarırdım, qeybdən nida gəldi,

Bir hatif dedi ki, ey Yusifi, Sağəridən istə (1271/1854)" (Nəvvab, 1998:104).

Nəvvab həm də göstərir ki, o özü Sağərinin oğlundan onun atasının o hadisə zamanı 65 yaş olduğunu eşitmişdir. Verilmiş bu məlumatları araşdıraraq Sağərinin h. 1206/ m. 1791-ci ildə anadan olduğunu demək olar. Erkən yaşlarından Qarabağın böyük alimlərindən və atası Axund Molla Sadiqdan dərs almış, ərəb və fars dillərini, müxtəlif elmləri öyrənmiş və 22 yaşından ömrünün sonunadək müdərrişlik etmişdir. Babası Mirzə Məhəmməd Qarabaği Şuşanın mötəbər şəxslərindən idi. Eyni zamanda Sağərinin oğlu Mirzə Əli Aşiq və nəvəsi Mirzə Xosrov Şaiqi də müdərriş və şair olmuşlar. Mirzə Əli Aşiq Şuşada tanınmış musiqişünas, böyük xanəndəimiz Cabbar Qaryağdıoğlu onun ilk musiqi müəllimi olmuşdur.

Molla Zeynalabdin Sağəri Qarabağının Azərbaycan MEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda farsca divanının əlyazma nüsxəsi B-562 şifrəsi altında, türkcə divanının əldə olan yeganə əlyazma nüsxəsi isə B-1391 şifrəsi altında saxlanılır. Əsər təxminən 1930–32-ci illərdə fonda daxil olmuşdur. Əlyazma haqqında ilkin məlumat AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun 1963-cü ildə çap olunmuş "Əlyazmalar kataloqu"nın I cildində verilmişdir. Orada "Divan"ın vərəqlərinin ölçüsünün 17x22 sm olduğu göstərilir, divan katib nüsxəsi kimi dəyərləndirilir, katibinin Nəsrulla ibn Musa Rza Mərəndi, yazdığı yerin Mərənd, xətt növünün təliq olduğu qeyd olunur (Əlyaz. Kat., 1963:374). Burada verilən katib və yazılma yeri haqqında məlumatlar

əlyazmada öz əksini tapmamışdır və kolofonun da katib kolofonu olduğunu deməyə əsas yoxdur. Görünür kataloqun tərtibçiləri əlyazmanın səhifələri sırasında nömrələnməmiş son səhifəsində olan farsca mətnə əsaslanmışlar. Həmin mətnin tərcüməsi belədir: “Kərbəlayi Musa Rza oğlu Kərbəlayi Nəsrullah Mərəndi [bu] fəqirin yanında 3 dənə tütəng qoyub, qısa tütəngi satmağı tapşırırdı (hər fən: şərt qoydu). Əgər 15 gün müddətinə gəlməsə, tütəng mənim (malım) dır. (12 rəbiül-axir 1265/6)” (B-1391, sonuncu vərəq).

Göründüyü kimi, bu qeyddə haqqında bəhs edilən şəxsin və tarixin əlyazmanın yazılması və köçürülməsi tarixi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Əlyazmanın xətt növünə gəlincə, divanın yazıldığı xətt həm şikəstə, həm də təliq xətt növlərinin elementlərini özündə birləşdirir. Beləliklə, divanın şikəstə-təliq xətt növü ilə yazıldığı qeyd olunmalıdır.

Əlyazma 113 vərəqdən (226 səhifə) ibarətdir, hər səhifədə 14 misra var. Sonradan bəzi səhifələrin haşiyələrinə beytlər və qəzəllər əlavə edilmişdir. Buna görə də hər səhifədə iki, bəzən üç qəzəl var. Divanda olan qəzəllər, əsasən 7, bəziləri 5, 8, 9, 11, 13 beytdən ibarətdir. Divana dibaçə, 347 qəzəl (dibaçədəki qəzəllə birlikdə), 1 müsəddəs, 1 saqınamə, 4 müxəmməs və 77 rübai daxildir. Bütünlükdə divan 2832 beytdən ibarətdir.

Dibaçənin sonunda divanın yazılmağa başlandığı tarix verilmişdir: “Bu kitabı-türki tarixi 123[0] və şəban ayının 15-i ibtida oldu və zilhiccənin 9-u” (B-1391, 2b). Divanın sonundakı müəllifə aidliyini təxmin etdiyimiz farsca kolofondan abidənin tamamlanma tarixinin h. 1263/m. 1846-cı il olduğunu müəyyənləşdiririk.

Sağəri Qarabağının türkcə “Divan”ının və əsərlərinin tədqiqi zamanı şairin istər quruluş, istər məzmun, istərsə də vəzn baxımından klassik şeir ənənələrini çox məharətli şəkildə davam etdirdiyini görürük.

Doktor Cavad Heyət də “Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış” adlı kitabında Sağərinin XIX əsr Azərbaycan klassik şeir cərəyanının nümayəndələri sırasında göstərmiş, Füzuli təsirilə yazdığını, qəzəllərinin dilinin sadə, bədii və parlaq olduğunu xüsusilə qeyd etmişdir (Heyət, 1993: 156–157).

Şair “Divan”ının dibaçəsində bildirir: “... bu divanı-cədidi təhriir etdüm və vüsälü hicran sənasilə bu divanın adını “Həyatü məmat” müsəmma qıldum” (B-1391, 2a). Divanının adını “Həyat və ölüm”, təxəllüsünü Sağəri qoyan şair eyni zamanda məcaz yaradaraq istər divanına, istərsə də təxəllüsünə fəlsəfi, dərin mənalı yükləmişdir. Əslində Allah nuru ilə dolan insan qəlbi mənalı bildirən “Sağəri” adını şair aşağıdakı beytlə daha gözəl ifadə etmişdir:

Adımı qoymuşam mən Sağəri, ta saqi-yi-cənnət

Bana bir cam versün həşrdə, qılsun məni-ehya. (Sağəri, 2006: 25)

Divan “bəsmələ” ilə başlanır. Bu ifadənin altında “Divan”ın birinci misrası ərəbcə olan ilk qəzəli gəlir:

“Qəd təcəlla lil-eşqi lil-irfani ənvarül-hüda

Eşq əhlinə səzadır eşqə etmək iqtida” (Sağəri, 2006: 19).

(Artıq eşq üçün, irfan üçün hidayət (doğru yol) işıqları üzə çıxdı. Eşq əhlinə eşqə üz tutmaq layiqdir).

Divan ədəbiyyatında belə giriş, demək olar ki, ənənəvidir. Məhəmməd Füzulinin, Ruhi Bağdadinin, Seyyid Əziz Şirvaninin türkcə divanları da ilk misrası ərəbcə olan irfan məzmunlu belə qəzəllərlə başlanır.

Füzulidə görürük:

“Qəd ənərəl-eşqü li-l-üşşaqi minhacəl-hüda

Saliki-rahi-həqiqət eşqə eylər iqtida” (Füzuli, 1996: 35).

(Artıq eşq aşıqlar üçün hidayət yolunu işıqlandırdı. Həqiqət yolunun yolçusu eşqə üz tutar).

Ruhi Bağdadı:

“Qəd bəda min əksi kəsi-l-eşqi-ənvarül-hüda

Düşdi ol ənvarə məzhər arifi-sirri-Xuda” (Musabəyli, 2005: 165).

((Artıq) eşq bədəsinin əksindən hidayət nurları göründü (üzə çıxdı). Düşdü=oldu o nurlara məzhər Allahın sirrini bilən kimsə).

Seyyid Əzim Şirvani:

“Qəd təcəlla min şüail-kəsi ənvarül-bəha

Tilkə fəzilləhi bəl yəhdi linurih mən yəşə” (Şirvani, 1967: 37).

((Artıq) bədənin şüasından dəyər (üstünlük) nurları üzə çıxdı. Allahın fəzilətidir (lüt-füdür) ki, kimi istəsə öz nuruna yönəldər).

Ümumiyyətlə bu faktlar da divan müəllifinin Füzuli ədəbi məktəbinin davamçılarından olduğunu deməyə əsas verir.

Sağəri Qarabağının “Divan”ını quruluş baxımından sələflərinin divanlarından fərqləndirən bir başqa cəhət də başlanğıc qəzəlin dibaçədən öncə yazılmasıdır. Əslində bu da təsadüfi deyildir. Allah sevgisini, tövhid inancını hər şeyin fəvqündə tutan şairimiz, Allahın birliyinə, yaradılışın səbəbinə həsr etdiyi bu irfan məzmunlu şeirini “Divan”ının ilk səhifəsində vermişdir. Dibaçə bölümündə kitabın yazılma səbəbini qeyd etdikdən sonra şair oxuculara üz tutaraq, əgər hər hansı beytimdə və ya qəzəlimdə nöqsan tapdıqda, Allahdan mənim üçün bağışlanma diləsinlər, bəlkə Allah məni əfv edər və əhli-məhəbbət bu kitabı mütaliə edəndə müəllifi bir sureyi-Fatihə ilə yad edib desinlər:

“Ey Xuda, ey Qəfurü Zülcəlal

Vey Şəhənşahi-Qadirü Mütəal

Sağərinə qəriqi-rəhmət qıl

Əfv qıl hər günahını filhal” (Sağəri, 2006: 21).

Dibaçənin sonunda isə belə bir şeirlə məqsədini, məramını bildirir:

“Bu dari-faninin olmaz bəqası,

Nəzər qılsan buna, yoxdur vəfası;

Qərəz, bir nəqşdir, aləmdə qalsın,

Budur kim Sağərinin müddəası” (Sağəri, 2006: 21).

Şair “Qəzəllər” bölməsini özünəməxsus şəkildə “Sağəri” rədifli qəzəllə bitirir:

“Vermə könül o zülfi-pərişanə, Sağəri!

Əqrəb evində müşkil olur xanə, Sağəri!

Ol türre içrə vermədi təkkin bu könlümə,

Gahi sabah, gəh sitəmi-şanə, Sağəri!

Əyyami-vəsl qədrini çün bilmədən, könül!

Yan həsrətilə atəşi-hicranə, Sağəri!

Hicranda həsrətilə verüb canını, gözəl,

Oldi fəda sənə kimi cananə Sağəri.

Çək etdi matəmində giribanını, göz aç,

Bir sal nəzər o çaki-giribanə, Sağəri!

Zənciri-zülfə düşməzdi mürği-dil, vəli,
Saldı kəməndi-zülfinə bir danə, Sağəri!

Ey padişah, lütf qılub eylə bir nəzər,

Gör, sağərimdə badə dönüb qanə, Sağəri!" (Sağəri, 2006: 368).

Sağərinin bu "Divan"ında klassik divan ədəbiyyatının bütün ənənələrinə riayət olunmuş, qəzəllər və başqa janrlardan olan əsərlər misralarının son hərfi əsasında ərəb əlifbası sırası ilə düzülmüşdür.

Ədəbiyyat

Akün 1994

Akün, Ömer Faruk, "Divan Edebiyatı", TDVİA, C. 9, İstanbul, 1994, s. 389–427.

Sağəri B-1391

B-1391 ، دیوان (حیات و ممات ، ساغری ، دیوان انستیتوتو، ساغری)

Sağəri B-562

، ساغری زین العابدین بن صادق، دیوان، الیازمالار انستیتوتو B-562

Devellioğlu 2000

Devellioğlu Ferit. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara, 2000

Kataloq 1963

Əlyazmaları kataloqu, Bakı, 1963, c. I

Lüğət 1985

Ərəb və fars sözləri lüğəti, Bakı, Yazıçı, 1985

Lüğət 2007

Farsça Azərbaycanca Lügat. Tertib edenlər: Nağısoylu M., Bağırov E., Ramazanov A., Abdullayeva Ş., Bakü, "Şərq-Qərb", 2007.

Füzuli 1996

Füzuli M. Əsərləri (6 cildə), Bakı, 1996, c.I

Heyət 1993

Heyət C. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış, Bakı, 1993

Musabəyli 2005

Musabəyli Azadə. Ruhi Bağdadi: mühiti, həyatı, poetikası və divanı. Bakı: Elm.

Musayeva 2002

Musayeva Azadə. Əlyazma kitabı və XV–XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı: problemlər, araşdırmalar (teks-toloji, filoloji tədqiqat). Bakı.

Müctəhidzadə 1995

Müctəhidzadə M. Riyazül-aşiqin, Bakı.

Nəvvab 1998

Nəvvab M. M. Təzkireyi-Nəvvab (Azərbaycan dilinə tərcümə), Bakı.

Qacar 2019

Qacar Çingiz. Köhnə Şuşa, Bakı, "Şərq-Qərb", 344 səh.

Sağəri 2006

Sağəri Qarabaği. Divan (Həyatü məmət) (Nəşrə hazırlayan: Gülər Əmirəhmədova). Bakı: Nurlan.

Şirvani 1967

Şirvani S. Ə. Əsərləri (3 cildə), Bakı, 1967, c. I

، الیازمالار انستیتوتو نۆاب میر محسن، تذکره نۆاب، باکو، ۱۹۱۳–۹۴ VI

، الیازمالار انستیتوتو ۱۳۲۷ مجتهدزاده محمد آقا، ریاض العشقین، استانبول ، 116–XIV

Баранов 1970

Арабско-Русский словарь (составил проф. X. K. Баранов). Москва.

SƏDİ SANİ QARABAĞI HƏMZƏ NİGARİNİN MÜRİDİ KİMİ

Sadi Sani Karabaghi as a Disciple of Hamza Nigari

Dr. İlahə Vəliyeva
Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xülasə

XIX əsr öz ictimai-siyasi, iqtisadi və sosial statusu ilə Azərbaycan xalqının tarixində xüsusi bir mərhələ olmuşdur. Bu dövr həm də ədəbi-mədəni mühitinin zənginliyi və rəngarəngliyi ilə seçilir. O, XIX əsrdə Qarabağ ədəbi mühitində yüzdən çox şair yazıb yetişdirib. Sədi Sani Qarabaği XIX əsr Qarabağ ədəbi dairəsinin ən istedadlı müəlliflərindən biridir. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Sədi Sani vətəninə mükəmməl təhsil aldıqdan sonra Amasiyaya gedib, orada dövrün məşhur məzhəb başçılarından və tanınmış alimlərindən Seyid Mir Həzmə Nigaridən dərs alıb. Amasiyada olduğu müddətdə O, mürşidi Nigariyə və onun oğlu Siraciyə şeirlər yazmışdır. Sədi Saninin yaradıcılığında dünyəvi şeirlərlə yanaşı, dini mövzular da xüsusi yer tutur. Məqalədə Sədinin yaşadığı illər və Nigarinin müridi olmasını sübut edən bəzi elmi mülahizələr yer alıb. Sədi Sani özünün lirik şeirləri ilə ədəbi ictimaiyyətin rəğbətini qazanmışdır. O da digər müasirləri kimi, əsasən, Füzuli ədəbi məktəbinə sadıq qalmışdır. Onun yaradıcılığında Füzuli təsiri ilə yanaşı, Xətai, Nəvai və Vaqifin təsiri də hiss olunur.

Açar sözlər: Qarabağ, Amasiya, Divan, xəlvətlik, mürid

Abstract

The 19th century was a special stage in the history of the Azerbaijani people with its socio-political, economic and social status. This period is also distinguished by the richness and diversity of its literary and cultural environment. He wrote and raised more than a hundred poets in the 19th century in the literary environment of Karabakh. Sadi Sani Garabaghi is one of the most talented authors of the 19th century Karabakh literary circle. According to sources, after receiving an excellent education in his homeland, Sadi Sani went to Amasya, where he learned from the famous religious leaders and scholars of the time Seyid Mir Hamza Nigari. During his stay in Amasya, he wrote poems to his mentor Nigari and his son Siraji. Along with secular poems, religious themes have a special place in Sadi Sani's work. The article contains a number of scientific considerations proving that Sadi lived and that Nigari was a disciple. Sadi Sani won the sympathy of the literary community with his lyrical poems. Like other contemporaries, he remained loyal to the Fizuli literary school. Along with Fuzuli's influence, the influence of Khatai, Navai and Vagif can be felt in his work.

Key words: Karabakh, Amasya, Divan, Khalwati, disciples

XIX əsrdə Qarabağ ədəbi mühitinin yetirməsi olan Sədi Ocaqqulu oğlu Qarabaği (1841-1879) Ağdamın Cictimli kəndində yaşayıb, yaratmışdır. Şair haqqında bir

qədər geniş məlumat verən və yaradıcılığına münasibət bildiren ilk tədqiqatçı XX əsrin əvvəllərində Salman Mümtaz olmuşdur. O, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivində A-34 (1) Fr-993 şifri ilə mühafizə olunan əlyazmasında Sədi Sa-ninin həyatı ilə bağlı qısa da olsa, məlumat vermişdir. Belə ki, burada şairin anadan olma tarixi, doğulduğu yer, təhsilini Türkiyənin Amasiya şəhərində davam etdirməsi, məşhur təriqət şairi Seyid Nigarinin şagirdlərindən və Natəvanın müasirlərindən olması qeyd edilir: "Sədi Qarabağın Cinli adlı kəndində doğulmuş, ibtidai təhsilini həmin doğulduğu kənddə görmüşdür. Böyüdükdə təhsilini bir qədər artırmaq üçün Amasiyaya getmiş, mümkün qədər də çalışmış, oxumuşdur. Lakin təhsil etdiyi müddətin içərisində Amasiyanın gözə görünən ədibləri və şeyxləri ilə tanış-bilişdiyi kimi, mətbu divan sahibi olan Qarabağın Cicimli kəndlisi Şeyx Mir Həməzə Nigari ilə də görüşmüş, onun müşahidələrindən istifadə etmişdir. Nəhayət, lazımı təhsilini gördükdən sonra vətənə qayıtmış, Natəvanın müasiri sırasına keçmişdir və müasirlərindən geri qalmamışdır" [1,vər2a]. Müctəhidzadənin: "Təhsilini başa vurduqdan sonra vətəni Qarabağa qayıtmışdır. ...əyyami-şəbahlığında iktisabi-elmi-adab etmək üçün Osmanıyyə torpağında vəqə olan Amasiya bəldəsinə təşrif aparmış, o sərəzəmində mərhum Hacı Mir Həməzə əfəndinin hüzuruna şərəfəyab olub müəzzəməleyhin qulluğunda tərbiyə görmüş və darayi-füyuzati-elm olduqdan sonra Qarabağ torpağına övdət buyurmuş" [2.120] – qeydindən isə məlum olur ki, Sədi başqa məqsədlə deyil, yalnız elm öyrənmək, təhsilini davam etdirmək məqsədilə oraya təşrif aparmışdır. Bizim fikrimizcə, Sədi Sani Seyid Nigarinin yanında müridlər kimi elm öyrənsə də, o bir təriqət şairi olaraq qalmamış, vətəninə qayıtdıqdan sonra mollalılıqla (çox güman ki, müəllimliklə) məşğul olmuşdur. Yaxın dostu Həsənəli xanın, eləcə də Mir Möhsün Nəvvabın ona molla deyər müraciət etməsi də bu fikri təsdiqləyir. Sədi Amasiyada cəmi bir neçə il (təqribən 3-4 il) təhsil alqıdan sonra vətəni Qarabağa geri dönsə də, orada olan dostları ilə əlaqəsini kəsməmiş, dəfələrlə Türkiyəyə səfər etmişdir. Şairin ölümündən bir neçə il sonra onun dostları tərəfindən "Divan"-ının üzünün köçürülməsi və qiymətli eksponat kimi günümüzə qədər Türkiyə Milli Kitabxanasında saxlanması faktı da dediklərimizi təsdiq edir.

Tədqiqatçı Nəzakət Məmmədli də "Nigarnamə" əsərinə yazdığı ön sözdə Sədi Saninin də adını çəkmiş [3, 9], şairin Seyid Nigari ilə münasibətlərini açıqlamışdır. Tədqiqatçı Sədi Saninin Seyid Nigarinin vəfatı münasibəti ilə fars dilində yazdığı:

در لوح وفا نقش نگار آمد

تاریخ وفاتش ز خط و خال آمد

Vəfa lövhəsində Nigarın nəqşi gəldi,

Onun vəfat tarixi "xətti haldan" gəldi.

- maddeyi-tarixdən ilk mənbə kimi istifadə etmişdir.

Türkiyəli tədqiqatçı Əli Bal "Sədi Qarabağı həyatı, ədəbi şəxsiyyəti, Divan və araşdırma" adlı əsərində həmkarı Suzan Caferoğlunun "XIX əsr Aşiq və Azəri şairləri" əsərinə istinadən bilirdi ki: "Sadinin Amasya'ya gelişi 1286 (H.) tarixindədir. Bu səyahətin hakiki səbəbi məlum deyildir. Amasya'ya gəlince doğru Seyyit Hamza Mir Nigârî'ye intisab etmişdir. İşte, asıl bundan sonra Sadi hakiki şahsiyyətini göstərməyə başlamışdır. Nitekim Mir Nigârî'nin usulü dahilində tərbiyeye tabi tutulmuş və Amasya'nın "Alçak köprü başı" denilən mahalle yakın, məşhur "Bekir Paşa" mədrəsində tecrit edilərək erbaine girmişdir" [4, 4].

Mənbənin verdiyi digər bir məlumatda isə bildirilir ki: "Sadi'nin de Nigarî'nin Amasya'da bulunduğu yıllarda bulunduğu aşikârdır, ayrıca Sirâci ile olan arkadaşlığını da düşündüğümüzde, Sirâci'nin Amasya'ya geliş tarihi 1866'dır ve Sadi'nin de bu yıllarda Amasya'da olduğunu göstermektedir" [5, 4].

Tədqiqatçı M. Şakir "Anadoluda Azeri şairlərə aid bir neçə qeyd" adlı əsərində isə Sədi Saninin vətən arzusu ilə Siracinin əmiləri Əli və Mir Mehmet Akazadə Taha Əfəndi ilə birlikdə hicri tarixi ilə təxminən 1295-ci ildə Ərzurumdan keçməklə Rusiyaya getdiyini bildirir. "O, bir ildən sonra 43-44 yaşlarında Azərbaycanda vəfat edib. Qəbri Ağdam şəhəri yaxınlığındakı "Qarapirim" adlanan kənddə yerləşir" [6].

Sədi Sani Qarabağının Nigarini mürşidi olmasını təsdiq edən digər bir mənbədə isə şairin 1854-cü ildə Qarabağın Cinli kəndində anadan olduğu, təhsilini Şuşada alması, Nəqşibəndi təriqətinin üzvü olduğu, daha sonra Türkiyənin Amasya şəhrinə köçərək mürşidi Hacı Mir Həzmə Seyyid Nigarinin yanında yaşamasından söz açılır. "Klâsik üslûptakı şiirleri, Azerî Türkçesi və Fars dillerindedir. Çok genç iken 1879'da Amasya'da ölmüş ve orada da defn olunmuştur [7].

Tədqiqatçı Pərvanə Bayramova "Seyyid Mir Həzmə Nigarinin Anadoluda və Azərbaycanda davamçıları" başlıqlı məqaləsində bu məlumatları verir: "O, Azərbaycanda olarkən onun ardıcılıarı arasından bir çox şairlər yetişmişdir: Hacı Rəhim Ağa Dilbazi -Vahidi, Şahnigar Xanım Rəncur, Hacı Məcid. Əfəndi, Kadı Mahmud Əfəndi və Sədi Sani Qarabağ bunlardandır. Amasyada yetişən şairlər arasında oğlu Siracı və bir neçə nəvəsi də var. Sədi Sani Qarabağ, bu şair 1854-cü ildə Qarabağda doğulub. İbtidai təhsilini Şuşada aldıqdan sonra Nəqşibəndi təriqətinə qoşularaq Osmanlı İmperiyasının Amasiya şəhərinə gedərək həmin vaxt orada yaşayan Nigari ilə məskunlaşıb. Şair Azərbaycan və fars dillərində şeirlər yazıb. 1879-cu ildə gənc yaşlarında vəfat edib" [8.4].

Sədi Sani özünün incə, zərif, qəlb oxşayan şeirləri ilə təkcə vətəni Qarabağda deyil, bir müddət yaşadığı Türkiyənin müəyyən dairələrində də tanınırdı. Təbii ki, müəyyən müddət nəqşbəndi təriqətinin mürşidi Seyid Nigarinin yanında qalması şairin dünyagörüşünə öz təsirini göstərməmiş deyildir. Onun bu ruhda yazdığı şeirlərdə irfani eşq, nəqşbəndi təriqətinin təbliğinə dair fikirlər olsa da, bunlar şairin ümumi yaradıcılığı üçün səciyyəvi deyil, keçicidir.

Türkiyəli tədqiqatçı Əli Bal "Sədi Qarabağlı həyatı, ədəbi şəxsiyyəti, Divan və araşdırma" adlı əsərində Nigarinin Sədinin üzrəində ciddi təsiri olduğunu bildirərək qeyd edir ki, şairin aldığı təhsil və bağlı olduğu təsəvvüf anlayışı onun şeir dünyasını zənginləşdirmişdir. Tədqiqatçı şairi ilahi və dünyəvi sevgini tərənüm etməkdə Füzuli ilə müqayisə etmiş, Nigaridə də belə bir bənzərliyin olduğunu vurğulamışdır. Bunun isə onların eyni ənənədən qidalandıqlarının göstəricisi olduğunu bir daha sübut edir. Aşağıdakı bəndlərdə Sədi məhs Nigaridən bəhs edir:

Tecella-yı sıfatı zat-ı Barı

Cemal-i Hazret-i Seyyid Nigari [B/121].

Və ya şairin Amasyadan bəhs etdiyi şeirdə isə:

Sadiya çıhduk Amasya-yı behişt-asadan

Kendimiz adem isek Hakdan itab olmalıyız [G.173/5] [4.7].

Və ya:

Dərviş olana dünyada əndişə ne lazımdır

Endişe-i dünya dahi dervişe ne lazımdır [G.20/1] [4.31].

Sədi Sani poeziyasında, ilahi eşqlə dünyəvi eşqi qarşılıqlı şəkildə verməyə nail olmuşdur ki, bu da onun həm təriqət şairi, həm də dünyəvi şair kimi şöhrət tapmasına zəmin yaratmışdır. O, şeirlərində ilahi məhəbbətlə insani, dünyəvi məhəbbət arasındakı fərqi elə məharət və ustalıqla aradan qaldırır ki, oxucu özü də hiss etmədən eyni vaxtda hər iki hissi yaşaya bilər. Başqa sözlə desək: "Əksər hallarda bədii əsərdə sanki iki müs-təqil mətnlə qarşılaşırsan: birincisi, ifadə planını əhatə edən bədii mətn; ikincisi, məz-munun interpretasiyasına aid olan təsəvvüf mətni..." [8, 197].

Yanımda aşık-ı müştakın adın çağırdın mı

Nigari Şirin olsa nam-ı Ferhadın çağırdın mı

Yetişdi güşune ey Sadi feryadın çağırdın mı

Şikayət eyleyüb kuyunda imdadını çağırdın mı

Nigari tek büt-i tac-ı ser-i hubana yetdin mi [4.31].

Araşdırmalardan da görüldüyü kimi Sədinin hansı illərdə Türkiyədə və hansı zamanlar Azərbaycanda yaşayıb fəaliyyət göstərməsini dəqiq söyləmək imkan xaricindədir. Lakin qətiyyətlə söyləmək olar ki, onun həyatının çox hissəsi Azərbaycanda, vətəni Qarabağda keçmişdir. Şairin əməli fəaliyyəti haqqında tam məlumatımız olmasa da, əsərlərindən hiss olunur ki, o maarifpərvər, xalqını, vətəninə sevnən bir şəxs olmuşdur. Xüsusilə onun başda Həsənəli xan Qarabağlı olmaqla çoxlu sayda mütərəqqi görüşlü müasirləri ilə dostluğu bu fikri bir daha təsdiq edir. Sədi gənc yaşda dünyasını dəyişsə də, özündən kifayət qədər şeirlər, xatırlanacaq xatirələr qoyub gedib. Şairin ədəbi irsini mükəmməl şəkildə qavramaq üçün onun dünyəvi şeirləri ilə yanaşı ilahi eşqi özündə ehtiva edən təriqət şeiri kontekstində yazdığı ürfan poeziyasını da düzgün şərh etmək və qiymətləndirmək olduqca vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. A-34(1) Fr.993 AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivində saxlanılan cümg
2. Müctəhidzadə M. Riyazül-aşiqin (çapa hazırlayan: Əkrəm Bağırov). Bakı: Azərbaycan nəş., 1995, 248 s.
3. Mir Həməzə Seyid Nigari. Nigarnamə (tərtibçi, mətni transfoneliterasiya edən, nəşrə hazırlayan, ön sözün müəllifi N. Məmmədli). B. Elm və təhsil, 2012, 823 s.
4. Ali Bal. "Sadi Karabağlı həyatı, edebi kişiliği Divanı ve incelemesi" Afyonkarahisar 2012, s326
5. Suzan Caferoğlu;19'uncu Asrı Şairlerinden Sâdi Karabâğî,Türk Amacı, 11 Teşrin 1942,yıl:1,s.209
6. M. Şakir: Anadolu'da Azeri Şairlere Ait Birkaç Not, Azerbaycan Yurt Bilgisi, 1933, N 21, 22, s. 373
7. Ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-17728/h/meclisiferamusan.pdf
8. Bayram, Pervane; Seyyid Mir Hamza Nigârî'nin Anadolu ve Azerbaycan'daki Devamcıları, http://turkoloji.cu.edu.tr/makale_sistem/tumview.php?id=11031
9. B-1495/5403 AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivində saxlanılan cümg
10. Bilgin, Azmi; Nigari Divanı, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı: Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü

“KİTABI-TACİ-ƏDƏB” ƏSƏRİNDƏ NƏSİHƏTLƏR

Advice in the Work "Kitabi-taji-adab"

Dr. İnci Qasımlı

AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərşünaslıq İnstitutu

Xülasə

Əli ibn Hüseyin əl-Amasi Əlaəddin Çələbi tərəfindən qələmə alınmış XV əsr nəsr əbidəsi "Kitabi-taci-ədəb" əsəri bir nəsihət kitabı kimi bu gün də öz dəyərini saxlamaqdadır. Əsərdə "Quran" ayələrinə əsaslanaraq dini mövzuda, övliyaların həyat hekayələrinə dayanaraq elm və ədəb haqqında, müəllif öz fikir və düşüncələrinə dayanaraq həyatı məsələlərə baxış mövzusunda dəyərli nəsihətlər vermişdir. Bu nəsihətlərin beş əsr bundan əvvəl yazıldığını nəzərə alsaq və onların bu gün də öz dəyərlərini itirmədiklərini göz önündə tutsaq, bu əsərin nə qədər qiymətli olduğunu anlayarıq. Müəllif əvvəlcə başlıqlar, sonra isə həmin başlıqlara uyğun olaraq gözəl nəsihətlər vermişdir. Nəsihətlər əsasən türkcə olsa da ərəbcə və farsca kəlmələrdən də çox geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Müəllif nəsihətlərini əsasən şeir olaraq farsca, ərəbcə, çox az türkcə vermişdir. Əsərin Azərbaycan nüsxəsində yalnız iki yerdə türkcə yazılmış şeirə rast gəlirik. Nəslə olan nəsihətlər axıcı və anlayışlı bir şəkildə yazılmışdır. Şeirlə yazılmış nəsihətlər isə bəzən çox qafiyəsiz formada.

Tədqiqatçı cəlb etdiyimiz "Kitabi-taci-ədəb" əsərinin AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda 4 nüsxəsi mövcuddur. B-1167-2790, M-315/315, B-1167-2790, M-311/311.

Əlimizdəki nüsxələrin içində ən mükəmməli, həcmcə ən böyük, mətni tamamilə əhatə edən, başlıqların hamısının verildiyi, əsas götürdüyümüz M-315/315 şifrlı nüsxədir. Bu nüsxəni əsas götürməyimizə səbəb onun oxunaqlı və naqis olmaması və Azərbaycan nüsxələri içərisində ən qədim olmasıdır. Əsərin tədqiqində başqa nüsxələrdən də istifadə olunmuş və nüsxələr bir-biri ilə qarşılaşdırılaraq nüsxə fərqləri ortaya qoyulmuşdur. Nüsxələrin qarşılaşdırılmasında və müqayisə olunmasında Türkiyə İstanbul Universiteti Kitabxanası və Süleymaniyyə Kitabxanasında mühafizə olunan nüsxələrdən də istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: Əlaəddin Çələbi, əsərin nüsxələri, fars dili, ərəb dili, türk dili.

Abstract

The 15th century prose monument "Kitabi-taji-adab", written by Ali ibn Hussein al-Amasi Alaaddin Chalabi, still retains its value as a book of advice. In the work, based on the verses of the "Quran", the author gives practical advice on science and literature, based on the life stories of the saints, and on the issues of life based on his own thoughts and ideas. If we take into account that these exhortations were written five centuries ago and that they have not lost their value today, we will understand how valuable this work is. The author first gave headlines, and then gave beautiful advice in accordance with those headlines. Although the advice is

mainly in Turkish, Arabic and Persian Kalma are also widely used. As a poet, the author gave his fortunes in Persian, Arabic and very little Turkish. In the Azerbaijani version of the work, we find a poem written in Turkish in only two places. The advice in prose is sharp and understandable written. Admonitions written in poetry are sometimes very rhyming.

There are 4 copies of the book "Kitabi-taji-adab" in the Institute of Manuscripts named after M.Fuzuli of ANAS. B-1167-2790, M-315315, B-1167-2790, M-311/311. The most perfect of the aushes in our possession, the largest of the hocmee, which completely destroys the text. It is an encrypted copy of M-315/315, which is the basis of all headings. The main reason why we like this copy is that it is not readable and imperfect, and it is the oldest of the Azerbaijani copies. Other copies were used in the study of the work, and the main differences were revealed by comparing the copies with each other. Copies preserved in the Istanbul University Library and Suleymaniye Library in Turkey were also used to compare and contrast the copies. Key words: Aladdin Chalabi, copies of the work, Persian, Arabian, Turkic.

Giriş. Əli ibn Hüseyn əl Amasi Əlaəddin Çələbi tərəfindən qələmə alınmış XV əsr nəsr abidəsi "Kitabi-taci-ədəb" əsəri bir nəsihət kitabı kimi bu gün də öz dəyərini saxlamaqdadır. Əsərdə "Quran" ayələrinə əsaslanaraq dini mövzuda, övliyaların həyat hekayələrinə dayanaraq elm və ədəb haqqında, müəllif öz fikir və düşüncələrinə dayanaraq həyatı məsələlərə baxış mövzusunda dəyərli nəsihətlər vermişdir. Bu nəsihətlərin beş əsr bundan əvvəl dilə gəldiyini və yazıldığını nəzərə alsaq və onların bu gün də öz dəyərlərini itirmədiklərini göz önündə tutsaq, bu əsərin nə qədər qiymətli olduğunu anlayırıq. Əsər demək olar ki, tamamilə nəsihətlərdən ibarətdir. Müəllif əvvəlcə başlıqlar altında, sonra isə həmin başlıqlara uyğun olaraq gözəl nəsihətlər vermişdir. Nəsihətlər əsasən türkcə olsa da ərəbcə və farsca kəlmələrdən də çox geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Bəzən nəsihətlər həm türkcə, həm farsca, həm də ərəbcə verilmişdir. Müəllif nəsihətlərini əsasən şeir olaraq farsca, ərəbcə, çox az isə türkcə vermişdir. Nəsr şəklində olan nəsihətlər əsasən türkcə yazılsa da, şeir formasında olan nəsihətlər ərəb və farsca yazılmışdır. Əsərin Azərbaycan nüsxəsində yalnız iki yerdə türkcə yazılmış şeirə rast gəlirik. Ancaq Türkiyə nüsxələrində türkcə yazılmış şeirlərə daha çox rastlaşırıq. Nəslrlə olan nəsihətlər axıcı və anlayışlı bir şəkildə yazılmışdır. Şeirlə yazılmış nəsihətlər isə bəzən çox qafiyəsiz formadadır. Bəzi qafiyəli və gözəl şeirlər vardır ki, araşdırma nəticəsində müəllifin bu şeirlərin bəzilərinin Sədinin "Gülüstan" əsərindən götürdüyünü gördük. Ancaq bəzi qafiyəsiz şeirlərin müəllifin özünün yazdığını düşünürük. Tədqiqat zamanı "Kitabi-taci-ədəb" əsərinin əlimizdəki nüsxələrindən biri əsas götürülməli idi. Bildiyimiz kimi əsas nüsxəni dəqiqləşdirib tədqiqata cəlb etmək onun tarixinin digərlərinə nisbətən qədim olması məsələsini də ortaya qoyur. Ancaq L.V.Dmitriyeva kimi alimlər qeyd etmişlər ki, bir əlyazmanın qədim olması hələ o nüsxənin dəyərli olacağı fikrinə əsas vermir. Çünki yaxın əsrlərə aid bir əlyazma orijinal mətnədən köçürülə bildiyi kimi, çox qədim bir əlyazma da dəyərsiz bir nüsxədən köçürülə bilər (Qəhrəmanov 1979: 37-38). Tədqiqata cəlb etdiyimiz "Kitabi-taci-ədəb" əsərinin Bakı nüsxələrindən biri olan B-1167-2790 şifrlı əlyazması alim, pedaqoq Əbdülqəni Xalisəqarızadə tərəfindən h.1262-1269/m.1845-1852-ci ildə köçürülmüşdür. O, orta əsr elmlərini dərinədən bilən kamil bir alim olmuşdur. Xalisəqarızadə hər hansı klassikin əsərini köçürərkən ona mətnşünas alim kimi ya-

naşmış, əsərin müxtəlif dövrlərdə yazılmış bir sıra nüsxələrini müqayisəli surətdə tutuşdurmuş və fərqləri tərtib etdiyi əsas mətnin haşiyələrində qeyd etmişdir. Bu əlyazmada da o, eyni prinsiplə işləmiş mətni nəfis şəkildə köçürmüş, katibin üslubuna uyğun olaraq mətni nəstəliq xətti ilə qara, başlıqları və yarımbaşlıqları qırmızı mürəkkəblə yazmış, mətnin haşiyələrində müxtəlif qeydlər etmişdir. Ancaq bu nüsxə ilə işləmək bizim üçün çox çətin olduğundan biz əsərin M-315/315 şifrlı digər bir Bakı nüsxəsini əsas olaraq götürmüşük. Biz əsərin dolğun və mükəmməl mətnini ortaya qoymaq üçün əsərin AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan B-1167-2790, M-311/311 şifrlı nüsxəsindən də bacardığımız qədər istifadə etməyə çalışmışıq.

Əlimizdəki nüsxələrin içində ən mükəmməli, həcmcə ən böyük, mətni tamamilə əhatə edən, başlıqların hamısının verildiyi bir əlyazma, əlbəttə ki, əsas götürdüyümüz M-315/315 şifrlı nüsxədir. Əlyazma üzərində araşdırma apararkən M-315/315 şifrlı nüsxəni əsas götürməyimizə səbəb onun oxunaqlı olması, əlyazmanın yaxşı saxlanması ilə əlaqədar ona heç bir xələl gəlməməsi, başqa nüsxələrdə olan bəzi əksikliklərin bu nüsxədə olmaması və ən əsası bu nüsxənin Azərbaycan nüsxələri içərisində ən qədim olmasıdır. Mətnşünas alim A.Musayeva qeyd oluna bu nüsxə haqqında yazır: "Tekstoloji tədqiqat göstərir ki, XIX əsrin ilk illərində köçürülmüş bu nüsxə dəyərli və qədim bir əlyazmadan köçürülmüş, müasirləşdirilməmişdir. Lakin dövrünə uyğun olaraq, bəzi qədim türk sözləri paralel olaraq həm də izah edilmiş və ya yanındaca onların nüsxə köçürüldüyü dövr üçün daha təbii sayılanları əlavə olunmuşdur (Musayeva 1991: 41). Əsərin tədqiqində təbii ki, başqa nüsxələrdən də istifadə olunmuş və nüsxələr bir-biri ilə qarşılaşdırılaraq nüsxə fərqləri ortaya qoyulmuşdur. Nüsxələrin qarşılaşdırılmasında və müqayisə olunmasında Türkiyə İstanbul Universiteti Kitabxanası və Süleymaniyyə Kitabxanasında mühafizə olunan nüsxələrdən də istifadə olunmuşdur.

Nəsihətlər. Hər ata kim mömin və saleh (əməli düzgün olan adam - İ. Q) ola oğlu doğulan kimi ona üç şey vacib olur. Birincisi allahın adlarından bir isim qoymaq, ikinci sünnet etmək, üçüncü məktəbə vermək, dördüncü elm oxumaq. Adların da gözəli üçdür. Abdullah, Əbdürrəhman, Əbdürrəhim. Nəbi əleyhissəlam dedi: Allahın adlarından keçsə Rəsulun əshablarının adlarından qoya. İnsan özünə və bütün müsəlmən övladlarına ləqəb qoymaya, kimsəni ləqəblə çağırmağa... (Amasi 1453: 53b).

Bu deyilən adlardan birini qoyduğundan sonra ataya vacibdir oğlunu sünnet etdirə. Amma ata azaddır istəsə əvvəl sünnet edə ondan sonra məktəbə apara, istəsə məktəbə verə sonra sünnet eyləyə. Amma yaxşısı budur ki, əvvəl sünnet edələr ondan sonra elmə məşğul etdirələr...(Amasi 1453: 53b).

On dənə görülməsi vacib olan işlər İbrahim Peyğəmbər əleyhissəlamdan qaldı. O ümmətinə əmr elədi ki, əvvəl sünnet etmək, ikinci dırnaq kəsmək, üçüncü baş qırıdırmaq, dördüncü qoltuq tükün təmizləmək, beşinci qasıq tükün təmizləmək, altıncı saqqal kəsmək, yeddinci dişlərini təmizləmək, səkkizinci ovurduna su vurmaq, doqquzuncu burnuna su vurmaq, onuncu su olmayan şəraitdə başqa vasitələrdən istifadə edərək paklanmaq, təmizlənmək...(Amasi 1453: 54a).

Bütün bunları yerinə yetirdikdən sonra kişi oğlunu evləndirsin. Yanında olmağın arzu edərsə əslə təmiz olan, əslə vəfali olan kimsəylə evləndirə. Özündən böyük qadına qurban etməkdən çəkinələr...(Amasi 1453: 55a). Əsərin bu yerində Rəsul əleyhissəlamın həyatından bir hekayə verilmişdir.

Rəsul əleyhissələmin evində yaşayan bir yetim var idi. Ona Zeyd deyərlərdi. Rəsul həzrət ona xitab etdi ki, ya Zeyd evlən ki, evlənmək daha yaxşıdır. Amma on xasiyyətdə qadınla evlənmə. Əvvəl qısa boylu qadınla, ikinci saçı qısa olanla, üçüncü ariq və incə olanla, dördüncü acı dilli olanla, beşinci övlad gətirməyənlə, altıncı oğuldan və qızdan qalmış olanla, yeddinci israfçı olanla, səkkizinci oğurluğu və bəd əhvalı olanla, doqquzuncu kişilərin biği kimi biği olan qadınla, onuncu yetimləri olanla. Ən əsası bakirə olsun...(Amasi 1453: 55a).

İnsana lazımdır ki, oğlunu bir müəllimin yanına apara. Müəllim dindar və saleh ola. Əli səbəbli, nəfsi mübarək, sakin, özünə inanan, neçə insanlara fayda etmiş ola. Məzlumu əzən və zalım olmaya. Yaxşı yerlərdə yaxşı sifətli müəllim tapıb uşağını ona təslim edə və tanrıya təvəkkül qılıb tapşıra. Amma elmə başlamaqda beşinci gün xeyirlidir demişlər. Həm Rəsul həzrətdən rəvayətdir ki, kim beşinci gün saf niyyətlə elmə tərəf üzünü tutsa, əgər o insanın əcali gəlmişsə də haqq təala onun əcalin gecikdirər. Başladığı kitab tamam oluncaya qədər. Əmirəlmöminin ali həzrətindən rəvayətdir ki, hər bir gün üçün bir əməl məxsusdur.

Birinci gün səfərə və ticarətə getmək yaxşıdır...(Amasi 1453: 66a).

İkinci gün qan aldırmaq, təmizlənmək və geyim dəyişdirmək yaxşıdır...(Amasi 1453: 66a).

Üçüncü gün ot, şərbət və məst edici ot suyu içmək üçündür...(Amasi 1453: 66a).

Dördüncü gün salavat gətirmək, mərhəmətli olmaq və alıx - veriş etmək yaxşıdır...(Amasi 1453: 66a).

Beşinci gün nigah bağlamaq xeyirli və yaxşıdır. Məlumdur ki, bütün peyğəmbərlər cumə günü nigah bağlamışlar...(Amasi 1453: 66a).

Şənbə (altıncı gün - İ. Q) günü gəzinti və ov etmək üçün münasibdir...(Amasi. 66a).

Bazar günü binaların təməlin qoymaq, ağac əkmək və toy etmək xeyirlidir...(Amasi 1453: 66a).

Ayda bir qan aldırılar. İldə bir dəfə ot suyu içələr və həftədə bir dəfə hamama gedələr. Hər kimsə ki, hamama üçüncü gün girməyə adət etsə yoxsulluq görməz demişlər. Qan aldırmaq üçün hər ayda yeddi gün yaxşıdır. Üçüncü gün, beşinci gün, on üçüncü gün, on altısı, iyirmi biri, iyirmi dördü və iyirimi beşi. Bu adı çəkilən günlərdə qan aldırmaqdan çəkinələr...(Amasi 1453: 66b).

Ayişə anamızdan rəvayətdir ki, Rəsul həzrət (ə. ə) dedi ki, hər kimin qızları çox olsa, onların əzab və əziyyətinə qatılansa haqq təala o insanla cəhənnəm arasında bu qızları pərdə edər...(Amasi 1453: 61a).

Kiçiklikdən oğlan uşaqlarını küçəyə və bazara getməyə qoymayalar. Musiqi ilə oynamaq öyrətməyələr və musiqi alətlərinə həvəs etdirməyələr. Ərəblərə haram olan libasları geydirməyələr və qulağın deşib sırğa taxmayalar. Yeddi yaşında namaz qılmağı əmr edələr və on yaşında qıl desələr qılmasa döyələr qıldırılar...(Amasi 1453: 61a).

Hər oğula vacibdir ki, ataya anaya riayət edib vəzifələrin yerinə yetirə. Hər söz ki, ataya, anaya söyləsə lütf ilə söyləyə, qatı söyləməyə. Ataya, anaya adları ilə çağır-maya və xətilərinə toxunacaq kəlimə etməyə...(Amasi 1453: 64a).

Rəsul (ə. ə) buyurur ki, bir "Quran" hərfi dünyadan və dünyanın içindəkilərdən üstündür. Peyğəmbərdən soruşmuşlar: sizdən də üstündür ya Rəsul Allah? Cavab vermiş ki, bəli üstündür. Bəllidir ki, mən məxluqam. "Quran" isə rəbbimin kəlamıdır, qeyri məxluqdur...(Amasi 1453: 71b).

Əgər "Quran" açmaq istəsələr əzibillah ilə başlayalar. Surə əvvəlindən başlasalar əzubillah bismillah ilə (allahın adı ilə – İ. Q) başlayalar...(Amasi 1453: 71b).

Əgər ayət başından başlasa avazla oxuyalar və "Quran" oxunan yerdə dünya kəlamı etməyələr. Sakit olub dinləmək savabdır...(Amasi 1453: 71b).

Haqq təala buyurur ki, "Quran"ı əzbər oxumaqdan baxıb oxumaq yaxşıdır. Belə oxumağın savabı çoxdur. Kitaba təmizlənməmiş, paklanmamış yapışmayalar. Yeniyetmələr mütləq bir zərflə tutalar və oğlan uşaqları əlləri üzvlərin yuyub yapışalar. Haqq təala buyurur ki, bir neçə yerdə "Quran" oxumaq günahdır. Əvvəl qüsusuz olanlar, çılpaq olanlar, hamamda və məqbərələr arasında ayaq üstündə təvaf edənələr və küçədə dilini pozaraq oxumaq...(Amasi 1453: 72b).

Allah kəlamının üstünə əşya qoymayalar, alçaq yerə qoyub yanında ayaq uzatmayalar və başqa kitabları onun üzərinə qoymayalar...(Amasi 1453: 73a).

Ustad bir oğlanı adı ilə çağırıb işə buyursa bir başqa oğlan mən yaxşı insan olum deyib onun işini görməyə. Yaxud iş buyurulan oğlan başqa bir oğlana tapşırmağa. Əgər birinə elmdən və dünyadan soruşsalar bir başqası ondan əvvəl cavab verməyə və hər işi tapşırıldığı kimi yerinə yetirə... (Amasi 1453: 73b).

Əgər iş tapşırıldığı kimi tutulmadısa minnətə keçməz və bütün şagirdlər ustadlarının ki, bəzisindən "Quran" oxumuşdur, bəzisindən xətt öyrənmişdir, kimindən elm oxumuşdur. Əgər bir hərf əgər öyrəndiyə haqqı sabit olub ustad olmuşdur. Bunlara riayət edə. Hər harada görsə ayaq üstünə durub izzət, ikram, və ehtiram edib əllərin öpə və ustadı hər nə söz söyləsə təsdiq edib yalana meyl etməmək gərək. Xətirləri incinib, könlülərinə qubar gələcək kəlamdan çəkinələr. İş buyurduqları vaxt boşuna bəhanələr gətirib sözlərinə saymamazlıq etməyələr və dəxi ustadına xəyanət nəzəri ilə baxmayalar...(Amasi 1453: 73b).

Müəllim yemək yeyərkən məktəb oğlanları onu məşğul edib nə isə soruşmayalar. Ayaq yoluna getmək üçün icazə istəməyələr. Mühüm olmayan şeyi soruşmayalar taki yeməkdən qurtarınca dinməyələr. Müəllim su içsə ayaq üzərinə durub əl-əl üstə qoyub nuş olsun deyərlər. Başmağını daima döndürülmüş qoyarlar və ustadın yerinə oturmayalar. Ustadın yanından getmək istəsələr icazə alıb, duasını alıb gedələr ...(Amasi 1453: 74b).

Hər möminə ədəb öyrənmək vacibdir. Ədəb öyrənmək üçün əvvəlcə bir tərbiyəçi lazımdır. Necə ki, Rəsulun da tərbiyəçisi var idi. Hər kişiyyə bir tərbiyəçi lazımdır ki, ondan elm, ədəb, ərkan, həya, səhhət və hüsnü-surət, əhval, tərbiyə və çətinlikləri dəf etmək və müşkülləri həll etmək öyrənə. Ta ki ağılı, fərasəti, fəhmi artıq ola və tərbiyəçi vasitəsi ilə təbib kimi ola. Təbib də iki cürdür. Biri təbibi-zahir və biri təbibi-batin (Amasi 1453: 74 b).

Təbibi-zahir odur ki, insanın xarici əzalarını xəstəliklərdən ədəviyyə səbəbi ilə müalicə edir. Təbibi-batin odur ki, kəlam hikməti ilə beyninin və eyninin bəsirətin açar və ağıl aynasını düzgün yola yönləndirər. Xeyri şərdən, nəfi zərərdən və ədəbi biədəblikdən bilib təmiz edir. Özü də tərbiyəçi olan Loğmandan soruşdular: ədəbi kimdən öyrəndin? Dedi: biədəblərdən. Gördüm ki, biədəblərin şəni həqarətindən təbiətim incindi və könlümə xoş gəlmədi, bildim ki, ədəbsizlikdir onu tərk etdim. Hikməti kimdən öyrəndin dedilər, cavab verdi ki, korlardan öyrəndim. Gördüm ki, gözsüzlər əvvəl ayaqların qoyacaqları yeri möhkəm təyin edirlər ondan sonra ayaqların qoyurlar. Bəs bildim ki, hikmətin əsli insanın yolunu yoxlayıb ondan sonra yeriyib arxayın olduğu yerlərə ayaq basmaqmış .Və dedi ki, öyüd və nəsihətləri hər kişidən almaq lazımdır (Amasi 1453: 75b).

Düşməndən belə olsa eşitmək gərək ... (Amasi 1453: 76a).

Ədəbsiz kimsələr ululuq tapmaz... (Amasi 1453: 77a).

Həyalı kimsələrin dostu və yoldaşı çox olar və hər kişi onu xeyirlə yad edər. Amma biədəb, bihəyə olanların sözü və söhbəti dinlənməz. Onu heç bir kişi xeyirlə yad etməz... (Amasi 1453: 77b).

Bil ki, hünərlərin əlası və ulusu üçdür. Əvvəl yazı yazmaq, ikinci suda üzmək, üçüncü oxutmaq. Amma bu hünərlərin yaxşısı yazı yazmaqdır. Qələm tutmağı bil ki, hünərlərin üstünüdür...(Amasi 1453: 77b).

Onu o insan bacarır ki, xatırlanır və dirilir. Xətt yazmaqda Əmirəlmöminin (a. s.) bir neçə xəbərdarlıq etmiş. Bir kişiylə təlim edib demiş ki, qələmini özün yon. Hərflərini sıx və sətirilərini seyrək yaz demiş. Xətətlər mal-mülk sahibi və sultandır. Hər kişini əlbəttə möhtac eyləyəsidir...(Amasi 1453: 77b).

Rəsul Həzrət (ə. s) buyurur ki, hər kimsə bəsmələni gözəl xətt ilə yazsa cənnətə girər... (Amasi 1453: 78a).

Elm tələb etmək hər kişiylə erkəyə və dişiylə vacibdir. Hər möminə böyüyə və kiçiyə elm tələb etmək vacibdir. Elm tələb etmək iki cürdür. Biri kəsbi və biri səmaidir. Kəsbi odur ki, yazıb, oxumaqla təhsil edərlər. Səmai odur ki, alimdən eşidərlər... (Amasi 1453: 80b).

...Kişiylə elm öyrənmək beşikdən qəbirə qədər lazımdır. Necə ki, Rəsul həzrəti (ə. s.) buyurur ki, Elm ortasında oddan bir dəniz olsa o dənizə girib elm öyrənmək gərək. Elm yolu cənnət yolundan bir yoldur...(Amasi 1453: 81a).

Salam vermək Rəsuldan sünətdir. Salam almaq vacibdir. Salamı bir camaatdan bir kişi versə yetərli olar və bir camaatdan bir kişi salam alsə kifayətdir...(Amasi 1453: 83a).

Necə ki, Rəsul həzrəti (ə. s.) buyurur: Bir kişiylə salam verildikdə salaməleyk deyə və bir kişidən salam alsə əleykəssalam deyə. Əgər biri camaata salam versə salam əleykum deyə və camaatdan salam alsə əleykum əssalam deyə. Bir qadın salam alsə və əleyk əssalam deyə ...(Amasi 1453: 83b).

Başqa bir kimsədən salam gətirsələr əleyk əssalam və əleyk əssalam deyə. Ədəb odur ki, duran oturana və yuxarıdan gələn aşağından gələnə, atlı piyadaya, yüklü boş gələnə salam verə ...(Amasi 1453: 83b).

Hər müsəlman mömin olan kimsəyə vacibdir ki, halal yeyə və ailəsinə halal yedirə... (Amasi 1453: 88a).

Yeməyə bəsmələylə başlayalar ki, şeytan daxil ola bilməyə həm yediyi nemətin bərkətinə tapa. Yeməyin əvvəlində və sonunda əli yumaq lazımdır. Yeməyə yaxın oturalar və yeyilən yeməyi yana çəkərlər. Üç barmağı ilə yeyələr, tikəni kiçik kəsələr və ağızda çox çeynəyərlər və yeməyə yoldaş etmək gərək olsa, etsinlər və yeməyə belə başlayalar. Kimsənin önündən yeməyərlər və kimsənin əlindəki tikəni götürməyərlər. Yemiş qismində önündə olsa kimsə baxarkən yalnız yeməyə. Ərik, qaysı və qeyrisini yeyərkən çəyirdəyin qaba, süfrəyə, əlinə tükürməyə. Qatı sümürməyə və gəyirməyə. Ağız, dişi ya burnu qanasa aşkara tükürüb yerə qan axıtmaya (Amasi 1453: 88b).

Yemək yeyərkən yoldaşının ağızına baxmaya və qaşığı dəyişməyə. Qaşığı öz tərəfindən aşı sala və sapını yoldaşından yana eyləyə...(Amasi 1453: 89a).

Əvvəl yaxşı bardağa suyu dolduralar. Suyun zibili və çöpü varsa ağızına gəlir və bir az tökülür. Ondən sonra bardağı o adama tərəf tutub suyu verələr. Yüksəkdən və uzaqdan uzatmayalar. Əli ilə tutub uzadalar və alan kişi sağ əli ilə ala. Bismillah de-

yib içməyə başla. Yavaş-yavaş içə və bardağın bir kimsənin üzərinə tutub içməyə. Uzaqdan kişi əlin bardağın altında tuta...(Amasi 1453: 89b).

Yeriməyin ədəbi odur ki, küçədə sürətlə tez-tez yeriməyə və dönüb ardına baxma-ya. Kimsənin evinə baxmaya və yolunu gözləyərək yeriyə ...(Amasi 1453: 91b).

Küçədə avaz edib, oxuyaraq yeriməyə. Kimisə basıb irəli yürüməyə. Məcbur olub keçərsə salam verib ədəblə keçə. Yolda və küçədə özündən böyük və yüksək səviyyəli kimsəyə yol ver deməyə. Abdəstli kişi namaza yubanmayım deyər tez-tez yeriməyə. Ustadın, atanın, ananın və ərənlərin önündə yeriməyələr...(Amasi 1453: 91b).

Ədəb bilmək odur ki, hər yerdə dizi üstünə oturalar. Ayağını uzatmaq, yanındakı adama söykənmək və böyüklərin qarşısında dirsəyinə söykənmək ayıbdır. Camaatın ortasında bir nəfərin oturması ədəb deyil (Amasi 1453: 91b).

Hamama girmək ədəbi haqqında belə deyilir. Xüsusən də hamamın qədimi və köhnəsi cana xeyirlidir. Çox isti və xəlvətə girməyələr. Belə ki, tədbir ilə qayda gözləyələr. Yəni əvvəl özlərini istiyə, ondan sonra buxara verələr və donların ədəblə soyunalar. Və fitə bağlayarkən üzlərini adamlara çevirməyələr və iç donunu gizləncə çıxaralar. Üzünü divara tərəf tutub tələsik hamama girməyə və hamama girən kimi su tökməyə. Belə ,ki tərləyincə otura, əvvəl abdəst ala ondan sonra tökə. Əvvəl üç tas sağ yanına tökə və üç tas sol yanına tökə. Üç tas başına tökə, ondan sonra bədənin yuya və suyu ahəstə-ahəstə tökə. Kimsəyə sıçratmaya. Fitəsini ədəb və ehtiyatla yuyub tutuna, ayıb yerini açmaya. Fitəsini yudurtmaya və başını qırxdırsa tezcək su tökməyə. Bir az səbr edər ondan sonra tökə ...(Amasi 1453: 100b).

Müəllif əsərin sonunu da nəsihətlə bitirir.

On nəsnə qüvvəti artırır və zehni açar: Halva yemək. Ətin boynuna yaxın yerini yemək. Mərcimək yemək. Soyuq çörək yemək. Qırmızı üzüm yemək. Bal yemək. Şirin alma yemək. Başa yağ damcılatmaq. Turunc yemək. Xurma yemək...(Amasi 1453: 101b).

On iki şey təbiəti sərt edər və qüssə gətirər. Harada gəldi qan aldırmaq. Saçın artı-ğın yemək. Turş alma yemək. Qüsulsuz biri ilə yemək yemək. Axmayan suya işəmək. Zikr etmədən oyanmaq. İki qadın arasından keçmək. Səslə daş yazısını oxumaq. Bismillah demədən bir şey yemək. Asılmış adama baxmaq...(Amasi 1453: 102a).

On bir şey qüssə gətirər. Alt paltarını oturarkən geymək. Aşının üstündə oturmaq. Qalxanı ev içində qoymaq. Qoyun arasından keçmək. Dişi ilə saqqalın kəsmək. Sol əli ilə yemək. Ətəyi ilə burnunu silmək. Yumurta qabığını basmaq. Kiçik daşlarla oynamaq. Sağ əli ilə silinmək. Ayaqyalın yerimək...(Amasi 1453: 102a).

Altı şey yoxsulluq gətirər. Əli ilə bir şeyi süpürmək. Əli üstündə nə isə yemək. Dua edərək tüpürmək. Ocaq içinə işəmək. Dişi ilə dırnaq kəsmək. Nar çubuğu ilə dişini qurdalamaq... (Amasi 1453: 102a).

Doqquz şey saqqalı tez ağardır: Alt paltarını ilə durub su içmək. Başını gillə yumaq. Qadınla qucaqlaşib yatmaq. Ayıb yerə baxmaq. Üzü üstə yatmaq. Üzünü alt paltarına silmək. Çox cinsi əlaqədə olmaq. Çox qüssələnmək...(Amasi 1453: 102b).

Dörd şey göz nurunu artırır. Yaşillığa baxmaq. Ata, ana üzünə baxmaq. Allah kəlamının üzünə baxmaq. Kəbə evinə baxmaq ...(Amasi 1453: 102b).

Dörd şey göz nurun azaldır: Duzlu yemək, başına qaynar su dökmək, günəşə qarşı baxmaq, düşmənlə üzünə baxmaq... (Amasi 1453: 102b).

Dörd şey bədəni rahatladır: Yumşaq libaslar geymək, xoş iyli şeylər iyləmək, qayğısız olmaq, iş işləməmək... (Amasi 1453: 102b).

Dörd şey bədəni arıqladır: Göyərti yemək, çox cinsi əlaqədə olmaq, hamamda çox oturmaq, axşam yatmaq... (Amasi 1453: 102b).

Dörd şeyə etimad edib məğrur olmamaq gərək. Əvvəl qış fəslində xoş hava olduğuna, ikinci padişahların güldüyünə, üçüncü düşmənin tənbəllik etdiyinə, dördüncü qadınların zahidləndiyinə... (Amasi 1453: 103a). Müəllifin "Kitabi-taci-ədab" əsəri ədəb qaydalarını öyrənmək və əməl etmək istəyənlər üçün əvəzsiz əsərdir. Əsərə diqqətlə nəzər etsək mövzunun tamamilə "Quran" ayələrinə əsaslandığını görürük.

Ədəbiyyat:

Amasi 1453

Əli ibn Hüseyn əl-Amasi. Kitabi-taci-ədab. Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutu. M 315 /315. 857/1453.

Əli ibn Hüseyn Əl-Amasi. Kitabi-taci-ədab. Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutu. M 311/311. 857/1453.

Əli ibn Hüseyn Əl - Amasi. Kitabi-taci-ədab. Azərbaycan MEA Əlyazmaları İnstitutu. B 1167/2790. 857/1453. Qəhrəmanov və Qasimov 1979

Qəhrəmanov C, Qasimov A. Orta əsr Azərbaycan yazılı abidələrinin paleoqrafik tədqiqi haqqında. Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri, Bakı, 1979.

Musayeva 1991

Musayeva A. XV yüzillik nəsr abidəsi "Taci-ədab" AEM xəbərləri. ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. №3, s. 43-47. Bakı. 1991.

HƏMZƏ NİGARİ YARADICILIĞINDA QARABAĞ SEVGİSİ

Love of Karabakh in Hamza Nigari's Creativity

Nərgiz Rəsulova

Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə

Vaxtilə cənnət Qarabağda göz açmış Qarabağlı Seyid Nigarinin, təkkə-təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, nəqşibəndi təriqətinin nüfuzlu şeyxi, kamil mürsid, böyük bilim adamı olmaqla bərabər, eyni zamanda usanmaq bilməyən bir millət, yurd sevdalısı idi. Mir Həzmə Nigari yaradıcılığı 3 əsas xətt üzrə qurulmuşdur. Bunlardan birincisi, Allaha, Həzrəti-Peyğəmbərə (s.ə.s) və onun əhli-beytinə sonsuz məhəbbət, sevib qovuşmadığı Nigara qarşı bitib tükənməyən sevgi və Vətən sevgisi, Qarabağ həsrətidir. "Qara bağrım Qarabağımdır" deyən, "Qarabağdan xəbər versə" küləklərə canını qurban etməyə hazır olan Nigari işğal edilmiş yurdunun rus əsarətindən qurtulması naminə Qarabağ, Şəki xanları ilə əlaqələr quraraq, rus istilasına qarşı meydana gələn Cihadın ilk ideya müəlliflərindən biri olmuşdur. Əsərlərində Qarabağ ləhcəsində yerli sözlərdən daha çox istifadə edən, şeirlərində həm Azərbaycan, həm də Anadolu türkcəsinin xüsusiyyətlərini sintezdə təqdim etmiş Nigarini nə çar Rusiyası nə də Sovet rusiyası dövründə unudurmaq mümkün olmadı.

Açar sözlər: Mir Həzmə, Qarabağ, Azərbaycan, şair, təsəvvüf, murid, Amasya

Abstract

Seyid Nigari from Karabakh, who once lived in paradise Karabakh, was a prominent representative of Takka-Sufi literature, an influential sheikh of the Naqshbandi sect, a perfect murshid, a great scholar, but also an indefatigable patriot of the country. Mir Hamza Nigari's work is based on 3 main lines. The first of these is the endless love for Allah, the Prophet (s.a.s.) and his family, the endless love for Nigar, whom he did not love, and the love of his homeland, and longing for Karabakh. Nigari, who said, "My black heart is Karabakh" and was ready to sacrifice his life for the winds if "let Karabakh know," was one of the idea of Jihad against the Russian invasion, establishing relations with the Karabakh and Sheki khans in order to liberate the occupied country from Russian captivity. Neither Tsarist Russia nor Soviet Russia could forget Nigarini, who used local words in the Karabakh dialect in his works and synthesized the features of both Azerbaijani and Anatolian Turkish in his poems.

Key words: Mir Hamza, Karabakh, Azerbaijan, poet, sufism, murid, Amasya

Qarabağ xanlığının Zəngəzur mahalının Cicimli kəndində (indiki Laçın rayonu) dünyaya gələn Mir Həzmə Seyid Nigari Qarabaği Qafqaz və Anadoluda məşhur olan, şeirləri iki əsrə yaxındır sevilərək oxunan, təkkə-təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, nəqşibəndi təriqətinin nüfuzlu şeyxi, kamil mürsiddir. Tarixi qaynaqlar-

da Şeyxin doğum tarixi barədə bəzi fərqli rəqəmlər (1805, 1815, 1795 və ya 1797-ci ildə) göstərsə də, şairin doğumu haqqındakı bu tarixlərdən ən doğru olanı bizim zənnimizcə 1805-ci ildir. Çünki, Əzmi Bilginin tərtib etdiyi Nigari Divanında, şairin həyatından bəhs edən bölümdə yazır: "Hicri 1303 senesində vəfat etmədən önce şair, Elaziğ-Harput valisi Hacı Hasan Paşa ilə bayramlaşma esnasında valiye, ebedi aleme göçmə zamanının yaxlaştığını və vəfat edince cenazesinin Amasyada- oğlu Siraceddinin mezarının yanında defnedilmesini vasiyyət eder. Vali bu vasiyyət üzerine "Efendim Allah ömrünüzü artırsın, inşaallah daha nice seneler yaşarsınız və vəfat ettiğiniz takdirde burada - Harputta defnedilirsiniz və size layık türbe yaptırırız, havalar çok sıcak ve Amasya şehri de buradan 10-12 günlük bir mesafede yerleşir. Mübarek naşınızın yollarda rahatsız olacağından korkarım" der. Şair, valinin kibarca cesediniz bu sıcak havalara ve at arabasıyla uzun yolculuğa dayanamayıp bozulabilir demek istediğini anlayınca "seksen senedir bu vücud Allah demiştir, ondan gayrısını görmemiştir. Sekiz gün içinde teaffun edecekse bırak etsin" – deyir (Bilgin 2011: 10). Buradan da şairin 1885-ci ildə vəfat etdiyi zaman səksən yaşında olduğunu anlayırıq və səksən yaşında vəfat etmiş olan şairin 1805-ci ildə anadan olduğu fikri dəqiqləşir. Beləliklə də, Mir Həməzə Nigari həzrətləri 1885-ci il sentyabrın 29-da vəfat etmiş, cənazəsi vəsiyyətinə uyğun olaraq Harputdan, mehri məhəbbəti dünya hakimiyyəti qurmağa israrlı olan, kiçik bir bəyliyi qısa zamanda dövlətləşib imperatorluğa çevirməyi bacaran fəthələri taxta çıxaran «Şahzadələr şəhəri» Amasyaya aparılmışdır (I Beynəlxalq Həməzə Nigari simpoziumu 2012: 13). Yeddi gün sürən yolçuluqdan sonra Amasyaya gəlib çatan cəsədi məzara qoyulmaq üçün təkrara yuyulduğunda cisminin, üz-gözünün nurunun heç pozulmadığı məmurları da, müridləri də heyrətə gətirir. Hətta, onun mumiyanmış olmasına dair şübhələrin də əsassızlığı aşkar olur. Atası və ulu babaları üləmalardan olan Mir Həməzə Qarabağın sevilib sayılan seyid ailələrindən birində dünyaya göz açmışdır (İnal 1988: 128). Qarapapaq türklərindən olan Nigarinin atası Əmir Rükəddin Paşa və anası Xeyransa Xanım və ya Qızxanımdır.

Sufi, təsəvvüf şairi olan Seyid Nigarinin şeirləri Azərbaycanda ən çox əzbərlənən və dildən-dilə doluşan şairlərin başında gəlir. Şübhəsiz ki, Nigarinin ən önəmli əsəri, təxminən yeddi yüzə qədər qəzəlin cəmləndiyi divanıdır. Ədəbiyyatşünaslıq elmimizin banisi Firdun bəy Köçərli "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabında (Köçərli 2005: 308). Seyid Nigarinin çox sayda şeirlərini təqdim və təhlil edərək öz fikirlərinə belə yekun vurur: "Bu gözəl şeirlər Mir Həməzə əfəndinin alitəb və hüriyyət-pərəst olmağına şəhadətədiçi xoşməzmun bir əsərdir". Görkəmli ədəbiyyatşünas onu zəmanəsinin ən məşhur, nüfuz dairəsi geniş insanlarından biri kimi dəyərləndirib, öz müasirlərinin yaradıcılığına təsirindən də faktlarla çoxlu nümunələr gətirmişdir. Mir Həməzə Nigari yaradıcılığı 3 əsas xətt üzrə qurulmuşdur. Bunlardan birincisi, Allaha, Həzrəti-Peyğəmbərə (s.ə.s) və onun əhli-beytinə sonsuz məhəbbət durur.

Nəsli-Məhəmmədi sevmək, istəmək

Haqqın bizə başqa kəramətidir

Nəqşibəndi olduğuna dəlalət edən başqa bir misrasında isə belə deyir:

Əlmədəd, üftadəyəm, ya dəstgir,

Ya Məhəmməd, ya Əli, ya Nəqşibənd!

Yaradıcılığında digər istiqamət, dünyəvi eşqidir - sevib qovuşmadığı Nigara qarşı bitib tükənməyən sevgisidir. Şeyxin yaradıcılığında 3-cü xətt isə Vətən sevgisi, Qarabağ həsrətidir. Nigari, "vətən sevgisi imandandır" fərmanı ilə hərəkət edərək, ayrı düşdüyü cənnət vətəni Azərbaycan və Qarabağa olan həsrətini və bağlılığını

şeyrlərində belə ifadə etmişdir.

Əzm eylə diyarı-Şirvanı

Qət eylə rəhi-Azərbaycanı

Bir yer deyəm ismidir Qarabağ

Cənnət yeri abı şir ü qaymağ

Mir Həməzə Nigari öz doğma vətəni Qarabağa çox böyük məhəbbət bəsləyib. Qürbətdə Qarabağa olan həsrətini şeyrlərində dilə gətirmişdir. Ömür səhifələrini, doğub böyüdüyü, "Həvəs-nak-ı mey-i gülgün-ı canan" olduğu; "xəndan" olduğu, "cananın, həbibanə qaraqaşına qurban olduğu" ana yurdu Qarabağı şeyrlərində, Çaynaməsinin böyük bir bölümündə tərənnüm edir (Bilgin 2003: 248).

Bir qönçə gülünün tarımarıyam,

Görüm abad olsun ol Qarabağı.

Bir gözəl ceyranın giriftarıyam,

Şənlik olsun dağı, bağı, ovlağı.

Qafqazda ruslara qarşı savaşı, bu səbəbdən də Vətəmindən ayrı düşərək, ömrü qürbətdə keçən Mir Həməzə Nigarinin Qarabağ həsrəti divanındakı bir çox şeyrlərinin məzmununu təşkil etmişdir (Çələbi 2004: 182). Qarabağın ruslar tərəfindən işğalından sonra Nigari yazdığı şerində bu faciəli hadisəni sinəsinə saplanan xəncər kimi onu iztiraba qər q etdiyini ifadə edir.

Sinəmə çəkilən qara dağımdır,

Qara bağırim qanlı Qarabağımdır.

Qan əkər, odlar tökər Miri-Nigari mægər,

Yad qılıbdır yenə Qarabağ torpağını.

"Qara bağırim Qarabağımdır" deyən, "Qarabağdan xəbər versə" küləklərə canını qurban etməyə hazır olan Nigari oranı dünyanın behiştı adlandıır.

Amasiyada təsəvvüfi tərbiyəsini tamamlayan Mir Həməzə 1834-cü ildə Həccə getmiş və qayıtdıqdan bir müddət sonra mürşidi tərəfindən verilən əmrlə Qarabağa dönmüşdür. Nigarinin divanında adını çəkdiyi Fəxrəddin Ağabali həzrətləri "Hümayi-Ərş" adlı əsərində onun Cicimli kəndinə qayıtması və buradan Mirlər kəndinə (Qubadlı rayonu) köçməsinə ətraflı bəhs edib. Beləliklə, Hicri 1256-57-ci (miladi 1840-1841) illərdə o təkrar Cicimliyə qayıtmış və burada müəllimlik etməklə bütün Qarabağ mahalında şöhrət tapmışdır (Nigari 2011: 476). O, Qarabağ, Şəki xanları ilə gizli əlaqələr qurur, Şuşada Xasay xamla, digər yetkililərlə dafələrlə görüşürdü.

Qarabağda evlənib övlad və əyal sahibi olan Mir Nigari, üzərinə düşən elm öyrətmək vəzifəsini də haqqınca yerinə yetirərək ətraf xalqın elm və irfanından faydalanması üçün bütün zamanını sərf etmişdir. Mir Həməzə hər kəsi elm və irfana təşviq edərək həvəsləndirir, islamıyyətin əmr etdiyi qaydaları öyrədirdi. Bu sırada eyni əmək və məfkurə uğrunda özünü fəda etmiş pirdaşı Ağdaşlı Əhməd əfəndi ilə Şuşada Xan bağı adlanan yerdə Qarabağ xanı Xasay xanın imarətində bir məclisdə olmuşdu. Bu məclisdə islam ümmətinin mövcud olduğu bir mühitin xristian bir hökumətin idarəsi altında qalmasının düzgün olmadığı məsələsi ətrafında bir sıra düşüncələr formalamışdır (Akpınar 1994: 251).

Ünsiyyətdə olduğu nüfuzlu, imkanlı şəxslərə xristian bir məmləkətin - Rusiyanın itaətində olmağın hər iki dünyada böyük günah olmasını anladır, xeyli tərəfdar toplayır. XIX əsrin ortalarında Qafqazda rus istilasına qarşı meydana gələn Cihadın ilk ideya müəlliflərindən biri Şeyx Mir Həməzə idisə, XX əsrin 20-ci illərində bolşevik-

daşnak işğalına qarşı bu missiyanı onun sadıq müridləri davam etdirmişdi. "Cihad Bəyannaməsi"nin carçıları Zəngəzurun sonuncu qazısı Bəhlul Behcət, bacısı oğlu Mir Sədi Ağa və Hacı Fətəli Əfəndi olmuşdur. Onların hər üçü sonralar bolşeviklər tərəfindən həbs və sürgün edilmişdilər(Altunbaş 2004: 531).

Şeyx Mir Həmzə Nigari öz doğma vətəni Qarabağın başına gələcək fəlakətləri görürmüş kimi "Mövlə verə ömrü bir zamanı, islam ilə bir də görək anı" deyərək Qarabağın əsarətindən xəbər verirdi. Ancaq onun burada bir müjdəsi də diqqət çəkir. Nigari, "Qarabağ elinin gül gəzintisinin mənqibələri" sərlövhəli şeirində Qarabağı belə vəsf edir:

Bir mevzii-xoş fərah-fəzadır.

Dünyaya behişt disəm səzadır.

Cənnət gibi hər mahallidir bağ

Hər bir tərəfindən bağ u ırmağ

Hər canibi səbz, hər tərəfi bağ

Anın içün ismidir Qarabağ

Doğub böyüdüüyü o torpaqların Nigari üçün nələr ifadə etdiyini onun misralarında sezməmək qeyri- mümkündür. Qarabağ "çəşm-i yarə heyran olduğu", "ders-i cünun"u aldığı, sonra da bəşəri eşqdən İlahi eşq mərtəbəsinə keçərək "bade-i vəhdət"dən içərək yetişdiyi, qəzəllər söylədiyi "ehl-i irfan" olduğu yerdir. Qarabağ üçün müsbət istəklərini hər imkanda dilə gətirərək, hər misrasının başında "abad olması"nı istəyir. Mir Həmzə, doğulduğu, uşaqlığının, gəncliyinin keçdiyi, eşq badəsini içdiyi, şairliyinin başladığı torpaqlara həsrətini misralara düzərəkən sosioloji anlamda açıqca "milliyət" qavramını vurğulamır. Nigari ilahi eşqi tərənnüm edən klassik divan şairi kimi meydana çıxır və daha çox Füzuliyə bənzəyirdi. Qarabağı Bağdad torpağı etdiyini deyən Nigarinin Füzulinin bəzi qəzəllərindən bəhs etməsi onun ən çox təsirləndiyi şairin Füzuli olduğunu göstərir. Nigarinin şeirlərində təriflə bəhs etdiyi başqa bir şair isə azərbaycanlı olan müasiri Nəbatidir (Azərbaycan ədəbiyyatı Tarixi 1960: 841).

Ey könül təb-i Fizuli ilə həm-kar oldun Qarabağ qitəsini hıttə-i Bağdad itdin". Özü-nü Fizuli, Qarabağı isə Bağdadla eyniləşdirən Nigari, Tərci-i Bəndində, Qarabağın tozuna, qoxusuna, çaylarına, bulaqlarına, bülbüllərinə həsrət qaldığını, Qarabağda ozladığı, Qarabağlı yarla söhbət etdiyi anları xatırlayır. Qarabağın çinarı, çayı onun üçün Kövsər, Tuba, Qarabağ isə yer cənnətidir(Bilgin İstanbul: 2003).

"Kevsərü Tuba imiş çayı çinar-i Qarabağ,

Aləmi cənnət imiş dari diyari Qarabağ"

521 beytdən ibarət "Çaynamə"sində məsnəvi üslubunda samovar və çaydan bəhs edərəkən mistik yozumlarla doğma yurdu Qarabağdan, oradakı ağsaqqallardan bəhs edirdi. Hətta şair yazdığı tövhiddə, minacatda və xüsusən də nətlərdə forma, məfhum, üslub, ünvan və məzmununda yeniliyə meyl etmişdir. Nigari üslub xüsusiyyətlərində ədəbi sənətlərdən orijinal şəkildə istifadə etmiş, şeirlərində həm Azərbaycan, həm də Anadolu türkcəsinin xüsusiyyətlərini sintezdə təqdim etmiş, Qarabağ ləhcəsində yerli sözlərə diqqət yetirmişdir. Mistik fəaliyyətinə görə adı çar Rusiyası və Sovet Rusiyası tərəfindən ədəbiyyat tarixindən silinən şairi hər cür qadağalara baxmayaraq, unudurmaq mümkün olmayıb.

Vətəni Qarabağda və daha çox Qazax mahalının Xanlıqlar kəndində yaşayan şair, Çar Rusiyasının, bu irşad fəaliyyətindən narahat olaraq onu sürgünə göndərmək

istəyini öyrənir və yenidən Anadoluya qayıdır. Şairin minlərlə müridi də arxasınca Anadoluya gedir. Mir Həməzə Qarabağa gedərək xanımı Əminə və oğlu Siracəddini də Ərzuruma gətirir və bir müddət sonra ailəsi ilə birlikdə Amasyaya köçür. Amasyaya köçdükdən sonra Qarabağdakı ərazilərinə qarşılıq olaraq şairə hətta Amasyada ərazilər verilir (Abdizade 1986: 26).

Dörd məzhəbin görüşlərini tərک etdiyini, sünni və ya şiə deyil, xalis müsəlman olduğunu söyləyən Nigari bir Nəqşibəndi-Xalidi şeyxi olmaqla, həm də bu xəttin tamamən xaricində başqa bir şəxsiyyətdir. Bu səbəbdən də üzvləri tərəfindən ona pır (təriqət qurucusu) kimi baxılırdı.

Bu gün də keçmişdə olduğu kimi, Qafqazda, Anadoluda səmə məclislərində mövləvi və nəqşibəndilərin ayinlərində, zikrlərində Mövlana Cəlaləddin Rumidən sonra ən çox böyük bir din xadimi, bilim adamı, eyni zamanda usanmaq bilməyən bir millət, yurd sevdalısı Qarabağlı Seyid Nigarinin insanlara İlahi sevgisi bəxş edən şeirləri oxunur, ifa edilir, rituallarda səslənir.

Ədəbiyyat:

Abdizade 1986

Abdizade H.H. Amasya Tarihi, c.I. Amasya Belediyesi, Ankara.

Akpınar 1994

Akpınar Y. Azeri Edebiyatı Araştırmaları, Dergah Yay., İstanbul.

Ədəbiyyat 1960

Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi, c.II, ASE, Bakı.

Altunbaş 2004

Altunbaş K. Divan-ı Seyyid Nigari. C. II, Ekim 2004, Samsun

Bilgin 2003

Bilgin A. Azmi, Divan-ı Seyyid Nigari, Kule Yayınları. İstanbul

Çələbi 2004

Çələbi Y. Seyid Nigari, Xaki-Payın Tacı-Sərim. Azərbaycan Nəşriyyatı Bakı.

Çınar 2008

Çınar, Fatih. Seyyid Mir Hamza Nigârî'nin Hayatı Sanatı Eserleri ve Tasavvufi Düşüncesi. Yüksek Lisans Tezi. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, 2008.

İnal 1988

İnal İ.M.K. Son Asır Türk Şairleri. C. 3. Dergah Yayınları. İstanbul.

Pala 2000

İskender Pala, Bir Hamza Nigari yaşamıştı, Kaşğaq Edebiyat Seçkisi, Sayı:13 (2000)

Köçərli 2005

Köçərli F. B. "Azərbaycan ədəbiyyatı" II cild, "Avrasiya Press", Bakı-2005

Kara 2005

Kara, Mustafa, "Harput'ta Bir Derviş Şair: Nigari". Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu. Ankara: TDV Yay., 2005.

Simpozium 2012

Qarabağdan Amasyaya Könül Körpüsü, I Beynəlxalq Həməzə Nigari Simpoziumu, Qafqaz Üniversitesi Qafqaz Araştırmalar İnstitutu nəşriləri № 5 31 May - 1 İyun 2012 Amasiya

Məmmədli 2010

Məmmədli Nəzakət. Mir Həməzə Seyid Nigari Divan. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.

Məmmədli 2012

Məmmədli Nəzakət. Mir Həməzə Seyid Nigari Nigarnamə. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı.

Musayev Elşən. "Mir Hamza Nigari Karabaği". Tasavvuf dergisi 6: 241-246

Nigari 2011

Nigari [ö. 1885] Divan Hazırlayan Prof. Dr. Azmi Bilgin, 2011

İRAN KİTABXANALARINDA QORUNAN TÜRKDİLLİ ƏLYAZMALAR

Turkic-Language Manuscripts Protected in Iranian Libraries

Səadət Mürşüdoğa

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

konsuello79@mail.ru

doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.387.

Xülasə

Əlyazma kitab təmsil etdiyi xalqın mədəniyyətində tək cə mənəvi və tarixi əhəmiyyət kəsb etmir, həm də onun saxlandığı dövlətin maddi dəyəridir. Dünyanın ən böyük kitabxanalarında saxlanıb qorunan saysız-hesabsız türk əlyazmaları ilə bağlı araşdırma davam edir. Türk əlyazma kitablarının ən çox təsadüf edildiyi mərkəzlər London, Paris, Vatikan, Berlindədirsə, Şərqdə Təbriz, Tehran, Məşəd, Qum, İsfahan, Konya və İstanbuldadır. Bununla belə əlavə əlavə edək ki, Şərqdə ən çox türk, əsasən, Azərbaycan əlyazmaları İrandadır. Şərqdə əlyazmaların sayca çox olduğu kataloqların nəşri baxımından birincilik İrana məxsusdur. Tehran, Təbriz universitetləri, Həmədan, Məşəd, Qum, İsfahan, Milli şura məclisi və s. kimi kitabxanalarının çoxcildlik kataloqları vardır. Onlardan Sepəhsalar, Məclis, Məlik, Astan-e Qods-e Rezəvi kitabxanalarını göstərmək olar.

Bu məqalədə adı çəkilən kitabxanalarda qorunan türkdilli əlyazmalar haqqında qısa araşdırma aparılmışdır. Təbii ki, bir məqalədə İran kitabxanalarında qorunan bütün əlyazmalar haqqında məlumat vermək çətindir. Buna görə də həmin əlyazma nüsxələrindən bəzilərinə işarə etmişik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İran kitabxanalarında qorunan türkdilli əlyazmaların əksəriyyətinin kataloqları hazırlanmışdır. Onlardan Əli Sədrayi Xoyinin "Xoy Nəməzi mədrəsəsinin türk əlyazma nüsxələrinin" siyahısı, Ustad İrəc Əfşar, Məhəmməd Təqi Daneşpəjuhun adlarını çəkmək olar. Bundan başqa "Dünya kitabxanalarında türkcə əlyazmaların siyahısı" kitabı Mənşur-e səmir nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuşdur. Bu kitabda Azərbaycanca, osmanlıca və digər türk dillərində olan əlyazmaların siyahısı hazırlanmışdır. Amma bu məcmuədə üstünlük azərbaycan və osmanlıca əlyazmalara məxsusdur. 1100 illik Astani-Qodsi-Rezəvi kitabxanasında təqribən 70 min əlyazmanın içərisində 67 türkcə əlyazma nüsxələri qorunur.

Türk nüsxələrinin vəqfinin tarixi 1145-ci qəməri ilinə aiddir ki, bu da təqribən 300 il əvvəl gedib çıxır. İlk türkdilli nüsxəni Nadir şah Əfşar kitabxanaya vəqf etmişdir. Ondan sonra Mirza Rza xan Naini, Qazi Nur, Xan Baba Məşar kitabxanaya türkdilli əlyazma nüsxələrini təqdim etmişlər.

Araşdırmalardan belə nəticə çıxara bilərik ki, İran kitabxanalarında yüzlərlə türkdilli əlyazmalar qorunur. Bu əlyazmaları təqribən 40 mövzuda sistemləşdirmək mümkündür. Bir də onu qeyd etmək lazımdır ki, hazırkı dövrdə Avropa kitabxanalarından qorunan əlyazmaların əksəriyyəti də Şərq kitabxanalarından həmin ölkələrə daşınmışdır. Həmin əlyazma kataloqları ilə İran kitabxanalarının kataloqlarında olan əlyazma nüsxələrini müqayisə edib çatışmazlıqları üzə çıxarmaq lazımdır.

Açar sözlər: əlyazmalar, İran, kitabxana, Şərq kataloqları

Abstract

The manuscript is not only of spiritual and historical significance in the culture of the people it represents, but also of the material value of the state in which it is kept. Numerous Turkish manuscripts preserved in the world's largest libraries are being studied. The most common centers for Turkish manuscripts are in London, Paris, the Vatican, and Berlin, while in the east they are in Tabriz, Tehran, Mashhad, Gum, Isfahan, Konya, and Istanbul. However, it should be added that most Turkish, mainly Azerbaijani, manuscripts in the East are in Iran. In terms of publishing catalogs with a large number of manuscripts in the East, the first place belongs to Iran. Tehran, Tabriz universities, Hamadan, Mashad, Gum, Isfahan, National Council, etc. libraries such as have multi-volume catalogs. Among them are Sepahsalar, Majlis, Malik, Astan-e Gods-e Rezavi libraries.

This article provides a brief overview of the Turkic-language manuscripts preserved in the libraries mentioned. Of course, it is difficult to give information about all the manuscripts preserved in Iranian libraries in one article. Therefore, we have referred to some of these manuscripts. It should also be noted that catalogs of most of the Turkic-language manuscripts preserved in Iranian libraries have been prepared. Among them are Ali Sadrayi Khoy's list of "Turkish manuscripts of Khoy Namazi Madrasa", Ustad Iraj Afshar, Mohammad Taqi Daneshpejuh. In addition, the book "List of Turkish manuscripts in world libraries" was published by Manshur-e Samir Publishing House. This book contains a list of manuscripts in Azerbaijani, Ottoman and other Turkic languages. However, the predominance in this collection belongs to the Azerbaijani and Ottoman manuscripts. The 1100-year-old Astane Gods-e Rezavi Library preserves 67 Turkish manuscripts out of about 70,000 manuscripts. The history of the Foundation of Turkish Copies dates back to the lunar year 1145, which dates back to about 300 years ago. The first Turkic-language copy was donated to the library by Nadir Shah Afshar. Then Mirza Rza khan Naini, Gazi Nur, Khan Baba Mashar presented Turkish manuscripts to the library.

We can conclude from research that hundreds of Turkic-language manuscripts are preserved in Iranian libraries. These manuscripts can be systematized into about 40 topics. It should also be noted that most of the manuscripts currently preserved in European libraries have been transported to those countries from Eastern libraries. It is necessary to compare these manuscript catalogs with the manuscripts in the catalogs of Iranian libraries and identify shortcomings.

Keywords: manuscripts, Iran, library, Oriental catalogs

Əlyazma kitab təmsil etdiyi xalqın mədəniyyətində tək cə mənəvi və tarixi əhəmiyyət kəsb etmir, həm də onun saxlandığı dövlətin maddi dəyəridir. Dünyanın ən böyük kitabxanalarında saxlanıb qorunan saysız-hesabsız türk əlyazmaları ilə bağlı araşdırmalar davam edir. Türk əlyazma kitablarının ən çox təsadüf edildiyi mərkəzlər London, Paris, Vatikan, Berlindədirsə, Şərqdə Təbriz, Tehran, Məşhəd, Qum, İsfahan, Konya və İstanbuldadır. Şərq əlyazma kataloqlarının hazırlanması və nəşrinə XVIII

əsrin əvvəllərində Avropada başlanıb, ilk kataloq 1739-cu ildə Parisdə nəşr olunan "Kral kitabxanası əlyazmalarıdır", burada 4200 əlyazma təsvir olunub (Musabəyli 2012, c.I: 41). Bununla belə əlavə əlavə edək ki, Şərqdə ən çox türk, əsasən, Azərbaycan əlyazmaları İrandadır. Şərqdə əlyazmaların sayca çox olduğu kataloqların nəşri baxımından birincilik İrana məxsusdur. Tehran, Təbriz universitetləri, Həmədan, Məşəd, Qum, İsfahan, Milli şura məclisi və s. kimi kitabxanalarının çoxcildlik kataloqları vardır. Onlardan Sepəhsalar, Məclis, Məlik, Astani-Qodsi- Rezəvi kitabxanalarını göstərmək olar.

Bu məqalədə adı çəkilən kitabxanalarda qorunan türkdilli əlyazmalar haqqında qısa araşdırma aparılmışdır. Təbii ki, bir məqalədə İran kitabxanalarında qorunan bütün əlyazmalar haqqında məlumat vermək çətinidir. Buna görə də həmin əlyazma nüsxələrindən bəzilərini qeyd etməyi daha məqsədəuyğun hesab etmişik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, İran kitabxanalarında qorunan türkdilli əlyazmaların əksəriyyətinin kataloqları hazırlanmışdır (<http://yurddash.blogfa.com/post/57/>). Onlardan Əli Sədrayi Xoyinin "Xoy Nəməzi mədrəsəsinin türk əlyazma nüsxələrinin" siyahısı, Ustad İrac Əfşar, Məhəmməd Təqi Daneşpəjuhun adlarını çəkmək olar. Bundan başqa "Dünya kitabxanalarında türkcə əlyazmaların siyahısı" kitabı Mənşuri-səmir nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuşdur. Bu kitabda Azərbaycanca, osmanlıca və digər türk dillərində olan əlyazmaların siyahısı hazırlanmışdır. Amma bu məcmuədə üstünlük Azərbaycan və osmanlıca əlyazmalara məxsusdur. Sözügedən altı cildli kitabda dünya kitabxanalarında qorunan 17 min əlyazma nüsxəsi təqdim olunmuşdur. Siyahı həm mövzu, həm də dillər üzrə hazırlanmışdır.

1100 illik Astane-Qodsi-Rezəvi kitabxanasında təqribən 70 min əlyazmanın içərisində 67 türkcə əlyazma nüsxələri qorunur. Əvvəlki illərdə Ustad İrac Əfşar və Məhəmməd Təqi Daneşpəjuh Astani-Qodsi-Rezəvi kitabxanasına bağlı olan Tehranın Məlik kitabxanası haqqında siyahının I cildinin son 30 səhifəsini türk əlyazma nüsxələrinə həsr etmişlər (<http://nuxxeler.blogfa.com/>). Bu kitabxanada qorunan türkdilli əlyazmalar eyni dil ailəsinə aid olsa da, coğrafi ərazilərin dili baxımından bir-birincən fərqlənir. Nüsxələrin bəzisi Xorasanın şimalı və Heratın türk dilinə aiddir. Məsələn, Təbə Məzlumun "Yusif və Züleyxa" əsəri (XIII əsr) №651 Gövhərşad. Bəzi nüsxələr İran Azərbaycanının katibləri tərəfindən yazılmışdır. Məsələn, Məhəmməd Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərini Şəfii Təbrizi qəməri 1228-ci ildə yazmışdır (mərkəz №14742) və ya aстранomiya haqqında olan "Rüb-e mucib" nüsxəsini Mirzə Mühübbəli Nazim ül-Mülk Mərəndi qəməri 1300-cü ildə yazmışdır (mərkəz №12154).

Əlyazma nüsxələrinin bir qismi də ya İstanbul ya da Türkiyənin digər şəhərlərində yaranan nüsxələrdir (<https://www.mehrnews.com/news/2914980>). Məsələn, Türkiyənin Bektaşiyə fəqirlərindən olan Bəxt Qənbərəli Ali Əbanın (XIV əsr) mərsiyələrini qeyd etmək olar ki, qəməri 1203-cü ildə yazılmışdır (mərkəz № 27456).

Türk nüsxələrinin vəqfinin tarixi qəməri 1145-ci ilə aiddir ki, bu da təqribən 300 il əvvəl gedib çıxır. İlk türkdilli nüsxəni Nadir şah Əfşar kitabxanaya vəqf etmişdir. Ondan sonra Mirza Rza xan Naini, Qazi Nur, Xan Baba Məşar kitabxanaya türkdilli əlyazma nüsxələrini təqdim etmişlər.

Son 30 ildə kitabxanaya türkdilli əlyazmaları təqdim edənlərdən aşağıdakıların adlarını çəkmək olar: Seyyid Məhəmməd Baqir Səbzəvari (q. 1405 il), Seyyid Cəlaləddin Terhani (şəmsi 1361 il), Əlirza Şahi (ş. 1372 il), Suriyada İran mədəniyyət mərkəzi

(ş.1368 il), Ustad Cəfər Zahidi (ş.1377 il), Əhməd Şahid Əsfərayini (ş.1381il), Hacı Ağa Niri Kaşmiri (ş.1382 il) və başqaları.

Kitabxanaya təqdim olunan nəfis əlyazmaların çoxu mənzum və mənsur ədəbi əsərlərdir: şairlərin divanları, məsnəvilər, sonrakı mərhələlərdə əqayid, fiqh, tibb, astronomiya, təcvid, tarix mövzularına da rast gəlmək mümkündür. Divanlar və mətn şərhələrindən Füzulinin, Əlişir Nəvayinin, Müşribin Divanları, Əbülhəsən Səfanin “Qəsidətüt-təvayyə”, Qütbəddin Xələvatinin Qəsidəsinin tərcüməsi, Sərvərinin Hafiz “Divan”ına şərh, Molla Şəmiinin Sədinin “Gülüstan”ına şərh.

Məsnəvilərdən: Füzulinin “Leyli və Məcnun”u, Məzlumun “Yusif və Züleyxa”sı, Peyğəmbərin vəfatnaməsi, Vasif Təbrizinin “Gülşəni Məsaibi”.

Mənsur ədəbi mətnlər və şeir cümləri imamlar və övliyalar haqqında mərsiyələrdən ibarətdir: Əmir Əlişir Nəvayinin “Məhbubul-qulub”, “Biharul-inşa”, Əli Növhəxanın “Mərsiyələr cümlü”, Delrişin “Şeyrlər cümlü”, Rəcəb bin Hüseynin “Mərsiyələr cümlü”.

İmamların həyat tarixi haqqında olan mətnlər, xüsusən, Hüseyn haqqında: Məhəmməd Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsəri, Məhəmməd Həniyə dastanı, Seyyidüş-şühədanın məqtəl və məsəyibi, Rza Xakşarın “Cinanul-muminini” və s.

Ədəbiyyat tarixi haqqında Əmir Əlişir Nəvayinin “Məcalisün-nəfayis” əsəri, Şeyx Səfiəddin Ərdəbili təzkirəsi.

İkidilli lüğət kitabları: “Həlimi lüğəti” ya “Bəhrül-qərayib”, Əmir Əlişir Nəvayinin “Lüğətnamə”si, Əli Badkubeyinin türkcə nisabı.

Elmi mətnlər: Nemətullahın “Rübe-Mucib”, Saleh bin Nəsrullahın “Qayətül-bəyan” və s.

Göstərilən nüsxə məcmuələri arasında aşağıdakıları misal çəkə bilərik: Osmanlı Sultan Muradın müasiri alim və fəqih Məhəmməd bin Hüseyn (“Həcc qaydaları”, mərkəz №17602), Konstantinopol Darül-ədlində sakin olan Dərviş Taləvi (XII əsr q.) (“Mərifətül-rivalul-qeyb”, mərkəz № 2011.2), XIII əsr (q.) şairi Delrişin (“Şeyrlər cümlü”, mərkəz №18502), Molla Əli Növhəxan (XIII-XIV əsrlər) (“Mərsiyələr cümlü”, mərkəz №16794).

№	Kitabın adı	№	Müəllifi	Mövzu	Yazılma tarixi	Xətt növü	Vəqf
1.	İxtiyaratül-əyyam (türkməncə)	27736	Məhəmməd Əvəz bin Sədrəddin Qaraqaş	Xəbərlər	XII	Nəstə-liq	1380-cı ildə Rəhbərin vəqfi
2.	Ədiyyə (türkcə)	11896		Namaz duaları	1154 şaban	Nəsx	Məhəmməd Vicdaninin vəqfi 1359 şəmsi
3.	Üstürləb (Mərifət haqqında risalə) (türkcə)	12084/1	Mustafa bin Əli	Astronomiya	XIII	Nəsx	Seyyid Cəlaləddin Tehrani 1361
4.	Biharül-inşa (türkcə) 188			ədəbiyyat	XII	Nəsx	Səid Təbatəbai 1332
5.	Bəhrül-məarif (türkcə) 95	4705 qərb	Mustafa bin Şaban Sərvəri	Məani və bəyan	XIII	Nəsx	
6.	Təcvid (türkcə və ərəbcə) 18	1990 Gövhərşad	Qarelər	Təcvid və qiraət	XIII	Nəstə-liq	
7.	Mənzum Təcvid (türkcə)		Bəndə deh				
8.	Ümdə təcvid 21	29277			1262 q	Nəstə-liq	Möhsün Hüseyni 1382

9.	Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin təzkiyəsi (türkcə) 139	59		Tarix və irfan, Səfiəddin İshaq bin Cəbrail Ərdəbilidən başlayaraq Səfəvi padşahlarının şəcərə-naməsi	XI	Nəsx	Nadiri şahın vəqfi 1145 qəməri	
10.	Təlimi-xətt (türkcə) 24	12224	Abdullah Sirəfi			Nəsx	Seyyid Cəlaləddin Tehrani 1361	
11.	Cinanul-muminin (türkcə) 119	14489	Rza Xaksar	Xəbərlər	1153 q	Nəsx	Seyyid Məhəmməd Baqir Səbzəvari 1405 q	
12.	Cüng (türkməncə) 156	28181	Xacə Əhmədın hikmətli kəlamları	ədəbiy-yat	1312 q	Nəstə-liq	1381-də alınıb	
13.	Cüng (farsca və türkcə) 63	26242		Bilinmə-yen elmlər və kimya	XIII	Nəstə-liq	Cəfər Zahidinın vəqfi 1377	
14.	Cüng (mərsiyələr məcmuəsi) (türkcə) 174	16794	Əli Növhexan		1341 q	Nəstəliq-təhriri	1367-də alınıb	
15.	Şeyrlər cüngü (İstanbul türkcəsi) 103	29211	Nəcəti bəy, Səməi, Şəmi Cələpi, Sultan Məhəmmədin 857-ci ildə İstanbulun fəthi haqqında qəsidəsi və digər Osmanlı şeyrləri	Ədəbiyyat	XI	Nəsx və Nəstəliq	Hacı Ağa Niri Kaşmirinin vəqfi 1382	
16.	Şeyrlər cüngü (türkcə) 110	18502	Delriş təxəllüslü şair	ədəbiy-yat	1286 q	Nəstəliq-təhriri	Əlirza Şahinin vəqfi 1372	
17.	Şeyrlər cüngü (türkcə) 146	14711		Kərbəla müsibət-ləri haqqın-da Məşhəd məddahlarının şeyrləri	XIV		Seyyid Məhəmməd Baqir Səbzəvarinin vəqfi. 1405 q	
18.	Mərsiyələr cüngü (türkcə) 53, 52	29266, 29208		Seyyidüş-şühə-da və Əli (ə) haqqın-da mərsiyə-lər	XIII	Nəstəliq, şikəstə nəstəliq	Ağa Nəbəvi Kaşmiri, Ağa Miri Kaşmirinin vəqfi 1382	
19.	Mərsiyələr cüngü (türkcə) 88	27456	Rəcəb bin Hüseyn	ədəbiy-yat	1203 q	Nəstəliq-təhriri	alınıb	
20.	Hədiqətüs-süəda (türkcə) 272	719	Gövhərşad	Məhəmməd bin Süleyman Bağdadı	ədəbiy-yat	1086 q	Əbdürriza bin Həməzənin Nəstə-liq	Səid Təbatəbainın vəqfi 1332

Bəzi əlyazmalar haqqında müfəssəl məlumat verdikdən sonra kitabxanada qorunan digər əlyazmaların adı ilə kifayətlənirik: "Məhəmməd Hənifə dastanı", "Dürrül-əcaib", Xacə Yəsəvinin "Divan"ı, Füzuli Bağdadinin "Divan"ı, Məxtum Qulunun "Divan"ı, Müşribin "Divan"ı, Nəvayinin "Divan"ı, "Rubi-mucib", "Rəml", "Zübdətül-kəalim", "Bəhrül-qərayibin şərhi-Həlimi lügəti", Hafiz "Divan"ının şərhi, "Bürdə" qəsidəsinin şərhi, "Talenamə", "Əqayidül-islam", "Əqayidi-mənzum", "Qayətül-bəyan (fi tədbiri bədən-il-insan)", "Fiqhi-mənzum", "Qəsidətü-nicaiyyə", "Bürdə qəsidəsi" (tərcümə), Humayun Osmaninin ordu təşkilatı kitabçası, "Gülşəni-məsayib", Əlişir Nəvainin "Lügətnamə"si, Məhəmməd Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsəri, Əlişir Nəvainin "Məcalisün-nəfais"i, Əlişir Nəvainin "Məhəbul-qulub"u, "Muxbiri-Sadiq", "Məzarat-e Məkkə", "Mərifətü ricalul-Qeyb", "Məqtəl", "Müləmmə", "Mənāsiki-Həcc", "Nisab", "Vəfatnamə" (məsnəvi), Məzlum təxəllüslü şairin "Yusif və Züleyxa" əsəri.

Məclis kitabxanasının türkcə əlyazma nüsxələrinin ümumilikdə 36 mövzunu əhatə edir ki, bu arada 19 nüsxənin hər biri xüsusi bir mövzuya malikdir. Digər tərəfdən 79 nüsxədə "şeyr", 24 nüsxədə "sözlük" və 14 nüsxədə "türkdilli məktublər" daha

çox mövzunu əhatə etmişdir.

Kitabxanada qorunan iki əlyazma nüsxəsini xüsusi qeyd etmək istərdik:

Nəvayinin "Divan"ı (№ 13686)

"Nəvayi", "Fani" və "Vəfayi"(fars şeirlərində) təxəllüslü Nizaməddin Əmir Əlişir bin Qiyasəddin Məhəmməd Herəvinin (türkdilli şerlər)

Dil: türk çağatay

Mövzu: Mənzum ədəbiyyat

Divanın başlanğıcı:

"بسمله فصاحت ديوانی نيك غزل سراى لارى طبع مخزيدين شوریده حال عاشق لار خرمن
جانیغه اوت سالغوديك بير آتشین لعل نظم سالکی کارتالماغای لار ... سبحان الله هو العلی
المتعال...".

Qəzəllərin başlanğıcı:

"اشرقت من عكس شمس الكاس انوار الهدی یار عكسین می دا كوردیب جام دین جیقی صدا
Sonu

Mətn haqqında məlumat: Əlişir Nəvai Teymuri dövrünün və Sultan Hüseyn Bayqaranın Heratda görkəmli şairlərindən olmuşdur. Nəvayi ilk dəfə Sultan Hüseyn Bayqaranın taxta çıxmasından sonra 26-32 yaşında onun istəyi ilə öz şeirlərinin toplanması və tənzimi ilə məşğul olmuşdur ki, həmin "Divan" sonralar "Bədaye-ül-Bədayət" kimi tanınmışdır. Nəvayinin bu "Divan"a yazdığı "Xütbeyi-dəvavin" müqəddiməsini sonralar özü "Qərayibüs-siğər" Divanının əvvəlində də gətirmişdir. Bilmək lazımdır ki, Nəvayinin başlanğıcda "Bədayeül-bədayə" və "Nəvadirün-nəhayə" adlı iki divanı olmuşdur ki, ömrünün ortalarında yazılma zamanına əsasən o iki divanı yeni şeirləri ilə birlikdə dörd divanda "Qərayibüs-siğər", "Nəvadirüş-şəbab", "Bədayeül-vəsət" və "Fəvayidül-əkbər" adları ilə tənzimləmişdir.

"Qərayibüs-siğər" Divanı 5718 beytdən ibarətdir. Deyildi ki, "Qərayibüs-siğər" in şeirləri onun 7-20 yaşlarına aiddir. Bu "Divan" dibaçə, qəzəllər, müstəzad, müxəmməs, müsəddəs, tərəcibənd, məsnəvilər, mükəttə və rübailərdən ibarətdir. "Qərayibüs-siğər" divanı əvvəl Təbrizdə, 1326-cı ildə (h.) Buxarada, sonra 1948-ci ildə İstanbulda, 1959-cu ildə Daşkənddə, 1964-cü ildə Moskvada faksimilə şəklində çap olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, onun məşhur divanı "Qərayibüs-siğər"dir və bu divanın bir çox kitabxalanalarda əlyazmalarının qorunması bunu bir daha təsdiq edir. "Qərayibüs-siğər" divanından seçmələr onun haqqında qısa məlumatla birlikdə Ağah Sirri Levend tərəfindən "Nəvayinin əsərlərinin məcmuəsində" təxminən 1967-ci ildə Ankarada "Türk tarixi fondu" tərəfindən çap olunmuşdur.

Bu nüsxə, həmçinin dibaçə, Nəvayinin mövqafatının dibaçəsində də vardır ki, onun nüsxələri Məlik milli kitabxanası və "Gülüstan" sarayında mövcuddur. Onun fars tərcüməsi "Məcalisün-nəfayis" müqəddiməsində Əliəşgər Hikmətin redaktəsi ilə 1323-cü ildə çap olunmuşdur.

Nəsiminin Divanı (363 sayılı məcmuə)

Bu məcmuə fars, türk və müxtəlif şeirlərdən ibarətdir:

Nəsiminin türkcə Divanı təhəccə ardıcılığı ilə düzülmüşdür və Nəsimi təxəllüsü ilə yazılmışdır. İlk bölüm məsnəvidir, sonra qəzəllər Ba hərfindən Ya-ya kimi gəlir, qəzəlin dördüncü bölümü ərəbcədir ta qafiyəsi ilə yazılmışdır.

Başlanğıc: Nəsimi kuntu kənzən məhrəbidür

Hədisi lolo-ye şəhvarə münkədür

Dərya-ye mühit çuşa gəldi

Kan ilə məkan xuruşa gəldi...

Nəsimi kuntu kənzən məhrəbidür
Hədəsi lolo-ye şəhvarə münkədür
Dərya-ye mühit çuşa gəldi
Kan ilə məkan xuruşa gəldi...
Sonu: Və ləhu qüddusu sirrəhu

Səna siyahısında nüsxənin (14193, 193/1) xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilmişdir: Nəstəliqi-Sultan Məhəmməd, 910-cu il məhərrəm ayının 10-cu günündə Əmir Məhəmməd Mütmən üçün yazılmışdır. Müəllifi, ehtimal ki, 957-ci ilə qədər yaşamış Sultan Məhəmməd Xəndan Herəvi ya Sultan Məhəmməd Nur Herəvidir (877-940). Adı qızılı hərflərlə, cədvəl qızılı və mürəkkəb çərçivəyə alınmış, üç gözəl sərlövhə ilə, 127 vərəqdən ibarət, kağızı ağ, cildi innabi, aşılanmış keçi dərisindən, zərlə bəzədilmiş kartondur, üzərində gül, yaşıl buta və s. elementlər əks olunub.

Seyyid İmadəddin Nəsiminin Məclis kitabxanasının həmin nüsxəsində türk dilində şeirləri vardır. Digər nüsxəsi 1/69 sayı ilə Rəhi Məirinin hədiyyə toplusunda (Məclis) mövcuddur. Bu şeirlər professor Rüstəm Əliyevin redaktəsi ilə çap olunmuşdur. (Dünya nəşri, q.1350-1353 il, fərvərdin). Nəsiminin digər şeirləri Hüseyn Məhəmmədzadə Siddiqin müqəddimə, redaktə və haşiyəsi ilə q.1387-ci ildə Təbrizin Əxtər nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuşdur. Nəsiminin "Divan"ı əlif vərəqindən başlayıb 21-ə kimi əliflə sona çatır bu tərcibəndlə:

Simorğ-e cəhan-e laməkanim,
Məqsud-e zəmin o asemanim.

Kitabın xüsusiyyətləri haqqında demək lazımdır ki, xətt növü çox gözəl nəstəliq, əsas başlıq sülsü-mümtaz qızılla yazılmışdır, və ləhu-izən kimi digər yarımbaşlıqlar nəstəliqdır. Katib Sultan Məhəmməddir ki, gümana əsasən Sultan Məhəmməd Xəndan Herəvi (957-ci ilə kimi yaşamışdır) ya Sultan Məhəmməd Nur Herəvidir (788-940) ki, 910-cu ilin məhərrəm ayının 10-cu günündə Əmir Məhəmməd Mütmən üçün yazılmışdır. Yazılma yeri naməlumdur. Kağızın növü: şərq, sarı, nazik, möhürlənmiş və ehtimal ki, səmərqəndidir. Vərəqlərin sayı 125 və sətrlər 14-dür, mətnin ölçüsü 8/5x5/14, cildin ölçüsü 15x23, cildin növü - aşılanmış keçi dərisi, narıncı, cədvəlli, buta və həndəsi fiqurlarla bəzədilmiş.

Katib 910-cu qəməri ilini qeyd etmişdir. Bu nüsxə çox nəfisdir. Əlyazmanın birinci vərəqinin yuxarı hissəsində çox gözəl və qolbağa bənzər yazı vardır. Yerliyi göy və qızılı, əlvan gül və butalı, Teymur dövrünə aid çox zərif qızılı bəzəklər, qızıl və mürəkkəb rəngli cədvəllərin ortasında kufi xətti ilə ağ rənglə bəzədilmiş yazı vardır: "هوس ال و لال" və onun aşağısında Divanın ilk ibarələri yəni Sultan ul-muhəqqiqin və qütbül-müvəhhidin'in ... faydaları yazılmışdır. Vərəqlər cədvəlli, qızılı, qara və mürəkkəb rənglidir. Beytlərin arasında qızılla cədvəl çəkilmişdir. Mətnlərin üzərinə də qızıl səpilmişdir. İlk, orta və son vərəqlərin üzərində rütubət əlamətləri görünür. Vərəqlərin bəzisi azacıq zədələnmiş və texniki düzəlişə ehtiyacı vardır, bəzi vərəqlər yapışdırılmış və düzəldilmişdir. Vərəqlərin arasında nüsxənin qorunması üçün nazik zərvərəq qoyulmuşdur. Nəsiminin türk divanının sonunda oxunmayan mətnli möhür görünür, sonda katibin adı, kiçik möhür, bilərəkdən pozulmuş digər qeyd vardır. Mövzuların araşdırılmasının nəticəsində Məclis kitabxanasında olan 194 türkdilli əlyazmaların mövzuları aşağıdakılardan ibarətdir:

İslam (tarix 1, imamət 1, peyğəmbərlər – nəşəbnamə 1, dualar 1, Quran elmləri 1, fütüvvət 1, fiqh 3, kəlam 1, mərsiyə 1, Kərbəla hadisəsi 3);
Fəlsəfə və irfan (təbiyyat 1, irfan və təsəvvüf 6, fəlsəfə 1, nəfs 1);

Ədəbiyyat (ədəbiyyat 9, şeir 79, təzkirə 2, əruz və qəfiyə 1, fars dili qrammatika 1, sözlüklər 24, türk məktubları 14, türk nəsrı 2, moizə 1, cüng 6, müəmma 1);

Tarix və coğrafiya (tarixi sənədlər 3, İran-xarici münasibətlər-Türkiyə 1, tarix 9, Türkiyə 1, coğrafiya 2, təqvimlər 2, tarix maddəsi 2, Nadir Əfşar 1, İran şahı 1100-1160 qəməri);

Astronomiya 3, tibb 6, fərqli 1;

İslam :

Fərahi Muinəddin bin Məhəmməd – q. 909? il. Meracün-nübuuvə (tərcümə) dil: türkçə; mövzu: İslam-tarix, Məhəmməd (s), İslam Peyğəmbəri 53 hicrətdən əvvəl - 11 qəməri, sərgüzəştname. Müəllif: Muinəddin Məhəmməd Miskin Fərahi; yazılma dövrü: zihəcə 1096/ xətt növü: nəsx, katib: Əhməd bin Məhəmməd bin Məhəmməd. Nüsxənin nömrəsi 7198.

İmamətdə kitab. Dil:türkçə; mövzu: imamət; nüsxənin nömrəsi 2883/1 (s. 1-46)

Peyğəmbərlər – Nəsəbname

Töhfeyi-Süleymani - Sübhətül-əxbar. Dil: türkçə; mövzu: peyğəmbərlər – nəsəbname, şahlar və hakimlər – nəsəbname. Tərcüməçi: Yusif bin Əbdüllətif; yazılma tarixi XI-ci əsr; xəttin növü: nəsx; nüsxənin nömrəsi: 1276.

Dualar və zikrlər. Dil: türkçə; mövzu: dualar; nüsxənin sayı 2883/4 (s. 62-138)

Təcvid və qıraət. Dil: türkçə; mövzu: Quran və rəvayət elmləri, Quran-Təcvid, Quran – Qıraət; yazıçı: Seyyid Mahmud bin Seyyid Məhəmməd Nəqşbəndi Ərməvi; xəttin növü: nəsx; nömrəsi 14436/3 (s.72 – 122).

Fütuvvətnamə. Dil: türkçə; mövzu: fütuvvət; nüsxənin nömrəsi: №2883/3 (s. 52-61)

Əhkam (risalə). Dil: türkçə; mövzu: fiqh; yazılma tarixi q.1238-1239 il; xəttin növü: nəstəliq; nüsxənin nömrəsi: 2728/11 (s. 217-307)

Əbus-səud Əfəndinin Qızılbaş tayfasının qətli haqqında istiftası: dil: türkçə; mövzu: əhli-sünnət fiqhi; q. X əsr; Hənəfi fiqhi - q. X əsr ; müəllif: Əbus-Səud Məhəmməd bin Məhəmməd (q. 893-982); yazılma tarixi X əsr; xəttin növü: nəstəliq; nüsxənin nömrəsi 742/4 (s. 314-316).

Sərşənase: Həsən Bəstri. Əl-Fəraiz (tərcümə). Dil: türkçə; mövzu: Cəfəri fiqhi; q. II əsr; müəllif: Həsən Bəstriyə mənsub (q.110) ; xəttin növü: nəsx; nüsxənin nömrəsi 7207/5.

Üsul (Risalə). Dil: türkçə; mövzu: kəlam; xəttin növü: nəsx; nüsxənin nömrəsi 7207/4.

Mərsiyə və mərsiyə qoşma:

Şeirlər (Farsca və türkçə mərsiyələr). Dil: farsca və türkçə; mövzu: mərsiyə və mərsiya yazma; türkçə şeirlər – məcmuələr, farsca şeirlər – məcmuələr; xəttin növü: təhriri; nüsxənin nömrəsi: 12504/9.

Kərbəla hadisəsi:

Hədiqətüs-süəda (Rouzətüş-şühədanın tərcüməsi). Dil: türkçə; mövzu: məqtəl; mütərcim: Məhəmməd bin Süleyman Bağdadi; yazılma tarixi: XII əsr (q); katibi: Müstafa bin Kərim; nüsxənin nömrəsi: 104.

Hədiqətüs-süəda. Dil: türkçə; mövzu: Kərbəla hadisəsi; yazılma tarixi: q. X əsr; müəllif: Məhəmməd bin Süleyman Füzuli Bağdadi (q.963); xəttin növü: nəstəliq; nüsxənin nömrəsi: 7338.

Hədiqətüs-süəda. Dil: türkçə; mövzu: türkçə şeir; yazılma tarixi: q. XIII əsr; nüsxənin nömrəsi 3096.

Səadətname (Rouzətüş-şühədanın tərcüməsi). Dil: türkçə; mövzu: məqtəl; müəllif:

Cami Rumi Misri (q. X əsr); yazılma tarixi: 23 rəbiül-əbbəl 994; yazılma yeri: Şəhraməd; xəttin növü: nəstəliq; müəllif: Hüseyn bin Məhəmməd; nüsxənin nömrəsi: 7845.

Fəlsəfə və irfan :

Əcayibül-məxluqat: Dil: türkçə; mövzu: təbiyyat; müəllif: Yazcı oğlu Əhməd Bican; yazılma tarixi: q.940 il; xəttin növü: nəsx; nüsxənin nömrəsi 5252.

İrfani şeirlər: Dil: türkçə; mövzu: irfan və təsəvvüf; yazılma tarixi: XIII əsr; xəttin növü: nəsx; nüsxənin nömrəsi 1269/4 (s. 35-39).

Şərəfül-insan. Dil: türkçə; mövzu: irfan və təsəvvüf; müəllif: Lamei təxəllüslü Mahmud bin Osman bin İlyas Hələbi (q.940 il); yazılma tarixi: q. 977 il; xəttin növü: nəsxətliq; katib: Seyyid Qasim bin Seyyid Saleh bin Seyyid Bürhan Hüseyni; nüsxənin nömrəsi 7722.

Həft Həsar: Dil: farsca və türkçə; mövzu: irfan və təsəvvüf; müəllif: Xacə Abdullah Ənsari; yazılma tarixi: q.1080 il; xəttin növü: nəstəliq; nüsxənin nömrəsi 115/1 (s.2-10).

Səvaqib (tərcümə). Dil: türkçə; mövzu: irfan və təsəvvüf; müəllif: Dərviz Mahmud Mövləvi Məsnəvi xan; yazılma tarixi: XI-XII əsr; xəttin növü: nəsx; nüsxənin nömrəsi 1503.

Məhəbbətname-ye həqiqi. Dil: farsca və türkçə; mövzu: irfan və təsəvvüf; müəllif: Xəlifə Fəzlullah Nəimi; yazılma tarixi: q.1107 il; xəttin növü: nəstəliq; nüsxənin nömrəsi 253/1 (s. 1-271).

Xeyriyyə (Xeyrinamə). Dil: türkçə; mövzu: irfan və təsəvvüf; müəllif: Nabi Əfəndi; yazılma tarixi XII və XIII əsr; xəttin növü: çəlipa nəsx; nüsxənin nömrəsi: 735.

Muntəxəb-e Şəfa. Dil: türkçə; mövzu: fəlsəfə; yazılma tarixi: XI əsr; nüsxənin nömrəsi 6299.

Rəsayil. Dil: farsca və türkçə; mövzu: nəfs; müəllif: İbn Kamal Paşa, Əhməd bin Süleyman (q.940-cı il); yazılma tarixi: IX əsr; xətt növü: nəstəliq.

Sədinin "Gülüstən"inin şərhi. Dil: türkçə; müəllif: Mustafa Şəmi Bərzini; xəttin növü: nəsih; katib: Dərviş Məhəmməd əl-Mücelləd bin Bayandır; nüsxənin nömrəsi 13428.

Sədinin "Gülüstən"inin şərhi. Dil: türkçə; mövzu: ədəbiyyat; müəllif: Mustafa Şəmi Bərzini (q.1000 il); yazılma tarixi: q. 1020 il; xəttin növü: nəstəliq; nüsxənin nömrəsi 7947.

Miftahi-Gülüstən. Dil: farsca və türkçə; mövzu: ədəbiyyat; müəllif: Əli bin Hacı Osman; xəttin növü: nəsx; nüsxənin nömrəsi 7781/2.

Tərcümanüs-sihah. Dil: ərəbdən türkçəyə tərcümə; mövzu: türk ədəbiyyatı, ərəb ədəbiyyatı, sözlüklər türkçə; müəllif: Necati ya Necaşi Bərməki; xəttin növü: nəsx; nüsxənin nömrəsi 144391 (s.1-108.)

Məktub. Dil: türkçə; mövzu: türk ədəbiyyatı; yazılma tarixi: q. XI əsr; nüsxənin nömrəsi: 14200/26.

Atanın övladına məktubu. Dil: türkçə; mövzu: türk ədəbiyyatı; yazılma tarixi: q. XI əsr; nüsxənin nömrəsi 14200/35 (s.275 – 275).

Şükürin Divanı. Dil: farsca və türkçə; mövzu: fars ədəbiyyatı, türk ədəbiyyatı; müəllif: Şükri Hindi (y. q.1115 il); yazılma tarixi: XII əsr; nüsxənin nömrəsi: 14242.

Məcməül-Cəvame. Dil: farsca, ərəbcə, türkçədən farsçaya tərcümə; mövzu: fars ədəbiyyatı, ərəb ədəbiyyatı, türk ədəbiyyatı; müəllif: Əli Məhəmməd bin Əbül-həqq Mühəddis Dəhləvi (q. XI əsr); nüsxənin nömrəsi 1418.

Nəzm və nəsrin müharibəsi. Dil: ərəbcə, farsca və türkçə; mövzu: fars ədəbiyyatı, ərəb ədəbiyyatı, türk ədəbiyyatı; yazılma tarixi: XI əsr; nüsxənin nömrəsi 14200.

Şeyrlər. Dil: farsca və türkcə; mövzu: divan; müəllif: Nəsimi; yazılma tarixi: q.957 il; nüsxənin nömrəsi 1/68 (s.421-433).

Nəvayinin Divanı (Nəvadirüş-şəbab). Dil: türkcə; mövzu: divan; müəllif: Nizaməddin Əmir Əlişir Nəvayi Çağatayi (q.906 il); yazılma tarixi: X əsr; xətt növü: nəstəliq; nüsxənin nömrəsi 13524/1 (s.1 – 208).

Mövla Heydərin Divanı. Dil: türkcə; mövzu: divan; müəllif: Heydər; yazılma tarixi: q. X əsr; xəttin növü: nəstəliq; nüsxənin nömrəsi 13524/3 (s. 8-22).

Mücrimin şeyrləri. Dil: türkcə; mövzu: şeir; yazılma tarixi: 1266 il; xəttin növü: şikəsteyi-nəstəliq; nüsxənin nömrəsi 2684/1 (haşiyə).

Bəhr-e təvil (Şekvenamə). Dil: farsca və türkcə; mövzu: şeir; yazılma tarixi: 1127-1134 illər; nüsxənin nömrəsi 1162/4 .

Şeyrlər. Dil: türkcə; mövzu: şeir; müəllif: Nəcati; yazılma tarixi: q. XI əsr; xəttin növü: nəsx; nüsxənin nömrəsi 172 (məcmuədə).

Kitabxanada qorunan digər əlyazmaların yalnız adı ilə kifayətlənirik. Nəvayinin "Divan"ı, Bərqı Xoyinin "Divan"ı, "Şeyrlər", "Əlfıyye-ye eynəki", "Müxəmməs", "Həll-e təhqiqat", "Rübai", "Məsnəvi", Rəhimanın "Divan"ı, Xətainin "Dəhnamə"sindən türkcə müsəmmət, "Müləmmə mənzumə", Şövkət Buxarayinin mənzuməsi, "Gül və bülbül", Füzulinin "Divan"ı, "Xosrov və Şirin", Fani "Divan"ı ("Məhbubul-qulub"), Qəribi Müntəşanın "Divan"ı, Füzulinin "Şeyrləri", Qövsü Təbrizinin "Divan"ı, Səninin "Divan"ı, "Cəngnamə", Nəsiminin "Divan"ı, Nəvayinin "Nəvadirüş-şəbab"ı, "İskəndərnamə", "Nəzm bə nəsrin mübarizəsi", "Seçilmiş şeyrlər", Misri Əfəndinin "Təxmisi", Xətainin "Divan"ı, Valinin "Divan"ı, Hadinin "Divan"ı, Mayilin "Divan"ı, Nədim Məşhədinin "Külliyatı", "Şahnamə" (tərcümə) (ikinci cild), Mövləvi qəzəlinin şərhi, Hafiz qəzəllərinin şərhi, Hafizdən bir qəzəl, Şeyrlər cüngü, Mənzum minacət, Fəthnamə (Sultan Məhəmmədخان Osmanlının adı ilə), On iki imam, Məhəmməd Füzulinin "Leyli və Məcnun"u, "Məcnun-e fəlasəfe (12 beytdə)", "Gəncnamə", "Müəmma" (Şeyrlər), "Məcalisün-nəfayis", Sultan Hüseyn Bayqara Risaləsi, "Təqtiyat".

Sözlüklər: "Fars dilinin qrammatikası", "Sihahül-əcəm" sözlüyü, "Vəsilətül-məqasid sözlüyü", "Müəyyədül-füzəla" lüğəti, Qəvaidi-Əhmədi lüğəti, "Müstəfidül-mübtədin" lüğəti, Dəricə-türkcə lüğət, "Şərəfname-ye Muniri" (İbrahimi lüğəti,Faruqi lüğəti), Sənglax lüğəti, Farsca-türkcə lüğət, Bəhrül-qərayib (Nisab), "Məcməül-cəvame" lüğəti, "Xülase-ye Əbbasi" lüğəti, "Cəvahirül-əlsəne" lüğəti, Farsca, türkcə və ərəbcə nisab, "Təcridül-luqat", "Təhfəyə-şahidi", "əl-Bəhçətül-bəhiyyə fil-luqatut-turkiyyə", "Tərtib-e ziba" lüğəti, "Liftahul-lisan", "Çağatay" lüğəti (Nəvayinin "Lüğətnamə"si)

Türkcə məktublar: Şah Səlimin Nəvvab Humayuna yazdığı məktub, Yulqəki bəy Ənisinin yazısına Nəvvab xan Xaqanın məktubu, Qazizadə Məhəmmədin məktubu, Sultan Səlimin Şah Təhmasibə məktubu, Əbdürrəhman Özbəkin Rum padşahı Sultən Səlim xanın oğlu Sultan Murad xana məktubu, Run padşahı Sultan Murada Abdullah Özbəyin məktubu, Sultan Səlim xanın Sultan Bəyazid haqqında öz atası Sultan Süleyman xana məktubu, Mustafa Çələbiyə xitab məktubu, Xətə vəzirü Xosrov Paşadan şaha məktub, Münşəat, "Əmir bildətül-vüduc və qaziha" risaləsi.

Türk nəsr: "Məcmuə" (Nəzm bə nəsr mübarizəsi), "Rüstəmnamə".

Moizə: Türk xətibinin moizəsi ("Təhfətük-madihin"dən nəql olunan.

Cüng: "Məcməütül-lətayif və sənduqətül-məarif", "Fəramin və münşəat" cüngü, Cüng (Nizami, Fəqani, İshaq, Qubari, Xəyali, Nəcati və başqalarının türkcə qəzəlləri), "Şeyrlər" cüngü, "Səfinə".

Müəmma: Müəmmiyat.

Tarix və Coğrafiya: Münşəat (Səfəvi dövrünün tarixi məktub və sənədləri), Vəqfnamə, Şahi Sunun nikahnaməsi, İran – Xarici münasibətlər-Türkiyə (“Əhdnamə”).

Tarix: Tarixi Al-e-Osman, Raşid tarixi, Səlcuqi Şahnaməsi (Səlcuqnamə), Şah İsmayılın Sultan Səlimlə rəzmnaməsi, Rusiya tarixi (II Yekaterina), “Övsaf-i Qəstəntine”, Bağdad qalasının fəthnaməsi, Vəfat tarixi, Sultan Muradın əsgərlərinə məktubu, Yeni Osmanlı qanunu.

Coğrafiya: “Övsaf-e İstanbul”, “Qütbnəma”.

Təqvimlər: Zic, Tam və naqis qəməri aylarının çıxarılma cədvəli.

Əbcəd hesabı ilə tarix: Nadir şahın göstərişi ilə Nəcəf günbəzinin qızılla işlənmə tarixi, Vəzir-i-əzəm Came məscid binasının tarixi, Nadir Əfşar (Təhqiq və toufiq).

Astronomiya: Yeni türk zici (təqvimi), Təqvim çıxarışı, “Mahme-ye cudi”.

Tibb: “Cədvəldə tibb”, “İxtilacati-əza”, “Tibb”, “Sukrnamə”, “Nəticətüt-tib” və digər.

Əlyazma İnstitutu, əlyazmaşünaslar xarici ölkələrdəki Azərbaycan əlyazma kitablarının sayını, saxlandığı yeri və s. yerində tədqiq edərək dəqiqləşdirə bilər. Bu kimi təcrübədən türkiyəli əlyazmaşünas alimləri örnək çəkmək olar. Macarıstandakı, Avstriyadakı türkdilli əlyazmaları yerində təsvir edib, Ankarada mükəmməl kataloqlar şəklində nəşr etdiriblər (Parlatır, Hazai 2007) (Balıç 2006).

Araşdırmalardan belə nəticə çıxara bilərik ki, İran kitabxanalarında yüzlərlə türkdilli əlyazmalar qorunur. Bu əlyazmaları təqribən 40 mövzuda sistemləşdirmək mümkündür. Gördüyümüz kimi, əsas üstünlük ədəbiyyat və dil ilə bağlı olan məsələləri əhatə edir. Bu kitabxanaların əlyazmalarının araşdırılması türkdilli əlyazmaların tədqiqi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bir də onu qeyd etmək lazımdır ki, hazırki dövrdə Avropa kitabxanalarından qorunan əlyazmaların əksəriyyəti də Şərq kitabxanalarından həmin ölkələrə daşınmışdır. Həmin əlyazma kataloqları ilə İran kitabxanalarının kataloqlarında olan əlyazma nüsxələrini müqayisə edib çatışmazlıqları üzə çıxarmaq lazımdır.

Ədəbiyyat:

Balıç 2006

Balıç Smail. Katalog der Türkischen handschriften der Österreichischen nationalbibliothek. Ankara: 2006, 465 s. Musabəyli 2012

Musabəyli Azadə. Xarici ölkələrdəki Azərbaycan əlyazmalarının toplu kataloqu, 3 cildə, I cild. Bakı: Elm, 2012, 414 s.

Parlatır 2007

Parlatır İsmail. Hazai György. Macar bilimler akademisi kütüphanesindeki Türkçe el yazmaları kataloğu. Ankara: TÜBA, 2007, 530 s.

Türk əlyazma nüsxələri // <http://nuxeler.blogfa.com/>

Məhəmməd Vəfadar Muradi. Astan-e Qods-e Rezəvi kitabxanasında türk əlyazma nüsxələri // http://sham-seh.aqr-libjournal.ir/article_49683.html

Sadiq Vəfayi. Dünyada türk əlyazmalarının siyahısı çap olundu // <https://www.mehrnews.com/news/2914980>

Türk əlyazmalarının siyahısı // <http://yurddash.blogfa.com/post/57/>

ŞUŞA - "ŞƏHƏR-ABİDƏ" STATUSUNDA

Shusha in State – Monument Status

Dos.Dr. Yeganə Eyvazova

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

Xülasə

Tarixi və qəhrəman şəhər kimi tanınan Şuşanın "şəhər-abidə" statusuna transformasiyasını mümkün edən dəyər potensialı mövcuddur. 28 il erməni əsirliyində qalmış bu şəhər öz məğrur siması ilə tarix və mədəniyyət abidəsi statusuna layiqdir. Hazırkı məqalənin əsas məqsədi Şuşa şəhərinin dəyər aspektləri muzeyşünaslıq və abidəşünaslıq müstəvisində araşdırmaqdır.

Açar sözlər: Şuşa, Qarabağ, abidə, muzey, şəhər-muzey, xarıbülbül

Abstract

One of the important services of monumentology, which has a special place in the system of humanities, is the interpretation of the "monument" and the "monument of history and culture" in a new context, which is considered a derivative of this concept. Today, the lexical meaning of the word "monument" has a new meaning and expresses the legal status of very valuable objects of cultural heritage. The main purpose of this article is to investigate the status of the pearl of Azerbaijan Shusha as a monument. The starting point of the research begins with the analysis of the "city-monument" phenomenon. Another analogue of this concept, which is more popular in the West, is "city-museum". The historical city includes a unique area, which includes unique architectural, sculptural works, historical urban planning, as well as the protection of the archeological and cultural layer and the natural nature-cultural landscape. The study of Shusha in this context attracts attention from the point of view of museology, as the issue of protection of historical cities is highlighted in the "Recommendations on the Protection of Historic Sites and the Modern Role" adopted by UNESCO in Nairobi in 1976. In addition to the Venice Charter for the Protection of Historic Cities, in 1987, the International Charter for the Protection of Historic Cities and Urbanized Areas was adopted in Washington by ICOMOS. According to the newly adopted Charter, the concept of "protection of historic cities" includes a set of measures for the protection, defense, conservation, restoration of cities belonging to this status, as well as its harmonious integration with modern life. The fact that Shusha is a historical city actualizes its transformation into a "city-monument". Its value potential (historical value, artistic and aesthetic value, social value, etc.) plays an important role in ensuring Shusha as a "city-monument". The history of the city, its development, the events that took place around it, the faces it raised, its unique historical and cultural heritage - all this proves how important it is for the region where Shusha is located, Azerbaijan as a whole, as well as for humanity.

Historical realities prove that Shusha is one of the cultural centers not only of the region, but also Azerbaijan as a whole. The Order signed by President İlham Aliyev on May 7, 2021 to declare Shusha the cultural capital of Azerbaijan draws its his-

torical sources from these facts. The provision justifying the protection of Shusha as a "city-monument" reads as follows: "Its historical and cultural significance and exceptional moral value for the people of Azerbaijan make it necessary to treat Shusha with special care and sensitivity."

Key words: Shusha, Karabakh, monument, museum, state-museum, ophrys caucasia

Humanitar fənlər sistemində özünəməxsus yer tutmuş abidəşünaslığın mühüm xidmətlərindən biri "abidə" və bu anlayışın törəməsi hesab edilən "tarix və mədəniyyət abidəsi"nin yeni kontekstdə interpretasiya edilməsidir. Bu gün "abidə" sözünün leksik mənası yeni məzmun kəsb edərək mədəni irsin çox dəyərli obyektlərinin hüquqi statusunu ifadə edir. Əvvəlki düşüncə tərzində "heykəl", "memarlıq tikilisi" kimi başa düşülən "abidə" sözü cəmiyyətin özü tərəfindən həmin mənaya transformasiya olunmuşdur ki, bu prosesdə "abidə"nin ritorik cazibəsi əhəmiyyətli rol oynamışdır. Fikrimizi əsaslandırın arqument ictimaiyyət tərəfindən çox dəyərli maddi və qeyri-maddi obyektlərin "abidə" adı altında dərk etməsidir. Bu mənada "abidə" tarixi, mədəni, sosial məzmunlu ölçü meyarları ilə məhdudlaşmayan xüsusi bir fenomen kimi dərk olunmaqdadır. Yəni bu status kiçikdən tutmuş, böyük miqyaslı obyektlərdə hər şeyə şamil edilir. Hazırkı məqalənin də əsas məqsədi Azərbaycanın incisi Şuşanın abidə statusunda araşdırılmasıdır. Araşdırmanın çıxış nöqtəsi "şəhər-abidə" fenomeninin təhlilindən başlayır. Daha çox qərbdə populyar olan bu anlayışın digər analoqu "şəhər-muzey"dir. Muzeşünaslıqda "şəhər-muzey" tarixi tikililərini saxlayan, vəhdətli orqanizm kimi mövcud olan, əsas nümayiş obyektini sayılan tarixi şəhərdir. Şəhər- muzey yüksək muzeyləşdirmə səviyyəsinə görə fərqlənir və mədəni turizmə istiqamətlənir. Tarixilik - "şəhər-abidə" fenomeninin əsas muzeoloji, abidəşünaslıq aspektidir. Tarixi şəhər özündə təkrarolunmaz memarlıq, heykəltaraşlıq sənət nümunələrini, tarixi şəhərsalma planlaşdırmasını əhatə edən, eyni zamanda arxeoloji mədəni təbəqə və təbii təbiət-mədəni landşaftın mühafizəsini zəruri bilən bütöv bir mükəmməl ərazini nəzərdə tutur. Son illərdə bu amillər sırasına şəhərin qeyri-maddi elementlərinin-burada baş vermiş tarixi hadisələr, adət və ənənələr, yaradıcı sənətkarlıq ünsürlərin əlavə edilməsi zəruri sayıldı. Tarixi şəhər, məhz bu amillərin vəhdəti sayəsində, bir qayda olaraq rəsmi qaydada "tarixi abidə", yaxud da "tarix və mədəniyyət abidəsi" statusuna malik olur. 1964-cü ilin 25-31 may tarixində memar və texniki mütəxəssislərin Venesiyada keçirdikləri II Beynəlxalq konqresində qəbul edilən tərifdə "tarixi şəhər" anlayışının formalaşmasına əsaslı şəkildə təsir göstərdi.

Bundan əlavə YUNESKO-nun 1976-cı ildə Nayrobi şəhərində qəbul etdiyi "Tarixi ərazilərin qorunması və müasir rolu haqqındakı Tövsiyələri"ndə tarixi şəhərlərin qorunması məsələsi öz aktuallığını bir daha qabartdı. Tarixi şəhərlərin qorunması üzrə Venesiya Xartiyasına əlavə olaraq 1987-ci ildə isə, İKOMOS-un xəttilə Vaşinqtonda "Tarixi şəhərlərin və urbanizasiyaya uğramış ərazilərin qorunması üzrə Beynəlxalq Xartiya" qəbul edildi. Yeni qəbul olunmuş Xartiyaya əsasən, "Tarixi şəhərlərin mühafizəsi" anlayışı, bu statusa aid olan şəhərlərin qorunması, müdafiəsi, konservasiyası, bərpası, həmçinin onun müasir həyatla əlaqədar ahəngdar vəhdətdə görünməsi üzrə tədbirlər kompleksini nəzərdə tutur. Bu beynəlxalq sənəddə "tarixi şəhər" statusunun əsas dəyər parametrləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

- şəhərin forması (küçələrin şəbəkəsi);
- tikili və boş ərazilərin yaşıllıqlarla nisbəti;
- struktur, həcm, üslub, miqyas, rəng, dekor kimi mühüm elementlərdən təşkil olun-

muş tikililərin növ və forması;

- təbii mühitlə insan tərəfindən yaradılmış mühit arasındakı vəhdət; şəhərin tarixi inkişaf prosesində mənimsədiyi funksiyalar.

Qanunvericilikdə tarixi şəhərlərlə bağlı müddəalar yer aldıqca, memarlıq, tarix, sənətsünaslıq, muzeyşünaslıq, abidəşünaslıq, arxeologiya, hüquq kimi humanitar elmlərdə bu fenomenə diqqət artır. Belə ki, tarixçilər üçün şəhərin yaranması, onun keçmişdə baş vermiş hadisələrlə əlaqəsi, memarlar üçün buradakı tikililər, onların qorunması, sənətsünaslar üçün şəhəri əhatə edən sənət nümunələrinin (monumental tikililər, heykəllər, bağ-park kompleksləri), arxeoloqlar üçün mədəni təbəqənin vəziyyəti, hüquqşünaslar üçün şəhərin hüquqi statusu maraq doğurur. Muzeyşünas və abidəşünasları isə, tarixi şəhərlərin dəyərləndirilərək qorunması, muzeyləşdirilməsi məsələləri maraqlandırır.

Bu zaman ətraf mühitlə kiçik və ya orta həcmli tarixi şəhər, yaxud da orta və ya iri şəhərin yalnız kiçik bir hissəsi xüsusi mühafizə qismində seçilə bilər. Bir qayda olaraq kiçik tarixi şəhər çərçivəsində, xüsusilə, mühafizə olunan memarlıq abidələr kompleksi onu əhatə edən təbii mühit ilə (şəhərdən, düzənlik, meşə massivlərini keçən çay kənarı) sıx şəkildə müşayiət olunur. Bunlar abidə statusunu şərtləndirən ən mühüm meyarlardır. Avropa Şurasının Demokratik İdarəçilik, Mədəniyyət və Müxtəliflik üzrə Direktorluğu, o cümlədən Avropa İttifaqının birgə dəstəyi ilə həyata keçirilən "Tarixi şəhərlərdə mədəni irsin bərpası" layihəsinin əsas məqsədi, tarixi şəhərlərin abidə statusunda mühafizəsinin təmini ilə bağlıdır. Beynəlxalq sənədlərdən irəli gələn prioritetlər 2022-ci ildə 270 illiyi keçirilən Qarabağın dilbər guşəsi Şuşanın tarixi şəhər olaraq "şəhər-abidə" statusuna transformasiyasına əsaslı arqumentdir. Bu ideya ilk dəfə ümumilli lider Heydər Əliyevin çıxışlarının birində səsləndirilmişdir: " ...Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir guşəsidir. Bu, Azərbaycan xalqının, əcdadlarımızın yaratdığı böyük abidədir, təkcə şəhər deyil, böyük bir tarixi abidədir." 270 illik tarixi olan Şuşanın dəyər potensialı onun "şəhər-abidə" statusuna transformasiyasını, həm tarixi, həm də elmi-nəzəri aspektdən mümkün edir. Dəyər- "tarix və mədəniyyət abidəsi" statusunu müəyyənləşdirən əsas meyardır. Abidəşünaslıq və muzeyşünaslıqda qəbul edilmiş bu postulat "şəhər-abidə" statusunu metodoloji cəhətdən əsaslandırır. Şuşanın tarixi-mədəni dəyərini qüvvətləndirən əsas amillərdən biri də şəhərin özünəməxsus şəhərsalma mədəniyyətinə malik olmasıdır: malikanələrin landsaftda systemsiz, xaosik paylanması şəhərin koloritli memarlıq simasının formalaşmasına əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərmişdir. Şəhərin unikalığı şəhərsalma və arxitekturanın ərazinin təbii landsaftı, relyefi ilə bilavasitə bağlılığı təşkil edir. "Tarixi şəhərlərin və urbanizasiyaya uğramış ərazilərin qorunması üzrə Beynəlxalq Xartiya"nın "tarixi şəhər" statusunu şərtləndirən dəyərlərdən biri şəhərin özünəməxsus formaya məxsus olmasıdır. Şuşanın bu müstəvidə araşdırılması şəhərin yaranma tarixinə, tarixi mənzərəsinə nəzər yetirməyi zəruri edir. Şuşanın ecazkarlığı, füsunkarlığı, bu füsunkarlığı təzahür etdirən ayrı-ayrı ünsürləri istər alim-tədqiqatçıların [4, 5], istərsə də sənət adamlarının, xüsusilə, əcnəbi rəssam və səyyahların diqqətini cəlb etmişdir. Onların yaratdıqları əsərlər Şuşanın tarixiliyi, unikalığı haqqında zəngin informasiya mənbəyi rolunu oynayır. XIX əsrin görkəmli rus batal rəssamı Vasili Vereşaqinin Şuşa silsiləsindən olan "Şuşada məhərrəm ayı zamanı dini yürüş" (1865-ci il), "Şuşa məscidi" (1865-ci il), "Tatarlar ibadətdə" (1865-ci il), XIX əsrin digər rus boyakarı V.F.Timmin "Şuşa qalası" adlı tablolarını bu baxımdan çox əhəmiyyətli hesab etmək olar. Qarabağ xanlığının yaradıcısı Pənahəli xan Sancalı Cavanşir 1747-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra öz iqamətgahını, məhz bu ərazinin landsaftına uyğun olaraq şəhər-qala

prinsiplə tikdirməyi düşünür. Bu, həm də hər şeydən öncə, müdafiə strategiyası baxımından əlverişli idi. Əsası 1752-ci ildə qoyulmuş, uzun müddət xalq arasında xanın şərəfinə "Pənahabad" adlandırılan Şuşa dövrünün "şəhər qala" adını almış yeganə şəhəri idi. Uzun müddət şəhərin "Şuşa qalası" adlandırılması da, bu faktla bağlıdır. "Şuşa" adının etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər səslənsə də, (bəziləri bunu şəhərin havasının saf olması ilə əlaqələndirərək "şüşə" sözü ilə, digərləri dağlarının uca və qalxan olmasından irəli gələrək "şiş" sözü ilə əlaqələndirilən) bunların hər birində həqiqətin olduğunu ehtimal etmək mümkündür. Çünki Şuşa, həqiqətən də, Dağlıq Qarabağın uca zirvəsində yerləşən, çox əzəmətli relyefi, dağları, büllur kimi təmiz havası olan bir ərazidir. Onu "əlçatmaz qaya üzərində ucalan" şəhər kimi adlandıranlar (Q.Keppel) heç də yanılırdılar. Təbii mühitin bu xüsusiyyətləri Şuşa şəhərinin unikallığını səciyyələndirən ən mühüm amillərdən biridir. Şuşanın şəhərsalma prosesinin müxtəlif mərhələlərində salınmış məhəllələr (şəhərin yaranmasının ilk mərhələsində nisbətən sakit relyef üzərində salınmış 9 yaşayış məhəlləsindən ibarət olan "Aşağı məhəllə", İbrahim xanın dövründə salınmış 8 məhəllədən ibarət "Yuxarı məhəllə", 1805-ci ildə rus işğalından sonra salınmış 12 məhəllə) təbii landşaftın xüsusiyyətlərinə cavab verdiyindən təkrar olunmaz mənzərə yaratmışdır. Məhəllələr bir-birindən dar, əyri küçələrlə ayrılır ki, bu mənzərə də məkana özünəməxsusluq bəxş edir. Məhəllə adları tarixən burada maskunlaşmış əhali, baş vermiş hadisələr haqqında da ilkin informasiya mənbəyi kimi diqqəti cəlb edir. Tarixi adların abidəvililiyi tezisini irəli sürən müəlliflərlə razılaşmamaq olmur. İnkişafının sonrakı mərhələlərində əsaslı yenidənqurma işləri aparılmadığından Şuşa öz tarixi şəhərsalma-memarılıq simasını saxlaya bilmişdir ki, bu da şəhərin muzeallığını qüvvətləndirən ən mühüm amillərdən biridir. Məhəllələrin memarılıq strukturu buradakı tikililərin: yaşayış evləri (malikanələr, saray tipli evlər) və dini (məscid, mədrəsə), ictimai (qala divarları, karvansara, hamam, bulaq, dükən) kimi növlərdə inşa edildiyini sübut edir. Tikiliş üslubu Arran memarılıq məktəbi ənənələrinə əsaslanan Şuşanın yaşayış evləri, əsasən ikimərtəbli olub, but daşlardan tikilmiş, pəncərələri virtajla (şəbəkə), interyerləri rəngli divar naxışları ilə tərtibləndirirdi ki, bu da malikanə, saray tipli evlərin dəbdəbəliyini zənginləşdirirdi. Belələrinə Hacı Quluların malikanəsi, Mehmandarovların evi, Natavanın evi, Uğurlu bəyin evi, Əsəd bəyin evini aid etmək olar.

Şuşa məhəllələri üçün səciyyəvi sayılan əsas memarılıq abidələrindən biri də məscidlərdir: ölkə əhəmiyyətli Yuxarı Gövhərağa, Aşağı Gövhərağa, Saatlı, yerli əhəmiyyətli Culfalar məscidlərinin müəllifi əslən şuşalı olan XIX əsrin görkəmli memarı Kərbəlayı Səfixan olmuşdur. Memarın inşa etdiyi bu məscidlərin memarılıq orijinallığı şərqdə aktual olmuş konstruktiv elementlərin milli ənənələrlə vəhdətdə işlənilməsi ilə izah edilir. 28 il erməni işğalında qalmış Şuşa şəhəri kimi bu memarılıq abidələri də vandalizmə məruz qalmışdır. Düzdür, turistlərin Şuşaya cəlbini təmin etmək məqsədilə tanınmamış Dağlıq Qarabağ hökuməti zədələnməmiş, interyeri tamamilə dağıdılmış Yuxarı Gövhərağa məscidini bərpa etsələr də, digərlərini dağıdaraq xarabalığa, yaxşı halda yarıxarabalığa çevirmişlər. Bu xüsusiyyətlər həmin memarılıq abidələrinin tarixi informativliyini yüksəldir.

Hazırkı məqalənin məqsədi Şuşanın "şəhər-abidə" statusuna transformasiyasını əsaslandırmaq üçün malik olduğu dəyər potensialının ayrı-ayrı meyarlarının (tarixi dəyər, bədii-estetik dəyər, ictimai sosial dəyər və s.) abidəşünaslıq, muzeşünaslıq kontekstində təhlil etməkdir. Bu şəhərin yaranma tarixi, onun keçdiyi inkişaf yolu, onun ətrafında baş verən hadisələr, yetişdirdiyi simalar, özünəxas tarixi-mədəni irsi-bütün bunlar Şuşanın yerləşdiyi region, bütövlükdə Azərbaycan, həmçinin

bəşəriyyət üçün nə qədər əhəmiyyət kəsb etdiyini sübut edir. Şuşanın “şəhər-abidə” kontekstində aparılan təhlilləri zamanı yeri gəldikcə bu aspektə də diqqət yetiriləcəkdir.

Bu şəhərin tarixi dəyərini təzahür etdirən əsas amillərdən biri onun keçdiyi inkişaf yoludur. Şuşanın tarixinə nəzər saldıqda onun çox böyük məşəqqətlərdən keçdiyinin şahidi olursan! Feodal ara müharibələrindən uğurla çıxması, bu ərazidə idarəçiliyini möhkəmləndirən rus imperiyasının erməni siyasətini gücləndirməsi və bu zəmin əsasında XX əsrin əvvəllərində erməni-müsəlman toqquşmalarının başlanması, şəhərin üç dəfə yandırılması, sovet hakimiyyəti dövründə Şuşa şəhərinin inzibati statusunun bir neçə dəfə dəyişdirilməsi, onun bütün Qarabağın mərkəzi olması statusundan məhrum edilməsi, şəhərin 1992-ci il mayın 8-də ermənilər tərəfindən işğal edilərək 28 il əsirlikdə qalması, nəhayət, 2020-ci il noyabrın 8-də işğaldan azad edilməsi- bu lakonik xronika tarixin sınaqlarından çıxmış Şuşanın məğrur simasıdır! Dünya təcrübəsində şəhərlərin tarixi dəyərini yüksəldən əsas meyarlardan biri, məhz budur!

Tarixi şəhərlərlə bağlı beynəlxalq sənədlərdə şəhərin diqqəti cəkən təbii mühiti ilə insan yaradıcı əməyinin vəhdətli təmini meyarına üstünlük verilir. Şuşanın mükəmməl gözəlliyi, estetik görünüşü şuşalıların tarixən onun təbii mühitinə etdikləri əlavələrlə səciyyələndirilir. Şuşa təbiətinin bənzərsizliyi, dünyanın heç bir məmləkətində bitməyən, yalnız bu ərazinin florasının şahəsəri sayılan xarıbülbul çiçəyi şəhərin simvoluna çevrilmişdir. Bu simvolika 2008-ci ildən YUNESKO-nun Qeyri-maddi irs siyahısında təmsil olunan Azərbaycan muğamının loqosunu təmsil edir.

Zənnimizcə, tarix kateqoriyasına aid edilən şəhərlər üçün onun təkəcə zaman xronologiyasına uyğun olaraq köhnə və qədim olması meyarı əsas zəmin olmamalıdır. Tarix kateqoriyasına aid edilən şəhərlər digər xüsusiyyətlərə də malik olmalıdır. Əsas xüsusiyyətlərə: hazırkı şəhərlə bağlı olan əhəmiyyətli tarixi hadisələr; mövcud olduğu dövr ərzində başlıca funksiyasını saxlaması aiddir. Bu mənada Şuşa möhkəm şəhər qala olmaqla yanaşı, XVIII-XIX əsrlərdə təkəcə Azərbaycanın deyil, regionun zəngin mədəniyyətə malik mərkəzlərindən biri idi. Bu nöqtəyi-nəzərdən Şuşa tarixən Qarabağın “mədəni paytaxt” funksiyasını layiqincə özündə saxlayaraq bu gün də davam etdirməkdədir. Şuşada boya-başa çatmış, yaradıcılıqları ilə məşhurlaşmış tarixi şəxsiyyətlər sayəsində buranın zəngin mədəni mühiti formalaşaraq ümumilliyi, hətta bəşəri səciyyə kəsb etməyə başlamışdır. Qasım bəy Zakir (şair), Məhəmməd bəy Aşiq (şair), Mirzə Sadiq Piran (şair), Xurşidbanu Natavan (şairə), Mir Möhsüm Nəvvab (şair, rəssam, xəttat, musiqişünas), Hacı Hüsü (xanəndə), Bülbülcan (xanəndə), Fatma xanım Kəminə (şairə), Mirzə Sadiq (Sadiqcan, tarzən), Həsənəli xan Qaradaği (maatifpərvər, şair, pedaqoq, ədəbiyyatşünas), Kərim bəy Mehmandarov (həkim), Nəcəf bəy Vəzirov (yazıçı-dramaturq), Cabbar Qaryağdıoğlu (xanəndə), Fəridun bəy Köçərli (maarifçi), Əhməd bəy Ağaoğlu (ictimai xadim), Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev (yazıçı), Məcid Behbudov (xanəndə), Süleyman Sani Axundov (dramaturq), Yusif Vəzir Cəmənzəminli (dövlət xadimi, yazıçı), Şəmsi Bədəlbəyli (aktyor və rejissor), Süleyman Ələsgərov (bəstəkar), Cəlal Qaryağdı (heykəltaraş), Mehdi Məmmədov (rejissor), Sultan Hacıbəyov (bəstəkar), Münəvvər Rzayeva (heykəltaraş) və onlarla digərləri Şuşanın elm, incəsənət, ədəbiyyat sahəsində Azərbaycan mədəniyyətini bəşəri zirvəyə çatdıran tarixi şəxsiyyətlərdir. Onların hər birinin milli və dünya mədəniyyətinə gətirdikləri yeniliklər mədəni həyatın tarixi hadisələridir ki, bu da Şuşanın “tarixi şəhər”, “şəhər-abidə” statusa transformasiyasına zəmin yaradan əsas meyarlardandır. İKOMOS tarixi şəhərlərin qorunması probleminə bu aspek-

tin qabardılmasına xüsusi diqqət yetirərək 2011-ci il noyabrın 28-də keçirdiyi 17-ci Ali Assambleyasında qəbul etdiyi "Tarixi şəhərlərin və urbanizasiyaya uğramış ərazilərin qorunması və idarə olunmasında Valetta prinsipləri" adlı sənədində tarixi şəhərlərdə maddi və qeyri-maddi elementlərin birgə qorunması məsələsinə önəm verdi. Bu vaxta qədər "şəhər-abidə" statusu üçün maddi elementlər-landşaft, memarlıq, arxeoloji qalıqlar, panoramalar, görünüş sektorları, əlamətdar məkanlar əsas dəyər meyarları kimi üstünlük təşkil edirdisə, həmin sənəddən irəli gələrək əraziyə xas olan mədəni adət və ənənələr, simvolik və tarixi funksiyalar üzrə fəaliyyət növləri, xatirə və digər mədəni istiqamətlərin də dəyərləndirilməsi aktuallaşdı. Şuşanın bu kulturoloji müstəvidə araşdırılması onun zəngin tarixi-mədəni ənənələrə malik ərazi olduğunu sübut edir. Xalq şairi Səməd Vurğunun qeyd etdiyi kimi: "... Şuşa təkcə özünü gözəl təbiəti ilə deyil, yüksək, ahəngdar və poetik mədəniyyəti ilə də şöhrət tapmışdır." Bundan irəli gələrək hələ ötən əsrlərdə Şuşa, nəinki ölkə, eləcə də beynəlxalq ictimaiyyət arasında "Kiçik Paris", "Qafqazın sənət məbədi", "Azərbaycan musiqisinin beşiyi", "Zaqafqaziyanın konservatoriyası" fəxri adlar əldə etmişdir. Tarixi faktlar hələ XIX əsrdə Şuşada 95 şair, 22 musiqişünas, 58 xanəndə, 12 nüsxəbənd, 19 xəttat, 16 nəqqaş, 8 memar, 5 astronom, 16 həkim, 42-ə yaxın müəllim fəaliyyət göstərdiyini sübut edir [7].

Azərbaycan mədəniyyətinin ilk və ən aparıcı formalarının vətəni də tarixən, məhz Şuşa olmuşdur. Mir Mövsüm Nəvvabın mənzilində yaradılmış "Məclisi fəramuşan" (1872-1910), Xurşidbanu Natavanın rəhbərliyi ilə "Məclisi-üns" (1864-1897) sənət, ədəbi məclislərinin Azərbaycan mədəniyyəti tarixində çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Sənət, maarifçilik ideyalarının təbliği və yayılmasında tarixi xidməti olmuş bu mədəni məclislərdə onlarla sənət adamı, ziyalı, maarifpərvər, ədəbi simalar formalaşmışdır. Şuşalıların milli ənənələr üzərində keçirdikləri bayramlar, yarışlar, xüsusilə, Cıdır düzündə çövkən yarışları, əsası sovet dövründə qoyulmuş "Xarıbül-bül" muğam festivalları, Vaqif poeziya günləri bu ərazinin özünəxas aurasını, ruhunu təzahür etdirərək fərdi səciyyə, mahiyyət, emosionallıq, əsrarəngizlik bəxş edir.

Tarixi reallıqlar Şuşanın, nəinki mövcud olduğu regionun, bütövlükdə Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərindən biri olduğunu sübut edir. 2021-ci il mayın 7-də ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin Şuşanı Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi ilə bağlı imzaladığı Sərəncam öz tarixi qaynaqlarını, məhz bu dəlillərdən əxz edir. Sərəncamda Şuşanın "şəhər-abidə" statusunda qorunmasını əsaslandıran müddəə aşağıdakı kimi səslənir: "Tarixi-mədəni əhəmiyyəti və Azərbaycan xalqı üçün müstəsna mənəvi dəyərə malik olması Şuşaya xüsusi qayğı və həssaslıqla yanaşılmasını zəruri edir" [8]. Növündən, tipindən asılı olmayaraq istənilən abidə, təkcə özünün zahiri əlamətləri ilə deyil, özündə cəm etdiyi informasiya ilə maraq doğurur. Abidənin kəsb etdiyi tarixi-mədəni dəyəri, özündə saxladığı sosial yaddaş, hansı hadisələrlə assosiasiya olunması mühüm əhəmiyyətə malikdir. 28 illik əsirlik həyatı, erməni işğalından azad edilməsi uğrunda ağılasığmaz döyüş taktikası, gərgin döyüşlərin baş verdiyi ərazilər- bütün bunlar Şuşanın tarixi, sosial yaddaşını zənginləşdirərək məkanın müqəddəslik meyarını daha da qabardır və onun qorunaraq gələcəyə ötürülməsini təxirəsalınmaz şəkildə aktuallaşdırır. Muzeyşünaslıqda ənənəvi və klassik sayılan kolleksiya muzeyi formasından əlavə, ötən əsrin 80-90-cı illərində "mühit muzeyi" prinsipi əsasında yaranmağa başlayan canlı muzeylər bu məqsədin reallaşmasında mühüm rol oynadı. "Muzeyləşdirmə" adlanan bu proses tarixi-mədəni və təbiət obyektlərinin muzey obyektinə çevrilməsi deməkdir. Muzeyləşdirmə prosesi bir sıra ardıcıl mərhələləri özündə ehtiva edir: muzey nümayişi üçün obyektlərin üzə çıxarılması və tədqiqi, onların konservasiya-

sı, hazırkı vəziyyətə uyğun olaraq bərpası, ekspozisiya interpretasiyası və gündəlik istifadəsi. Bu qəbildən olan obyektlərin muzeyləşdirilməsində əsas məqsəd onların maksimal şəkildə qorunması, tarixi-mədəni, elmi, bədii dəyərinin üzə çıxarılması, fəal mədəni həyata cəlbidir. Bu məsələ Şuşanın muzeyləşdirilməsi strategiyasına onun müasir tarixi şəraitini, vəziyyətini nəzərə almaqla yanaşmağı tələb edir. Şuşa şəhərinin tarixi-mədəni əhəmiyyəti hələ sovet dövründə dəyərləndirilmiş, şəhərin memarlıq kompleks və ansambllarından ibarət tarixi hissəsi 1977-ci ildə ümumilli lider Heydər Əliyevin qərarı əsasında Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu statusu almışdır. Qoruq statusu müasir hüquqi müstəvidə "tarix və mədəniyyət abidəsi"nin təsnifat növlərindən biri kimi Azərbaycan Respublikasının 1998-ci il 10 aprel tarixli "Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında" Qanununda (I fəslin 2-ci maddəsinin e) bəndi) təsdiqlənmişdir. Deməli, Şuşanın hələ ötən əsrdə şəhər-abidə kimi tanınmasının əsaslı arqumentləri mövcud idi. Şuşanın 28 il əsirlik tarixi bu arqumentlərin abidəşünaslıq və muzeyşünaslıq kontekstində interpretasiyasına maneə olan ciddi səbəb oldu. Halbuki, Şuşanın müəyyən hissəsinin qoruq elan edilməsi memarlıq abidələrinin mühafizəsi, görkəmli mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin, tarixi şəxsiyyətlərin xatirələrinin əbədiləşdirilməsi istiqamətində bir sıra əhəmiyyətli işlərin həyata keçirilməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Bu isə, Şuşanın şəhər-abidə kimi tanınmasının ən mühüm meyarlarından biridir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Şuşanın işğal dövrünü əhatə edən zaman kəsiyi onun abidəvilik əmsalını yüksəldən başlıca amillərdən birinə çevrildi. Erməni vandallarının işğalında qalmış şəhər bu müddət ərzində çox böyük dağıntılara məruz qalmış, tarixən malik olduğu maddi mədəniyyət abidələrinin- tarixi memarlıq, heykəltaraşlıq abidələrinin, bağ-park, landşaft ünsürlərinin yararsız hala salınması, tarixi məhəllələrin yerlə yeksan edilməsi ilə üzləşmişdir. Dünyada tarix boyu təcavüzə məruz qalmış şəhərlərin eyni aqibəti ilə üzləşmiş Şuşa indi azaddır! Strateji yüksəklik kimi səciyyələndirilən və xalq arasında "əlçatmaz dağ qalası" kimi adlandırılan Şuşanı müzəffər Azərbaycan Ordusunun işğaldan azad etməsi faktı da tarixi hadisədir: Şuşanın azad olması Qarabağ işğalının, müharibənin sonu demək idi. Məhz bu amil, Şuşanın qəhrəman tarixi şəhər statusunu təsdiqləyən başlıca arqumentdir. Hərbi manevlərə görə xüsusi hazırlıq tələb edən Şuşa uğrunda döyüşlərin Azərbaycan hərbi tarixində müstəsna yeri vardır. Bu tarixi hadisənin özü Şuşa şəhərinin tarixi dəyərinin bir aspekti kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu məqaləni yazmaqla hazırda Şuşanın işğaldan sonra bərpası, yenidənqurulmasının Dövlət Proqramından irəli gələn perspektivlərə bir muzeyşünas-abidəşünas kimi mülahizələrimizi təqdim etməkdir. 2020-ci il noyabrın 8-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Şuşanın işğaldan azad edilməsi xəbərini xalqa çatdırmaq məqsədilə etdiyi təntənəli, həyəcanlı müraciətindəki: "Əziz Şuşa, sən azaddsan! Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq! Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik!" [3, s. 15] fikirləri bu gün həqiqətə çevrilməkdədir. Mərhələ-mərhələ həyata keçirilən dirçəliş layihəsində ölkə rəhbərliyi əsas diqqəti şəhərin simasının tarix və müasirliyin məntiqəuyğun vəhdəti şəklində bərpasına yönəlmişdir. Qəhrəman və tarixi şəhərin bərpa və yenidənqurulması vaxtla verilmiş qoruq statusunun dirçəldirilərək işğaldan sonrakı yeni tarixi mühitə uyğunlaşdırılmasını zəruri etdi. Bu amil Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Qarabağın bərpası ilə bağlı strategiyasında qabardılaraq prioritet məsələ hesab edilmiş, dağıntı və xarabalıqların Ermənistan işğalının terrorizm izlərinin sübutu kimi açıq səma altında muzey kimi nümayişi aktual sayılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Şuşa şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin yaradılması haqqında" 2021-ci il 22 iyun tarixli Fərmanında təsbitini tapmış: "Tarixi-mədəni əhəmiyyəti və Azərbaycan xalqı üçün müstəsna mənəvi dəyərə malik ol-

ması Şuşaya xüsusi qayğı və həssaslıqla yanaşılmasını zəruri edir. Bu baxımdan, Şuşada dövlət idarəetməsinin və hüquqi tənzimləmənin daha da təkmilləşdirilməsi şəhərdə tarixi-mədəni irsin bərpasına və qorunub saxlanmasına xidmət etməklə yanaşı, onun daim inkişafına şərait yaradacaqdır" [3, s.5] müddəası onun şəhər-abidə statusunun yeni tarixi şəraitə uyğun rəsmiləşdirilməsinin səmərəli üsulu kimi dəyərləndirilməlidir.

Tarixi Zəfərin elə ilk günlərindən başlayaraq ölkə başçısının tapşırığına əsasən işğaldan azad olunmuş ərazilərdə bərpa və yenidənqurma tədbirləri ilə əlaqədar Şuşa şəhərində qiymətləndirmə və inventarlaşdırma işləri aparılmışdır. Şəhərin hazırlanmış yeni Baş planında onun "şəhər-abidə" statusu şəhəri təmsil edən hər şeyində onun memarlığı, təbiəti, landşaftı, qeyri-maddi ünsürləri, tarixən malik olduğu funksiyalarında təzahür tapması planlaşdırılır. Bu amillər canlı eksponatlar rolunu oynamaqla "mühit muzeyi" konsepsiyasının tələblərinə cavab verir. Hazırda şəhərin tarixi hissəsindən-məhəllələrindən əlavə təxminən 2 min insanın məskunlaşmasını nəzərdə tutan 6 məhəllədən ibarət yaşayış massivinin salınması planlaşdırılmış, tikililərin şəhərin tarixi memarlıq üslubuna uyğun inşası həyata keçirilməkdədir. Şuşanın şəhərsalma planındakı bu yenilik muzeyşünaslıqda və təcrübədə hələ ötən əsrdə təşəkkül taparaq inkişaf etmiş "mühit muzeyi"nin burada tətbiqini, həm nəzəri, həm də empirik cəhətdən əsaslandırır. Praktiki cəhətdən muzeylərin bu forması sərhədsiz imkanlara malikdir. Şəhər və kənd mühitinin muzeyləşdirilməsində tətbiq olunan "yumşaq muzey" in "ex situ" və "in situ" muzeyləşdirmə metodlarından istifadə öz estetik bəhrəsini vermiş olar. "Ex situ" tarixi obyektlərin seçilmiş əraziyə köçürülməsi və cəmləşdirilməsini, "in situ" isə, mövcud şəhərsalma sistem və planlaşdırılmasını, memarlığını tarixən olduğu məkanda yerləşməsinə, autent mühitini nəzərdə tutur. Şuşanın müasir tarixi şəraitə uyğunlaşdırılmış qoruyq layihəsini reallaşdıranlar bu məsələnin muzeyşünaslıq, abidəşünaslıq aspektlərini qabartmaqla onun "şəhər-abidə" statusunda tanınmasını təmin etmiş olacaqlar. Bu aspekt Şuşaya turistlərin cəlbi məsələsində də aktualıq kəsb edir. Ölkə başçısı İlham Əliyevin Qarabağ turizmi ilə bağlı perspektivlərində, məhz bu aspektə xüsusi diqqət yetirilir. Azərbaycanca 2022-ci ilin "Şuşa ili" elan edilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Tədbirlər Planında Şuşa şəhəri və ətraf ərazilər üçün turizm məhsullarının yaradılmasında bu aspekt də nəzərdə tutulur.

Beləliklə, aparılan təhlillər Şuşanın "şəhər-abidə" statusuna transformasiyası üçün zəngin dəyər potensialına malik olduğunu sübut edir.

Ədəbiyyat:

1. Eyvazova Y. Abidəşünaslıq. Monoqrafiya. Bakı. ADMİU. 2017. 354 s.
2. Eyvazova Y. Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi. Dərslik. Bakı. "Adiloğlu" nəşr., 2021. 616 s.
3. Şuşa-Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı. Biblioqrafiya. S.15.Bakı, 2021. 600 s.
4. Авалов Э.В. Архитектура города Шуши и проблема сохранения его исторического облика. Баку, Элм, 1977.
5. Фатуллаев Ш.С. Памятники Шуши. Баку, 1970.
6. Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin "Şuşa ili" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 05 yanvar 2022-ci il. <https://president.az/az/articles/view/55197>
7. M.M.Nəvvab.Biblioqrafiyası. <https://www.ens.az/az/mir-mohsun-nevvab>
8. Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 07 may 2021-ci il. <https://president.az/az/articles/view/51394>

HISTORICAL AND DEMOGRAPHICAL RELATIONS OF A CAUCASUS AND A BALKAN REGION

Prof. Dr. Rubin Zemon

American University of Europe – FON, Skopje, North Macedonia

doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.406.

Abstract

Connections between the Balkans and a Caucasus region historically can be traced from the mythological times on a relation with a myth for Jason and his Argonauts. During the time of Alexander Macedonian (the Great) and later at the time of Roman and Byzantine empires, some influences and relation also may be indicated. In XI century penetration of Kumans and Pechenegs (Pacinkoi) left traces in a toponymy in the Balkans. There is, also, a big scientific and political debate in some Balkan states about is it any migrant relations between the medieval Albanian state in the Caucasus and Albanians in Balkans.

The only living ties of relations between a Caucasus and a Balkan region today are some dervishes' Sufi orders and Yuruk community in the Balkans. The ancestor of the Yuruks is the area around Lakes Kizilirmak and Karakum in the Caucasus. In the 10th century they moved to Anatolia, Turkey and Northern Iran. In the 14th century, when the Ottomans conquered the Balkans, some of the people who came to the Balkans were soldiers, others were administration, and a third were nomadic villagers.

The Yuruks live a traditional life, engaged in animal husbandry and tobacco growing just like 1,000 years ago when they started migrating from the Caucasus to Asia Minor, and from there to Macedonia.

Key words: Jason & Argonauts, Alexander Macedonian, Kumans, Pechenegs, Albania, Sufi, Yuruks

ŞAMAXIDA ERMƏNİLƏRİN TÖRƏTDİKLƏRİ TƏXRİBAT VƏ SOYQIRIM

Dos.Dr. Mayıl Alıcanov
ADPU-nun Şamaxı filiali

Xülasə

Xalqımıza qarşı erməni millətçilərinin törətdiyi soyqırımı siyasətinin tarixi orta əsrlərdən başlayır. Belə ki, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, o cümlədən Şamaxıda ermənilərin törətdikləri cinayətlərin arxasında Rusiyanın işğalçı, imperiya siyasətinin dayandığını tarixi faktlar sübut edir. Mövzu ilə əlaqədar aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, rusların Azərbaycan ərazilərinə IX yüzilliyin sonlarından başlayan işğalçı yürüşləri uzun müddət davam etmiş, bu hücumların birində ruslar 10 gün Şamaxını talan edərək minlərlə şirvanlıni vəhşicəsinə qətlə yetirmişdilər. Əhaliyə qarşı törədilən qırğın və müsibətlərlə yanaşı, elm və mədəniyyətimizə də ağır zərbələr vurulmuşdur. Belə ki, Sankt-Peterburqdakı İqor Alekseyeviç Astaxovun "Məxfi kitabxanası"nda saxlanılan Astaxov dəftərindən aydın olur ki, Şirvan Elmlər Akademiyasının dağıdılmasında ruslar və erməni təxribatları mühüm rol oynamışdır.

XVIII əsrin əvvəllərindən torpaqlarını Cənubi Qafqaza doğru genişləndirməkdə olan çar Rusiyası ermənilərdən vasitə kimi istifadə edir, Qafqazda erməni milli dövləti yaradacağı vədi ilə onları şirikləndirirdi. 1724-cü il noyabrın 10-da I Pyotr tərəfindən verilmiş fərmanda ələ keçirilmiş torpaqlarda — Bakıda və başqa yerlərdə ermənilərin məskunlaşdırılması üçün hər cür şərait yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Ermənilər bu fürsətdən istifadə edərək, öz məkrli siyasətlərini həyata keçirmək, ölkəmizin tarixi ərazisində erməni dövləti qurmaq məqsədi ilə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində soydaşlarımıza qarşı dəhşətli qırğınlar törətmişdilər. Ermənilərin fasilələrlə, lakin düşünülmüş və planlı şəkildə davam edən soyqırımı siyasəti nəticəsində minlərlə günahsız azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, evləri yandırılmış, əmlakları qarət olunmuşdur.

Azərbaycanlıların soyqırımından bəhs ediləndə daha çox 1918-ci ilin martında Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Göycayda, Kürdəmirdə, Salyanda, Lənkəranda və digər bölgələrdə erməni hərbi qüvvələrinin törətdikləri qırğınlar yada düşür. Bakı Soveti qoşunlarının və daşnak erməni silahlı dəstələrinin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı nəticəsində rəsmi mənbələrə əsasən on minlərlə soydaşımız məhz etnik və dini mənsubiyyətinə görə qətlə yetirilmiş, yaşayış məntəqələri, tarixi abidələr, məscid və qəbiristanlıqlar viran edilmişdir. Ermənilərin Şamaxıda törətdiyi soyqırımı qarşı yerli əhali ciddi müqavimət göstərərək partizan hərəkətinə başlamışlar. Düşməne qarşı silahlı mübarizənin təşkili və həyata keçirilməsində "Şeyx Şamaxı Məclisi" xüsusi rol oynamışdır. Məqalədə ermənilərin Şamaxıda azərbaycanlılara qarşı törətdikləri təxribat və soyqırımlardan bəhs olunur.

Açar sözlər: Şirvan Elmlər Akademiyası, erməni təxribatları, Şamaxı soyqırımı, "Şeyx Şamaxı Məclisi", partizan hərəkəti, erməni quldur dəstələri.

Abstract

The history of the policy of genocide carried out by Armenian nationalists against our people dates back to the Middle Ages. Thus, historical facts prove that behind the crimes committed by the Armenians in various regions of Azerbaijan, including in Shamakhi, is the aggressive, imperial policy of Russia. As a result of research on this topic, it is known that the Russian invasions in Azerbaijan, which began at the end of the 9th century, continued for a long time, during one of which the Russians plundered Shamakhi for 10 days and brutally killed thousands of Shirvans. Along with the massacres and tragedies committed against the population, our science and culture have suffered heavy blows. Thus, from Astakhov's notebook, kept in the "Secret Library" of Igor Alekseevich Astakhov in St. Petersburg, it is clear that Russian and Armenian provocations played an important role in the destruction of the Shirvan Academy of Sciences.

Since the beginning of the 18th century, tsarist Russia, expanding its territory towards the South Caucasus, used the Armenians as a tool, luring them with the promise of creating an Armenian national state in the Caucasus. The decree issued on behalf of Peter I on November 10, 1724 provided for the creation of all conditions for the settlement of Armenians in the occupied territories - in Baku and other places. Taking advantage of this opportunity, the Armenians committed monstrous reprisals against our compatriots in various regions of Azerbaijan in order to implement their insidious policy and create an Armenian state in the historical territory of our country. As a result of the periodic, but purposeful and systematic policy of the Armenian genocide, thousands of innocent Azerbaijanis were brutally killed, their houses were burned and their property was looted.

Speaking of the genocide of Azerbaijanis, we mean the massacre committed by the Armenian armed forces in March 1918 in Baku, Shamakhi, Guba, Goychay, Kurdamir, Salyan, Lankaran and other regions. According to official sources, as a result of the genocide of Azerbaijanis by the Azerbaijani troops of the Soviet Union and Dashnak Armenians, tens of thousands of our compatriots were killed because of their ethnic and religious affiliation, settlements, historical monuments, mosques and cemeteries were destroyed. The local population started a partisan movement against the Armenian genocide in Shamakhi. A special role in the organization and implementation of the armed struggle against the enemy was played by the Sheikh Shamakhi Mejlis. The article deals with provocations and genocide committed by armenians against azerbaijanis in Shamakhi

Key words: Shirvan Academy of Sciences, armenian provocations, Shamakhi genocide, "Sheikh Shamakhi Assembly", guerrilla movement, armenian gangs, armenian robbers group.

XX əsrin sonlarında Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət hüququ qazanması xalqımızın tarixi keçmişini və mədəni irsini obyektiv tədqiq etmək üçün əlverişli imkan yaratdı. Belə problemlərdən biri də ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdikləri təxribat və soyqırımlardır.

Bir mühüm məsələni də xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, xristian dünyasının, eləcə də ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri etnik cinayətin tarixi elmdə sabitləşmiş XX əsrdən yox, orta əsrlərdən başlanır. Bunu təkzib olunmayan faktlar da təsdiqləyir. Belə ki, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, o cümlədən Şamaxıda

ermənilərin törətdikləri cinayətlərin arxasında Rusiyanın işğalçı, imperiya siyasətinin dayandığını tarixi faktlar sübut edir. Onların həyata keçirdikləri bu cinayət və təxribatların hədəflərindən biri də XI əsrdə Şirvanşahlar dövləti olmuşdur. Mövzu ilə əlaqədar aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, rusların Azərbaycan ərazilərinə IX yüzilliyin sonlarından başlayan işğalçı yürüşləri uzun müddət davam etmiş, bu hücumların birində ruslar 10 gün Şamaxını talan edərək 10 000-ə qədər şirvanlıni qılıncdan keçirmişdir (Zülfüqarlı, 2011). Əhaliyə qarşı törədilən qırğın və müsibətlərlə yanaşı, elm və mədəniyyətimizə də ağır zərbələr vurulmuşdur. Belə ki, Sankt-Peterburqdakı İqor Alekseyeviç Astaxovun "Məxfi kitabxanası"nda saxlanılan Astaxov dəftərindən aydın olur ki, Şirvan Elmlər Akademiyasının dağıdılmasında ruslar və erməni təxribatları əsas rol oynamışdır. "Astaxov dəftəri"ndən məlum olur ki, Şamaxıda çox məşhur olan tarixçi- filosof və tədqiqatçı, 16 il Şirazda erməni girovluğunda saxlanılan Əbdül Rəzzaq bəyi Şamaxıda yas məclisində zəhərlədikdən sonra onun evinə basqın etmiş, ən məşhur "Həqiqətlər- həqiqəti" əsərini ələ keçirərək, Ermənistanə göndərmişlər (Novruzov, 2018).

Rusiya tarixində və rus dövlətçilik ənənələrinin formalaşmasında böyük rol oynayan knyaz Yaroslav Mudrı yazırdı ki, mən öz idarəmi İslamın Böyük Peyğəmbəri Məhəmmədin (s.ə) sözlərinə uyğun qurdum. 1052-ci ildə o, Şamaxı haqqında daha ətraflı məlumat toplamaq üçün Metropolit İllarionu Şamaxıya göndərir. "Məxfi kitabxana"nın materialları üzrə aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, çar I Aleksandrın dövründə ölkənin məxfi idarəsinin rəisi Şeqlov Nikolay Aleksandroviç Azərbaycanda fəaliyyət göstərən erməni əsilli "Rusiyanın dostları" (yəni ermənilərlə -M.A) ilə körpüləri bərpa etməyi zəruri və vacib sayır. "Məxfi kitabxanada" saxlanılan materiallardan aydın olur ki, Şamaxıdakı XI əsrdə yaradılan, sonrada ermənilər və ruslar tərəfindən dağıdılan Şirvan Elmlər Akademiyası ilə bağlı çar Rusiyanın xüsusi sərəncamları olub. Belə ki, Şamaxıda əsasən zəhər ticarəti ilə məşğul olan ermənilər çar Rusiyanın məxfi idarələrindən aldıqları tapşırıqları məmnuniyyətlə həyata keçirirdilər. Məşhur Azərbaycan coğrafiyaşünası Zeynalabdin Şirvaninin "Kupes" ləqəbli İohan Narinyan adlı bir nəfər erməni zəhər alverçisi tərəfindən öldürüldüyü göstərilir. Şamaxıya Novqoroddan gələn rus taciri Konstantin Sidorov qeyd edir ki, Şirvani onun gözləri qarşısında zəhərləndi və az keçmədi qan qusaraq canını tapşırırdı. Şamaxıda Şirvan Elmlər Akademiyası haqqında rus məxfi idarəsi üçün kəşfiyyat materialları toplayan Pyotr Samoylov hökmdar dəftərxanasına göndərdiyi məxfi məktubda yazırdı ki, ermənilər səxavətinə görə fərqlənirlər. Bu gün qoca Şirvani (Kafiyəddin Ömər İbn Osman – M.A.) "Kupes" tərəfindən zəhərləndi. Qərarımız var ki, iki gündən sonra onun qardaşı məşhur tarixçi və filosof Məhəmmədəli Şirvanini də eyni yolla aradan götürək.

Astaxovun dəftərində qeyd olunur ki, Kafiyəddin Şirvaninin ölümündən sonra, regiondakı ermənilər azərbaycanlılara, Akademiyaya və onun əməkdaşlarına qarşı daha aqressiv oldular. 1132-ci ildə ən məşhur alim Əyyub Səltənət Şirvani, filosof Ağa Bağır Seyidzadə zəhərlənərək fiziki cəhətdən məhv edildilər. Bununla kifayətlənməyən ermənilər Şirvan Elmlər Akademiyasının ən qiymətli kitablarını milliyətcə erməni olan Birac Atçıyan tərəfindən oğurlatdırıb, Ermənistanə apardılar. Həmin dövrdə Vatikan emissarları Şirvan Elmlər Akademiyasından Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s.) ərəb tacirindən alınmış qiymətli əbasını, dəridən xüsusi düzəldilmiş çarıqlarının qalıqlarını, 1200 səhifəlik əlyazısını, Azərbaycanın qədim xəritələrini, coğrafi dərsliklərini oğurlaya bildilər (Novruzov, 2018).

XIV əsrin II yarısında Şirvanşahlar dövləti ilə Moskva knyazlığı arasında siyasi və

ticarət əlaqələri yaranmasından sonra Moskva knyazı Dmitri İvanoviç Danskoyun xahişi ilə Kremlin tikilməsi üçün Moskvaya aparılan öz dövrünün ən məşhur memarlarından biri olan şamaxılı Əliş Sübhanoğlu Kərəmli Kremlin tikintisi başa çatdıqdan sonra 1371-ci il iyun ayının 22-də ruslar tərəfindən xaincəsinə öldürüldü (AMEA-nın Tarix İnstitutunun Elmi Əsərləri, XXVIII cild, 2009).

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, IX yüzilliyin sonlarından Azərbaycan ərazilərinə başlayan rusların işğalçı yürüşləri bu siyasətin əsasını qoymuşdu. I Pyotr Rusiya imperiyasına həmişə sədaqətlə xidmət etməyə hazır olan ermənilərdən istifadə etməyə başlamışdı. Rusiyanın qəsbkarlıq siyasəti rus çarları tərəfindən sonrakı dövrlərdə də davam etdirilmişdir.

İ.A.Astaxovun " Məxfi kitabxana"sında saxlanılan dəftərindən məlum olur ki, hələ Rusiya çarı I Paveli (1796-1801) Şamaxıdakı XI əsrdə qurulan, sonralar ruslar və ermənilər tərəfindən dağıdılan, Şirvan Elmlər Akademiyası ilə bağlı xüsusi sərəncamları olub. Bundan sonra ruslar ermənilərin vasitəsilə Şamaxıda, eləcə də Şirvanın ayrı-ayrı bölgələrində, elm adamlarına, dövlət xadimlərinə qarşı sui-qəsdlər və müxtəlif qətlamlar həyata keçirməyə başlayır, Azərbaycan alimlərinin ən qiymətli, nadir sənət əsərlərini və əlyazmalarının bir qismini rusalardan gizlin hazırda Ermənistanın "Matenadaran" adlanan əlyazmalar İnstitutuna göndəriblər. Maraqlı burasındadır ki, XIX əsrin ortalarında Məxfi idarənin zabiti vəzifəsində çalışan və Şamaxıda olan Pyotr Alekseyeviçin yazdığına görə I Nikolayın hakimiyyəti dövründə (1825-1855) qırx səkkiz nəfər Şirvani təxəllüslü elm və sənət adamı, yazıçı, şair, tarixçi-filosof ermənilər tərəfindən zəhərlənərək öldürülüb (Samoylov, 1898).

XVIII əsrin əvvəllərindən ermənilər Rusiyanın köməkliyi ilə Şamaxı şəhərini ələ keçirmək üçün müxtəlif layihələr həyata keçirməyə çalışmışlar. Ermənilərin "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq xülyası xristian himayəçiliyi pərdəsi altında müstəmləkəçilik siyasəti yeridən Rusiyanın mənafeyinə uyğun gəlirdi. Hindistan və Yaxın Şərqi işğal etmək arzusunda olan Rusiya imperiyasına Türkiyə, İran və Azərbaycan sərhədləri qovşağında etibarlı dayaq yaratmaq lazım idi ki, əlverişli şərait yetişən kimi həmin ərazilərdən hərbi plasdarm kimi istifadə edə bilsin. Məhz özünün işğalçılıq siyasətini reallaşdırmağa çalışan Rusiya imperiyası ermənilərin havadarları rolunda çıxış edərək onlardan bir alət kimi istifadə etmişlər. Həmin dövrdə yaranmış əlverişli tarixi şəraitdən istifadə etməyə çalışan erməni İsrail Ori Rusiya imperatoru I Pyotrla görüşməyə nail olmuş, erməni dövləti yaratmaq üçün Azərbaycanın bir sıra bölgələrini, o cümlədən Şamaxı şəhərini ələ keçirtmək üçün müxtəlif planlar tərtib etmişdir. İ. Ori öz layihəsində Şamaxıda yerli əhalinin əsasən hərbiçilərdən deyil, erməni tacirlərdən ibarət olduğunu iddia edirdi (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu, Elmi əsərlər, XXVIII cild, Bakı, 2009, səh 141-146). İlk dəfə olaraq İsrail Ori qondarma "Erməni məsələsini" Rusiya xarici siyasətinin orbitinə daxil etdi. Beləliklə, 1724-cü ildə I Pyotr Xəzəryanı vilayətlərdə möhkəmlənmək üçün xristian əhalisindən dayaq məqsədilə erməni və gürcüləri bu ərazilərə köçürülməsinə, yerli əhali azərbaycanlıları sürgün etmək haqqında sərəncam verdi. Bu məqsədlə Osmanlı dövlətindəki rus səfirinə orada yaşayan erməni əhalisi arasında onların Xəzərboyu ərazilərə köçürülməsi ilə bağlı iş aparmaq haqqında xüsusi tapşırıq verilmişdi. I Pyotrun dövründən başlayan bu mənfur siyasət məşhur qafqazşünas V.L. Veliçkonun yazdığı kimi, II Yekaterinanın dövründə ermənilərə göstərilən lütfkarlıq, ifrat həddinə çatdısa da, Azərbaycan torpaqları hesabına "erməni dövləti " yarıdılması məqsədilə tərtib olunan layihələrin həyata keçməsi mümkün olmadı (Veliçko, 1990).

Rusiya və İran dövlətləri arasında 10 fevral 1828-ci ildə bağlanmış Türkmənçay müqaviləsinə əsasən çarizmin xarici siyasətinə uyğun olaraq ermənilər İran və Türkiyədən şimali Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə, o cümlədən Şamaxıya köçürülmüşdür. Şamaxının Xankəndi, Kələxana, Mədrəsə, Meysəri, Sağıyan, Zarxı, Kərkənc və s. kəndlərinə ermənilərin köçürülməsində əsas məqsəd onların köməkliyi ilə yerli azərbaycanlı əhalinin bir hissəsini fiziki cəhətdən qırmaq, bir qismini isə əsarət altında saxlamaqdan ibarət olmuşdur. Bu siyasəti reallaşdırmaq məqsədilə Şamaxı ərazisinə Rusiyanın müxtəlif quberniyalarından ruslar köçürülmüş və onlar burada 6 kənddə - (Xilmilli, Çuxuryurd, Kirovka, Qurdətəpə, Cabanı, Qızmeydan) məskunlaşmışdılar.

XIX əsrdən başlayaraq ermənilərin çar hökuməti tərəfindən kütləvi surətdə Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi nəticəsində XX əsrin əvvəlində Zaqafqaziya-da yaşayan 1 mln.300 min ermənidən bir milyondan çoxu ölkənin yerli sakinlərinə mənsub deyildilər və Rusiya tərəfindən burada məskunlaşdırılmışdılar (Şavrov, 1990).

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya və İran arasında gedən müharibələrin nəticəsində Azərbaycan torpaqları bu iki dövlət arasında bölündü, İran və Türkiyədən ermənilərin məqsədli şəkildə Azərbaycan ərazisinə kütləvi surətdə köçürülməsinə başlandı. Bundan sonra erməni millətçiləri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar törədildi, Azərbaycan kəndləri və yaşayış məntəqələri dağıdıldı və talan edildi. 1828-ci ildə I çar Nikolayın sərəncamı ilə Azərbaycan torpaqlarında İrəvan Quberniyasının yaradılması ilə tarixi Azərbaycan torpaqlarında erməni dövlətinin yaradılmasının əsası qoyuldu.

XIX əsrin sonlarında ermənilər tərəfindən yaradılan bir sıra partiyaların əsas məqsədi "Böyük Ermənistan" dövlətini qurmaq üçün ermənilərin silahlandırılması, türklər və azərbaycanlılara qarşı terrorçuluq aktlarını həyata keçirtmək və hökumət idarələrini dağıtmaq qərara alınmışdı.

Çar xəfiyyə idarəsinin təhriki ilə 1905-1906-cı illərdə Azərbaycanda ermənilər tərəfindən müsəlman qırğınları törədilsə də, bu zaman Şamaxıda yaşayan ermənilər Tiflis, Gəncə, Şuşa, Qazax, Bakı, Cəbrayıl və s. Bölgələrdə müsəlmanları qıran erməni silahlı dəstələrinə hərtərəfli köməklik göstərirdilər (Abdullayev, 2008).

Azərbaycan ərazisində Ermənistan dövləti yaratmaq məqsədilə Bakı Kommunasının rəhbəri Stepan Şaumyanın rəhbərliyi altında Bakı quberniyasını azərbaycanlılardan təmizləmək məqsədi güdən mənfur plan həyata keçirilməyə başlandı. Ermənilər öz məqsədlərini həyata keçirmək məqsədilə Azərbaycanın bir çox ərazilərində, o cümlədən Şamaxıda "Daşnaksütyun" partiyasının "Şamaxı bürosu"nu yaratdılar. "Şamaxı bürosu"nun əsas məqsəd və vəzifəsi "Böyük Ermənistan"ın yaradılmasına mane olan Türkiyə və Azərbaycan əhalisinin əleyhinə təbliğat və mübarizə aparmaqdan ibarət idi. Həmin illərdə ermənilər Şamaxı qəzasının ərazilərində təkcə fiziki soyqırım deyil, həmçinin etnik, bioloji, iqtisadi, ekoloji soyqırım həyata keçirirdilər. 1918-ci ildə Bakı Kommunasının rəhbəri Stepan Şaumyanın göstərişi ilə bolşevik-daşnak silahlı qüvvələri Bakı quberniyasını və Azərbaycanın digər tarixi torpaqlarını azərbaycanlılardan təmizləmək siyasətini həyata keçirmək məqsədilə soyqırım törətməyə başladılar. Şamaxı şəhərində soyqırım xüsusi amansızlıqla həyata keçirilirdi.

Şamaxı şəhərinə Stepan Lalayanın rəhbərliyi altında erməni silahlı dəstələrinin hücumu 1918-ci ilin mart ayının 15-də səhər 5:00-ə başlanmışdır. Erməni faşistləri

ilə yanaşı şimal-şərqdən hücum keçən malakanların birləşmiş qüvvələri şəhərin müsəlmanlar yaşayan ərazilərini atəşə tuturdular. Silahsız azərbaycanlıların geri çəkilməsindən və qarışıqlıqlardan istifadə edən erməni və malakanların birləşmiş qüvvələri Şamaxının ən varlı əhalisinin yaşadığı "Piran-Şirvan"a soxularaq, dinc əhalini kütləvi surətdə öldürüb evləri qarət edirdilər.

"Şirvan" ləqəbli ingilis casusunun yazdığı məktubda erməni silahlı terrorçu qruplarının başında dayanan Stepan Lalayanın rəhbərliyi ilə Şamaxı qəzasında 1918-ci ilin mart soyqırımı zamanı Nəvahi kəndində 995 nəfərin, Yəhyalı kəndində 922 nəfərin, Baloğlan kəndində 535 nəfərin, Kalva kəndində 500 nəfərin, Ağsu kəndində 500 nəfərin, Bağırli kəndində 370 nəfərin, Tircan kəndində 360 nəfərin öldüyü haqqında məlumat verilmişdir. (Vəlizadə, Siyami, Məsud Süleyman əl Həmid, Fariz Fərba Rəşid, Səid Bərri,2014).

Şamaxı şəhərinin isə 17000 nəfər əhalisindən cəmi 1700 nəfər sağ qalmışdır. Bakı Xalq Komissarları Sovetinə rəhbərlik edən S.Şaumyanın göstərişi ilə erməni-bolşevik silahlı qüvvələrinin Şamaxıya hücumunun hazırlandığını bilən Məmmədağlı Əliyev Şirvanda Şamaxılı kimi tanınan din xadimi Şeyx Məcid Axundoğlundan xahiş edirdi ki, Şamaxıda qanı coşan azərbaycanlı balalarından ibarət döyüş dəstələri yaratsın. Vətən və xalqın ən ləyaqətli övladlarını özündə birləşdirən bu partizan dəstələri erməni silahlı qüvvələrini və "Milli Erməni Bürosu"nun üzvlərini lərzəyə salmışdı. Şamaxıda başlanan bu kütləvi qırğınlarda erməni faşistlərinə yerli malakanlar da hərtərəfli yardım göstərirdilər.

Ermənilərin Şamaxıda törətdiyi soyqırımı qarşı yerli əhali ciddi müqavimət göstərərək partizan hərəkətinə başladılar. Düşməne qarşı silahlı mübarizənin təşkili və həyata keçirilməsində "Şeyx Şamaxı Məclisi" xüsusilə fərqlənirdi. Bu gizli təşkilat üzvlərinin erməni-malakan quldur dəstələrinə qarşı qəfil hücumları düşməni lərzəyə salmışdı. Həmin dövrdə "Erməni Milli bürosunun" xarici əlaqələr şöbəsinin başçısı, bilavasitə çar Nikolayın dəftərxanası ilə sıx əlaqəsi olan doktor Zavriyev Leon Ambartsumova yazdığı məktubların birində "Şeyx Şamaxı Məclisi" haqqında ətraflı məlumat toplamağı tapşırırmışdı. Tədqiqatlar göstərir ki, Şamaxı və Quba qəzalarına ermənilərin hücum planı aprel ayında həyata keçirilməli idi. Ancaq Şamaxıda artıq getdikcə formalaşan "Şeyx Şamaxı Məclisi"- partizan hərəkəti ermənilərin mart ayında hücum keçməsinə səbəb oldu. Şamaxıda başlanan milli azadlıq mübarizəsinə kömək üçün Azərbaycanın bir sıra qəzalarından, o cümlədən Qazaxdan "Salehin dəstəsi", Yelizavetpoldan "Alməmmədin dəstəsi" və digər qaçaq dəstələri köməyə gəlmişdi.

İmperiyanın maliyyə nazirinin müavini vəzifəsinə qədər yüksələn M.Əliyev olduğu hər yerdə-Rusiyada, Almaniyada, Fransada erməni daşnaklarının türk xalqlarına qarşı törətdikləri cinayətlərdən danışıraq onların əməllərini ifşa edirdi. Rusiya Dövlət Dumasına seçilən Məmmədağlı Əliyev Dumada çıxışlarında erməniləri silahı yerə qoymağa, insanlığa və vicdana yaraşmayan ləyaqətsiz işlərdən əl çəkməyə, Azərbaycan torpaqlarında onlara yaradılmış əvəzsiz şəraitdən istifadə edərək sülh və əmin-amanlıq içərisində yaşamağa çağırırdı.

1918-ci il martın 18-də Şeyx Şamaxının partizan dəstəsinin üzvləri qəzanın mərkəzində 3 erməni edam etdilər. Bu ərəfədə Şamaxıda əsl partizan hərəkəti başlamışdı. Şeyx Şamaxının partizan dəstəsi 2 qrupa ayrılmışdı. 1-ci dəstə yerlərdən xəbər gətirir, 2-ci dəstə isə həmin xəbərlərə uyğun hərəkətə keçirdilər. Yerli şamaxılılardan ibarət olan bu partizan dəstələri Azərbaycan xalqının qanına susa-

miş bolşevik-daşnakların quldur dəstələri ilə cəsarətlə döyüşüdürlər. Şamaxının Çaylı,Sündü,Çuxanlı istiqamətində formalaşan “Milli Erməni Birliyi”nin silahlı özəyi martın 17-də Şamaxı partizanları tərəfindən darmadağın edildi.

Həmin gün Stepan Lalayanın silahlı dəstələrinə Mədrəsə kəndindən köməyə gələn əlavə silahlı qüvvələrin yardımı ilə ələ keçirilən partizanlar diri-diri yandırıldılar.

Partizanlara qarşı müharibədə bolşevik-daşnak silahlı qüvvələri ilə yanaşı Şamaxı qəzasında yaşayan yerli ruslar və ermənilər də yaxından iştirak edirdilər. Nəhayət,1918-ci ilin martın 30-dan 31-nə keçən gecə silahlı erməni-rus birləşmələri Qurdəpə kəndində yerləşən Kərbəlayı Dadaşın evində yığışan partizan dəstəsinə qəflətən hücum etmişlər və əsir götürülən partizanlar dar ağacından asılmışdır. Şeyx Şamaxı –qırx bir yaşlı Hacı Mehdi Qəhrəman oğlunun sonrakı taleyi haqqında onu deyə bilərik ki, erməni daşnakları ilə cinayət əlaqəsinə girən ingilis generalı Tomson “Daşnaksütyun” partiyasının xaricdə yaşayan ermənilərlə əlaqə şöbəsinin başçısı, ixtisasca uşaq həkimi olan E.Zavriyevə açıqlamasında yazırdı: “Şeyx Şamaxı adlı silahı qrupun başçısı Hacı Mehdi Qəhrəman oğlunun nəslini də kəsildi. İnanmıram bundan sonra Şamaxıda belə bir adam dünyaya gəlsin. Ermənilər rahat davam edə bilsinlər”.

Bolşevik-daşnakların birləşmiş qüvvələrinin kütləvi qırğınları nəticəsində 22 min nəfər şamaxılı fiziki cəhətdən məhv edilmişdir. Erməni faşistləri Azərbaycan xalqına qarşı XX əsrə Şamaxı faciəsi ilə başladı,Xocalı faciəsi ilə başa vurdu,torpaqlarımızı 20 faizini müvəqqəti olaraq işğal etdi.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti,xalqımızın vahid siyasi lideri, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında 44 günlük müharibədə şanlı ordumuz erməni faşistlərini darmadağın etdi və sərhədlərimizin bütövlüyü təmin olundu.

Ədəbiyyat:

Zülfüqarlı Məhərrəm (1911). Şamaxı soyqırımı -1918-ci il. Bakı.

Azərbaycan Respublikası prezidenti Heydər Əliyevin “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” fərmanı (26 mart 1998- ci il). “ Azərbaycan” qəzeti.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 31 Mart Azərbaycanlıların soyqırımı günü münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti (29 mart 2008- ci il). “Azərbaycan” qəzeti.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu Elmi əsərləri. 28-ci cild (2009). Bakı: s. 205-208

Veliçko,B.L.(1990). Kavkaz. Bakı. (rus dilində)

Novruzov, Rövşən (2018-ci il). Erməni casuslarının Şamaxıda , qədim elm mərkəzində təxribatı. Bakı: səh 7.

Mehbalıyev, Eybalı (2000). Şirvan Elmlər Akademiyası. Bakı.

Vəlizadə Rövşən, Siyami Hüseyn, Məsud Süleyman əl Həmid, Fariz Fərba Rəşid, Səid Bərri (2014). Şamaxı: 100 il,“tam məxfi qıf”i altında. Bakı: s. 33

Abdullayev, Əsgər (2008). Azərbaycanlıların mart soyqırımı unudulmamalıdır. Bakı.

Samoylov, P.A. (1898). 126 gün Şirvanda. Sankt – Peterburq.

MİR HAMZA SEYİD NİGARİ VE HÂCE MUHAMMED LUTFİ'DE TASAVVUF

Sufism in the Mir Hamza Sayyid Nigari and Hacı Muhammed Lutfi Creativity

Lale Bedirova (Şabanova)

Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü

Özet

Muhakak toplumların varlığını devam ettirebilmeleri ve ilerleyebilmeleri kültürlerine sahip çıkabildikleri ölçüde mümkündür. Bu anlamda kültürün korunması ve gelecek nesillere sağlıklı bir şekilde aktarılması; fikri, ahlaki ve dini yönden topluma yön veren, önder olan alim, mütefekkir ve arif şahsiyetlerin yetişmesiyle doğru orantılıdır. Çünkü bu yüce insanlar, toplumdaki her bir ferde aynaya olmakla onlara ilim, irfan ve hikmet deryasında yol almayı öğretmektedirler.

Erzurum'un yetiştirdiği, tasavvuf edebiyatının XX. asırdaki önemli temsilcilerinden, Nakşî-Hâlidî şeyhi Hâce Muhammed Lutfi Efendi, yaşantısı ve şiirleriyle kültür dünyamızda silinmez izler bırakmıştır.

Alvar İmamı ve ya Efe Hazretleri olarak tanınan, Muhammed Lutfi 1868- 1956 yılları arasında yaşamış, mürşid, mutasavvuf, âlim ve bilge bir şahsiyettir. Yaşadığı süre zarfında dinine, vatanına ve milletine hizmete kendisini adanmış ve bu hizmeti, duruma göre bazen tekkede bazen ise Türk milletinin kurtuluş mücadelesini verdiği cepheye ifa etmiştir.

İslami ilimler arasında nevi şahsına münhasır bir medeniyet dili inşa eden Tasavvuf, her asrın idrak coğrafiyasına kendine ait bedii kavramlar ilave etmiştir. Tasavvuf tarihinin yerel imkanlarla da tanıtılması gerekir.

Topluma ahlaki ve manevi açıdan yön veren, insanları ahsen-i takvim üzere yaratılışın gayesi doğrultusunda kemale yönlendiren şahsiyetlerden biri de, bu amaçla yüzlerce kıymetli şiir kaleme alan, Erzurumda yetişmiş ve irşad faaliyetlerini vefatına kadar burada sürdürmüş Alvarlı Efe Hazretleri olarak tanınan, Kadiri ve Nakşibendi mürşidi Hâce Muhammed Lutfi'dir.

Hâce Muhammed Lutfi'nin dini, ahlaki ve tasavvufi irşadının niteliği ve tasavvufi görüşleri arifane yazdığı şiirlerinde kendini göstermektedir. O, günümüze ulaşan ve sayısı dokuzyüzü bulan Türkçe, Arapça ve Farsça şiirlerinde dini, ahlaki ve tasavvufi birçok konuyu irdelemiş, düşüncelerini açıklamış ve çeşitli mesajlar vermiştir. Onun tasavvufi düşüncelerini şiirlerinde açıkça bulmak mümkündür. Hâce Muhammed Lutfi'ni şiirleri "tasavvuf tarihi kitabı" sayılabilecek meziyete sahiptir.

Hâce Muhammed Lutfi'nin, tarikat düzeyinde, hem de litüratür bağlamında tasavvufun ruhunu iyi özümseydiği, mana ve remiz boyutundan da öte, bir akademik vukufiyetle bir tasavvuf tarihi bilgisine sahip olduğu gözlerden kaçmamaktadır.

19. Yüzyıl Azerbaycan-Türk tasavvuf edebiyatının önemli temsilcilerinden Seyyid Mir Hamza Nigari, Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinin Zengezur kasabasının Cicimli

köyünde doğmuştur. O, Rus baskısı sebebiyle Anadolu'ya gelerek Amasya'da İsmail Siraceddin Şirvani'nin müridi olmuş, ondan icazet almıştır. Osmanlı Devletinde ve Azerbaycan'ın çeşitli yerlerinde irşad faaliyetlerinde bulunan şair, bulunduğu çevrelerde hem tasavvuf, hem de edebi muhit oluşturmayı başarmıştır. Etkileri günümüze kadar devam eden şair, Nakşibendiye tarikatının Halidiye koluna mensuptur.

Hâce Muhammed Lutfi bir Nakşi- Halidi mürididir. Onun gönül dünyasını zenginleştiren, bir üslup oluşturarak birikimini şiirle ifade etmesine etki eden en önemli şahsiyet babasının şeyhi olan Mir Hamza Nigari'dir. Hâce Muhammed Lutfi Mir Hamza Nigari'yi babasının mirası olarak görmüş ve dolayısıyla da kendisini ona varis saymıştır. Hâce Muhammed Lutfi Seyyid Nigari'nin tasavvuf felsefesinden ve tasavvuf içerikli şiirlerinden etkilenmiştir. Bu etkilenme, özellikle şairin divan tertip sisteminde, sakiye seslenişinde, halk ve divan şiiri unsurlarını divanında müşterek olarak kullanmasında, nazirelerinde, şiirlerinin tasavvufi yorumlarında, dil ve üslubunda, kullandığı mazmun, deyim ve ifadelerde açıkça görülmektedir. Hâce Muhammed Lutfi, Mir Hamza Nigari'nin şiirlerine nazire yazmıştır. Hâce Muhammed Lutfi Seyyid Mir Hamza Nigari'ye mersiye de yazmıştır.

Anahtar kelimeler: Tasavvuf, Karabağ, Erzurum, şiir, tarikat.

Abstract

Of course, it is possible for societies to continue their existence and progress to the extent that they protect their cultures. In this sense, the preservation of culture and its transfer to future generations in a healthy way; It is directly proportional to the upbringing of scholar, thinker and wise personalities who are leaders and guide the society in terms of ideas, morals and religions. Because these great people, by being a mirror to every individual in the society, teach them to move forward in the sea of knowledge, wisdom and wisdom.

The XXth century of Sufi literature raised by Erzurum. Hacı Muhammed Lutfi Efen-di, one of the important representatives of the century, the Nakşi-Khalidî sheikh, left indelible traces in our cultural world with his life and poems.

Muhammed Lutfi, known as Alvar Imam or His Holiness Efe, is a murshid, sufi, scholar and wise person who lived between 1868 and 1956. During his lifetime, he devoted himself to service to his religion, homeland and nation, and he performed this service sometimes in the lodge, and sometimes in the front where the Turkish nation fought for its liberation.

Sufism, which has built a unique civilization language among the Islamic sciences, has added its own beautiful concepts to the geography of perception of every century. The history of Sufism should also be introduced with local opportunities.

One of the personalities who shape the society morally and spiritually and guide people to perfection in line with the purpose of creation in accordance with the ahsen-i calendar, who wrote hundreds of precious poems for this purpose, was raised in Erzurum and continued his guidance activities there until his death, known as Alvarlı Efe, the master of Kadiri and Nakşibendi. He is Hacı Muhammed Lutfi.

The quality of Hâce Muhammed Lutfi's religious, moral and mystical guidance and his mystical views show themselves in the poems he wrote beforehand. He examined many religious, moral and mystical issues, explained his thoughts and gave various messages in his Turkish, Arabic and Persian poems, which have reached our

day and numbered nine hundred. It is possible to clearly find his mystical thoughts in his poems. The poems of Hacı Muhammed Lutfi have the merits of being considered a "book of Sufi history".

It does not go unnoticed that Hacı Muhammed Lutfi has absorbed the spirit of Sufism both at the level of the sect and in the context of literature, and that he has a knowledge of the history of Sufism with an academic knowledge beyond its meaning and reputation.

Sayyid Mir Hamza Nigari, one of the important representatives of 19th century Azerbaijani-Turkish Sufi literature, was born in Cicimli village of Zangezur town of Karabakh region of Azerbaijan. He came to Anatolia due to Russian pressure and became a disciple of İsmail Siraceddin Şirvani in Amasya and received his permission. The poet, who carried out irshad activities in the Ottoman Empire and in various parts of Azerbaijan, succeeded in creating both mysticism and literary circles in the circles he was in. The poet, whose influence continues to this day, is a member of the Halidiye branch of the Naqshbandi sect.

Hacı Muhammed Lutfi is a Nakşi-Khalidi teacher. Mir Hamza Nigari, the sheikh of his father, is the most important person who enriched his world of heart, created a style and influenced him to express his knowledge with poetry. Hacı Muhammed Lutfi saw Mir Hamza Nigari as his father's legacy and therefore considered himself his heir. Hacı Muhammed Lutfi was influenced by Sayyid Nigari's Sufi philosophy and his Sufi poems. This influence is clearly seen especially in the poet's divan arrangement system, his sermon, his use of the elements of folk and divan poetry in his divan, his nazires, his mystical interpretations of his poems, his language and style, and the mazmun, idioms and expressions he uses. Hacı Muhammed Lutfi wrote a nazire to the poems of Mir Hamza Nigari. Hacı Muhammed Lutfi also wrote an elegy to Sayyid Mir Hamza Nigari.

Key words: Sufism, Karabakh, Erzurum, poetry, sect.

Giriş. Yakın tarihimizin önemli isimlerinden olan Hacı Muhammed Lutfi maddi ve manevi birçok alanda sahip olduğu birikimi ve tecrübeleriyle toplumumuzun kalbinde yaşamaya devam eden değerlerinden bir tanesidir. Hacı Muhammed Lutfi Nakşi-Halidi mürididir. Onun gönül dünyasını zenginleştiren, üslup oluşturarak gönül dünyasını şiirle ifade etmesine etki eden en önemli şahsiyet babasının şeyhi olan Mir Hamza Nigari'dir.

XIX. yüzyılda Türk Tasavvuf edebiyatının en güçlü temsilcilerinden biri hiç şüphesiz Nigari mahlasıyla tanınan eş-Şeyh Seyyid Hamza Karabaği'dir. Azerbaycan asıllı olan bu mutasavvuf şair hayatının uzun bir dönemini Anadolu'da geçirmiştir. Harput'ta vefat eden Nigari'nin kabri Amasya'dadır.

Tasavvufa Genel Bir Bakış. Tasavvuf, bir manada tecrübeli bir ilim ve insanın kendi ruhunu incelemesi yöntemidir; bu yönden o, her zaman bulunması gereken elemanlar olarak, bir öğreti, bu doktrinin öğretimi ve pek tabii olarak manevi bir yöntemi bünyesinde bulundurur. Doktrin, ulaşılmak istenen bilginin sembolik olarak önceden bildirilmesi biçimidir ve meydana çıkması anında bu bilginin bir meyvesidir. Doktrinin öğretilmesi veya "süluk", manevi bir etkinin aktarılmasından ibarettir; bu aktarma işlemi muhakkak tarikat zincirinin temsilcilerinden biri tarafından verilmiş olmasıdır. Manevi yöneme gelince, bu genel olarak manevi konsantrasyon yollarını öğreten, yöntemlerini bildiren ve müridin yeteneğine göre yöntemi de öğ-

reten bir şeyh tarafından aktarılmaktadır.

Tasavvuf, zihnin manevi olaylara yönelmesi, bir ruh hali ve eşyanın zevkle kavranması olarak, tıpkı bütün diğer manevi yollar gibi, tabiatı gereği, bilgisizliğin yok edilmesini öğretir, yani bir tek "Gerçek" olmayan her şey hakkında "alimane cehalet" ile bilgisizliğin yok edilmesini salık verir. (Altıntaş, 1986: 2)

Tasavvuf, İslam'ın ruh hayatı ve İslam Peygamberi'nin şahsında temsil ettiği manevi otoritenin, müesseleşmiş ve günümüze kadar yaygınlaşarak gelmiş şeklidir. Manevi otoriteden kastedilen; Hz. Peygamber'in "Üsve-i Hasane" şeklinde ifade edilen örnek kişiliğidir. Bilindiği üzere Hz. Peygamber (s.a.v), siyasi, ilmi ve manevi otoritelerin hepsini şahsında cem etmiş bulunuyordu.

Tasavvuf; İslami ilimlerin zirve noktası, zübdesi ve özü olarak ifade edilmiştir. Tasavvufun "hal" olarak adlandırılan "manevi tecrübe" yönü, bu işin, zevk ve haz tarafıdır. (Yılmaz, 2010:17)

Tasavvuf, İslam dininin doğuşundan iki yüzyıl kadar sonra ortaya çıkmış, örgütlenme döneminin ardından tarikat ve tekkeler aracılığıyla yayılarak yüzyıllar boyunca İslam dünyasında etkisini sürdürmüş bir düşünme ve yaşam biçimidir. Tasavvuf, tek yaratıcı Allah'ın niteliğini ve evrenin oluşumunu varlık birliği anlayışıyla açıklayan dini-felsefi bir sistemdir. Tasavvufta temel düşünce, kainatta ancak bir tek vücudun bulunduğu inanmak ve diğer varlıkları, Allah'ın tecellilerinden/görünümünden ibaret saymaktır. (Akpinar-Aslan, 2004:221-222)

İslam dini esaslarını temel alarak gelişen tasavvuf, ilahi konulardan gündelik uğraşlara kadar her bilgiyi kendi bakış açısıyla değerlendirir ve yorumlar; ancak, tasavvufun en belirgin faaliyet alanı "varlık"tır. Tasavvuf, varlığı anlamayı ve açıklamayı amaç edinir; "varlık nedir" ve "varlığın sırrı nedir" sorularına yanıt verir. Tasavvufta göre, varlığın aslı/özü tek yaratıcı olan Allah'tır ve diğer bütün varlıklar O'nun birer yansımasıdır/görüntüsüdür. Allah'ın isteği ve yaratma gücü ile meydana gelen varlıklar, ilahi bir düzen içinde, düzenin bir parçası olarak yaşamlarını sürdürürler. Bu nedenle, tüm varlıklar ilahi gücün sınırsızlığına delil gösterilen birer surettir. Özün dışındaki her "şey" "masiva"dır ve her şey "şey" aslına dönecektir/rücu edecektir (Akpinar-Aslan, 2004:221-222).

İnsan denen varlık madde ile mana, bedenle ruh karışımından ibaret bir bütündür. İnsanın mutluluğu bu iki yön arasındaki denge kurmaya bağlıdır. İşte insandaki ruh, kalb, gönül veya kısaca mana dediğimiz cevherin diri tutulması için yapılan çalışmanın ve gösterilen gayret yolunun adına "tasavvuf" diyoruz. İnsanın maddesi ve manası olduğu gibi, dinin de zahiri ve batını vardır. Dinin tam olarak anlaşılması ve yaşanması, onun zahiri ve batını ile birlikte ele almakla mümkün olur (Demirci, 2002:490).

Tasavvuf bir gönül terbiyesidir. Gönül her insanda bulunduğu için tasavvufun konusu insandır. Amacı, onun kalbi-ruhi yönünü eğiterek, olgunlaştırarak kemal derecesine ulaştırmaktır. Tasavvuf, İslam kaynaklarından hareketle, dini prensiplerin konu ile ilgili yönlerini inceleyen, derinleştiren, yaşayış haline getiren, başkalarına da aktarma yollarını gösteren bir faaliyettir. Bir başka ifade ile tasavvuf, Kur'an ve hadislerde yer alan, insanın mistik yönüne ve gönül terbiyesine işaret eden, maddenin ve dünyanın geçiciliğini işleyen, kalbi davranışları esas alan kaidelerin değişik yorumlarından ibaret bir ahlak ve tefekkür sistemidir (Demirci, 2002:490).

Tasavvuf bir nefis terbiyesidir. Salık, arınan nefisle birlikte iç evreninde yaşadığı sevirle menzil ve mekanlardan geçerek Allah'a yükselmesi diğer bir ifade ile marife-

tullaha ulaşmasıdır. Başlangıçta zühdi hayatı esas alan ve herhangi bir kurumsallaşma içerisinde oluşmayan tasavvuf 4. yüzyıldan başlayarak 6. yüzyıla kadar İslam dünyasının her bölgesinde çeşitli adlarla kurumsallaşmıştır. (Artun, 2010: 41)

Tasavvuf, İslamiyet'in doğuşundan kısa bir süre sonra ortaya çıkmış, özellikle tarikatlar ve tekkeler aracılığıyla İslam dünyasında etkisi yüzyıllar boyu sürmüştür.

Kur'an-ı Kerim ve sünnetten kaynaklanan Tasavvuf bir İslam ruh hayatı olarak İslam medeniyetinin, İslam düşüncesinin dünyaya, insanoğluna eşi bulunmaz bir armağanıdır. Tasavvuf, Türk-İslam kültürünün eski ve büyük değer taşıyan yapısal bir katını oluşturmuş, onun amacının belirlenmesinde etkinlik göstermiştir. Türk-İslam ortamında meydana gelerek gelişen, olgunluk kazanan güzel sanatlar ile kültürün ayrılmaz bir parçası olan Tasavvuf arasında sürekli ilişki bulunmuş ve söz konusu ilişki bir "içli-dışlı" nitelik taşımıştır. İlahi güzellik arayışı, his ve heyecan onların ortak yanları olmuş, dolayısıyla da Tasavvuf güzel sanatların temelinde durmuştur. Bu temelden yola çıkan Osmanlı-Türk sanatçılarının Allah sevgisini, ilahi güzelliği yansıtabilecek estetik arayış içinde buldukları görülmektedir. Zaten görünenin arkasındaki görünmeyeni bulmak, maddenin arkasında saklı bulunan ve Allah'ın ihسان ettiği güzelliği yakalamak her bir sanatçının başlıca amacını oluşturur. Anadolu'da, bu arada Azerbaycan'da Türk-İslam kültürünün yayılmasında Tasavvuf tarikatlarının rolü küçümsenemez. Tasavvufi düşünce, tarikatlar aynı zamanda edebiyat dahil, güzel sanatları, ayrıca Türk plastik sanat dallarını önemli ölçüde etkilemiş, yüksek değer taşıyan sanatlı, olgun eserlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Tarikatlara mensup tekkeler, dergahlar eğitim ocağı, sanat okulu, sanat atölyesi haline getirilmiş, burada birçok sanat dalları özgün bir biçimde geliştirilmiş, geniş çapta ün yapmış sanatçılar, ustalar yetiştirilmiştir. Tasavvufun seyr u süluk ilkesi sanatçıya sanatın çilesine dayanmayı öğretmiştir. Bilindiği üzere, Tasavvuf'ta seyr "cehaletten ilme, kötü ve çirkin huylardan güzel ahlaka, kendi vücudundan Hakk'ın vücuduna doğru hareket"; süluk ise "Tasavvuf yoluna girmiş kişiyi Hakk'a vuslata hazırlayan ahlaki eğitimidir". (Yılmaz, 1997:183). Genellikle, seyr u süluk Tasavvuf ve tarikata giren kişinin "manevi makamlarını tamamlayınca kadar geçirdiği evrelere verilen isim" gibi de tarif edilmektedir. Seyrüsüluk içinde bulunan bir kişi halvet ve çile evresini de yaşamalıdır. Halvet, tarikata girmiş kimsenin, müridin tekkelerin, dergahların özel bir bölümünde (halvethane, çilehane) bir süre bir işe karışmadan yaşaması ve kendini Hakk'a vermesi, kendinden geçmesidir. Çile de "halvet" anlamına kullanılan bir terimdir. Genellikle, halvet ve çile eş anlamlı olarak kullanılır. Çilenin amacı müride sabır telkin etme, onu sabıra, katlanmaya alışdırmadır. Halvet üsulu olan çilenin süresi üç gün, kırk gün yahut binbir gündür. Sürenin belirlenmesi tarikatlara göredir. Halvet ve çile sonucunda kişinin kalbi temizlenecek, kendinden geçerek, Hakk'a vuslat yolunda başarıyla ilerleyecektir.

Hâce Muhammed Lutfi Şiirlerinde Tasavvuf. Yüzyıllar boyunca tasavvufun menşei, tarifi, konusu ve gayesi üzerine çeşitli görüşler irili sürülmüştür. Tasavvuf hakkındaki farklı mülahazaların temelinde, fikir sahiplerinin kendi bilgileri ve değer yargıları itibarıyla ortaya koydukları bakış açıları etkin rol oynamıştır.

Tasavvufun menşei, konusu, gayesi ve tarifi hakkında muhakkak sufilerin görüşleri dikkate alındığında; Tasavvuf ilminin menşei Kur'an ve Sünnettir. Tasavvuf, Hakk'ın hoşnutluğunu kazanmak ve sonsuz mutluluğa ermek için nefsi tezkiye etmek, çirkin huyları güzelleştirme, içi ve dışı arındırıp parlatma hallerinden bahseden bir ilimdir. Bu yönüyle tasavvuf, dini sadece kurallar olarak almayıp, yaşadığı zaman bir an-

lam kazanacağını söyleyerek onu deruni manasına, iç hayatına nüfuz etmeye çalışıp Allah ile kul arasındaki ilişkiyi sağlamlaştıran bir ilimdir. (Bardakçı, 2002:19)

Hâce Muhammed Lutfi, 1868-1956 yılları arasındaki 88 yıllık ömrünün 55 yılını Osmanlı'nın buhranlarla dolu yıkılış döneminde, son 33 yılını ise Cumhuriyetin ilk yıllarında yaşamıştır. Osmanlıya tanıklık ettiği dönemde altı padişah, Cumhuriyet döneminde ise üç cumhurbaşkanı görmüştür. Dini ilimlerde yetişmesi, tasavvufta olgunlaşarak Nakşibendi ve Kadiri hilafeti alması Osmanlı döneminde olurken, mürşitliğinin pekiştiği ve şöhret bulduğu yıllar cumhuriyet devrindedir.

Tasavvuftaki yetkinliğinin yanı sıra dini ilimlerde de icazetli bir din alimi olan Hâce Muhammed Lutfi, diğer Halidi şeyihlerinde olduğu gibi ilme ve ilim ehline önem vermiş, onların yetişmesi için maddi ve manevi destekte bulunmuştur.

Hâce Muhammed Lutfi'nin dini, ahlaki ve tasavvufi irşadının niteliği ve tasavvufi görüşleri arifane yazdığı şiirlerinde kendini göstermektedir. O, günümüze ulaşan ve sayısız dokuzyüzü bulan Türkçe, Arapça ve Farsça şiirlerinde dini, ahlaki ve tasavvufi birçok konuyu irdelemiş, düşüncelerini açıklamış ve çeşitli mesajlar vermiştir. Onun tasavvufi düşüncelerini bu şiirlerinde açıkça bulmak mümkündür.

Hâce Muhammed Lutfi, bir yandan şiirleriyle, sohbetleriyle ve zikirleriyle insanları doğru inanç ve itikat yönünde irşad etmeyi kendine vazife edinerek İslami yönde gayret gösterirken diğer taraftanda bir kısım müridlerini tasavvufi suluk ile terbiye etmiştir. Bu kişilerden Hâce Seyfeddin Efendi, Van'lı Abdülhadi Efendi, Doğu Beyazıt'lı Kurbanî Efendi ve Bulanıklı Mehmed Efendi Hoca'yı halife olarak yetiştirmiştir. (Kutlu, 2013:98)

Hâce Muhammed Lutfi, tasavvuftaki ilk icazetini bir Kadiri şeyhi olan Tillolu Şeyh Nur Hamza'dan 1892 yılında almıştır. İkinci icazetini ise 1895'te Nakşibendiliğin Halidiyye kolunda bir mürşit olan Bitlisli Şeyh Muhammed Küfrevî Efendi'den almıştır. Hâce Muhammed Lutfi'nin tasavvuf yaşantısı ve yaşantısının ürünü olan şiirleri incelendiğinde, onun da selefi sufilere gibi tasavvuf anlayışını bazı temel esaslar üzerine bina ettiği görülmektedir.

Hâce Muhammed Lutfi, bir sufi ve mutasavvıf olarak tasavvufi her bir konuda görüş belirtmiştir. Kendisinin nazmen kaleme aldığı divanından başka bir eseri olmadığından, bu görüşleri sistematik bir şekilde bulmak mümkün değildir. Şiirlerinde birçok tasavvufi konuya temas etmesine karşın bazı konular üzerinde defaatle durmuş ve kendi tasavvuf anlayışının olmazsa olmaz temel anlayışlarını ortaya koymuştur.

Hâce Muhammed Lutfi'nin divanını incelediğimizde şu konuların çokça ve vurgulanarak işlendiği görülmektedir:

Tasavvufun birinci esası; tevhidi bilmek ve özümsemektir.

Tasavvufun ikinci esası; şeriatın emirlerini tatbik etmektir.

Tasavvufun üçüncü esası; nefsi fena ahlaktan tahliye etmek ve güzel ahlakla süslemektir.

Tasavvufun dördüncü esası; dert ve belaları Allah'a vuslatta derman bilmektir.

Tasavvufun beşinci esası; incitmek ve incinmemektir. (Çoruh, 2015:200)

Tasavvufun tanımını nazmen yapan nadir mutasavvıflardan olan Hâce Muhammed Lutfi, tasavvufun amacını Allah'a kul olmak ve marifet-i ilahiyeyi bilmek olarak ele almıştır. Kulun Allaha'ya karşı hissettiği derin saygı, bağlılık ve itaat ruhunu, bu ruh halinin ürünü olan iyi davranışları kapsayan bir kulluk bilincidir. Bu bilinç marifetin kazanılmasını sağlamaktadır.

“Hüner Hakk`a kul olmaqdır hüner irfanı bulmaqdır,
Hüner bir ibret almaktır bu gaflet alemi almış”. (Lutfi, 2006:291)

Hâce Muhammed Lutfi`ye göre tasavvuf; masivaya aşırı bağlanmaktan dolayı ortaya çıkan manevi kirlere arındırılmış, ilahi tecelliye uygun bir mahal haline getirilerek saflaşmış, tertemiz bir gönülle Allah`a yönelmektir. Tasavvuf, ıstılahında kullanılan terimler üzerinden bilgiçilik taslayıp kibirlenmek olmayıp, bu kelimeleri bütün benliğinde yaşayarak hissetmek, ilahi lütuf ve cilvelere kapı açmaktır. (Farsakoğlu, 2012:271)

“Tasavvuf saf-ı dilden Hazret-i Allah`a dönmektir,
Tasavvuf ıstılahatı ile sanma öğünmektir”. (Lutfi, 2006:151)

Muhammed Lutfi, tasavvufun tarifini yaparken saflaşmış ve manevi kirlere arınmış bir kalple Allah`a yönelmeye vurgu yapmaktadır. Zira tasfiye edilmemiş kalp, tam manasıyla Allah`a firar edemeyeceğinden dolayı marifet bilgisini kazanması da mümkün değildir.

Tasavvufta fena vadilerinin evveli, havasın ehlinin ilk durağı ve aşk ehlinin alame-ti kabul edilen Allah sevgisi, seyrü sülukta ulaşılması hedeflenen yüce hallerden biridir. Sufilere göre bu hale sahip olan kimselerin Hakk`a ulaşması daha hızlı ve kolaydır. Çünkü alemin yaratılış sebebi muhabbettir, Allah`a vuslat da muhabbet yolunu izlemekle mümkündür. Bu nedenle aşık için asıl olan mahubun sevgisi ve cezbisidir; bu sevgi sebebiyle maşuka giden yolda her türlü meşakkat ve sıkıntı lezette dönüşür.

“Aşıkları vecde bırakır nay-ı muhabbet,
Hayat ola aşıklara deryayı-muhabbet”. (Lutfi, 2006:137)

“Aşkın ateşi baldır aşıklara zülüdür,
Derd ehli olan derviş derdine olur kurban”. (Lutfi, 2006:361)

Şaire göre, muhabbet iksiri bütün dertlerin dermanıdır. Hâce Muhammed Lutfi`ye göre tevhid öylesine bir kimyadır ki ehlinin kalbi için cennet, ruhu için rahmettir.

“Eşyadan okursa aref esar-ı tevhid her taraf,
Mirat-ı vahdettir cihan müzdad ola dirayetin”. (Lutfi, 2006:406)

Hâce Muhammed Lutfi`nin divanında kalp, gönül ve dil kelimeleri aynı manada kullanılmıştır. Hemen hemen her şiirinde kalbe, gönüle ve dile vurgu yapılmıştır. Şaire göre kalp fonksiyon itibarıyla Allah`ın tecelli merkezidir ve onun bu görüşü geçmişteki sufi geleneğiyle paralellik arz etmektedir.

Edep elbisesi giymiş müridin kibir, riya, cimrilik ve haset gibi gönül dertlerinden kurtulmadan maksadı olan maşukuna vuslatı muhal görmesini şair şöyle ifade eder:

“Kibr ü riyadan ol beri buhl ü hasedden kal geri,
Edeb ile ol müntehab canan cemalin gösterir”. (Lutfi, 2006:262)

Hâce Muhammed Lutfi`ye göre sevgilinin cemalini müşahede edebilmek için kalp aynasının temiz ve parlak olmasını gerektiğini vurgular.

“Mirat-ı kalbe kıl nazar canan cemalin gösterir,
Variyyetinden et güzere canan cemalin gösterir”. (Lutfi, 2006:262)

Temiz ve parlamış bir kalbin işlevini anlatan şair, her insanda bulunan kalbin Mevla`nın tecelli mahalli olduğunu belirterek, saflaşmış gönülleri bir hikmet denizine benzetmiştir.

“Tecelli-gah-ı Mevla`dır gönül her ferde mevcuttur,

Bu bahr-ı hikmete gir bak bulunmaz hiç nihayâtı". (Lutfi, 2006:512)

Tasavvuf düşüncesinde dert, Allah`a duyulan aşk ve O`na kavuşma yani asl-i vatana ulaşma arzudur. Şaire göre derde mübtela olanlar, derdin tesirinden iki büklüm olmuşlardır. Gönlünde muhabbeti barındıranlar, dert ile dal harfi gibi iki büklüm olmuşlardır:

"Nice serv-i bülend kametleri dal eyledi bu derd,

Bu sahra-yı muhabbetde muhabbet-zadeler vardır". (Lutfi, 2006:195)

Hâce Muhammed Lutfi`ye göre aşık derdinden denizlere dalsa da aşk ateşinden bir damla bile kalmadan denizlerin kuruyacağından bahseder:

"Deryalara daldırır eğer derd-i dermanın,

Bir katre de kalmaz kurudur nar-ı füzunum". (Lutfi, 2006:331)

Şaire göre derdi veren elbette, dermanını da verir. Her şeyin faili Allah`tır ve derdin de dermanın da kaynağı O`dur. Allah sevdiği kullarına dert verir, imtahan eder. Dert insan ile Allah arasında bir kurbiyet kurmasının sebebidir.

"Ezelden adet-i Mevla dostuna,

Sevdiği kulunu mübtela eyler

Alınca abdini kerem destine

Anı bir derd ile ibtila eyler

Sabr ile selamet buldu erenler

Belaları baldan tatlı görenler

Her ne gelse Hak`dan lezzet bulanlar

Dergahında anı ictiba eyler". (Lutfi, 2006:169)

Şair, Allah`a kendisine dert vermesi için yalvarır. Çünkü dert sabretmeği öğretir. Sabrettikçe Allah ona keremiyle muamele edecektir:

"Aşkın narına yanayım

Derdin ile boyanayım

Keremine dayanayım

N`olu ya Rab n`olur ya Rab

Neyin noksan olur ya Rab". (Lutfi, 2006:119)

Tasavvuf düşüncesinde tüm canlı varlıklara zülm etmemek, onları incitmemek esastır. Çünkü her canlının sahibi Allah`tır. Onların canını yakan Allah`ı incitmiştir. Bir manisinde incitmeni şöyle dile getirir:

"Aşık der incidenden

İncinme incidenden

Kemalde noksan imiş

İncinen incidenden"

Hâce Muhammed Lutfi`nin tasavvuf anlamında dikkati çeken bir başka husus ehl-i beyt sevgisine yaptığı vugudur. Ona göre ehl-i beyt sevgisi tasavvuf terbiyesinin ve dervişliğin gereklerinden biridir.

"Dâmâd- ı Peygamber Hayder-i Kerrâr

Fâtihi-i Hayber`dir sâhib- Zülfikâr

Hasen-i Müctebâ emîr-i ebrâr

Lutfeyle sultânım ağılatma beni." (Lutfi, 2006:546)

"Fatimetü`z-Zehra hayru`n-nisadır

Ümmü'l-Haseneyn hem zarf-ı hüdadır

Evlad-ı peygamber Hakk'a fedadır

Ağlar gönlü gözü al kan iledir." (Lutfi, 2006:146)

Şair ehl-i beyte yapılan zulme derinden üzülür ve canının onlar için feda olmasını Allah'tan diler:

"Bizleri feda kıl ya Rabbi nolur

Ümmet-i ceddimiz bulsun eman". (Lutfi, 2006:606).

Muhammed Lutfi'nin Mir Hamza Seyid Nigari'nin Tasavvuf Felsefesinden Etkilenmesi. Hâce Muhammed Lutfi'nin babası Hüseyin Efendi'nin Hamza Nigari'ye intisap etmesiyle başlayıp Nigari'nin vefatına kadar devam eden süreçte Nigari, edebi, tasavvufi, ilmi, ahlaki ve diğer birçok konuda Hüseyin Efendi ve Hacı Hâce Muhammed Lutfi'yi derinden etkilemiştir.

Nigari, dönemin etkin isimlerinden birisi olarak Anadolu'yu karış karış gezen bir sufidir. Nigari, Hüseyin Efendi'nin memleketi olan Erzurum'da çeşitli vesilelerden dolayı bulunmuştur. Rusların Karabağ'ı işgal ederek Anadolu'ya yönelmeleri üzerine Erzurum'a gelmiştir. Erzurum'un Bakırlar mahallesinde yerleşen Nigari, burada üç yıl ikamet etmiş ve devletten aldığı beş yüz lira tutarındaki maaşı ile geçimini sağlayarak burada irşat faaliyetlerini sürdürmüştür. Nigari, Erzurum'da Hacı Mahmud Efendi ve Hacı Mustafa Efendi ve Osmanlı-Rus savaşına Nigari komutasında katılan Keşfi gibi birçok önemli isimin yetişmesine vesile olmuştur. Nigari, Erzurum'da toplamda on bir yıl olmakla iki defa bulunmuştur. Bu uzun zaman dilimi içerisinde Hüseyin Efendi, Nigari'yi yakından tanıma fırsatını bulmuş ve ona intisap ederek tesir halkasına dahil olmuştur. (Kutlu, 2006:19)

Hâce Muhammed Lutfi bir Nakşi- Halidi müşşididir. Onun gönül dünyasını zenginleştiren, bir üslup oluşturarak birikimini şiirle ifade etmesine etki eden en önemli şahsiyet babasının şeyhi olan Mir Hamza Nigari'dir. Hâce Muhammed Lutfi Mir Hamza Nigari'yi babasının mirası olarak görmüş ve dolayısıyla da kendisini ona varis saymıştır. Hâce Muhammed Lutfi Seyid Nigari'nin tasavvuf felsefesinden ve tasavvuf içerikli şiirlerinden etkilenmiştir. Bu etkilenme, özellikle şairin divan tertip sisteminde, sakiye seslenişinde, halk ve divan şiiri unsurlarını divanında müşterek olarak kullanmasında, nazirelerinde, şiirlerinin tasavvufi yorumlarında, dil ve üslubunda, kullandığı mazmun, deyim ve ifadelerde açıkça görülmektedir.

Hâce Muhammed Lutfi "Hulâsatü'l- Hakâyık" eserinde aynen Nigari Divan'ında olduğu gibi hece ve aruz vezniyle yazılmış şiirleri yer alır. Alfabetik olarak bütün harflerle biten şiir yazma, şiir aralarına sakiname yerleştirme, halk ve divan edebiyatı unsurlarını iç içe kullanma yöntemi, her iki şairin divanının şekil özelliklerinden olup benzerlik göstermektedir.

"Hulâsatü'l- Hakâyık"daki birçok şiir, Nigari'nin şiirlerine vezin ve kafiye yönüyle nazire olarak yazılmıştır. Lutfi'nin, hece vezniyle yazdığı şiirlerinde Ahmed-i Yesevi, Yunus Emre ve Nigari'nin etkisi görülmektedir. Hacı Hâce Muhammed Lutfi, tasavvufi Türk edebiyatının en güzel, samimi ve etkili örneklerini vermiştir.

"Ey dil yine sen dilber-i dildarımı bir gör,

Yerlere kapan hurşid-i didarımı bir gör.

Ol tab-ı latifden erişir tab'a letafet,

Ol arif-i Hak dide-i bidarımı bir gör". (Lutfi: 2011:164)

Nigari, ismini duyan herkesin gönlünde aşkı çağrıştıran bir kişiliktir. O, hayatı boyunca

aşk ile yaşamış, aşk ile nefes almış, aşk ile gezip dolaşmış ve aşk ile vuslatı bulmuştur. Aşk, Nigari için vazgeçilmezdir. Ona göre, aşkla yana bilmek, onun ateşinde adam olabilmek tasavvufun ana hedefidir. Aşk kişinin ötelere ötetmesine gidebilmek için gerekli olan yegane etkidir.

"Ciğer dağ oldığın feryad-ı ateş-barlardan sor,
Sinem nar oldığın yanmış yanık eş'arlardan sor.
"Gönül sermest-i sevda-yı ezeldir maceralardan,
Haberdar olmak istersen görüş seyyarlardan sor.
Karadır ey mahım günüm ger i'tibarım yoh,
Günü karam bana hem-derd olan şeb-tarlardan sor". (Nigari: 2003:173)

Aşk konusu tasavvufun ana konularından olup mutasavvıflar tarafından hakkında söz söylemiş ve kitaplar yazılmıştır. İnsanın sevmesi ve bilgi elde edebilme özelliği onun en ayırtıcı özellikleri arasındadır. Sevginin en ileri sınırı aşkı ifade etmektedir. Mutasavvıflara göre aşık Hakkı'n görülebileceği bir aynadır. Aşık olan sabah akşam bülbül gibi inler. Nigari

"Bülbül gibi efgan eyle pervane gibi yan,
Ger aşık isen şam u seher ey dil-i şeyda". (Nigari, 2003:36)

Hace Hâce Muhammed Lutfi`ye göre güle aşık olanlar, bülbül gibi aşıklar da gül bahçesine can atarlar.

"Aşık olan can verir didarına dilberlerin,
Bülbül-veş can atar gülzarına dilberlerin.

Can verir candan geçer cananına aşık olan,
Guş-i canın bahşeder ezkarına dilberlerin". (Lutfi, 2011:483)

XIX-XX. Yüzyılda Azerbaycan edebiyatında semaverle ilgili birçok eser yazılmıştır. Nigari'nin Çaynamesi bunların ilki olup, tasavvufi konuda yazılmıştır. Nigari`yle aynı dönemde yaşamış Mir Möhsün Nevvab da Semaver ve Eşar-i Diğeri isimli küçük bir eser yazmıştır. Aynı zamanda Celil Memmedkuluzade'nin de Çay Destgahı eseri vardır. Celil Memmedkuluzade de bu eserini Nigari`den etkilenerik yazmıştır. Muhammed Lutfi, Nigari'nin Çayname mesnevisinden etkilenerik Semaver şiirini yazmıştır. Nigari'nin mesnevisi 18 bölümden oluşmaktadır. Muhammed Lutfi'nin Semaver şiiri Nigari`den farklı olarak 11'li hece vezniyle yazılmış, 17 bölümden oluşmaktadır. Nigari'nin Çayname mesnevisinden bir örneğe bakalım:

"Semaver ne çenar ü gülnar,
Aşıklığına delil içi nar.

Zer suyuna zahiri boyanmış,
Aşk ateşi ile içi yanmış!". (Nigari, 2003:841)

Muhammed Lutfi, Semaver şiirinde semaveri sultana benzetir, demliği de onun başındaki taca benzetir. Semaver muhabbet meclisinin nurudur.

"Emîrâne kurmuş semâver özün,
Âşıkâne söyler söylerse sözün.

Mürşidâne bakar açınca gözün,
Dervîşâne benzer çayın camları". (Lutfi, 2011:557)

Mir Hamza Seyid Nigari`de Tasavvuf. Asıl adı Hamza olan Nigari, 1212 (1797) yılında Azerbaycan`ın Karabağ bölgesinde Zengezur kazasının Cıcimli köyünde doğdu. Neseben Seyyid olduğunu belirten Nigari'nin (839/XIV-5) doğum tarihi için kay-

naklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Baba adı Rükneddin, anne adı Kızhanım'dır. Babası, yöresinde Mir Paşa diye tanınmıştır. Hamza henüz altı aylıkken babası öldürüldüğü için on beş yaşına kadar ciddi bir tahsil hayatı olmamıştır. Annesinin ısrarı üzerine Karabaş köyüne giderek Mahmud Efendi'nin, bir süre sonra ise Şeki'nin Dehne köyünde bulunan Şikest Abdulla Efendi'nin derslerine devam etmiştir. Karakaş'ta iken tahsiline yardımcı olan ve her türlü ihtiyacını karşılayan Nigari adlı bir hanıma şükran borcunu eda için Nigari mahlasını aldığı rivayet edilir. Tahsil ve irfan hayatına genç yaşta Anadolu'ya gelerek Amasya'da, Nakşibendi şeyhlerinden Halid-i Bağdadi'ni halifesi İsmayıl Şirvani'ye bağlanarak devam etmiştir. Sadrazam Mehmed Rüşdi Paşa'nın babası olan Şirvani'nin yanında hem zahiri hem de batını ilimlerde bilgisini geliştirmiştir. 1255 yılında Amasya'da Gümüşlü Saraçhane Medresesi'nde bir süre halvette kaldıktan sonra hacca gitmiş, dönüşte yine Amasya'da yerleşmiştir. (Bilgin, 2007:8)

Seyyid Nigari, atalarıyla her zaman gurur duymuş ve eserlerinde defalarca Peygamber'in soyundan geldiğini belirtmiştir. Firudun Bey Köçerli'ye göre onun şerefine söylenen bu mısralar bilgilerin doğruluğunu bir kez daha teyit etmektedir. "Ze gülzarı-nübüvvet rast sebze,

Çejemlu ibn Paşa Mir Hemze". (Bilgin, 2007)

Erzurum'un manevi hayatında etkili bir yere sahip olmuş ve burada çok sayıda kimseyi yetiştirmiştir. Nigari, Erzurum'da kaldığı zamanlarda yetiştirip halifetname verdiği Postlu Hoca diye bilinen Hacı Mahmud Efendi de Erzurumlu'dur. Bu zat mürşidi Nigari'nin Türkçe divanını Hicri 1301 yılında İstanbul'da, o henüz sağ iken bastırmıştır.

Şaşı Hoca lakabıyla bilinen Erzurumlu Hacı Mustafa Efendi de, Nigari'nin önde gelen halifelerinden biridir.

Seyid Hamza Nigari, aruz ve hece ağırlıkları, klasik ve halk şiiri türlerinde eserler vermiş, gelecek nesillere zengin bir sanat mirası bırakmış bir lirik şair, düşünür ve sanatçı olarak 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında özel bir yere sahiptir. Zamanının büyük din adamlarından ve âlimlerinden mükemmel bir eğitim almış, din ilimlerini derinlemesine öğrenmiştir. Nigari'nin edebi mirasını, Azerbaycanca ve Farsça olarak iki divan, dini-tasavvufi şiirden oluşan "Nigarname" ve insanın iç dünyası ve maneviyat hakkındaki düşüncelerini yansıtan "Menakip"i oluşturur. Filozof bu eserlerinde ilahi aşkı ve ilahi hakikatleri büyük bir samimiyet ve sanatla seslendirmiştir.

Araştırmalar, Seyid Mir Hamza Nigari'nin tarikat liderliğine ve konuşma sanatının zirvesine giden yolunun kolay olmadığını gösterir. Bu büyük şahsiyet, çocukluk ve gençlik yıllarından itibaren dini ilimleri öğrenmeye, hedeflerine ulaşmaya kararlı ve tüm zorluklara azimle göğüs germiştir. Aynı zamanda Nigari, özellikle Azerbaycan Tasavvuf edebiyatının bir mutasavvufu ve XIX yüzyılın devamı ve gelişimi olan yeni aşamanın güçlü bir temsilcisi olarak klasik Doğu şiirini derinlemesine incelemiştir.

Klasik ve halk şiiri, aruz ve hece dizileri türlerinde eserler yazan Seyid Hamza Nigari'nin XIX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında özel bir yeri vardır. Nigari'nin şiirsel düşüncesinin ürünü olan şiirleri tasavvuf ve irfana dayalıdır. Aşk teması onun tasavvuf şiirlerinde merkezi bir yer tutar. Şairin eserlerinde Allah, Hz. Peygamber sevgisi yolundaki sevgi, bağlılık ve sebat motifleri yüksek bir ustalıkla yansıtılır. İlahi aşk temasını büyük bir samimiyet ve sanatla işleyerek insanları ilahi hakikatlere ve manevi saflığa çağırmıştır.

Felsefi görüşlerini şiirsel bir biçimde dile getiren Nigari, gelecek nesillere büyük bir

miras bırakmıştır. Onun şiiri, Tasavvuf edebiyatının karakteristiği olan kişisel tecrübeler ve tasavvufi tecrübelerle dayanmaktadır. Şiirsel bir ayna olarak, bir tasavvufi âşğının yaşadığı çeşitli durumları, hisleri ve duyguları yansıtır. Bu nedenle, bu tür şiir örnekleri, doğallığı ve özgünlüğü ile okuyucuyu ikna eder, büyüler ve hatta yönlendirir. Tasavvuf şiirini diğer şiir örneklerinden ayıran en önemli şey dilinin sembolizmidir. Sembolik dil, kalbin dilidir. Bu dili akılla anlamak mümkün değildir, çünkü akıldan değil, âşık olan yürekte gelir. Nigari'nin sembolik dil anlayışına yaklaşımı diğer sufilerininkinden farklıdır.

Bir tasavvuf, bir mezhep, bir yol adamı olarak halktan kopmuş ve hakka ulaşmış, ancak hayattan tamamen soyutlanmış değildir. "El karda gönül yarda" prensibiyle yaşadığı, hicret etti, sürgün edildi, savaştı, Allah'ın birliğine inandı ve Allah'ı buldu:

"Küfri vıran eyledim, haneyi imanı harab,

Sayey-i mehrde bir bulduğum Allahımdır.

Çünkü o artık bir vaqifi esrardır ki,

"Sübhedek yandı gönül hanı sebu, ey saki." (Nigari, 2010)

Yüce Allah, varlığın zerrelerini bir bütün olarak ve bir sevgi olarak duyguları Nigari'nin ruhuna olduğu kadar insan kalbine de bahşeder. O, önce nefsinde, sonra insanlar arasında ayrılıkları bir araya toplar, dinde insanların ayrılığına, ilahi rahmetin ayrılığına ve eksilmesine karşı çıkar ve insanları bir ilahlığa, bir ilahî duyguya, birliğe çağırır. "Tanımazam mezhep, bilmezem ayin" diyerek insanları birliğe çağırır. Ruhunun derinliklerinde, insanlar hikmetin gizeminden ayrılırken, Allah'ın rahmetinin ve ilahi nurunun nasıl ulaştığını, yayıldığını, azaldığını ve yer yüzüne nasıl paylandığını anlatırdı. Bu rahmet ve nuru alabilmek için insanların bir olmasını ve bu "dünya hazinelerinin mührü olan insan-ı kamil" olmasını ister. Ehl-i beyt aşığı olan şair Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali aşklarını bir ayette, tek bir kalpte birleştirir: "Çırağımdır yanar der çâr cânib Ebû Bekr ü Ömer Osmân u Sefder". (Nigari, 2010)

Nigari'nin eseri okuyucular arasında büyük ilgi uyandırmış, istek ve şevkle ezberlenmiş, muğam eşliğinde, tasavvufi heyecan, aşılacak içsel zenginlik, dini ve ahlaki değerler, hümanizm, manevi saflık sanatsal zevkle hafızalara kazanmıştır. Amasya, Doğu Anadolu, Azerbaycan - Borçalı, Gazah ve Karabağ'daki meclislerde yürekte ve duygulu bir şekilde okuduğu şiirlerinde dinleyenleri ruhen arınmaya çağırmıştır. Sonuç. Şahsiyetini temelini Kur'an ve Sünnete olan sınıksız bağlılığı oluşturur. Onun tasavvufi yaşantısı ve anlayışı; Kur'an ve sünnetin naslarına tam bağlılık ve uygunluk esasına göre oturmaktadır. Şairin İslam'ı yaşama gayret ve arzusu, onun şahsiyetiyle bütünleşmiş kamil bir ahlaki ortaya çıkarmıştır. Muhammed Lutfi, ömrünü Erzurum ve çevresinde halkı irşat ederek geçirmiştir. Anadolu'da her meşrepten insan tarafından tanınmakta ve kendisine karşı muhabbet duyulmaktadır. Onun nazımlarında ortaya koyduğu inciler, hala dilden dile, gönülden gönüle akmaktadır.

Nigari özellikle Doğu Anadolu ve Kuzey Azerbaycan'da geniş halk kitleleri üzerinde daha ziyade dini-tasavvufi bir şöhret kurmuş, şiirleri beğenilip ezberlenmiş, mistik heyecanlara sahip bir mutasavvuf olarak ün kazanmıştır. Türkçe divanından başka bir de Farsça divanı bulunan Nigari'nin tesiri bu bölgelerde bugün halen devam etmektedir.

Her iki şair şiirlerinde sık sık Ehl-i beyt ve Hz. Ali sevgisini dile getirmiştir. Mutasavvuf bir şair olmalarına rağmen şiirlerinde divan edebiyatı mazmunlarını yoğun olarak kullanışlardır.

Kaynakça.

- Akarpınar, R. Bahar-M. Aslan (2004). Tekke-Tasavvuf Edebiyatı. Türk Halk Edebiyatı El Kitabı. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Bardakçı, Mehmet Necmeddin (2002). Türklerin Sosyal ve Kültürel Hayatında Tasavvuf ve Tarikatlar. Türkler Ansiklopedisi, C.7, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Bilgin, Azmi (2007). Nigari. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. XXXIII.
- Cebecioğlu, Ethem (2009). Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. İstanbul: Ağaş Yayınları.
- Çoruh, Salih (2015). Alvarlı Muhammed Lutfi Efendi'nin Tarikatı ve Tasavvufi Görüşleri. Yüksek Lisans Tezi. Isparta.
- Demirci, Mehmet (2002). Müslüman Türklere Tasavvuf. Türkler, C.5, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Develioğlu, Ferit (1993). Osmanlıca Türkçe Sözlük. Ankara: Aydın Kitapevi Yayınları.
- Eraydın, Selçuk (1997). Tasavvuf ve Tarikatlar. İstanbul: Emre Matbaası.
- Erman, Artun (2010). Dini-Tasavvufi Halk Edebiyatı. İstanbul: Kitabevi.
- Ersöz, Ahmet, Alvarlı Efe Hazretleri (Hâce Hâce Muhammed Lutfi Efendi). İzmir: Nil yayınları,
- Farsakoğlu, Ayşe (2010). Hâce Muhammed Lutfi Efendi'nin Şiirlerinde Dini ve Tasavvufi Unsurlar, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış doktora tezi.
- Kanar, M. (2003). Osmanlı Türkçesi Sözlüğü. İstanbul.
- Köçerli, Firudun Bey (1981). Azerbaycan Edebiyatı Tarihi. cilt 2. Bakü.
- Kutlu, Hüseyin (2006). Hâce Muhammed Lutfi Hayatı Şahsiyeti ve Eserleri. İstanbul: Damla Yayınevi.
- Lutfi, Muhammed (2006). Hulâsatü'l- Hakâyık ve Mektûbat-ı Hâce Muhammed Lutfi, İstanbul: Damla yayınları.
- Nigari, Mir Hamza (2003). Divan-ı Seyyid Nigari. (Haz. A.Azmi Bilgin). İstanbul: Kule yayınları.
- Nigari, Mir Hamza Seyid (2010). Divan. (Haz. Nezaket Memmedli). Bakü: İlm ve Tahsil.
- Pala, İskender (1989). Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü. Ankara.
- Uludağ, Süleyman (2005). Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Kabalıcı yayınları.
- Yılmaz, Kamil (2010). Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar. İstanbul: Nesil Matbaacılık.

TÜRKSOY – TÜRKDİLLİ ÖLKƏLƏRİN MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİNİ İNKİŞAF ETDİRƏN BEYNƏLXALQ TƏŞKİLAT KİMİ

Turksoy – as an International Organization Developing Cultural Relations of Turkish-Speaking Countries

Sabir Abbaszadə

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

Xülasə

Bu məqaləmdə TÜRKSOY-un yaranması, bu təşkilatın türk xalqları arasında mədəni əlaqələrin inkişafında ki, rolu və türk xalqlarının mədəni irsinin öyrənilməsi aspektində keçirdiyi tədbirlər bəzəsində məlumatlar yer almaqdadır. TÜRKSOY təşkilatı türkdilli ölkələrin daxili və xarici siyasətindən, dövlət strukturlarının siyasi yönümündən asılı olmayaraq, onların mədəniyyət və incəsənət sahəsində regional birliyini həyata keçirir.

Açar sözlər: Türksoy, Mədəniyyət, Mədəni əlaqələr, Türk xalqlarının mədəniyyəti

Abstract

This article contains information about the establishment of TURKSOY, its role in the development of cultural relations between the Turkic peoples and the measures taken by it to study the cultural heritage of the Turkic peoples. TURKSOY carries out regional unity in the field of culture and art, regardless of the domestic and foreign policy of Turkic-speaking countries, the political orientation of state structures.

Key words: Turksoy, Culture, Cultural Relations, Culture of the Turkic peoples.

Qısa adı TÜRKSOY olan Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı 1993-cü ildə yarandığı gündən türk respublikaları və türkdilli xalqlar arasında mədəni inteqrasiya istiqamətində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatdır. Bu məqsədə uyğun olaraq TÜRKSOY üzv ölkələrin mədəniyyət nazirlikləri, universitetlər, yerli hökumətlər və müxtəlif qeyri-hökumət təşkilatları ilə sıx əməkdaşlıq edir. Belə mühüm missiya və məsuliyyətin öhdəsindən təkbəşinə gəlmək mümkün deyil. Türk xalqlarının zəngin mədəni irsi, sivilizasiyaya qatdıqları bənzərsiz dəyərlər və yetişdirdikləri sənətkarlar TÜRKSOY-un bəslədiyi əsas mənbə və bənzərsiz xəzinədir. Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatının yaradılmasına imkan verən geosiyasi şərait 1991-ci ilin sonunda SSRİ-nin dağılması və həmin torpaqlarda eyni dildə danışan beş müstəqil dövlətin yaranması ilə formalaşdı. 1992-ci ildən Türkiyə ilə Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Türkmənistan və Özbəkistan arasında siyasi, iqtisadi və bütün sahələrdə əməkdaşlıq üçün müxtəlif danışıqlara başlanılıb. Bu danışıqlar soyuq müharibənin bitməsi və aralarındakı divarların yox olması sayəsində mümkün oldu. Bu kontekstdə 1992-ci ilin oktyabrında Ankarada Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçıları Zirvə Toplantısı keçirildi. Dövlət başçıları bu sammitdə böyük nümayəndə heyətləri, o cümlədən xarici işlər və mədəniyyət nazirləri ilə iştirak edirdilər. Türk-

dilli respublikaların mədəniyyət nazirlərinin Ankarada başlayan təmasları 1993-cü il iyulun 23-də Qazaxıstanın o vaxtkı paytaxtı Almatıda TÜRKSOY-un yaradılması haqqında sazişin imzalanması ilə nəticələndi. Türkdilli respublikaların dövlət başçılarılarının himayəsi altında yaradılan və fəaliyyət göstərən TÜRKSOY çoxtərəfli mədəni əməkdaşlığın ünvanına çevrilib. (1)

"Türk dünyasının UNESCO"su kimi tanınan Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı (TÜRKSOY) mədəniyyət və incəsənət fəaliyyəti ilə üzv ölkələr arasında mədəni əlaqələrin inkişaf etməsində böyük töhfə verir.

1993-cü ildən bəri türk dünyasının ortaq mədəniyyətini gələcək nəsillərə ötürmək və dünyaya tanımaq məqsədilə TÜRKSOY rəssamların məclisləri, opera günləri, ədəbi konqreslər kimi fəaliyyətləri ilə sənətçilərin təcrübə mübadiləsinə imkan yaradır.

Türkiyə də daxil olmaqla 6 qurucu və 8 müşahidəçi 14 üzvü olan TÜRKSOY üzvlərlə insanın iştirakı ilə teatrdan kinoya, musiqidən plastik sənətə qədər müxtəlif festivallar təşkil edərək türk mədəniyyətinin paydaşlarının bir-birini daha yaxından tanımasına xidmət edir.

TÜRKSOY-un baş katibi Düsen Kaseyinov müsahibə verərkən bildirib ki, TÜRKSOY-un təşkil etdiyi tədbirlərdə dünyanın müxtəlif yerlərindən türk sənətçiləri bir araya gəlir.

Ən mühüm məqsədlərinin ölkələrin və xalqların mədəniyyətlərini bir-birinə tanımaq olduğunu vurğulayan Kaseyinov, "Təşkil etdiyimiz tədbirlərlə türklərin adət-ənənələrini, mədəniyyətini gənc nəsillərə ötürürük, ortaqlığımız üçün belə tədbirlərə ehtiyacımız var".

Hər il müxtəlif şəhərlərdə təşkil etdikləri festivalların böyük marağa səbəb olmasına diqqət çəkən Kaseyinov, "Hər il opera günləri, simfonik orkestr konsertləri, Novruz şənlikləri keçiririk. Biz həmçinin müxtəlif ölkələrdən rəssamları, heykəltəraşları, ədəbiyyat və elm adamlarını bir araya gətiririk. Türk dünyası ortaq zəmində mədəniyyətimizi bütün dünyaya tanıdırıq" (2).

TÜRKSOY-un fəaliyyəti nəticəsində "Manas" eposunun 1000, Əmir Teymurun 660, Məhəmməd Füzulinin 500, Abay Kunanbayevin 150 illiyinin, Qazaxıstan yeni paytaxtı Astananın açılışının, türkdilli xalqların milli eposu, ümumi sərvəti olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunan yubiley mərasimlərinin birlikdə bayram edilməsi xalqlarımız, dövlətlərimiz arasında ikitərəfli münasibətlərin, mədəni inteqrasiyanın inkişafına əyani sübutdur. Belə yubiley tədbirlərinin birlikdə keçirilməsində əsas məqsəd xalqlarımızın əsrlər boyu yaratdığı zəngin mənəvi irsi indiki nəsillərə qaytarmaq, eyni kökə, eyni tarixə malik olduğumuzu bir daha dərk etməkdir. (3)

Türkdilli ölkələrin teatr festivalı, rəssamların sərgiləri və digər layihələrdə iştirak Azərbaycan mədəniyyətini dünyada təbliğ etməklə yanaşı, türk mədəniyyətinin nümayəndələrinin də ölkəmizdə tanıtılmasına şərait yaradır. 2009-cu ildə dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəylinin "Koroğlu" operası TÜRKSOY-un təşəbbüsü ilə beynəlxalq layihə əsasında səhnələşdirilmişdi. Layihədə Azərbaycan, Türkiyə, Qırğızıstan, Qazaxıstan, həm də Başqırdıstan və Tatarıstan muxtar respublikalarının təmsilçiləri iştirak edirdilər.

Azərbaycan təşkilatın fəaliyyətində yaxından iştirak edir. Qurumun ölkəmizlə çox sıx əməkdaşlıq telləri var. TÜRKSOY ölkəmizlə bağlı çoxsaylı birgə layihələr həyata keçirib. Son dövrdə reallaşan mühüm tədbirlər sırasında 2016-cı ildə Şəki şəhərinin

“Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” elan edilməsini, 2017-ci ildə TÜRKSOY tərəfindən elan olunan “Molla Pənah Vəqif ili”nin uğurla keçirilməsini, həmçinin ölkəmizin fəal təmsil olunduğu ənənəvi layihələri – TÜRKSOY-un rəssamlar, fotoqraflar, bəstəkarlar və s. görüşlərini qeyd etmək olar. TÜRKSOY tərəfindən Avropa və Amerikada, BMT-nin baş qərargahında təşkil olunan ənənəvi Novruz tədbirlərində Azərbaycan xüsusilə fəal iştirak edir. (4)

2018-ci il Türk Dünyası Mədəniyyət Təşkilatının Kastamonu şəhərində keçirilən TÜRKSOY Daimi Şurasının 36-cı Dövr Toplantısında Qırğızistanın cənubunda “2019 Türk Dünyası Mədəniyyət Paytaxtı” elan edilən Oş şəhərinin rəsmi açılış mərasimi keçirilib. Açılış mərasimi 20 aprel 2019-cu ildə keçirilib.

Oşdakı Ahmatbek Suyunbayev adına stadionda keçirilən mərasimi Qırğızistan prezidenti Sooronbay Jeenbekov açıb. Müxtəlif ölkələrdən nazirlər, deputatlar, diplomatik nümayəndəliklərin rəhbərləri, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatının (UNESCO), İslam Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatının (ISESCO) və digər beynəlxalq təşkilatların rəsmiləri, dünyanın müxtəlif yerlərindən çoxlu qonaqlar və Türk dünyasının müxtəlif bölgələrindən qonaqlar qatıldı.

Prezident Jeenbekov açılış nitqində türk dünyasında özünəməxsus yeri olan Oş şəhərinin tarixi keçmişinə, mədəniyyətinə, mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması, sülhsevərliyin qorunması çərçivəsində Oşun Türk Dünyasının Mədəniyyət Paytaxtı elan edilməsinin vacibliyinə toxunub.

12 ölkədən 250-dən çox sənətçinin iştirakı ilə rəngarəng vizual ziyafətə çevrilən açılış mərasimi atəşfəşanlıqla başa çatıb. Açılış proqramı çərçivəsində təşkil olunan tədbirlərdə Türk Dünyasının müxtəlif yerlərindən mədəniyyət, incəsənət, elm adamları 3000 illik köklü tarixi olan Oş şəhərinə gələrək, Türk xalqlarının zəngin mədəni irsinin tanınması, qorunub saxlanması və təbliği, gələcək nəsillərə ötürülməsi istiqamətində işlər aparılıb. Müxtəlif teatr tamaşaları, konsertlər, müsabiqələr, sərgilər və konfranslar keçirilmişdir. (5)

TÜRKSOY-un keçirdiyi digər bir tədbirdə 2021-ci il martın 2-də Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət naziri Anar Kərimovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətinin iştirakı ilə Ankarada – Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatının (TÜRKSOY) qərargahında Nizami Gəncəvinin 880 illiyinə həsr olunmuş “Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi” mövzusunda kitab və rəsm sərgilərinin açılış mərasimi keçirilib.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığını bütün dünya üçün tükənməz ədəbi xəzinə kimi dəyərləndirən TÜRKSOY-un Baş katibi Düsen Kaseyinov Nizami Gəncəviyə həsr olunan tədbirlərə TÜRKSOY tərəfindən dəstək veriləcəyini qeyd edib.

Nizami Gəncəvi irsini, onun tərənnüm etdiyi ideyaları nəsillərə nümunə kimi dəyərləndirən Azərbaycanın Türkiyədəki səfiri Xəzər İbrahim bildirdi ki, bundan əvvəl olduğu kimi, bu gün də, gələcəkdə də biz qardaş xalqlar olaraq bir yerdə öz mənəvi xəzinəmizi dünyaya tanıdacaq və qurur duyacağıq.

Prezident İlham Əliyevin 2021-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Nizami Gəncəvi ili” elan edilməsi haqqında sərəncamını xatırladan Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət naziri Anar Kərimov vurğuladı ki, istər Türkiyə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, istərsə də TÜRKSOY hər zaman Azərbaycanın görkəmli simalarına, eləcə də Nizami Gəncəvi şəxsiyyətinə diqqət göstərib. Qeyd etdi ki, Nizami bütün türk dünyasının, bəşəriyyətin dahi şairidir və türk dünyasının belə böyük şəxsiyyətlərinin dünyada daha geniş tanınması bizim üzərimizə düşən vəzifədir. (6)

Digər bir tədbirdə 2021-ci il sentyabrın 16-da Özbəkistanın Xivə şəhərində

Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı – TÜRKSOY-un Daimi Şurasının 38-ci iclası keçirilib. Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət naziri Anar Kərimov iclasda iştirak edib. İclasda türk dövlətləri nazirləri, bir çox elm və mədəniyyət xadimləri iştirak edib.

Tədbirdə çıxış edən mədəniyyət naziri Anar Kərimov Türk dünyasının mədəniyyəti və irsinin qorunması və təşviqinin, türk xalqları arasında həmrəylik və qarşılıqlı anlaşmanın daha da möhkəmləndirməsinin əhəmiyyətini qeyd edib. Bildirib ki, türk xalqlarının tarixi-mədəni irsi, ədəbiyyatı, bir sözlə ortaq dəyərlərinin beynəlxalq səviyyədə təbliği qarşıda duran vacib məsələlərdəndir.

Türk dünyasının görkəmli şəxsiyyətlərinin təbliğində TÜRKSOY-un xidmətlərini yüksək qiymətləndirən Anar Kərimov təşkilat tərəfindən Azərbaycanın tanınmış ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinə göstərilən diqqəti xüsusi vurğulayıb. Bildirib ki, TÜRKSOY-un 2017-ci ilin "Molla Pənah Vaqif İli", 2018-ci ilin "Qara Qarayev İli", 2019-cu ilin isə "İmadəddin Nəsimi İli" etməsi, habelə 2020-ci ildə Həsən Seyidbəyli və 2021-ci ildə Mikayıl Abdullayevin 100 illik yubileyləri ilə əlaqədar müxtəlif səpkili tədbirlər yüksək qiymətə layiqdir: "Bu ilin mart ayında Türkiyəyə səfərim çərçivəsində "Nizami ili"nin açılış mərasimi, SSRİ Xalq rəssamı Mikayıl Abdullayevin 100 illiyinə həsr olunmuş sərginin açılışı və digər tədbirlərin təşkili TÜRKSOY-un türk mədəniyyətinin inkişafı və təşviqindəki müstəsna rolunun göstəricisidir. 2022-ci ilin TÜRKSOY çərçivəsində SSRİ Xalq artisti, görkəmli bəstəkar Fikrət Əmirovun anadan olmasının 100 illiyinə ithaf olunmasını da əhəmiyyətli hesab edirik. Bununla yanaşı, Türk dünyası mədəniyyət proqramları çərçivəsində Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocaqlarından biri olan Şuşa şəhərinin 2023-cü il üçün "Türk Dünyasının Mədəniyyət Paytaxtı" elan olunmasını təklif edirik".

Nazir qeyd edib ki, Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə Şuşa şəhəri Azərbaycan mədəniyyətinin paytaxtı elan olunub: "İCESCO rəhbərinin bu ilin əvvəlində ölkəmizə səfəri zamanı Şuşanın "İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı" elan edilməsi ilə bağlı təşəbbüsü irəli sürülüb. TÜRKSOY tərəfindən də Şuşanın 2023-cü il üçün "Türk Dünyasının Mədəniyyət Paytaxtı" elan edilməsi Türk-İslam dünyasının Azərbaycanın qədim şəhərinin mədəni zənginliyinə diqqətinin daha bir göstəricisi olacaq". (7)

TÜRKSOY-un hər il böyük təntənə ilə keçirdiyi tədbirlərdən biridə türk dünyasının qədim bayramlarından biri olan Novruza həsr olunan tədbirlərdir.

Novruz baharın gəlməsi münasibətilə geniş miqyasda qeyd olunan və sevincli bir hala - qışın qurtarmasına və baharın gəlişinə həsr olunan bir bayramdır.

2022-ci il Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı (TÜRKSOY) tərəfindən Türkiyədə təşkil olunan möhtəşəm Novruz bayramı konsertləri olmuşdur.

"Türk dünyasının yeni gün görüşməsi-Novruz 2022" şüarı ilə keçirilən növbəti mərasim Niğdə şəhərində təşkil olunub.

Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatının Baş katibi Düsen Kaseyinov, Niğdə bələdiyyəsinin sədrləri Emrah Özdəmir və Ömer Halisdemir bayram təbriklərini çatdırıb, Novruzla bağlı xoş təəssüratlarını bölüşüblər.

Niğdədəki Novruz konsertində Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Bosniya və Herseqovinadan olan incəsənət nümayəndələri çıxış ediblər.

Türkiyə Böyük Millət Məclisinin sədri Mustafa Şəntop və Türkiyənin mədəniyyət və turizm naziri Mehmet Nuri Ersoy Novruz bayramı münasibətilə TÜRKSOY-un rəhbərliyi və türk dünyasını təmsil edən yaradıcı heyətin nümayəndələri ilə görüşüblər.

Keçirilən görüşlərdə TÜRKSÖY-un tarixi missiyası yüksək dəyərləndirilib, yaradıcı heyətin səhnə fəaliyyəti barədə xoş sözlər deyilib.

TÜRKSÖY-un Türkiyədəki Novruz bayramı konsertlərində türk dünyasını təmsil edən 15 ölkədən gəlmiş 16 solist və 25 sənətçi qrupundan ibarət 350 nəfərlik yaradıcı heyət təmsil olunub. (8)

TÜRKSÖY yarandığı tarixdən etibarən türk xalqlarının mədəniyyətini birləşməsində yayılmasında və qorunmasında böyük xidmətləri olmuş təşkilatdır. Bu təşkilatın türk xalqlarına xidmətləri misilsiz dərəcədə olmuşdur. 2023-cü ildə TÜRKSÖY-un 30 illik yubileyi keçiriləcəkdir. Ötən 30 ildə TÜRKSÖY ümumtürk mədəni irsinin təbliği və tanıtılması, türkdilli xalqlar, ölkə və diyarlar arasında mədəniyyət, incəsənət sahəsində əlaqələrin inkişaf etdirilməsi istiqamətində böyük işlər görüb, çoxsaylı layihələr həyata keçirib. Bu layihələrin bir çoxu ənənə halını alaraq hər il davam etdirilir.

Ədəbiyyat:

1. Purtaş, F. Türk cumhuriyetlerinin kültürel entegrasyonu ve TÜRKSÖY. https://tasam.org/Files/Icerik/File/Firat_PURTAŞ.pdf_9b330256-1fba-4996-8e31-abe2f4187d51.pdf
2. Kazak, T. Türk kültürünün tanıtılmasına TÜRKSÖY katkısı. 05.08.2015. <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/turk-kulturunun-tanitilmasina-turksoy-katkisi/19510>
3. Hüseynova, F. TÜRKSÖY-un milli-mədəni dəyərlərin qorunması və türk xalqları mədəniyyətinin dünya sivilizasiyasına inteqrasiyası sahəsindəki fəaliyyətləri. 10.01.2019. <https://fayllar.org/ferqane-huseynova-musteqillik-dovrunde-azerbaycan--turkiye-ela.html?page=12>
4. Bu gün TÜRKSÖY-un yaradılmasının 28 ili tamam olur. 12.07.2021. https://azertag.az/xeber/Bu_gun_TURKSÖY_un_yaradilmasinin_28_ili_tamam_olur-1828315
5. Türk Konseyi Genel Sekreter Yardımcısı Gısmat Gozalov, 20 Nisan 2019 tarihinde düzenlenen "Oş - 2019 Türk Dünyası Kültür Başkenti" resmi açılış törenine katılmıştır. 22.04.2019. https://www.turkkon.org/tr/haberler/turk-konseyi-genel-sekreter-yardimcisi-gismat-gozalov-20-nisan-2019-tarihinde-duzenlenen-os-2019-turk-dunyasi-kultur-baskenti-resmi-acilis-torenine-katilmistir_1795
6. TÜRKSÖY-un qarargahında Nizami Gəncəvinin 880 illiyinə həsr olunmuş sərgi açılıb. 03.03.2021. <https://az.trend.az/azerbaijan/culture/3389695.html>
7. Mədəniyyət naziri TÜRKSÖY Daimi Şurasının 38-ci iclasında iştirak edib. 18.09.2021. <https://medeniyyet.az/page/news/58979/Medeniyyet-naziri-TURKSÖY-Daimi-Surasinin-38-ci-iclasinda-istirak-edib.html>
8. TÜRKSÖY Türkiyədə Novruz konsertlərini davam etdirir. 23.03.2022. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/turksoy-turkiyede-novruz-konsertlerini-davam-etdirir-1648063485>

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ “EŞ” SÖZÜNÜN FONETİK- MƏNA CƏHƏTDƏN DƏYİŞMƏSİ

Sevinc Baxşiyeva
ADPU-nun Şamaxı filialı

Xülasə

Müasir Azərbaycan dilini, onun inkişaf tarixini, dialekt və toponimlərimizi öyrənmək üçün qədim türk yazılı abidələrinin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Görkəmli alimlərimizdən N.Xudiyev, Ə.Rəcəbov, C.Cəfərov və başqaları qədim yazılı türk abidələrini bütün müasir türk xalqlarının eyni hüquqlu yazılı qaynağı hesab edirlər. Professor N.Xudiyev “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” monoqrafiyasında yazır: “Azərbaycandan çox-çox uzaqlarda mövcud olan qədim türk (xüsusən Orxon) yazıları dolayısı ilə eyni zamanda Azərbaycan türklərinin də dil təfəkkürünün materiallarıdır.”

Çox qədimdə türk dillərində işlək sözlərdən biri olan “eş” Orxon – Yenisey abidələrinin meydana gəldiyi dövrlərdə məhdud şəkildə işlənir, arxaikləşmə və şəkilçiləşmə dövrü keçirirdi. Yenisey abidələri Orxon abidələrindən daha qədim olduğu üçün, burada eş sözünün eş, es, iş, aş, şi, daş, dıc və s. variantlarına rast gəlirik. Açar sözlər: Dil, söz, türk dili, yazılı abidələr, şəkilçi, qardaş, sirdaş

Abstract

Ancient Turkish written monuments are of exceptional importance for the study of the modern Azerbaijani language, its history of development, dialects and toponyms. Professor N.Khudiyev writes in the monograph "History of the literary language of Azerbaijan": "The ancient Turkic writings (especially Orkhon), which exist far away from Azerbaijan, are also indirectly the materials of the linguistic thinking of the Azerbaijani Turks."

"Esh", one of the working words in the ancient Turkic languages, was used in a limited way during the formation of the Orkhon-Yenisei monuments, it was a period of archaization and formalization, stone, ditch, etc. we come across options.

Key words: Language, word, Turkish, written monuments, suffix, brother, confidant

Giriş. Müasir Azərbaycan dilini, onun inkişaf tarixini, dialekt və toponimlərimizi öyrənmək üçün qədim türk yazılı abidələrinin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Görkəmli alimlərimizdən N.Xudiyev, Ə.Rəcəbov, C.Cəfərov və başqaları qədim yazılı türk abidələrini bütün müasir türk xalqlarının eyni hüquqlu yazılı qaynağı hesab edirlər. Professor N. Xudiyev “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” monoqrafiyasında yazır: “Azərbaycandan çox-çox uzaqlarda mövcud olan qədim türk (xüsusən Orxon) yazıları dolayısı ilə eyni zamanda Azərbaycan türklərinin də dil təfəkkürünün materiallarıdır.” (8-55)

C.Cəfərov “Azərbaycan damğaları” adlı məqaləsində Qobustan, Naxçıvan, Şamaxı, Gədəbəy ərazilərindən tapılmış və qədim türk tayfalarına məxsus damğa və gerblərin əski türk əlifbası ilə eyni bir kökə bağlı olduğunu göstərir.(1-247) Z.Budaqova,

T.Hacıyev qeyd edirlər ki, yaşı on min ildən çox olan Qobustan qaya rəsm-yazıları içərisində (Z) işarəsi vardır. Bu işarə qədim türk yazısının fonetikasına görə "az" kimi oxunur. (10-16) Tarixçilərimizin və türkoloq – dilçilərimizin əksəriyyətinin göstərdiyi kimi, Az adlı türk xalqı Azərbaycan xalqının soy-kökündə dayanır.(7-11) Deməli, Azərbaycandan tapılmış bəzi yazı işarələri sübut edir ki, qədim türk yazılı abidələri, həqiqətən, Azərbaycan dilinin ən qədim yazılı qaynağıdır.

Əsas hissə. Çox qədim türk dillərində işlək sözlərdən biri olan "eş" sözü Orxon-Yenisey abidələrinin meydana gəldiyi dövrlərdə məhdud şəkildə işlənir, arxaikləşmə və şəkildəyişmə dövrü keçirirdi. Yenisey abidələri Orxon abidələrindən daha qədim olduğu üçün, burada eş sözünün eş, ec, iş, aş, şi, üc, daş, dıç və s. variantlarına rast gəlirik. Abidələrdə eş-dost, yoldaş, sirdaş, qardaş, bəzən də vətəndaş mənalarında işlənmişdir. Nümunələrə baxaq:

Uyun-Arxan abidəsindən:

Eşim, marımız, şadım (3-213)

Dostum, ustadım, şadım (3-2193).

Berpe abidəsindən:

Anta aliğ adaşımə, anta sizimə, edgü eşimə adıyıldım. - Onda qardaşımdan: onda sizdən, yaxşı dostlarımdan ayrıldım (3-237)

Bu misallarda eş sözü müstəqil leksik vahid kimi işlənir və dost, yoldaş mənaları bildirir. Lakin həmin abidələrdə eş sözünün şəkildəyişmiş formasına da rast gəlinir. Bu şəkildəyişlər özünü –daş, -das, -dıç kimi göstərir.

Professor H.Mirzəzadə "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası" əsərində yazır: "Hələ keçən əsrin ortalarında K.Q.Zalsman belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, -daş şəkildəyişisi da və eş hissələrindən ibarətdir. -da ismin yerlik hal şəkildəyişisi, eş isə yoldaş, ortağ deməkdir." (4-58) Daha sonra alim qeyd edir ki, bu gün işlətdiyimiz vətəndaş, sirdaş, hətta öz ibtidai formasını itirmiş qardaş sözlərinin etimologiyasında bunu aydın görmək mümkündür.

Bu cəhətdən abidələrdə işlənmiş "kadaş" sözü diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, qədim yazılı abidələrdə ayrıca olaraq qarın və qardaş sözlərinə rast gəlinmir.

Uyuk Turan abidəsindən:

Künüm, kadaşım yıta adınıldım – Arxadaşlarım, yoldaşlarım, əfsus, ayrıldım (3-220)

...Külük kadaşım sizimə, el eşim ər...- məşhur dostumdan, sizdən, igid el dostumdan... (3-221)

Elekeş abidəsindən:

Yüz ər kadaşım uyarın üçün...-Yüz igid dostum güclü olduğu üçün... (3-232-233)

Verilmiş misallarda eş sözü həm müstəqil leksik vahid, həm də -da yerlik hal şəkildəyişisi ilə birləşərək -daş şəkildəyişisi kimi işlənmişdir. Z.Budaqova, T.Hacıyev öz tədqiqatlarında göstərir ki, eş sözü "Avesta" dastanının dilində də dost, yoldaş mənalarında işlənmişdir.(7.18)

Qədim yazılı türk abidələrində eş sözünün inkişafını və mənə incəliklərini aşkara çıxaran və müasir dilimizdə də öz izini saxlayan sözlərdən biri də "sağdıç" sözüdür.

Talas abidəsindən :

Otuz oğlan sağdıçları piçin altı igirmi. Otuz oğlan sağdıçları meymun ilinin on yeddisində (3-331)

Məlumdur ki, müasir toylarımızda bəyin sağdıçı və soldışı olur. Lakin abidədə otuz

nəfər oğlan – döyüşçü sağdış haqqında məlumat verilir. Deməli, bu cümlədə söhbət toydan getmir. Tarixdən məlumdur ki, Göytürk dövlətini daha yaxşı idarə etmək üçün onu iki hissəyə bölmüşdülər. Onun qərb hissəsini yağbu, şərq hissəsini şad idarə edirdi. L. Qumilyov yazır ki, dövlət sistemində xandan sonra birinci şəxs yağbu sayılırdı. Lakin taxt-tacın sahibi yağbu deyil, xana qan qohumluğu çatan şad idi. (5-67)

Professor P. Xəlilov göstərir ki, "Dədə Qorqud" dastanında məclis qurulanda Bayandır xanın sağında bozoqlar, solunda üç oqlar oturdular. Bu, sadəcə məişət qaydası deyil, varislik üçün hüquq norması idi. (9-126-127)

Belə hesab etmək olar ki, türklərin hərbi – dövlət quruluşunu əks etdirən bu model getdikcə məişətimizə daxil olmuş və toy mərasimlərində eynilə öz əksini tapmışdır. Müasir toylarımızdakı bəy – türk xaqanıdır. Bəyin sağdışını evli adamdan təyin edirlər – o, yağbudur, heç zaman bəy ola bilməz (xaqan ola bilməz). Bəyin soldışını subay adamdan təyin edirlər – o, şaddır, gələcəkdə bəy olacaq (xaqan öləndə onun yerinə gələcək), çünki subaydır.

Orta əsrlərdə -daş şəkilçisinin köməyi ilə yeni sözlər yaranır, özünü məhsuldar şəkilçi kimi göstərir. Görkəmli ərəb türkoloqu Əbu Həyyan əl-Əndəlusi XIV əsrin əvvəlində yazdığı "Kitab əl-idrak li-lisan - ətrak" ("Türklərin dilini öyrənmə kitabı") əsərində eş sözünün və -daş şəkilçisinin müxtəlif mənə çalarlarını verir: Eş –yoldaş (7-47), əvdaş – bir evdə yaşayanlar (2-22), qarındaş – bir andan qardaş (2-43), qoşdaş – yoldaş, qoş – 1.ehtiyat atı. 2.cüt bir yerdə olan (2-44), qocadaş – dost, ərəbləşib xoşdaş olub." (2-42)

Nəticə olaraq fikrimizi belə yekunlaşdırıb bilirik: 1.Eş sözü e.ə. Avesta dilindən başlamış eramızın V – VIII əsrlərinə qədər qədim türk dilinin leksikasında işlək sözlərdən biri olmuşdur. 2.Qədim yazılı türk yazılı abidələrinin yarandığı V – VIII əsrlərdə eş sözü fəallığını itirir,- da yerlik hal şəkilçisi ilə birləşərək –daş şəkilçisi kimi formalaşır,söz yaradıcılığında iştirak edirdi.3.Orta əsr türk abidələrində eş sözü ilə yanaşı, -daş şəkilçisi ilə əmələ gələn sözlər daha da fəallaşır, onun yeni mənə çalarları əmələ gəlir. 4. Müasir dilimizdə -daş şəkilçisi məhdudlaşmış və qeyri-fəal şəkilçilər sırasına keçmişdir. Eş sözü müstəqilliyini tamamilə itirmişsə də bəzi sözlərdə onun izi qalmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan filologiyası məsələləri, İlbura xılış. Elm.1984.
2. Əbu Həyyan Əl – Əndəlusi. Kitab əl- idrak li-lisan Əl - ətrak. Bakı. 1992
3. Ə. Rəcəbov. Y. Məmmədov. Orxon – Yenisey abidələri. Yazıçı. 1993
4. H. Mirzəzadə Azərbaycan dili tarixi qrammatikası. Bakı. 1990
5. L. Qumilyev. Qədim türklər. Bakı. 1993.
6. M. İsmayılov. Azərbaycan tarixi. Bakı. 1993
7. M. Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Yazıçı. 1989
8. N. Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Maarif. 1995.
9. P. Xəlilov. Türk xalqlarının və şərq slavyanların ədəbiyyatı. Bakı. 1994.
10. Z. Budaqova. T. Hacıyev. Azərbaycan dili. Bakı 1992.

AZƏRBAYCANIN ERKƏN ƏKİNÇİLİK MƏDƏNİYYƏTİ ABİDƏLƏRİNDƏ QEYDƏ ALINAN QADIN FİQURLARI

In the Monuments of Early Agricultural Culture of Azerbaijan Recorded Female Figures

Dr. Vəfa Mahmudova

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu
doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.435.

Məqalədə din və inanclar haqqında, insanların bu inancları yaşatmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etməsi, külli miqdarda atributlar yaratması, bu atributların bir nümunəsi olan qadın fiqurlarından söhbət açılır. Müxtəlif formalı bu fiqurlar bir neçə formada hazırlanıb. Şar formalı, kök qadın fiqurları doğan xanım, üçbucaq formalı, uzun saç təsvirli fiqurlar isə məhsuldarlıq simvolu kimi hazırlanmışdır. Bu fiqurların elmi cəhətdən təhlili Şərqi Ana Tanrısının Azərbaycan ərazisində də mühüm yer tutduğunu, qədim tayfaların inkişaf tempinin dünyanın heç bir qədim yaşayış məskənlərində izlənilən proseslərdən geri qalmadığını, hətta bəzi sahələrdə irəli getdiyini sübut edir.

Açar sözlər: məhsuldarlıq simvolu, erkən əkinçilik mədəniyyəti, artefakt, qadın fiquru.

Abstract

The article talks about religion and beliefs, how people use different means to keep these beliefs alive, create a large number of attributes, and female figures who are an example of these attributes are discussed. These figures of various shapes are made in several forms. Balloon-shaped figures of fat women are symbols of the woman giving birth, and triangular-shaped figures with long hair are symbols of fertility. The scientific analysis of these figures proves that the Mother God of the East occupies an important place in the territory of Azerbaijan; the pace of development of ancient tribes does not lag behind the processes observed in any ancient settlements of the world, and even advances in some areas.

Keywords: fertility symbol, early agricultural culture, artifact, female figure

Din və inanclar insanlıq yaranandan meydana gəlmişdir. Dini kitabların və tarix elminin təsdiqlədiyi bu həqiqəti, zənnimizcə, sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Amma bu da həqiqətdir ki, zaman keçdikcə insanın dünyagörüşü dəyişdikcə, paralel olaraq inancları da dəyişib. Bu baxımdan, dinlərin və inancların təkmilləşməsi insanın dünyagörüşünün genişlənməsi ilə düz mütənasibdir. Dini inancların ibtidaidən aliyə doğru inkişafını tariximizin inkişafında ardıcılıqla müşahidə etmək mümkündür. Çünki ilk insan məskənlərindən biri olan Azərbaycan həm də ilk dini inancların yarandığı və səmavi dinlərin yayıldığı ərazidir.

Azıx mağarasının erkən aşel mədəniyyətinin yaradıcıları da artıq təfəkkürə və təşəkkül tapmaqda olan nitqə, habelə mənəvi mədəniyyətin müəyyən elementlərinə malik idilər. Azıx mağarasında 4 ayı kəlləsinin saxlandığı xüsusi, gizli guşənin olması faktı son dərəcədə maraqlıdır. Müxtəlif heyvan kəllələrinin xüsusi şəkildə qoyulduğu gizli guşələr dünyanın bir çox bölgələrində də tapılmışdır. Azıxda aşkar edilmiş heyvan kəllələrinin saxlandığı gizli yer bu cür sitayiş obyektləri içərisində ən qədimlərdən biridir. Azıxdakı həmin gizli yerlə tanışlıq həyata keçirilmiş ayının arxasındakı təsəvvürlər aləmini qarşımızda canlandırır. Belə demək olar ki, bu, məqsədyönlü, şüurlu insan fəaliyyətinin nəticəsidir.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Azərbaycanın erkən əkinçilik mədəniyyəti abidələrindən əldə olunan qadın fiqurlarının, qadına aid olunduğu ehtimal edilən bəzək və məişət əşyalarının təhlili ən qədim dövrlərdən, yəni Daş dövründən başlayaraq qadına münasibətin birmənalı olmadığını göstərir. Bütün cəmiyyətlərdə və sahələrdə, elmi, siyasi, mədəni, dini aspektdə, məişətdə qadın aparıcı rol oynamışdır. Məhsuldarlıq təcəssümünü ulu ana obrazında ifadə edən qadın fiqurları həm də kult obyektini rolunu oynamışdır.

Azərbaycan Respublikasının Qazax rayonu ərazisində yerləşən Qarğalartəpəsi abidəsindən bir ədəd, Ağstafaçayın sahilində yerləşən Şomutəpə yaşayış yerindən sümükdən hazırlanmış qadın fiquru, Cəlilabad rayonu Üçtəpə kəndinin ərazisində yerləşən Alxantəpə və Polutəpə qədim yaşayış məskənlərindən 30-a qədər, Ağdam rayonunun İsmayılbəytəpə abidəsindən 3 ədəd qab formalı, Tovuz rayonu ərazisindən qeydə alınan Göytəpə yaşayış yerindən 4 ədəd və s. qadın heykəli aşkar edilmişdir.

Qarğalartəpəsi abidəsi Azərbaycanın Qazax rayonunda, Ağstafa dəmir yolu dayanağından 4 km Şərqdə Qırılı kəndi ərazisində yerləşir. Abidə Eneolit dövrünə aid yaşayış yeri olub, 10 metr hündürlüyündə təpədən ibarətdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı çiy kərpicdən hörülmüş dairəvi planlı yaşayış və təsərrüfat binalarının qalıqları aşkar edilib. Abidədən qeydə alınan evlərin döşəmələri gillə suvanıb, bəzən qırmızı boya çəkilmişdir. Bu bina kirəclə ağardılmışdır. Sümük və maral buynuzundan toxalar, çaxmaqdaşı və dəvəgözündən (obsidian) oraq dişləri, iri və xırda heyvan sümükləri, daş qaşovlar, bıçaqlar, sümük bizlər, bəzək əşyaları və bəsit saxsı məmulatı tapılıb. Gildən düzəldilmiş qadın fiquru Azərbaycan ərazisində ən qədim hykəltərəşliq nümunəsidir. Abidə e.ə. V minilliyə aid edilir. Qafqazda ən qədim metal əşya-mis muncuq Qarğalar təpəsindən tapılıb. Qarğalar təpəsi abidəsi Şomutəpə mədəniyyətinin xarakterik abidəsidir.

Polutəpə abidəsi Muğan düzənliyində Cəlilabad rayonu ərazisində İncəçayın sağ sahilində yerləşir. Abidədə ilk dəfə, 2004-cü ildə T.İ. Axundov qazıntı aparmışdır. Arxeoloji qazıntılar bu tədqiqatın müəllifinin də iştirakı ilə bu günə qədər davam edir [13, s. 46-51]. Polutəpə abidəsi Qafqazda həmdövür abidələrin ərazicə ən böyüyüdür. Ərazisi 6 ha-dır. Polutəpə Əliköməktəpəsi ilə eyni səviyyədə yerləşir və ətrafında onunla həmdövr olan abidələr vardır. Polutəpədə yaşayış evləri, ocaq yerləri, ibadətqah və qəbir abidələri qeydə alınmışdır.

Alxantəpə yaşayış yeri Muğan düzənliyində, Cəlilabad rayonunun Üçtəpə kəndindən 4 km şimalda yerləşir. Abidə, 2006-cı ildə T.İ. Axundov tərəfindən qeydə alınmışdır. 2008-ci ildən mütəmadi olaraq qazıntı işləri aparılmış, tədqiq olunmuş 222 (ondan 22 kv.m şurf) kv.m sahə tədqiq edilmişdir. Ərazisi təxminən 4 ha yaxındır. Yaşayış məskəninin qədim sakinləri dairəvi və dördbucaqlı formalı yarım daxmalarda,

dairəvi daxmalarda, kərpicdən hörülmüş və ya adi palçıqdan divarları olan düzbucaqlı daxmalarda yaşamışlar. Abidədən məişət ocaqları və dulusçu sobaları aşkar edilmişdir. Müxtəlif formalı məişət ocaqlarına bütün təbəqələrdə rast gəlinmişdir. Ocaqlar əsasən oval, dairəvi, dördbucaqlı formadadırlar. Bir-birinin yaxınlığında iki metallurgiya sobası aşkarlanmışdır. Mədəni təbəqələrdə, xüsusilə də soba qalıqlarının yanında külli miqdarda metal qalıqları, gil qəliblər, daş çəkic və d. əşyalar qeydə alınmışdır.

Azərbaycanın ən qədim abidələrindən biri olan Qobustanın Böyükdaş dağı yuxarı səki sahəsində üzərində qədim təsvirlər olan 41 və 42 sayılı daşların arasında aşkar edilmiş düşərgə haqlı olaraq "Öküzlər" düşərgəsində qazıntı işləri zamanı 41a sayılı daşın şimal üzündə daşın şərq ucuna yaxın başı və bədəni 42 sayılı qayanın cənub üzündəki döymə üsulu ilə çəkilməmiş iki insan xətlərlə bəzədilmiş şəkillər aşkar edilmişdir. Şəklin aşağı getdikcə yaq hissəsi daralır. Onun yanında qədim qadın təsvirləri var. Qazıntının gedişində açılmış daşın alt səviyyəsində də qədim qadın təsvirlərinin olduğu müəyyənləşdirilmişdi. Bu barədə C.Rüstəmovun və F.Muradovanın rəhbərliyi ilə Qobustan arxeoloji ekspedisiyasının 1974-cü il hesabatında ətraflı məlumat verilmişdi (11, s. 92-94).

İsmayılbəytəpə neolit dövrü yaşayış yeri (1, s. 74; 3, s. 17; 4, s. 5) Ağdam rayonu Xındırstan kəndinin şimal-şərqində, Quzanlı-Xındırstan şosse yolundan 250 m qərbdə yerləşir. Abidədə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı 400 kv.m sahədə e.ə. VI minilliyin I yarısına aid olan memarlıq nümunələri üzə çıxıb. Xaqani Alməmmədov tərəfindən aparılan qazıntılar zamanı aşkar edilən artefaktlar, o cümlədən qadın fiqurları nəinki Azərbaycan, bütün Qafqaz neoliti üçün bir yenilik hesab olunur.

Göytəpə Gəncə-Qazax bölgəsində ən iri arxeoloji abidələrindən biri olan Göytəpə qədim yaşayış yeri (neolit kəndi) Kür çayının sağ sahilinin orta axarında, Tovuz şəhərindən 10 km şərq tərəfdə yerləşir. Abidədə 2008-ci ildə Fərhad Quliyev əsaslı arxeoloji qazıntılara başlamışdır.

Göytəpə qədim yaşayış yerində aparılan qazıntılar zamanı çiy kərpicdən qalın tikilmiş komplekslər (geniş və kiçik dairəvi tikililər), biri-birinə bağlı olan yaşayış evləri, çıxıntılı divarlar, ocaq yerləri və sobalar kimi digər tikililərlə yanaşı, qadın fiqurları da aşkar edilmişdir.

Qeydə alınan qədim yaşayış məskənləri və qəbirlərdən aşkara çıxarılan qadın fiqurları bir neçə formada hazırlanıb. Şar formalı, kök qadın fiqurları doğan xanım, üçbucaq formalı, uzun saç təsvirli fiqurlar isə məhsuldarlıq simvolu kimi hazırlanmışdır. Bu fiqurların elmi cəhətdən təhlili Şərqin Ana Tanrısının Azərbaycan ərazisində də mühüm yer tutduğunu, qədim tayfaların inkişaf tempinin dünyanın heç bir qədim yaşayış məskənlərində izlənilən proseslərdən geri qalmadığını, hətta bəzi sahələrdə irəli getdiyini sübut edir.

Qədim Şərqdə Ana obrazı az qala Tanrı qədər müqəddəs tutulub. Ana, qadın müqəddəsliyi ən qədim dastanlarımızda belə öz əksini tapmışdır. Belə olmasaydı, Qazan xan düşməndən, əsir düşən el-obasından təkə anasını istəməzdi. Ana şərafəti, ləyaqəti, namusu hər şeydən üstün tutulurdu ki, Uruz anasının namusunu qorumaq üçün öz ətinin qara qovurma edilməsinə razı olur. Canımıza can, ruhumuza ruh verən ana süündə o qədər böyük hikmət var ki, ən ağır xəstəliklərin müalicəsində əvəzedilməz məlhəm hesab olunur.

Ədəbiyyat:

1. Alməmmədov X.İ., Quluzadə N.V. "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası"nın 2012 - ci ildə apardığı arxeoloji tədqiqatların qısa hesabatı, Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar. , KhazarUniversity Press, 2013, s. 74 - 82.
2. Alməmmədov X.İ., Quluzadə N.V. "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası"nın 2013-2014-cü illərdə apardığı arxeoloji tədqiqat işləri. Ağdam rayonu, Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2013 - 2014. , KhazarUniversity Press, 2015, s. 60 - 74.
3. Alməmmədov X.İ. Qarabağın arxeoloji abidələri toplusu. I kitab, Bakı,"ÇapArt", 2016, 448 s.
4. Alməmmədov X.İ. Qarabağın erkən əkinçi-maldar tayfalarına aid yaşayış məskənlər
5. Rəsim Əfəndi. Azərbaycan incəsənəti Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 160 səh. + 112 səh. (illüst.)
6. Qiyasi Cəfər. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı, 1991.
7. Вахшəliyev V.B. Azərbaycan arxeologiyası (Ali məktəb tələbələri üçün vəsait). I cild. Bakı: Elm, 2007.
8. Джафарзаде И.М. Гобустан. Наскальные изображения. Баку; 1973, 198 с.
9. Джафарзаде И.М. Наскальные изображения Кобыстана (Азерб.ССР) // Археологические исследования в Азербайджане (Сборник статей), Баку; 1965, с. 18-29.
10. Bünyadov T.Ə. Azərbaycan arxeologiyası öçerkləri. Bakı; "Azər nəşr", 1960, -238 səh.
11. Рустамов Дж., Мурадова Ф. О результатах археологических исследований 1981 года в Гобустане// Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1980- 1981гг.), Баку; "Элм", 1986, с. 92-94.
12. Nasir Quluzadə, Gennadi Ağayev. Şirvanın bədii metalı. Bakı, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, 2012, 111 səh.
13. Ахундов, Т.И. Южный Кавказ в кавказско-передне-азиатских этнокультурных процессах IV тыс. до н.э./ Т.И.Ахундов. - Баку: Элм,- 2008.- 199 с. (Həmmüəlif)
14. Axundov, T.I., Alməmmədov, X.İ. və b. Muğanda neolit-eneolit dövrünün öyrənilməsi və "Muganın neolit-eneolit ekspedisiyasının"-nın gördüyü işlər haqqında. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar// -Bakı: "Xəzər Universiteti" nəşriyyatı,- 2009,- s.38-45. (Həmmüəlif)
15. Погребальный обряд раннеземледельческих племен Азербайджана. Киевский НУ им. Г.Шевченко Литературознавчистуди Киев.2010, 29-сu buraxılış, s.79-83.
16. Alməmmədov X. İ., Arazova R. B. İsmayılbəytərə abidəsindən tapılmış obsidian alətlərin trasoloji tədqiqi Azərbaycan Arxeologiyası Cild 23 № 1, Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2020, -12-29.
17. Quliyev F.E., Yoşhihiro Nişiyaki. "Sivilizasiyanın başlanğıc nöqtəsi - Göytərə neolit dövrü abidəsi", Bakı, 2012, 32 səh.

GƏDƏBƏYİN ORTA ƏSR ARXEOLJİ ABİDƏLƏRİ

Medieval Monuments of Gedabey District

Dos.Dr. Tükəzban Göyüşova-Aliyeva

Təranə Babayeva

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu

Xülasə

Azərbaycanın maddi mədəniyyəti tarixinin öyrənilməsində Gədəbəy rayonunun Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü abidələri qədər Orta əsr abidələrinin öyrənilməsi də vacibdir. Gədəbəyin Orta əsr abidələri əsasən qəbir abidələri, ibadətqahlar, monastır, kilsə və sövmələr, müdafiə qalaları, yaşayış yerləri və s. ilə izlənilir.

Gədəbəy rayonu ərazisində Orta əsrlərə aid bir neçə istehkam-qala da mövcuddur. Onlar Söyüdlü kəndi ərazisindəki IX əsrə aid Qız qalası və Qalakənd ərazisindəki X əsrə aid Koroğlu qalasıdır.

AMEA-nın Gədəbəy arxeoloji ekspedisiyası son illərin tədqiqatları nəticəsində orta əsrlərə aid bir neçə arxeoloji abidələri qeydə almışdır. Daryurd kəndindən cənubda "Almalıq" adlanan ərazidə qeydə aldığımız nekropolda bir neçə qəbir yerli əhali tərəfindən dağıdılmışdır. Aldığımız məlumata görə bu qəbirlərdən xeyli sayda saxsı qab nümunələri, metal əşyalar, muncuqlar və s. maddi-mədəniyyət nümunələri əldə olunaraq talan edilmişdir. Qəbrin plan və quruluşunu öyrənmək üçün dağılmış qəbirlərdən birini təmizləyərkən torpağa qarışmış müxtəlif qablara aid saxsı fraqmentləri, bir neçə qırmızı rəngli, müxtəlif formalı əqiq muncuq əldə etdik. Qəbir çalısının 1 m dərinliyindən açıq qırmızı rəngli gildən düzəldilmiş, zoomorf qulplu, dar boğazlı kuzə tipli qab aşkar edildi. Aparılmış ilkin tədqiqatlar, qəbirdən əldə edilmiş saxsı qabların forma və hazırlanma texnologiyası göstərdi ki, saxsı qablar antik dövrün son mərhələsinə aiddir.

Erkən orta əsrlərə aid yaşayış yeri Daryurd kəndi ərazisində Qabaq tala və ya Göl yeri adlanan ərazidə qeydə alınmışdır. Oradan tapılmış zoomorf formalı qab öz orijinallığına görə indiyə qədər Azərbaycan ərazisindən tapılmış zoomorf qablardan fərqlənir. Uzun boğaza, aşağıya doğru getdikcə enlənən gövdəyə malik qabın forması tovuzquşunu xatırladır.

Gədəbəyin Göyəli kəndi də tarixin müxtəlif dövrlərinə aid müxtəlif növ abidələri ilə zəngindir. Burada aparılmış arxeoloji kəşfiyyat zamanı bir neçə abidə qeydə alınmışdır. Onlardan biri də "Narı yeri" adlanan orta əsr yaşayış yeridir. Abidə, yaşayış evinin bünövrəsi qazılarkən aşkar edilmişdir.

Mormor kəndi ərazisində qeydə aldığımız Antik və Erkən Orta əsrlərə aid yaşayış yeri əhali arasında "Oddax" adlandırılır. Meşə ətəyində təxminən 1 ha yaxın ərazini əhatə edən əkin sahəsindən antik dövrə aid xeyli yer üstü saxsı fraqmentlərinə, obsidian parçalarına rast gəlinirdi. Saxsı fraqmentləri müxtəlif qabların hissələrinə (ağız, oturacaq, qulp, gövdə) aid olub aynaxoya (süddan biçimli qab), cam, küpə tipli qabları təmsil edir. Şumlanmış ərazidə yanaraq qırmızı rəng almış torpaq

kütlələri, ayrı-ayrı şlaklaşmış gil tullantılarına əsasən demək olar ki burada Antik və Erkən Orta əsrlərdə dulusçuların istehsal mərkəzi olmuşdur.

Gədəbəy ərazisində 20 dən artıq Alban xristian memarlıq abidələri mövcuddur ki onlar əsasən monastirlərdən, məbədlərdən, kilsələrdən, sövmələrdən və s. ibarətdir. Gədəbəy ərazisində ondan çox qədim xristian alban qəbiristanlıqları mövcuddur. Bu nekropollara demək olar ki hər kənddə rast gəlinir. Əsasən daş qutu formasında olan bu qəbirlər olduqca böyük ölçüyə malikdirlər. Təəssüflər olsun bu tip qəbirlər heç vaxt arxeoloji tədqiqatlara cəlb olunmamışdır.

Gədəbəyin ən qədim kəndlərindən olan Kiçik Qara Murad və Miskinli kəndi ərazisində Son Orta əsr müsəlman qəbiristanlığında bir neçə daş heykəl bu günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Gədəbəyin daş heykəlləri əsasən qoç və at fiqurları ilə təmsil olunur. Qəbir üstü yazılara əsasən onlar XVIII əsrə aiddir.

Açar sözlər: Gədəbəy, orta əsrlər, abidə, arxeoloji, saxsı qablar

Abstract

In the investigation of the material cultural history of Azerbaijan, the study of medieval monuments of Gedabey district is as important as the Late Bronze-Early Iron Age monuments. Medieval monuments of Gedabey are mainly gravestones, temples, monasteries, churches and chapels, defensive fortresses, settlements, etc. There are also some medieval fortification-fortresses in Gedabey district. These are the Qiz Qalasi (Maiden Tower) in the territory of Soyudlu village dated to the 9th century and Koroghlu Fortress in the territory of Qalakend dated to the 10th century.

As a result of recent researches Gedabey archaeological expedition of ANAS has registered some medieval archaeological monuments. Several graves were destroyed by locals in the necropolis we recorded in the area called "Almalıq" south of Daryurd village. According to the information we received, a large number of pottery samples, metal objects, beads and other material and cultural samples were obtained from these graves and robbed. While cleaning one of the destroyed graves to study the plan and structure of the grave, we found fragments of pottery from different vessels mixed with soil, as well as several red agate beads of different shapes. At a depth of 1 m from the grave pit a kuza (jug)-type pottery vessel with a narrow neck, made of light red clay, with a zoomorphic handle was revealed. Preliminary explorations, the shape and technology of making pottery discovered in the grave showed that the pottery belongs to the last stage of antiquity.

The early Middle Age settlement was registered in the territory of Daryurd village in the area called Qabaq Tala or Gol Yeri. The zoomorphic vessel found there differs from the zoomorphic vessels found in Azerbaijan for its originality. The shape of the vessel, that has a long neck and a body that widens downwards, reminds a peacock. The Goyali village of Gedabey is also rich in different types of monuments belonging to different periods of history. During archaeological exploration here, we recorded several monuments. One of them is a medieval settlement called "Narri yeri". The monument was discovered during the excavation of the foundation of a residential house.

The ancient and early medieval settlement we recorded in the village of Mormor is called "Oddakh" among the population. At the foot of the forest, in an area of

about 1 hectare, there were found many ancient pottery and obsidian fragments. Pottery fragments come from the parts of different containers (mouth, seat, handle and body) and represent aynakho (a milk-jug shaped vessel), basin, jug-type vessels. Based on the masses of soil that burned in the plowed area and became red and separate clay-slag wastes it can be said that was almost the center of pottery production in the Ancient and Early Middle Ages.

There are more than 20 Albanian Christian architectural monuments in Gedabey, which are mainly monasteries, temples, churches, chapels, etc. There are more than 10 ancient Christian Albanian graveyards in Gedabey. These necropolises are found in almost every village. The sizes of these graves, which are mainly in the form of stone boxes, are very big. Unfortunately, this type of graves has never been involved in archaeological exploration.

Several stone statues that reached to us have been found in the Late Medieval Muslim graveyard in the territories of Kichik Gara Murad and Miskinli villages, one of the oldest villages of Gedabey. The stone statues of Gedabey are mainly represented by ram and horse figures. According to gravestones, they date back to the 18th century.

Key words: Gedabey, medieval, monument, archaeological, pottery

Cənubi Qafqazda arxeoloji abidələrin ən zəngin bölgələrindən biri də Gədəbəy rayonuudur. Gədəbəyin arxeoloji abidələr əsasən Son Tunc - Erkən Dəmir dövrünə aid qədim qəbiristanlıqlardan (daş qutu, torpaq, kurqan), yaşayış yerlərindən, sikloplik tikililərdən ibarətdir. Arxeoloji ədəbiyyatda Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyəti adı altında tanınan Gədəbəyin Son Tunc-Erkən dövrü abidələri haqqında kifayət qədər məlumat var. Lakin Gədəbəy ərazisində tarixin digər mərhələlərinə aid arxeoloji abidələr də mövcuddur. Xüsusən Antik, Erkən Orta əsr və Orta əsr abidələri də bölgə ərazisində kifayət qədərdir və zəif öyrənilib.

Azərbaycan maddi-mədəniyyəti tarixinin öyrənilməsində Gədəbəy rayonunun Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü abidələri qədər Orta əsr abidələrinin öyrənilməsi də vacibdir. Gədəbəyin Orta Əsr abidələri əsasən yaşayış yerləri, qəbir abidələri, ibadətgahlar, monastır, kilsə və sövmələr, müdafiə qalaları və s. ilə izlənilir.

Gədəbəyin Orta əsr arxeoloji abidələri indiyə qədər xüsusi tədqiqat mövzusu olmamışdır. Onların xeyli qismi qeydiyyatla belə alınmamış (bir neçə alban xristian abidələri istisna olmaqla), abidələrdə arxeoloji tədqiqat işləri aparılmamışdır.

Gədəbəy rayonu ərazisində orta əsrlərə aid bir neçə istehkam-qala mövcuddur. Onlar Söyüdlü kəndi ərazisindəki Qız qalası və Qalakənd kəndi ərazisindəki Koroğlu qalasıdır.

Qız qalası – (yerli əhali bu qalaya həm də Namərd qala deyirlər. Söyüdlü kəndindən təxminən 7 km aralıda yüksək dağlıq ərazidə, meşəlikdə, Şəmkirçayın sol sahilində, yerləşir. Qalanın tikintisində qırmızı kərpicdən istifadə olunmuşdur. Tədqiqatçı A.Məmmədov Qalada kəşfiyyət xarakterli tədqiqatlar nəticəsində müəyyən etmişdir ki, qalanın cənubunda yeddi bürcü saxlanılır. Bürcələrin hündürlüyü 20 metrdir. Bürcələrin bünövrəsi qaya daşı, əsas hissəsi qırmızı kərpiclə hövrlmüşdür. Qalanın içərisindəki iki otaq salamat vəziyyətdədir. (Məmmədov 2014) Qız qalası Azərbaycanın dağ qalaları içərisində özünün yaxşı durumda olması, tikinti materialı və mürəkkəb memarlığı ilə seçilir. Tədqiqatçılar arxeoloji materiallar əsasında abidənin IX-X-cu əsrlərdə inşaat materialı və tikinti-memarlıq xüsusiyyətlərinə,

görə XII əsrdə inşa edildiyini söyləyirlər (Məmmədov 2014, Qiyasi 1991).

Koroğlu qalası-Gədəbəy rayonunun Qalakənd kəndinin şimalında Şəmkir çayının şimal qərbində yerləşir. Qalanın şərq tərəfi sıldırım qayalıqlardır. Koroğlu qalasının müdafiə divarları bir birindən təxminən 10-15 m aralı iki sırada olmuşdur. Qala divarının eni 1 metrdir. Onun salamat qalmış burclərinin sayı 8 dir. İçərisində iç içə iki gözdən ibarət otaq var. Onlar nisbətən salamat vəziyyətdədir. İçəri otaqda da-ima su olur. Bu səbəbdən buranın su anbarı olduğu ehtimal olunur. Qalaya suyun təxminən 4 km də yerləşən və ətrafda ən hündür zirvə hesab olunan (3000 min metr) Qanlı dağdan (yerli əhali buranı Ocaq yalı adlandırır) saxsı su tüngləri vasitəsi ilə gətirildiyi ehtimal olunur. Tədqiqatçı A.Məmmədov Koroğlu qalasını Gəncənin möhkəmləndirilməsinə xidmət edən feodal istehkamlarından biri olmaqla XII əsrdə inşa edildiyini söyləyir (Məmmədov 2014).

Qalakənd qalası ərazisindən və ətraf yerlərdən əldə edilmiş orta əsrlərə aid gil butələr çıraqlar, zoomorf formalı qabın bir hissəsi, gildən düzəldilmiş qəlyanlar, bülöv daşı, möhürlər, tarixin müxtəlif mərhələlərində zərb edilmiş numizmatik materiallar, çoxsaylı müxtəlif şüşə qolbaqlar, xristian albanlara məxsus dağılmış qəbir abidələrindən və yaşayış yerlərindən əldə edilmiş müxtəlif xaç təsvirli asmalar, müxtəlif materiallardan hazırlanmış bəzəklər, möhür üzük (2 ədəd), gümüş və misdən düzəldilmiş sığqalar (2 formada), üzərində qarşı-qarşıya dayanmış iki qus təsviri olan tunc qolbaq, üzərində insan və heyvan təsviri olan asma medalyonlar, son orta əsrlərə aid müxtəlif qadın bəzəkləri və s. orta əsrlərdə burada həyatın intensiv olduğunu sübut edən faktlardandır (Göyüşova 2012).

Numizmatik materiallar içində Bizansın 5 ci əsrinə aid mis sikkə, Atabəylərin Şirvanvanşahların 12 ci əsrinə aid, Qaraqoyunluların erkən fulusu vardır (şəkil 1). Bunlara istifadə olunduqları dövrdə dirhəm deyirdilər. Əməvilərin son dönməsinə aid gümüş dirhəmlər Azərbaycan zərbi deyil. Tədqiqatçı, alim Qənirə Pirquliyeva bu sikkələri Bəsrə və Kufə şəhərinin zərb nümunəsi olduğunu güman edir. Təəsüf ki, bu sikkələrin hansı vəziyyətdə, hansı abidələrdən əldə edildiyi haqda bizdə dəqiq məlumat yoxdur. Numizmatik materiallar sübut edir ki, orta əsrlərdə də burada intensiv yaşayış olmuşdur.

Məqalədə son 10 ildə AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Gədəbəy arxeoloji ekspedisiyasının rayonda apardığı arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində qeydə alınmış orta əsrlərə aid bir neçə abidə öz əksini tapmışdır.

Gədəbəyin Daryurd kəndindən cənubda Şır-şır çayının sol sahilində kənd əhalisi tərəfindən "Almalıq" adlanan ərazidə qeydə aldığımız 3 ədəd dağılmış qəbir bir birinin yanında yerləşmişdir. Hər üç qəbir yerli əhali tərəfindən qazılaraq talan edilmişdir. Kənd sakinlərindən aldığımız məlumata görə bu qəbirlərdən xeyli sayda saxsı nümunələri, metal əşyalar, muncuqlar və s. maddi-mədəniyyət nümunələri əldə edilmişdir. Təəssüf biz onları əldə edə bilmədik. Dağılmış qəbirlərin ətrafına yığılmış müxtəlif ölçülü daşlardan belə demək olar ki, onlar qəbirlərin üstündən və divarlarından sökülmüşdür. Qəbrin plan və quruluşunu öyrənmək üçün dağılmış qəbirlərin birini təmizləyərkən torpağa qarışmış müxtəlif qablara aid saxsı fraqmentləri, bir neçə qırmızı rəngli, müxtəlif formalı, əqiq muncuq əldə etdik. Qəbir çəlasının 1 m dərinliyindən açıq qırmızı rəngli gildən düzəldilmiş, zoomorf qulplu, dar boğazlı kuzə tipli qab aşkar edildi. Qab bütöv vəziyyətdə idi. Qulpundakı qoç fiqurudur. Qəbir kamerasının dərinliyi 1,20 sm idi (şəkil 2). Qəbrin divarlarının daşları söküldüyündən onun quruluşu haqqında söz demək bizə çətinidir.

Aşkar edilmiş saxsı fraqmentlərinin hamısı sarı-qırmızı rəngli olub, əldə hazırlanmışdır. Onlar əsasən dayaz qab, küpə, kuzə tipli saxsı qabın ağız, gövdə, oturaçaq hissələrinin fraqmentlərinə aiddirlər. Aparılmış ilkin tədqiqatlar, qəbirdən əldə edilmiş saxsı qabların forma və hazırlanma texnologiyası göstərdi ki, saxsı qablar antik dövrə, e.ə. I-II əsrlərə aiddir. Bölgədə analogi abidənin olmaması bizə onun müqayisəli təhlili üçün imkan yaratmır (Göyüşova 2010). Lakin qabların hazırlanma texnologiyası, eyni zamanda gilinin tərkibi və forması, onların Azərbaycanın digər antik dövr qəbir materialları ilə bir başa oxşarlığını göstərir. Biz güman edirik ki gələcəkdə bölgədə yeni-yeni antik dövrə aid abidələr aşkarlanacaq və biz bu barədə daha tutarlı fikirlər söyləyə biləcəyik.

Erkən orta əsrlərə aid yaşayış yeri Daryurd kəndi ərazisində Qabaq tala və ya Göl yeri adlanan ərazidə qeydə alınmışdır (Göyüşova 2015).

Daryurd kəndi ərazisində Qabaq tala və ya Göl yeri adlanan ərazidə erkən orta əsrlərə aid yaşayış yeri qeydə alınmışdır. Torpaq sürüşməsi nəticəsində əmələ gəlmiş yağanda yanmış torpaq qatı və dağılmış sobanın? dağıntıları ətrafından erkən orta əsrlərə aid xeyli sayda saxsı fraqmentləri toplanmışdır. Buradan tapılmış zoomorf formalı qab öz orijinallığına görə İndiyə qədər Azərbaycan ərazisindən tapılmış zoomorf qablardan fərqlənir. Uzunboğaza, aşağıya doğru getdikcə enlənən gövdəyə malik qabın forması tovuzquşunu xatırladır. Kvadrat en kəsiyinə malik qulpu ağızından gövdəsinə bitişikdir. Ağızının hər iki tərəfində yastı, ilgəkvari, ortasında deşiyi olan, qulağı xatırladan kiçik qulaqcığı var. Gözləri batıq dairələrlə verilmişdir. Quşun dimdiyi lülək rolunu oynayır. Qabın gövdəsinin yuxarı hissəsində içində kiçik dairəsi olan yumru yapmaları var. Gövdənin aşağı ətrafı isə uclarında xırda dairələr olan, çarpaz cızma xətlərlə naxışlanmışdır. Getdikcə daralan oturacağıının altı düzdür. Qabın salamat qalmış hissəsinin hündürlüyü 30 sm. dir. Qab dulus çarxında hazırlanıb (şəkil 3). Bu qaba nisbətən oxşar qablar Şəmkir şəhər yerindən aşkar edilmişdir. Buradan aşkar olunmuş bardaqların və səhənglərin hazırlanmasında zoomorf bəzək elementləri daha çox istifadə olunub. (Bəşirov 2016).

Gədəbəyin Göyəli kəndi də tarixin müxtəlif dövrlərinə aid müxtəlif növ abidələri ilə zəngindir. Burada aparılmış arxeoloji kəşfiyyat zamanı bir neçə abidə qeydə alındı. Onlardan biri də "Narı yeri" adlanan orta əsr yaşayış yeridir. Abidə, yaşayış evinin bünövrəsi qazılarkən aşkar edilmişdir. Təxminən 0,5 ha sahəni əhatə edən ərazidən orta əsrlərə aid xeyli sayda maddi mədəniyyət nümunələri toplanmışdır. Onlar əsasən müxtəlif saxsı qablara aid fraqmentlərdən üzərində ərəb qrafikası ilə yazı olan kərpic parçalarından ibarətdir (şəkil 4).

Mormor kəndi ərazisində qeydə aldığımız yerli əhali arasında Oddax adlandırılan (yəni od yandırılan yer) meşənin ətəyində təxminən 1 ha yaxın ərazini əhatə edən əkin sahəsindən, antik dövrə aid xeyli yer üstü saxsı fraqmentlərinə, obsidian parçalarına rast gəlinirdi. Bura çox güman ki antik və erkən orta əsrlərə aid yaşayış yeri olmuşdur. Yer üstündən toplanan saxsı fraqmentləri əsasən açıq qırmızı, qəhvəyi, boz, rənglidirlər. Saxsı fraqmentləri müxtəlif qabların hissələrinə (ağız, oturaçaq, qulp, gövdə) aid olub aynaxoya (süddan biçimli qab), cam, küpə tipli qabların, təmsil edir. Şumlanmış ərazidə yanaraq qırmızı rəng almış torpaq kütlələri, ayrı-ayrı şlaklaşmış gil tullantılarına əsasında demək olar ki burada antik və erkən orta əsrlərdə dulusçuların istehsal mərkəzi olmuşdur. Ərazinin yaxınlığında, Qiblə eyni zamanda Pəri adlanan bulağın ətrafında üzərinə xaç işarəsi cızılmış daş, aşkar edildi. Daş yarıya qədər torpağın içərisində idi. Daşın ətrafı təmizlənərək torpaqdan çıxarılan

zaman məlum oldu ki burada qədim xristian abidəsinin bünövrəsi yerləşir. Galavan dərəsindən axan sel suları nəticəsində yuyulan cənub divarının bünövrəsinin uzunluğu 12 metr təşkil etmişdir. Qeyd olunan ərazidə xeyli sayda erkən dəmir, antik və ilk orta əsr üçün xarakterik olan saxsı fraqmentləri aşkar edildi. Burdan aşkar edilmiş qədim xristian məbədinin yalnız bünövrəsinin qalması, və aşkar edilən daş üzərində xaç işarəsinin yan qanadlarının olmamağı, eyni zamanda antik və erkən orta əsr keramikasının çoxluq təşkil etməsi abidənin antik və erkən xristianlıq dövrünə aid etməyə imkan verir (Göyüşova 2013).

Gədəbəy abidələri içərisində maddi mədəniyyətimizin ən qiymətli incisi hesab edilən Qafqaz Albanıyasının nadir memarlıq nümunələri olan Alban xristian məbədləri xüsusi yer tutur. Bu abidələr Şərqi xristianlığının məxsusu memarlığın ən səciyyəvi nümunələridir. Gədəbəy ərazisində 20 dən artıq Alban xristian memarlıq abidələri mövcuddur ki onlar əsasən monastırlardan, məbədlərdən, kilsələrdən, sövmələrdən və s. ibarətdir. Onlardan ən möhtəşəmləri Həmişəvəng, Çanaxçı, Mah-rasa monastırlarını, Ağ kilsə, Xaçvari kilsə və s. göstərmək olar. Gədəbəy ərazisində onlarla alban qəbiristanlıqları mövcuddur. Bu qəbiristanlıqlara demək olar ki hər kənddə rast gəlinir. Əsasən iri yonulmuş yerli daşlardan düzəldilmiş və daş qutu formasında olan bu qəbirlər olduqca böyük ölçüyə malikdirlər. Təəsüflər olsun qəbirlər heç vaxt arxeoloji tədqiqatlara cəlb olunmamışdır.

Gədəbəyin orta əsr abidələri içərisində orta əsr müsəlman qəbirlərinin qəbiristanlıqları və qəbirüstü daş heykəlləri də vardır. Sözügedən abidələr Ağqoyunlular, Qaraqoyunlular dövlətləri zamanına geniş yayılmışdır. Bu tip qəbirüstü abidələr Azərbaycanın Şamaxı, Naxçıvan, Qarabağ, Lerik, Yardımlı, Kəlbəcər Laçın və s. rayonlarında geniş təmsil olunur. Müasir Ermənistan ərazisində Qarakilsə, Urud və s. müsəlman qəbiristanlıqları qəbirüstü daş heykəllərlə zəngindir. Gədəbəy ərazisində qəbirüstü heykəllərə az rast gəlinir. Əsasən Gədəbəyin ən qədim kəndlərindən olan Kiçik Qara Murad və Miskinli kəndi ərazisində orta əsr müsəlman qəbiristanlığında bir neçə daş heykəl bu günümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Gədəbəyin qəbirüstü heykəlləri əsasən qoç və at fiqurları ilə təmsil olunur.

Onların bəzilərinin üzərində kitabələr silinsə də, bəzilərinin üzərində nisbətən qorunub saxlanılmışdır. Bu daş heykəllərin, əsasən qoç heykəllərin üzərində sadə spiral formasında bəzəklər oyulub. Bəzi hallarda bu heykəllərin üzərində epigrafiq kitabələrə rast gəlinir. Kiçik Qaramurad kəndindəki son orta əsrlərə aid müsəlman qəbiristanlığında bir neçə qoç fiqurlu qəbirüstü abidə var. Kiçik Qaramurad kəndindəki qoç heykəlinin üzərindəki kitabədə onun 18-19 cu əsrə aid olduğunu göstərir. Kiçik Qaramurad qəbiristanlığındakı qoç fiqurlu bir neçə heykəl bizim təşəbbüsümüzə 2010 –cu ildə Gədəbəy mədəniyyət evinin həyatına gətirilib. Onlardan birinin üzərində Hicri qəməri tarixi ilə 1208, Milad tarixi ilə 1834 cil yazılmışdır. Qəbirin daşının üzərində ərəb əlifbası ilə –“Bu qəbir günahları bağışlanmış yeri behiştlik dəvəklə Əvəz Əli oğlundur” sözləri yazılmışdır (Epigrafiq abidəni AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi işçisi Quluzadə Afaq oxumuşdur) (şəkil 5)

Gədəbəyin Miskinli kəndi ərazisindəki orta əsr qəbiristanlığı XVIII əsrin sonlarına aiddir. Qəbiristanlığa 2012 ci ildə ci ildə baxış keçirilmişdir. Məlum olmuşdur ki qəbiristanlıqda At və qoç fiqurlu qəbirüstü abidələr mövcud olmuşdur. Lakin yersiz maraq nəticəsində onların demək olar ki hamısı sındırılmışdır.

At Fiqurlu qəbir daşı Miskinli kənd qəbiristanlığında yeganə nisbətən salamat qal-

miş qəbir üstü abidədir. Atın üzərində yəhəri vardır. Kitabəsi silinmiş, oxunmaz hala düşmüşdür. Tədqiqatçı A.Ağalarzadə həkk edilmə üslubuna görə onu süls elementli nəsx xəttinə bənzədir. Qəbir üstü abidənin baş hissəsi sındırılmışdır. 2012-ci ildə abidə tərəfimizdən bərpə edilmişdir. (Göyüşova 2012) (şəkil 5)

Qəbiristanlıqdakı mövcud oxunması mümkün olan məzar daşlarının bir çoxunun üzəri arxeoloq epiqrafist Anar Ağalarzadə tərəfindən oxunub.

Qabartma üsulunda və nəsx xəttində həkk edilmiş kitabədə belə yazılıb.

“Küllü nəfsün zaiqətün mövt” -Bütün nəfslər ölümü dadacaqdır. Qurani Kərim Ali İmran surəsi, 185 ci ayə “Küllü mən əleyha fan” –Yer üzündə olan hər kəs fanidir (ölümə məhkumdur. Qurani Kərim Ər rəhman surəsi 26 cı ayə). Bu qəbir rəhmətlik Məhəmmədir (şəkil 6).

Kənd əhalisinin verdiyi məlumata görə 1980-ci illərdə Gədəbəydə məsul vəzifələrdə işləyən milliyətçə erməni olan şəxslər bu qoç heykəllərin böyük əksəriyyətini buradan götürərək İndiki Ermənistanı aparmışlar. Qalan qəbirüstü qoç heykəllər sındırılmış, onlardan bir neçəsi isə nisbətən salamat halda bu gün də qəbiristanlıqda qalmaqdadır. Ümumiyyətlə Gədəbəyin yuxarı dağlıq kəndləri üçün orta əsrlərə aid epiqrafik abidələr, qəbirüstü daş və heykəllər xarakterik deyildir. Bu baxımdan bu qəbirüstü abidələrin qorunması və öyrənilməsi Azərbaycanın tarixi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir (Göyüşova 2009)

Azərbaycan respublikasının prezidenti İlham Əliyev cənablarının sözləri ilə desək “Gədəbəyin çox gözəl təbiəti və çox gözəl iqlimi var. Burada turizmin inkişafı üçün çox böyük işlər görmək olar. Mən hesab edirəm ki əgər biz bu məsələlər üzərində səmərəli işləsək, qısa bir müddət ərzində bu gözəl diyar turistlər üçün çox cəlb edici ola bilər”. Bu qədər turizm potensialı olan Gədəbəydə turizmin inkişaf etməsi üçün arxeoloji, tarixi, memarlıq abidələrinin ilk növbədə qorunmasına, tədqiqinə və bərpasına böyük ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat:

1. Bəşirov 2016 Bəşirov R.Y. Şəmkirin Zoomorf və antropomorf saxsı qablarına dair. Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası. 1. 2016. Səh. 160
2. Göyüşova 2009. Göyüşova T.N. 2009-cu il ildə Gədəbəyin Daryurd kəndi ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntıların geniş elmi hesabatı. B A K I 2010.
3. Göyüşova 2012.. Göyüşova T.N. Gədəbəydə arxeoloji tədqiqatlar. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2011. Bakı 2012. Səh 346.
4. Göyüşova 2013. Göyüşova T.N. Gədəbəy rayonunda aparılmış arxeoloji tədqiqatlar. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2011. Bakı 2012. Səh 145-150
5. Göyüşova 2015. Göyüşova T.N. Gədəbəy arxeoloji ekspedisiyasının Gədəbəy rayonu ərazisində 2013-2014 cü illərdə apardığı arxeoloji tədqiqatlar. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar. 2013-2014. Səh 146-151
6. Qiyasi 1991. Qiyasi C. Nizami dövrünün memarlıq abidələri, Bakı, İşıq nəşriyyatı, 1991, səh. 156.
7. Məmmədov 2014. Məmmədov A. Qədim Gəncə. (Arxeoloji materiallar əsasında) səh 49. Bakı 2014. Təknur.176 səh

şəkil 1. Qalakənd, Numizmatik materiallar

şəkil 2. Almalıq nekropolu. Zoomorf qulplu saxsı qab

şəkil 3. Göl yeri orta əsr yaşayış yerindən aşkar olunmuş zoomorf qab

şəkil 4. "Narı yeri" orta əsr yaşayış yerinin

Materialları

şəkil 5. Kiçik Qaramurad kəndi. Qoç heykəli

şəkil 6. Miskinli müsəlman qəbiristanlığında epiqrafik abidə

NİZAMI GƏNCƏVİ ƏDƏBİ İRSİNİN GƏNC NƏSLİN MƏNƏVİ TƏRBIYƏSİNDƏ ROLU

Vəsilə Razimi
ADPU-nun Şamaxı filiali

Xülasə

Nizami Gəncəvinin əsərlərinin gənc nəslin təlim-tərbiyəsində, bədii-estetik zövqin aşılmasında, mənəvi cəhətdən zənginləşməsində və saflaşmasında böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Nizami Gəncəvi didaktik məzmunlu hekayələri ilə gənc nəsle mənəvi və əxlaqi saflığın nə olduğunu başa salır.

Açar sözlər: Nizami, gənc nəsil, əməksevərlik, vətənpərvər, xalq

Abstract

N.Ganjavi's works play great role in breeding of the young generation, teach them artistic-esthetic taste and enrich the young generation from the spiritual point of view. N.Ganjavi explains the young generation spiritual and moral importance of his deductive works.

Müasir dövrdə gənclərin mənəvi və əxlaqi tərbiyəsinin ədəbiyyat əsasında formalaşdırılmasının mühüm pedaqoji və əxlaqi əhəmiyyəti vardır. Mənəvi tərbiyə müsbət əxlaqi keyfiyyətlər deməkdir. Ədəbiyyat insanları insanları, o cümlədən gəncləri mənəvi cəhətdən zənginləşdirir. Mənəvi tərbiyə mühüm əxlaqi keyfiyyətlər-mərdlik, mübarizlik, doğruluq, humanizm, haqsızlıq və ədalətsizliyə qarşı barışmaz olmaq, əməksevərlik, vətənə, xalqa və insana səadət və məhəbbət və s. kimi keyfiyyətlər tərbiyə edir. Bu cəhətdən Nizami Gəncəvi irsi gənclərin mənəvi və əxlaqi tərbiyəsinə təsiri böyükdür. [1,43]

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı hər bir dövrdə gənc nəslin tərbiyəsi üçün dəyərli və zəngin mənbə olmuşdur. Onun əsərləri mənəvi dəyərlər baxımından faydalı numunə hesab edilmişdir. Elə bu baxımdan şair və yazıçılar Nizami irsindən bəhrələnərək maraqlı nümunələr yararmışdılar.

Nizami poeziyası ciddi didaktik əhəmiyyətə, tərbiyəvi xarakterə malikdir. Onun əsərlərində hər cür xasiyyətə, dünyagörüşünə malik adamlara təsadüf etmək olar. Nizami insanın tərbiyə problemini təkamül prosesində verir. Alçaqları uçaltmağa, zalımları vətənpərvər etməyə, namərdləri mərd etməyə, insafsızları insafli etməyə çalışır və bəşər həyatının gözəlliyini pisləkdə deyil, yaxşılıq və xeyirxahlıqda görür.

Nizami gənc nəslin tərbiyəsinə başlıca məsələ sayır, öz əsərlərində bu problemə dönə-dönə toxunurdu. O, həssas bir ata kimi oğlu Məhəmmədin gələcək taleyini düşünərək nəsihətlər yazmışdır. Lakin bu nəsihətləri əslində şair tək öz oğluna deyil, bütün gənc nəsle vermişdir:

Qəflətdə oynama, qeyrət vaxtıdır,

İndi hünər vaxtı, şöhrət vaxtıdır.

Ucalmaq istəsən, bir kamala çat,

Kamala ehtiram göstərər həyat.

Səadət kamalla yetişir başa,
Xalqa hörmət elə, ədəblə yaşa.
Hərçəndi sənətin çox rütbəsi var,
Həyata faydalı bir elm axtar.
Bir elm öyrənmək istədikdə sən
Çalış ki, hər şeyi kamil biləsən.
Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan.[6, 51-52]

Nizaminin əxlaqi görüşlərində düzlük, insanpərvərlik, haqq və ədalət, sözə qiymət vermək, zülm və haqsızlığa qarşı mübarizə aparmaq, əməksevərlik və s. məsələlər mühüm yer tutur. Humanizm, ədalətli hakimiyyət problemi və düzlük Nizami irsinin cövhəridir. O, "İsgəndərnamə" poemasında yazır:

Dəmiri aynatək parlardan insan,
Pası silməlidir öz vicdanından.
O qədər saf qəlbli, pak vicdanlı ol,
Mənəvi sirləri edəsən qəbul.
Pis olan şəxslərə vur qara damğa,
Çalış öz qəlbini saflaşdırmağa.

Nizami burada mənəvi tərbiyənin ciddi bir cəhətinə toxunur. Pak vicdanlı olmaq, qəlbli saflaşdırmaq, pis adamlara qarşı mübarizə aparmaq hər bir namuslu və vicdanlı adam üçün zəruridir. Vicdanı təmiz olmaq şəxsiyyət üçün böyük xoşbəxtlikdir. Nizami yaradıcılığının mayasını bu kimi əxlaqi məsələlər və problemlər təşkil edir. O, öz yaradıcılığında sosial bərabərlik problemini, insanın yaşamaq haqqını ciddi şəkildə qoyur və bütün yaradıcılığı boyu bu ideyanı izləyir.

Sənətkar insan şərəfi və ləyaqətini hər şeydən üstün tutur. Şərəfli, ləyaqətli adamları təqdir, şərəfsiz və ləyaqətsiz adamlara nifrət edir.

Nə üçün alcaqlara boyun əyirsən,
Oyuncaq olursan namərdlərə sən?
Nə üçün boynuna min yük alırsan,
Zalımın zülmündən razı qalırsan?
.... Zəlillik ürəyə ağrılar salar,
Zülmə dözənlərin sonu olar xar.[6, 58]

Gəncləri bu ruhda böyütmək, bu ruhda tərbiyə etmək çox vacibdir. Uşaqlarda zəlillik deyil, mübarizlik, zülmə dözum deyil, zülmə qarşı çıxmaq, kiminsə önündə boyun əymək deyil, boyun əydirənlərin boynunu əydirmək kimi əxlaqi hisslər aşılmalıdır. Nizami Gəncəninin mənzum hekayələri həyat həqiqətlərinin, mənəvi dəyərlərin bədii təəcəssümü ilə diqqəti cəlb edir. Şairin əsərlərində onun romantik arzu və istəkləri, düşüncələri, cəmiyyətin, insanların fikir və duyğuları, etik problemləri də öz əksini tapmışdır. Nizami öz dövrünün, yaşadığı zamanın sərhədlərini aşıb keçən, humanist, demokratik görüşlü sənətkardır.

Düzlük, cəsarət, bacarıq, əməyə bağlılıq, haqqa, ədalətə tapınmaq, mərdlik bu qəhrəmanları səciyyələndirən əsas keyfiyyətlərdir. Nizami məhz bu sadə insan obrazlarını öz əsərlərində hökmdarlar, iqtidar sahibləri ilə qarşılaşdırır, onların əqidə, təfəkkür, mənəvi saflıq baxımından hökmdarlardan qat-qat üstün olduğunu göstərir. Şairin fikrincə, bu sadə insanlar cəmiyyətin təməli, maddi və mənəvi

nemətlərin yaradıcısı, həyatda bolluq və firavanlıq mənbəyidir.

Gənc nəslə əməksevərlik, yoldaşlıq və dostluq, elmə, biliyə dərin maraq, doğruçuluq və düzlük, qadına qayğılı münasibət onun saf məhəbbətinə inam, xüsusən vətənpərvərlik və beynəlmilətçilik ruhunda tərbiyə etməkdə Nizaminin ədəbi irsi tükənməz xəzinədir.

Nizami xalqlar dostluğu bayrağını yüksək tutaraq bütün millətləri qardaşlığa, dostluğa, qarşılıqlı yardıma çağırır. Onun qəhrəmanları içərisində biz bir çox xalqların nümayəndələrini görürük. Əsrinin böyük insanpərvəri olan Nizami ayrı-ayrı əsərlərində xalqların həyatından, milli dostluğundan bəhs edir. O, heç bir xalqa yuxarıdan baxmır, bir xalqı o biri xalqın fəvqünə qoymur, müxtəlif dinlərə inanan, ayrı-ayrı dillərdə danışan adamları qəhrəman kimi tərənnüm edir.

Şair "Leyli və Məcnun" əsərində sənətkar olmaq istəyəndən birinci növbədə həqiqəti, görüldüyü olduğu kimi tərənnüm etməyi, qəlbi əzablı həyəcanlarla doluran yalan və saxtakarlıqdan qaçmağı məsləhət görür:

Güzgü tək hər yerdə görünsən əgər,

Hər şeyin əksini sən doğru göstər.

Yalanlar ardınca getsə sənətkar,

Əyri pərdə kimi baş-ayaq çalar. [4, 33]

Nizami mübariz, mərd və qorxmaz adamlar yetişdirməkdə müəllim əməyini də yüksək qiymətləndirmiş, onun bilikli, əxlaqlı olmasını tələb etmişdir. Əsərlərindən məlumdur ki, Leyli və Məcnunun müəllimi uşaqların "dərsinə və elminə can yandırır", Ərəstun Mariyənin qarşısında "bilik xəzinəsini həvəslə açır", Hikumaş İsgəndərin "təliminə çox diqqət yetirir" və s.[3.9]

Bütün bunlar göstərir ki, Nizami Gəncəvinin tükənməz söz xəzinəsi gənc nəslin mənəvi tərbiyəsi üçün böyük təsir qüvvəsinə malikdir. Müəllimlər və tərbiyəçilər, şagird təşkilat rəhbərləri, məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələri işçiləri böyük örnək məktəbi olan bu ölməz şairin dünyasından məharətlə istifadə etməlidirlər.

Ədəbiyyat:

1. Uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin təhlili və tədrisi xüsusiyyətləri(Nizami Gəncəvi və Abasqulu ağa Bakıxanovun əsərləri əsasında) Bakı-2004
2. B.Həsənlı Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı B-2015
3. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi Bakı-1988
4. N.Gəncəvi Sirlər xəzinəsi Bakı-2004
5. N.Gəncəvi Xosrov və Şirin Bakı-2004
6. N.Gəncəvi Leyli və Məcnun Bakı-2004
7. N.Gəncəvi Yeddi gözəl Bakı-2004
8. N.Gəncəvi İsgəndərnamə (Şərəfnamə) Bakı-2004
9. N.Gəncəvi İsgəndərnamə (İqbalnamə) Bakı-2004

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
MƏDƏNİ İRƏSİN QURUMLAŞDIRMA
KƏMƏK İCTİSADI BİRLİYİ

Eşqin kanı Qarabağdır!

V BEYNƏLXALQ HƏMZƏ NİGARİ SİMPOZİUMU

MATERİALLARI

2022-ci il Şuşa ilinə həsr olunur.
Quzanlı/Ağdam, 17-19 may 2022-ci il

Hazırlayanlar:

Şəhla XƏLİLLİ
Fəriz XƏLİLLİ
Metin HAKVERDİOĞLU